

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΝΗΠΙΑΓΩΓΩΝ

Η εκπαίδευση και κοινωνικός ρόλος στις εκτός των ορίων του νεοελληνικού κράτους ελληνικές επαρχίες. Η περίπτωση του Μεραμβέλλου της Κρήτης (Ύστερη Τουρκοκρατία).

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ Ι. ΜΑΜΑΚΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΝΗΠΙΑΓΩΓΩΝ

*Η εκπαίδευση και κοινωνικός της ρόλος στις εκτός
των ορίων του νεοελληνικού κράτους ελληνικές
επαρχίες. Η περίπτωση του Μεραμβέλλου της Κρήτης
(Υστερη Τουρκοκρατία).*

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ Ι. ΜΑΜΑΚΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

ΚΟΥΤΣΟΥΒΑΝΟΥ ΕΥΓΕΝΙΑ

ΠΑΠΑΙΩΑΝΝΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ

ΠΑΠΑΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ

*Στους γονείς μου Γιάννη και Ευτυχία για το «ευ ζειν»,
στους Δασκάλους μου για το «ευ αγωνίζεσθαι»
και σε όλους εκείνους που με προθυμία και πίστη
σήκωσαν και σηκώνουν το λιθάρι στα χέρια τους
για να γίνει καλύτερος
τούτος ο πέτρινος και εποχικός κόσμος*

«...είναι αλήθεια ότι δεν χρειαζόταν να περιμένει κανείς το 19^ο αιώνα, για να φωτιστεί η εξουσία μ' έναν ορισμένο αριθμό από συμβουλές και γνώσεις, με μια λέξη με λόγους ατόμων που η εξουσία περισσότερο ή λιγότερο νομιμοποιούσε ή τους εκτιμούσε. Το ότι οι ηγεμόνες περιστοιχίζονταν από παιδαγωγούς, βασιλιάδες είχαν φιλοσόφους, λόγιους ή σοφούς δε έχει την ρίζα του στον 19^ο αιώνα. Όμως, από το τέλος του 19^{ου} αιώνα η γνώση εξοπλίζεται σαν τέτοια καταστατικά, θεσμικά και με μια ορισμένη κεντρική εξουσία. Στο εσωτερικό του διαχωρισμού μεταξύ χειρωνακτικής και διανοητικής εργασίας, ο 20ος αιώνας έφερε κάτι νέο, που έγκειται στο ότι η γνώση πρέπει να λειτουργεί στην κοινωνία εξοπλισμένη με μια συγκεκριμένη ποσότητα εξουσίας. Ήδη με το να είναι γνώση, έχει στη διάθεσή της εξουσία και δεν είναι η καλή θέληση της εξουσίας ή η περιέργειά της που ανοίγονται στην γνώση...»

Michel Foucault
(Mikrophysit de Macht)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ	12
ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΣΤΗΝ ΑΓΓΛΙΚΗ	14
ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ	16
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	17
1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	23
1.1. Αντικείμενο, περιεχόμενο και σκοπός της διερεύνησης.....	24
1.2. Κεντρικό ερευνητικό ερώτημα.....	30
1.3. Υποθέσεις.....	30
1.4. Πηγές-βιβλιογραφία.....	31
1.5. Αξία της διερεύνησης.....	32
1.6. Μεθοδολογική προσέγγιση	44
1.7. Περιορισμοί και ανασχές.....	45

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

1. Εννοιολογικές αποσαφηνίσεις.....	50
1.1. Κοινωνιολογικά χαρακτηριστικά του εκπαιδευτικού συστήματος.....	51
1.2. Οργανωτικά και διοικητικά χαρακτηριστικά του εκπαιδευτικού συστήματος.....	56
1.3. Κοινοτισμός και κρατικός συγκεντρωτισμός στην εκπαίδευση.....	70

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

1. Θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο ιστορικής έρευνας.....	80
1.1. Θεωρητικό πλαίσιο.....	80
1.2. Μεθοδολογικό πλαίσιο.....	84
1.2.1. Τα τρία βασικά Αρχεία.....	84
1.2.1.1. Το Αρχείο της Χριστιανικής Δημογεροντίας Λασιθίου.....	84
1.2.1.2. Το Αρχείο της Χριστιανικής Δημογεροντίας Ηρακλείου.....	88
1.2.1.3. Το Αρχείο της Ανωτέρας Διευθύνσεως της Παιδείας και των Θρησκευμάτων της Κρητικής Πολιτείας.....	89
1.2.2. Μεθοδολογική προσέγγιση του αρχειακού υλικού.....	90

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η περίοδος της ημιαυτονομίας (Αποκεντρωμένο-αυτοδιοικούμενο σύστημα οργάνωσης και εποπτείας της εκπαίδευσης)

1. Η περίοδος πριν από το Χάττι- Χουμαγιούν. Ο θεσμός των Σχολικών Εφορειών...	101
1.1. Αιγυπτιακή Διοίκηση.....	101
1.1.1. Ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο.....	101
1.1.2. Ανάπτυξη της ιδιωτικής εκπαίδευσης.....	102
1.2. Μεταβολή των δεδομένων. Επανάκαμψη της Τουρκικής διοίκησης.....	104
1.2.1. Το ιστορικό πλαίσιο.....	104
1.2.2. Επιδείνωση της εκπαιδευτικής κατάστασης-κάθετη οργάνωση της σχολικής ζωής.....	105
1.2.2.1 Μέθοδος διδασκαλίας.....	108
1.3. Μεταρρυθμίσεις του Gulnane.....	110
1.3.1. Το Ιστορικό πλαίσιο.....	110
1.3.2 Υποτυπώδης οργάνωση και εποπτεία της εκπαίδευσης από την Εκκλησία-Οι Σχολικές Εφορείες.....	111
2. Η περίοδος μετά το Χάττι- Χουμαγιούν. Το πέρασμα από τις άτυπες Σχολικές Εφορείες στο θεσμό των Δημογεροντιών.....	112
2.1. Ιστορικό πλαίσιο-Χάττι Χουμαγιούν.....	112
2.2. Συγκρότηση των Δημογεροντιών και ανάληψη εκ μέρους τους της οργάνωσης και εποπτείας της εκπαίδευσης.....	113
2.3. Τα οικονομικά της εκπαίδευσης-Οι λαϊκοί αναλαμβάνουν τον έλεγχο της εκπαιδευτικής διαδικασίας-Το Μοναστηριακό Ζήτημα.....	118
3. Η επανάσταση του 1866- ο Οργανικός Νόμος- Η νεοσύστατη Χριστιανική Δημογεροντία Λασιθίου αναλαμβάνει την οργάνωση και την διοίκηση της εκπαίδευσης στο διαμέρισμα Λασιθίου.....	120
3.1. Ιστορικό πλαίσιο.....	120

3.2. Οργανικός Νόμος-εδραίωση του Δημογεροντιακού θεσμού.....	123.
3.3. Οι χριστιανοί αντιπρόσωποι αναλαμβάνουν την εποπτεία της εκπαίδευσης.....	124
3.4. Οι Δημογεροντίες.....	125
3.5.Ο Μοναστηριακός Διοργανισμός-Η Εκκλησία αναλαμβάνει την οικονομική στήριξη της εκπαίδευσης και ισχυροποιεί τη θέση της στην οργάνωση και εποπτεία του εκπαιδευτικού συστήματος.....	132
3.6.Πρώτος Κανονισμός λειτουργίας των σχολείων-Η εποπτεία της εκπαίδευσης ανατίθεται σε ιεραρχικώς θεσμοθετημένα συλλογικά όργανα.....	139
3.6.1 Υιοθέτηση του «κατά το τμήμα του Ηρακλείου Κρήτης ιδρυθέντων δημοτικών σχολείων» Κανονισμού.....	139
3.6.2. Το σχολικό δίκτυο.....	140
3.6.3 Σκοπός των σχολείων.....	141
3.6.4. Εποπτεία της εκπαίδευσης	141
3.6.5. Ρυθμίσεις για το διδακτικό προσωπικό.....	143
3.6.6. Διάρθρωση της εκπαίδευσης- Μέθοδος διδασκαλίας- διδασκόμενα μαθήματα- διδακτικά βιβλία-ρυθμίσεις για τους μαθητές.....	146
3.6.7. Ένταση του εσωτερικού ελέγχου για την επίτευξη της αποτελεσματικότητας...	154
3.7. Ο αυτοδιοικούμενος θεσμός των Μοναστηριακών Συνελεύσεων.....	155
3.8. Στατιστικά της εκπαίδευσης.....	158
4. Η περίοδος μετά τη Σύμβαση της Χαλέπας.....	162
4.1. Ιστορικό πλαίσιο- Σύμβαση της Χαλέπας.....	162
4.2. Σύσταση Κεντρικής Εκπαιδευτικής Εφορείας.....	163
4.3. Πρώτος εκπαιδευτικός Νόμος.....	166
4.3.1.Διάρθρωση της εκπαίδευσης.....	168
4.3.2.Σκοποί της εκπαίδευσης-σχολικό δίκτυο.....	169
4.3.3. Το διδακτικό προσωπικό.....	170
4.3.4.Μέθοδος διδασκαλίας-διδακτικά βιβλία.....	171
4.3.5. Εποπτεία του εκπαιδευτικού συστήματος	180
4.3.6. Ο ρόλος της Τοπικής Αυτοδιοίκησης.....	185
4.3.7. Διαμαρτυρία της Δημογεροντίας Λασιθίου για την σύσταση της Τμηματικής Εφορείας	187

4.3.8. Θεσμοθέτηση εξεταστών για δασκάλους και μαθητές	188
4.3.9. Τα οικονομικά της εκπαίδευσης.....	190
5. Μεταβολή των οικονομικών και κοινωνικών δεδομένων.....	192
6. Η επανάσταση του 1889- δεύτερος εκπαιδευτικός νόμος.....	196
6.1. Ιστορικό-κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο.....	196
6.2. Σύγκρουση Δημογεροντίας-Τμηματικής Εφορείας. Απορρύθμιση της εκπαίδευσης.....	197
6.3. Απαξίωση της εκπαίδευσης.....	198
6.4. Οι πρώτες απεργίες των δασκάλων.....	202
7. Η περίοδος μετά την επανάσταση του 1889.....	210
7.1. Ιστορικό πλαίσιο.....	210
7.2. Ο εκπαιδευτικός νόμος του 1889.....	210
7.2.1. Διαβάθμιση της εκπαίδευσης.....	214
7.2.2. Διαβάθμιση του εκπαιδευτικού προσωπικού.....	218
7.2.3. Εξεταστικό σύστημα.....	219
7.2.4. Εποπτεία της εκπαίδευσης.....	220
8. Συνεχείς μεταβολές του πολιτικού-οικονομικού και κοινωνικού πλαισίου.....	221
8.1. Το ιστορικό πλαίσιο.....	221
8.2. Νέα κρίση στο χώρο της εκπαίδευσης.....	221
8.3. Το Γυμνασιακό Ζήτημα.....	230
9. Η κατάρρευση της οικονομίας.....	234.
9.1. Το ιστορικό πλαίσιο.....	234
9.2. ο μεταρρυθμιστικός Λόγος για την εκπαίδευση.....	238
9.3. Νέος εκπαιδευτικός Νόμος-Παλινδρομήσεις	249
10. Η επανάσταση του 1896.....	251

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η περίοδος της Κρητικής Πολιτείας (Κρατικός συγκεντρωτισμός στο σύστημα οργάνωσης και εποπτείας της εκπαίδευσης)

1. Η περίοδος μέχρι την επανάσταση του Θερίσου.....	255
1.1. Ο πρώτος εκπαιδευτικός Νόμος «περί επιθεωρήσεως».....	255
1.1.1. Ιστορικό πλαίσιο.....	255
1.1.2. Ο μεταρρυθμιστικός Λόγος.....	257
1.1.3. Διοργανισμός της εκπαίδευσης.....	264
1.1.3.1. Διάρθρωση της εκπαίδευσης	264
1.1.3.2. Σκοποί του εκπαιδευτικού συστήματος.....	266
1.1.3.3. Η εποπτεία του εκπαιδευτικού συστήματος και ο ρόλος της Εκκλησίας.....	270
1.1.3.4. Ο θεσμός των Διδασκαλικών Συνεδρίων.....	287
1.1.3.5. Το εξεταστικό σύστημα.....	289
1.2. Νέος Διοργανισμός της Δημοσίας Εκπαιδύσεως.....	293
1.2.1. Κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο.....	293
1.2.2. Δομή και χαρακτήρας της εκπαίδευσης.....	294
1.2.3. Παιδονομικά μέτρα	297
1.2.4. Εποπτεία της Εκπαίδευσης.....	299
1.3. Νέος Διοργανισμός περί «Δημοσίας Εκπαιδύσεως».....	301
1.3.1. Δομή και στόχοι της εκπαίδευσης.....	301
1.3.2. Επέκταση του σχολικού δικτύου	302
1.3.3. Εποπτεία της Εκπαίδευσης.....	303
2. Η περίοδος μετά την επανάσταση του Θερίσου και μέχρι την εισαγωγή του Ελληνικού Συντάγματος στο νησί.....	304
2.1. Νέος εκπαιδευτικός νόμος.....	304
2.1.1. Ιστορικό Πλαίσιο.....	304
2.1.2. Επανάδρυση της θέσης του Γενικού Επιθεωρητή.....	308
2.2. Διαδοχικές μεταρρυθμιστικές παρεμβάσεις.....	311
3. Η περίοδος από την εισαγωγή του ελληνικού Συντάγματος στο νησί μέχρι την ένωση με την Ελλάδα.....	313

3.1. Νέα Αναλυτικά προγράμματα.....	313
3.2. Κατάργηση των ελληνικών Σχολείων.....	315
3.3. Παρεμβάσεις στο θεσμικό πλαίσιο εποπτείας των σχολείων. Ένταξη του διοικητικού ελέγχου.	315
3.4. Θεσμοθέτηση δύο εξαετών κύκλων σπουδών.....	322
3.5. Το διδακτικό προσωπικό.....	326
3.6. Θεσμοθέτηση των σχολικών περιφερειών.....	327
3.7. Ο θεσμός του Γενικού Επιθεωρητή και των Εποπτικών Συμβουλίων.....	331
3.8. Η εποπτεία της εκπαίδευσης ανατίθεται στους διευθυντές των Ανωτέρων Σχολείων.....	332

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

1. Συζήτηση επί των ευρημάτων της έρευνας-συμπεράσματα.....	336
1.1. Η περίοδος της ύστερης τουρκοκρατίας.....	336
1.1.1. Αποκεντρωμένο σύστημα οργάνωσης και εποπτείας της εκπαίδευσης	336
1.1.2. Οι πρώτες αμφισβητήσεις του αποκεντρωτικού μοντέλου.....	340
1.2. Η περίοδος της Κρητικής Πολιτείας-Συγκεντρωτικό σύστημα οργάνωσης και εποπτείας της εκπαίδευσης	344
2. Συμπερασματικές παρατηρήσεις.....	352

ΠΗΓΕΣ-ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Αρχεία.....	362
2. Εφημερίδες.....	362
3. Περιοδικά.....	366
4. Βιβλιογραφία ξενόγλωσση.....	372
5. Βιβλιογραφία ελληνόγλωσση.....	375

ΣΥΝΟΠΤΙΚΟ ΓΕΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΠΡΟΣΩΠΩΝ, ΤΟΠΩΝ, ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ.....	403
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	408

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην έρευνα που ακολουθεί, καταβάλλεται προσπάθεια να παρουσιαστούν, με βάση ένα σύνολο θεωρητικών προτάσεων και εννοιολογικών παραμέτρων και σε συνάρτηση με το κοινωνικο-οικονομικό σύστημα έτσι όπως εξυφάνεται και προσδιορίζεται ιστορικο-πολιτικά, ορισμένες σημαντικές μεταβλητές που σχετίζονται με την οργάνωση και την εποπτεία της χριστιανικής εκπαίδευσης στο διαμέρισμα του Λασιθίου της Κρήτης κατά τη διάρκεια της ύστερης τουρκοκρατίας και της Κρητικής Πολιτείας.

Η περίοδος της ύστερης Τουρκοκρατίας, ιδίως μετά από την υπογραφή της Σύμβασης της Χαλέπας τον Οκτώβριο του 1878, υπήρξε για την Κρήτη γενικότερα και για το Διαμέρισμα του Λασιθίου ειδικότερα μια εποχή σημαντικών κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών ανακατατάξεων. Η νέα εποχή, που είχε ήδη ανοίξει με την έκδοση του Διατάγματος Χάττι Χουμαγιούν, επέφερε αναμφίβολα αλλαγές στη δομή, την οικονομική λειτουργία, τις κοινωνικές πρακτικές και την ιδεολογία του τοπικού κοινωνικού σχηματισμού οι οποίες επηρέασαν καταλυτικά και τα εκπαιδευτικά πράγματα. Μέσα σ' αυτά τα νέα πλαίσια, η εκπαίδευση, εκτός από μια εθνική υπόθεση, άρχισε να γίνεται όλο και περισσότερο μια αυτοδιοικητική, κοινωνική και πολιτική δραστηριότητα προς εκπλήρωση κοινωνικών λειτουργιών με σκοπό να οδηγήσει τους ανθρώπους σε μια προκαθορισμένη εθνική και κοινωνική συμπεριφορά.

Κατά την περίοδο αυτή, η χρηματοδότηση των σχολείων από τις μοναστηριακές προσόδους αλλά και ο εθνικός προσανατολισμός της εκπαίδευσης οδήγησε στον έλεγχο του εκπαιδευτικού συστήματος από αυτοδιοικούμενα συλλογικά όργανα στα οποία η Εκκλησία είχε σοβαρό λόγο αφού κλήθηκε να διαχειριστεί οικονομικά κυρίως την διόγκωση του εκπαιδευτικού τομέα. Ταυτόχρονα, παρατηρούμε ότι η εκπαίδευση κατά την εξεταζόμενη περίοδο από ασύντακτη έγινε ξαφνικά σημείο τριβής ανάμεσα σε μια συντηρητική και μια φιλελεύθερη και μεταρρυθμιστική μερίδα. Τα φιλελεύθερα στρώματα πίεζαν για συνεχείς μεταρρυθμίσεις στο χώρο της εκπαίδευσης που όμως φαίνεται να μην ήταν συμβατές με τις ίδιες τις δομές μιας κοινωνίας που είχε αποδειχτεί αδιάβροχη σε κάθε ορθολογισμό.

Αργότερα, από την Κρητική Πολιτεία υιοθετήθηκε ένα εξελικτικό σχήμα σύμφωνα με το οποίο το πιο επείγον καθήκον της ήταν ο εκσυγχρονισμός, ο οποίος συμβάδιζε με την προβολή νέων πολιτικών και κοινωνικών ιδανικών όπως η

δικαιοσύνη, η μόρφωση, τα δικαιώματα του ανθρώπου και του πολίτη, η ασφάλεια κ.λ.π. Η Κρητική Πολιτεία κάτω από την κατάσταση στασιμότητας που επικρατούσε στο εσωτερικό του νησιού και κάτω από τις επιρροές της Δύσης αμφισβήτησε την παλιά κατάσταση, επικαλέστηκε την αστικού τύπου δημοκρατία και ενστερνίστηκε την ιδέα της προόδου μέσω της ανάπτυξης ενός κεντρικά ελεγχόμενου και ομοιόμορφου για όλο το νησί εκπαιδευτικού συστήματος. Έτσι, η σταδιακή εξάρτηση των οικονομικών της εκπαίδευσης από την κεντρική εξουσία καθώς και η επιβολή συγκεκριμένου συστήματος ιδεολογικών προσανατολισμών το οποίο παρουσιαζόταν ως αναγκαιότητα και απαιτούσε αποτελεσματικότητα από το εκπαιδευτικό σύστημα συνοδεύτηκε από την αύξηση της έκτασης του ελέγχου του εκπαιδευτικού συστήματος από την κεντρική εξουσία. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, παγιώθηκαν τα χαρακτηριστικά της συνύπαρξης διοικητικών και παιδαγωγικών αρμοδιοτήτων σε μονομελή όργανα τα οποία λειτουργούσαν μέσα στα πλαίσια μιας ιεραρχίας αρμοδιοτήτων που εκχωρούνταν εξουσιοδοτικά από την κεντρική εξουσία.

Σε γενικές γραμμές, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι το οργανωτικό και διοικητικό πλαίσιο του εκπαιδευτικού συστήματος και των δύο περιόδων που εξετάζουμε συνιστούσε ένα ανοικτό σύστημα, πλην όμως παρουσίαζε μεγάλη διαφοροποίηση εξαιτίας της επίδρασης του περιβάλλοντος και της προσπάθειας προσαρμογής του σε μεταβαλλόμενες συνθήκες λειτουργίας που οφείλονταν στον τρόπο οργάνωσής του. Όμως, παρά τις προσπάθειες για συνεχή προσαρμογή των δομών οργάνωσης και διοίκησης του συστήματος αυτού στις ταχύτατες μεταβολές που διαπιστώνονταν στην κοινωνία, παράγονταν έκτοτε και μέχρι την σημερινή εποχή κατά την οποία απαιτείται διοικητική και οργανωτική ευελιξία, σημαντικές αδράνειες με αποτέλεσμα η εκπαίδευση να υποσκάπτει και όχι να στηρίζει την κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη.

SUMMARY

In the research that follows we attempt to present a theoretical proposal with conceptual parameters and in connection with the socio-economic system, important axes that are related with the organisation and the monitoring of education in the apartment of Lasithi of Crete during later Ottoman domination and Cretan State.

The period of later Ottoman domination, same after the signature of Convention of Halepas in October 1878, existed for Crete more generally and for the prefecture of Lasithi more specifically a period of important social, economic and political realignments. A new season, that already was opened with the publication of Decree Hatti Hoymagjoyn, involved indubitably changes in structure, economic operation, social practices and the ideology of local social shaping, that influenced catalytic and the educational issues. In these new frames, the education, apart from a national affair, began to become, more and more a self-determined, social and political activity to achievement of social operations with a view to it leading the citizens to a predetermined national and social behavior.

At this period, the financing of schools from the monastic revenues but also the national orientation of education led to the control of educational system from the self-governmental collective bodies in which the Church had serious reason after it was called to manage economically mainly the inflation of educational sector. Simultaneously, we observe that, the education at the examined period from [asyntactic](#) becomes suddenly point of friction between a liberal and reforming endogenous portion of layers that emanates from the secondary sector of production and one conservative. The liberal layers press for continuous reforms in the space of education that however appears to be compatible with structures of society that have been proved waterproof in each rationalism.

Later, the Cretan State adopted a evolutionary form according to which her duty was the modernisation, which kept pace with the projection of new political and social ideal as the justice, the education, the rights of person and citizen, the safety etc The Cretan State under the situation of stagnation that prevailed in the interior of island and under the influences of West disputed the old situation, it invoked urban type democracy and it centrally adopted the idea of progress via the growth checked and uniform for all the island's educational system. Thus, the progressive dependence of finances of

education by the central power as well as the imposition of specific system of ideological orientations which was presented as necessity and required effectiveness from the educational system were also accompanied by the increase of extent of control of educational system from the central power therefore were solidified the characteristics of coexistence administrative and pedagogic competences which functioned in the frames of hierarchy of competences that were ceded delegatorily by the central power

Thus, we can conclude that the organisational and administrative frame of educational system and two periods that we examined recommended an open system, minus however a big differentiation of effect of environment and his effort of adaptation in altered conditions of operation that were owed in a way of organisation. However, despite the efforts for continuous adaptation of structures of organisation and this administration of system in the most rapid changes that were realised in the society factor since then and up to the current season at which required administrative and organisational flexibility, important inactivities with result the education undermines and does not support the socio-economic growth.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

[...]: απάλειψη λέξης, λέξεων ή φράσεων

Α.Χ.Δ.Η : Αρχείο Χριστιανικής Δημογεροντίας Ηρακλείου

Α.Χ.Δ.Λ.: Αρχείο Χριστιανικής Δημογεροντίας Λασιθίου

αριθμ. πρωτ. : αριθμός πρωτοκόλλου

Β.Δ.Β.Η: Βιβλαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου

βλ.: βλέπε

Γ.Δ.Κ.: Γενική Διοίκηση Κρήτης

γρ.: γρόσια

Ε.Ε.Κ.Π.: Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας

επιμ.: επιμέλεια

εφημ.: εφημερίδα

Ι.Α.Α.: Ιστορικό Αρχείο Αρχαίων

Ι.Α.Κ.: Ιστορικό Αρχείο Κρήτης

κ.τ.λ.: και τα λοιπά

Ν.Ε.Λ.: Νομαρχιακός Επιθεωρητής Λασιθίου

ό.π.: όπου παραπάνω

περ.: περιοδικό

σελ.: σελίδα

σσ.: σελίδες

τ.: τεύχος

τόμ.: τόμος

χ. α. π. : (έγγραφο) χωρίς αριθμ. πρωτοκόλλου

Χ.Δ.Η.: Χριστιανική Δημογεροντία Ηρακλείου

Χ.Δ.Λ.: Χριστιανική Δημογεροντία Λασιθίου

Χ.Ο.Τ.Λ.: Χριστιανική Ορφανική Τράπεζα Λασιθίου

Χ.Τ.Ε.Λ.: Χριστιανική Τμηματική Εφορεία Λασιθίου

χ.χ.: (έγγραφο) χωρίς χρονολογία

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα έρευνα εντάσσεται σε ένα μεγάλο κύκλο ενασχόλησής μας με την τοπική εκπαιδευτική ιστορία. Η ενασχόληση αυτή βασίστηκε αρχικά στο Αρχείο της Χριστιανικής Δημογεροντίας Λασιθίου και αργότερα στα Αρχεία της Χριστιανικής Δημογεροντίας Ηρακλείου και της Ανωτέρας Διευθύνσεως της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως και των Θρησκευμάτων της Κρητικής Πολιτείας που απόκειται στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης στα Χανιά.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η ανακάλυψη και η διάσωση κυρίως του αρχείου της Δημογεροντίας Λασιθίου από τον Σεβ. Μητροπολίτη Πέτρας και Χερωνήσου κ.κ. Νεκτάριο, η ψηφιοποίησή του από ερευνητική ομάδα με επικεφαλής τον Καθηγητή κ. Απόστολο Παπαιωάννου και η διαθεσιμότητα του στους ερευνητές ήταν για μας το μάννα που δικαιολογεί πλήρως την ονομασία του ως ιστορικής πηγής. Και τα τρία Αρχεία, όμως, έχουν μια ομορφιά που προκαλεί την επιθυμία όσων λόγω εκπαίδευσης ή από κλίση επιμένουν να ξαφνιάζονται από το παρελθόν. Συνιστούν μια προνομιούχα περιοχή διαφορετική από την επικαιρότητά μας, είναι η παρυφή των χρόνων που έχουν λήξει και παρ' όλα αυτά περιβάλλουν το παρόν μας. Η κοπιαστική ρουτίνα της αρχειακής έρευνας, η εσαεί ατέλεστη, εσαεί ανέφικτη συνολικά διασάφηση του υλικού τους προκαλεί συγχρόνως το συναίσθημα και την ευφυΐα, ασκεί γοητεία, έλκει υποσχόμενη τη συγκίνηση που προκαλεί ένα περίσσευμα ζωής από τα ίχνη και τα αποσπάσματα του παρελθόντος μας.

Όμως, η ιστορία των εγγράφων των τριών Αρχείων υπάρχει μονάχα από τη στιγμή που τους θέτουμε έναν ορισμένο τύπο ερωτήσεων και όχι τη στιγμή που τα συλλέγουμε, ή απλώς τα φυλλομετρούμε ακόμη κι αν αυτό γίνεται μέσα στη χαρά. Γνωρίζουμε καλά όλοι μας πως το σημαντικότερο βρίσκεται στην επίπονη ερμηνεία της παρουσίας τους, στην αναζήτηση της σημασίας τους, στην τοποθέτησή της πραγματικότητάς τους μέσα σε ένα σύστημα σημείων, που η ιστορία μπορεί να επιχειρήσει να συγκροτήσει τη γραμματική τους. Οφείλουμε να παραδεχτούμε ότι δεν θα ήταν σοβαρό να κάνουμε μια Ιστορία που θα την υποκινούσε μια περιέργεια χωρίς πνοή αναζητώντας το γεγονός για το γεγονός, θέτοντας στο παρελθόν ερωτήσεις χωρίς σοβαρό περιεχόμενο. Με σπάνιες εξαιρέσεις, το έγγραφο, το κείμενο ή το αρχείο δεν αποτελούν οριστική απόδειξη μιας οποιασδήποτε αλήθειας, αλλά αδιάψευστο μάρτυρα

του οποίου το νόημα πρέπει στη συνέχεια να συνθέσουμε με ειδικά και ουσιαστικά ερωτήματα μέσα στα πλαίσια μιας συστηματικής έρευνας.

Και βέβαια η διαπλοκή των βασικών μας σπουδών (κοινωνιολογία και παιδαγωγικά) με την εμπειρική και επαγγελματική ενασχόλησή μας (δάσκαλος) μας οδήγησε στην επιλογή του συγκεκριμένου θέματος για την εκπόνηση της εργασίας μας καθώς το θέμα αυτό απαιτεί την εμπλοκή ταυτόχρονα της κοινωνιολογικής, της παιδαγωγικής και της ιστοριογραφικής θεώρησης γύρω από μια καθημερινή προβληματική που αναπτύσσεται στο χώρο του σχολείου και αφορά όχι μόνο τη θεωρητική συνθετότητα του οργανωτικού και διοικητικού φαινομένου της εκπαίδευσης και την πρακτική αποτελεσματικότητα της λειτουργίας του αλλά και την ιστορική του διάσταση. Η ίδια η σφαίρωση του φαινομένου αυτού, η σχέση του με την τοπική ή την κεντρική εξουσία, ο τρόπος με τον οποίο η σχέση αυτή διαμεσολαβείται από την εκπαιδευτική πολιτική, διαμορφώνει αλλά και διαμορφώνεται από τα γενόμενα στο πεδίο της κοινωνίας, της οικονομίας και γενικά της πολιτικής, αλλά και η εγγραφή της σχέσης αυτής, ενίοτε ανάσχεσης και αλληλόδρασης, στις θεσμικές εξελίξεις αποτελεί όπως διαπιστώνει κανείς από την σχετική βιβλιογραφική ανασκόπηση ένα ερευνητικά «ανοικτό» πεδίο. Και φυσικά δεν τρέφουμε καμιά αυταπάτη ότι το πεδίο αυτό «κλείνει» με μία και μόνη μελέτη και δη με την παρούσα. Ένας τέτοιος ισχυρισμός θα αποτελούσε πέρα από μια υπέρμετρη φιλοδοξία και μια αποπροσανατολίζουσα φεκάνη. Η παροχή, όμως, κάποιων απαντήσεων, η προσκόμιση νέων στοιχείων και κυρίως η θέση νέων προβληματισμών αποτέλεσε μια μείζονα στόχευση της παρούσας εργασίας η οποία συνιστά ταυτόχρονα και ένα σχέδιασμα για επόμενες έρευνες.

Ευελπιστούμε, έτσι, ότι η έρευνά μας θα βοηθήσει παραπέρα στην εξήγηση και στην αποκάλυψη της συνθετότητας του οργανωτικού φαινομένου της εκπαίδευσης στην τοπική και στην συνολική άρθρωσή του και στην καλύτερη κατανόηση και γνώση των μηχανισμών εξουσίας που ενυπάρχουν στα συστήματα οργάνωσης και εποπτείας της εκπαίδευσης στην ιστορική τους διάσταση και στη συγχρονία. Σήμερα, άλλωστε, στα πλαίσια της πολυπολιτισμικότητας, της μεταμοντέρνας κριτικής στην νεωτερικότητα, της αποδόμησης του ιστορικού χρόνου και της επιστροφής στις μικροαφηγήσεις που εξηγούν μικρούς χωρικά θεσμούς¹, καταγράφεται μια ανανέωση του θεωρητικού

¹ Νάστος Γ., Οικονόμου Α., Σουργουτσίδου Ο, Παπουτσίδης Μ., «Μεταμοντερνισμός και εκπαίδευση. Η γνώση στη μεταμοντέρνα κατάσταση. Οι απόψεις του Λυοτάτ», *Virtual School, The sciences of Education Online*, τ. 2, τεύχ. 2-3, ανασύρθηκε στις 15/12/07 από τον ιστότοπο www.auth.gr

ενδιαφέροντος για την κοινότητα, την αυτοδιοίκηση και την αποκέντρωση² ως αποτέλεσμα της αδυναμίας της κεντρικής γραφειοκρατικής διοίκησης να εμφανιστεί λειτουργική στο επίπεδο της καθημερινότητας. Στο σημείο αυτό ελπίζουμε ότι τα συμπεράσματα της έρευνάς μας θα αξιοποιηθούν ως πρόκληση για την συλλογική εξερεύνηση της ιστορικής αλήθειας προς την κατεύθυνση της υπέρβασης ακόμη και της όποιας (περιορισμένης) προσπάθειας του μεμονωμένου μελετητή με σκοπό την ανάδειξη των δυνατοτήτων παρέμβασης στους κρατικούς μηχανισμούς για τη διαμόρφωση κριτικά σκεπτόμενων πολιτών καθώς και αποτελεσματικών και δημιουργικών συνθηκών μάθησης.

Είναι γεγονός ότι η παρούσα έρευνα ολοκληρώθηκε έξι σχεδόν χρόνια μετά την ανάληψη της ευθύνης πραγματοποίησής της. Όλα αυτά τα χρόνια η απόσταση ανάμεσα στην παραίτηση και την επίτευξη, την υπαναχώρηση και την συνέχεια ήταν συνεχώς μικρή δημιουργώντας μια επικίνδυνη αλλά και παρ-ελκυστική ατραπό: αυτήν της αναβολής. Τέτοιες ατραποί δεν αποφεύγονται τελικά παρά μόνο με δουλειά, πάθος και πίστη. Χρειάζονται, όμως, και ψυχική δαπάνη και εξωτερική υποστήριξη κάθε είδους. Έτσι, η ανά χείρας μελέτη, αν και υπογράφεται από έναν, ολοκληρώθηκε χάρη στην ευτυχή συγκυρία ενός πλέγματος σχέσεων και προσώπων και την ύπαρξη συγκεκριμένων θεσμών. Κλείνοντας, λοιπόν, το μικρό αυτό προλογικό σημείωμα νιώθουμε την ανάγκη να ευχαριστήσουμε με μέτρο λόγου και ύφος που επιβάλλει η τιμητική θέση από την οποία μιλάμε όλους εκείνους που είτε σαν Άνθρωποι είτε σαν εκπρόσωποι Θεσμών συνέβαλαν ο καθένας με το δικό του τρόπο, στην διεξαγωγή της παρούσας έρευνας. Τους ευχαριστούμε θερμά και τους είμαστε υποχρεωμένοι.

Θα θέλαμε να ξεκινήσουμε από τον Σεβ. Μητροπολίτη Πέτρας και Χερρονήσου κ.κ. Νεκτάριο για την ευλογία του, την παρότρυνσή του και την εμπιστοσύνη με την οποία μας έκανε προσιτό το αρχειακό υλικό που διαθέτει. Το ίδιο ισχύει και για τον Επίσκοπο Κνωσού κ.κ. Ευγένιο. Στην συνέχεια επιθυμούμε να ευχαριστήσουμε τον ακούραστο και αεικίνητο Καθηγητή κ. Απόστολο Παπαιωάνου για όλα όσα έχει προσφέρει στην αποκάλυψη, την διάσωση και την αξιοποίηση των ιστορικών πηγών του τόπου μας, για την συστηματική και ουσιαστική καθοδήγησή του, αλλά και την συμπαράστασή του καθ' όλη τη διάρκεια της εκπόνησης της μελέτης και

² Καρκατσούλης Π., «Κοινότητα-κοινοτισμός-κοινωνία-κοινωνική θεωρία: από την αυτονομία στην αυτοαναφορά» στο *Επιστήμη και Κοινωνία*, τ. 4, Άνοιξη 2000.

την προτροπή του να ολοκληρώσουμε την εργασία μας. Χωρίς αυτή την παρώθηση η ανά χείρας μελέτη δεν θα είχε ολοκληρωθεί ποτέ. Η εμπιστοσύνη, η υπομονή και η επιμονή του αποτελέσαν πηγές από τις οποίες αντλήσαμε δυνάμεις για να ξεπεράσουμε τα προβλήματα που συναντήσαμε και να ολοκληρώσουμε την εργασία μας. Και τους τρεις τους ευχαριστούμε και τους ευγνωμονούμε. Ευχαριστούμε επίσης, τον κ. Παπά Αθανάσιο και την κ. Κουτσουβάνου Ευγενία, μέλη της Τριμελούς Επιτροπής καθώς και τα μέλη της Επταμελούς Επιτροπής γιατί διέθεσαν αρκετό από τον πολύτιμο χρόνο τους για την ολοκλήρωση αυτής της εργασίας.

Οφείλουμε, επίσης να ευχαριστήσουμε και όλους τους Φίλους που δεν αναφέρονται εδώ ονομαστικά, αλλά στάθηκαν κοντά μας όλα αυτά τα χρόνια δίνοντας με τις συμβουλές τους λύσεις σε κάθε εμπόδιο που προέκυπτε. Ευχαριστίες οφείλονται ακόμα στους υπευθύνους των αρχειακών συλλογών από τις οποίες αντλήσαμε υλικό για την εμπιστοσύνη που μας έδειξαν και την προθυμία με την οποία μας εξυπηρέτησαν.

Ασφαλώς, η ευθύνη για τα λάθη και τις αδυναμίες ανήκει μόνο σε μας.

Γεώργιος Ι. Μαμάκης

«Ζητώ συγνώμη για τις αποπλανητικές παρεκβάσεις στο ύφος μου. Εξακολουθώ. Ας μη με κατηγορήσει κανένας που κάνω πρώτα το Σταυρό μου. Δεν είναι πρόληψη, ακολουθώ ένα παλιό καθιερωμένο δικό μας σχήμα, για να εκφράσω την ταπεινότητα, ότι είμαι γεμάτος αμφιβολία για τις δυνάμεις μου. Αναγνωρίζω ότι η επίτευξη του σκοπού μου δεν εξαρτάται από μένα. Ως αποτέλεσμα με ξεπερνά. Εξαρτάται από το αν δοθεί μέσα στη μοίρα μου να βαστάζω, να έχω τη δύναμη να βαστάζω το αποτέλεσμα».

N. Γ. Πεντζίκης

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.Εισαγωγή

1.1. Αντικείμενο, περιεχόμενο και σκοπός της διερεύνησης

1.2. Κεντρικό ερευνητικό ερώτημα

1.3.Υποθέσεις

1.4. Πηγές-βιβλιογραφία

1.5. Αξία της διερεύνησης

1.6. Μεθοδολογική προσέγγιση

1.7. Περιορισμοί και ανασχέςεις

1. Εισαγωγή

Ο οργανωτικός και διοικητικός σχηματισμός του εκπαιδευτικού συστήματος ως μια λειτουργική ενότητα και οντότητα αποτελεί αντικείμενο επιστημονικής θεώρησης της εκπαιδευτικής διοίκησης ως ειδικότερου πεδίου θεωρίας και έρευνας του ευρύτερου τομέα της οργανωτικής και διοικητικής θεωρίας. Η ιστορική διερεύνηση των προϋποθέσεων και των προσπαθειών δόμησης αποτελεσματικών εκπαιδευτικών συστημάτων έχει προσελκύσει, άλλωστε, το αναλυτικό ενδιαφέρον πολλών ερευνητών σε συνδυασμό με το συνεχώς αυξανόμενο γενικότερο ενδιαφέρον για τη μελέτη της τοπικής ιστορίας.

Το ενδιαφέρον αυτό συνδέεται, σε παγκόσμιο επίπεδο, με τη μεταμοντέρνα έμφαση στην αναζήτηση των απαρχών μας, των παραστάσεων, των μύθων ή των πραγματικοτήτων μέσα στις οποίες ζούμε. Επιπλέον, σε μια εποχή που δεν υπάρχει πλέον αυθόρμητη μνήμη, η διάλυση αυτής ακριβώς της μνήμης εξαγοράζεται από μια γενικευμένη επιθυμία καταγραφής του «αδέσποτου»³ χρονικού πεδίου, που εκτείνεται πέρα από την ατομική μνήμη, του πεδίου της ιστορίας. Στο πλαίσιο αυτής της καταγραφής, οι ειδικότερες αναζητήσεις σχετικά με περιγραφικές, θεωρητικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις της εκπαιδευτικής οργάνωσης και διοίκησης στο χώρο της τοπικής ιστορίας⁴, συνιστούν παράλληλες προσπάθειες νοσταλγικής επαναφοράς συναισθηματικού χαρακτήρα αλλά και κριτικής, συγκριτικής και εννοιολογικής αποτίμησης γνωστικής υφής της εσωτερικής λειτουργίας, των σχέσεων με το εξωτερικό περιβάλλον, του κοινωνικού ρόλου, της αποδοτικότητας και αποτελεσματικότητας του εκπαιδευτικού συστήματος και των σχέσεων εξουσίας που το αφορούν στα πλαίσια της γενικότερης ιστορίας, μερίκευση και υποστασιοποίηση της οποίας συνιστά η τοπική εκπαιδευτική ιστορία.

³ Hobbsawm E., *Η εποχή των αυτοκρατοριών 1875-1913*, εκδ. Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, σελ. 13.

⁴ Βλπ. μερικές ενδιαφέρουσες προσεγγίσεις στην τοπική εκπαιδευτική ιστορία: Ανδρέου Α., «Ιστοριογραφία της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Μια περιοδολόγηση» στο περ. *Θέσεις*, τ. 45 (1993), Ντούλας, Χ., «Σχολικά βιβλία ιστορίας και τοπική ιστορία: η περίπτωση της Θεσσαλίας», στο περ. *Σεμινάριο*, τ. 9, Αθήνα, Μάρτης 1988, σσ. 88-107, Λεοντσίνης, Γ., *Τοπικές ιστορικές σπουδές και μελέτη περιβάλλοντος*, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1990, Χαρίτος, Χ., «Από την τοπική ιστορία στην αυτογνωσία» στο περ. *Εκπαιδευτικά*, τ. 12, (1988), σσ. 94-98, Βώρος, Φ., «Τοπική ιστορία» στο περ. *Νέα Παιδεία*, τ. 52, 1989, σσ. 176-178, Ιστορικό Αρχείο Σάμου, Δήμος Σαμίων, *Τοπική ιστορία και αρχεία*, Πρακτικά δημέρου, Σάμος, 1992.

1.1. Αντικείμενο, περιεχόμενο και σκοπός της διερεύνησης

Η προσπάθεια που θα πραγματοποιήσουμε με την εμπειρική και αναδρομική έρευνά μας⁵ θα έχει ως σκοπό της να αναδείξει το θεωρητικό και πραγματολογικό πλαίσιο στο οποίο είχε υπαχθεί η οργάνωση και η διοίκηση της χριστιανικής εκπαίδευσης την συγκεκριμένη περίοδο και στον συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο.

Έτσι, λοιπόν, θα προχωρήσουμε στη δημιουργία ενός «μνημονικού τόπου» ο οποίος θα συνίσταται από δύο επιμέρους αλληλοδιαπλεκόμενα επίπεδα: Το πρώτο θα αφορά τη θεωρητική κατασκευή για την έννοια της διοίκησης και τις μεθόδους οργάνωσης της εκπαίδευσης, για τα συστήματα διοίκησης, για τη γραφειοκρατία, για το συγκεντρωτικό και αποκεντρωτικό σύστημα οργάνωσης και διοίκησης κ.λ.π. Το άλλο θα αναφέρεται στην ιστορική προσέγγιση⁶ (διάγνωση, ανάλυση⁷ και ερμηνεία⁸) της οργάνωσης και της διοίκησης του χριστιανικού εκπαιδευτικού συστήματος στο διαμέρισμα του Λασιθίου της Κρήτης κατά την διάρκεια της ύστερης τουρκοκρατίας και της Κρητικής Πολιτείας με βάση το σχετικό πραγματολογικό υλικό.

Η διερεύνησή μας λοιπόν δεν αποσκοπεί μονάχα στο να δείξει ποιο ήταν και πως διαμορφώθηκε το οργανωτικό και διοικητικό σχήμα του εκπαιδευτικού συστήματος της

⁵ Χρησιμοποιούμε εναλλασόμενα τους όρους «έρευνα» και «μελέτη» γνωρίζοντας ότι αυτό δεν είναι γενικώς αποδεκτό. Κάποιοι ισχυρίζονται ότι μια έρευνα είναι ένας περισσότερο απαιτητικός και τεχνικά σύνθετος τύπος μελέτης. Οι Howard και Sharp διαπραγματεύονται αυτό το ζήτημα στο βιβλίο τους *The Manacement of a Student Researh Project* (1983), σελ.6, ορίζοντας την έρευνα ως την «μέσω μεθοδικής διαδικασίας προσπάθεια προσθήκης γνώσεων στο σώμα των γνώσεων του ερευνητή, και ίσως και στο σώμα των γνώσεων των άλλων, με την ανακάλυψη νέων γεγονότων και την απόκτηση ενσυναίσθησης».

⁶ Γκύρβιτς, Ζ., *Μελέτες για τις κοινωνικές τάξεις*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1986, σελ. 18. Βλπ. επίσης Πολυχρονόπουλος, Π., (1980) *Παιδεία και πολιτική στην Ελλάδα*, τ. Α, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, σελ. 46.

⁷ Η ανάλυση επιχειρώντας την αποκρυπτογράφηση λέξεων, φράσεων, εννοιών, «καταδύομενη» στον κόσμο των κειμένων, των αρχείων και κάθε άλλης πηγής γραφικών στοιχείων, ανήκει στο «ιστορικο-ερμηνευτικό παράδειγμα», βλπ. Μακρής, Κ., «Η δομή του συμβόλου στη λογική του Charles S. Peirce, στον τ. Ι, (1996) *Άνθρωπος ο Σημαίνων: λόγος και ιδεολογία*, Α.-Φ. Λαγόπουλος-Κ. Μπόκλουντ-Λαγοπούλου, Β. Τεντοκάλης, Κ. Τσουκαλάς, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, σελ. 49 .

⁸ Το ερμηνευτικό φαινόμενο βρίσκεται στη βάση της επικοινωνίας του ανθρώπου με τον κόσμο και στη βάση της γνωσιολογικής του συγκρότησης: προσπαθούμε να κατανοήσουμε τις συνθήκες που επιτρέπουν την επικοινωνία ανάμεσα στον κόσμο που είμαστε και σε εκείνον που μας περιβάλλει ως κάτι δοσμένο, περιγεγραμμένο μέσα σε συγκεκριμένα πλαίσια. Η κάθε μορφή επικοινωνίας μας-π.χ. η μελέτη αρχαιακού υλικού- προϋποθέτει την ερμηνεία αυτού με το οποίο ερχόμαστε σε επικοινωνία, με άλλα λόγια την ανάπτυξη της αντιληπτικής μας ελευθερίας μέσα στα συγκεκριμένα όρια που η άγνωστη ακόμη πραγματικότητα μας θέτει. Οι δύο αναγνώσεις για τα γραπτά κείμενα, η κυριολεκτική και η αλληγορική, συστηματοποιούν τις τυπολογίες και αποτελούν τους δύο πόλους επικοινωνιακής διάδρασης: από τη μία, το σταθερό μέρος της ερμηνευτικής πράξης, δηλαδή, η πραγματολογική στιγμή της γραφής, από την άλλη, το μεταβαλλόμενο μέρος, δηλαδή, οι πραγματολογικές στιγμές των αναγνώσεων, βλπ. Τζούμα, Α., «Ιστορική κατανόηση και ερμηνευτική οικονομία» στον τ. Ι, επιμ. Α. Λαγόπουλος-Κ. Μπόκλουντ-Λαγοπούλου, Β. Τεντοκάλη, Κ. Τσουκαλά, (1996), *Άνθρωπος ο σημαίνων: λόγος και ιδεολογία*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, σελ. 182.

περιόδου που εξετάζουμε⁹. Απώτερος στόχος μας δεν είναι μόνο ο εντοπισμός των διαδοχικών φάσεων από τις οποίες πέρασε η οργάνωση και η διοίκηση της εκπαίδευσης. Στοχεύουμε περαιτέρω, μέσα από τον προσδιορισμό του μεγέθους και της έντασης της συσχέτισης ανάμεσα στην οργάνωση και τη διοίκηση της εκπαίδευσης με την κοινωνική εξέλιξη, στον εντοπισμό και στην αξιολόγηση του ρόλου των διαφόρων παραμέτρων¹⁰ του εκπαιδευτικού συστήματος, στην κατανόηση της σχέσης σχολείου και κοινωνίας και συνολικά της τοπικής ιστορικής και κοινωνικής εξέλιξης¹¹. Φιλοδοξούμε να καταλάβουμε αυτήν την εξέλιξη και να την ερμηνεύσουμε¹², ν' αποκαταστήσουμε τα διαδοχικά στάδιά της¹³, να δώσουμε στην κίνησή τους ενότητα, να εντοπίσουμε τις συνθήκες εμφάνισής τους και να προσδιορίσουμε τη γενετική σύνδεσή τους με προηγούμενες και επόμενες καταστάσεις. Στόχος είναι να παρουσιάσουμε μια σφαιρική αποτύπωση των μεταβλητών του οργανωτικού και διοικητικού πλαισίου του εκπαιδευτικού συστήματος σε μια λιγότερο μελετημένη πλευρά της εκπαίδευσης σε τοπικο-περιφερειακό επίπεδο. Απώτερος στόχος μας είναι να αποδώσουμε μια γενικότερη οριοθέτηση και θεωρητική προβληματική που θα αγκαλιάζει, ως επιστημονικό και ιστορικό πρόβλημα, αλλά και ως αποτύπωση την κοινωνική και την εκπαιδευτική πραγματικότητα, την οργανωτική και διοικητική δομή της εκπαίδευσης της συγκεκριμένης περιοχής και εποχής συνολικά, πάντα, βέβαια, σε

⁹ Δεν μας ενδιαφέρει δηλαδή η εμπειρική καταγραφή μιας κάποιας κοινής γνώμης πάνω σε εκπαιδευτικά ζητήματα, στα πλαίσια μιας κοινωνιολογίας που ο P. Mills στηλίτευσε ως αφηρημένο εμπειρισμό και η σχολή της Φρανκφούρτης αποδίδει στην αναλυτική τάση. «Σε πολλές περιπτώσεις οι εμπειρικές ανακαλύψεις είναι απλά επιφαινόμενα. Χωρίς τον κριτικό αναλογισμό για το ότι οι τρόποι συμπεριφοράς και το περιεχόμενο της συνείδησης των ατόμων είναι απείρως διαμεσολαβημένα, κοινωνικά παραγμένα, η εμπειρική κοινωνική έρευνα γίνεται θύμα των ίδιων των αποτελεσμάτων της», Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών της Φρανκφούρτης, 1987, σελ. 150.

¹⁰ Για την οριοθέτηση των όρων «παραμέτρος» και «μεταβλητή» βλπ. Ρέππα-Αθανασούλα Α., «Ο εκπαιδευτικός οργανισμός και το ευρύτερο κοινωνικό του περιβάλλον» στο Ρέππα-Αθανασούλα Α., Κουτούζης Μ., Χατζηευστρατίου Ι., *Διοίκηση Εκπαιδευτικών Μονάδων*, τόμ. Γ', ΕΑΠ, Πάτρα 1999, σελ. 49.

¹¹ Σύμφωνα με τον Anweiler (Anweiler O., *Εκπαιδευτικά συστήματα στην Ευρώπη*, μετφ. Θωίδης Δημήτριος, εκδ. Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 1987, σελ. 17) «Τότε μόνο μπορεί κανείς να εξετάσει σωστά τις λειτουργίες του εκπαιδευτικού συστήματος, όταν αναλάβει από τη μια μεριά τη σχέση εξάρτησης του εκπαιδευτικού συστήματος από το πολιτικό σύστημα (κρατική διοίκηση) και από το οικονομικό σύστημα και από την άλλη να εξετάσει τις προσδοκίες απέναντι στο εκπαιδευτικό σύστημα αλλά και το τι πράγματι προσφέρει το σύστημα αυτό στο πολιτικό και το οικονομικό σύστημα-και θα πρέπει βέβαια να συμπεριλάβει εδώ και την μετάδοση των πολιτιστικών και ηθικών αξιών».

¹² Ο Holsti λέει τα εξής: «η λεγόμενη ανάγνωση πίσω από τις γραμμές [...] δηλαδή, μετά το πέρας της κωδικοποίησης, στα γενικά συμπεράσματα συμβάλλουν όχι μόνο τα έκδηλα μετρήσιμα μηνύματα, αλλά και τα λανθάνοντα νοήματα που συνάγει ο ερευνητής, βέβαια μέσα από έναν γενικότερο ερευνητικό σχεδιασμό που του επιτρέπει την ανεξάρτητη επιβεβαίωση αυτών των νοημάτων με συμπληρωματικά στοιχεία», βλπ. Κυριαζή, Ν., (1998), *Η κοινωνιολογική έρευνα: κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, εκδ. Ελληνικές Επιστημονικές Εκδόσεις, Αθήνα, σσ. 292-295.

¹³ Ανδρέου, Α., «Ιστορία της παιδείας και της εκπαίδευσης», στο περ. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, σελ. 43.

σχέση με ένα ευρύτερο και γενικότερο πολιτικο-κοινωνικό πλαίσιο. Η προοπτική αυτή διαγράφεται υπό το βάρος της ανάγκης για συνεισφορά στην συσσώρευση της γνώσης που αναφέρεται στην οργανωτική και διοικητική δομή της εκπαίδευσης στις εκτός των ορίων του νεοελληνικού κράτους ελληνικές περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Γεωγραφικό σημείο αναφοράς μας είναι μια συγκεκριμένη περιοχή με διακριτά κοινωνικά, πολιτικά και οικονομικά χαρακτηριστικά: το Διαμέρισμα του Λασιθίου της Κρήτης. Πρόκειται για μια περιοχή σε σημαντικό βαθμό κλειστή, χωρίς σοβαρούς εποικισμούς ή μεταναστεύσεις όπου η διαδικασία μετάβασης από την οθωμανική στην ελληνική κυριαρχία υπήρξε μακρά όπως άλλωστε συνέβη και σε ολόκληρη την Κρήτη, κάτι που επιτρέπει την εξέταση των εξελίξεων για αρκετές δεκαετίες. Στην περιοχή του Λασιθίου εντοπίζονται διαφοροποιημένες κοινωνικο-επαγγελματικές δομές που διάρθρωσαν έναν σχετικά αυτόνομο, ομοιογενή εσωτερικά γεωγραφικό, κοινωνικό και οικονομικό χώρο πρόσφορο για τη μελέτη των εκπαιδευτικών πραγμάτων σε συνάρτηση με τον κοινωνικό σχηματισμό. Η χρονική έκταση που καλύπτει η έρευνά μας αφορά δύο προσδιορισμένες περιόδους ιδιαίτερα σημαντικές σε σχέση με τη δημιουργία των προϋποθέσεων της μετέπειτα εξέλιξης όχι μόνο της κοινωνικής δομής αλλά και του Εθνικού Ζητήματος. Πρόκειται για τις περιόδους α) της ύστερης τουρκοκρατίας ή αλλιώς την περίοδο της ημιαυτονομίας του νησιού (1868-1897) και β) της Κρητικής Πολιτείας ή αλλιώς την περίοδο της αυτονομίας (1898-1914).

Η παρούσα εργασία εστιάζει το ερευνητικό της ενδιαφέρον στο εκπαιδευτικό σύστημα μόνο του χριστιανικού πληθυσμού του διαμερίσματος Λασιθίου. Η εστίαση αυτή έχει να κάνει με το γεγονός ότι την περίοδο που εξετάζουμε ο μουσουλμανικός πληθυσμός σύμφωνα με τον Άγγλο πρόξενο στερούνταν πια «την κυρίαρχη επιρροή σε τοπικά ζητήματα που παλιότερα είχε μεταφέροντά τη στους χριστιανούς, οι οποίοι και από τον αριθμό τους και από την παιδεία τους δίκαια έκαναν τη δύναμή τους να γίνη αισθητή στην τοπική διοίκηση»¹⁴. Στο διαμέρισμα του Λασιθίου ιδιαίτερα κατά την πρώτη περίοδο που εξετάζουμε ο μουσουλμανικός πληθυσμός ήταν ιδιαίτερα συρρικνωμένος σε σχέση με την υπόλοιπη Κρήτη (16% στο Λασιθί, 37% στο Ηράκλειο, 28 % σε Ρέθυμνο και Χανιά)¹⁵. Η συρρίκνωση αυτή οφείλεται στο γεγονός ότι το Λασιθί λόγω της γεωμορφολογίας του ήταν φτωχό από οικονομική άποψη και

¹⁴FOECA 195, 1449,Πρόξενος Ortlieb Foreign Office, αριθμ. 26,16/6/1883, φ. 190-196.

¹⁵ Βλπ. *Στατιστική του Πληθυσμού της Κρήτης μετά διαφόρων γεωγραφικών, ιστορικών, αρχαιολογικών, εκκλησιαστικών κτλ. ειδήσεων περί της νήσου υπό Νικολάου Σταυράκη*, Αθήνησι 1890, σελ. 67.

επιπλέον δεν διέθετε κάποιο σημαντικό αστικό κέντρο στο οποίο να έβρισκε ασφάλεια, απασχόληση και εκπαίδευση το μουσουλμανικό στοιχείο. Κατά δε την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας ο αριθμός των μουσουλμάνων στο Λασιθί περιορίστηκε ακόμη περισσότερο¹⁶, περίπου στα 1700 άτομα τα οποία είχαν καταφύγει στο νησί της Σπιναλόγκας από όπου το 1904 αποχώρησαν οριστικά προκειμένου το νησί να μετατραπεί σε λεπροκομείο. Εκτός, όμως, από την πληθυσμιακή συρρίκνωσή τους οι μουσουλμάνοι του Λασιθίου ζούσαν, όπως προκύπτει από τα στοιχεία, και στο περιθώριο της οικονομικής, κοινωνικής, πνευματικής και πολιτικής ζωής χαρακτηριζόμενοι ως πολιτικά αδιάφοροι¹⁷. Μόνο το 22% των βιομηχάνων και το 40% των εμπόρων του Λασιθίου ήταν μουσουλμάνοι την στιγμή που τα αντίστοιχα ποσοστά για το διαμέρισμα του Ηρακλείου ήταν 46% και 58% και για το σύνολο του νησιού 38% και 49%. Για δε το μαθητικό δυναμικό, οι μουσουλμάνοι στο διαμέρισμα του Λασιθίου αντιπροσώπευαν το 20% των μαθητών την στιγμή που ο μέσος όρος για ολόκληρο το νησί ήταν 30%. Η στόχευση του ενδιαφέροντός μας μόνο στο χριστιανικό εκπαιδευτικό σύστημα της εποχής υπαγορεύτηκε, επίσης, και από το γεγονός ότι ένας από τους στόχους ήταν, επίσης, η ανάδειξη της γενετικής σύνδεσης του συστήματος αυτού με το σύγχρονο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Επιπλέον, ο περιορισμός της διερεύνησής μας μόνο στο χριστιανικό εκπαιδευτικό σύστημα επιβλήθηκε και από το γεγονός ότι σε αντίθεση με την διαχείριση των χριστιανικών υποθέσεων για τις οποίες υπάρχει πλήρη σχεδόν το άρτια οργανωμένο Αρχείο της Χριστιανικής Δημογεροντίας Λασιθίου και της Κρητικής Πολιτείας, για το μουσουλμανικό στοιχείο του Διαμερίσματος δεν διασώθηκε ανάλογο πρωτογενές αρχειακό υλικό τη στιγμή που και η δευτερογενής βιβλιογραφία για το μουσουλμανικό εκπαιδευτικό σύστημα είναι ιδιαίτερα φτωχή περιοριζόμενη μόνο στην παράθεση νομικών κειμένων. Επιπλέον, ακόμα και τα σκόρπια έγγραφα που συναντήσαμε σε διάφορα άλλα αρχεία σχετικά με την μουσουλμανική εκπαίδευση στο νησί ήταν αφενός λιγοστά ώστε να μην επιτρέπουν τεκμηριωμένες αναφορές και αφετέρου γραμμένα στην παλαιά τούρκικη γραφή η οποία θέτει πάντα το πρόβλημα της μετάφρασης των εγγράφων αυτών¹⁸.

¹⁶ Πεπονάκης Μ., «Η τουρκοκρητική μετανάστευση του 1897-1899», στο *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, (επιμ. Θ. Δετοράκης-Α. Καλοκαιρινός, Ηράκλειο 2001, σελ. 135.

¹⁷ Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου Κάλλια, *Ελληνικός αλτρωτισμός και οθωμανικές μεταρρυθμίσεις, η περίπτωση της Κρήτης 1868-1877*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1988, σελ. 92.

¹⁸ Αν επιχειρήσει κανείς να αναφερθεί στο εκπαιδευτικό σύστημα των Οθωμανών στην Κρήτη θα πρέπει να ανατρέξει αρχικά στον πρώτο περί παιδείας νόμο του 1881, βλπ. *Ειδικοί Νόμοι παρά τοις Χριστιανοίς*

Εξάλλου, από την μελέτη των νομικών κειμένων προκύπτει ότι το εκπαιδευτικό σύστημα του αμυνόμενου πια μουσουλμανικού πληθυσμού¹⁹ σε αντίθεση με εκείνο του ανερχόμενου σε όλα τα επίπεδα χριστιανικού στοιχείου δεν παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς, αν εξαιρέσει κανείς κάποιες καινοτομίες όπως η διδασκαλία δύο ξένων γλωσσών (ελληνικής και γαλλικής) και του μαθήματος του κανονιστικού δικαίου, ήταν παραδοσιακά ιδιαίτερα στατικό, άπαξ ρυθμισμένο, χωρίς διάθεση παρακολούθησης των οικονομικών και κοινωνικών εξελίξεων. Η πλειοψηφία του μουσουλμανικού στοιχείου της Κρήτης άλλωστε, σε αντίθεση με την ραγδαία πολιτική ωρίμανση των χριστιανών, σθεναρά αντιτάσσονταν στην εισαγωγή μεταρρυθμίσεων βασισμένων στις νέο-οθωμανικές θέσεις²⁰. Η μουσουλμανική κοινοβουλευτική ομάδα

και Οθωμανοί Κρήτης, εκδίδονται οι μεν παρά Χριστιανούς υπό Γ. Πλουμίδου, οι δε παρ' Οθωμανούς υπό Κ. Φουρναράκη, εν Χανίοις εκ του Τυπογραφείου της Μεσογείου, 1895. Σύμφωνα με το δεύτερο τμήμα αυτού του νόμου που αφορούσε την εκπαίδευση των Οθωμανών «ιδρύονται ανώτερα οθωμανικά σχολεία στις πόλεις και κατώτερα στις επαρχίες». Η προκαταρκτική εκπαίδευση ήταν υποχρεωτική και η διάρκειά της πενταετής, ενώ της γυμνασιακής τετραετής. Ιδρύθηκαν, επίσης, διδασκαλεία για τους τελειοφοίτους των Γυμνασίων και συστηνόταν Λύκειο ανώτερο του Γυμνασίου. Στα προκαταρκτικά σχολεία διδάσκονταν «εν μεν τη Α' και κατωτέρα αλφαβητάριον οθωμανικόν και γραφή επί μαύρου πίνακος αριθμητικών ψηφίων και των στοιχείων του αλφαβήτου. Εν δε τη Β', το α' και β' εδάφιον του Κορανίου και στοιχειώδης κατήχησις, ο Πυθαγορικός πίναξ, η πρόθεσις και καθ' υπαγόρευσιν γραφή λέξεων. Εν δε τη Γ' το τρίτον και τέταρτον εδάφιον του Κορανίου, μαθήματα ηθικά, το λεξιλογικό μέρος του εγχειριδίου προς εξάσκησιν της τουρκικής γλώσσης και η καθ' υπαγόρευσιν γραφή των εν αυτό λέξεων. Εν δε τη Δ' ηθικά και θρησκευτικά παραγγέλματα, συνέχεια του εγχειριδίου προς εξάσκησιν της Τουρκικής γλώσσης, αριθμητική (τα τέσσερα πάθη) και ορθογραφία. Εν δε τη Ε' και ανωτέρα στοιχειώδης τουρκική γραμματική και γεωγραφία, εγχειρίδιον ωφελίμων γνώσεων, συνοπτική τουρκική ιστορία και επιστολογραφία». Σημαντική ήταν επίσης η εισαγωγή της ελληνικής γλώσσας στα Γυμνάσια. Η διοίκηση των σχολείων είχε ανατεθεί σε Τμηματικές Εφορείες κάτω από τον έλεγχο κεντρικής εφορείας με άμεση αναφορά στο τουρκικό Υπουργείο Παιδείας.

Πληροφορίες για την μουσουλμανική εκπαίδευση κατά την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας οπότε τα μουσουλμανικά σχολεία περιορίζονται σε ολόκληρο το νησί από 21 σε 14 μας δίνει το υπ' αριθμ. νόμου 82 Διάταγμα «περί οργανισμού της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως (βλπ. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, τεύχ. Α', αριθμ. 87, 7/10/1899, σελ. 3.). Σύμφωνα με το Διάταγμα αυτό, η φοίτηση στα μουσουλμανικά σχολεία ήταν υποχρεωτική και η διδασκαλία συμπεριελάμβανε όλα τα μαθήματα των ελληνικών σχολείων εκτός από τα θρησκευτικά, την τουρκική γλώσσα και την ιστορία. Οι διευθυντές των σχολείων ήταν μουσουλμάνοι, μπορούσαν, όμως, να είναι και χριστιανοί. Όπου δεν υπήρχαν μουσουλμανικά σχολεία οι μαθητές φοιτούσαν στα ελληνικά αλλά δεν παρακολουθούσαν το μάθημα των θρησκευτικών. Η πρώτη τάξη του μουσουλμανικού σχολείου ήταν προκαταρκτική ενώ οι Β', Γ', Δ', και Ε' τάξεις αντιστοιχούσαν προς τις Α', Β', Γ' και Δ' του ελληνικού δημοτικού σχολείου. Οι τάξεις Στ', Ζ', Η' των ανωτέρων παρθεναγωγείων αντιστοιχούσαν προς τις τάξεις Ε', Στ' και Ζ' του ελληνικού παρθεναγωγείου. Στον νομό Λασιθίου λειτουργούσε στην Ιεράπετρα ένα μονοτάξιο μουσουλμανικό δημοτικό σχολείο και ένα παρθεναγωγείο, στην Σπιναλόγκα ένα μονοτάξιο και στην Σητεία, επίσης, ένα μονοτάξιο.

¹⁹ Η αφομοίωση του μουσουλμανικού στοιχείου την περίοδο εκείνη ήταν μεγάλη. Σύμφωνα με παρατήρηση ενός φοιτητή της νομικής το 1891: «Οι Τούρκοι κατάγονται άπαντες σχεδόν εξ Ελλήνων και τούτο φαίνεται εκ της φυσιογνωμίας και της ελληνικής γλώσσης, ην άπαντες ανεξαιρέτως λαλοούν, αγνοούντες την τουρκικήν», Νικολαΐδου Ε., *Περί Κρήτης και ιδία της πόλεως Ηρακλείου*, εν Αθήνας, 1891, σελ. 36.

²⁰ Μερτικοπούλου-Καλλιτάκη Κάλλια, *Ελληνικός αλτρωτισμός και οθωμανικές μεταρρυθμίσεις, η περίπτωση της Κρήτης 1868-1877*, βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1988, σελ. 326.

ήταν συμπαγής, μονολιθική και συντηρητική εκφράζοντας μάλλον τον παλαιoturκισμό, την αντίδραση και την αδράνεια στο νησί με μοχλό πίεσης το μουσουλμανικό υποπρολεταριάτο των κρητικών πόλεων²¹ σε αντίθεση με την χριστιανική η οποία γρήγορα ξεπέρασε τον φόβο του Τούρκου και βαθμιαία συνειδητοποίησε την δύναμή της προσπαθώντας να διαρρήξει το πλαίσιο που της είχε επιβληθεί. Όπλο στον αγώνα της αυτό ήταν και ο πολύ ενδιαφέρον τομέας της εκπαίδευσης ο οποίος παρακολουθούσε στενά τις διεργασίες που σημειώνονταν στον χριστιανικό πληθυσμό καθώς εκείνος αναδεικνυόταν σε βασικό ρυθμιστικό παράγοντα των εξελίξεων.

Αναφορικά με την διάρθρωση στις εργασίας μας στο πρώτο της μέρος, χρησιμοποιώντας την ήδη ανεπτυγμένη θεωρία που αφορά την εκπαιδευτική οργάνωση και διοίκηση, θα επιχειρήσουμε την άρθρωση ενός εννοιολογικού πλαισίου ανάλυσης και ερμηνείας διαστάσεων δομικής μορφολογίας στο χώρο του εκπαιδευτικού συστήματος και την θεωρητική ανάπτυξη των μοντέλων οργάνωσης και διοίκησης της εκπαίδευσης. Η θεωρητική αυτή προσέγγιση εγγράφεται τελικά στην προοπτική σύνδεσης των τυπολογικών εκδοχών της εκπαιδευτικής οργάνωσης και διοίκησης της περιόδου που εξετάζουμε με αυτό που ονομάζουμε κοινότητα ή κρατική εξουσία από τη μια πλευρά και από την άλλη με το κοινωνικο-οικονομικό σύστημα, έτσι όπως εξυφαίνεται και προσδιορίζεται ιστορικο-πολιτικά.

Στο δεύτερο μέρος θα μεταβούμε στο ιστορικό πεδίο προκειμένου να γίνει μια ιστορική επισκόπηση και περιοδολόγηση της οργάνωσης και της εποπτείας της εκπαίδευσης στην περιοχή του διαμερίσματος του Λασιθίου της Κρήτης από το 1868 που με βάση τον Οργανικό Νόμο στην περιοχή του Λασιθίου όπως και σε ολόκληρη η Κρήτη εγκαταστάθηκε καθεστώς αυτονομίας έως το 1914 οπότε η αυτόνομη Κρητική Πολιτεία που είχε συσταθεί στο νησί από το 1898 ενσωματώθηκε σε μια κρατική οντότητα με την Ελλάδα. Παράλληλα, επιχειρείται ερμηνεία της ιστορικής διαμόρφωσης και εξέλιξης της οργάνωσης και της εποπτείας της εκπαίδευσης με την ανάδειξη των σημαντικότερων χαρακτηριστικών των συστημάτων που κατά καιρούς εφαρμόστηκαν.

²¹ Ανδριώτης Νίκος, «Τα τελευταία χρόνια παραμονής των μουσουλμάνων στην Κρήτη και η αναχώρησή τους για την Τουρκία» στο (επιμ. Τσιστελίκης Κωνσταντίνος) *Η Ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2007, σελ. 208.

Στο τρίτο μέρος υπάρχουν τα συμπεράσματα της έρευνας και οι απαντήσεις στο κεντρικό ερευνητικό ερώτημα. Τέλος, στο παράρτημα της εργασίας παρατίθενται μεταγραμμένα (ολικά ή μερικά) 97 έγγραφα καθώς και αριθμός φωτοτυπημένων εγγράφων από το αρχειακό υλικό προκειμένου ο αναγνώστης της παρούσας έρευνας να εξοικειωθεί με την υλική κατάσταση των αρχείων στα οποία βασίστηκε η έρευνα.

1.2. Κεντρικό ερευνητικό ερώτημα²²

Το κείμενο ερώτημα που θέτει η παρούσα εργασία σχετίζεται βασικά με τον *«βαθμό, τον τύπο και το περιεχόμενο της οργανωτικής και διοικητικής διάρθρωσης της εκπαίδευσης στην συγκεκριμένη περιοχή και στις δεδομένες χρονικές περιόδους που παρακαλουθεί το σταδιακό πέρασμα από τον κοινοτισμό στον κρατικό συγκεντρωτισμό»*. Η στοχοθεσία της διερεύνησής μας, καθώς και το παραπάνω κεντρικό ερώτημα προσδιορίζει αντίστοιχα επιμέρους ερευνητικά ερωτήματα, τα οποία με τη σειρά τους προεικονίζουν αντίστοιχες περιοχές ενδιαφερόντων καθώς και μεθοδολογικές προτάσεις για την ιστορική, την κοινωνιολογική και την παιδαγωγική αναζήτηση. Έτσι, ερευνάται, επίσης, *«το αν υπήρχε και σε ποιο βαθμό αντιστοίχιση της διάρθρωσης και της διαδρομής αυτής με την ευρύτερη κοινωνική, πολιτική και οικονομική κατάσταση»*. Ερώτημα συνιστά, εξάλλου, αναφορικά με τα μοντέλα οργάνωσης και διοίκησης και το *«τι και ποιών τις ανάγκες εξυπηρετούσε το καθένα, ποια ήταν η ιδεολογική του βάση και ποια τα αποτελέσματά του»*.

1.3. Υποθέσεις²³

²² Για τη σημασία των σωστών ερωτημάτων στην επιστημονική έρευνα ο Houston Stewart σημειώνει: *«η φύσις αν ήθελε ερωτηθεί μεγαλοφύως, παρευθύς μεγαλοφύως αποκρίνεται»* βλπ. Χατζηκακίδη, Αθ., *Επιστημονικής ερεύνης άσκησης*, Αθήναι 1973, σελ. 52.

²³ *«[...] υπάρχει μια επιστημονική πρόοδος. Γιατί η κριτική συζήτηση των υποθέσεων, αξιολογεί τις υποθέσεις πάντοτε έτσι, ώστε να προτιμούμε εκείνες που μας φαίνονται σαν η καλύτερη προσέγγιση στην αλήθεια και που αντέχουν καλύτερα σε κάθε προσπάθεια ανασκευής [...]*», Κ. Popper.

Τόσο το θεωρητικό πλαίσιο της έρευνας όσο και το ήδη διατυπωμένο κύριο ερευνητικό ερώτημα, επιτρέπουν την οριστική διατύπωση μερικών βασικών υποθέσεων για την μελέτη μας.

Έτσι, υποθέτουμε ότι κατά την περίοδο της ύστερης τουρκοκρατίας η εκπαίδευση οργανωτικά κλήθηκε να συμβάλει στην ανάδειξη ενός τύπου ανθρώπου και την καλλιέργεια μιας συλλογικής συνείδησης που προσδιορίστηκε άμεσα από τις κλασικιστικές ιδεολογικές διεργασίες οι οποίες έλαβαν χώρα στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων, της ελεύθερης Ελλάδας και της Δυτικής Ευρώπης. Από διοικητική άποψη η εκπαίδευση συμβάδιζε με την εξισορρόπηση μεταξύ κεντρικής διοίκησης και επαρχιακής αυτοδιοίκησης. Αργότερα, επί Κρητικής Πολιτείας η οργανωτική και διοικητική συγκρότηση της εκπαίδευσης επηρεάστηκε από τις προσπάθειες σύστασης ενός αστικού χαρακτήρα κρατικού μορφώματος το οποίο δεν θα λειτουργούσε αναλογικά με την οικονομική και την κοινωνική δομή αλλά θα κάλυπτε τις ανεπάρκειες των προαναφερθησών δομών της προηγούμενης περιόδου²⁴. Ήταν η στιγμή που η κοινωνία άρχισε να γίνεται μια από τις διαστάσεις του Κράτους το οποίο τείνει να αποτελεί τον προνομιακό χώρο από τον οποίο δπαλάθεται το κοινωνικό σύνολο. Υποθέτουμε, λοιπόν, ότι η οργάνωση και η λειτουργία του εκπαιδευτικού δικτύου στην περιοχή του Λασιθίου κατά τις δύο αυτές περιόδους που εξετάζουμε επηρεάζεται από τις παραμέτρους που αναφέρθηκαν παραπάνω προσδιορίζοντας ανάλογα τις εσωτερικές μεταβλητές του καθώς η εκπαίδευση θεωρείται ως ιστορικά διαμορφωμένο κοινωνικό και πολιτικό σύστημα αλλά και ως όρος συγκρότησης του Κράτους. Οι εκάστοτε μεταρρυθμίσεις στην οργάνωση και τη διοίκηση του εκπαιδευτικού συστήματος συμβάλλουν στην διαμόρφωση αυτή και αποτελούν πεδίο διαπλοκής των δομών, των ομάδων, του Κράτους, των ιδεολογιών για την εκπαίδευση με την κυρίαρχη εκπαιδευτική κουλτούρα. Συμπληρωματική ή συγκρουσιακή, αυτή η διαπλοκή

²⁴ Για αναλύσεις σχετικά με τις ανακατατάξεις σε διάφορα επίπεδα που τελικά οδήγησαν στην σύσταση της κρητικής Πολιτείας βλπ. Μαργαρίτης Γ, «Από την Οθωμανική στην Αυτόνομη Κρήτη» στο περ. *Ιστορικά*, 51, 5/10/2000, σελ. 8-13, Κατσιαδάκη-Γαρδίκια Ε, «Ο Στέφανος Δραγούμης και η Οριστική λύση του Κρητικού Ζητήματος» στον συλ. τόμο *Η τελευταία φάση του Κρητικού ζητήματος*, (επιμ. Θ. Δετοράκης-Α. Καλοκαιρινός), Ηράκλειο 2001, εκδ. ΕΚΙΜ., Δετοράκης Μ, «Κοινωνικές επιπτώσεις στο διαμέρισμα Ηρακλείου (1895-1898) στον συλ. τόμο *Η τελευταία φάση του Κρητικού ζητήματος*, (επιμ. Θ. Δετοράκης-Α. Καλοκαιρινός), Ηράκλειο 2001, εκδ. ΕΚΙΜ. Πετρουλάκης Ν., «Τα προηγθέντα της Κρητικής Αυτονομίας. Το κρίσιμο 1897», στο Δημοτική Βιβλιοθήκη Χανίων (επιμ.), *Ελλωτία*, σελ. 91-112 κ.λ.π.

εμβαπτίζεται στην σχετική αυτονομία του συστήματος, τα όρια της οποίας καταδεικνύουν και τα περιθώρια επίδρασή της²⁵.

1.4. Πηγές-βιβλιογραφία²⁶

A) Πρωτεύουσες άμεσες πηγές

Ως πρωτεύουσες άμεσες πηγή άντλησης των πληροφοριών για την αποτύπωση της οργάνωσης και της διοίκησης της εκπαίδευσης (πηγές δηλαδή που διαμορφώθηκαν κατά την περίοδο στην οποία αναφέρεται η έρευνά μας και που χρησιμοποιούνται εδώ για σκοπό διάφορο εκείνου για τον οποίο ήταν αρχικά διαμορφωμένες)²⁷ θα χρησιμοποιηθούν βασικά τα αρχεία της Χριστιανικής Δημογεροντίας Λασιθίου το οποίο φυλάσσεται στα γραφεία της Ι. Μητρόπολης Πέτρας και Χερρονήσου στη Νεάπολη και εκείνο της Ανωτέρας Διευθύνσεως της Παιδείας και της Δικαιοσύνης της Κρητικής Πολιτείας (1899-1914), που απόκειται στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης στα Χανιά. Επίσης, θα χρησιμοποιηθούν:

1) Το αρχείο της Χριστιανικής Δημογεροντίας Ηρακλείου, το οποίο φυλάσσεται στην Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου.

2) Το αρχείο του Μεραμπελιώτη Λεωνίδα Ι. Γεωργιάδου (Λογίου), το οποίο φυλάσσεται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους.

3) Το ιστορικό Αρχείο του Δήμου Αρχανών.

4) Το Αρχείο του Ιστορικού Μουσείου Κρήτης στο Ηράκλειο.

5) Η Εφημερίδα «*Κρήτη*» της Γενικής Διοικήσεως Κρήτης,

6) Η *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*.

7) Το *παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*.

B) Δευτερεύουσες πηγές

1) Η εφημερίδα «*Μίνως*» του Ηρακλείου

2) Η εφημερίδα «*Ηράκλειον*» του Ηρακλείου

²⁵ Βλπ. Καζαμιάς Α., «Η κατάρα του Σίσυφου στην Ελληνική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση: Μια κοινωνικο-πολιτική και πολιτισμική ερμηνεία, στο Σ. Μπουζάκης, *Συγκριτική Παιδαγωγική III*, Αθήνα 1993, εκδ. Gutenberg, σελ. 181.

²⁶ Στην παρούσα εργασία η αναφορά των πηγών και της βιβλιογραφίας γίνεται υποσελίδια, ενώ η αναλυτική βιβλιογραφία που χρησιμοποιήθηκε παρατίθεται στο τέλος.

²⁷ Marwick, A., *The Nature of History*. London, Masmillan. 1970, σελ. 134.

Γ) Η υπάρχουσα σχετική βοηθητική βιβλιογραφία που παρατίθεται στο τέλος της εργασίας.

1.5. Αξία της διερεύνησης

Το ερώτημα για την αξία μιας έρευνας με έντονο το ιστορικό στοιχείο επαναφέρει στην επιφάνεια το συχνά κάθε άλλο παρά αθώο ερώτημα για το τι μπορεί να μας πει η ιστορία για το σήμερα, για τις σύγχρονες κοινωνίες που δεν μοιάζουν καθόλου με τις παλιές²⁸. Αυτό που σίγουρα δεν μπορεί να κάνει είναι να λειτουργήσει ως εκκοσμικευμένη εσχατολογία και να προβλέψει το μέλλον, π.χ. πως θα εξελιχθούν οι σχέσεις (τοπικής ή κεντρικής) Εξουσίας και Εκπαίδευσης. Και αυτό γιατί έρευνες, όπως η δική μας, τίθενται ανεπιφύλακτα στο πλευρό μιας ιστορίας, η οποία απεκδύεται την απόλυτα κανονιστική διάσταση του παρελθόντος και επιπλέον είναι απαλλαγμένη από τις όποιες προβολές μιας τέτοιας αντίληψης του παρελθόντος. Τι μπορεί, όμως, τελικά να κάνει μια τέτοια έρευνα; Ποια μπορεί να θεωρηθεί ότι είναι τελικά η αξία της;

Καταρχήν: Το γεγονός ότι αφενός μεν το Αρχείο της Χριστιανικής Δημογεροντίας Λασιθίου γίνεται και πάλι αντικείμενο επιστημονικής έρευνας²⁹ αφετέρου δε και το Αρχείο της Ανωτέρας Διευθύνσεως της Παιδείας της Κρητικής Πολιτείας δεν έχει μέχρι σήμερα επαρκώς ερευνηθεί αλλά και αυτή καθ' εαυτή η επίτευξη των σκοπών της έρευνάς μας όπως εκείνοι παρουσιάστηκαν παραπάνω, προσδιορίζουν σε σημαντικό βαθμό τη σημασία αλλά και την αναγκαιότητα της διερεύνησής μας. Η πραγματοποίησή της θα μάς προικίσει αναμφίβολα με μια νέα ιστορική γνώση. Η ανάδειξη, όμως, μέσα από την έρευνά μας, της περιφερειακότητας της οργάνωσης και της διοίκησης της εκπαίδευσης ανάγεται και σε μια ανθρωπολογική κατηγορία: συμβάλει στο να ενισχυθεί εκείνη ακριβώς η προσπάθεια που θα δώσει στους ανθρώπους του τόπου μας τη δυνατότητα ανάπτυξης κοινωνικής ευθύνης και ανέλιξης της ιστορικής τους αυτοπεποίθησης και συνείδησης σε ιστορική

²⁸ Hosbawm E., μετ. Π. Πατάλας, «Τι μπορεί να μας πει η ιστορία για τη σύγχρονη κοινωνία;» στο Hosbawm E., *Για την ιστορία*, Αθήνα 1998, εκδ. Θεμέλιο, σελ. 46.

²⁹ Στο υλικό του αρχείου της Χριστιανικής Δημογεροντίας Λασιθίου έχει βασιστεί και η αξιολογότετη ανέκδοτη διατριβή του Γ. Πατεράκη με τίτλο «*Η παιδεία στην Κρήτη κατά το αρχείο της Χριστιανικής Δημογεροντίας Λασιθίου (1869-1898)*» που έγινε στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (Σχολή Επιστημών της Αγωγής, Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών) με την εποπτεία και την καθοδήγηση του καθηγητή κ. Απόστολου Παπαιωάννου.

κοινωνικοποίηση (historische Sozialisation) με σκοπό την αποκατάσταση της σχέσης τους με το ιστορικό τους κεφάλαιο καθώς όπως σημειώνει ο κοινωνικός ερευνητής Langeveld «οι τοπικές ιστορικές έρευνες [...] αποτελούν μια πρακτική επιστήμη, με την έννοια ότι δεν θέλουμε μόνο να γνωρίζουμε τα δεδομένα και να κατανοούμε σχέσεις για εμπλουτισμό γνώσεων, αλλά θέλουμε να γνωρίζουμε και να καταλαβαίνουμε προκειμένου να είμαστε ικανοί να ενεργούμε, και να ενεργούμε καλύτερα απ' ό,τι πριν»³⁰. Έτσι, λοιπόν, έρευνες όπως η δική μας μπορούν να ερμηνεύσουν και να κατανοήσουν. Και χωρίς άσκοπες γενικεύσεις να διαγνώσουν κάποιες τάσεις. Μπορούν να ανακαλύψουν πτυχές του παρελθόντος που πιθανόν να παραμένουν άγνωστες ή απλά λιγότερο γνωστές (ιδίως όταν αναφερόμαστε σε θέματα τοπικής ιστορίας) και πέραν τούτου συνεπικουρούμενες και από την κοινωνιολογική προσέγγιση να το ερμηνεύσουν και με αυτόν τον τρόπο να το συνδέσουν με το παρόν. Και τελικά να αναδείξουν αυτό που ο Hosbawm αποκαλεί «επείγουσες διαστάσεις» του υπό μελέτη προβλήματος. Και με τον τρόπο αυτό να συντηρήσουν ανοικτό αλλά και να εμπλουτίσουν έναν διάλογο προειδοποιώντας μας για την εμφάνιση διαστάσεων που δεν είναι εντελώς καινούργιες, άρα και εντελώς δυσύλληπτες³¹.

Ούτως ή άλλως, η εκπαιδευτική οργάνωση και διοίκηση συνιστά ένα πεδίο στο οποίο μέχρι σήμερα οι περισσότερες μελέτες εξαντλούνταν στην καταγραφή και περιοδολόγηση των νομικών κειμένων. Συχνά, οι καταγραφές αυτές και η περιοδολόγηση στην νομοθεσία αποτελούσαν το μεγαλύτερο μέρος πονημάτων που τιτλοφορούνταν ως Ιστορία της Εκπαίδευσης σε βαθμό που η νομοθεσία να αποτελεί αυτή και μόνο ύλη της ιστορίας. Η προσέγγιση αυτή δεν ήταν τυχαία, καθώς το βασικό υπόδειγμα ανάλυσης ήταν το περιγραφικό, επηρεασμένο από το παραδοσιακό εννοιολογικό πλαίσιο του λειτουργισμού³². Μόνιμη, αν εξαιρέσει κανείς μερικές αξιολογότερες θεωρητικές εργασίες με κύρια χαρακτηριστικά τις θεωρητικές

³⁰ Langeveld, M., J., In Search of Research», στο Paedagogica Europoea: The European Year Book of Educational Research, τ.1, 1965.

³¹ «Για να βοηθηθούν οι πολίτες, εκεί που ζουν να συνειδητοποιήσουν τις θεμελιακές αιτίες που καθορίζουν την επιδείνωση των αντινομιών που εκδηλώνονται σ' αυτούς άμεσα, πρέπει να γίνει πρώτα η ανάλυση με τρόπο συγκεκριμένο και ακριβή αυτών των αντινομιών έτσι όπως εκδηλώνονται σε τοπικό επίπεδο, στους τόπους δουλειάς και καθημερινής ζωής, λαμβάνοντας υπόψη τις οικολογικές συνθήκες που συχνά αποτελούν έναν παράγοντα επιδείνωσης. Στη συνέχεια είναι δυνατό να δειχθεί με ακρίβεια με ποιο τρόπο οι τοπικές αντινομίες [...] απορρέουν από μια τοπική αντινομιακή κατάσταση [...] η οποία με τη σειρά της εντάσσεται σε μια γενικότερη εθνική, διεθνή ή παγκόσμια κρίση», Ι. Ρέντζος, Σημειώσεις για το μάθημα της Διδακτικής των Κοινωνικών Επιστημών, μέρος Ι, σελ 36.

³² Αθανασούλα-Ρέππα Α., Κουτούζης., Μαυρογιώργος Γ., Νιτσόπουλος Β., Χαλκιώτης Δ., Διοίκηση εκπαιδευτικών μονάδων, ΕΑΠ, Πάτρα 1999, σελ. 13.

οριοθετήσεις και τις ερμηνευτικές προσπάθειες³³ καθώς και την εισαγωγή της διδασκαλίας του γνωστικού αντικειμένου της οργανωτικής και διοικητικής επιστήμης

33

1. Μηλιός Γ., *Εκπαίδευση και εξουσία*, Αθήνα, 1984.
2. Νούτσος Μ., *Συγκυρία και εκπαίδευση*, εκδ. Πολίτης, Αθήνα, 1990.
3. Νούτσος, Χ., *Προγράμματα Μέσης Εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος*, Αθήνα, 1979.
4. Ανδρέου Α., Παπακωνσταντίνου Γ., *Οργάνωση και διοίκηση του εκπαιδευτικού συστήματος*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1990.
5. Νούτσος Χ., *Ιδεολογία και εκπαιδευτική πολιτική*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1986.
6. Μαυρογιώργος Γ., «Σχολικοί σύμβουλοι: Η απολιτική του ΥΠ.Ε.Π.Θ., η (αντί-)στάση των εκπαιδευτικών και ο εγκιβωτισμός ενός θεσμού», στο περ. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τ. 32/1987, σελ. 16.
7. Ανδρέου Α., «Ο Θεσμός του σχολικού Συμβούλου: από το αίτημα στην πραγματικότητα», στο περ. *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 28/1986, σελ. 205.
8. Ανθογαλίδου-Βασιλάκη Θ., «Η γραφειοκρατία στην εκπαίδευση. Η ανεπάρκεια του Βεμπεριανού Μοντέλου», στο περ. *Αντί*, τ. 127/σελ. 22.
9. Μιχόπουλος Γ., «Ο γραφειοκρατικός χαρακτήρας του Ελληνικού σχολικού συστήματος και η παιδαγωγική-εκπαιδευτική διαδικασία» στο περ. *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, τ. 7/1988, σελ. 149.
10. Ανδρέου Α., «Η διοίκηση της εκπαίδευσης: γραφειοκρατία, συγκεντρωτισμός και μορφές νομιμοποίησης της κρατικής εξουσίας» στο περ. *Σύγχρονα Θέματα*. τ. 24., σελ. 5762.
11. Χασάπης Δ., «Δομή και λειτουργία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης» στο περ. *Δεκαπενθήμερος Πολίτης*, τ. 34., σελ.16.
12. Κόκοτας Π., «Δημοκρατική διοίκηση της εκπαίδευσης» στο περ. *Λόγος και Πράξη*, τ. 7, σελ. 28.
13. Φιντιρικός Κ., «Οργάνωση και διοίκηση της εκπαίδευσης» στο *ΟΛΜΕ, Α' Εκπαιδευτικό Συνέδριο*, ΟΛΜΕ, Αθήνα 1982.
14. Μιχόπουλος Α., *Η εκπαίδευση στο πλαίσιο της Οργανωτικής Θεωρίας*, Αθήνα 1993.
15. Μιχόπουλος Α., *Το μοντέλο του Waslow στη σχολική οργάνωση: η ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών του εκπαιδευτικού προσωπικού της σχολικής εκπαίδευσης από την άσκηση του έργου τους*, Αθήνα 1996.
16. Πασιαρδή Π., «Μοντέλα διοίκησης της εκπαίδευσης: μία κριτική παρουσίαση» στο περ. *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, τ. 18/1993, σελ. 6.
17. Ανδρέου Α., Παπακωνσταντίνου Γ., *Εξουσία και οργάνωση διοίκηση του εκπαιδευτικού συστήματος*, εκδ. Νέα Σύνορα-Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1994.
18. Αθανασούλα-Ρέππα Αν., *Εκπαιδευτική διοίκηση, ανάπτυξη και πολιτική. Η δευτεροβάθμια τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση και η περιφερειακή της διάσταση στην Ελλάδα 1980-1990*, εκδ. Έλλην, Αθήνα 1999.
19. Σαΐτης Χ., *Οργάνωση και Διοίκηση της εκπαίδευσης-Θεωρία και πράξη*, Αθήνα, 1992.
20. Κωτσίκης Β., *Οργάνωση και διοίκηση της εκπαίδευσης*, εκδ. Έλλην, Αθήνα, 1993.
21. Σαΐτης Χ., *Βασικά θέματα σχολικής διοίκησης-προσέγγιση στη διοικητική σκέψη με τη μέθοδο των case studies*, Αθήνα, 1994.
22. Σαΐτης Χ., -Δάρρα Μ-Ψάρρη Κ., «Δυσλειτουργίες στις σχολικές οργανώσεις: το οργανωτικό πλαίσιο και ο βαθμός οργανωσιακής υποστήριξης σε σχέση με τις συγκρούσεις» στο περ. *Νέα Παιδεία*, τ. 79/1996.
23. Σαματάς Μ., «Ο Ελληνικός εκπαιδευτικός γραφειοκρατισμός. Μια κοινωνικοπολιτική θεώρηση της γραφειοκρατούμενης ελληνικής εκπαίδευσης», στο *Ελληνική εκπαίδευση: προοπτικές ανασυγκρότησης και εκσυγχρονισμού*, Καζαμιάς Α. και Κασσωτάκης Μ., (επιμ.), εκδ. Σείριος, Αθήνα 1995.
24. Ανδρέου Α και Παπακωνσταντίνου Γ., *Εξουσία και οργάνωση-διοίκηση του εκπαιδευτικού συστήματος*, εκδ. Νέα Σύνορα-Α.Α. ΛΙΒΑΝΗ, Αθήνα 1994.
25. Αθανασούλα-Ρέππα Αναστασία, *Η δευτεροβάθμια τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση και η περιφερειακή της διάσταση στην Ελλάδα (1980-1990)*, εκδ. Έλλην, Αθήνα 1999.
26. Ηλιού Μ., «Αποκέντρωση και αξιολόγηση των εκπαιδευτικών συστημάτων» στο περ. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τ. 74, 1994.
27. Ηλιού, Μ., «Αποκέντρωση και στρατηγικές εκπαιδευτικού σχεδιασμού», στο περ. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τ. 75/194.
28. Δερβίσης Ν. Σ., *Οργάνωση και διοίκηση της εκπαίδευσης. Οργάνωση σχολείου και τάξης κατά την εκπαιδευτική νομοθεσία που ισχύει*, Θεσσαλονίκη 1984.

στα πλαίσια των προγραμμάτων σπουδών του ΕΑΠ³⁴ και των πανεπιστημιακών τμημάτων εκπαίδευσης (προσχολικής αγωγής και δημοτικής εκπαίδευσης), είναι και η σπανιότητα μιας δοκιμασμένης στο ιστορικό πεδίο θεωρίας για την έννοια της εκπαιδευτικής διοίκησης και τις μεθόδους οργάνωσής της, για τα συστήματα διοίκησης, για τη γραφειοκρατία κ.λ.π.

Η σπανιότητα γενικών συνθετικών εργασιών πάνω στο θέμα της οργάνωσης και της διοίκησης της εκπαίδευσης με τη χρήση μείζονων θεωρητικών κατασκευών και την παράλληλη τεκμηρίωσή τους με αρχαιακό υλικό τονίζει, όπως επισημάναμε και στον πρόλογό μας, την σημασία παρόμοιων με την δική μας ερευνών ως εκείνης της συνθήκης η οποία μπορεί να μας βοηθήσει στην εξήγηση και την έρευνα της συνθετότητας του οργανωτικού φαινομένου της εκπαίδευσης στην συνολική άρθρωσή του και στην καλύτερη κατανόηση και γνώση των μηχανισμών εξουσίας που ενυπάρχουν στα συστήματα οργάνωσης και εποπτείας της εκπαίδευσης στην ιστορική τους διάσταση και στη συγχρονία. Επίσης, μπορεί να συμβάλλει στην ανάδειξη των δυνατοτήτων παρέμβασης στους μηχανισμούς αυτούς για τη διαμόρφωση κριτικά σκεπτόμενων πολιτών καθώς και αποτελεσματικών και δημιουργικών συνθηκών μάθησης³⁵.

Με την έννοια αυτή, το περιεχόμενο της διερεύνησής μας συνδέεται με τα προβλήματα του απλοϊκού μοντέλου γραφειοκρατικής διεκπεραίωσης που αντιμετωπίζει το εκπαιδευτικό μας σύστημα σήμερα τα οποία του αφήνουν μικρά μόνο περιθώρια ουσιαστικής εκπαιδευτικής αλλαγής και εξασφάλισης λειτουργικής

29. Μαρκόπουλος Α. Απ., *Οργάνωση και διοίκηση εκπαίδευσης*, Θεσσαλονίκη 1978.

30. Φίλος Σ., *Το χρονικό ενός θεσμού. Διοίκηση και εποπτεία της εκπαίδευσης κατά την τελευταία 150ετία 1832-1982*, εκδ. Βιβλία για όλους, Αθήνα 1984.

³⁴Μια σημαντική συμβολή στη σύνθετη προσέγγιση των μηχανισμών εξουσίας στους εκπαιδευτικούς οργανισμούς που διαμορφώνουν και διαμορφώνονται από τα οργανωτικά και διοικητικά σχήματα της κυρίαρχης κουλτούρας και των αντιδράσεων των υποσυστημάτων κουλτούρας αποτελεί το τρίτομο έργο της Θεματικής Ενότητας *Διοίκηση Εκπαιδευτικών Μονάδων* του ΕΑΠ, βλ. Αθανασούλα-Ρέππα Α., Κουτούζης, Μαυρογιώργος Γ., Νιτσόπουλος Β., Χαλκιώτης Δ., *Διοίκηση εκπαιδευτικών μονάδων*, ΕΑΠ, Πάτρα 1999 καθώς και η έκδοση από το ΕΑΠ δύο ακόμη βιβλίων 1) Everard B.K.-Morris Geoffrey, *Αποτελεσματική εκπαιδευτική διοίκηση*, ΕΑΠ, Πάτρα 1999 και 2) Κουτούζης Μ., *Γενικές αρχές Μάνατζμεντ, τουριστική νομοθεσία και οργάνωση εργοδοτικών και συλλογικών φορέων*, ΕΑΠ, Πάτρα 1999.

³⁵ Σύμφωνα με τον Κ.Θ. Δημαρά «για να εξαχθεί ακέραιο το νόημα ενός φαινομένου είναι κανείς πολλές φορές αναγκασμένος να ανατρέχει σε λίγο παλιότερα περιστατικά, τα οποία συνετέλεσαν στη διαμόρφωση του φαινομένου», βλπ. Δημαράς Κ.Θ., «Ιδεολογική υποδομή του νέου ελληνικού κράτους. Η κληρονομιά των περασμένων, οι νέες πραγματικότητες και οι νέες ανάγκες» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 3^{ος}, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σελ. 455.

προοπτικής. Καθώς η κοινωνία μας, σε μια περίοδο που οι εκπαιδευτικές αλλαγές επηρεάζονται αμεσότερα από τη γρήγορη αλλαγή των κοινωνικο-οικονομικών προτύπων, απαιτεί όλο και πιο έντονα από το εκπαιδευτικό σύστημα μια περισσότερη αποτελεσματική, αποδοτική και ποιοτική λειτουργία, οι έρευνες που ανάγονται στον τομέα της οργάνωσης και της διοίκησης του συστήματος αυτού αποκτούν ακόμη μεγαλύτερο θεωρητικό, ερευνητικό αλλά και πρακτικό ενδιαφέρον.

Επιπλέον, με την ολοκλήρωση της διερεύνησής μας ευελπιστούμε ότι θα συμπληρωθεί η σχετική ερευνητική προσπάθεια, που αναφέρεται στα εκπαιδευτικά πράγματα της Κρήτης κατά την περίοδο της ύστερης τουρκοκρατίας και της Κρητικής Πολιτείας με νέα εμπειρικά δεδομένα. Αξίζει στο σημείο αυτό ν' αναφερθεί ότι, παρά τη γενικότερη στροφή της σύγχρονης ιστοριογραφίας προς την μελέτη της τοπικής εκπαιδευτικής ιστορίας, το εκπαιδευτικό σύστημα γενικά όχι μόνο στην περιοχή του Λασιθίου, αλλά και γενικότερα σε ολόκληρη την Κρήτη κατά την περίοδο της ύστερης τουρκοκρατίας και της Κρητικής Πολιτείας και σε αντίθεση με τα επαναστατικά γεγονότα, δεν έχει μέχρι σήμερα καλυφθεί ερευνητικά και βιβλιογραφικά με την πληρότητα που θα έπρεπε³⁶. Και αυτό παρά την ύπαρξη πλούσιου σχετικού αρχειακού υλικού και παρά τον ιδιαίτερο ρόλο τον οποίο κλήθηκε να υπηρετήσει η παιδεία στην πολιτική οργάνωση της τοπικής κοινωνίας στα πλαίσια του αστικού μετασχηματισμού της και της εκπλήρωσης του εθνικού πόθου για απελευθέρωση και ένωση με την Ελλάδα. Η δυστοκία αυτή βρίσκεται ίσως στο γεγονός ότι η Κρήτη βρίσκεται στο ανατολικό τμήμα του ευρωπαϊκού χώρου όπου η δημιουργία δυτικού, σύγχρονου τύπου κρατικών μορφωμάτων και κατά συνέπεια η εκπορευόμενη από αυτά επιστημονική και ιστορική αντίληψη, καθυστέρησαν εξαιρετικά να δημιουργηθούν. Εξαιτίας αυτής της πενίας ή της καθυστέρησης, η ενασχόληση με ζητήματα της νεώτερης ιστορίας της Κρήτης πλησιάζει περισσότερο προς το ευχολόγιο και τον προγραμματισμό

³⁶ Χαρακτηριστικά ο Ι. Δημάρατος γράφει: «*Το συγγράφειν καθόλου ειπείν είνε αίτημα νου και ψυχής, ιδεουργίας επιτήδευσις. Ο τα ήττον καλώς υπό άλλων απηγγελμένα επιθυμών να διορθώση, ο τα χαλεπότερα δυνάμενος κάλλιον να επεξεργασθή, ο μη συμφωνών πάσιν ή τοις πλείστοις των περί του αυτού θέματος γραψάντων, ο έχων να προσθήσῃ νέα πράγματα εις τα ήδη γνωστά, ο και το αλλότριον οίον αρχήν και σπέρμα λαβών δυνάμενος εκτρέφειν και αύξειν, ο βουλόμενος να αναιρέσῃ εσφαλμένας γνώμας ή να υπερμαχήσῃ ετέρων, ο φρονών ότι η συνήθης διάταξις των συγγραμμάτων του οικείου κλάδου δεν είναι η προσήκουσα, διό και χρήζει αναθεωρήσεως και νέας επεξεργασίας, ο πιστεύων ότι δύναται να προσενέγκῃ έργον πρωτότυπον και δη αυτοτελές, αισθάνεται την ανάγκην της συγγραφής*», Δημάρατος, Ι., *Συγγραφική*, εν Αθήναις 1967, σελ. 15.

μελλοντικών προθέσεων και ενεργειών παρά προς τον απολογισμό του τι μέχρι τώρα έγινε³⁷.

Έτσι, αν κανείς εξαιρέσει μερικές εργασίες κύρους με επιστημονικές αξιώσεις, και αυτή ακόμα η υπάρχουσα καταγεγραμμένη βιβλιογραφικά έρευνα έχει μείνει, σε γενικές γραμμές, προσηλωμένη σε αποσπασματικές και ιστοριοδιφικού χαρακτήρα συμβαντολογικές περιγραφές κυρίως των επαναστατικών γεγονότων ενώ παραβλέπεται η γόνιμη ιστορία της εσωτερικής ζωής τόσο της χριστιανικής κοινότητας κατά την περίοδο της ύστερης τουρκοκρατίας όσο και της Κρητικής Πολιτείας. Συχνά, επίσης, η Κρητική Πολιτεία εξετάζεται αποκομμένη από την προηγούμενη οθωμανική περίοδο ή τα μέτρα του Τανζιμάτ εξειδικεύονται μόνο στη Κρήτη και θεωρούνται για παράδειγμα αποτέλεσμα μιας μόνιμης επαναστατικής διάθεσης στο νησί-διάθεση την οποία οι Οθωμανοί προσπαθούν να εξευμενίσουν, και όχι γενικό μέτρο επαναπροσδιορισμού της Αυτοκρατορίας που ίσχυε ακόμη και σε ζώνες όπου δεν είχε ασκηθεί καμία πίεση. Έτσι όμως, οδηγούμαστε στην αποδελτίωση πηγών χωρίς ουσιαστικές προσπάθειες για μια επιστημονική κατανόηση του ιστορικού κόσμου και χωρίς παραγωγή αναπτυγμένης ιστορικής γνώσης από την άποψη τόσο της χρήσης ορισμένων μεθοδολογικών και ερμηνευτικών εργαλείων όσο και της εξαγωγής γενικεύσεων και κρίσεων για μια περίοδο που οι κοινωνικές-οικονομικές και ιδεολογικές παράμετροι μετατρέπουν το Κρητικό Ζήτημα σε εξαιρετικού ενδιαφέροντος βάση για την μελέτη και του τομέα της οργάνωσης και της διοίκησης του εκπαιδευτικού συστήματος της εξεταζομένης περιόδου³⁸.

³⁷ Μαργαρίτης, Γ., «Κρητική Πολιτεία, προβλήματα ιστορικής προσέγγισης», στο *90 χρόνια από την Ένωση της Κρήτης με την ελεύθερη Ελλάδα*, επιμ. Τρούλης Μ., Πρακτικά Συμποσίου, Ι.Λ.Ε.Ρ.-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών Ελευθέριος Βενιζέλος, Ρέθυμνο 2007.

³⁸ Η έρευνά μας για τον εντοπισμό της βιβλιογραφικής παραγωγής που αναφέρεται στα εκπαιδευτικά πράγματα της Κρήτης κατά την περίοδο της ύστερης Τουρκοκρατίας και της Κρητικής Πολιτείας απέδωσε τα παρακάτω αποτελέσματα:

1) Αγγελάκης Εμμ., *Άγνωστοι ιστορικοί σελίδες, ήτοι η ιστορία του εν Ψυχρώ Λασηθίου Κρήτης πρακτικού Τεχνικού Καμπανείου Σχολείου*, εν Αθήναις 1953.

2) Ανδρουλάκης Ιωάν., *Η εκπαίδευση στην Κρήτη κατά το α' τέταρτο του 19^{ου} αιώνα έως και τις αρχές του 20ού αιώνα (χριστιανικό και οθωμανικό εκπαιδευτικό σύστημα)*, Χανιά, 1990.

3) Βαβουλές Π.Π., «Εικόνες από τα σχολεία μας κατά τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας στην Κρήτη», στο περ. *Κρητική εστία*, 1949, τ. 4, σσ. 17-18.

4) Βουρλάκης, Αριστ., «Η πρώτη οργάνωση της Εκπαιδεύσεως στην Ανατολική Κρήτη και το ιστορικό Γυμνάσιο Νεαπόλεως», περ. *Αμάθεια*, Άγιος Νικόλαος, 1977, τ. 31, σσ. 155-172 και τ. 32 σσ. 231-241.

5) Γενεράλης, Ε., «Η παιδεία εν τω Τμήμα Ρεθύμνης επί τουρκοκρατίας», άρθρο στην εφημ. *Βήμα Ρεθύμνης*, αρ. φύλ. 287-294, 17-25/11/1931.

6) Γοντικάκη, Σ., (1992), *Η παιδεία στην Κρήτη 1878-1889*, εκδ. Βικελαίας Δημοτικής Βιβλιοθήκης, Ηράκλειο 1998.

-
- 7) Γρυντάκης Γ. Ρέθυμνο, «Εκπαίδευση και σχολικές γιορτές στον απόηχο της επανάστασης του 1889» στο περ. *Νέα Χριστιανική Κρήτη*, τ. 10, Ρέθυμνο 1993.
- 8) Δανδράκης, Ν., «Ειδήσεις περί των σχολείων Ρεθύμνης κατά το δεύτερον τέταρτον του 19^{ου} αιώνας», άρθρο στο περ. *Κρητικά Χρονικά*, τ. 4, 1950, σσ. 21-64.
- 9) Δανδράκης, Ν., «Ειδήσεις περί των σχολείων Ρεθύμνης κατά το δεύτερον τέταρτον του 19^{ου} αιώνας», άρθρο στο περ. *Κρητικά Χρονικά*, έτος Δ', τεύχος 1, 1950.
- 10) Ευαγγελίδης, Τ., «Σχολεία της Κρήτης», άρθρο στο περ. *Μύσων* τ.α' 1932.
- 11) Κάλλιατάκη-Μερτικοπούλου, Κ., «Η παιδεία στην Κρήτη, 1868-1878, μια επισκόπηση», στα *Πεπραγμένα του Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, 1981, τ. Γ', Ηράκλειο 1985, σσ.77-86.
- 12) Κάλλιατάκη-Μερτικοπούλου, Κάλλια, «Επαρχιακοί διδάσκαλοι στην Κρήτη του έτος 1870», *Πεπρ. Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ρέθυμνο, 1955, τ. Γ 1. σσ. 121-128 .
- 13) Κάλλιατάκη-Μερτικοπούλου, Κ., «Οι Μούσες και οι Χωρικοί. Η Αγροτική Κρήτη και το Σχολείο στον Ύστερο 19^ο αιώνα», στο *Δελτίον του Κέντρου Ερευνής της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού*, τ. 2, Αθήνα 1982, σσ.111-112.
- 14) *Κανονισμοί των εν Ηρακλείω της Κρήτης Σχολείων, ήτοι Παρθεναγωγείου, Αλληλοδιδασκτικού και Ελληνικού*, Αθήνησιν, Τύποις Κ. Αντωνιάδου, 1863.
- 15) Κασιμάτης, Π., (1953) *Ιστορική επισκόπησης της εν Κρήτη εκπαίδευσως, Ιστορία των σχολείων της Κρήτης*, Αθήνα.
- 16) Καταπότης, Ι., «Η εκπαίδευσις εν Σητεία», άρθρο στο περ. *Μύσων* τ.α', τεύχ. 10, Αθήνα 1932, σσ. 20-28.
- 17) Κελαϊδής, Π., *Τα σχολεία στα Σφακιά*, Αθήνα 1977.
- 18) . Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διευθύνσις της παιδείας και της δικαιοσύνης, *Η εν Κρήτη Εκπαίδευσις*, εν Χανίοις, εκ του τυπογραφείου της Κρητικής Πολιτείας 1904.
- 19)
- 20) Μανουράς, Σ., «Μια έκθεση του 1836 για την κατάσταση της εκπαίδευσης στο Ρέθυμνο», άρθρο στο περ. *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, τ. 37, 1984.
- 21) Μανουράς, Στ., «Οι ελληνοδιδάσκαλοι στην Κρήτη», άρθρο στο περ. *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*,τ. 36, 1983.
- 22) Μαράκη Μ., «Η εκπαίδευση στην Κρήτη την τελευταία εικοσαετία του 19^{ου} αιώνα», στα Χανιώτικα Νέα, Αφιέρωμα «Επανάσταση 1897. Η Κρήτη στις Φλόγες», τεύχ. 8^ο, Τρίτη 3/2/1998.
- 23) Μπελιάς, Ε., «Η παιδεία των Κρητών κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν και την Καποδιστριακήν περίοδον», άρθρο στο περ. *Μνημοσύνη*, τ. 1^ο, 1967.
- 24) Παναγιωτάκης, Δ. Τιμ., Διάκονος, *Η εκπαίδευση στην Κρήτη και οι κοινωνικές και πολιτικές επιπτώσεις της από την ίδρυση των Δημογεροντιών (1858) μέχρι και την απελευθέρωση της Κρήτης από τους Τούρκους (1898)*, Μεταπτυχιακή εργασία στο Τμήμα Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής Α.Π.Ο., Θεσ/νίκη 1998.
- 25) Παπαδάκη-Χριστοδουλάκη Ανθ., «Ίδρυσις και λειτουργία Δημοτικού σχολείου εις Γραμβούσαν κατά τους χρόνους της ελληνικής επαναστάσεως, Αθηνά, Λειμωνάριον Τιμητική Προσφορά τω Καθηγ. Ν.Β. Τωμαδάκη, τόμοι ΟΓ'-ΟΔ', 1972-1973.
- 26) Παπαδογιαννάκης Ν., «...και ουχί κολλυβογράμματα». Η διδασκαλία του γλωσσικού μαθήματος στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση επί Κρητικής Πολιτείας, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2002.
- 27) Παπαδογιαννάκης, Ν., Χουρδάκης, Α. και Ρεράκης, Η., «Η δημόσια χριστιανική εκπαίδευση στην Κρήτη τον 19^ο και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα: ιστορική επισκόπηση, κεφαλαϊώδης καταγραφή σχολικού αρχειακού υλικού και ανθολόγηση σχολικών εγχειριδίων, στο περ. *Κρητολογικά Γράμματα*, (1998) Ρέθυμνο, τ. 14, σσ. 314-470.
- 28) Παπαδογιαννάκης Ν, Χουρδάκης Α., Ρεράκης Η., «Οι πρώτες προσπάθειες για την οργάνωση της εκπαίδευσης στη νεοσύστατη Αυτόνομη Κρητική Πολιτεία», στον συλ. τόμο *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, (επιμ. Θ. Δετοράκης-Α. Καλοκαιρινός), Ηράκλειο 2001, εκδ. ΕΚΙΜ.
- 29) Παπαδογιαννάκης Ν., «Η εκπαίδευση στην Κρητική Πολιτεία. Από την Αυτονομία στο Ελεύθερο Βασίλειο», στο *90 χρόνια από την Ένωση της Κρήτης με την ελεύθερη Ελλάδα*, επιμ. Τρούλης Μ., Πρακτικά Συμποσίου, Ι.Λ.Ε.Ρ.-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών Ελευθέριος Βενιζέλος, Ρέθυμνο 2007.
- 30) Πιμπλής, Ν., «Η εν Κρήτη στοιχειώδης εκπαίδευσις», στο περ. *Κρητική Εστία*, τ.5 τεύχ. 58, σσ. 11-16. Πιπλής, Ν., «Η ιστορία της εκπαίδευσως εν Κρήτη», στο περ. *Κρητική Εστία*, τ. 10, τεύχ. 117, σσ. 312-315 και τεύχ. 119, σσ. 393-396.

Εκτός αυτού, οι γνώσεις μας γενικά για το εκπαιδευτικό σύστημα και στις άλλες ελληνικές ή ελληνόφωνες περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας μετά τη δημιουργία του ελληνικού κράτους εξακολουθούν να μην έχουν την πληρότητα που θα έπρεπε³⁹.

-
- 31) Πρεβελάκης Μ., «Περί ιδρύσεως, λειτουργίας και διοικήσεως των κοινών της πόλεως Ρεθύμνης καταστημάτων κατά την από του 1843 πενηκονταετία», άρθρο στην εφημ. *Κρητική Επιθεώρησης* αρ. φύλ. 1606-1632, 4 Δεκ. 1935-9 Ιανουαρίου 1936.
- 32) Τζεδάκης Θ., «Η περί παιδείας μέριμνα της Ιεράς Μητροπόλεως Κρήτης υπερμεσουόντος του ΙΘ αιώνας», στο περ. *Απόστολος Τίτος*, Ηράκλειο 1980, τ. Α', Β',
- 33) Τρακάκης Αντ., «Επισκόπισις της εν Κρήτη εκπαίδευσως από του έτους 1899-1907», Δελτίον Κρητικού Αστέρος, αριθμ. 4-5, Εν Χανίοις τη 30-31 Ιουνίου 1907.
- 34) Τρούλης, Μ., «Ο Εμμανουήλ Βυβιλάκης και η στοιχειώδης εκπαίδευση στην Κρήτη κατά το 1842-1862», άρθρο στο περ. *Κρητολογικά Γράμματα*, τεύχος 1^{ος}, τόμος 1^{ος}, 1990.
- 35) Τρούλης Μιχ., «Το πρώτο ελληνικό εκπαιδευτικό συνέδριο και η συμμετοχή Κρητών εκπαιδευτικών σ' αυτό», *Κρητολογικά Γράμματα*, τεύχος 17, 2001.
- 36) *Το 1^ο εκπαιδευτικόν συνέδριον και οι επιτηρίδες των γυμνασίων κατά το σχολικό έτος 1899-1900*, Κρητική Πολιτεία, εν Χανίοις 1900.
- 37) Τωμαδάκης Ν.Β., «Αμερικανικόν σχολείον εις Χανιά προ εκατονταετίας», εφημ. Ο Κήρυξ, εν Χανίοις, 8 Μαΐου 1948.
- 38) Φίλος Σ., «Η ιστορία της εκπαίδευσης», στην εφημ. *Ανατολή*, Άγιος Νικόλαος, 1983.
- 39) Φούσκης Εμμ. «*Το Γυμνάσιο Νεαπόλεως*», στην εφημ. *Πολίτης*, 1993.
- 40) Φραγκούλης Ν.Κ., *Η οργάνωσις της εκπαίδευσως εις Σφακιά επί Τουρκοκρατίας*, Μυτιλήνη 1960.
- 41) Χουρδάκης Α., *Η παιδεία στην Κρητική Πολιτεία (1898-1913)*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2002.
- 42) Χουρδάκης Α., «Στοιχεία για την παιδεία στην Κρητική Πολιτεία (1898-1913): Νομοθετικό πλαίσιο και αρχαιακό υλικό», *Πεπραγμένα Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, Ηράκλειο 21-23 Αυγούστου 1998, επιμ. Θ. Δετοράκης και Αλ. Καλοκαιρινός, Ε.Κ.Ι.Μ., Ηράκλειο 2001.
- 43) Χουρδάκης Α., «Η ίδρυση του πρώτου Διδασκαλείου στην Κρήτη και η εκπαίδευση των δασκάλων κατά την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας», Τ. Μανδάλια (επιμ.) *Ελληνικά ιστορικά εκπαιδευτήρια στη Μεσόγειο από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, Διεθνές Συνέδριο, Χίος 18-21/10/2001, εκδ. ΕΝΑ, Χίος 2001.
- 44) Χουρδάκης Α., Παπαδογιαννάκης Ν., «Ιστορική επισκόπηση της εκπαίδευσης στην Κρήτη τον 19^ο και τις του 20^{ου} αιώνα. Κεφαλαϊώδης καταγραφή σχολικού αρχαιακού υλικού» στο περ. *Κρητολογικά Γράμματα*, τ. 14, 1998.
- 45) Χουρδάκης Α., «Ανησυχίες και διλήμματα για την παιδεία στην Κρήτη (1905-1910)» στο περ. *Κρητολογικά Γράμματα*, τ. 17, 2001.
- 46) Χουρδάκης Α., «Ιστορία και Γεωγραφία “δια την εν σχολείοις σπουδάζουσαν κρητικήν νεότητα”. Η περίπτωση ενός εγχειριδίου Ιστορίας της Κρήτης του 1900», *Κρητολογικά Γράμματα*, τόμος 14, 1998.
- 47) Χουρδάκης Α., «Αρχείον Αντωνίου Γιάνναρη: Διατριβαί και αναφοραί εκπαιδευτικά (1907-1909)», εισήγηση στο Θ' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, ΕΚΙΜ, Ελούντα 1-6/10/2001.
- 48) Χουρδάκης Α., «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εκπαίδευση στη Κρητική Πολιτεία», στο *90 χρόνια από την Ένωση της Κρήτης με την ελεύθερη Ελλάδα*, επιμ. Τρούλης Μ., Πρακτικά Συμποσίου, Ι.Λ.Ε.Ρ.-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών Ελευθέριος Βενιζέλος, Ρέθυμνο 2007.
- 49) Χριστάκης. Στ., «Η μέση εκπαίδευσις εν Βιάννω», άρθρο στο περ. *Μύσων*. τ. Β', τεύχος 3^ο, 1933.

³⁹Σημαντικές πληροφορίες για την εκπαίδευση στις εκτός των ορίων του νεοελληνικού κράτους ελληνικές περιοχές και κυρίως στην περιοχή της Μακεδονίας μας δίνουν οι παρακάτω εργασίες:

1. Βούρη, Σ., *Η ελληνική εκπαίδευση στο σατζάκι Μοναστηρίου 1870-1904*, (διδ. Διατριβή), Θεσσαλονίκη 1991.
2. Της ίδιας, *Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια-η περίπτωση της βορειοδυτικής Μακεδονίας 1870-1904*.
3. Δάρδας, Α., *Η ίδρυση και λειτουργία του Τραμπάτζειου Γυμνασίου Σιάτιστας με την εποπτεία της εκκλησίας* (διδ. Διατριβή), Θεσσαλονίκη, 1991.
4. Του ίδιου, «Η εκπαίδευση στη Δ. Μακεδονία κατά τον τελευταίο αιώνα της τουρκοκρατίας ως αυτοάμυνα του ελληνισμού» στο *Ελμειακά*, τεύχ. 31 έως 35, 1993-95.

-
5. Ζώγου-Καραστεργίου, Κ., «Η Θεσσαλονίκη “εν μαθητολογίαις φθεγομένοις”...», στο Συμπόσιο: *Τα ελληνικά σχολεία στην Θεσσαλονίκη κατά τον τελευταίο αιώνα της τουρκοκρατίας*, σσ. 25-56, εκδ. Κέντρο Ιστορίας Δήμου Θεσσαλονίκης, Αυτοτελείς Εκδόσεις, αρ. 14/Θεσσαλονίκη 1994.
 6. Παπαδόπουλος Σ., *Η κοινωνική και εκπαιδευτική δραστηριότητα του ελληνισμού στη Μακεδονία κατά τον τελευταίο αιώνα της τουρκικής κυριαρχίας*, Θεσσαλονίκη 1970.
 7. Τερζής Ν., Ζώγου Σ. (επιμ.) *Η εκπαίδευση στην Μακεδονία κατά την Τουρκοκρατία*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1997.
 8. Μπουνόβα Ι., *Εκπαίδευση και τοπική κοινωνία, ο κοινωνικός ρόλος του σχολείου στην Κοζάνη 1880-1940*, εκδ. Ινστιτούτο Βιβλίου και Ανάγνωσης, Κοζάνη 2000. Βούρη Σ., *Εκπαίδευση και Εθνικισμός στα Βαλκάνια: Η περίπτωση της βορειοδυτικής Μακεδονίας (1870-1904)*, εκδ. Παρασκήνιο, Αθήνα 1992.
 9. Δαλακούρα Κ., «Διοικητικά σχήματα στην εκπαίδευση, ταξινομίες της γνώσης και κοινωνική αναπαραγωγή (19^{ος} αιώνας-1922)» στο Ανδρέου Α., Ηλιάδου Σ. (επιμ.), *Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου, Η ελληνική παιδεία από τον 18^ο ως τον 20^ο αι., Ερευνητικές συνιστώσες*, εκδ. Κεσόπουλος, Φλώρινα 2005.
 10. Ζώγου-Καραστεργίου Σ., «Από την κοινοτική αυτοδιοίκηση και αυτοδιαχείριση στην κρατική μέριμνα και το συγκεντρωτισμό (1912-1931): Ρόλος, λειτουργία και αντιστάσεις των ελληνικών Εκπαιδευτηρίων Θεσσαλονίκης» στο Τερζής Ν.Π.-Ζώγου Σ. (επιμ.) *Η εκπαίδευση στη Μακεδονία κατά την Τουρκοκρατία: Πρώτη προσέγγιση και απογραφή*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1997.
 11. Ηλιάδου Σ., «Το κοινοτικό σχολείο στη Δ. Μακεδονία στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα», στο *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, τεύχ. 9, 1997.
 12. Ηλιάδου Σ., *Η εκπαίδευση στη Δυτική και Βόρεια Μακεδονία στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα*, Βαλκανικά Σύμμεικτα, τεύχ. 9, 1999.
 13. Θωίδης Ι., «Τοπική Αυτοδιοίκηση και Εκπαίδευση. Από την ανατολική παράδοση στις σύγχρονες παιδαγωγικές τάσεις» στο Ανδρέου Α. (επιμ.), *Η καθ' ημάς Ανατολή: Αφιερωματικός Τόμος στον Κωνσταντίνο Δεληκωνσταντή*, εκδ. Κεσόπουλος, Φλώρινα 2005.
 14. Κωστής Κ., «Κοινότητες, Εκκλησία και Μιλέτ στις «Ελληνικές» περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας κατά την περίοδο των Μεταρρυθμίσεων» στο περ. *Μνήμων*, τ. 15, 1991.
 15. Μουτάφης Γ., «Η Δημογεροντία της Θεσσαλονίκης στο κοινωνικό της πλαίσιο 1874-1904» στο *Η διαχρονική πορεία του κοινοτισμού στη Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 1991.
 16. Μπέτσας Γ., *Η Κοινοτική διάσταση στην εκπαίδευση, ιστορικές προβολές-σύγχρονες αναφορές*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2007.
 17. Μπέτσας Γ., *Ο θεσμός των σχολικών Εφοριών στο πλαίσιο της εξέλιξης του κοινοτισμού κατά την ύστερη περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας: το παράδειγμα των κοινοτήτων της Μακεδονίας*, Μεταπτυχιακή εργασία, Θεσσαλονίκη 1997.
 18. Μπέτσας Γ., «Διοίκηση και εκπαιδευτική πολιτική για τα ελληνικά σχολεία της οθωμανικής επικράτειας (1856-1922)», στο *Ελληνική εκπαιδευτική και παιδαγωγική έρευνα: Πρακτικά 2^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου*, Β' τόμος, εκδ. Ατραπός, Αθήνα 2003.
 19. Μπέτσας Γ., «Η Μέση Εκπαίδευση των ελληνικών ορθοδόξων Κοινοτήτων του οθωμανικού Κράτους (1873-19080: διευκρινίσεις σχετικά με το οργανωτικό και λειτουργικό πλαίσιο των Γυμνασίων» *Πρακτικά 3^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου με θέμα: Ιστορία Εκπαίδευσης*, 2005.
 20. Μπέτσας Γ., *Θεσμικές και λειτουργικές όψεις της εκπαίδευσης των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων της οθωμανικής επικράτειας: από την έναρξη των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ έως την επανάσταση των Νεοτούρκων*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 2005.
 21. Μπινίδης Κ.Θ., *Οι Ελληνικοί Φιλεκπαιδευτικοί Σύλλογοι ως φορείς παιδείας και πολιτισμού στη διαφιλονικούμενη Μακεδονία (1964-1914)*, εκδ. Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1996.
 22. Παπαδόπουλος Στ., *Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα του Ελληνισμού της Μακεδονίας κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας*, ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη, 1970.
 23. Παπαστάθης Χ., «Διοικητική και εκκλησιαστική οργάνωση, κοινοτική διοίκηση στη Μακεδονία» στο Σακελλαρίου Μ.Β. (επιμ.) *Μακεδονία 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1989.
 24. Παπαστάθης Χ., *Οι κανονισμοί των Ορθοδόξων Κοινοτήτων του Οθωμανικού Κράτους*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1984.
 25. Σολδάτος Χ., *Η εκπαιδευτική και πνευματική κίνηση του ελληνισμού της Μ.Ασίας (έτος 1800-1922), Η εξάρτηση και η δραστηριότητα των σχολείων*, Αθήνα 1991.
 26. Στογιόγλου Γ., *Νέα στοιχεία για τα σχολεία της ελληνικής κοινότητας της Θεσσαλονίκης στην εποχή του Μητροπολίτη Ιερώνιμου (1814-1853)*, εκδ. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη 1985.

Αυτό συμβαίνει επειδή η στόχευση των ερευνητικών ενδιαφερόντων επικεντρώνεται συνήθως εντός των διοικητικών ορίων του νεοελληνικού κράτους με αποτέλεσμα «να μην προκύπτει μια συνολική εικόνα για την εκπαιδευτική κατάσταση ολόκληρου του ελληνισμού στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα»⁴⁰ ή ακόμη και να είναι παραπλανητική η γενίκευση των συμπερασμάτων και της εικόνας που σκιαγραφείται⁴¹.

Το ενδιαφέρον, όμως, της έρευνας μας δεν έγκειται μόνο στο αδιερεύνητο εν πολλοίς των πηγών⁴² με τις οποίες θα καταπιαστεί, ούτε μόνο στο γεγονός της συμβολής της στη μελέτη της οργάνωσης και της διοίκησης των εκπαιδευτικών συστημάτων στις περιοχές εκτός των διοικητικών ορίων του νέου ελληνικού κράτους και στον τρόπο της προσέγγισης που παραπάνω περιγράψαμε. Σημαντικός είναι αφ' εαυτού τόσο ο χρονικός όσο και ο γεωγραφικός προσδιορισμός της διερεύνησής μας.

Το ενδιαφέρον, όμως, της έρευνας μας δεν έγκειται μόνο στο αδιερεύνητο εν πολλοίς των πηγών με τις οποίες θα καταπιαστεί, ούτε μόνο στο γεγονός της συμβολής της στη μελέτη των εκπαιδευτικών συστημάτων της περιόδου της ύστερης τουρκοκρατίας στις περιοχές εκτός των διοικητικών ορίων του νέου ελληνικού κράτους

27. Στράντζαλης Π., *Η ενοριακή σχολή της Παναγιάς και το Ζωγράφειο Γυμνάσιο της Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητας Σταυροδρομίου*, Θεσσαλονίκη 1997, Διδακτορική διατριβή.

28. Τερζής Ν. Ζιώγου Σ., *Η εκπαίδευση στη Μακεδονία κατά την Τουρκοκρατία*, εκδ. Αφοί Κυριακίδη.

29. Φραγκούλης, Β., *Η οργάνωση της εκπαίδευσης εις Σιρακτά επί Τουρκοκρατίας*. Μυτιλήνη, 1960.

30. Χασιώτης Γ., *Η παρ' ημίν δημοτική παιδεία από της αλώσεως Κων/πόλεως μέχρι σήμερα*, Σχόλια-σημειώσεις Α. Ανδρέου, Θεσσαλονίκη 1990.

31. Χιωνίδης Γ., *Τα σχολεία της Βέροιας κατά τα έτη 1849-1912 βάσει ανεκδότων εγγράφων*, Θεσσαλονίκη 1971.

⁴⁰ Μπέτσας Ι., *Θεσμικές και λειτουργικές όψεις της εκπαίδευσης των ελληνορθόξων κοινοτήτων της οθωμανικής επικράτειας: από την έναρξη των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ έως την επανάσταση των Νεοτούρκων*, Εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2005, σελ. 19.

⁴¹ Τερζής Ν.Π., «Η έρευνα για την εκπαίδευση της Μακεδονίας κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας: αναγκαιότητα και προσδοκίες», στο Τερζής Ν.Π.-Ζιώγου Σ., *Η εκπαίδευση στη Μακεδονία κατά την Τουρκοκρατία: Πρώτη προσέγγιση και απογραφή*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 14-15.

⁴² Η συμβολή της δική μας διερεύνησης έγκειται επίσης στο γεγονός ότι φιλοδοξεί να αποκαταστήσει κυρίως για την περιοχή της Κρήτης ανακρίβειες περί απόλυτης αδυναμίας πρόσβασης στις πηγές: «Δυστυχώς ένεκα της καταστροφής των αρχείων δεν δυνάμεθα να εξακριβώσωμε ούτε τον αριθμόν των λειτουργησάντων σχολείων αμφοτέρων των φύλων, ούτε τον των διδασκάλων και διδασκαλισσών ούτε τον αριθμόν των φοιτώντων μαθητών» (Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνσις της παιδείας και της δικαιοσύνης, *Η εν Κρήτη εκπαίδευσις*, εν Χανίοις 1904, σελ. 7 και 18). Σχετικά με την εκπαίδευση στο νησί και ο Τρύφ. Ευαγγελίδης, επισημαίνει ότι «ουδέν γινώσκωμεν περί σχολείων Κρήτης, των περί παιδείας αρχείων αυτής αποσταλέντων εις Αθήνας» (Ευαγγελίδης, Τ., *Η παιδεία επί τουρκοκρατίας*, Αθήναι 1936, τ. 2^{ος}, σελ. 174). Την υστέρηση της ιστοριογραφικής έρευνας αναφορικά με τα εκπαιδευτικά πράγματα της Κρήτης επισήμανε και ο σημαντικός κρητικολόγος Νικ. Τωμαδάκης, ο οποίος τόνισε ότι σε σχέση με την περίοδο της ενετοκρατίας, για την οποία οι γνώσεις «συμπληρώνονται και αυξάνονται αδιαλείπτως, το υλικόν της τουρκοκρατίας δεν παρουσιάζει ανάλογον κινητικότητα και ρευστότητα» (Τωμαδάκης, Ν., *Ιστορία της Εκκλησίας Κρήτης επί τουρκοκρατίας*, τ. 1^{ος}, αι πηγαί, εν Αθήναις 1974, σελ. 47).

και στον τρόπο της προσέγγισης που παραπάνω περιγράψαμε. Σημαντικός είναι αφ' εαυτού τόσο ο χρονικός όσο και ο γεωγραφικός προσδιορισμός της διερεύνησής μας.

Η περίοδος της ύστερης Τουρκοκρατίας, ιδίως μετά από την υπογραφή της Σύμβασης της Χαλέπας τον Οκτώβριο του 1878, υπήρξε για την Κρήτη γενικότερα και για το Διαμέρισμα του Λασιθίου ειδικότερα μια εποχή σημαντικών κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών ανακατατάξεων καθώς η δημιουργία νέων πολιτικών και διοικητικών συμμετοχικών θεσμών επέτρεψε την εκδήλωση και την ανάδειξη καινούργιων κοινωνικών εκφάνσεων⁴³. Μέχρι πριν την υπογραφή της Σύμβασης της Χαλέπας στην περιοχή είχε εγκατασταθεί μια ιστορία σχετικά αργή, σχεδόν ακίνητη. Επρόκειτο για την ιστορία των ανθρώπων μέσα από τις σχέσεις τους με τη γη που γεννά και τους τρέφει. Όμως, η νέα εποχή, που είχε ήδη ανοίξει με την έκδοση του Χάτι Χουμαγιούν, επέφερε αναμφίβολα αλλαγές στη δομή, την οικονομική λειτουργία, τις κοινωνικές πρακτικές και την ιδεολογία του τοπικού κοινωνικού σχηματισμού, οι οποίες επηρέασαν καταλυτικά και τα εκπαιδευτικά πράγματα. Νέοι οικονομικοί, νομικοί και πολιτικοί όροι αποτέλεσαν ένα εντελώς νέο θεσμικό πλαίσιο που επέτρεψε στη κοινωνία να ανασυγκροτηθεί και της επέβαλε να μετασχηματιστεί.

Είναι γεγονός ότι από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα η Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε εισέλει σε μια περίοδο κατά την οποία άρχισε να εφαρμόζεται από το οθωμανικό κράτος και κάτω από το βάρος που δημιούργησε η εθνικιστική αφύπνιση των μειονοτήτων, ένα νέο πρωτότυπο γενικό διοικητικό σχήμα το οποίο εδράζονταν, σε θεωρητικό τουλάχιστον επίπεδο, σε μια σειρά παραχωρήσεων με κατεύθυνση την αντιπροσωπευτικότητα, την ισονομία και την πολιτική ισότητα μεταξύ του μουσουλμανικού και του χριστιανικού στοιχείου. Η Σύμβαση της Χαλέπας όχι μόνο επικύρωσε την ισχύ του Οργανικού Νόμου, αλλά παραχώρησε στο νησί περιορισμένης έκτασης πολιτική αυτοδιαχείριση⁴⁴. Οι αντιπροσωπευτικοί θεσμοί, δεν απειλούσαν την εδαφική συνοχή της αυτοκρατορίας, αλλά δημιουργούσαν το έδαφος για μια διεκυστίινδα ανάμεσα στους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς της Κρήτης και την κεντρική εξουσία, που επηρέασε όλους τους τομείς στο νησί και φυσικά και εκείνον της εκπαίδευσης. Η Κρήτη απέκτησε Γενικό Διοικητή και Γενική Συνέλευση, η οποία απαρτιζόταν από 49 χριστιανούς και 31 μουσουλμάνους αντιπροσώπους. Στο σημείο

⁴³ Περάκης, Μ., ό.π. σελ. 24.

⁴⁴ Περάκης Μ., *Το τέλος της οθωμανικής Κρήτης, οι όροι κατάρρευσης του καθεστώτος της Χαλέπας (1878-89)*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2008, σελ. 20.

αυτόεντοίζουμ εμαι αντίφαση. Ενώ από τη μια μεριά έχουμε να κανουμε με την ισχύότητα μιας διαρθρωμένης κοινωνίας των πολιτών με απουσία μιας άρχουσας τάξης με συγκροτημένα συμφέροντα που να αποβλέπει στην προάσπιση, εμπέδωση και διεύρυνση των παγιωμένων κοινωνικών και οικονομικών μηχανισμών, από την άλλη παρατηρούμε μια εξαιρετικά πρώιμη θεσμοθέτηση αστικών πολιτειακών θεσμών, που εκπονήθηκαν με βάση τα πολιτειακά πρότυπα τα οποία προέκυψαν από τη γαλλική επανάσταση. Αυτό είχε σαν συνέπεια ο τρόπος συγκρότησης του πολιτικού προσωπικού το οποίο στηριζόταν στον έλεγχο και στην μονοπώληση της κοινοτικής αρχικά και της κρατικής εξουσίας αργότερα⁴⁵.

Επίσης, ιδρύθηκε χωροφυλακή, χορηγήθηκε γενική αμνηστία και μερική φοροαπαλλαγή. Η προσωπική ελευθερία, η προστασία της πμής και της περιουσίας, αντικατέστησαν τουλάχιστον σε θεωρητικό επίπεδο την προσωπική εξάρτηση, τη βίαιη καθυπόταξη, τον εξωοικονομικό εξαναγκασμό ως μορφές σχέσεων μεταξύ του χριστιανικού πληθυσμού και του οθωμανικού κράτους που με διαφόρους τύπους κυριαρχούσαν πριν.

Επιπλέον, θεσπίστηκε μια έστω και χαλαρή διάκριση των εξουσιών: η εκτελεστική ότως εκφράστηκε με τον «περί Συμβουλίων της Διοίκησης Νόμο», η νομοθετική με τη δημιουργία της Γενικής Συνέλευσης και τέλος η δικαστική με τη συγκρότηση ξεχωριστών ανά θρήσκευμα δικαστηρίων. Παράλληλα, αναπτύχθηκε ο κομματισμός ο οποίος επηρέασε σημαντικά την κατοπινή εξέλιξη όλων των πραγμάτων στο νησί οδηγώντας στην λειτουργική επικύρωση της εκπαίδευσης με την δυνατότητα απόκτησης θέσης στο δημόσιο.

Με την μεταβολή των πολιτικών και οικονομικών δεδομένων εμφανίστηκε το εμπόριο των μεγάλων αποστάσεων. Με την αύξηση του εμπορίου αυξήθηκε η έκθεση του νησιού στις ευρωπαϊκές ιδέες, τα επαγγέλματα απελευθερώθηκαν και δημιουργήθηκαν νέες κοινωνικές στρωματώσεις. Οι έμποροι διέθεταν πια σύνθετες και μελετημένες τεχνικές και δρούσαν με τη συναίνεση

⁴⁵ Για το θέμα της πατρωνείας και για τη χρήση της έννοιας των πελατειακών σχέσεων στην ανάλυση της ελληνικής πολιτικής βλπ Μουζέλης Ν., «ταξική δομή και συστημα πολιτικής πελατείας: η περίπτωση της Ελλάδας» στον συλλογικό τομο. Πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις στην Ελ'δα, επιμ. Γ. Κοντογιώργη, Αθήνα, εκδ. Εξάντας, 1977 και Τσουκαλάς Κ., «Γύρω από το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα» στο ίδιο σς. 73-105. επίσης Δρίτσας, Μ., «Πολιτική πελατεία, γενική ανασκότηση και εναλλακτικά στοιχεία» στο περ. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών 1979, 402-426..

πολιτικών και κοινωνικών εξουσιών οι οποίες ασκούνταν από ένα μεγάλο αριθμό εγγραμμάτων οι οποίοι με έντονους ρυθμούς επαναπατρίζονταν. Από μια στενότερη οπτική οι επαναστάσεις και οι παραχωρήσεις που τις συνόδευσαν επισημοποίησαν τη διάσπαση του πάλαι ποτέ ενιαίου και πρωτόγονου τύπου της προκαπιταλιστικής τοπικής κοινωνίας. Έτσι, λοιπόν, ακόμη και οι απλοί κάτοικοι της περιοχής προσπάθησαν να αποκτήσουν πρόσβαση στο εκπαιδευτικό σύστημα να μεταμορφωθούν σε εγγράμματους, σε όλο και πιο εξατομικευμένα πλάσματα μιας νέας κοινωνίας, προκειμένου να αποκτήσουν ή να διατηρήσουν μια θέση στον νέο καταμερισμό, ο οποίος πραγματοποιούνταν πια εντός της εθνικής πολιτικής κοινότητας. Η παιδική ηλικία βρέθηκε λοιπόν στο κέντρο μιας συλλογικής φαντασίωσης που ορίζονταν σε χρόνο μέλλοντα.

Επιπλέον, στο διαμέρισμα του Λασιθίου και ειδικότερα στη Νεάπολη, εγκαταστάθηκε ως Διοικητής ο λόγιος χρισπανός Κωστής Αδοσίδης Πασάς ο οποίος άρχισε από τις αρχές της δεκαετίας του 1870 μια σοβαρή προσπάθεια αστικού εκσυγχρονισμού της περιοχής. Έτσι, άρχισε να αναπτύσσεται το μεγάλο οικιστικό συγκρότημα της Νεάπολης σε απόλυτη οικονομική εξάρτηση από τον στενό αγροτικό του περίγυρο. Η πόλη αυτή λειτούργησε ως περιφερειακή αγορά με παράπλευρες μικροβιοτεχνίες δραστηριότητες οικιοποιούμενη το γεωργικό οικονομικό πλεόνασμα⁴⁶ με μια σειρά διαμεσολαβήσεων ανάμεσα στον παραγωγό και τον καταναλωτή. Η συσσώρευση και η ιδιοποίηση του κεφαλαίου, που μέχρι τότε πραγματοποιούνταν κυρίως μέσω της είσπραξης και ανακατανομής φορολογικών προσόδων χωρίς ιδιαίτερες επιπτώσεις στον τρόπο παραγωγής, πέρασε στα χέρια των χριστιανών ιδιωτών καθώς η οικονομία άρχισε σταδιακά να εντάσσεται σε ένα γενικότερο σύστημα αγροτικής πλεονασματικής παραγωγής. Οι εξελίξεις αυτές έσπασαν τους πρωτογενείς δεσμούς κοινωνικού χαρακτήρα και άρχισε η διαδικασία της εξατομίκευσης και της αντικειμενοποίησης, που αποδέσμευε σταδιακά το άτομο από τις οργανικές κοινωνικές ενότητες του παρελθόντος.

Μέσα σ'αυτά τα νέα πλαίσια, η εκπαίδευση, εκτός από μια εθνική υπόθεση, άρχισε να γίνεται, όλο και περισσότερο, και ιδίως κατά την περίοδο της

⁴⁶ Ως πλεόνασμα θεωρούμε το τμήμα του καθαρού κοινωνικού προϊόντος που σε έναν κοινωνικο-οικονομικό σχηματισμό ιδιοποιούνται οι κυρίαρχες τάξεις, στρώματα ή ομάδες, ανεξάρτητα από τον τρόπο ανάλωσής του, επενδυτικό ή καταναλωτικό), βλπ. Φίλιας, Β., (1967) «Το πρόβλημα του σχηματισμού παραγωγικού κεφαλαίου εις τας υποαναπτύκτους οικονομίας, Αθήνα, σσ. 24-43.

Κρητικής Πολιτείας, μια διοικητική, κοινωνική και πολιτική δραστηριότητα προς εκπλήρωση κρατικών λειτουργιών με σκοπό να οδηγήσει τους πολίτες σε μια προκαθορισμένη πολιτική συμπεριφορά. Οι νέες εξελίξεις έδωσαν στην εκπαίδευση μια νέα υπόσταση. Την κατέστησαν ατομικό δικαίωμα των πολιτών. Από την άλλη, το άνοιγμα των επαγγελματιών δημιούργησε νέες θέσεις εργασίας που απαιτούσαν κάποιο γραμματικό επίπεδο. Έτσι, η εκπαίδευση απέκτησε μεγάλη ζήτηση, ως κοινωνικός επιμεριστής. Παράλληλα, η κοινωνική διαστρωμάτωση (Social stratification) ακολούθησε κάποιες άλλες μορφές. Ξεπέρασε το δυαδικό, αντιθετικό σχήμα των πανίσχυρων και αδυνάτων. Την θέση της κοινωνικής στασιμότητας διαδέχτηκαν οι ευκαιρίες για κάθετη κοινωνική κινητικότητα⁴⁷ με την διαμεσολάβηση των πιστοποιητικών που χορηγούσε ο εκπαιδευτικός θεσμός⁴⁸. Έτσι, μια νέα εγγράμματη τάξη ξεπήδησε στη μέση των δύο που προαναφέρθηκαν. Η τάξη αυτή άρχισε να απαιτεί και να κατακτά δικαιώματα, επιβάλλοντας ταυτόχρονα νέες αντιλήψεις και ιδεολογίες.

Οι χριστιανοί πληρεξούσιοι αντιλήφθηκαν από ενωρίς ότι η αναπαραγωγική⁴⁹ και η κοινωνικοποιητική λειτουργία του σχολείου προϋπέθετε μια μονιμότητα στη λειτουργία του. Από τότε υιοθετήθηκε ένα εξελικτικό σχήμα σύμφωνα με το οποίο το πιο επείγον καθήκον ήταν ο εκσυγχρονισμός ότως αυτός είχε ήδη στις γενικές του γραμμές πραγματοποιηθεί αλλού. Έτσι, αναζητήθηκε, με την ψήφιση του πρώτου εκπαιδευτικού Νόμου, το 1881, η έξοδος από τα παραδοσιακά σχήματα εκπαίδευσης σύμφωνα με τα πρότυπα μιας ανάλογης κινητικότητας του ευρωπαϊκού χώρου. Στο Νόμο αυτό γινόταν λόγος «περί χριστιανικών και Οθωμανικών σχολείων», «περί συστάσεως σχολείων, διορισμού και μισθοδοσίας διδασκάλων», «περί εφορειών των εκπαιδευτηρίων», «περί των εξετάσεων και των εξεταστικών επιτροπών», «περί πόρων» και «περί παρθεναγωγείων». Όμως, παρά το γεγονός ότι προθετικά επιδιώχθηκε η εξάπλωση της παιδείας κατά τρόπο που να διαχέεται σε όλα τα γεωγραφικά διαμερίσματα και σε όλα τα κοινωνικά στρώματα, το

⁴⁷ Ο Sorokin P. προσέφερε μια σημαντική μελέτη για τις διάφορες όψεις της κάθετης κινητικότητας στο Sorokin P., *Social and Cultural Mobility*, FREE PRESS, N.Y., 1927.

⁴⁸ Λαμπίρη-Δημάκη, I., (1974), *Προς μίαν ελληνικήν κοινωνιολογίαν της παιδείας*, τ. 1^{ος} και 2^{ος}, εκδ. ΕΚΚΕ, Αθήνα 1974.

⁴⁹ Υπενθυμίζουμε, ότι σύμφωνα με το σκεπτικό του Αλτουσέρ, κάθε κοινωνικός σχηματισμός για να αεικίσει πρέπει να αναπαράγει τους όρους παραγωγής του: 1) παραγωγικές δυνάμεις, 2) υπάρχουσες σχέσεις παραγωγής, βλπ. Αλτουσέρ, Λ., .ο.π., σς. 72-75.

εκπαιδευτικό σύστημα διαβαθμίστηκε σε τρία επίπεδα το Δημοτικό Σχολείο, το Ελληνικό Σχολείο και το Γυμνάσιο. Η διαβάθμιση αυτή μάλιστα διατηρήθηκε και στον μετέπειτα «περί Παιδείας Νόμο» που ψηφίστηκε το 1889, καθώς και στις νομοθετικές παρεμβάσεις του 1895, παρά το κλίμα διαφωνιών και αναταραχών που ενέσκηψαν. Ο αγώνας λοιπόν για ένα νέο σχολείο υπό την ευθύνη των χριστιανών πληρεξουσίων ήταν ταυτόχρονα ένας αγώνας εθνικός αλλά και πολιτικός, ότως απέδειξε όχι μόνο το περιεχόμενο της εκπαιδευτικής διαδικασίας αλλά και ολόκληρη η δομή και η διαβάθμιση του εκπαιδευτικού συστήματος. Όμως η, παρά τις αλλεπάλληλες νομοθετικές παρεμβάσεις, συνεχιζόμενη και εντεινόμενη αδυναμία του εκπαιδευτικού συστήματος να ανταποκριθεί στις προκλήσεις εκείνων των καιρών, λόγω των επιπλοκών που δημιουργούσαν όχι μόνο τα επαναστατικά γεγονότα, αλλά και η μη καθολική πολιτική και κοινωνική νομιμοποίησή του, μετέθεσε τελικά τις προσπάθειες για μια ουσιαστική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στην νέα περίοδο του καθεστώτος της Αυτονομίας που εγκαταστάθηκε το 1898.

Μέσα σ' αυτά λοιπόν τα ιστορικά, εθνικά, κοινωνικά, πολιτικά και οικονομικά πλαίσια, μέσα σ' αυτές τις δυνατότητες και τις ανάγκες κοινωνικής κινητικότητας, μέσα σ' αυτές τις δομές απασχόλησης, μέσα σ' αυτό τσρσο κλίμα της έντονης πολιτικής αντιπαράθεσης και των συνεχών αναταράξεων λόγω των συνεχιζόμενων επαναστατικών γεγονότων, διαμορφώθηκε, με την συνεπικουρία και των υπαγορευόμενων σχετικών υποκειμενικών στοχεύσεων και κινήτρων, το τοπικό εκπαιδευτικό σύστημα με μια ανάλογη οργάνωση και διοίκηση στην οποία αναφέρεται η διερεύνησή μας.

Αποτελεί πάντα πρόκληση για έρευνα η μελέτη των εκπαιδευτικών πραγμάτων ενός τόπου ο οποίος βρίσκεται σε μια σημαντική μεταβατική ιστορική στιγμή και σε διαδικασία τοπικού κοινωνικού μετασχηματισμού στον οποίο ενεργό ρόλο διαδραμάτιζε και η εκπαίδευση μέσα σε μια κοινωνική κατάσταση η οποία βρισκόταν μεταξύ παράδοσης και νεωτερικότητας. Θα ήταν εξαιρετικά ασυνήθιστο για τα δεδομένα της τρέχουσας επιστήμης της ιστορίας να αποδεχτούμε ότι οι ατελείωτες επαναστάσεις ήταν προϊόν μεταφυσικού τύπου έχθρας ανάμεσα σε χριστιανούς και μουσουλμάνους σε μια περίοδο όπου σε ολόκληρο τον ευρωπαϊκό κόσμο εκτυλίσσονταν ραγδαίες μεταβολές και στον εκπαιδευτικό τομέα ως αποτέλεσμα οικονομικών και κοινωνικών εξελίξεων χωρίς να εξετάσουμε αν οι μεταβολές αυτές εισήλθαν ή δεν

εισήλθαν στο νησί και πώς συμπλεκόμενες με τα ειδικά ιστορικά και κοινωνικά δεδομένα του τρόπου προκάλεσαν εκπαιδευτικές εξελίξεις. Σε τελευταία ανάλυση το σύνθημα της ελευθερίας και της ένωσης συνυπήρχε πάντα με ζητήματα όπως ο εξευρωπαϊσμός του νησιού και η είσοδος του στον πολιτισμένο κόσμο με όπλο της εκπαίδευση⁵⁰.

1.6. Μεθοδολογική προσέγγιση⁵¹

Πολλοί επιστήμονες, μεταξύ των οποίων και ο κ. Καζαμιάς προτείνει σε ανάλογες με την έρευνά μας περιπτώσεις την χρήση της Ιστορικής – Συγκριτικής Ανάλυσης (Ι.Σ.Α.)⁵², η οποία στοχεύει στην κατανόηση, την εξήγηση και την ερμηνεία. Βασικά χαρακτηριστικά της μεθόδου αυτής είναι η εξιστόρηση γεγονότων, η αναζήτηση σχέσεων αιτίου – αιτιατού, στηριζόμενη κυρίως στην ποιοτική έρευνα. Η Ι.Σ.Α. μας επιτρέπει να χρησιμοποιήσουμε ανεπιφύλακτα έννοιες, θεωρίες ή μοντέλα από άλλες επιστήμες (κοινωνικές ή ανθρωπιστικές), παρέχοντάς μας το κατάλληλο πλαίσιο ερμηνείας και κατανόησης (verstehen) των διαφορετικών συνθηκών ανάδειξης των ιστορικών φαινομένων. Χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων εννοιών είναι: «κοινωνική τάξη», «αστική τάξη», «κράτος», «αστικό κράτος», «εξουσία», «αποκέντρωση», «κοινωνική κινητικότητα», «κοινωνική αναπαραγωγή» κ.ά. Η μελέτη μας υιοθετεί, επίσης, τα επίπεδα ανάλυσης της εκπαιδευτικής πολιτικής, που σύμφωνα με τον Μπουζάκη⁵³ είναι το γεωπολιτικό, οικονομικό, πολιτικό, κοινωνικό, ιδεολογικό και εκπαιδευτικό. Η υφή αυτής της στρατηγικής έρευνας επιδιώχθηκε, επίσης, σκόπιμα να είναι γενεαλογική. Βασικό πρόταγμα μιας γενεαλογικής ανάγνωσης αποτελεί το ότι

⁵⁰ Μαργαρίτης Γ., ό.π., σελ. 28.

⁵¹ «Όσο για εκείνους που πιστεύουν ότι κάθε σκληρή προσπάθεια, όπως το να αρχίζεις και να ξαναρχίζεις, το να δοκιμάζεις, ν' ακολουθείς λαθεμένο δρόμο και να τα ξαναπιάνεις όλα απ' την αρχή, και παρ' όλα αυτά να εξακολουθείς να διστάζεις σε κάθε σου βήμα-για εκείνους που, με λίγα λόγια, το να εργάζεσαι με επιφυλάξεις και άγχος ισοδυναμεί με παραίτηση, ε! λοιπόν, ολοφάνερο είναι πως δεν είμαστε από τον ίδιο πλανήτη», Foucault M., (μετ. Γ. Κωνσταντινίδης), *Ιστορία της σεξουαλικότητας*, τ. 2^{ος}: η χρήση των απολαύσεων, Αθήνα, εκδ. Ράππα, σσ. 15-16.

⁵² Καζαμιάς Ανδρέας, «Για μια νέα ανάγνωση της ιστορικο-συγκριτικής μεθόδου: Προβληματισμοί και Σχεδιάγραμμα», στο *Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, τ. 1, 2003, σ. 14

⁵³ Μπουζάκης Σήφης, *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα, (Εισηγητικές εκθέσεις εκπαιδευτικών νομοσχεδίων-Συζητήσεις στη Βουλή – Σχόλια)*, τόμ Α' και Β', Gutenberg, γ' έκδοση, Αθήνα, 2002, σ. 230- 231

η γενεσιουργός αιτία ενός Λόγου, μιας πρακτικής και γενικότερα ενός φαινομένου διαφέρει «από την τελική χρησιμότητα αυτού μέσα σ' ένα σκοποθετημένο σύστημα-δόμηση»⁵⁴.

Σε ένα άλλο επίπεδο, η μέθοδος της έρευνάς μας η οποία έχει τον χαρακτήρα μιας αναζήτησης και μιας προσπάθειας «ερμηνείας με αναδρομική δυναμική»⁵⁵ συγκροτήθηκε από δύο αλληλοεμπλεκόμενες διεργασίες. Η μία αφορούσε τη θεωρητική κατασκευή και τα ερμηνευτικά εργαλεία και η άλλη τη μελέτη και τη διαχείριση του εμπειρικού υλικού καθώς και την διασύνδεσή του με την θεωρητική κατασκευή. Και οι δύο αυτές δραστηριότητες εδράζονται τόσο στη συστηματική επιστημονική διερεύνηση των πηγών όσο και στις ανάλογες διαισθητικές-νοητικές επεξεργασίες. Έτσι, η εξειδίκευση των παραπάνω προσεγγίσεων περιελάμβανε τις σχέσεις ανάμεσα στη θεωρητική κατασκευή⁵⁶, στο υπό διερεύνηση πεδίο και το πραγματολογικό υλικό που το απεικονίζει, την επεξεργασία του πραγματολογικού υλικού και το αποτέλεσμα ως αποσαφήνιση του υπό διερεύνηση πεδίου με βάση το πραγματολογικό υλικό στο πλαίσιο της θεωρίας. Με το θεωρητικό μέρος που ακολουθεί επιχειρήθηκε να προσδοθεί στην έρευνά μας η απαραίτητη μεθοδολογική ευελιξία. Η ανάλυση των δεδομένων παρακολουθούσε νοηματικά τις θεωρητικές επιλογές και ήταν συνυφασμένη τόσο με τα ερευνητικά ερωτήματα όσο και με τις αρχικές εννοιολογικές επεξεργασίες, ώστε τα αποτελέσματα και τα συμπεράσματα της έρευνας να ανταποκρίνονται στην κεντρική προβληματική. Αυτός ο συνδυασμός κρίθηκε κατάλληλος για να προσδώσει στην έρευνά μας την προοπτική συγκρότησής της «ως σχέση μεταξύ γενικής θεωρίας και εμπειρικού αντικειμένου»⁵⁷. Τελικά, η επιζητούμενη μεθοδολογική ευελιξία διασφαλίστηκε από την ύπαρξη μιας ανοικτής θεωρητικής ανάλυσης που δεν αγνοούσε ούτε την δεδομένη επιστημολογική συζήτηση ούτε και την υπάρχουσα ειδική βιβλιογραφία, αλλά παράλληλα δεν την αντιμετώπιζε και ως

⁵⁴ Χουρδάκης, Α., ό.π. σελ. 125.

⁵⁵ Βαϊνά Μαρία, *Θεωρητικό πλαίσιο διδακτικής της τοπικής ιστορίας για τον εικοστό πρώτο αιώνα*, εκδ. GUTENBERG, Αθήνα 1997, σελ. 66.

⁵⁶ Σύμφωνα με τους Verma και Beard (Verma, S. K. και Beard, R. M. *What is Educational Research; Perspectives on the Issues of Research*. Aldershot, Sower, 1981, σελ. 10) «οι ερευνητές χρειάζεται να ανακαλύπτουν και να εξηγούν τις σχέσεις μεταξύ των δεδομένων. Με άλλα λόγια πρέπει να συλλαμβάνουν ή να κατασκευάζουν μια θεωρητική δομή που να μπορεί να ερμηνεύσει τα δεδομένα και τις μεταξύ τους σχέσεις, πως δηλαδή το ένα δεδομένο επιδρά στη σχέση του με ένα άλλο, και πως και τα δύο μαζί, διασταυρούμενα, δίνουν μια σημαντική μεταβλητή για το ερευνώμενο θέμα [...] έτσι η θεωρία είναι ένα ουσιαστικό εργαλείο στην έρευνα, καθώς δίνει τα ερεθίσματα για την περαιτέρω πρόοδο της γνώσης».

⁵⁷ Ζαμπέτα Ε., ό.π., σελ. 103.

γεννήτρια έτοιμων εφαρμόσιμων θεωρητικών σχημάτων. Επίσης, για την αποφυγή του ενδεχομένου συγκρότησης ενός μοντέλου μεθοδολογίας που να επικαθορίζει την ερμηνεία αλλά και του συναφούς ενδεχομένου της βίαιης θεωρητικοποίησης της πραγματικότητας προσεγγίσαμε το θέμα μας με βάση την «*λογική-στη-χρήση*» που εκφράζει την πιο πρακτική εκδοχή της ερευνητικής προσέγγισης στην γνώση, η οποία δεν δεσμεύεται από τη θεωρία αλλά επιχειρεί να εξάγει γνώση από τα δεδομένα και μέσω αυτής να φθάσει στη θεωρία και στην «*ανακατασκευασμένη λογική*»⁵⁸. Έτσι, έχουμε την περίπτωση μιας θεωρίας που δεσμεύεται από ιστορικά πλαίσια και μιας εμπειρικής έρευνας η οποία συμβάλλει στην ερμηνεία της κοινωνικής πραγματικότητας.

Σημαντική στην έρευνά μας ήταν ακόμα η χρήση της πραξεολογίας ως μεθοδολογικού εργαλείου. Η πραξεολογία είναι η επιστημονική μελέτη της ορθολογικής δραστηριότητας. Η προσφυγή σε αυτή κρίθηκε απαραίτητη στο μέτρο που αντικείμενο της έρευνάς μας ήταν ένα πεδίο ανθρώπινης δραστηριότητας (Οργάνωση και Διοίκηση της Εκπαίδευσης), στα πλαίσια του οποίου επιδιώκεται η πραγματοποίηση ενός ιδιαίτερου σκοπού μέσω ενός μεγάλου αριθμού δράσεων. Έτσι λοιπόν δώσαμε ιδιαίτερη έμφανση στην επεξεργασία των τεκμηρίων μας από την μεριά τόσο της διερεύνησης των πραξεολογικών κατηγοριών όπως οι σκοποί, τα μέσα, οι μέθοδοι, τα σχέδια, η αποτελεσματικότητα ως προς τον αληθινό σκοπό (διακηρυγμένο η μη) όσο και της αποκάλυψης των σχέσεων οι οποίες συνδέουν και ενσωματώνουν αυτές τις κατηγορίες στη δράση των πρωταγωνιστών⁵⁹. Με βάση όλα τα προαναφερθέντα, η μεθοδολογική στρατηγική μας χαρακτηρίστηκε και από την διεπιστημονική προσέγγιση. Η προσέγγιση αυτή υπάκουσε στην ανάγκη για συγκρότηση ενός χρηστικού διαλόγου επιστημών αλλά και μιας έρευνας ευαίσθητης και ικανής να ανταποκρίνεται σε όσο το δυνατό περισσότερα είδη ερωτημάτων που προκαλεί το ίδιο το αντικείμενο της έρευνας.

Στη συλλογή των δεδομένων υιοθετήσαμε τη συγκριτική προσέγγιση του Bereday, ο οποίος θεωρεί ότι «η συγκριτική σπουδή πρέπει να γίνεται σε δυο

⁵⁸ Η «*λογική-στη-χρήση*» εκφράζει την πρακτική ερευνητική προσέγγιση στη γνώση και η «*ανακατασκευασμένη λογική*» εκφράζει μια ερευνητική προσέγγιση τυπικά διαμορφωμένη και διατυπωμένη. Για το θέμα της ανακατασκευασμένης λογικής και της λογικής στη χρήση βλπ. Κοντογιαννοπούλου-Πολυδωρίδη, Γ., *Κοινωνιολογική ανάλυση της ελληνικής εκπαίδευσης*, τ. 1^{ος}, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1997, σελ. 13.

⁵⁹ Λάνγκε Όσκαρ, «Πραξεολογία-Η επιστήμη της ορθολογικής δραστηριότητας», στον *Ηριδανό*, τεύχ. 5-6, 1973, σσ. 64-68.

επάλληλες φάσεις, όπου στην πρώτη, ο ερευνητής συλλέγει τα δεδομένα και τα ταξινομεί και στη δεύτερη τα επεξεργάζεται με βάση κοινωνικά, ιστορικά, οικονομικά ή και άλλα κριτήρια»⁶⁰. Την ίδια μέθοδο συλλογής δεδομένων προτείνει και η Ιστορική Ερευνα,⁶¹ κατά την οποία τα τεκμήρια μας υποβάλλονται σε εσωτερική και εξωτερική κριτική. Έτσι, αρχικά, όπως αναφέρεται αναλυτικά στο πρώτο μέρος της έρευνάς μας, έγινε η συλλογή των δεδομένων από πρωτογενείς πηγές (νόμοι, διατάγματα, ντοκουμέντα εποχής) και δευτερογενείς πηγές, επίσης, (βιβλιογραφία, αναλύσεις στοιχείων κλπ) και στη συνέχεια ακολούθησε η ανάλυσή τους με βάση τις εκάστοτε οικονομικές, πολιτικές, κοινωνικές, ιδεολογικές και εκπαιδευτικές συγκυρίες.

Η μέθοδος της έρευνας μας, λοιπόν, συγκροτήθηκε ως σχέση μεταξύ γενικής θεωρίας και εμπειρικού αντικειμένου. Με μια σειρά πρακτικών συνδυασμών και χρησιμοποιώντας πολλά στοιχεία διαρθρωτικής και συστηματικής ανάλυσης καθώς και στοιχεία της συμπεριφοράς του οικονομικού, πολιτικού και κοινωνικού συστήματος επιχειρήσαμε να διερευνήσουμε επαρκώς την πληθώρα των ερωτημάτων που αφορούν τη συγχρονία κάθε ξεχωριστού ιστορικού επεισοδίου αλλά και τη διαχρονία της εξελικτικής πορείας ενός ιστορικού υποκειμένου, αυτού της οργάνωσης και της διοίκησης της εκπαίδευσης, όπως και μιας καθοριστικής για την συγκρότηση της ταυτότητάς του σχέσης, αυτής με την τοπική κοινωνία και το κράτος. Συγκεκριμένα πρόκειται για το συνδυασμό χρονολογικής και δομικής ανάλυσης με τη σύνδεση του εμπειρισμού που ενέχουν τα γεγονότα με την ιστορία-πρόβλημα. Στο πλαίσιο αυτό, η μεθοδολογία μας βασίστηκε, επιπλέον, στην γόνιμη κριτική επανάγνωση της δευτερογενούς βιβλιογραφίας και συγχρόνως στη λειτουργική σύνδεσή της με την πρωτογενή βιβλιογραφία και το εμπειρικό αρχειακό υλικό.

Οφείλουμε, τέλος, να επισημάνουμε ότι δεν ήταν στις προθέσεις μας μια γραμμική και μονολογική εξέλιξη της κωδικοποίησης και επεξεργασίας του υλικού η οποία μοιραία θα παραγνώριζε στην πορεία το θεωρητικό πλαίσιο και τη δευτερογενή βιβλιογραφία. Αντίθετα, η συχνή αναδρομή στη βιβλιογραφία και το θεωρητικό πλαίσιο, όσο και στα ήδη επεξεργασμένα δεδομένα αποτέλεσε την δική μας εκδοχή του ερμηνευτικού κύκλου και αυτήν επιχειρήσαμε να ακολουθήσουμε μη παραγνωρίζοντας,

⁶⁰ Ματθαίου Δημήτρης, *Συγκριτική Σπουδή της Εκπαίδευσης, Θεωρήσεις και ζητήματα*, Αθήνα, 1997, σελ. 83.

⁶¹ Cohen, L., Manion, L. *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*, Μεταίχμο, Αθήνα, 1994, σελ. 79.

όμως, μια θεμελιώδη αλήθεια της ιστορίας: «ακόμα και το καταγεγραμμένο παρελθόν αλλάζει στο φως της ιστορίας που ακολουθεί»⁶².

1.7. Περιορισμοί και ανασχές⁶³

Χρειάστηκε, σίγουρα, η καταβολή σημαντικής προσπάθειας για να αναπλαστεί, σύμφωνα με τα παραπάνω, το παρελθόν, ν' ανασυντεθούν οι ποικίλες πληροφορίες, να ενταχθεί το στιγμιαίο αυτό αποτύπωμα του χρόνου πάνω στα έγγραφα σε ένα πλαίσιο με διάρκεια, να δοθεί στις διάσπαρτες μαρτυρίες ζωή, κίνηση και χρόνος, ένας καινούργιος χρόνος άλλης υφής, ο χρόνος όχι της διεκπαιρευτικής αλλά της μετασχηματιστικής ιστορίας. Οι σχετικές προσπάθειες εντεινόνταν όσο στη διερεύνησή μας ανέκυπταν και ορισμένοι περιορισμοί οι οποίοι ήταν ποσοτικά και ποιοτικά σημαντικοί.

Στο πλαίσιο αυτών των περιορισμών, κατέστη ιδιαίτερα δυσχερής η εξασφάλιση της συστηματικής ανάλυσης των ερευνητικών υποθέσεων. Η διατύπωση υποθέσεων με βάση την περιορισμένη ελληνική βιβλιογραφία και η στήριξή τους, ως εκ τούτου, στην διεθνή βιβλιογραφική έρευνα, εισήγαγε κάποιους περιορισμούς ή κατευθύνσεις στην εξέλιξη της ερευνητικής πρακτικής μας, καθώς δεν ήταν δυνατόν να προεκτιμήσουμε τις επιπτώσεις στην ίδια τη «λογική-στη-χρήση» της έρευνας. Όπως τονίζει και ο Κ. Τσουκαλάς, τα δανεισμένα εννοιολογικά εργαλεία που αναπτύχθηκαν πρωταρχικά για τη μελέτη των κοινωνικών φαινομένων στις προωθημένες αστικές κοινωνίες μπορεί να λειτουργήσουν σαν παραμορφωτικές διόπτρες που εμφιλοχωρούν ανάμεσα στα κοινωνικά φαινόμενα της περιφέρειας και στη θεωρητική σύλληψή τους⁶⁴.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες θεωρήσαμε από τη μια μεριά ότι η μελέτη της τοπικής κοινωνικής δομής θα έπρεπε να μελετηθεί μέσα από μια προοπτική η οποία ενέχει ρητά αναφορές στις αναπτυγμένες αστικές κοινωνίες καθώς δεν ήταν δυνατόν να

⁶² Hobsbawm E., *Το παρόν ως ιστορία*, ό.π., σελ. 286.

⁶³ «Το γεγονός ότι εμείς οι ιστορικοί δρούμε στην γκρίζα ζώνη στην οποία η έρευνα αυτού που είναι-και επίσης η επιλογή αυτού που είναι- επηρεάζεται διαρκώς από το ποιοί είμαστε εμείς και τι θέλουμε να συμβεί ή να μη συμβεί, ανήκει στην ίδια τη φύση του επαγγέλματός μας», Hobsbawm E., «Έχει κάνει η ιστορία πρόοδο;», στο *Για την ιστορία*, Αθήνα 1998, εκδ. Θεμέλιο, σελ. 92. Βλπ. επίσης: «Το να κατανοεί σημαίνει για ένα πεπερασμένο ον να μεταφέρεται σε μια άλλη ζωή-η ιστορική κατανόηση θέτει έτσι όλα τα παράδοξα της ιστορικότητας. Πως όμως ένα ιστορικό ον μπορεί να κατανοήσει ιστορικά την ιστορία;», Ρίκερ Π., *Δοκίμια Ερμηνευτικής*, Αθήνα 1988, σελ. 21.

⁶⁴ Τσουκαλάς, Κ., *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος: η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1981, σελ. 15.

αγνοήσουμε έναν αριθμό βασικών προσεγγίσεων έστω κι αν αυτές διατυπώθηκαν με βάση τα εμπειρικά δεδομένα που χαρακτηρίζουν ορισμένες μόνον κοινωνίες. Από την άλλη, κρίναμε ότι δεν μπορούσαμε να αποφύγουμε την θεώρηση των κοινωνικών φαινομένων σε τοπικό επίπεδο μέχρις ότου συγκεντρωθεί ένας κρίσιμος όγκος γνώσης γύρω από την μελέτη της τοπικής κοινωνικής δομής. Έτσι, τολμήσαμε στηριζόμενοι σε απόπειρες ερμηνείας και προσωρινές υποθέσεις την προσπάθειά μας να εντοπίσουμε βασικά προβλήματα και να επεξεργαστούμε κατάλληλα εννοιολογικά εργαλεία.

Επίσης, η ευρύτητα του χρονικού ορίζοντα που καλύπτει η έρευνά μας⁶⁵ σε συνδυασμό με την πολυπλοκότητα των θεμάτων τα οποία έθεσε για μια ιστορική περίοδο που δεν υπάρχουν πολλές αναλύσεις προεικόνισε περιορισμούς όχι μόνο στον πληροφοριακό τομέα αλλά ενδεχομένως και στον ερμηνευτικό. Από την άλλη, ο γεωγραφικός της περιορισμός ενδέχεται να δημιουργήσει και εκείνος προβλήματα στην προσπάθεια γενικεύσεων.

Με την έμφαση, όμως, τόσο στη θεωρία και τη μέθοδο όσο και στην ανάλυση των πραγματολογικών δεδομένων, με τον εμπλουτισμό, επίσης, του φάσματος των πρωτευουσών πηγών από τις δευτερεύουσες πηγές, η αποκατάσταση της σχέσης ανάμεσα στην κοινωνική δομή και στην οργάνωση του σχολείου πιστεύουμε ότι έγινε με την μεγαλύτερη δυνατή πιστότητα και πληρότητα στις λεπτομέρειες και τις φωτοσκιάσεις της. Η ιδιαίτερη εμμονή στην προσέγγιση των πρωτευουσών πηγών, με τη συχνή και αυτούσια παράθεση των κυριότερων, πιστεύουμε ότι παραπέμπει τελικά σε εμπεδοτικές διαδικασίες ωστικές προς την κατανόηση.

Ακόμη, όμως, κι αν οι προαναφερθέντες περιορισμοί καταδεικνύουν τον κίνδυνο της ανατροπής των συμπερασμάτων της παρούσας μελέτης και της μη αποδεκτότητας των εκφορών μας, δεν παύει να ισχύει αυτό που ο Poppkewitz συνοψίζει σε έναν του αφορισμό: *«η βαθύτερη και υπερβατική ποιότητα της κάθε πνευματικής εργασίας λανθάνει στο ενδεχόμενο διάψευσής της!»*⁶⁶.

⁶⁵ Ο μακρύς χρονικός ορίζοντας μπορεί βέβαια να δημιουργεί προβλήματα. Όμως, κατά μία άλλη άποψη *«η μικρή χρονική διάρκεια είναι εκείνη που δεν προλαβαίνει να δώσει στέρεη ιστορική πληροφορία, πολύ περισσότερο κοινωνιολογική, είναι η πιο ιδιότροπη, η πιο απαιτητή απ' όλες τις διάρκειες»*, Braudel, F., 1966, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris a. Colin, (ελληνική μετάφραση: Η Μεσόγειος, Αθήνα).

⁶⁶ Poppkewitz, S., *Educational reform: rhetoric, ritual and social interest, στο Educational theory*, Winter 1988, vol. 38, no. 1, σελ. 92.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

1. Εννοιολογικές αποσαφηνίσεις

1.1. Κοινωνιολογικά χαρακτηριστικά του εκπαιδευτικού συστήματος

1.2. Οργανωτικά και διοικητικά χαρακτηριστικά του εκπαιδευτικού συστήματος

1.3. Κοινοτική διάσταση και κρατικός συγκεντρωτισμός στην εκπαίδευση

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

1. Εννοιολογικές αποσαφηνίσεις⁶⁷

⁶⁷ Στην σημερινή πραγματικότητα της οργανωτικής ζωής όλοι χρησιμοποιούμε θεωρίες για να μπορούμε να καθοδηγήσουμε τις πράξεις μας. Η θεωρία παρέχει μια εκλογίκευση για τη λήψη μιας απόφασης. Κατά τους Hoy and Meskel Hoy M., (Hoy M., and miskel C., *Educational Administration*, New York: McGraw-Hill, 1996, σελ. 2) η θεωρία στο πεδίο της εκπαιδευτικής διοίκησης είναι μια σειρά αλληλένδετων εννοιών, προϋποθέσεων και γενικεύσεων που συστηματικά περιγράφουν και εξηγούν τις συμμετρικότητες που υπάρχουν στη συμπεριφορά μέσα στο εκπαιδευτικό σύστημα. Ο ορισμός αυτός υποδηλώνει ότι η θεωρία περιλαμβάνει έννοιες, προϋποθέσεις και γενικεύσεις. Ο κυριότερος σκοπός της θεωρίας είναι να περιγράψει, να εξηγήσει και να προβλέψει συμμετρικότητες στη συμπεριφορά (Μιχόπουλος Α., *Εκπαιδευτική Διοίκηση*, Αθήνα 1998, τ. Α', σελ. 15). Σε μια διαδοχική σειρά για την παραγωγή γνώσης στο πεδίο της εκπαιδευτικής οργάνωσης και διοίκησης θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι έννοιες, δηλαδή οι όροι οι οποίοι περιλαμβάνουν ένα αφηρημένο και γενικευμένο νόημα, συνδέονται ως γενικεύσεις δηλαδή ως δηλώσεις που υποδεικνύουν την αμοιβαία σχέση δύο ή περισσότερων εννοιών, οι οποίες με τη σειρά τους φτιάχνουν μια σταθερή ομάδα από προτάσεις προβάλλοντας έτσι μια γενική εξήγηση του φαινομένου της θεωρίας της οργάνωσης και της διοίκησης. Με τον καιρό και τη συνεχή εμπειρική υποστήριξη και απόδειξη οι γενικεύσεις αναπτύσσονται σε αρχές που εξηγούν το φαινόμενο.

Στην παρούσα εργασία η εκπαίδευση προσεγγίζεται και ερευνάται ως ένα σύστημα⁶⁸, ένα σύνολο δηλαδή δομών που εμπεριέχει τα στοιχεία της παραγωγικής ανάπτυξης της κοινωνίας όπως, επίσης, των συγκρούσεων και των σχέσεων των μηχανισμών από τις οποίες έλκει την διαμόρφωση και την εξέλιξή του. Σ' αυτές τις σχέσεις περιλαμβάνονται τόσο οι εξωτερικές κοινωνικές δομές όσο και οι εσωτερικές οργανωτικές προϋποθέσεις του. Παρακάτω θα αποσαφινήσουμε μερικά από τα πιο σημαντικά κοινωνιολογικά και οργανωτικά χαρακτηριστικά αυτού του συστήματος προκειμένου, στην συνέχεια, να είναι ευχερέστερη η χρήση τους στην ανάλυσή μας. Η εννοιολογική οριοθέτηση και αποσαφήνιση του εννοιακού τμήματος των όρων και των χαρακτηριστικών αυτών γίνεται χωρίς να μας διαφεύγει της προσοχής ότι «η νοηματική σταθερότητα που προσφέρει η συνάρθρωση γύρω από ένα σημείο (π.χ. όρο) είναι μόνο μερική»⁶⁹. Όπως άλλωστε αναφέρεται από τον Δημάρατο⁷⁰: «ο Αριστοτέλης όπου μεν και αυτός ονοματοθέτης γίνεται, τότε το «Λέγω» τίθησιν ή το «καλώ», ότε δε συνειθισμένον τη παλαιά χρήσει λέγει όνομα, τότε τίθησι το «λέγεται» ή το «καλείται» ουκ ανασχόμενος σφετερίσασθαι τα των παλαιών».

1.1. Κοινωνιολογικά χαρακτηριστικά του εκπαιδευτικού συστήματος

Η εκπαίδευση κατανοείται εδώ ως μερικότερος, σε σχέση με την ευρύτερη παιδεία⁷¹, χώρος έγκυρης γνώσης. Ως μια μορφή κοινωνικής λειτουργίας, ως κοινωνικό

Μέσα από αυτές τις απόψεις γίνεται φανερή η αξία της θεωρίας και για την εκπαιδευτική οργάνωση και διοίκηση.

⁶⁸ Ανδρέου Αποστόλης, Παπακωνσταντίνου Γιώργος, *Οργάνωση και διοίκηση του εκπαιδευτικού συστήματος*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1990, σελ. 17.

⁶⁹ Σταυρακάκης Γ., Εισαγωγή στο Ε. Laclau (μετ. Γ. Σταυρακάκης), *Για την επανάσταση της εποχής μας*, Αθήνα 1997, εκδ. Νήσος, σελ. 27.

⁷⁰ Δημάρατος, ό.π., *Συγγραφική*, σελ. 95,

⁷¹ Ο καθηγητής Ι.Σ.Μαρκαντώνης (*Παραδόσεις ιστορίας της παιδείας*, Εργαστήριο Πειραματικής Παιδαγωγικής, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1986, σελ. 3), διακρίνει ως εξής την ιστορία της εκπαίδευσης από την ιστορία της παιδείας: «η ιστορία της εκπαιδύσεως αναφέρεται εις τα κατά χώρας και τόπους και δια των αιώνων διατυπωθέντα ή και εφαρμοσθέντα προγράμματα εκπαιδευτικής οργάνωσης, νομοθεσίας και μεταρρυθμίσεως, μορφώσεως του εκπαιδευτικού προσωπικού, σχεδιασμού, ειδικής σκοποθεσίας και μεθοδεύσεως των διαδικασιών μορφώσεως και εκπαιδύσεως συμφώνως προς τας κατά χώρας και τόπους παραδόσεις, ανάγκας, δυνατότητας και προοπτικής αναπτύξεως [...] η ιστορία της παιδείας τέλος, υπό τίνων ή τουλάχιστων εν μέρει ταυτιζομένη προς την ιστορία του πολιτισμού διαλαμβάνει περί της διαδοχής των μεγάλων πολιτιστικών, μορφωτικών, παιδευτικών και διδακτικών επιτευγμάτων των διαφόρων, μάλιστα δε των πεπολιτισμένων, λαών τα οποία έτυχον παγκοσμίου αναγνωρίσεως και προσδιόρισαν την πνευματικήν πορείαν της ανθρωπότητος και τους πολιτιστικο-μορφωτικούς στόχους των επιμέρους εθνών ή της οικουμένης καθόλου».

και ταυτόχρονα παιδαγωγικό φαινόμενο⁷², ως κοινωνικά επιθυμητή⁷³, αποδεκτή, επίσημη και θεσμοθετημένη⁷⁴ μορφή διδασκαλίας που διεξαγόταν μέσα στα πλαίσια του τυπικού⁷⁵ σχολικού συστήματος της εποχής με μια αυστηρά καθορισμένη παιδαγωγική διαδικασία. Ο μηχανισμός αυτός λειτουργούσε μέσα από οργανωτικούς σχηματισμούς διαμεσολαβητικά⁷⁶ και γραφειοκρατικά και κάτω από μια ορισμένη προς τούτο εποπτεύουσα αρχή για την επίτευξη συγκεκριμένων σκοπών. Ο όρος «σύστημα» είναι γενική έννοια που προσαρμόζεται σε όλες τις επιδράσεις της ζωής. Κατά μια άποψη «σύστημα» είναι σύνολο λειτουργικών στοιχείων, κάθε ένα από τα οποία επιτελεί το δικό του επιμέρους έργο, όλα δε μαζί συλλειτουργούν, συνεργάζονται και αλληλοεπηρεάζονται για την πραγματοποίηση ενός ή περισσότερων αντικειμενικών σκοπών⁷⁷. Με βάση τον ορισμό αυτό μπορούμε να πούμε ότι εκπαιδευτικό σύστημα⁷⁸ είναι ένα πλήθος στοιχείων (άνθρωποι, σχολικές μονάδες, προγράμματα, διδακτικές μέθοδοι κ.τ.λ.), κάθε ένα από τα οποία επιτελεί το δικό του έργο, ενώ όλα μαζί συλλειτουργούν, συνεργάζονται και αλληλοεπηρεάζονται, για την επίτευξη των σκοπών της εκπαίδευσης. Κατά άλλους⁷⁹ ως εκπαιδευτικό σύστημα ορίζεται ένα συναφές σύνολο δομών, που έχει σκοπό από τη μια πλευρά την πνευματική ανάπτυξη, δηλ. τη γνωστική, και μέσα απ' αυτή την επαγγελματική και κατά προέκταση παραγωγική ανάπτυξη με την προετοιμασία του κοινωνικού συνόλου για την αγορά εργασίας και

⁷² Ηλίτσεφ, Λ.-Φεντοσέγιεφ Π., *Φιλοσοφικό εγκυκλοπαιδικό Λεξικό*, τ. 22, σελ. 310. Η λέξη «φαινόμενο» χρησιμοποιείται εδώ με την κυριολεκτική της σημασία. Υποδηλώνει αυτό που φαίνεται, αυτό που υποπίπτει στις αισθήσεις μας, και δεν έχει καμιά σχέση με μεταφυσικές ερμηνείες ή συμβολικές σημασίες. Δεν εννοεί κάτι σαν κι αυτό που υπάρχει και υποκρύπτεται πίσω από τα πράγματα, αλλά αυτά τα ίδια τα πράγματα, βλπ. Πυργιωτάκης, Ι., *Εισαγωγή στην παιδαγωγική επιστήμη*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σελ. 116.

⁷³ Μπόττομορ, Τ., *Κοινωνιολογία*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, σελ. 139.

⁷⁴ Πεζμαζόγλου Σ., *Εκπαίδευση και ανάπτυξη στην Ελλάδα-το ασύμπτωτο μιας σχέσης*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1987, σελ. 41.

⁷⁵ Κιτσάκης, Α., *Κοινωνικά δοκίμια*, σσ. 134-139.

⁷⁶ Αναφερόμαστε στο διαμεσολαβητικό ρόλο της εκπαίδευσης και ειδικότερα της γνωσιοπαραγωγικής της λειτουργίας, στη διαδικασία ιδεολογικοπολιτιστικής αναπαραγωγής. Κάτω από αυτό το πρίσμα η γνώση συσχετίζεται με πειθαρχικές τεχνικές όπως: της άντλησης της πληροφορίας, που συμπεριλαμβάνει δοκιμασίες εξέτασης και αξιολόγησης στα πλαίσια του σχολικού ή άλλων μηχανισμών, της μετάγγισης, που υποδηλώνει τις ρητές και άρρητες προσπάθειες μετάδοσης γνώσης για την παραγωγή μιας ορισμένης υποκειμενικότητας. Ο εντοπισμός τους επιχειρείται μέσα από την ανατομία της εσωτερικής οργάνωσης και λειτουργίας του σχολείου. Βλπ. Σολωμών, Ι., «Πειθαρχία και γνώση: εισαγωγικές σημειώσεις» στο Σολωμών, Ι., και Μουζέλης, Γ., (επιμ.), *Πειθαρχία και γνώση*, ΕΜΕΑ, Αθήνα 1994, σσ. 7-10.

⁷⁷ Κοντέση Μ.Κ., *Δημοσιοδιοικητικά Πληροφορικά συστήματα Βασισμένα στον Η/Υ*, Αθήνα 1992. Εισήγηση για την ενότητα της πληροφορικής του Σεμιναρίου Διοίκησης Ανθρώπινου παράγοντα - ολικής ποιότητας του προγράμματος του Ε.Κ. Δημόσιας Διοίκησης.

⁷⁸ Σαΐτης Χρ., *Βασικά Θέματα της Σχολικής Διοίκησης*, Αθήνα 1994, σελ. 47.

⁷⁹ Ανδρέου Α. και Παπακωνσταντίνου Γ., *Εξουσία και Οργάνωση - Διοίκηση του Εκπαιδευτικού Συστήματος*, Εκδ. Λιβάνη, Αθήνα 1994, σελ. 31, 32.

από την άλλη πλευρά την πολιτιστική αναβάθμιση που εμπεριέχει το στοιχείο των σχέσεων και των συγκρούσεων μεταξύ των δομών του από τις οποίες πηγάζει και η εξέλιξή του. Με άλλα λόγια, εκπαιδευτικό σύστημα σημαίνει τη συστηματική παιδεία, που παρέχεται μέσω κοινωνικών οργανισμών⁸⁰ (σχολείων ή σχολικών μονάδων).

Κάθε εκπαιδευτικό σύστημα, λοιπόν, αποτελείται από μια σειρά σχολικών μονάδων, που συνδέονται μεταξύ τους με γενικούς σκοπούς και αναπτύσσονται από τη μια βαθμίδα στην άλλη, έτσι ώστε να προβλέπεται η συμπλήρωση της μιας για την είσοδο στην άλλη, ταυτόχρονα όμως και το κάθε σχολείο της μιας βαθμίδας να διατηρεί την αυτοτέλειά του, δηλαδή να έχει ίδιους σκοπούς. Η ιδιαιτερότητα του κάθε εκπαιδευτικού συστήματος προσδιορίζεται αφενός από τα έκδηλα και εξωτερικά στοιχεία του, που είναι η δομή, η οργάνωση και λειτουργία του και αφετέρου από την υπάρχουσα εκπαιδευτικο-παιδαγωγική ιδεολογία, που αποτελεί τον κεντρικό άξονα της φιλοσοφικής του υποδομής. Η δομή (διάθρωση) του εκπαιδευτικού συστήματος περιλαμβάνει τις εκπαιδευτικές βαθμίδες, ενώ η οργάνωση και λειτουργία του τα προγράμματα σπουδών, τις διδακτικές μεθόδους, τους διδακτικούς στόχους, τις μεθόδους οργάνωσης της τάξης και του μαθήματος κ.ά.⁸¹. Ο όρος εκπαιδευτικό σύστημα, συναντάται συχνά και ως σχολικό σύστημα, που προσιδιάζει όμως ιδιαίτερα στο χώρο της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

Στην έρευνα μας προσπαθούμε να κατανοήσουμε το εκπαιδευτικό σύστημα μέσα από την κατανόηση της φύσης της ίδιας της κοινωνίας⁸². Συνεπώς, η εκπαιδευτική οργάνωση και διοίκηση στην ιστορική της διάσταση δεν μπορεί να διερευνηθεί ικανοποιητικά παρά μόνο με την ανάλυση του κοινωνικού ρόλου της εκπαίδευσης και της αλληλεπίδρασής της με το σύστημα εξουσίας. Η μεταβίβαση γνώσης που προέκυπτε από μια αντικειμενική κοινωνική αναγκαιότητα διαρθρωνόταν μέσα στο σχολείο γύρω από ποικίλες κανονιστικές ρυθμίσεις με βάση τις οποίες η εκάστοτε εξουσία διευκόλυνε, υπονόμει, εξέτρεπε ή αναπροσανατόλιζε τη γνώση αυτή, σύμφωνα με εξωσχολικές οικονομικές, ιδεολογικές ή πολιτικές απαιτήσεις. Έτσι, το σχολείο μέσα στον ιστορικό χρόνο και η μαθητεία σ' αυτό δεν πραγμάτωνε απλώς μερικές αυτόνομες λειτουργίες, αλλά, αντίθετα, συνιστούσε ένα «πολύπλοκο πλέγμα

⁸⁰ Κωτσίκης Βαγγ., *Οργάνωση και Διοίκηση της Εκπαίδευσης*, Εκδ. Έλλην, 2η Έκδοση. Αθήνα 1993, σελ. 63.

⁸¹ Ζήγου Σ., *Ευρωπαϊκά Εκπαιδευτικά συστήματα και Ενιαίο Σχολείο*, Αθήνα 1990, σελ. 28-29.

⁸² Πυργιωτάκης, Ι. -Κανάκης, Ι., *Παγκόσμια κρίση στην εκπαίδευση*, εκδ. Γρηγόρης, Αθήνα 1992, σελ. 159.

πολύριθμων λειτουργιών, που βρίσκονταν σε διαρκή μεταξύ τους αλληλεπίδραση»⁸³. Μέσα στον ιστορικό χρόνο, το εκπαιδευτικό σύστημα επηρέαζε και παράλληλα ακολουθούσε στενά την διάρκεια και τις εξελίξεις της κοινωνικής δομής⁸⁴. Υπήρχε πάντα μια βαθιά εσωτερική συνοχή και αλληλεξάρτηση ανάμεσα στον τρόπο παραγωγής, τον τύπο της κοινωνίας⁸⁵ και την οργανωτική και διοικητική δομή της εκπαίδευσης και γενικά την ακολουθούμενη κάθε φορά εκπαιδευτική πολιτική. Συγγενή έννοια της Εκπαιδευτικής Πολιτικής και δη της εφαρμοσμένης εκδοχής της τελευταίας είναι και η Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση η οποία γίνεται αντιληπτή ως ένα αγώνισμα το οποίο αποτελεί προϊόν του πολιτικού αγώνα και των συναρτώμενων με αυτόν ιδεολογιών, των τεχνολογιών ελέγχου, της σχετικής αυτονομίας του εκπαιδευτικού συστήματος, αλλά και των συναλλαγών και διαπραγματεύσεων που συντελούνται στο πλαίσιο του Κράτους ανάμεσα σε ομάδες με διαφορετικά συμφέροντα και προσανατολισμούς δεδομένων των ρηματικών πρακτικών της εξουσίας⁸⁶. Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις συμβάλλουν στην διαμόρφωση της εκπαίδευσης ως κοινωνικού και πολιτικού συστήματος αλλά και όρου συγκρότησης της εξουσίας και του κράτους.

Ήδη από τα προαναφερθέντα έχουν θιγεί τα θέματα της κοινωνικής δομής και της σχέσης συμβάντος και δομής μέσα στην κοινωνική πραγματικότητα. Σε αυτές τις δύο έννοιες άλλωστε, καταφεύγουμε συχνότατα στα πλαίσια της έρευνάς μας. Μιλώντας, λοιπόν, για κοινωνική πραγματικότητα έχουμε κατά νου ότι υπάρχει μια κοινωνικά αλλά και συμβολικά δομημένη πραγματικότητα (social structure of reality)⁸⁷. Αυτή η πραγματικότητα μέσα από τους τρόπους με τους οποίους διαμορφώνεται η σκέψη του ατόμου επηρεάζει τη δράση ατόμων και ομάδων. Η δράση αυτή κατασκευάζει, στη συνέχεια, την κοινωνική πραγματικότητα. Η εξωτερικότητα εσωτερικεύεται και η εσωτερικότητα εξωτερικεύεται. Συνακόλουθα, η κοινωνική δομή δεν μπορεί να θεωρηθεί υπερβατικό σχήμα με τις ιδιότητες του Αιώνιου και του Απόλυτου. Ένας κοινωνικός σχηματισμός γίνεται αντιληπτός ως ένα σύστημα σχέσεων, δυνάμεων και

⁸³ Κωνσταντινίδης Θ., *Κοινωνιολογία του σχολείου και της σχολικής τάξης*, εκδ. Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 1997, σελ. 35.

⁸⁴ Η άποψη ότι η «εκπαίδευση είναι μια ενέργεια της κοινωνίας» διατυπώθηκε ήδη από το 1888 από τον Dilthey, βλπ Χενέκα, Χ., *Βασική κατεύθυνση της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης*, μεταφρ. Γ. Κακαλέτρης, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1989, σελ. 20.

⁸⁵ UNESCO, *Λεξικό Κοινωνικών Επιστημών*, τ. 2, σελ. 406 και 407.

⁸⁶ Μπουζάκης Σ., *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις την Ελλάδα*, Αθήνα 1994, εκδ. Gutenberg, σσ. 20-21.

⁸⁷ Joyce P., *Visions of the People: Industrial England and the question of Class, 1848-1914*, Cambridge, University, of Cambridge Press, 1991.

νοημάτων μεταξύ κοινωνικών ομάδων και τάξεων σε κάθε ιστορικό επεισόδιο. Κατά συνέπεια, οι κοινωνικές δομές θεωρούνται ως απλά μεταβαλλόμενα προϊόντα της ιστορίας και όχι ως αιώνιες και αμετάβλητες αρχές. Προς επίρρωση των παραπάνω λειτουργεί και το γεγονός ότι τόσο οι δομές, οι θεσμοί και τα εκπαιδευτικά συστήματα, όσο και τα ίδια τα υποσυστήματα υφίστανται μετασχηματισμούς. Άλλωστε, ας μην ξεχνάμε ότι μια σειρά προσπαθειών διευρυμένου μετασχηματισμού του οργανωτικού και διοικητικού πλαισίου ενός θεσμού (αυτού της εκπαίδευσης) βρίσκεται στο επίκεντρο της έρευνάς μας.

Σε σχέση με την κοινωνική δομή, εξετάζουμε και την έννοια του κοινωνικού στρώματος καθώς γίνεται πια όλο και περισσότερο κατανοητό ότι στον πυρήνα της ανάλυσής μας βρίσκεται η σύλληψη πως η κοινωνία απαρτίζεται από κοινωνικά στρώματα με διαφορετικά και ανταγωνιστικά συμφέροντα. Η βασική μεταξύ τους διαφορά έγκειται στην άνιση δυνατότητα απόκτησης και κατοχής οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών αγαθών, στοιχεία τα οποία διαμορφώνουν, άλλωστε, την κοινωνική τους θέση. Η ανισότητα αυτή δομεί ιεραρχικά την κοινωνία και δημιουργεί συγκεκριμένα διοικητικά και οργανωτικά σχήματα σε όλους τους χώρους με ανάλογες σχέσεις εξουσίας ή ηγεμονίας. Οι κοινωνικές τάξεις βρίσκονται σε συγκρουσιακές σχέσεις οι οποίες παίρνουν συγκεκριμένο περιεχόμενο και ειδική κατεύθυνση ανάλογα με το πεδίο (shamp) μέσα στο οποίο εκδηλώνονται (πολιτικό, οικονομικό, σχολικό, θρησκευτικό κ.λ.π.).

Ως κοινωνικό στρώμα, λοιπόν, θεωρούμε εδώ το σύνολο εκείνων που κατέχουν την ίδια ή περίπου την ίδια κοινωνική θέση (status) και ως κοινωνική στρωμάτωση τη διαδικασία χαρακτηρισμού και ιεραρχικής κατάταξης των κοινωνικών στρωμάτων είτε έχουν αναπτυχθεί σ' αυτά χαρακτηριστικά ταξικότητας είτε όχι. Η δεσπόζουσα κοινωνιολογική θεώρηση για την κοινωνική στρωμάτωση χρησιμοποιείται εδώ για να περιγραφεί μια κοινωνική κατάσταση στην οποία τα κοινωνικά υποκείμενα ως άτομα, οικογένειες ή ομάδες ιεραρχούνται με βάση τη δυνατότητα προσπέλασης σε θέσεις που εξασφαλίζουν οικονομικά προνόμια, δύναμη και κύρος. Έτσι, η κοινωνική στρωμάτωση θεωρείται ως αποτέλεσμα της κοινωνικής αναπαραγωγής, του τρόπου δηλαδή ένταξης των υποκειμένων στον ιεραρχημένο κοινωνικό καταμερισμό εργασίας⁸⁸.

⁸⁸ Κοντογιαννοπούλου-Πολυδωρίδη, Γ., *Κοινωνιολογική ανάλυση της ελληνικής εκπαίδευσης*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1995, σελ. 126.

Σε μεγάλη συνάφεια με τον όρο του κοινωνικού στρώματος είναι η θεωρία της κοινωνικής αναπαραγωγής η οποία αποτελεί σημαντικό μέρος της ευρύτερης θεωρητικής προβληματικής που γονιμοποιεί και υποθεμελιώνει την συλλογιστική μας. Η συλλογιστική αυτή μελετήθηκε παράλληλα με το προϋπάρχον πραγματολογικό υλικό και οδήγησε στο θεωρητικό σχήμα της αντιστοιχίας των εκπαιδευτικών και των κοινωνικών ιεραρχήσεων. Το σχήμα αυτό βασίζεται στις δομικές θεωρίες και στις θεωρίες της αναπαραγωγής και της σύγκρουσης που αναπτύχθηκαν μέσα στα πλαίσια της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης. Συγκρούσεις συμβαίνουν γύρω από το σχολείο, σύμφωνα με τον Charlot, επειδή το τελευταίο *«εκτίθεται στις αιφνίδιες οικονομικές διακυμάνσεις, στη ρευστότητα των συνθηκών απασχόλησης, στις αποκλίνοσες ή αντιφατικές διεκδικήσεις των διαφόρων τομέων της οικονομίας»*⁸⁹.

Η υιοθέτηση στοιχείων κοινωνικής στρωμάτωσης στα κοινωνικο-πολιτιστικά περιβάλλοντα εξηγεί πολλά φαινόμενα και γεγονότα τα οποία δεν εξηγούνται από άλλες θεωρίες ή τις πιο πολλές φορές αποξενώνονται ως πρόβλημα διαφοράς. Στις περισσότερες θεωρητικές αναλύσεις, η ιεραρχημένη κοινωνία είναι καταρχήν αποδεκτή χωρίς αμφισβήτηση. Ο κοινωνικός, λοιπόν, ρόλος του σχολείου μπορεί σε σημαντικό βαθμό να συνοψιστεί στις επιλεκτικές, στις προσανατολιστικές ή στις αναπαραγωγικές του λειτουργίες στο πλαίσιο της διαδικασίας του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας. Οι λειτουργίες αυτές εντάσσονται σε ένα πλέγμα αρχών οικονομικής οργάνωσης και κοινωνικής πρακτικής που ευνοούν την αυξημένη παρέμβαση του πολιτικού στοιχείου στους μηχανισμούς απόσπασης και άνισης ιδιοποίησης του κοινωνικού πλεονάσματος μέσα και από το νομιμοποιητική φίλτρο των διαπιστευτηρίων του σχολείου. Η παιδαγωγική, άλλωστε, είτε ως θεσμοποιημένος λόγος είτε ως αυθόρμητη αντίληψη κοινωνικών φορέων για την εκπαίδευση διασταυρώνεται ποικιλότροπα με την κοινωνική κατάσταση και εκφράζει πολλαπλά ιδεολογήματα για το σχολείο. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της εκπαιδευτικής οργάνωσης και διοίκησης όπως και εκείνα των παιδαγωγικών πρακτικών θα πρέπει να επισημαίνονται και να ερμηνεύονται όχι ως απλό παράγωγο της οποιασδήποτε πολιτικής εξουσίας ή των κοινωνικών σχέσεων, αλλά ως αποτέλεσμα μιας περίπλοκης

⁸⁹ Charlot, B., *Το σχολείο αλλάζει. Κρίση του σχολείου και κοινωνικοί μετασχηματισμοί*, μεταφρ. Ε. Μπονοφάτου-Ν. Παπαγεωργίου, Αθήνα 1992, σελ. 434.

αιτιότητας μεταξύ υποδομής και υπερδομής όπου θα αναδεικνύεται ο καθοριστικός ρόλος των παραγωγικών δυνάμεων και των παραγωγικών σχέσεων σε συνάρτηση⁹⁰.

1.2. Οργανωτικά και διοικητικά χαρακτηριστικά του εκπαιδευτικού συστήματος

Η τυχόν υιοθέτηση της αντίληψης της λειτουργικότητας και της αποτελεσματικότητας⁹¹ του εκπαιδευτικού συστήματος θα μας οδηγούσε σε μια ουδετερότητα και στην απόκρυψη του ρόλου της διοίκησης και της εποπτείας της εκπαίδευσης. Το ίδιο θα ίσχυε και αν βασιζόμασταν στις αντιλήψεις του διοικητικού δικαίου καθώς και στην απλή παρακολούθηση της εξέλιξης των διοικητικών σχημάτων. Επομένως, στην παρούσα εργασία θα στηριχθούμε περισσότερο στην μελέτη του βαθμού αυτονομίας που έχουν ορισμένες μεταβλητές στο εσωτερικό του εκπαιδευτικού

⁹⁰ Γκοντελιέ, Μ., «Υποδομές, ιστορία, κοινωνία», μεταφρ Μ. Μουλά, Ν. Σκουτέρη-Διδασκάλου, άρθρο στο περ. *Ο Πολίτης*, τ. 44/1981, σσ. 62-63. Βλπ. επίσης: Τρικοίλης Σ., *Εκπαίδευση-Κοινωνία και παραγωγικές δυνάμεις, μια διαλεκτική σχέση*, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα 1987, σελ. 52.

⁹¹ «Αποτελεσματικότητα είναι το μέγεθος εκείνο της οργάνωσης, που χαρακτηρίζει την ικανότητα και την δυνατότητά της να πραγματοποιεί το σκοπό της», Παυλόπουλος Προκόπης, *Το Διοικητικό φαινόμενο στο πλαίσιο της θεωρίας των οργανώσεων*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή. 1983, σελ. 58. Πρέπει να σημειωθεί ότι ο βαθμός αποτελεσματικότητας, σύμφωνα με τον παραπάνω ορισμό, είναι αντικείμενο εύκολης σχετικά παρατήρησης, όταν ο σκοπός είναι απτός και συγκεκριμένος. Αντίθετα, όσο περισσότερο ο σκοπός έχει γενικό και αόριστο χαρακτήρα, τόσο δυσκολότερος είναι ο προσδιορισμός της στάθμης της αποτελεσματικότητας της οργάνωσης. Αυτό οφείλεται, κυρίως, στο γεγονός ότι η γενικότητα και η αοριστία του σκοπού προϋποθέτουν την επιλογή πολλών παραμέτρων, για τον ακριβέστερο υπολογισμό της ολοκληρωμένης πραγμάτωσής του. Ο Amitai Etzioni στο βιβλίο του «*Modern Organizations*» υποστηρίζει ότι «η αποτελεσματικότητα ενός οργανισμού εξαρτάται από το βαθμό που αντιλαμβάνεται τους τελικούς σκοπούς του. Η αποτελεσματικότητα μπορεί να μετρηθεί από την ποσότητα των πόρων που θα χρησιμοποιηθούν για την παραγωγή μιας μονάδας προϊόντος». Σύμφωνα μ' αυτόν τον ορισμό η αποτελεσματικότητα είναι η σχέση μεταξύ του επιτευχθέντος αποτελέσματος και των μέσων που χρησιμοποιούνται για την επίτευξή του. Σε αντίθεση με τον Amitai Etzioni ο καθηγητής Προκόπης Παυλόπουλος την ίδια περίπου έννοια δίνει όχι στην αποτελεσματικότητα αλλά στην αποδοτικότητα της οργάνωσης. Αποδοτικότητα θεωρεί το μέγεθος εκείνο της οργάνωσης «που χαρακτηρίζει την ικανότητα και τη δυνατότητά της να πραγματώνει κατά τρόπο απόλυτα αποτελεσματικό το σκοπό της με το ελάχιστο δυνατό κόστος». Θεωρεί δηλ. ότι για να είναι αποδοτική μια οργάνωση πρέπει πρώτα να είναι αποτελεσματική και ταυτόχρονα να πραγματώνει τους σκοπούς της με το ελάχιστο κόστος. Με άλλα λόγια ο βαθμός της αποδοτικότητας της οργάνωσης είναι το αποτέλεσμα του απολογισμού μεταξύ της συνολικής ωφέλειας, που προκύπτει από την πραγμάτωση του σκοπού της οργάνωσης και του κόστους που προκύπτει από τη συνδυασμένη χρησιμοποίηση υλικών μέσων και ανθρώπινης δύναμης, για αυτή την πραγμάτωση. Σημαντικός παράγοντας στις έννοιες της αποτελεσματικότητας και της αποδοτικότητας μιας οργάνωσης είναι και η χρονική διάσταση την οποία αυτές εμπεριέχουν. Έτσι η αποτελεσματικότητα εμφανίζει δύο διαφορετικές αλλά συμπληρωματικές μεταξύ τους διαστάσεις. Η πρώτη αφορά την ολοκληρωμένη εκπλήρωση του σκοπού της οργάνωσης και η δεύτερη τη χρονική διάρκεια της διαδικασίας εκπλήρωσης. Από το συνδυασμό των δύο αυτών διαστάσεων προκύπτει ότι η αποτελεσματικότητα της οργάνωσης μπορεί να είναι είτε απόλυτη είτε σχετική. Απόλυτη θεωρείται όταν καλύπτει και τις δύο διαστάσεις που προαναφέρθηκαν: όταν δηλαδή η λειτουργία της οργάνωσης καταλήγει στην ολοκληρωμένη εκπλήρωση του σκοπού της, μέσα στο χρονικό διάστημα που είναι εντελώς αναγκαίο. Αντίθετα σχετική θεωρείται η αποτελεσματικότητα που καλύπτει μόνο την πρώτη διάσταση, δηλαδή την ολοκληρωμένη εκπλήρωση του σκοπού.

συστήματος, της έκτασης που οι μεταβλητές αυτές υπόκεινται σε διαμόρφωση από εξωτερικούς παράγοντες καθώς και της εκχώρησης εξουσιών και δικαιωμάτων στο πλαίσιο της ιεραρχίας.

Στο μεγάλο κεφάλαιο της ιστορίας της εκπαίδευσης οι σχέσεις πολιτικής και κρατικής εξουσίας, οικονομίας και εκπαίδευσης αποτελούν συνιστούν σημαντικό παράγοντα μεταβολών. Η ιστορικότητα της εξουσίας που παίρνει τις πρωτοβουλίες και τα μέσα που μεταχειρίζεται στο πεδίο της διοίκησης και της εποπτείας της εκπαίδευσης στο οποίο και εκδηλώνεται προκύπτουν όχι από την ανάγκη εφαρμογής ενός αφηρημένου μοντέλου, αλλά από την συγκεκριμένη ιστορική εξέλιξη, η οποία τα επαληθεύει. Σύμφωνα με όσα έχουμε ήδη αναφέρει, η εκπαίδευση αποτελεί μέρος ενός όλου κοινωνικού υπερσυστήματος που συναποτελείται από το πολιτικό, το οικονομικό⁹², το κοινωνικό κ.λ.π. Τα συστήματα που επηρεάζουν άμεσα και αποφασιστικά τη λειτουργία του σχολικού υποσυστήματος είναι κυρίως το πολιτικό, το ιδεολογικό (αλυτρωτισμός, εθνική ολοκλήρωση κ.λ.π.) και το οικονομικό. Θα καθορίζαμε μονολεκτικά την μορφή επηρεασμού του πολιτικού συστήματος σαν «κατευθύνσεις» ενώ του οικονομικού σαν «απαιτήσεις». Ο επηρεασμός αυτός ή καλύτερα η παρεμβατική δύναμη που προκαλεί διαρθρωτικές τροποποιήσεις στην εκπαίδευση ονομάζεται εξουσία. Η εξουσία, δηλαδή η δυνατότητα ως δικαίωμα ή/και ως ισχύς να επιβάλλει κανείς τη θέλησή του σε άλλους είναι ένα από τα βασικότερα στοιχεία στην ανάλυση του φαινομένου της λήψης αποφάσεων στο εκπαιδευτικό σύστημα. Και εκπαιδευτική απόφαση είναι η συνειδητή έκφραση της βούλησης ή της επιλογής μιας ενέργειας από ένα μονομελές ή συλλογικό όργανο της εκπαίδευσης που έχει τη σχετική εξουσία (αρμοδιότητα ή εξουσιοδότηση) για να εκφράσει αυτή τη βούληση η οποία ανάλογα με τη μορφή και το όργανο που αποφασίζει, στοχεύει στην επίτευξη ενός στόχου⁹³. Παρακάτω θα διαπραγματευτούμε τον τρόπο οργάνωσης και διοίκησης του εκπαιδευτικού συστήματος έχοντας κατά νου αυτήν ακριβώς την εξουσία λήψης αποφάσεων και τον τρόπο οργάνωσης του πολιτικού και του οικονομικού συστήματος.

Είναι φανερό, λοιπόν, ότι αποδεχόμαστε όχι μόνο την ανάπτυξη των κοινωνικών σχέσεων εντός του εκπαιδευτικού συστήματος αλλά και την παρεμβατική δράση της

⁹² Σακελλαρόπουλος Θ., *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη*, εκδ. Εξάντας Αθήνα 1991.

⁹³ Αθανασούλα-Ρέππα Α., Κουτούζης, Μαυρογιώργος Γ., Νιτσόπουλος Β., Χαλκιάτης Δ., *Διοίκηση εκπαιδευτικών μονάδων*, ΕΑΠ, Πάτρα 1999, τ. Α', σελ. 72.

εξουσίας είτε αυτή ήταν η Κοινοτική Αυτοδιοίκηση στην περίπτωση της ύστερης τουρκοκρατίας είτε η Κρητική Πολιτεία την περίοδο της αυτονομίας. Η παρεμβατικότητα αυτή της κρατικής εξουσίας εκδηλώνεται με την καταστροφή του προηγούμενου προαστικού θεσμικού πλαισίου εποπτίας και διοίκησης και την δημιουργία νέων θεσμών που ανταποκρίνονται στις ανάγκες ανάπτυξης του νέου τρόπου παραγωγής. Η εκπαίδευση, συνεπώς, ήταν και παραμένει πολιτική πράξη⁹⁴ σύμφωνα με τη συλλογιστική μας. Η εξουσία ως όργανο στα χέρια ενός κοινωνικού στρώματος συνιστά, άλλωστε, και εκείνη ένα κοινωνικό φαινόμενο το οποίο επεμβαίνει στην παραγωγή, αναπαραγωγή και κρυστάλλωση των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής σύμφωνα με τις ανάγκες και τα συμφέροντα της κοινωνικής τάξης που την ελέγχει⁹⁵. Η εξουσία αυτή έχει τη δυνατότητα να προκαλεί διαρθρωτικές τροποποιήσεις στο εκπαιδευτικό σύστημα (μεταρρυθμίσεις) συμβάλλοντας έτσι στο ξεπέραςμα των παλιών οργανωτικών και διοικητικών δομών από νέες πιο εξελιγμένες και συνεπώς στην κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη προς συγκεκριμένες κατευθύνσεις. Συνεπώς, οι οργανωτικές και διοικητικές επιλογές που γίνονται στον τομέα της εκπαίδευσης είναι συνειδητές πράξεις που τις καθορίζουν πολιτικοί, ιδεολογικοί και οικονομικοί παράγοντες στην αλληλεπίδραση που ασκούν διάφορες ομάδες και υποομάδες μέσα σε μια κοινωνία.

Με βάση την παραπάνω συλλογιστική, το εκπαιδευτικό σύστημα προσεγγίζεται ως ένας χώρος στον οποίο αναφέρονται οι σχέσεις εξουσίας που ισχύουν στην κοινωνία και ο τονισμός πέφτει κυρίως στις κοινωνικές διαμορφωτικές διαδικασίες. Ο ρόλος της εξουσίας εδώ είναι σημαντικός. Από τη μια μεριά, η εξουσία ενδιαφέρεται για την αρμονική και σύγχρονη ανάπτυξη του εκπαιδευτικού συστήματος σε σχέση με το κοινωνικο-οικονομικό σύστημα. Η αναπτυξιακή αυτή πορεία συνιστά μια διαδικασία δύσκολη για την εξουσία αφού η τελευταία θα πρέπει να διαλύει εμπόδια, να παρακολουθεί τις κινήσεις του κοινωνικού συνόλου να νομοθετεί κ.λ.π. Από την άλλη, η εξουσία του εκπαιδευτικού συστήματος φροντίζει για την ορθολογική άσκηση του ελέγχου της λειτουργίας του συστήματος ώστε να είναι λιγότερο αντιπαραγωγικό. Ο ιεραρχικός αυτός έλεγχος μπορεί να αφορά την ορθή ερμηνεία και εφαρμογή των κανόνων δικαίου κατά τη λήψη διαφόρων αποφάσεων, την διερεύνηση του σκοπού της

⁹⁴ Ισοκράτους, *Επιστολή προς Δημόνικον*, 14-18 και 50-52.

⁹⁵ Ανδρέου Α., *Οργάνωση και Διοίκηση του εκπαιδευτικού συστήματος*, εκδ. Εξάντας 1990, σελ. 19.

διοικητικής πράξης, την προληπτική δράση πάνω σε επικείμενες διοικητικές πράξεις και τη κατασταλτική επενέργεια πάνω σε πράξεις στις οποίες έχει ήδη προβεί η διοίκηση.

Προκειμένου, λοιπόν, η εξουσία να επιτύχει την αναπαραγωγική λειτουργία και την επιβολή κυρίαρχης ιδεολογίας δια μέσω του εκπαιδευτικού συστήματος χρειάζεται να ακολουθήσει ορθολογικές και αποτελεσματικές πολιτικές. Λειτουργικός κρίκος ανάμεσα στην εκπαίδευση και την κοινωνία συνιστά η έννοια της αποτελεσματικότητας η οποία πιστοποιεί την εγχάραξη των προαναφερθέντων χαρακτηριστικών στις δομές του εκπαιδευτικού συστήματος⁹⁶. Βέβαια, η αποτελεσματικότητα του τοπικού αλλά και γενικότερα του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος χαρακτηρίζεται από μια μονομέρεια στην λειτουργία του, η οποία συνίσταται στην πάγια ενίσχυση και τη συνακόλουθη κυριαρχία της ιδεολογικο-πολιτιστικής⁹⁷ λειτουργίας εις βάρος της λειτουργίας της εξειδίκευσης. Είμαστε υποχρεωμένοι στα πλαίσια αυτής της έρευνας να έχουμε κατά νου το προαναφερθέν φαινόμενο το οποίο βρίσκεται σε αιτιώδη σχέση με αυτό που χαρακτηρίζεται συνεχή «εκπαιδευτική κρίση». Θα μπορούσαμε, μάλιστα, να ισχυριστούμε ότι ιστορικά ισχύει κατά κόρον το αλτουσεριανό παράδοξο, σύμφωνα με το οποίο ένας «ιδεολογικός μηχανισμός μπορεί να παίζει τον κυρίαρχο ρόλο, έστω κι αν κανείς δεν δείχνει να ακούει τη μουσική του»⁹⁸.

Χρειάζεται, λοιπόν, σύμφωνα με τα παραπάνω, μια αποτελεσματική και ορθολογική οργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος ώστε το τελευταίο να λειτουργεί προς προαποφασισμένες κατευθύνσεις. Με τον όρο οργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος εννοούμε τη σχηματική παρουσίαση της δομής και της διάρθρωσης του συστήματος αυτού⁹⁹. Αυτό σημαίνει ότι η οργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος προϋποθέτει μια συγκεκριμένη κατεύθυνση που ορίζεται με το σκοπό του, την καθιέρωση στόχων που να ανταποκρίνονται στο σκοπό και τη διατύπωση στρατηγικών

⁹⁶ Καζαμιάς, Α., «Εκπαιδευτική κρίση και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Το παράδειγμα των ΗΠΑ», άρθρο στον συλλ. τόμο Πυργιωτάκης Ι., Κανάκης, Ι., *Παγκόσμια κρίση στην εκπαίδευση*, εκδ. Γρηγόρης, Αθήνα 1992 σελ. 113.

⁹⁷ Η διασύνδεση της ιδεολογίας με την οργάνωση της σχολικής γνώσης, συζητήθηκε από την κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης και είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός νέου κλάδου τη δεκαετία του 1960: της Κοινωνιολογίας της Γνώσης.

⁹⁸ Althusser, L., (μετ. Ξ. Γιαταγάνα), «Ιδεολογία και ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους», στον τόμο *Θέσεις*, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1983, σελ. 93.

⁹⁹ Th. Suavet, *Dictionnaire economique et social, Paris, 7eme adition, ed. Economie et Humanisme*, Les editions Ouvriers, 1971.

για την επίτευξη των στόχων αυτών. Με την έννοια αυτή, η δομή του εκπαιδευτικού συστήματος ορίζει τη μορφή και λειτουργία των δραστηριοτήτων του συστήματος αυτού. Η αποτελεσματική οργανωτική δομή απαιτεί την εσωτερική ταξιθέτηση και εξισορρόπηση ενός πλήθους αντίρροπων δυνάμεων-παραγόντων που δημιουργούνται από το βασικό οργανωτικό δίλημμα της ταυτόχρονης ανάγκης για οργανωτική τάξη, ελευθερία και αποδοτικότητα.

Ο όρος οργάνωση ετυμολογικά πρωτοέρχεται από το ρήμα οργανώνω- τακτοποιώ τα μέρη ενός συνόλου ώστε να λειτουργεί κανονικά και αποτελεσματικά. Η έννοια της οργάνωσης ωστόσο παρουσιάζεται με διάφορες μορφές από τους μελετητές. Σύμφωνα με μια πρώτη θεώρηση, η οργάνωση αποτελεί το υπόβαθρο πάνω στο οποίο θα στηριχθεί η διοίκηση¹⁰⁰. Μια άλλη άποψη, η οποία προσδιορίζει τη λειτουργική έννοια της οργάνωσης, τη θεωρεί ως σχηματική παρουσίαση της δομής και της διάρθρωσης ενός συστήματος, στην οποία παρουσίαση φαίνονται οι αρμοδιότητες και οι λειτουργίες κάθε δομής. Μια τρίτη άποψη της έννοιας της οργάνωσης αναφέρεται στη σύνδεση και την αλληλεξάρτηση των δομών ενός συστήματος για την επιτυχία ενός αντικειμενικού σκοπού. Για τους επιστήμονες της μελέτης των ανθρωπίνων σχέσεων, η οργάνωση μπορεί να οριστεί ως ο προσχεδιασμένος συντονισμός των δραστηριοτήτων ενός αριθμού ανθρώπων για την επίτευξη κάποιου κοινού σκοπού ή στόχου μέσα από τον καταμερισμό της εργασίας και των λειτουργιών και την ιεράρχηση εξουσίας και ευθυνών. Μια άλλη κατηγορία ορισμών της οργάνωσης είναι εκείνη η οποία συνδέει τη λειτουργική άποψη του συστήματος με το αποτέλεσμα και την επίτευξη του καθορισμένου στόχου. Ένας άλλος ορισμός περιλαμβάνει το σύνολο των οργάνων ενός συστήματος που χρησιμοποιούνται από τη διοίκηση για τον αποτελεσματικότερο έλεγχο της διοικητικής λειτουργίας.

Από τις παραπάνω εννοιολογικές τοποθετήσεις είναι σαφές ότι παρουσιάζεται μια τριπλή θεώρηση της οργάνωσης: ως ενέργειας ή λειτουργίας, ως αποτέλεσμα της διαδικασίας οργάνωσης και ως οργανισμός. Σε κάθε περίπτωση πάντως η όποια εννοιολογική προσέγγιση της οργάνωσης δεν θα πρέπει να επισκιάζει σημαντικά φαινόμενα που εμφανίζονται στο εσωτερικό της οργάνωσης και επηρεάζουν την επιζητούμενη αποτελεσματικότητα: η οργάνωση είναι ένας κοινωνικά προσδιορισμένος

¹⁰⁰ Allen, Management and organization, N. York, 1958, σελ. 51.

θεσμός και πεδίο εξουσιαστικών σχέσεων εντός του οποίου εντάσσονται οι εν όψει της αποτελεσματικότητας διευθετήσεις εδραιώνοντας σχέσεις ανισότητας¹⁰¹.

Συνεπείς προς την ριζοσπαστική θέαση του ρόλου του εκπαιδευτικού συστήματος και την διασύνδεσή του με το πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής και αναπαραγωγής το οποίο περιγράψαμε παραπάνω, θεωρούμε ότι εκτός από την οργάνωση και η διοίκηση είναι και εκείνη ένα κοινωνικό φαινόμενο το οποίο πέρασε από διάφορα στάδια και σε συνάρτηση με την παραγωγική διαδικασία πριν εγκατασταθεί με τη σημερινή της μορφή και ενταχθεί σαν υποσύστημα στη λειτουργία του κάθε υπερσυστήματος.

Μέσα στο παραπάνω πλαίσιο, είναι φανερό, ότι η διοίκηση ενός συστήματος εμπεριέχει σαν έννοια τη δραστηριοποίηση των διαφόρων οργανωτικών δομών με στόχο την επίτευξη του σκοπού που επιδιώκει το οργανωτικό σχήμα του συστήματος. Σύμφωνα με μια πιο ολοκληρωμένη προσέγγιση της έννοιας της διοίκησης του Γ. Ρούση, «η διοίκηση είναι ένα σύνολο δραστηριοτήτων από καθορισμένες πράξεις που γίνονται από τον άνθρωπο υποκείμενο της διοίκησης σε σχέση με το αντικείμενο, με σκοπό να το μεταβάλει και να πετύχει την εξέλιξή του προς έναν καθορισμένο σκοπό»¹⁰². Εξειδικεύοντας στον εκπαιδευτικό χώρο θα μπορούσαμε να πούμε ότι η διοίκηση ενός εκπαιδευτικού συστήματος είναι η διαδικασία του συντονισμού ανθρώπων, δραστηριοτήτων και υπαρχόντων μέσων για την παροχή συγκεκριμένου εκπαιδευτικού έργου με πιο αποτελεσματικό τρόπο¹⁰³. Στο ερώτημα ποιο είναι το περιεχόμενο της διοίκησης και ποια η αποστολή των λειτουργιών της κάθε διοίκησης ο Κ. Affanasiev¹⁰⁴ απαντά ότι εκείνο που διαφοροποιεί την μια διοίκηση από την άλλη είναι οι διοικητικές δραστηριότητες της συγκεκριμένης διοίκησης. Οι δραστηριότητες αυτές είναι: η διαδικασία λήψης απόφασης, η οργάνωση, η ρύθμιση, ο έλεγχος και η πληροφόρηση.

Οι διάφοροι τρόποι προσέγγισης της διοίκησης είχαν, βέβαια, σαν αποτέλεσμα να υπάρξουν πολλές θεωρίες¹⁰⁵ και σχολές γύρω από το θέμα. Η πρώτη εκπροσωπείται

¹⁰¹ Σπανός Κ., *Οργάνωση και εξουσία*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1992, σελ. 14.

¹⁰² Ρούσης Γ., *Εισαγωγή στη θεωρία της Δημόσιας Διοίκησης*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1984, σελ. 35

¹⁰³ Αθανασούλα-Ρέππα Α., Κουτούζης., Μαυρογιώργος Γ., Νιτσόπουλος Β., Χαλκιώτης Δ., *Διοίκηση εκπαιδευτικών μονάδων*, ΕΑΠ, Πάτρα 1999 τ. Α', σελ. 30.

¹⁰⁴ Affanassiev V., *L' home et la gestion de la Societe, Editions du Progres*, Moscou, 1980.

¹⁰⁵ Κούρτης Κ., *Ιστορία των διοικητικών θεωριών*, Αθήνα 1983.

κυρίως από τον Max Weber¹⁰⁶ και στηρίζεται στην νομικίστικη πλευρά του θέματος που ουσιαστικά επικεντρώνεται στην αποχή της διοίκησης από την άσκηση πολιτικής. Η δεύτερη είναι η ορθολογική σχολή με κύριο εκπρόσωπό της τον Frederick Taylor¹⁰⁷ και στηρίζεται στην μηχανιστική οργάνωση της διοίκησης και στην συστηματική εξέταση των χαρακτηριστικών που συνθέτουν μια διοίκηση. Η τρίτη, τέλος, είναι η ουμανιστική σχολή με κυριότερο εκπρόσωπό της τον Elton Mayo¹⁰⁸ η οποία αναφέρεται στις ανθρώπινες σχέσεις και τις αντιμετωπίζει σαν τη βάση της αποτελεσματικής διοίκησης.

Ένας άλλος τρόπος παρουσίασης των διοικητικών θεωριών είναι εκείνος που βασίζεται στην διάκρισή τους σε επιμέρους σχολές¹⁰⁹. Μια πρώτη τέτοια θεωρία συγκροτεί τη λεγόμενη επιστημονική σχολή με ιδρυτή τον Frederick Taylor. Βασική αρχή της θεωρίας αυτής είναι ότι κάθε εργασία πριν πραγματοποιηθεί θα πρέπει να μελετηθεί, δηλαδή θα πρέπει να καθοριστεί και η παραμικρή λεπτομέρεια οργάνωσης της εργασίας αυτής από μια ειδική υπηρεσία ώστε να έχουμε τη μικρότερη δυνατή απώλεια χρόνου και το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα. Μια δεύτερη σχολή είναι εκείνη των ανθρωπίνων σχέσεων που μελετά την ένταξη του εργαζομένου στο χώρο εργασίας του και τις σχέσεις του τόσο με τη διοικητική ιεραρχία όσο και με τα μέσα παραγωγής. Η τρίτη σχολή είναι η εμπειρική η οποία στηρίζεται στην περιγραφή των διοικητικών προβλημάτων και στο ρόλο που παίζει η διοίκηση στην επίλυσή τους. Στην συνέχεια αναφέρεται η σχολή των κοινωνικών συστημάτων που είναι μια σύνδεση των θεωριών της επιστημονικής οργάνωσης και της σχολής των ανθρωπίνων σχέσεων. Η σχολή αυτή αντιμετωπίζει τη διοίκηση σαν έναν θεσμό και μελετά τις ανθρώπινες σχέσεις όχι μόνο μέσα στο χώρο εργασίας αλλά και σε σχέση με τους άλλους κοινωνικούς χώρους. Τέλος, υπάρχει και η σχολή της διοίκησης, η οποία στηρίζεται στην μοντέρνα οργάνωση της εργασίας και στη διαχείριση των διοικητικών προβλημάτων.

Σε ένα άλλο θεωρητικό πεδίο, το μοντέλο του ανοικτού συστήματος αντιμετωπίζει το εκπαιδευτικό σύστημα ως πολύπλοκη και πολύμορφη οργανωτική οντότητα που βρίσκεται σε μια διαρκή αλληλεπίδραση με το εξωτερικό της περιβάλλον μέσα από μετατοπιζόμενα διαπερατά όρια¹¹⁰. Η σχέση αυτής της αλληλεπίδρασης και

¹⁰⁶ Max Weber, *The theory of social and economic organization*, A.M. Henderson and Talcott Parsons trs, New York, 1947.

¹⁰⁷ Fr. Taylor, *Scientific Management*, editor Harlow s. Person, N. York, 1947.

¹⁰⁸ E. Mayo, *The Human problems of an industrial civisation*, Boston, Mass, 1933.

¹⁰⁹ March G. J., *Simon H., organizations*, New York, 1967.

¹¹⁰ Katz D., and Hahn R., *The social psychology of organizations*, New York: Wiley, 1978.

αλληλεξάρτησης εκδηλώνεται με την δυνατότητα που έχει το εκπαιδευτικό σύστημα να λαμβάνει από το περιβάλλον εισροές (πόρους, τεχνολογία, μαθητές κ.λ.π) και να παρέχει σε αυτό διάφορες εκροές (γνώσεις, απόφοιτους, ικανοποίηση των ευρύτερων κοινωνικών και οικονομικών αναγκών κ.λ.π.). Η εκπαίδευση ως ανοικτό σύστημα δέχεται ανάδραση αναφορικά με την αποδεκτή ποιότητα των εκροών της. Με τη διαδικασία της πληροφόρησης η εκπαίδευση έχει τη δυνατότητα να προσαρμόζει τους μετασχηματιστικούς της μηχανισμούς έτσι ώστε να παράγει υπηρεσίες μεγαλύτερης χρησιμότητας από όση έχουν τα προϊόντα των εισροών της.

Σε κάποιες περιπτώσεις, όμως, είναι δυνατόν το εκπαιδευτικό σύστημα, προκειμένου να διατηρήσει μια σταθερή κατάσταση ανάμεσα στα συστατικά του μέρη, να αναπτύξει μια αυτορυθμιστική διαδικασία που λέγεται ομοιόσταση ή ομοιοστασία. Μέσα από την διαδικασία αυτή, διάφοροι ρυθμιστές ενεργούν για την εξασφάλιση μιας σταθερής κατάστασης μέσα στο σύστημα. Χαρακτηριστική είναι, επίσης, και η τάση του συστήματος να εξαντληθεί, δηλαδή να παύσει να λειτουργεί. Η τάση αυτή ονομάζεται εντροπία. Με την πάροδο του χρόνου λειτουργίας τους ακόμη και τα εκπαιδευτικά συστήματα παρουσιάζουν μια τάση κούρασης και προκειμένου να επιζήσουν πρέπει να εισάγουν ενέργεια από το περιβάλλον τους. Η εκπαίδευση όταν λειτουργεί για μεγάλα χρονικά διαστήματα με τα ίδια προγράμματα τα οποία δεν ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις της σύγχρονης εκπαιδευτικής πράξης τότε λέμε ότι παρουσιάζει μια εξάντληση. Δεν μπορεί να προσφέρει τίποτα στο εξωτερικό περιβάλλον της και συνεχώς επαναλαμβάνει τα ίδια πράγματα.

Βέβαια, και το περιβάλλον από την άλλη μεριά με τις διάφορες επιμέρους σχηματοποιημένες τάσεις του (κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές κ.λ.π.) παρουσιάζει αυξημένη συνθετότητα καθορίζοντας για το σχολείο ένα μεγάλο βαθμό αβεβαιότητας. Όταν το περιβάλλον είναι χαμηλά οργανωμένο, όπως συνέβη κατά την περίοδο της ύστερης τουρκοκρατίας, δεν μπορεί να διαδραματίσει έναν σημαντικό ρόλο ελέγχου του σχολείου. Όμως, στην περίπτωση που είναι υψηλά οργανωμένο, όπως στην περίπτωση της Κρητικής Πολιτείας, το εκπαιδευτικό σύστημα βρίσκεται αντιμέτωπο με ένα σύνολο απαιτήσεων οι οποίες δρουν πολλές φορές ως παράγοντες υποκινητικής αλλαγής (μεταρρύθμισης) προκειμένου το εκπαιδευτικό σύστημα να καλύψει τις παρουσιαζόμενες ανάγκες του κοινωνικού συνόλου¹¹¹. Μετά την αναγνώριση του

¹¹¹ Beer M., *Organization chnge and devalopment* . A System View. Glenview, IL:Scott, foresman, 1980.

προβλήματος και την εξακρίβωση των αιτίων του, η εστίαση της οργανωτική αλλαγής μπορεί τότε να εντοπιστεί στον ανασχεδιασμό των εργασιακών καθηκόντων, στην αναδιατύπωση των αναλυτικών προγραμμάτων, στην αναδιάταξη της διοικητικής τυποποίησης, της ιεραρχικής μορφολογίας, της τυπικής δομής και των χαρακτηριστικών των μελών της προσωπικής βάσης του συστήματος (τρόπος διορισμών, μεταθέσεων κ.λ.π).

Αναφορικά με την μέθοδο άσκησης της διοίκησης και τις διαστάσεις της οργανωτικής δομής οφείλουμε να επισημάνουμε ότι εκείνες εξαρτώνται άμεσα από το ιδεολογικό πλαίσιο της εξουσίας και από τους στόχους που επιδιώκει αναφορικά με τον έλεγχο της εξέλιξης της κοινωνίας. Οι πιο βασικές από τις διαστάσεις αυτές είναι η συγκέντρωση και εκχώρηση της εξουσίας, η διαίρεση της εργασίας και η διοικητική τυποποίηση¹¹².

Μια πρώτη διάκριση της οργάνωσης της διοίκησης αφορά, λοιπόν, το συγκεντρωτικό σύστημα διοίκησης. Η συγκέντρωση είναι ένας τρόπος ύπαρξης του κράτους και σημαίνει την ύπαρξη μιας εξουσίας, μιας κυβέρνησης, ενός μοναδικού κράτους ή μιας νομοθεσίας και την ύπαρξη μιας διοίκησης. Έτσι, λοιπόν, η συγκέντρωση μπορεί να είναι πολιτική και διοικητική. Σημαντικό στοιχείο ενός συγκεντρωτικού συστήματος είναι ο βαθμός εξουσίας που διαθέτει η μοναδική εξουσία και ο βαθμός εξάρτησης των άλλων δομών και εξουσιών στο σύστημα. Ουσιαστικά δεν υπάρχει καμία άλλη δομή εξουσίας με αρμοδιότητες καθώς όλες είναι υποταγμένες στη μοναδική κεντρική εξουσία. Πολιτικά, συγκέντρωση είναι η δημιουργία ενός κεντρικού συντονισμού και μοναδικότητας μέσα στη διοίκηση του κράτους η οποία εξασφαλίζεται από το σχηματισμό μιας ιεραρχίας. Κατά συνέπεια, η συγκέντρωση εμπεριέχει την ιεραρχία, την οργανωμένη διοίκηση¹¹³.

Με τον όρο, λοιπόν, συγκεντρωτικό σύστημα εννοούμε ότι η κεντρική διοίκηση, δηλαδή τα κεντρικά διοικητικά όργανα, λαμβάνουν αποφάσεις για υποθέσεις που αφορούν το κέντρο και την περιφέρεια. Η κεντρική διοίκηση διαθέτει αποφασιστική αρμοδιότητα για κάθε είδους διοικητικές υποθέσεις, έστω και αν αυτές είναι καθαρά τοπικής σημασίας. Συγκέντρωση σημαίνει ότι η εξουσία σε μια οργάνωση είναι συγκεντρωμένη στα ανώτατα ιεραρχικά επίπεδα, ενώ η αποκέντρωση έχει ακριβώς την

¹¹²Robbins S., *organization Theory QStructure, Design and Applications*. Englewood Cliffs, NJQPrentice-Hall, 1990 κεφαλ. 4.

¹¹³ Hauriou M., *Precis elementaire de droit administrative*, 5eme ed. Sirey, PARIW, 1943.

αντίθετη έννοια, δηλαδή η εξουσία (αποφασιστική αρμοδιότητα) κατανέμεται στα χαμηλότερα επίπεδα της ιεραρχίας. «Στην πραγματικότητα, οι δύο έννοιες ορίζουν δύο άκρα ενός συνεχούς, που μετρά το αυτό μέγεθος». Κατά συνέπεια εκείνο που έχει σημασία είναι ο βαθμός συγκέντρωσης της εξουσίας στα διάφορα όργανα μέσα σε μια οργάνωση. Σύμφωνα με το συγκεντρωτικό σύστημα στη Δημόσια Διοίκηση, η λειτουργία όλων των κρατικών υπηρεσιών εξασφαλίζεται από την κεντρική κρατική εξουσία, δηλ. η κεντρική διοίκηση διαθέτει την αποφασιστική αρμοδιότητα για κάθε είδους διοικητικών υποθέσεων¹¹⁴. Θεμελιακό στοιχείο ενός συγκεντρωτικού συστήματος είναι ο βαθμός εξουσίας που διαθέτει η μοναδική εξουσία και ο βαθμός εξάρτησης των άλλων δομών και επιμέρους εξουσιών του συστήματος από την κεντρική εξουσία. Όλες οι δομές εξουσίας είναι «υποταγμένες στη μοναδική κεντρική εξουσία»¹¹⁵. «Αυτή η δομή οδηγεί ανεπιφύλακτα στην αυταρχική άσκηση εξουσίας και στην αυταρχική ρύθμιση των αντιθέσεων μεταξύ της μοναδικής εξουσίας και του συνόλου του κοινωνικού σώματος»¹¹⁶.

Από νομική άποψη, κατά το συγκεντρωτικό σύστημα οι αποφασιστικές αρμοδιότητες στο κάθε θέμα διοικητικής ενέργειας, έστω και για ζητήματα περιφερειών, έχουν ανατεθεί από το νόμο στα διοικητικά όργανα του κέντρου, στους υπουργούς. Τα κύρια πλεονεκτήματα της συγκεντρωτικής διοίκησης είναι η δημιουργία ενιαίας οργανωτικής σκέψης και δράσης, η επίτευξη ομοιομορφου και συνεχούς ελέγχου και «η εξοικονόμηση εργατικού δυναμικού και υλικών πόρων»¹¹⁷. Επίσης, η συγκέντρωση της εξουσίας στην κορυφή της διοικητικής πυραμίδας διευκολύνει το συντονισμό των αποφάσεων και των ενεργειών της οργάνωσης και επιτυγχάνει την ομοιομορφία των πολιτικών συμπεριφορών, αφού αυτές καθορίζονται από ένα ενιαίο κέντρο. Κατά το συγκεντρωτικό σύστημα τα ανώτατα στελέχη, από τη θέση τους, έχουν μια γνώση του συνόλου των ζητημάτων και παραγόντων και συνεπώς μια σφαιρική θεώρηση της οργάνωσης, γεγονός που τους επιτρέπει να λαμβάνουν στρατηγικές αποφάσεις με συνοχή. Σε καταστάσεις κρίσης όπου απαιτείται ισχυρή ηγεσία και άμεση αντίσταση της οργάνωσης σε απρόσμενες καταστάσεις, η συγκέντρωση της εξουσίας

¹¹⁴ Παγκάκης Γρηγ., *Οργάνωση και Διοίκηση του Περιφερειακού Προγραμματισμού*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 1990, σελ. 34-37.

¹¹⁵ Ανδρέου Απ. και Παπακωνσταντίνου Γιωρ., *Εξουσία και οργάνωση - διοίκηση του εκπαιδευτικού συστήματος*, Εκδ. Νέα σύνορα - Α. Λιβάνη, Αθήνα 1994, σελ. 113.

¹¹⁶ Ανδρέου Απ. και Παπακωνσταντίνου Γιωρ., ό.π. σελ. 113.

¹¹⁷ Σαΐτης Χρ., *Βασικά Θέματα Σχολικής Διοίκησης*, Αθήνα 1994, σελ. 34.

είναι πιο αποτελεσματική από την αποκέντρωση, αφού επιτρέπει τον πιο αποτελεσματικό συντονισμό και τη μεγαλύτερη ταχύτητα λήψης αποφάσεων. Αντίθετα με τα παραπάνω, κατά τη συγκεντρωτική διάρθρωση η Δημόσια διοίκηση γίνεται δύσκαμπτη και περίπλοκη, οι πολίτες υποβάλλονται σε ταλαιπωρίες, οικονομικά έξοδα και απώλεια χρόνου και τα κεντρικά όργανα του κράτους αποφασίζουν για ζητήματα που δεν έχουν άμεση αντίληψη. Μειονεκτήματα¹¹⁸ επίσης του συγκεντρωτικού συστήματος θεωρούνται η υπερφόρτωση του κεντρικού οργανισμού, η βραδύτητα στην επίλυση πολλών υποθέσεων και η ανάπτυξη κλίματος εύνοιας και γραφειοκρατίας¹¹⁹.

Η άλλη διάκριση των μορφών εξουσίας είναι η αποκέντρωση, καθαρά πολιτική έννοια που θα μπορούσαμε να την καθορίσουμε σαν *«την απόδοση στις τοπικές εξουσίες των αναγκαίων ελευθεριών για τη φυσική ανάπτυξή τους»*¹²⁰. Η έννοια της αποκέντρωσης αναφέρεται λοιπόν στον βαθμό ενδοοργανωτικής διάχυσης της αποφασιστικής εξουσίας. Η αποκέντρωση έγκειται στο να αυξήσει κανείς τις εξουσίες και την ανεξαρτησία των υπαγόμενων στην κεντρική εξουσία διοικητικών αρχών. Ουσιαστικά χαρακτηριστικά της αποκέντρωσης είναι η οργανωμένη διοίκηση, η ύπαρξη τοπικών συλλογικών οργάνων και η έκφραση από την τοπική αυτοδιοίκηση των απόψεων εκείνων που τα εκλέγουν. Το αποκεντρωτικό αποτελεί διορθωτικό σύστημα του συγκεντρωτικού και σημαίνει ότι μια σειρά από τοπικούς κρατικούς λειτουργούς έχουν κατ' ανάθεση από την κεντρική διοίκηση μια ορισμένη εξουσία αποφάσεων, κατά την άσκηση των καθηκόντων τους. Αυτή η αποκέντρωση μπορεί να εκφραστεί, ή σε γεωγραφικό επίπεδο ή σε επίπεδο εξειδικευμένων υπηρεσιών. Με τον όρο αποκεντρωτικό σύστημα, λοιπόν, εννοούμε την ανάθεση αποφασιστικών αρμοδιοτήτων για τη διεξαγωγή των διοικητικών περιφερειακών υποθέσεων σε περιφερειακά ή τοπικά όργανα. Η διοικητική αποκέντρωση ως σύστημα διοίκησης επιβλήθηκε από την αδυναμία επίλυσης όλων των διοικητικών υποθέσεων από τα κεντρικά όργανα, μετά την επέκταση και το πολύπλοκο των οικονομικών υποθέσεων των πολιτών και την ανάγκη ταχύτερης ενέργειας της διοίκησης κατά περίπτωση. *«Ουσιώδες εννοιολογικό στοιχείο της αποκέντρωσης είναι η μεταβίβαση αποφασιστικών αρμοδιοτήτων, που αναφέρονται στη διαχείριση των περιφερειακών διοικητικών υποθέσεων, στα*

¹¹⁸ Σχετικά με τα πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα των δύο συστημάτων (συγκεντρικού και αποκεντρωτικού) Βλ. Παπαχατζής Γ., Σύστημα του Ισχύοντος στην Ελλάδα Διοικητικού Δικαίου, 6η έκδοση, Αθήνα 1983, σελ. 251-254.

¹¹⁹ Κωτσίκης Βαγγ., ό.π., σελ. 42.

¹²⁰ Fontaine E., *Decentralisation et deconcentration*, these, Saint-Malo, ed. H Le Lagadec, 1899, s.7.

περιφερειακά όργανα. Αντίθετα, η ανάθεση οποιασδήποτε σχετικής μη αποφασιστικής αρμοδιότητας στα περιφερειακά όργανα (π.χ. συμβουλευτικής ή εκτελεστικής) δεν αποτελεί εφαρμογή του συστήματος της αποκέντρωσης»¹²¹. Το κριτήριο διάκρισης μεταξύ των δύο συστημάτων, συγκεντρωτικού - αποκεντρωτικού, είναι το να δώσει η νομοθεσία στα περιφερειακά όργανα όχι οποιασδήποτε μορφής αρμοδιότητα, «αλλά συγκεκριμένως αρμοδιότητα αποφασιστική». Παροχή αρμοδιοτήτων σε περιφερειακές αρχές να λαμβάνουν αποφάσεις που να μη παράγουν αφεαυτών έννομες συνέπειες, δεν αποτελεί εφαρμογή του αποκεντρωτικού συστήματος. Επίσης, δεν αποτελεί εφαρμογή του αποκεντρωτικού συστήματος η θέσπιση διατάξεων, δυνάμει των οποίων σε περιφερειακά όργανα παρέχονταν αρμοδιότητες να εκτελούν απλώς αποφάσεις που λαμβάνονται από κεντρικές αρχές.

Ένα δεύτερο κριτήριο διάκρισης των δύο προαναφερομένων συστημάτων είναι τα περιφερειακά όργανα να έχουν αποφασιστική αρμοδιότητα «επί ζητημάτων περιφερειακών»¹²², όσα ανακύπτουν στην περιφέρεια, που περιορίζονται δηλαδή σε καθεμιά διοικητική περιφέρεια. Σύμφωνα με τους καθηγητές Κόρσο Δημήτριο και Παπαχατζή Γεώργιο η έννοια της αποκέντρωσης δεν αντιτίθεται στην άσκηση ιεραρχικού ελέγχου (είτε προληπτικού είτε κατασταλτικού), σε πράξεις περιφερειακής αρχής που της έχει εμπιστευθεί ο νόμος αποφασιστική αρμοδιότητα. Και οι δύο συμφωνούν ότι στη περίπτωση, που οι αρχές της κεντρικής διοίκησης, ασκούν προληπτικό έλεγχο σκοπιμότητας (σε θέματα ουσίας και όχι νομιμότητας), στη περίπτωση αυτή μπορεί να μην αναιρείται η αποκέντρωση «τυπικώς», όμως «φαλκιδεύεται» το αποκεντρωτικό σύστημα και μάλιστα τα κυριότερα από τα πλεονεκτήματά του. Το σύστημα της αποκέντρωσης «παραμένει συγκεντρωτικό, επειδή οι αποφάσεις λαμβάνονται στο όνομα του κράτους, από λειτουργούς που εξαρτώνται ιεραρχικά από το κράτος, χωρίς να διαθέτουν δική τους αυτοτελή πρωτογενή εξουσία».

Η διαίρεση της εργασίας στα πλαίσια της οργάνωσης και της διοίκησης εκδηλώνεται και αυτή με διάφορους τρόπους. Ένας τρόπος είναι η οριζόντια διαφοροποίηση. Η έννοια της οριζόντιας διαφοροποίησης αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο τα διάφορα καθήκοντα που εκπληρώνονται σε μια οργάνωση καταμερίζονται

¹²¹ Ράϊκος Αθ., *Συνταγματικό Δίκαιο, Τόμος Α΄, Εισαγωγή - Οργανωτικό Μέρος*, τευχ. Γ΄, Εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 1991, σελ. 44-45.

¹²² Κόρσος Δημ. και Παπαχατζής Γ., ό.π., σελ. 249, *Διοικητικό Δίκαιο, Γενικό Μέρος*, Εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα 1992, σελ. 222.

και ομαδοποιούνται σε μονάδες. Με άλλες λέξεις, αναφέρεται στην εξειδίκευση και υποδιαίρεση του οργανωτικού έργου σε αντίστοιχα οργανωτικά τμήματα και καθήκοντα. Η έννοια της κάθετης διαφοροποίησης αναφέρεται στον αριθμό των κάθετων επιπέδων εξουσίας που υπάρχουν μέσα στις οργανώσεις. Ουσιαστικά είναι ο βαθμός της κάθετης ιεραρχικής διαφοροποίησης ή καταμερισμού των διευθυντικών δραστηριοτήτων. Ο βαθμός αυτός κάθετης διαφοροποίησης συνδέεται με ένα αντίστοιχο βαθμό εξουσίας.

Η διοικητική τυποποίηση συνίσταται στην εκλογίκευση της οργανωτικής συμπεριφοράς. Είναι ο βαθμός στον οποίο υπάρχουν σε μια οργάνωση εξειδικευμένοι κανόνες και κανονισμοί που καθορίζουν την εργασιακή συμπεριφορά των οργανωτικών μελών. Οι οργανώσεις με υψηλή τυποποίηση συνδέονται με πρότυπα λειτουργικών διαδικασιών και λεπτομερείς περιγραφές εργασιών. Αντίθετα, οι οργανώσεις με χαμηλή τυποποίηση λειτουργούν με λιγότερους κανόνες, διαδικασίες και περιγραφές.

Η ανάπτυξη, όμως, των παραγωγικών διαδικασιών και των κοινωνικών σχέσεων απαιτεί προσαρμογή και των δύο συστημάτων εξουσίας στις νέες συνθήκες που αναπληδούν από την ιστορική συγκυρία και την κοινωνικο-οικονομική εξέλιξη. Έτσι, το συγκεντρωτικό σύστημα δεν είναι πάντα αυστηρά καθορισμένο και σταθερό διαχρονικά. Η πολυπλοκότητα των κοινωνικο-οικονομικών σχέσεων δημιουργεί νέες συνθήκες και μορφές διοίκησης. Στα πλαίσια του συγκεντρωτικού συστήματος του απόλυτα συγκεντρωτικού κράτους οι νέες συνθήκες διοίκησης φαίνεται να αντιστοιχούν και να πλησιάζουν τεχνικά τις μεθόδους διοίκησης ενός αποκεντρωμένου κρατικού μηχανισμού. Το κράτος στα πλαίσια των σχέσεων του με τις τοπικές διοικήσεις έχει την τάση να συγκεντρώνεται για να μπορέσει να ανταπεξέλθει στη νέα οικονομική πραγματικότητα η οποία προωθεί την έννοια της απόδοσης και της αποδοτικότητας της επένδυσης στο ανθρώπινο κεφάλαιο ως προαγωγού της οικονομικής ανάπτυξης. Υποχρεωμένο, όμως, να διευθετήσει τη συγκεντρωμένη εξουσία καταλήγει στο να τη διαμοιράσει. Όλη η εξουσία που συγκεντρώνει η κεντρική διοίκηση σε βάρος της τοπικής αυτοδιοίκησης διανέμεται εκ νέου σε μια πληθώρα αποκεντρωμένων μονομελών ή συλλογικών οργάνων γενικής ή ειδικής αρμοδιότητας προδιαγεγραμμένων δυνατοτήτων διακριτικής ευχέρειας ή περιοριστικών δεσμεύσεων

στη λήψη των εκπαιδευτικών αποφάσεων¹²³. Βέβαια, οι στρατηγικές αποφάσεις για την εκπαιδευτική πολιτική που αφορούν κυρίως τον εκπαιδευτικό σχεδιασμό παραμένουν στα κεντρικά όργανα καθώς στα μεσαία και στα κατώτερα διοικητικά επίπεδα παραχωρείται η δυνατότητα λήψης μόνο διαχειριστικών και λειτουργικών αποφάσεων.

Από τα παραπάνω είναι σαφές ότι καμιά μελέτη για τους διοικητικούς και εποπτικούς μηχανισμούς της εκπαίδευσης δεν μπορεί να αγνοήσει θεωρητικές αναλύσεις για το κράτος καθώς στην έρευνά μας καταγράφεται η σταδιακή συγκέντρωση της εξουσίας στην εκτελεστική εξουσία, στο Γενικό Συμβούλιο κατά την περίοδο της ύστερης Τουρκοκρατίας και στον Ύπατο Αρμοστή κατά την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας σε βάρος της Γενικής Συνέλευσης και της Κρητικής Βουλής και σε βάρος των ενδιάμεσων σωμάτων, Δημογεροντίες, Τμηματικές Εφορείες κ.λ.π. Παρατηρείται, επίσης, η μετατόπιση των πολιτικών και οργανωτικών λειτουργιών των κομμάτων της περιόδου προς την κρατική διοίκηση και τη γραφειοκρατία. Η μετατόπιση αυτή προήλθε από την εμπλοκή των κομμάτων αυτών στον εκλογικό ανταγωνισμό, με βλέψεις σε ολόκληρη την κοινωνία. Το κράτος σταδιακά άρχισε να αναλαμβάνει το συνολικό προγραμματισμό των όρων της κοινωνικής αναπαραγωγής. Ο προγραμματισμός αυτός εμφανίστηκε ως μια μεθοδευμένη οικοδόμηση, ως μια διαπραγμάτευση σχεδίων γύρω από τα οποία ορίστηκε και αρθρώθηκε ο πολιτικός λόγος και όχι ως αποτέλεσμα της συλλογικής κοινωνικής εξέλιξης. Από τα παραπάνω προκύπτει ότι οι σχεδιασμοί και οι προγραμματισμοί αποφασίζονται από τα επιτελεία διοίκησης και τα γραφειοκρατικά κλιμάκια που έχουν διαμορφωθεί ως άτυπα ή τυπικά δίκτυα¹²⁴.

Στο πλαίσιο αυτό, ιδιαίτερη σημασία έχει η μελέτη και η κατανόηση του γραφειοκρατικού φαινομένου. Κατά τον Ν. Πουλιαντζά ο γραφειοκρατισμός αντιπροσωπεύει μια κατ' εξουσιοδότηση ιεραρχική οργάνωση του κρατικού μηχανισμού με ιδιαίτερα αποτελέσματα πάνω στη λειτουργία του. Αυτό έχει σχέση με την αναγωγή σε αξίωμα του νομικού συστήματος, τη συγκέντρωση των λειτουργιών και με το διοικητικό συγκεντρωτισμό του μηχανισμού, με τον τρόπο πρόσληψης των δημοσίων λειτουργιών, με τη συστηματική απόκρυψη της γνώσης του μηχανισμού, με

¹²³ Αθανασούλα-Ρέππα Α., Κουτούζης., Μαυρογιώργος Γ., Νιτσόπουλος Β., Χαλκιώτης Δ., *Διοίκηση εκπαιδευτικών μονάδων*, ΕΑΠ, Πάτρα 1999, τ. Α', σελ. 83.

¹²⁴ Ανδρέου Α., Παπακωνσταντίνου Γ., *Εξουσία και οργάνωση-διοίκηση του εκπαιδευτικού συστήματος*, εκδ. Νέα Σύνολα-Α.Α. Λιβάνης, Αθήνα 1994, σελ. 337.

μια χαρακτηριστική ανισότητα ανάμεσα στα διάφορα στρώματα του γραφειοκρατικού μηχανισμού¹²⁵. Στο εκπαιδευτικό σύστημα, όπου κατά τον T. Husen η κατανομή των θέσεων κοινωνικής ισχύος και η επιλογή από το σχολείο των ατόμων για τις ελκυστικές θέσεις αυξάνουν την επιρροή του διοικητικού μηχανισμού, τα χαρακτηριστικά της γραφειοκρατικής οργάνωσης του εκπαιδευτικού συστήματος συνοψίζονται στην σύσταση σειράς κανόνων αφηρημένων και τυπικά διευθετημένων, στην συγκέντρωση του συνόλου των λειτουργιών, στον διορισμό από τα πάνω των υπαλλήλων στις διάφορες θέσεις, στην ανομοιογένεια αναφορικά με το επίπεδο μόρφωσης καθ' ύψος της ιεραρχικής πυραμίδας. Οι στόχοι που επιτυγχάνονται με τη γραφειοκρατική οργάνωση είναι ότι η διοίκηση λειτουργεί προληπτικά αλλά και κατασταλακτικά, ελέγχει και νομιμοποιεί την ιδεολογική λειτουργία της εκπαίδευσης. Συνεπώς, η εμμονή μας στην μελέτη του γραφειοκρατικού φαινομένου στο χώρο του εκπαιδευτικού συστήματος προκύπτει και από τη διαπίστωση ότι η εξουσία του κράτους εκδηλώνεται όχι μόνο δια μέσου της οικονομίας και της ιδεολογίας αλλά και άμεσα ως εξουσία που ασκείται στους εκπαιδευτικούς και τους μαθητές.

1.3. Κοινοτική διάσταση και κρατικός συγκεντρωτισμός στην εκπαίδευση

Στα πλαίσια αυτής της εργασίας υιοθετούμε την παραδοχή του διαχωρισμού της κοινότητας από το κράτος. Καθώς η ηγεμονία όταν παγιώνεται στην κοινότητα περιθωριοποιεί το κράτος, αντίστοιχα, όταν η κοινότητα αμφισβητείται, τότε το κράτος φαίνεται να έρχεται στο προσκήνιο. Έτσι, η εμβάθυνση στο θέμα μας απαιτεί εκτός από τις κοινωνιολογικού χαρακτήρα έννοιες που αναφέραμε παραπάνω και την γνώση εκείνων των πολιτικών δεδομένων που συνδέονται άμεσα με τις διαδικασίες χωρικής κατανομής των κοινοτικών και κρατικών δραστηριοτήτων. Μεταξύ των δραστηριοτήτων αυτών συγκαταλέγεται και η εκπαιδευτική δραστηριότητα έτσι όπως αυτή εκφράζεται μέσα από την οργάνωση και την διοίκηση του τοπικού εκπαιδευτικού συστήματος των περιόδων που εξετάζουμε.

Σήμερα, βέβαια, υπάρχει μια δυστοκία στο να διακρίνουμε μεταξύ της κοινότητας και της κοινωνίας και μεταξύ αυτών των δύο και του κράτους. Έτσι, δημιουργείται σε πολλούς η αίσθηση ότι συζητώντας για την κοινότητα και τον

¹²⁵ Πουλατζιάς Ν., *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1980, σελ. 230.

κοινοτισμό συζητάμε, ουσιαστικά, για την κοινωνία. Η σύγχυση μεταξύ κοινότητας και κοινωνίας δεν είναι καινούρια. Η δυστοκία της αποσαφήνισης των εννοιών και των όρων ξεκινά από την αδυναμία διαχωρισμού τους στο καθαρώς γραμματολογικό επίπεδο, εκεί, δηλαδή, όπου αποκτάται η πρώτη και, πολλές φορές, η σημαντικότερη, γνώση μας σε σχέση με τα πράγματα¹²⁶. Η ονοματολογία στην προκειμένη περίπτωση δεν μας διαφωτίζει ιδιαίτερα, αφού «κοινότης», σύμφωνα με το *«Μέγα Λεξικόν όλης της Ελληνικής Γλώσσης»* του Δ. Δημητράκου¹²⁷ είναι *«η ιδιότης του κοινού, το κοινή μετέχειν τινός»*. Η κοινωνία ορίζεται στο ίδιο λεξικό ως *«σχέσις και αποτέλεσμα του κοινωνώ»*, ως *«συνάφεια, σχέσις, συμμετοχή μετά τινός»*, ως *«σύνολον ανθρώπων ως οργανωμένον τι όλον νοούμενον, εντός ωρισμένων τοπικών και χρονικών ορίων διαβιούν»*. Η κοινότητα εννοείται από άλλους ως κάτι μικρότερο της κοινωνίας, κάτι περισσότερο δεμένο, κάτι στο οποίο η παράδοση και οι ηθικές αξίες έχουν προτεραιότητα έναντι των οικονομικών συναλλαγών και όπου η προσωπική δέσμευση είναι πολύ πιο σημαντική από τους θεσμούς, από τους απρόσωπους μηχανισμούς της κοινωνίας. Στα τέλη του προηγούμενου αιώνα, για παράδειγμα, αναπτύσσεται μια ιστορική ερμηνεία της κοινότητας, σύμφωνα με την οποία αυτή εμφανίζεται ως συνώνυμη με την έννοια του Λαού, όπως η έννοια λαός κατανοείται στην προ-καπιταλιστική κουλτούρα και στην πρώιμη καπιταλιστική περίοδο. Η έννοια της κοινότητας αντιπαραβαλλόμενη, επίσης, με την έννοια της κοινωνίας, προσλαμβάνει ρουσβικά χαρακτηριστικά -όπως και σήμερα, εξάλλου- αφού, η μεν κοινότητα παραπέμπει σε μια συμβασιακή κοινωνία, στην οποία οι άνθρωποι συμφωνούν μεταξύ τους για τους όρους βίωσης που πρέπει να σέβονται τιμωρώντας τους ασεβείς, η δε θεσμοποιημένη κοινωνία σ' έναν θεσμικό καθωσπρεπισμό, που δεν δίνει ιδιαίτερη σημασία σ' εκείνη την πλευρά των κοινωνικών πράξεων στην οποία αποτυπώνεται η συναισθηματική κατάσταση των κοινωνικών υποκειμένων.

Η βασική διάκριση μεταξύ κοινότητας και κοινωνίας αποτυπώθηκε με πληρότητα από τον Ferdinand Toennies, στο κλασικό για την Κοινωνιολογία έργο του *«Κοινότητα και Κοινωνία»* (1887). Ο Toennies θεωρεί ότι η διάκριση μεταξύ κοινότητας και κοινωνίας αποτελεί τη βάση της σύγχρονης κοινωνιολογίας καθώς δέχεται ότι η κοινότητα αποτελεί την έκφραση της επιθυμίας κάθε ανθρώπου να

¹²⁶ Καρκατσούλης Π., «Κοινότητα-κοινοτισμός-κοινωνία-κοινωνική θεωρία: Από την αυτονομία στην αυτό-αναφορά», στο περ. *Επιστήμη και Κοινωνία*, τεύχ, 4, 2000.

¹²⁷ Τόμος Η, σελ. 3982.

λειτουργήσει καθολικά μέσα σ' ένα χώρο που του προσφέρει δυνατότητες αυτοπραγμάτωσης. Στο πλαίσιο της κοινότητας πραγματώνονται τόσο οι σχέσεις στοργής (μάνα παιδί οικογένεια συγγενείς), όσο και οι σχέσεις που είναι απαραίτητες για την ομαλή κοινωνικοποίηση (γειτονιά) και την ανάπτυξη του ανθρώπου (φιλία). Η κοινότητα δημιουργεί στα μέλη της τη συνείδηση ότι ανήκουν σ' αυτήν και διαμορφώνει την εσωτερική της ιεραρχία. Η κοινότητα είναι ο απαραίτητος βασικός σχηματισμός μέσω του οποίου δημιουργήθηκαν τα χωριά και, μετέπειτα, οι πόλεις, αλλά και οι μορφές συλλογικής δράσης, όπως το κυνήγι ή η εργατική αλληλεγγύη, καθώς, επίσης, και μορφές κοινοκτημοσύνης της ιδιοκτησίας και περιουσίας.

Ο επιφανέστερος, μάλλον, των Ελλήνων ιστορικών του δικαίου Ν. Πανταζόπουλος, αναφερόμενος στο δοκίμιό του για τον ελληνικό κοινοτισμό συνομολογεί αυτό το οποίο επιφανείς ιστορικοί, κοινωνιολόγοι, ανθρωπολόγοι και πλείστοι όσοι ειδικοί από τον χώρο των κοινωνικών επιστημών επεσήμαναν σε μια, αντίστοιχη με τη σημερινή, έξαρση της συζήτησης για τον κοινοτισμό στις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα. Αναφέρει ο Πανταζόπουλος: *«Από τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα μας έχει δοθεί από την επιστήμη τόσο πλατειά έννοια στον όρο κοινότητα και έχει κατά τέτοιο τρόπο συσχετισθεί με τους όρους «κοινωνία», «κράτος», «παγκόσμια κοινωνία», ώστε να είναι αδύνατος ο αποχωρισμός της από τους άλλους. Αρκεί να θυμηθούμε ότι υπάρχουν εκατό περίπου ορισμοί για την έννοια της κοινότητας, για να συνειδητοποιήσουμε τις δυσχέρειες που είναι δυνατό να προκύψουν από μια οποιαδήποτε προσπάθεια διαφοροποίησής της στον τόπο και τον χρόνο»¹²⁸.*

Η έννοια του τοπικού (locality) και του κοινοτικού αναφέρεται εδώ προκειμένου να περιγράψει μια κατάσταση όπου η κοινωνία γενικότερα και η εκπαίδευση ειδικότερα δεν αποτελεί παθητικό αντικείμενο ρυθμίσεων από την κεντρική διοίκηση, αλλά διαθέτει ως ένα βαθμό μια δική της δυναμική για τοπική ρύθμιση των θεμάτων οργάνωσης και διοίκησης της εκπαίδευσης. Οι χωρικά προσδιορισμένες κοινότητες οι οποίες προσδιορίζονται ως προς την εθνική ή την θρησκευτική τους διάσταση

¹²⁸ Πανταζόπουλος, Ν., *Ο ελληνικός κοινοτισμός και η νεοελληνική κοινοτική παράδοση* Αθήνα 1993, εκδ. Παρουσία, σελ. 17. Αυτές οι «δυσχέρειες διαφοροποίησης» φαίνεται ότι οδήγησαν τον Theodor Geiger, ρασιοναλιστή κοινωνιολόγο, υπέρμαχο της μεθοδολογικής και εννοιολογικής καθαρότητας των κοινωνικών επιστημών και, ιδιαίτερα, της κοινωνιολογίας, να προτείνει τη διαγραφή του όρου 'κοινότητα' από την επιστημονική ορολογία των κοινωνικών επιστημών. Η εξαφάνιση της «alte Sauerei», όπως χαρακτηριζόταν η κοινότητα, είχε ζητηθεί και παλιότερα, από τον Friedrich Engels. Το επιχείρημα των ορθολογιστών αντιπάλων του κοινοτισμού επικεντρωνόταν, τόσο στο παρελθόν, όσο και σήμερα, στην αντι-επιστημονική και μεταφυσική διάσταση της κοινότητας, η οποία εκφράζεται μέσα από τους μη επιστημονικά διερευνήσιμους συναισθηματικούς δεσμούς των μετόχων της.

ικανοποιούν τις βιοτικές τους ανάγκες σε συνάρτηση με τη γενικότερη κοινωνικοοικονομική θέση του κοινοτικού πλαισίου¹²⁹. Η διάσταση αυτή της κοινότητας έρχεται σε αντίθεση με τις κοινότητες της μετανεωτερικότητας οι οποίες υπερβαίνουν τους τοπικούς σχηματισμούς, δεν δημιουργούν ένα ασφυκτικό δεσμευτικό πλαίσιο βασισμένες περισσότερο σε κοινά ενδιαφέροντα ή επιμέρους ταυτότητες¹³⁰.

¹²⁹ Ζαϊμάκης Γ., *Κοινοτική εργασία και τοπικές κοινωνίες: ανάπτυξη, συλλογική δράση, πολυπολιτισμικότητα*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα σελ. 64. Το σύστημα ρύθμισης των κοινωνικών σχέσεων στο εσωτερικό της κοινότητας βασίζεται στην παραγωγική αλληλεγγύη: Στη συλλογική ρύθμιση των σχέσεων γεωργίας και κτηνοτροφίας, στην εκτέλεση έργων με προσωπική εργασία, στην αποθεματοποίηση μέρους του πλεονάσματος για τις κακές χρονιές κ.λ.π. Η κοινότητα αποφασίζει μόνη της για όλες τις πτυχές της κοινωνικής ζωής. Όλες οι εξουσίες πηγάζουν από τη συνέλευση-Εκκλησία της κοινότητας και λογοδοτούν σ' αυτήν. Και η θρησκεία της, αυτό που λέμε λαϊκή θρησκευτικότητα και κρατά από την προομηρική εποχή, είναι ζυμωμένη με τις πολυάνυμες ζωτικές λειτουργίες της κοινότητας. Η κοινότητα είναι έτσι οργανικά αυτόνομη. Η αυτονομία της αναπτύσσεται ή ψαλιδίζεται, αναλόγως με το υπερκείμενο κάθε φορά ευρύτερο σύστημα εξουσίας: το μυκηναϊκό, των πόλεων-κρατών, των ελληνιστικών βασιλείων, της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, της φραγκοκρατίας και τέλος της τουρκοκρατίας. Όσο διατηρεί την παραγωγική αυτονομία της, η κοινότητα διεκδικεί και την πολιτική αυτονομία της. Οι χειρότερες εποχές της συμπίπτουν με τη μεσαιωνική φραγκοκρατία (13ος αιώνας), όπου η φεουδαρχία διαλύει την κοινότητα, για να μεταβάλει τον αγρότη σε δουλοπάροικο, και με τη νεωτερική φραγκοκρατία (19ος-20ος αιώνας), όπου ο κρατικός μεταπρατικός παρασιτισμός καταστρέφει την παραγωγική βάση της κοινότητας, για να ρίξει τον πληθυσμό της στην εσωτερική και την εξωτερική μετανάστευση.

¹³⁰ Ο.π. Etzioni A., σελ. 247. Η νεοελληνική κοινότητα αποτέλεσε διοικητικό κύτταρο που διέσωσε στο νεοελληνικό ήθος τον πόθο της ελευθερίας. Ασφαλώς, το ιδεότυπο της κοινοτικής ελευθερίας δεν έχει σχέση με την έννοια του φιλελευθερισμού που προβλήθηκε στις αστικές δημοκρατίες. Σ σημαντικότερη διαφορά είναι η εξής: η κοινοτική ελευθερία αποτελεί ιδιότητα που κάποιος απολαμβάνει, εφόσον αποδέχεται έναν κώδικα ετερότητας ετερονομίας που τον διαφοροποιεί οριστικά και αμετάκλητα από τον μουσουλμάνο. Επομένως, δεν πρόκειται για κοινωνική ελευθερία, αλλά για προσωπική ελευθερία που καθορίζεται επί τη βάση νόμων που διαιρούν το κοινωνικό σύνολο σε ομάδες.

Στα πλαίσια αυτής της διαφοροποίησης, ο άνθρωπος δεν συλλαμβάνεται ως άτομο αλλά ως πρόσωπο. Στην εξατομικευμένη μονάδα (άτομο), κανένας συνειδησιακός νόμος δεν έχει ισχύ. Αυτοί οι νόμοι αφορούν τα ανθρώπινα πρόσωπα που δρουν με επιταγές ηθικές. Εφόσον, λοιπόν, η διάκριση χριστιανού-μουσουλμάνου βασιζόταν στην επιλογή πίστεως (συνειδησιακή δηλαδή επιλογή) ολόκληρη η θήτευση ενός χριστιανού στην κοινοτική πραγματικότητα ήταν θητεία συνειδήσεως. Με άλλα λόγια, οι κοινότητες εξασφάλιζαν την αυτονομία στα μέλη τους όχι με τη διαδικασία της ταύτισης προς την κρατούσα μουσουλμανική πλειοψηφία, αλλά της ετερότητας. Δηλαδή δεν επεδίωκαν να γίνουν μουσουλμάνοι για να έχουν προνόμια, αλλά αντίθετα συντηρούσαν τη χριστιανική ιδιότητα, η οποία τους διαχώριζε συνειδησιακά από τους μουσουλμάνους, άρα τους καθιστούσε πρόσωπα με ηθικές και συνειδησιακές επιλογές. Η νομική ομοιομορφία και ισονομία - θεμελιώδεις αρχές της αστικής δημοκρατίας - στις κοινότητες συνιστούσαν προσχώρηση προς τη μουσουλμανική μάζα και άρα αναίρεση της ιδιαιτερότητας του προσώπου (χριστιανού) που αποτελούσε και την κυρίαρχη πηγή της κοινοτικής εξουσίας.

Είναι χαρακτηριστικό ότι σε πολλές χριστιανικές κοινότητες της Μ. Ασίας κυρίως, το δικαίωμα της ψήφου δεν εξαρτιόταν μόνο από την περιουσιακή κατάσταση, τον μόνιμο τόπο εγκατάστασης κ.λ.π. αλλά από τον αριθμό των ψυχών κάθε κοινοτικής οικογένειας, με αποτέλεσμα πολύτεκνοι ψηφοφόροι ή πολυμέλεις οικογένειες "επειδή σώζουσι και προστατεύουσι πολλές ψυχάς" να κυβερνούν αυτοδικαίως τη μοίρα των κοινοτήτων τους.

Είναι περιττό να τονιστεί ότι η εξωμοσία ή η υιοθέτηση αποκλινόντων κωδίκων συμπεριφοράς και πρακτικής από τα κοινοτικά μέλη (κεπήνιο, γάμος με αλλόδοξους κ.λ.π.) αποδοκιμαζόταν ρητά με αποκοπή, ακόμα και όταν δεν επέσειαν εκκλησιαστική ποινή, επειδή συνιστούσαν περιφρόνηση προς τις ετερονομικές αρχές της ομάδας. Συμβαίνει, μάλιστα, συχνά οι κοινότητες να επιβάλλουν στις εκκλησιαστικές αρχές τη λήψη αυστηρών μέτρων, ακόμη και για πράξεις που δεν είναι στην πραγματικότητα εκκλησιαστικά κολάσιμες (π.χ. γάμος με αλλόδοξους). Αυτός ο συντηρητικός

Υιοθετώντας την δομολειτουργική προοπτική που ορίζει την κοινότητα ως έναν συλλογικό δρώντα όπου τα μέλη έχουν συλλογικούς στόχους, υπάρχουν σαφή όρια ανάμεσα στα μέλη και στα μη μέλη και η δράση είναι συλλογική και αλληλέγγυα, ο αμερικανικός κοινοτισμός εκλαμβάνει την κοινότητα ως μια συλλογικότητα που έχει ιδιαίτερη ταυτότητα και ενεργεί ως μονάδα ενώ ταυτόχρονα τα κοινοτικά υποσυστήματα, όπως π.χ. η εκπαίδευση, ανταποκρίνονται στις πραγματικές ανάγκες των μελών της¹³¹.

Η διαμόρφωση του ατόμου στη βάση της κοινοτικής του ταυτότητας αποδίδεται με το όρο κοινοτισμός¹³². Πρόκειται για έναν όρο ο οποίος χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά στα μέσα περίπου του 20^{ου} αιώνα για να περιγράψει το πλαίσιο των υπερασπιστών μιας κοινοτικής κοινωνίας. Σήμερα, ο όρος αυτός έχει επαναπροσδιοριστεί προκειμένου να συμπεριλάβει τις έννοιες του φιλοσοφικού κοινοτισμού ο οποίος σε αντίθεση με τον φιλελευθερισμό¹³³ αναλύει την κοινότητα στη

μηχανισμός λειτουργίας, στα πλαίσια του οποίου απουσιάζει βεβαίως η (αστική) έννοια των “ατομικών δικαιωμάτων”, προέρχεται από βαθιά επίγνωση της προγονικής κληρονομιάς που επιχειρούν οι κατά τύπους κοινοτικοί άρχοντες να διασώσουν.

¹³¹ Etzioni A., “The attack on community Q the grooved debate”, society, Volume 32, No 5, July/August 1995.

¹³² «Μπορούμε να ονομάσουμε ελληνικό κοινοτισμό την παράδοση, που έχει δημιουργήσει στον ελληνικό χώρο η διαχείριση της τοπικής κοινοτικής αυτονομίας. Η παράδοση αυτή είναι ο φυσικός μηχανισμός αναπαραγωγής της ελληνικής κοινότητας. Όταν Άτομα ελληνικού τύπου συνέρχονται προς σχηματισμό κοινότητας, τείνουν στο συμβιωτικό πρότυπο που εισηγείται η συγκεκριμένη αυτή παράδοση. Το κεντρικό χαρακτηριστικό του ελληνικού κοινοτικού προτύπου είναι η ολική αυτονομία αλλά και το μικρό μέγεθος. Καθώς από καταβολής ελληνικής εξατομίκευσης τίθεται σε προτεραιότητα το αδιαμεσολάβητο κοινωνείν, οι Έλληνες φτιάχνουν μικρές κοινότητες, ώστε το πολιτικό πεδίο να ρυθμίζεται από τις προσωπικές σχέσεις. Απεχθάνονται τη διαμεσολάβηση των σχέσεων από απρόσωπες λογικές μηχανές. Το αδιαμεσολάβητο κοινωνείν είναι το κεντρικό ζητούμενο και η ειδοποιός διαφορά του ελληνικού τρόπου συγκρότησης κοινότητας από κάθε άλλη μορφή κοινοτισμού. Ο ελληνικός κοινοτισμός δεν έρχεται σε αντίθεση με την ελληνική εξατομίκευση. Απεναντίας, είναι η συλλογική της έκφραση και ενσάρκωση. Η ελληνική εξατομίκευση βασίζεται στη γνώση ότι η ατομική ελευθερία προϋποθέτει την εκούσια υποταγή στον Νόμο. Σε ένα ατομοκεντρικό περιβάλλον, βασισμένο στην αμεσότητα των σχέσεων, δεν αρκεί η “γνωστότητα” και η πιθανότητα φιλικών σχέσεων μεταξύ των πολιτών, για να υπάρξει κοινότητα ελευθέρων Ατόμων. Η ατομική ελευθερία είναι αδιανόητη δίχως την εκούσια υποταγή στον Νόμο. Όμως η εκούσια τήρηση του Νόμου δεν είναι κάτι το αυτονόητο και αυθόρμητο. Προϋποθέτει πρακτικές συλλογικής και προσωπικής κάθαρσης των παθών. Προϋποθέτει την Τραγωδία και την Αρετή. Ο Νόμος, ο ελεύθερα συναποφασισμένος, βασίζεται στην τραγική συνείδηση και στην προσωπική αρετή των πολιτών-οπλιτών. Αν διαβρωθεί η βάση αυτή, ο Νόμος καταρρέει, συμπαρασύροντας και την ατομική ελευθερία», «Των Ελλήνων οι κοινότητες», άρθρο των Δημήτριος Κ. Γερούκαλης, Έλενα Σεργεντάνη, Λύβια Κουτσάκη στο περ. *Αντίβαρο*, Ιούλιος 2006.

¹³³ Η πολιτική θεωρία του φιλελευθερισμού στηρίζεται σε ένα γενικό πνευματικό ρεύμα που ήταν ο διαφωτισμός, ο ορθολογισμός όπως αυτός είχε φτάσει στη μεγαλύτερη του άνθιση σε ολόκληρη την Ευρώπη στο τέλος του 18^{ου} αιώνα. Βασικό του γνώρισμα είναι μια βαθειά επιθυμία για απελευθέρωση από το βάρος της παράδοσης και από την καταπίεση των αρχών της εποχής. Μοχλός είναι η ανθρώπινη λογική. Τα αιτήματα και τα συμπεράσματα του ορθού λόγου αντιπαρατίθενται στις υπαρκτές συνθήκες.

βάση του ρόλου της στον καθορισμό και τη διαμόρφωση των ατόμων και του πολιτικού κοινοτισμού ο οποίος υπογραμμίζει τον ρόλο της κοινότητας στην προαγωγή της δημοκρατίας και της αυτοδιαχείρισης και χαρακτηρίζεται κυρίως από συντηρητισμό στα κοινωνικά θέματα¹³⁴.

Στην εργασία μας η κοινοτική διάσταση της οργάνωσης και της διοίκησης της εκπαίδευσης διερευνάται στην ιστορική της διάσταση σε σχέση με την τυπολογία των πολιτισμικών κοινοτήτων. Αναφέρεται σε παραδοσιακές πολιτιστικές, θρησκευτικές και εθνοτικές κοινότητες οικιστικά οριοθετημένες και δεσμευτικές όπου τα άτομα είναι αναγκασμένα να κινούνται κοινωνικά μέσα σε ένα δεσμευτικό πλαίσιο. Οι συσσωματώσεις των ατόμων σ' αυτήν την περίπτωση εξασφάλιζαν όχι μόνο καλύτερους όρους επιβίωσης και ασφάλειας ιδίως όταν τριγύρω υπήρχε ένας κατακτητής προσδιορίζοντας το σύνολο των δραστηριοτήτων αλλά και την δημιουργία ενός ιδιαίτερου πολιτισμικού κεφαλαίου¹³⁵. Έτσι, χαρακτηρίζονταν, όπως θα διαπιστώσουμε στο δεύτερο μέρος της εργασίας μας, τόσο από έναν έντονα θρησκευτικό χαρακτήρα καθώς η εκκλησιαστική οργάνωση προσδιόριζε όχι μόνο ιδέες, πεποιθήσεις και συμπεριφορές αλλά και μια προσπάθεια μαθητείας αναφορικά με την καλλιέργεια της γλώσσας ως το μέσον διαβίβασης του πολιτισμικού κεφαλαίου, διάκρισης από τους «άλλους» και διευκόλυνσης της εγκατάστασης της κοινοτικής αλληλεγγύης¹³⁶. Λατρευτικές και παιδευτικές συνιστώσες σηματοδοτούσαν το αίσθημα του «γένους». Η βαθμιαία διεύρυνση και ομογενοποίηση των πολιτισμικών εκφάνσεων των οικιστικών κοινοτήτων λειτουργούσε, στη συνέχεια, προωθητικά από το «γένος» στον «λαό» δημιουργώντας και ενισχύοντας στην συνέχεια την εθνοτική ταυτότητα¹³⁷. Οικοδομημένη έτσι, με την βοήθεια της θρησκείας και της εκπαίδευσης η πολιτισμική κοινότητα μπορούσε στη συνέχεια να παραχωρήσει τη θέση της σε μια ενότητα με εντονότερα πολιτικά κριτήρια όπου εκφράζονταν εθνοτικά αισθήματα σε ένα

Στην Ελλάδα, ο φιλελευθερισμός εκφράζεται με το αίτημα για την σύσταση ενός σύγχρονου συνταγματικού κράτους δικαίου, βλπ. Bergstrasser L., *Geschichte der Politischen Parteien in Deutschland*, Munchen/Wien, 1965, σελ. 35.

¹³⁴ Philips D. L., *Looking backward: A critical appraisal of communitarian thought*, Princeton: Princeton University Press.

¹³⁵ Weber M., *Εθνοτικές σχέσεις και πολιτικές κοινότητες*, μεταφρ. Γκιούρα Θ., εκδ. Κένταυρος, Αθήνα 1997, σελ. 42.

¹³⁶ Rexroth D. L., *Communalism: From its origins to the twentieth century*, New York: The Seabury Press 1993.

¹³⁷ Γκιούρα Θ., «Εισαγωγικό σημείωμα», Weber M., *Εθνοτικές σχέσεις και πολιτικές κοινότητες*, εκδ. Κένταυρος, Αθήνα 1997, σελ. 15.

περιβάλλον οικείας κυριαρχίας και δύναμης¹³⁸. Η ενότητα αυτή ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για το πέρασμα στο εθνικό κράτος¹³⁹ όπου επικρατεί ένας ανώτερος και πολυπλοκότερος βαθμός οργάνωσης¹⁴⁰ όπως θα διαπιστώσουμε ότι συνέβη κατά την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας. Η εξέλιξη αυτή επέφερε μεγάλες κοινωνικές αλλαγές οι οποίες με επίκεντρο τον αστικό χώρο απορύθμισαν τους πρωτογενείς κοινοτικούς δεσμούς. Οι κοινοτικοί δεσμοί στην περίπτωση αυτή αποσυνδέθηκαν από την κοινοτική αρετή και έγιναν αντιληπτοί σε ένα μη εμπειρικό φαντασιακό πλαίσιο γραφειοκρατικών και συγκεντρωτικών διαδικασιών στις οποίες επικάθεται μια διοικητική ιεραρχία¹⁴¹. Στην πολιτική αυτή κοινότητα στηρίζεται πια το άτομο το οποίο έχει αποκτήσει έσχατη αξία και στη βάση αυτού συγκροτούνται πλέον οι κανόνες της. Η επιδίωξη της ευδόκιμης συνάντησης του ενός με το πολλαπλό και ο μετασχηματισμός της ποικίλης ετερότητας σε πολλαπλότητα αποτελεί την καταστατική πράξη της πειθαρχίας και της αποδίδει την αληθινή της ουσία που δεν είναι παρά η τέχνη της κατάταξης και η τεχνική για την αλλαγή των κατατάξεων¹⁴². Από όλα τα προαναφερθέντα καθίσταται σαφές ότι η πλέον αποτελεσματική μορφή πειθαρχίας και ελέγχου είναι αυτή που απαρτίζεται από όργανα εξουσίας τα οποία ρυθμίζουν την πολλαπλότητα. Τέτοια όργανα είναι η ιεραρχική επιτήρηση, η συνεχής καταγραφή, η κρίση και η ταξινόμηση. Η διάκριση και η αποτελεσματική οργάνωση των εξουσιών πάνω σε ένα πλέγμα απρόσωπων κανόνων δικαίου σε συνδυασμό με την αντιπροσώπευση και την έννοια της ατομικότητας αιτιολογημένη στη βάση του φυσικού δικαίου θα προσδιορίσει τα πλαίσια της πολιτικής και της προσωπικής ελευθερίας και θα δρομολογήσει την πρόοδο ως προκαθορισμένη από την φύση των πραγμάτων αναλυτική πορεία στο κρατικό επίπεδο κατά την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας.

Η έννοια, όμως, του αντιπροσωπευτικού συστήματος και της διάκρισης των εξουσιών ξεκινώντας από τον σεβασμό του νοήματος της ατομικής ελευθερίας ως

¹³⁸ Weber M., ό.π. σελ. 70.

¹³⁹ «Το κράτος συχνά παρουσιάζει τον εαυτό του ως την ενσάρκωση της δημόσιας θέλησης του έθνους», Poulantzas N., *Classess in Contemporary Capitalism*, London, New left bookw, 1975, σελ. 173.

¹⁴⁰ Σύμφωνα με τον κλασικό ορισμό του Max Weber το κράτος ως «συλλογική οργάνωση για την άσκηση εξουσίας» αποτελεί και πολιτική οργάνωση όταν έχει ορθολογική δράση με θετικές διατάξεις και διορισμένους υπαλλήλους, αξιώνει αποτελεσματικά το μονοπώλιο της χρήσης βίας, διαθέτει κεντρική εξουσία, η οποία έχει το μονοπώλιο της ιδιοκτησίας στα υλικά μέσα για την άσκηση της εξουσίας και δράσης, βλπ. σχετικά Σβώλος Α., *Συνταγματικόν δίκαιον*, Αθήνα 1934, σελ. 183 και Κυπραίος Μ., Εισαγωγή στο Max Weber, *Κοινωνιολογία του κράτους*, Αθήνα 1996, εκδ. Κένταυρος, σελ. 16.

¹⁴¹ Σταθόπουλος Π., *Κοινοτική εργασία: θεωρητική προσέγγιση*, τ. Α, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2005, σελ. 126.

¹⁴² Foucault M., *Επιτήρηση και τιμωρία*, ό, π. Σελ. 194.

έλλειψης εξαναγκασμού κατέληγε σε μια περισσότερο πειθαρχημένη και αυστηρά συγκροτημένη οργάνωση και λειτουργία του κράτους. Η νομοτέλεια της φύσης δικαιολογεί τα απαράγραπτα δικαιώματα του ατόμου και καθώς η κοινωνική και η πολιτική οργάνωση είναι το αποτέλεσμα της συνένωσης των ατομικών μονάδων, αυτή η νομοτέλεια επεκτείνεται και στην κοινωνική και την πολιτική διάταξη. Η φύση σαν ένα σύστημα νομοτελών σχέσεων και λειτουργιών προδικάζει την οργάνωση της ανθρώπινης κοινωνίας. Η φύση δομημένη με μια αυστηρή αναγκαιότητα επιδρά επάνω στον ανθρώπινο κόσμο και όταν η έννοια του ατόμου υποχωρεί μπροστά στην έννοια του αστού-πολίτη, το κράτος ως ατομικός άνθρωπος καλά δομημένος και οργανωμένος αυτόματα έχει τον πρώτο λόγο¹⁴³ στην χαλιναγώγηση της απεραντοσύνης των ταυτοτήτων. Πρακτικά η αυτοματοποίηση μεταφράζεται σε εντατικοποίηση και διακλάδωση των εκφάνσεων της εξουσίας μέσα σε ένα πεδίο-σύστημα και στόχευση της άσκησής της στην αποδοτικότητα αυτών ακριβώς των εκφάνσεων¹⁴⁴. Στην ελληνική πραγματικότητα, η κάθετη ενσωμάτωση των πολιτών στο κράτος, η επικυριαρχία μιας ιδιότυπης μορφής πελατειακής του σχέσης με τους πολίτες, η τάση του πολιτικού συστήματος να μεταθέτει τα ουσιαστικά προβλήματα σε φορμαλιστικές διαμάχες¹⁴⁵ και η πρόορη καθυπόταξη των τοπικών πολιτισμών στην κεντρική εξουσία, προσέδωσαν στο κράτος τα πατερναλιστικά-συγκεντρωτικά χαρακτηριστικά «ενός αντιπροσωπευτικού τύπου φιλελεύθερου κράτους πρόνοιας το οποίο υποτίθεται ότι ενεργεί ως ένα ουδέτερο μέσο προς όφελος της κοινωνικής και της εθνικής ολότητας»¹⁴⁶. Μέσα σε ένα τέτοιο τύπο κράτους το εκπαιδευτικό σύστημα χαρακτηρίζεται από αυστηρή ιεραρχική οργάνωση, συγκεντρωτισμό και κυριαρχία του γραφειοκρατισμού προσδιορίζοντας την σχέση του με το κράτος και καθιστώντας το σε μεγάλο βαθμό μέσο προώθησης πολιτικών αξιών και συμφερόντων που ευνοούν την εκάστοτε πολιτική συγκυρία και συσχετισμό¹⁴⁷.

¹⁴³ Κοντονή Άννα, *Φιλελεύθεροι στοχασμοί και δεξιώσή τους στον επανησιακό χώρο, ιδεολογία και πολιτική των μεταρρυθμιστών (1848-1864)*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1989.

¹⁴⁴ Foucault M., *Επιτήρηση και τιμωρία*, ό, π. σελ. 268.

¹⁴⁵ Μουζέλης Ν., *Νεοελληνική κοινωνία: όψεις υπανάπτυξης*, Αθήνα 1978, εκδ. Εξάντας.

¹⁴⁶ Καζαμιάς Α., *Η κατάρα του Σίσυφου στην ελληνική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση...*, ό.π. σελ. 174.

¹⁴⁷ Σαματάς Μ., «Ο ελληνικός εκπαιδευτικός γραφειοκρατισμός. Μια κοινωνικοπολιτική θεώρηση της γραφειοκρατούμενης ελληνικής εκπαίδευσης», στο Καζαμιάς Α.-Κασωτάκης Μ., *Ελληνική εκπαίδευση. Προοπτικές ανασυγκρότησης και εκσυγχρονισμού*, Αθήνα 1995, εκδ. Σείριος, σσ. 120-149.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

1. Θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο ιστορικής έρευνας
 - 1.1. Θεωρητικό πλαίσιο
 - 1.2. Μεθοδολογικό πλαίσιο
 - 1.2.1 Τα τρία βασικά αρχεία
 - 1.2.1.1 Το αρχείο της Χριστιανικής Δημογεροντίας Λασιθίου
 - 1.2.1.2 Το Αρχείο της Χριστιανικής Δημογεροντίας Ηρακλείου
 - 1.2.1.3 Το Αρχείο της Ανωτέρας Διευθύνσεως της Παιδείας και των Θρησκευμάτων της Κρητικής Πολιτείας
 - 1.2.2 Μεθοδολογική προσέγγιση του αρχειακού υλικού

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

1. Θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο ιστορικής έρευνας

1.1. Θεωρητικό πλαίσιο¹⁴⁸

Η ιστορία της εκπαίδευσης και κατ' επέκταση και η ιστορική προσέγγιση της οργάνωσης και της διοίκησης του εκπαιδευτικού συστήματος μοιράζεται αναπόφευκτα και τα επιστημολογικά, μεθοδολογικά και θεωρητικά προβλήματα του γενικότερου πεδίου έρευνας της γενικής ιστορίας¹⁴⁹. Στο χώρο αυτό μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι οι παλαιότερες λογοτεχνικές ιστοριογραφικές παραδόσεις αντικαταστάθηκαν τον 19^ο αιώνα από την λεγόμενη επιστημονική ιστορία η οποία, όμως, εξακολουθούσε ήδη από την εποχή του Ράνκε, να συμμερίζεται μερικές από τις πιο βασικές παραδοχές της συγγραφικής παράδοσης που ξεκινούσε από την εποχή του Θουκυδίδη. Σύμφωνα με τις παραδοχές αυτές, η ιστορία απεικονίζει ανθρώπους που πραγματικά υπήρξαν και πράξεις που πραγματικά έγιναν. Οι ανθρώπινες πράξεις καθρεφτίζουν τις προθέσεις των δρώντων υποκειμένων και κατά συνέπεια χρέος του ιστορικού είναι να κατανοήσει αυτές τις προθέσεις έτσι ώστε να οικοδομήσει ένα συνεκτικό ιστορικό αφήγημα. Ένα τρίτο χαρακτηριστικό αυτής της παράδοσης είναι ότι αποδέχεται μια μονοδιάστατη, διαχρονική αντίληψη του χρόνου. Οι παραδοχές αυτές σχετικά με την ιστορική πραγματικότητα, την προθετικότητα και την χρονική διαδοχή αμφισβητήθηκαν έντονα από τις κοινωνικό-επιστημονικού προσανατολισμού μορφές ιστορικής έρευνας του 20ου αιώνα. Τα διάφορα είδη αυτού του μετασχηματισμού της αφηγηματικής και γεγονοτολογικής ιστορίας καλύπτουν έτσι ένα μεθοδολογικό και ιδεολογικό φάσμα που εκτείνεται από τις ποσοτικές κοινωνιολογικές και οικονομικές προσεγγίσεις και το στρουκτουραλισμό της σχολής των *Annales* ως τη μαρξιστική ταξική ανάλυση. Όλες αυτές οι προσεγγίσεις προσπάθησαν να προσαρμόσουν την ιστορική έρευνα στο πρότυπο των φυσικών επιστημών. Όμως, παρά το γεγονός ότι οι νέες αυτές μορφές της κοινωνικής ιστορίας έδιναν έμφαση στις κοινωνικές δομές και στις διαδικασίες των κοινωνικών αλλαγών έμεναν και αυτές προσηλωμένες στην

¹⁴⁸ «Μια ριζικά α-θεωρητική μελέτη είναι εφικτή και κατανοητή μόνο σε ένα αμιγώς θεωρητικό κόσμο άγριας φαντασίας», Rajagopalan K., «On the theoretical trappings of the thesis of Nti-Theory or Why the idea of theory may after all be all that bad: A response to Gary Thomas», στο *Harvard Educational review*, τ. 68, 1998, σσ. 335-352.

¹⁴⁹ Βλπ. σχετικά: Χουρδάκης, Α., «Η ιστορία της παιδείας: Επιστημολογία, μεθοδολογία και προβληματική», άρθρο στον συλλ. τόμο: Βάμβουκας, Μ., Χουρδάκης Α., *Παιδαγωγική επιστήμη στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, Πρακτικά Ζ' Διεθνούς Συνεδρίου της Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδας, (1997), εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.

πεποίθηση ότι η ιστορία έχει να κάνει μ' ένα πραγματικό αντικείμενο και ότι υπάρχει στο χώρο της ιστορίας συνέχεια και κατεύθυνση.

Έτσι, όμως, όπως η παραδοσιακή γεγονοτολογική ιστορία αντικαταστάθηκε από την κοινωνικό-επιστημονική ιστορία με την ανάδυση της μαζικής κοινωνίας, οι θεμελιακές αλλαγές που σημειώνονται στη σύγχρονη κοινωνία και κουλτούρα οδηγούν σε έναν νέο επαναπροσδιορισμό της ιστορικής εκείνης σκέψης η οποία θεωρούσε τη συνεχή οικονομική ανάπτυξη και την εφαρμογή της επιστημονικής ορθολογικότητας στη διεύθυνση της κοινωνίας ως θετικές αξίες. Τελευταία έχει καταδειχθεί η ανεπάρκεια της αποκλειστικής στήριξης σε πολιτικές, οικονομικές ή πολιτιστικές αναλύσεις, ενώ η ανθεκτικότητα των παλιότερων εθνικιστικών ή θρησκευτικών νοοτροπιών και η μεταμόρφωση τους μέσα στις σύγχρονες συνθήκες έδειξαν ακόμη σαφέστερα τα όρια της θεωρίας του εκσυγχρονισμού.

Επιπλέον, το πέρασμα από τη βιομηχανική κοινωνία στην κοινωνία της πληροφορίας επηρεάζει σήμερα βαθιά τη συνείδηση και επιπλέον την κατακερματίζει. Έτσι, άρχισαν να κρίνονται ως ανεπαρκείς οι κοινωνικό-επιστημονικές προσεγγίσεις οι οποίες τοποθετούσαν στο κέντρο της ιστορίας μεγάλες απρόσωπες δομές δίχως να θέτουν το ζήτημα και άλλων σχέσεων εξουσίας. Η απόλυτη προτεραιότητα στην παραγωγική δομή και τις εγγενείς της αντιφάσεις αφενός επιφέρει «μια σχετικοποίηση του πραξολογικού χαρακτήρα της ατομικής και συλλογικής δράσης» κι αφετέρου «οδήγησε ολόκληρο το πολιτικο-θεσμικό σύστημα» σε μια σχέση «παράγωγου» ή «προϊόντος» της παραγωγικής δομής η οποία προσέλαβε οντολογικό χαρακτήρα, αποδομώντας ουσιαστικά την ολοποιητική δομή από βασικά της συστατικά»¹⁵⁰. Οι νέες τάσεις στο χώρο της ιστοριογραφίας στρέφονται τώρα στη μελέτη των τοπικών σχηματισμών και δομών, του περιφερειακού ανθρώπου, της τοπικής κουλτούρας αποδίδοντας έμφαση στις συνθήκες της καθημερινής ζωής και της καθημερινής εμπειρίας. Παράλληλα, καταγράφεται μια γενικότερη αμφισβήτηση κάθε δυνατότητας άσκησης αντικειμενικής ιστορικής έρευνας. Σε αντίθεση με τον προηγούμενο ιστορικό ρεαλισμό, ο «νέος ιστορισμός» συμφωνεί πάνω στις βασικές θέσεις της μεταμοντέρνας λογοτεχνικής θεωρίας για την κεντρικότητα και την αδιαφάνεια της γλώσσας, καθώς και πάνω σε ανθρωπολογικές αντιλήψεις για τις κουλτούρες ως συμβολικά δίκτυα νοήματος.

¹⁵⁰ Γκίβαλος Μ., *Συγκρότηση θεωρίας του Κράτους και της Πολιτικής στις διαλεκτικές θεωρίες της πολιτικής*, ό.π. σελ. 305.

Όμως, η ανάδειξη της σημασίας της κουλτούρας εις βάρος της πολιτικής και των ευρύτερων κοινωνικών διαδικασιών οδηγεί επίσης σε αδιέξοδα. Αυτό που χρειαζόμαστε πραγματικά σήμερα είναι μια πλατιά ιστορική προσέγγιση, η οποία πρέπει να λαμβάνει υπόψη της και τις πολιτισμικές και τις θεσμικές πλευρές. Το έργο του ιστορικού δεν μπορεί να ερμηνευτεί αποκλειστικά με κοινωνιολογικούς ή πολιτικούς όρους όπως δεν μπορούμε και από την άλλη μεριά να ισχυριστούμε ότι προέχει η ιδεολογική του λειτουργία. Την ιστορία οφείλουμε να τη βλέπουμε συνολικά μέσα στο κοινωνικο-πολιτισμικό και το πολιτικό της πλαίσιο. Η ιστορία είναι τελικά κάτι το πολυκεντρικό και το διάσπαρτο, το νοητό σε πολλά επίπεδα και διαστάσεις. Αυτό συνεπάγεται σύμφωνα με την αρχή της διαψευσιμότητας του Popper ότι πρέπει να είμαστε έτοιμοι στο ενδεχόμενο διάψευσης κάθε σχετικής επιστημονικής θεωρίας. Η απελευθέρωση από αξιωματικές απαιτήσεις ορθολογικών, δογματικών ή κριτικιστικών ή ακόμη και σχετικιστικών αποχρώσεων και η αντικατάστασή τους από την κοινά δεδομένη εμπειρία της υποκειμενικότητας ως υπαρκτού γεγονότος που όμως ελέγχεται από την διυποκειμενική ανταπόκριση στη σημαινόμενη εμπειρία, συνεπάγεται τη διεύρυνση του πεδίου της έμπνευσης, την πολλαπλότητα προέλευσης των δημιουργικών προκλήσεων, την άντλησή τους και από χώρους που σχετίζονται τόσο με την καλλιέργεια της προσωπικής ετερότητας του υποκειμένου όσο και με τη δυναμική του ευρύτερου πολιτιστικού, πολιτικού και κοινωνικού γίνεσθαι. Στο επίκεντρο της κάθε ιστορικής μικροπεριόδου που μας ενδιαφέρει τίθενται υποκείμενα. Λέγοντας υποκείμενα εννοούμε είτε μεμονωμένες προσωπικότητες, είτε συλλογικά αλλά και ιστορικά υποκείμενα. Τα υποκείμενα αυτά επιδεικνύουν μια κάποια σχετική αυτονομία και δρουν ως τελεστές πρακτικών.

Στα πλαίσια μιας μεσο-ιστορικής έρευνας¹⁵¹, όπως η δική μας (οργάνωση και διοίκηση της εκπαίδευσης κατά την περίοδο της ύστερης τουρκοκρατίας και της Κρητικής Πολιτείας), μιας έρευνας δηλαδή που αφορά τη μεσαία φάση των συγκυριών δηλαδή το μεταιχμιακό διάστημα το οποίο εντοπίζεται ανάμεσα στην ευνοϊκή και την

¹⁵¹ Σύμφωνα με τον Braudel (*Μελέτες για την ιστορία*, Αθήνα Μνήμων, σελ. 83) η ιστορία ταξινομείται σε τρία στρώματα: 1) στη βραχεία διάρκεια, δηλαδή σε ένα επιφανειακό στρώμα στα πλαίσια του οποίου συμβαίνουν τα διάφορα ιστορικά γεγονότα. Στην ιστορία αυτή παρουσιάζεται μια γρήγορη και ενίοτε επεισοδιακή εξέλιξη των γεγονότων 2) στην μεσαία διάρκεια, δηλαδή σε ένα βαθύτερο στρώμα το οποίο συναιρείται με την ιστορία των συγκυριών, δηλαδή την ομαδοποίηση των ιστορικών γεγονότων γύρω από ένα κοινό σημείο αναφοράς που έχει χρονική διάρκεια μερικά χρόνια (Dosse F., *Η Ιστορία σε ψίχουλα*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σελ. 117) και 3) στη μακρά διάρκεια που υπερβαίνει την ιστορία της συγκυρίας και τις αφηγήσεις της και συγκροτεί μια ιστορία δομών η οποία αναφέρεται σε ολόκληρους αιώνες.

δυσμενή-παρακμιακή φάση της συγκυρίας , η αναλυτική χρήση της έννοιας «γεγονός» και η ερμηνευτική δυναμική της εγγράφεται σε μια προβληματική μακράς διάρκειας (η σχέση της εκπαίδευσης με την κοινωνία και το κράτος στην ιστορική εξέλιξη του νεοελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος) που σχετίζεται με την ανάδειξη των αντίστοιχων ακολουθιών ή και αποκλίσεων-αντιφάσεων. Κάτι τέτοιο δεν συνεπάγεται όμως, την παραγνώριση της σημασίας του μοναδικού ελάχιστου συμβάντος χάριν μιας υποτιθέμενης έμφανσης στις δομές μακρά διάρκειας.

Όντες, αρκούντως επιφυλακτικοί, λοιπόν, για την χρονικά επίπεδη αφήγηση και ανάλυση των ιστορικών επεισοδίων, στην εργασία μας οριοθετούμε τον ιστορικό χρόνο μέσα από το διαλεκτικό συγκερασμό μιας χρονικής διάστασης που προκύπτει μέσα από τη διαλεκτική θεώρηση και λειτουργική ενσωμάτωση στην ιστορική αφήγηση του τι προηγήθηκε και του τι ακολούθησε από το αναλυόμενο ιστορικό επεισόδιο¹⁵². Το επεισόδιο αυτό ως ιστορική πραγματικότητα, ως σύνθεση του χρόνου ή σύνθεση από χρόνο είναι μια μεταβατική πραγματικότητα. Κι ο ίδιος ο χρόνος είναι το πεδίο του παρόντος με το διπλό ορίζοντα του παρελθόντος και του μέλλοντος. Οφείλουμε, βέβαια, να επισημάνουμε ότι μια τέτοια οπτική ούτε αποζητά κανονικότητες που προκύπτουν από το νόμο της αιτιότητας ούτε επικαλείται ανιστορικές συγκυρίες που εδράζονται στη διαδοχή φάσεων ανόδου και πτώσης που νομιμοποιούνται από τη δράση εξεχουσών προσωπικοτήτων. Η ανθρώπινη δράση είναι επιδεκτική άπειρων δυνατοτήτων οι οποίες ακυρώνουν τις τυχόν δεοντολογικές προβολές ανελαστικών μορφών αιτιοκρατίας και τις ντετερμινιστικές προεκτάσεις τους. Από την άλλη, όμως, η παρουσία του «συντυχιακού»¹⁵³ στο ιστορικό γίνεσθαι δεν λαμβάνεται ως μια περιοδική έκχυση χάους. Το συντυχιακό μπορεί να αναφέρεται σε κάτι που δεν υπάγεται σε μια «προβλεπόμενη κανονικότητα αλλά προκύπτει μέσα από μια δική του κανονικότητα που στηρίζεται σε κάποιες επιλογές ομάδων ή ατόμων κατόπιν σκέψης, βούλησης και αξιολόγησης [...] εδράζεται στην απρόβλεπτη ενδεχομένως πρωτοβουλία κάποιων ατομικών ή συλλογικών παραγόντων που προκύπτει κάποια συγκεκριμένη στιγμή εξαιτίας

¹⁵² Βλ. Topolski J., (μετ. Μ. Μαραγκού-Γ. Μαραγκός), *Προβλήματα Ιστορίας και Ιστορικής μεθοδολογίας*, Αθήνα 1983, εκδ. Θεμέλιο σσ. 154-159.

¹⁵³ Βλ. Αριστοτέλους, *Φυσική Ακρόασις*, 2^ο βιβλίο.

κάποιων νέων αποτιμήσεων του κοινωνικού γίνεσθαι ή εξαιτίας κάποιων μετατροπών των συλλογικών επιλογών»¹⁵⁴.

Αναφερόμενοι, τέλος, στο χώρο της ιστορίας της εκπαίδευσης¹⁵⁵ θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι στις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα η ιστορία της εκπαίδευσης ενδιαφέρονταν κυρίως για τις παιδαγωγικές θεωρίες και πρακτικές χωρίς αναφορές στο γενικότερο πλαίσιο ή ακόμη και στους γενεσιουργούς παράγοντες αυτού του πλαισίου. Από τη δεκαετία όμως του 1920 και μετά η ιστορία των ιδεών και η ιστορία του πνεύματος, η οικονομική και η κοινωνική ιστορία άρχισαν να συνδέονται με την ιστορία της παιδείας. Μετά τη δεκαετία του 1960 η ιστορία της παιδείας αντιλαμβάνεται σε μεγαλύτερο βαθμό την συνθετότητα του πεδίου της έρευνάς της εξαιτίας του κοινωνικού πλαισίου, του ταξικού ανταγωνισμού και των ιδεολογικών αντιπαράθεσεων ενώ, παράλληλα, προέκυψαν ριζοσπαστικές κοινωνικές και πολιτικές αναλύσεις του εκπαιδευτικού φαινομένου και αναδύθηκαν νέοι χώροι προσπέλασης των σχετικών ερευνών. Πιο πρόσφατες αναθεωρήσεις του πλαισίου της ιστορίας της εκπαίδευσης επικεντρώθηκαν σε μικροπροσεγγίσεις της εκπαίδευσης τοπικού χαρακτήρα, στο διεθνή χαρακτήρα πολλών εκπαιδευτικών διαδικασιών, στη μελέτη των προτεραιοτήτων και των εννοιών που σχετίζονται με την ιστορία της εκπαίδευσης καθώς και στη διαλεκτική ιστορική προσέγγιση του παιδευτικού γίνεσθαι η οποία πλαισιώνεται πια όχι από μονοδιάστατες ερμηνευτικές θεωρήσεις αλλά από διεπιστημονικές, συγκριτικές και διεθνικές πολυμεταβλητές συναρτήσεις. Η πυκνότητα της περιγραφής του τοπικού εκπαιδευτικού φαινομένου είναι στην περίπτωση αυτή απαραίτητη προϋπόθεση που αφενός εξασφαλίζει τη γνησιότητα της ιστορικής πραγματικότητας, αφετέρου παρέχει εναύσματα για τη γενίκευσή του.

¹⁵⁴ Κουτσουράκης Γ., *Όψεις της εθνικής ταυτότητας στα σχολικά εγχειρίδια γλώσσας και ιστορίας του Δημοτικού Σχολείου: Η περίπτωση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Πατρών, Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημ. Εκπ/σης, Πάτρα 1997, σελ. 175.

¹⁵⁵ Προσπάθειες για τον προσδιορισμό της ιστοριογραφίας της εκπαίδευσης έγιναν από τους: Πυργιωτάκης, Ι., (1981), *Προβλήματα στην ιστορία της εκπαίδευσης των δασκάλων στα πρώτα πενήντα χρόνια μετά την απελευθέρωση*, εκδ. Χριστινικής, Αθήνα, Δημαράς Α., «Ιστοριογραφία της εκπαίδευσης» στο περ. *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 35/37, 1988, σσ. 191-197, Χαρίτος, Χ., «Δοκίμιο για την ιστορία της ιστορίας της νεοελληνικής εκπαίδευσης», άρθρο στο περ. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τ. 54, 1990, σσ. 46-54, Χουρδάκης, Α., «Η ιστορία της παιδείας: Επιστημολογία, μεθοδολογία και προβληματική», άρθρο στον συλλ. Τόμο: Βάμβουκας, Μ., Χουρδάκης Α., *Παιδαγωγική επιστήμη στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, Πρακτικά Ζ' Διεθνούς Συνεδρίου της Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδας, (1997), εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, Ανδρέου, Α., «Ιστοριογραφία της νεοελληνικής εκπαίδευσης, μια περιοδολόγηση», άρθρο στο περ. *Θέσεις*, τ. 45, 1993, σσ. 119-137.

1.2. Μεθοδολογικό πλαίσιο

1.2.1 Τα τρία βασικά αρχεία

1.2.1.1 Το αρχείο της Χριστιανικής Δημογεροντίας Λασιθίου

Οι απαρχές της σύστασης της Χριστιανικής Δημογεροντίας Λασιθίου (Χ.Δ.Λ.), όπως θα διαπιστώσουμε παρακάτω, ανάγονται στο έτος 1856, οπότε ο Σουλτάνος οδηγήθηκε στην υπογραφή του Χάττι Χουμαγιούν. Με το Διάταγμα αυτό εκφράστηκε η πρόθεση της Τουρκικής Διοίκησης να προχωρήσει στην αναγνώριση κάποιων βασικών δικαιωμάτων στους υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στον περιορισμό της αυθαιρεσίας των εξουσιαστικών αρχών και στη εμπλοκή των λαϊκών στην διοίκηση των κοινών κάτι που καθόρισε σε σημαντικό βαθμό την πορεία και των εκπαιδευτικών πραγμάτων¹⁵⁶. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο συστάθηκαν οι Δημογεροντίες υπό την άμεση εποπτεία της Εκκλησίας. Έδρα της Χριστιανικής Κεντρικής Δημογεροντίας Λασιθίου, η οποία είχε αρμοδιότητα στις επαρχίες «*Λασιθίου, Μιραμβέλλου, Σιτειάς και Ιεραπέτρας*» ορίστηκε η Νεάπολη.

Αρχικά, οι αρμοδιότητες της Χ.Δ.Λ. περιορίζονταν μόνο στην διαχείριση των ορφανικών συμφερόντων. Σταδιακά, όμως, και ιδίως μετά την ψήφιση του Μοναστηριακού Διοργανισμού εμφανίζεται μια απόκλιση από τις αρχικές αρμοδιότητες αφού η Χ.Δ.Λ. απέκτησε και δικαστικές δικαιοδοσίες συνιστώντας «*συμβιβαστική και διαιτητική αρχή*». Παρείχε, επίσης, και τις υπηρεσίες της Χριστιανικής Ορφανικής Τράπεζας Λασιθίου (Χ.Ο.Τ.Λ.) καθώς και της Τμηματικής Εφορείας των σχολείων του Λασιθίου.

Η Χ.Δ.Λ. στεγάστηκε αρχικά στην οικία του Κωνσταντίνου Σηφάκη και αργότερα σε ιδιόκτητο κτήριο στο κέντρο της πόλης. Ο εσωτερικός Οργανισμός λειτουργίας της βασιζόταν στην ύπαρξη γραμματείας με κατάλληλο υπαλληλικό προσωπικό (γραμματέα, λογιστή, κλητήρα, επιτρόπους και επιστάτες) και στην συστηματική τήρηση οργανωμένου αρχείου. Φέρεται δε συγκροτημένη σε σώμα από τον Μάρτιο του 1869 με πρόεδρο τον Επίσκοπο Πέτρας Μελέτιο και Δημογέροντες τους: Τσαμπαρλάκη Χ' Γεώργιο, Παπαδάκη Στέφανο, Γιαννικάκη Πέτρο και Γραμματέα τον Μειμαράκη Γ. Η Χ.Δ.Λ. ασκούσε ουσιαστικά και τυπικά τα καθήκοντά

¹⁵⁶ Ζιώγος-Καραστεργίου Σ., *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, η Οθωμανική Διοίκηση και η εκπαίδευση του Γένους, Κείμενα-Πηγές: 1830-1914*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1998, σελ. 31.

της ως την έναρξη της μεγάλης επανάστασης του 1896. Άτυπα, βέβαια, συνέχιζε το έργο της ως την σύσταση της Κρητικής Πολιτείας, διεκπεραιώνοντας από το 1896 ως το 1898 μόνο τρέχουσες υποθέσεις, καθώς τόσο ο Επίσκοπος Πέτρας όσο και τα στελέχη της συμμετείχαν ενεργά στην επανάσταση.

Εξαρχής, λοιπόν, το Αρχείο της Χ.Δ.Λ., το σημαντικότερο από τα αρχεία με τα οποία τεκμηριώνεται η έρευνά μας, γίνεται κατανοητό ως προϊόν της εξουσίας, του οργανωτικού και διοικητικού πλαισίου της εποχής, του γενικότερου λειτουργικού συστήματος που του έδωσε ζωή¹⁵⁷. Το υλικό που περιέχει, όπως και οι σιωπές του, υπακούουν σε σκοπιμότητες της εξουσίας που το παρήγαγε, των προσαρμογών των υποκειμένων και των προσπαθειών τους να συνεργαστούν ή και να αντισταθούν στην εξουσία αυτή. Η συγκέντρωση των αρχειακών εγγράφων της Χριστιανικής Δημογεροντίας Λασιθίου απορρέει, κατά κάποιο τρόπο, αυτόματα από τις καθημερινές δραστηριότητες του συλλογικού αυτού διοικητικού οργάνου. Τα τεκμήρια, τα έγγραφα του Αρχείου της Δημογεροντίας εναποτέθηκαν όπως ακριβώς δημιουργήθηκαν εξ αρχής, βαθμιαία και σταθερά, όπως ακριβώς τα γεωλογικά στρώματα.

Το συγκεκριμένο Αρχείο συγκροτήθηκε επειδή αντιπροσώπευε την τεκμηρίωση του αυτοδιοικητικού οργάνου της Δημογεροντίας. Αποτελούσε τις αποδείξεις των δικαιωμάτων ή των απαιτήσεών της. Περιέχει το ιστορικό των διευθετημένων υποθέσεων, έδινε την δυνατότητα στον κάτοχό του να υπερασπιστεί τον εαυτό του ή να επιτεθεί. Έτσι, λοιπόν, το αρχείο αυτό δεν συνιστά μια λογοτεχνική ή αφηγηματική πηγή, αλλά συγκροτεί μια νομική πηγή αυθεντικού χαρακτήρα. Το υλικό του Αρχείου της Δημογεροντίας, βέβαια, δεν γεννήθηκε, αρχικά για να έχει ιστορική σημασία, αλλά απέκτησε αυτή την ιστορική αξία με την πάροδο του χρόνου και γι' αυτό ακριβώς είναι πολύτιμο στα μάτια των σύγχρονων ιστορικών, καθώς συνιστά μια χαραμάδα στο υφάδι του χρόνου.

Τα έγγραφα του αρχείου της Χ.Δ.Λ. επεκτείνονται χρονολογικά από το έτος 1869 μέχρι το 1896. Το πρώτο έγγραφο φέρει ημερομηνία 1 Ιουνίου 1869 και αφορά τον διορισμό *«κλητήρα παρά της Δημογεροντίας ταύτης με μηνιαίον μισθόν γροσίων εκατόν πενήκοντα αριθ. 150 άτινα θέλετε λαμβάνει εις το τέλος εκάστου μηνός»*. Το τελευταίο έγγραφο που εξέδωσε η Δημογεροντία ήταν στις 4 Αυγούστου 1896 και

¹⁵⁷ EGCYCLOPEDIA DE LA PLEIADE, *Ιστορία και μέθοδοί της*, τ. Γ', εκδ. Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1987, σελ. 241.

αναφερόταν στην προστασία και τη διαφύλαξη του Αρχείου. Το Αρχείο περιλαμβάνει ανακατεμένα τα έγγραφα τόσο της Χ.Δ.Α. όσο και της Χ.Ο.Τ.Α. καθώς και της Χριστιανικής Τμηματικής Εφορείας των Σχολείων του Λασιθίου (Χ.Τ.Ε.Λ.). Η διαχείρισή τους χαρακτηρίζεται από την επίθεση της χαρακτηριστικής οβάλ σφραγίδας με κυανοπράσινη μελάνη αρχειοθέτησης που φέρει στην περιφέρειά της τον τίτλο « *Η Δημογεροντία του Τμήματος Λασιθίου Κρήτης*», ενώ σε διαμήκη άξονα υπάρχει χώρος για την ημερομηνία και τον αριθμό καταχώρησης του εγγράφου. Τα έγγραφα είναι κυρίως μονόφυλλα ή δίφυλλα χειρόγραφα με ποικιλία χάρτου, γραφικών χαρακτήρων, μελάνης και αναγνωσιμότητας. Η αλληλογραφία διεξάγονταν με το διπλογραφικό σύστημα. Μπορούμε να την κατατάξουμε σε τέσσερις κύριες κατηγορίες:

1. Την Εσωτερική Αλληλογραφία (περιλαμβάνει την αλληλογραφία με τους περιφερειακούς επιστάτες ή τους Επιτρόπους)
2. Την Υπηρεσιακή Αλληλογραφία (περιλαμβάνει την αλληλογραφία με την Γενική Διοίκηση, τη Διοίκηση Λασιθίου, το Πατριαρχείο, την Μητρόπολη και τις Επισκοπές, τα σχολεία κ.λ.π.
3. Την Αλληλογραφία που αφορούσε τις κληρονομικές και ορφανικές υποθέσεις
4. Διάφορα έγγραφα με αιτήσεις ή αναφορές πολιτών, αποδείξεις, εντάλματα κ.λ.π.

Το Αρχείο της Χριστιανικής Δημογεροντίας Λασιθίου μετά τον εντοπισμό του και την διάσωσή του από τον Μητροπολίτη Πέτρας και Χερρονήσου κ.κ. Νεκτάριο τοποθετήθηκε σε σαράντα εννέα φακέλους. Η ψηφιοποίηση των εγγράφων τους έγινε από το Εργαστήριο Ιστορίας της Νεότερης Ελλάδας και Νεοελληνικού Πολιτισμού υπό τον καθηγητή κ. Απόστολο Παπαιωάννου με το σύστημα των φωτογραφικών λήψεων, από τις οποίες προέκυψαν ψηφιακές φωτογραφίες-ευανάγνωστα υποκατάστατα έτσι ώστε ο ενδιαφερόμενος ερευνητής ή άλλος να μπορεί να έχει πρόσβαση στην πληροφορία χωρίς να χρειάζεται να χρησιμοποιεί τα πρωτότυπα, πολλά από τα οποία βρίσκονται σε κατάσταση προχωρημένης φθοράς και πρέπει να συντηρηθούν. Οι ψηφιακές φωτογραφίες ξεπερνούν τις σαράντα τρεις χιλιάδες. Ανά έτος δε, έχουν πραγματοποιηθεί οι ακόλουθες λήψεις:

Έτος 1869, λήψεις 564. Έτος 1879, λήψεις: 1045. Έτος 1871, λήψεις: 614. Έτος 1872, λήψεις: 2145. Έτος 1873, λήψεις: 1968. Έτος 1874, λήψεις: 2845. Έτος 1875, λήψεις: 2253. Έτος 1876, λήψεις: 2295. Έτος 1877, λήψεις: 2630. Έτος 1878, λήψεις: 904. Έτος 1879, λήψεις: 3165. Έτος 1880, λήψεις: 1198. Έτος 1881, λήψεις: 1264. Έτος 1882,

λήψεις: 1382. Έτος 1883, λήψεις: 974. Έτος 1884, λήψεις: 1632. Έτος 1885, λήψεις: 991. Έτος 1886, λήψεις: 822. Έτος 1887, λήψεις: 1470. Έτος 1888, λήψεις: 1608. Έτος 1889, λήψεις: 813. Έτος 1890, λήψεις: 1544. Έτος 1891, λήψεις: 1442. Έτος 1892, λήψεις: 1460. Έτος 1893, λήψεις: 1067. Έτος 1894, λήψεις: 1123. Έτος 1895, λήψεις: 713. Έτος 1896-97, λήψεις: 375. Ανώνυμος φάκελος, λήψεις: 1049. Δέσμη εγγράφων, λήψεις: 814. Πρακτικά ενοικιάσεων Μονών, λήψεις: 591. Βιβλίο πράξεων, λήψεις: 287.

Στο αμέσως επόμενο διάστημα αναμένεται να ολοκληρωθεί και το στάδιο του ελέγχου κατά το οποίο θα εντοπιστούν και θα εξαλειφθούν τυχών προβλήματα που προέκυψαν είτε από μηχανική δυσλειτουργία είτε από ανθρώπινο λάθος.

1.2.1.2 Το Αρχείο της Χριστιανικής Δημογεροντίας Ηρακλείου

Το Αρχείο της Δημογεροντίας Ηρακλείου φυλάσσονταν στην Ιερά Αρχιεπισκοπή Κρήτης στο Ηράκλειο μέχρι το 1988 οπότε με την φροντίδα και πάλι του τότε Πρωτοσυγκέλου και νυν Μητροπολίτου Πέτρας κ.κ. Νεκταρίου παραδόθηκε στην Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου για να έχει την καλύτερη δυνατή συντήρηση και να είναι ακινδύνως προσιτό στην ιστορική έρευνα. Τα έγγραφα του αρχείου αυτού μετά την παραλαβή τους από την Δημοτική Βιβλιοθήκη ταξινομήθηκαν σε φακέλους με την ακόλουθη τάξη:

1. Αρχείο Δημογεροντίας, υποφάκελοι: 363
2. Αρχεία Χριστιανικής Ορφανικής Τράπεζας, υποφάκελοι: 37
3. Αρχεία Τμηματικής Εφορείας των σχολείων, υποφάκελοι: 14,
4. Αρχεία Επιτροπής Λαχείου, υποφάκελοι: 1,
5. Επιστολές Χριστόφορου Αργυράκη, υποφάκελοι: 1

1.2.1.3 Το Αρχείο της Ανωτέρας Διευθύνσεως της Παιδείας και των Θρησκευμάτων της Κρητικής Πολιτείας

Το Αρχείο της Ανωτέρας Διευθύνσεως της Παιδείας και των Θρησκευμάτων της Κρητικής Πολιτείας απόκειται στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης που ιδρύθηκε το 1920 με έδρα τα Χανιά. Το Αρχείο αυτό συνιστά Δημόσια Διανομαρχιακή Υπηρεσία, αποκεντρωμένο τμήμα των Γενικών Αρχείων του Κράτους και υπάγεται απ' ευθείας στο Υπουργείο Παιδείας. Το Αρχείο είναι σήμερα σε τέτοιο υψηλό επίπεδο, ώστε να

θεωρείται το μεγαλύτερο από τα περιφερειακά Αρχεία της χώρας, σε περιεχόμενο, όγκο και σπουδαιότητα υλικού. Σκοπός και αποστολή του Ιστορικού Αρχείου Κρήτης είναι η περισυλλογή, ταξινόμηση, καταγραφή, διαφύλαξη και προβολή των πάσης φύσεως αρχείων και κειμηλίων που αφορούν στην Ιστορία της Κρήτης. Σήμερα, συνολικά, περίπου 700.000 ιστορικά έγγραφα φυλάσσονται σ' αυτό: Μεγάλες ιστορικές συλλογές όπως η επίσημη αλληλογραφία των Κρητικών Επαναστάσεων 1821-1830, 1866-1869, 1877-1878, 1895-1898 και 1905. Περιλαμβάνονται επίσης πολλές ιδιωτικές συλλογές με αρχειακό υλικό Επαναστατών και άλλων εξεχόντων προσώπων, το αρχείο Κρητών Αγωνιστών, τα αρχεία της Τουρκικής Διοικήσεως Κρήτης, του Κεντρικού Μεταφραστικού Γραφείου Κρήτης, της Κρητικής Πολιτείας, και της Γερμανικής Κατοχής, αλλά και Διοικητικά, Δικαστικά, Εκκλησιαστικά κ.λ.π., μεγάλο φωτογραφικό αρχείο με 3.000 περίπου φωτογραφίες, πλήρες αρχείο Κρητικού Τύπου από το 1831 μέχρι σήμερα, εξειδικευμένη Βιβλιοθήκη με 10.000 τίτλους περίπου, καθώς και μεγάλη μουσειακή συλλογή με πολύτιμα ιστορικά και λαογραφικά κειμήλια. Το Αρχείο της Ανωτέρας Διευθύνσεως της Παιδείας και των Θρησκευμάτων είναι ταξινομημένο ανά έτος από το 1899 μέχρι και το 1911 σε 11 ογκωδέστατους φακέλους ως εξής:

1. 1 φάκελος με έγγραφα του έτους 1899
2. 1 φάκελος με έγγραφα των ετών 1899-1900
3. 2 φάκελοι με έγγραφα του έτους 1900
4. 1 φάκελος με έγγραφα των ετών 1900-1901
5. 1 φάκελος με έγγραφα των ετών 1901 (υποφάκελοι 1901,1902, 1903, 1904, 1903-1905)
6. 1 φάκελος με έγγραφα του έτους 1907
7. 1 φάκελος με έγγραφα του έτους 1908
8. 1 φάκελος με έγγραφα του έτους 1908
9. 1 φάκελος με έγγραφα του έτους 1909
10. 1 φάκελος με έγγραφα του έτους 1910
11. 1 φάκελος με έγγραφα του έτους 1911

Το Αρχείο περιλαμβάνει εκθέσεις νομαρχιακών επιθεωρητών, διορισμούς δασκάλων, αναφορές για την κτηριακή υποδομή, βιβλία υποβληθέντα προς κρίση, αναλυτικά και ωρολόγια προγράμματα, εσωτερικούς κανονισμούς, πρακτικά

συνεδριάσεων και διδασκαλικών συνεδρίων, πιστοποιητικά σπουδών, άδειες, μεταθέσεις, εκπαιδευτικά νομοσχέδια κ.λ.π.

1.2.2. Μεθοδολογική προσέγγιση του αρχειακού υλικού

Η ολοκλήρωση, όμως, της ψηφιακής καταγραφής του Αρχείου δεν θα σημάνει για τον κάθε ερευνητή πως έχει στα χέρια του το παν. Η ιστορία των εγγράφων του Αρχείου υπάρχει μονάχα τη στιγμή που τους θέτουμε έναν ορισμένο τύπο ερωτήσεων και όχι τη στιγμή που τα συλλέγουμε, ακόμη κι αν αυτό γίνεται μέσα στη χαρά. Γνωρίζουμε καλά όλοι μας πως το σημαντικότερο βρίσκεται στην επίπονη ερμηνεία της παρουσίας τους, στην αναζήτηση της σημασίας τους, στην τοποθέτηση της πραγματικότητάς τους μέσα σε ένα σύστημα σημείων, που η ιστορία μπορεί να επιχειρήσει να συγκροτήσει τη γραμματική τους. Οφείλουμε να παραδεχτούμε ότι δεν θα ήταν σοβαρό να κάνουμε μια Ιστορία που θα την υποκινούσε μια περιέργεια χωρίς πνοή, αναζητώντας το γεγονός για το γεγονός, θέτοντας στο παρελθόν ερωτήσεις χωρίς σοβαρό περιεχόμενο. Με σπάνιες εξαιρέσεις, το έγγραφο, το κείμενο ή το αρχείο δεν αποτελούν οριστική απόδειξη μιας οποιασδήποτε αλήθειας, αλλά αδιάψευστο μάρτυρα του οποίου το νόημα πρέπει στη συνέχεια να συνθέσουμε με τα ειδικά και ουσιαστικά ερωτήματα της παρούσας έρευνας.

Έτσι, με βάση την ιστοριογραφική προβληματική που αναπτύξαμε στην αρχή του κεφαλαίου τούτου, η διαχείριση του αρχειακού υλικού ήταν εν μέρει περιγραφική, εν μέρει αναλυτική και εν μέρει ερμηνευτική¹⁵⁸.

Η ερευνητική τακτική μας συνεπώς δεν εξαντλήθηκε στην εμπειρική περιγραφή και ανάλυση των γεγονότων και των συσχετισμών μεταξύ τους ούτε στην φαινομενολογική, απλοποιητική τους αναγωγή στην ουσία τους. Η κριτική¹⁵⁹, ερμηνευτική και αναλυτική ανάγνωση του εμπειρικού υλικού βασίστηκε στην έμμεση παρατήρηση μέσω του τεκμηριωμένου υλικού στο οποίο έχουν αποτυπωθεί τα ίχνη του παρελθόντος. Το τεκμηριωμένο αυτό υλικό περιλαμβάνει ένα μεγάλο σύνολο αρχειακού

¹⁵⁸ Kerlinger, F., (1964), *Foundations of behavioral research*, N.Y., Holt, Rinehart and Winston.

¹⁵⁹ Barzun, J., & Sraff, H. E., (1977), *The Modern Researsher*, 3^η έκδ. New York. Harsourt Brase Jovanovich, σελ.154.

υλικού¹⁶⁰ και άλλων γραπτών τεκμηρίων (νόμοι, επίσημα έγγραφα κ.λ.π.). Άλλωστε, όπως επισημαίνει και ο Pierre Bourdieu «*ακόμη κι αν κάποιος αρέσκεται σε θεωρητικά σχήματα, δεν μπορεί να δομήσει με επιστημονικό τρόπο πεδία έρευνας παρά μόνο αν βασιστεί σε δεδομένα*»¹⁶¹.

Με τεχνικές ιστοριοδιφίας συλλέξαμε το πρωτογενές αγνοημένο ή αποσιωπημένο¹⁶² αρχαιολογικό υλικό¹⁶³ για τη δόκιμη λειτουργική συγκρότηση πληροφοριακών συνόλων¹⁶⁴. Εν προκειμένω κινηθήκαμε πέρα τόσο από την θετικιστική-γεγονοτολογική ιστοριογραφία στην οποία το γεγονός εξαντλείται στην ταύτισή του με το συμβάν όσο και από την λογική των πρώιμων Annales που απέκλειαν το συμβάν από την ιστοριογραφία τους. Το κάθε ιστορικό γεγονός στην δική μας ιστορική έρευνα, προέκυπτε αναπόφευκτα από μια διαδικασία επιλογής μεταξύ άλλων¹⁶⁵ συχνά αποκρουστικών ή και θεωρούμενων ως ασήμαντων. Ο καθορισμός και η επιλογή του έγινε με βάση τις κεντρικές και τις ειδικότερες υποθέσεις της έρευνας και το πρόβλημα που επιχειρούσαμε να λύσουμε. Τοποθετήθηκε δε μεταξύ των άλλων

¹⁶⁰ Ως αρχείο εννοείται όχι μόνον το σύνολο των κειμένων που έχουν συλλεγεί ή περισωθεί σε μια συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, αλλά και το σύνολο των κανόνων που νομιμοποιούν και ελέγχουν τα όρια και τις μορφές αναπαραγωγής των λόγων σε μια ορισμένη περίοδο, σε μια συγκεκριμένη κοινωνία. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η ανάλυση των λόγων μεταφέρεται, από την εξωτερική περιγραφική σχέση των παραγόντων επίδρασης στη διαμόρφωση του πλαισίου σχηματισμού του λόγου, στη μελέτη των ιδιαίτερων συνθηκών ύπαρξης του λόγου αυτών, δηλαδή, που επέτρεψαν τη γένεση και την ανάδυση του συγκεκριμένου λόγου και όχι κάποιου άλλου και που τον συνδέουν με τις διάφορες κοινωνικές πρακτικές. Βλπ. Σχετικά, Foucault, M., *Η αρχαιολογία της γνώσης*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1987, σσ. 179-180. Συμμεριζόμαστε έτσι την άποψη που υποστηρίζει ότι η χρήση των γραπτών ντοκουμέντων ως «μη αντιδρώντα δεδομένα» είναι πιθανώς ο πλέον αναγνωρισμένος και αποδεκτός τρόπος ανεμπόδιστης μέτρησης» βλπ. George H., Lewis (ed.), (1975) «fist-fights for the kitchen», Εκδ. Goodyear Publishing Company Inc., California, σσ. 316-318, μτφρ. Ε. Σοφιανού.

¹⁶¹ Bourdieu P., *The state of nobility* σελ. 264

¹⁶² Foucault M., (μετ. Κ. Παπαγιώργος), (1987), *Η αρχαιολογία της γνώσης*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα.

¹⁶³ Για να εξασφαλίσουμε τον πληροφοριακό πλουραλισμό στην έρευνά μας συνεργαστήκαμε με την Ιερά Μητρόπολη Πέτρας και Χερρονήσου, στην οποία εναπόκειται το Αρχείο της Χριστιανικής Δημογεροντίας Λασιθίου, το Γυμνάσιο και το Λύκειο Νεάπολης στην κατοχή των οποίων βρίσκονται τα μαθητολόγια και τα βιβλία ελέγχου της Ελληνικής Σχολής και του Γυμνασίου Νεαπόλεως της περιόδου που εξετάζουμε, το Ιστορικό Αρχείο Κρήτης στα Χανιά, το Ιστορικό Μουσείο Κρήτης στο Ηράκλειο, τη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, τη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Κρήτης στο Ρέθυμνο, τη Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου στην οποία φυλάσσεται το Αρχείο της Χριστιανικής Δημογεροντίας Ηρακλείου και ο τύπος της εποχής, την Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ρεθύμνης, όπου διατηρείται μικρό μόνο μέρος του Αρχείου της Χριστιανικής Δημογεροντίας Ρεθύμνης, το Ε.Λ.Ι.Α., την Εθνική Βιβλιοθήκη και το Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών στην Αθήνα.

¹⁶⁴ Στην παρούσα εργασία ο ιστορικός μας χρόνος έχει οροθετηθεί μέσα στα πλαίσια μιας διαλεκτικής θεώρησης και λειτουργικής ενσωμάτωσης εκείνου που προηγήθηκε και εκείνου που ακολούθησε το αναλυόμενο ιστορικό επεισόδιο, βλπ. Topolski, J., μτφρ. Μ. Μαραγκού-Γ. Μαραγκός, (1983), *Προβλήματα ιστορίας και ιστορικής μεθοδολογίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, σσ. 154-159.

¹⁶⁵ Foucault, M., μετ. Κ. Παπαγιώργη, (1986), *Οι λέξεις και τα πράγματα. Μια αρχαιολογία των επιστημών του ανθρώπου*, εκδ. Γνώση, Αθήνα, σελ. 502.

δεδομένων που συνθέτουν το Όλο¹⁶⁶ του προβλήματος. Έτσι πραγματοποιήθηκε η διαδικασία ανασυγκρότησης του υλικού της έρευνάς μας κατά την οποία προβάλλαμε και εστίασαμε τον αναλυτικό μας φακό στα στοιχεία που θεωρούσαμε σημαντικά, χωρίς βέβαια να προδώσουμε το υλικό μας.

Στη φάση αυτή, τα έγγραφα του αρχαιικού υλικού αφού ταξινομήθηκαν με απόλυτη χρονική ακολουθία, αξιολογήθηκαν τόσο εσωτερικά όσο και εξωτερικά, έτσι ώστε να επιβεβαιωθεί η αξία τους για τους σκοπούς της μελέτης μας. Κατά τη διάρκεια των πραγματολογικών στιγμών των αναγνώσεων, η εξαγωγή νοημάτων για το υπό ανάλυση υλικό και η επικοινωνιακή διάδραση επιτεύχθηκε με την ταξινόμηση του σε διάφορες γενικές κατηγορίες όπως θεσμικό πλαίσιο, διδακτικό προσωπικό, μαθητές, σχολική ζωή, οικονομικά μέσα, διοίκηση της εκπαίδευσης, σχολικό δίκτυο, κοινωνικός και οικονομικός περίγυρος, υλικοτεχνική υποδομή, σχολικά βιβλία κ.λ.π.. Κάθε γενική κατηγορία είχε δομηθεί από επιμέρους περιγραφικές αναλυτικές κατηγορίες όπως διάρθρωση των εκπαιδευτικών βαθμίδων, διδασκόμενα μαθήματα, τρόπος επιλογής των εκπαιδευτικών, προσόντα διορισμού, μισθολόγιο, αξιολόγηση για την γενική κατηγορία «Οργάνωση της εκπαίδευσης» κ.λ.π. Οι παραπάνω αναλυτικές κατηγορίες αναπτύσσονταν ή συρρικνώνονταν κατά τη διάρκεια της εργασίας των διαφόρων περιόδων στη διαμόρφωση των οποίων οδηγηθήκαμε προκειμένου να θεμελιωθεί η ιστορική διάσταση των ερευνητικών δεδομένων με απώτερο στόχο να αναδειχθούν οι διαφορές στο χρόνο¹⁶⁷. Ο χωρισμός των ενότητων ανάγνωσης καθώς και η έκτασή τους ορίστηκαν εμπειρικά με την ολοκλήρωση ενός νοήματος στο επίπεδο της καταδήλωσης. Επομένως, γνώμονας του χωρισμού στάθηκε το σημαίνον, δηλαδή το πρώτο τη τάξει σημασιόμενο¹⁶⁸. Παράλληλα, έγινε προσπάθεια σύνθεσης της εκάστοτε εξεταζόμενης ενότητας ανάγνωσης με μία ή περισσότερες από τις προηγούμενες ή επόμενες ενότητες. Η κίνηση αυτή μάς βοήθησε να διατηρήσουμε το υλικό των κατηγοριών σε μια ενότητα (οι παράγραφοι-στο μεγαλύτερο μέρος τους-έχουν επιλεγεί ως δομική ανάπτυξη αλλά και νοηματική συνέχεια των επιμέρους αναλυτικών κατηγοριών). Η κατασκευή κατηγοριών και επί μέρους περιγραφικών αναλυτικών κατηγοριών βοήθησε στην πειθαρχημένη εξέλιξη ή βελτίωση των θεμάτων αλλά και στη διαχρονική διαδοχή της

¹⁶⁶ Χουρδάκης, Α., *Ιστορία της παιδείας: επιστημολογία, μεθοδολογία και προβληματική*, ό.π. σελ. 105.

¹⁶⁷ Κυριαζή, Ν., (1998), *Η κοινωνιολογική έρευνα: κριτική επισκόπηση των μεθόδων και τεχνικών*, εκδ. Ελληνικές Επιστημονικές Εκδόσεις, Αθήνα, σελ. 303.

¹⁶⁸ Βλπ. Κάριν Μπόκλουντ-Λαγοπούλου, «Τι είναι η σημειωτική;», άρθρο στο περ. *Διαβάζω*, 71, σσ. 15-23.

συρρίκνωσής τους. Τα θέματα προέκυπταν από τα σημαίνοντα, δηλαδή την υλική μορφή ή το προϊόν της γραφής και χρησίμευαν ως πληροφοριοδότες για την ανάδειξη, αποσιώπηση ή τα κενά στις κατηγορίες που διαμορφώναμε. Αναπτύσσονταν δε στην πρόταση των εγγράφων, στην παράγραφο, σε όλο το κείμενο. Δηλαδή, αυτό που μας ενδιέφερε ήταν η βασική ιδέα που αναπτύσσεται σε μέρος του κειμένου ή σε ολόκληρο το κείμενο. Μέσα από την συνδήλωση ή συνεμφαντικότητα της έννοιας επιχειρήσαμε την ανάλυση μακροκοσμικών εννοιών οι οποίες περιγράφουν τις εκπαιδευτικές, πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες με έμφαση στην κατανόηση της ιστορικότητας μέσα στην οποία είναι εγγεγραμμένη η εκάστοτε έννοια. Η συνδήλωση ή συνέμφανση ήταν πιο επεξεργασμένος τρόπος ανάλυσης σε σχέση με το πρώτο επίπεδο του σημαινόμενου, το πληροφοριακό¹⁶⁹. Το δεύτερο επίπεδο, δηλαδή το συνδηλωτικό (η συνειρμική ή μεταφορική έννοια όπως προτείνει ο Roland Barthes¹⁷⁰), ήταν μια δεύτερη σημειωτική ή νεοσημειωτική ανοικτή όχι μόνο στην επιστήμη του μηνύματος αλλά και στις επιστήμες του συμβόλου. Όμως, η ερμηνευτική μας μέθοδος δεν περιστάθηκε μόνο στην προσπέλαση ενός κειμένου. Αλλά επεκτάθηκε και στην οποιαδήποτε «σημαίνουσα δράση» καθώς, όπως επισημαίνει ο Jean Starobinsky, «η κατανόηση καθίσταται τότε η κατ'εξοχήν ερμηνευτική πράξη, που δεν περιορίζεται μόνο στον τομέα του γραπτού λόγου, αλλά βρίσκει εφαρμογή και σε όλες τις ανθρώπινες καταστάσεις που απαιτούν την ακριβή ακρόαση των προθέσεων οι οποίες εκδηλώνονται από μίαν άλλη συνείδηση»¹⁷¹. Ο μόνος τρόπος για να προσεγγιστεί το άτομο ένθεν αυτού που εκφράζει, ήταν να εμψευτεί ο τρόπος με τον οποίο το άτομο εκφράζεται χάρη στο λόγο και στο ύφος του. Και αυτό συνιστά μια επιβεβλημένη «επάνοδο του δρώντος», ο οποίος προσδιορίζεται από τα δεδομένα του πεδίου δηλαδή από την κατάσταση, στην παραγωγή της οποίας όμως μετέχει πέρα από κάθε ντετερμινιστική προσήλωση στις δομές. Έχουμε ως κύριο τεκμήριο νομιμότητας μιας τέτοιας ερμηνευτικής προσέγγισης το ότι πολλές από τις περιοχές του πολιτικού, εκπαιδευτικού και ιδεολογικού Λόγου έχουν είτε ως θέμα είτε ως υπόστρωμα τη δράση αναφερόμενες σε αυτή, επαναπεριγράφοντάς την ως πρόθεση

¹⁶⁹ Το σημαίνόμενο, δηλαδή η έννοια του σημείου μπορεί να έχει κυριολεκτική ή και συνειρμική σημασία. Η κυριολεκτική σημασία λέγεται συνήθως καταδήλωση. Για τη συνειρμική σημασία πληθαίνουν οι όροι στα ελληνικά: υποδήλωση, συνδήλωση, συνέμφανση, συνειρμικότητα.

Η συνδήλωση είναι η μεταφορική σημασία: το λευκό είναι καθαρό (γι' αυτό οι νοικοκυρές αγαπούν το λευκό), είναι το αγνό (άρα το χρώμα της αθωότητας). Η συνδήλωση επομένως είναι μεταφορική, δεν είναι όμως ατομική αλλά κοινωνικοποιημένη, βλπ. Μπόκλουντ-Λαγοπούλου, Κ., ό.π. σελ. 19.

¹⁷⁰ Barthes, R., (1988), *Εικόνα-μουσική-κείμενο*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, σσ. 61-62.

¹⁷¹ Schleirmacher F., *Hermeneutique*. Geneve, Labor et Fides, 1998.

και αναδημιουργώντας την ως μετασχηματισμό. Τεκμηριώνοντας την θεώρηση της ελλόγου πράξης ως κείμενο, νομιμοποιούμαστε να μεταφέρουμε τα κυριότερα σημεία της ερμηνείας των κειμένων στην ερμηνεία γενικότερα¹⁷².

Τη συλλογή του αρχειακού υλικού ακολούθησε μια πρώτη ανάγνωσή του η οποία έγινε χωρίς προσφυγή στα προ-διατυπωμένα ερωτήματα. Ταυτόχρονα πραγματοποιήθηκε και η τελική συγκρότηση του θεωρητικού υποβάθρου χωρίς το οποίο η ιστορία μπορεί να είναι «πολύσχολη αλλά τυφλή»¹⁷³. Ο Holsti γράφει ότι η «λεγόμενη ανάγνωση πίσω από τις γραμμές είναι καλό να αναβάλλεται για το ερμηνευτικό στάδιο, οπότε ο ερευνητής θα είναι ελεύθερος να χρησιμοποιήσει όλη τη φαντασία και τη διαίσθησή του για να εξαγάγει από τα στοιχεία τα κατάλληλα συμπεράσματα»¹⁷⁴. Η παρουσία ή η απουσία ή η ανάπτυξη ενός μοτίβου ή θέματος στην περιοδολόγηση επηρεάστηκε σημαντικά από την ύπαρξη ή μη ή από την έκταση του αρχειακού υλικού. Η επιλεκτικότητα οφείλεται, επίσης, στις κατά ένα μεγάλο μέρος ομοιογενείς επαναλήψεις, στερεότυπες συμπεριφορές ή διατάξεις που εμπεριέχονται στο αρχειακό υλικό.

Η κατηγοριοποίηση του αρχειακού υλικού πραγματοποιήθηκε στη βάση ευδιάκριτων και γενικά παραδεκτών χρονολογικών τομών της ιστορικής, κοινωνικής και πολιτικής δυναμικής από την οποία προσδιορίζονταν οι αντίστοιχες εκπαιδευτικές πολιτικές φωτίζοντας, έτσι, με πληροφορίες την αλληλουχία των προκρινόμενων γεγονότων που κυριάρχησαν σε καθεμία απ' αυτές. Διάφορα μέρη των πληροφοριών αυτών συσχετίστηκαν με θεωρητικές προτάσεις και βιβλιογραφικές αναφορές προκειμένου να δομηθεί και να τεκμηριωθεί η ερμηνεία τους. Τα αξιώματα των ερμηνειών συνδέθηκαν σε πολλές περιπτώσεις με αποσπάσματα από τα ίδια τα έγγραφα, τα οποία παρατίθενται μέσα στο κείμενο της εργασίας σε μονοτονική γραφή. Η ανάλυση επιλεγμένων αποσπασμάτων αναδιοργάνωσε τις σημαντικότερες έννοιες των ερευνητικών δεδομένων σε τρία επίπεδα: το κυριολεκτικό ή πληροφοριακό επίπεδο (ή τη σημειωτική του μηνύματος), τον χαρακτηρισμό ή την μεταγλώσσα ή την προέκταση του

¹⁷² Ρικέρ Π., *Το μοντέλο του κειμένου: η έλλογος πράξη θεωρούμενη ως κείμενο*.

¹⁷³ Mc Pherson A.-raab C.D., (1988), *Governing education sociology of Policy since 1945*, edinburgh, edinburgh university Press 1988, σελ. 9.

¹⁷⁴ Peter K. Manning, Betty Cullum-Swam, "Narrative Content, and Semiotic Analysis" στον *Handbook of Qualitative Research*, (επιμ.), Denzin N. K., εκδ. Publications, London 1994, σελ. 464.

μηνύματος, και τη συνεμφατική ή τη μεταφορική έννοια (δηλαδή την παραπομπή σε ένα συμβολικό επίπεδο σημασίας)¹⁷⁵.

Μετά την αξιολόγηση αυτή, συγκροτήθηκε ένα σώμα επικυρωμένων γεγονότων και πληροφοριών το οποίο έγινε αποδεκτό ως αξιόπιστο, ως μια έγκυρη βάση για τη δοκιμασία και ερμηνεία των υποθέσεων. Οι ιστορικές πλέον μαρτυρίες οι οποίες προέκυψαν από τη διαδικασία αυτή μελετήθηκαν τόσο με την κλασική μέθοδο ένταξής τους μέσα σε ένα πλαίσιο τέτοιο που θα επέτρεπε την ιστορική, την παιδαγωγική και την κοινωνική ερμηνεία¹⁷⁶ του τοπικού εκπαιδευτικού συστήματος όσο και με τη μέθοδο της ανάλυσης περιεχομένου των εγγράφων που τις περιέχουν ώστε, μέσα στα πλαίσια της ιστορικής συνάφειας ν' ανασυγκροτηθεί το εσωτερικό δυναμικό τους και να καταστεί δυνατή η κατανόηση των μηνυμάτων και των σηματοδοτήσεων των συντακτών τους. Τα έγγραφα προσεγγίστηκαν με έναν τρόπο ο οποίος εξασφάλιζε τόσο την εξωτερική κριτική (έλεγχος πατρότητας και αυθεντικότητας) όσο και τον εσωτερικό έλεγχο (έλεγχος αξιοπιστίας της μαρτυρίας)¹⁷⁷.

Ανφορικά με τα νομικά κείμενα, εκείνα αναλήθηκαν με βάση αφενός την ιστορική και κοινωνική δυναμική τους και αφετέρου την δική μας ερμηνευτική κατάσταση. Η διαδικασία ερμηνείας-κατανόησης των κειμένων αυτών δεν αρκέστηκε στην αναζήτηση του τι σκέφτονταν και σε τι αποσκοπούσαν οι άνθρωποι που τα συνέταξαν αλλά συμπεριέλαβε και την διάσταση του τι πίστευαν ότι συνέτασσαν οι άνθρωποι αυτοί¹⁷⁸. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα το άνοιγμα της κατανοητικής προσέγγισης τόσο στα ψυχολογικά δεδομένα όσο και στα δεδομένα του κοινωνικο-πολιτικού πλαισίου.

Επιδίωξη, τελικά, της παραπάνω διαδικασίας ήταν η συγκρότηση ενός επικυρωμένου χάρτη γεγονότων και πληροφοριών, τέτοιου που να μπορεί να γίνει αποδεκτός ως μια έγκυρη βάση αξιόπιστων πληροφοριακών σχημάτων δεκτικών περαιτέρω ιστορικής ανάλυσης και κοινωνιολογικής προσέγγισης στην βάση τριών μεθοδολογικών και αναλυτικών παραμέτρων οι οποίες αναφέρονται στην ιστορική

¹⁷⁵ Βλπ. Μπόκλουντ-Λαγοπούλου, Κ., ό.π., σσ. 15-23.

¹⁷⁶ Σε ό,τι αφορά τα βασικά συστατικά της ερμηνευτικής διαδικασίας θεωρήσαμε ως *ερμηνευτέο* αυτό που κάθε φορά έρχιζε ερμηνείας, το συμβάν των προς εξήγηση συμβάντων και λόγων και ως *ερμηνεύον* τις επιστημολογικές αρχές οι οποίες διέπουν την ερμηνευτική μας ματιά.

¹⁷⁷ Την δυσπρόστατη αυτή προσέγγιση προτείνουν οι Langlois και Seignobos (παρατίθενται στο Χουρδάκης, Α., ό.π. σελ. 117).

¹⁷⁸ Bork R., «Interview in Borkv. Tribe on natural law. The ninth Amendment. The role of the Court», στο *Life*, Fall 1991, σελ. 96.

πορεία: α) από το όραμα της διεκδίκησης ενός οργανωμένου εκπαιδευτικού συστήματος, β) μέχρι την δημιουργία και την εξέλιξή του γ) σε συνάρτηση βέβαια πάντα με τα δεδομένα του γενικότερου χωροχρονικού πλαισίου αναφοράς μας και τις συσσωματώσεις που προκαλούσαν οι αμφίδρομες αλληλεπιδράσεις των ιδεολογικών και πολιτικών επιλογών, των συγκρούσεων ανάμεσα στους κοινωνικούς φορείς, των ατομικών συμπεριφορών, των προσδοκιών και των αντιλήψεων, καθώς και των δεδομένων που προσδιόριζαν τον χαρακτήρα τόσο της τοπικής αστικής συγκέντρωσης όσο και της εγχώριας αγροτικής δομής.

Η εσωτερική¹⁷⁹ κοινωνιολογική και ιστορική ανάλυση των εκπαιδευτικών θεσμών, ως επί μέρους στοιχείων της διαδικασίας εκσυγχρονισμού της κοινωνίας, η εξελικτική προσέγγισή τους στα πλαίσια των διαδικασιών μετασχηματισμού τους μέσα στο χρόνο, όπως επίσης και η περιοδολόγηση και η τυπολογία αυτού του μετασχηματισμού φώτισαν, με βάση το πραγματολογικό υλικό, ορισμένες ενδιαφέρουσες πτυχές της τοπικής εκπαιδευτικής ιστορίας στο πεδίο τόσο της εκπαιδευτικής πολιτικής όσο και της κοινωνικοπολιτικής κατάστασης.

Σε ένα άλλο επίπεδο, η ιστορική μας ανάλυση βασίστηκε στην υπόθεση και το πρόβλημα¹⁸⁰. Κατά τη διαδικασία αυτή δεν αποφευχθήκανε, βέβαια, οι τελικές και συνολικές συνθέσεις, αλλά και οι καταθέσεις νέων προβληματισμών, που θα οδηγήσουν στο μέλλον σε πιο εξειδικευμένες αναζητήσεις. Της ερμηνείας και κριτικής ανάλυσης βέβαια προηγήθηκε η φαινομενολογική περιγραφή. Αναφερόμαστε στην περιγραφή των κύριων επιλογών κάθε νομοθετικής παρέμβασης ή κάθε πρότασης ή πρόθεσης και πρακτικής στον χώρο της εκπαίδευσης (τι, που, πότε, ποιοι, πως;). Την περιγραφή αυτή ακολούθησε η τελική ερμηνευτική ανάγνωση. Το αντικείμενο της ερμηνείας φαίνεται να βρίσκεται στη διασταύρωση της ενδιαφέρουσας θέσης του Gadamer ότι «*υπάρχει κατανόηση όπου υπάρχει Λόγος (discours)*»¹⁸¹ και της πολύ πιο ριζοσπαστικής διακοίνωσης του Derrida' ότι «*κατά έναν κάποιο τρόπο όλα είναι κείμενο*». Παράλληλα,

¹⁷⁹ Σύμφωνα με τον Ρικέρ Π. «*Η ιστορία αρχίζει όταν σταματάμε να κατανοούμε άμεσα και αναλαμβάνουμε να ανασυστήσουμε τη συνάφεια των προηγούμενων γεγονότων σύμφωνα με αρθρώσεις, διαφορετικές από εκείνες που ισχύουν στη συνάφεια των κινήτρων και των λόγων που προβάλλουν οι πρωταγωνιστές της ιστορίας*».

¹⁸⁰ Λάβαμε ιδιαίτερα υπόψη τη σειριακή εκδοχή της ιστορικής έρευνας. Η σειριακή ιστορία περιγράφει τις συνέχειες σύμφωνα με τον τύπο της ασυνέχειας: είναι μια ιστορία-πρόβλημα και όχι μια ιστορία-αφήγηση (Noreau P.,-Goff S., μετ. Ζ. Μητσοτάκη, *Το έργο της Ιστορίας*, εκδ. Ράππα, Αθήνα 1983, , σελ. 137).

¹⁸¹ Benveniste E., *problemes de linguistique generale*, Paris, Gallimard, 1966 σελ. 111.

όμως, με τον Λόγο και η δράση χρήζει ερμηνείας¹⁸². Η αποκρυπτογράφηση του νοήματος του Λόγου είτε ως Κείμενο είτε ως Δράση προϋποθέτει τοιούτοτρόπως την ενσωμάτωση τόσο των γνώσεων που συγκροτούν την περικείμενη διάσταση, όσο και των γνώσεων «για το» και «από το» συγκείμενο.

Η επεξεργασία των πληροφοριακών συστημάτων αναφέρεται από τη μια μεριά στη δομή της εννοιολογικής αποδοχής ή απόρριψης των ερευνητικών ερωτημάτων που αποτελούν κομμάτι της αποσαφήνισης των σχέσεων ανάμεσα στα δεδομένα και από την άλλη στην διασύνδεση των ερευνητικών ερωτημάτων με το θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο σε μια αλληλεπίδραση. Έτσι, η αλληλεπιδραστική διεργασία της ανάλυσης των δεδομένων και των ερωτημάτων έγινε μέσα στα πλαίσια των εννοιών και των ερωτημάτων της θεωρητικής κατασκευής. Τα συμπεράσματα, τελικά, εξήχθησαν από το πραγματολογικό υλικό ως αποσαφήνιση του υπό διερεύνηση πεδίου με βάση το πραγματολογικό υλικό στα πλαίσια της θεωρίας.

¹⁸² Thompson J., ό.π. σελ. 218.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η περίοδος της ημιαυτονομίας
(Αποκεντρωμένο-αυτοδιοικούμενο σύστημα οργάνωσης
και εποπτείας της εκπαίδευσης)

1. Η περίοδος πριν από το Χάττι- Χουμαγιούν. Ο θεσμός των Σχολικών Εφορειών.
 - 1.1 Αιγυπτιακή διοίκηση
 - 1.1.1 Ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο
 - 1.2 Μεταβολή των δεδομένων-Επανάκαμψη της τουρκικής διοίκησης
 - 1.2.1 Το ιστορικό πλαίσιο
 - 1.2.2. Επιδείνωση της εκπαιδευτικής κατάστασης-κάθετη οργάνωση της σχολικής ζωής
 - 1.2.3 Μέθοδος διδασκαλίας
 - 1.3 Οι μεταρρυθμίσεις του Gulhane
 - 1.3.1 Το ιστορικό πλαίσιο
 - 1.3.2 Υποτυπώδης οργάνωση και εποπτεία της εκπαίδευσης από την Εκκλησία-Οι Σχολικές Εφορείες
2. Η περίοδος μετά το Χάττι- Χουμαγιούν. Το πέρασμα από τις άτυπες Σχολικές Εφορείες στο θεσμό των Δημογεροντιών
 2. 1. Ιστορικό πλαίσιο-Χάττι Χουμαγιούν
 - 2.2. Συγκρότηση των Δημογεροντιών και ανάληψη εκ μέρους τους της οργάνωσης και εποπτείας της εκπαίδευσης
 - 2.3 Τα οικονομικά της εκπαίδευσης-Οι λαϊκοί αναλαμβάνουν τον έλεγχο της εκπαιδευτικής διαδικασίας- Το Μοναστηριακό Ζήτημα
3. Η επανάσταση του 1866-Ο Οργανικός Νόμος-Η νεοσύστατη Χριστιανική Δημογεροντία Λασιθίου αναλαμβάνει την οργάνωση και την διοίκηση της εκπαίδευσης στο διαμέρισμα Λασιθίου.
 - 3.1. Ιστορικό πλαίσιο
 - 3.2 Οργανικός Νόμος-εδραίωση του Δημογεροντιακού θεσμού
 - 3.3 Οι χριστιανοί αντιπρόσωποι αναλαμβάνουν την πολιτική εποπτεία της εκπαίδευσης
 - 3.4 Οι Δημογεροντίες
 - 3.5 Ο Μοναστηριακός Διοργανισμός-Η Εκκλησία αναλαμβάνει την οικονομική στήριξη της εκπαίδευσης και ισχυροποιεί τη θέση της στην οργάνωση και εποπτεία του εκπαιδευτικού συστήματος
 - 3.6 Πρώτος Κανονισμός λειτουργίας των σχολείων-Η εποπτεία της εκπαίδευσης ανατίθεται σε ιεραρχικώς θεσμοθετημένα συλλογικά όργανα.
 - 3.6.1 Υιοθέτηση του «κατά το τμήμα του Ηρακλείου Κρήτης ιδρυθέντων δημοτικών σχολείων» Κανονισμού.
 - 3.6.2 Το σχολικό Δίκτυο
 - 3.6.3 Σκοπός των σχολείων
 - 3.6.4. Εποπτεία της εκπαίδευσης
 - 3.6.5 Ρυθμίσεις για το διδακτικό προσωπικό
 - 3.6.6 Διάρθρωση της εκπαίδευσης-μέθοδος διδασκαλίας-διδασκόμενα μαθήματα- διδακτικά βιβλία- ρυθμίσεις για τους μαθητές.

3.6.7 Ένταση του εσωτερικού ελέγχου για την επίτευξη της αποτελεσματικότητας

3.7 Ο αυτοδιοικούμενος θεσμός των Μοναστηριακών συνελεύσεων

3.8. Στατιστικά της Εκπαίδευσης

4. Η περίοδος μετά τη Σύμβαση της Χαλέπας

4.1. Ιστορικό πλαίσιο- Σύμβαση της Χαλέπας

4.2 Σύσταση Κεντρικής Εκπαιδευτικής Εφορείας

4.3 Πρώτος εκπαιδευτικός Νόμος

4.3.1 Διάρθρωση της εκπαίδευσης

4.3.2 Σκοποί της εκπαίδευσης-σχολικό δίκτυο

4.3.3 Το διδακτικό προσωπικό

4.3.4 Μέθοδος διδασκαλίας-διδακτικά βιβλία

4.3.5 Εποπτεία του εκπαιδευτικού συστήματος

4.3.6 Ο ρόλος της Τοπικής Αυτοδιοίκησης

4.3.7 Διαμαρτυρία της Δημογεροντίας Λασιθίου για την σύσταση της Τμηματικής Εφορείας

4.3.8. Θεσμοθέτηση εξεταστών για δασκάλους και μαθητές

4.3.9 Τα οικονομικά της εκπαίδευσης

5. Μεταβολή των οικονομικών και κοινωνικών δεδομένων

6. Η επανάσταση του 1889- δεύτερος εκπαιδευτικός νόμος

6.1. Ιστορικό-κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο

6.2 Σύγκρουση Δημογεροντίας-Τμηματικής Εφορείας. Απορρύθμιση της εκπαίδευσης

6.3 Απαξίωση της εκπαίδευσης

6.4 Οι πρώτες απεργίες των δασκάλων

7. Η περίοδος μετά την επανάσταση του 1889

7.1. Ιστορικό πλαίσιο

7.2 Ο εκπαιδευτικός νόμος του 1889

7.2.1 Διαβάθμιση της εκπαίδευσης-Διδασκόμενα μαθήματα

7.2.2 Διαβάθμιση του εκπαιδευτικού προσωπικού

7.2.3 Εξεταστικό σύστημα

7.2.4 Εποπτεία της εκπαίδευσης

8. Συνεχείς μεταβολές του πολιτικο-οικονομικού και κοινωνικού πλαισίου

8.1 Το ιστορικό πλαίσιο

8.2 Νέα κρίση στον χώρο της εκπαίδευσης

8.3 Το Γυμναστικό Ζήτημα

9. Η κατάρρευση της οικονομίας

9.1 Το ιστορικό πλαίσιο

9.2 Ο μεταρρυθμιστικός λόγος για την εκπαίδευση

9.3 Νέος εκπαιδευτικός Νόμος

10. Η επανάσταση του 1896.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η περίοδος της ημιαυτονομίας

(Αποκεντρωμένο, αυτοδιοικούμενο σύστημα οργάνωσης και εποπτείας της εκπαίδευσης)

1. Η περίοδος πριν από το Χάττι- Χουμαγιούν. Ο θεσμός των Σχολικών Εφορειών

1.1 Αιγυπτιακή διοίκηση

1.1.1 Ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο

Η δυσπραγία που παρατηρήθηκε κατά την πρώτη περίοδο της τουρκοκρατίας στην περιοχή του Λασιθίου, δηλαδή πριν από την υπογραφή του Χάττι- Χουμαγιούν, δεν ήταν άσχετη με την γενικότερη κακοδιοίκηση που χαρακτήριζε τον τουρκικό διοικητικό μηχανισμό. Η οργάνωση του χώρου στην περιοχή παρέμενε ρευστή και χωρίς οικονομικά ενεργό διάθροση. Το σύστημα διοίκησης δεν περιλάμβανε πολλά επίπεδα, ούτε αποκέντρωση αρμοδιοτήτων. Δεν υπήρχαν πολλά περιθώρια για ιεραρχική διαφοροποίηση των επαρχιακών διοικητικών κέντρων στη βάση της διοικητικής λειτουργίας. Έτσι, οι οικισμοί του Λασιθίου δεν απέκτησαν μεγάλη οικονομική και πολιτική δύναμη διότι αποτελούσαν απλώς εξαρτήματα ενός στατικού και συγκεντρωτικού διοικητικού μηχανισμού.

Μια παρένθεση άρχισε να ανοίγεται το 1831 οπότε οι Τούρκοι παραχώρησαν το νησί στον Αντιβασιλέα της Αιγύπτου Μωχάμετ Άλη. Η κατάσταση, στην αρχή τουλάχιστον, φάνηκε να βελτιώνεται κάτω από τη διοίκηση του Μουσταφά Πασά. Η πληθυσμιακή υπεροχή των χριστιανών άρχισε να συνοδεύεται και από μια ποιοτική αναβάθμιση της πολιτικής και κοινωνικής επιρροής τους. Η επανάσταση και τα αμέτρα που πήρε ο αιγύπτιος Αντιβασιλέας κλόνισαν ανεπανόρθωτα την κυριαρχία των μουσουλμάνων μεγαλοιδιοκτητών. Ο οικονομικός και ο κοινωνικός χάρτης της περιοχής του Λασιθίου μεταβλήθηκε σημαντικά. Η απαγόρευση της εγκατάστασης χριστιανικών πληθυσμών στα παράλια άρχισε να ωφελεί την ανάπτυξη της ενδοχώρας. Έτσι, ξεκίνησε η ακμή του Καινούργιου Χωριού, της σημερινής Νεάπολης, η οποία συνιστούσε το κέντρο της κεφαλαιακής συσσώρευσης του πλεονάζοντος στην περιφέρεια γεωργικού οικονομικού κεφαλαίου. Στον οικισμό αυτό άρχισε να

παρατηρείται μια κάποια αστική λειτουργία, καθώς το Καινούργιο Χωριό καθιερώθηκε τοπικά και μέσα σε ένα κατά βάση αγροτικό και ημιφεουδαρχικό πλαίσιο, ως μεταπρατικό κέντρο για τα αγροτικά προϊόντα εξαρτημένο άμεσα από τον στενό αγροτικό του περίγυρο. Έναν περίγυρο που μέχρι τότε βρισκόταν κάτω από συνεχή οικονομική πίεση, με υψηλό ποσοστό ακτημόνων¹⁸³ και με καλλιεργητικά μέσα πρωτόγονα¹⁸⁴. Τα περισσότερα εύφορα εδάφη ανήκαν στις πολυάριθμες μονές που υπήρχαν στην περιοχή και στις οποίες αναγκάστηκαν οι χριστιανοί να εγγράψουν τις περιουσίες τους ελπίζοντας να τις προστατεύσουν¹⁸⁵. Έτσι, ο αγροτικός πληθυσμός είτε ήταν κάτοχος μικρών και κακής απόδοσης εκτάσεων είτε καλλιεργούσε ως εξαρτημένος εργάτης γης τα κτήματα των μοναστηριών και των μεγαλοκτημόνων στους οποίους περνούσαν σταδιακά εκτάσεις γης μετά την κατάργηση των τιμαρίων¹⁸⁶ και την εκποίηση της γης σε χαμηλές τιμές από τον Μουσταφά Γκιριτλή κάτι που οδηγούσε πολλούς χριστιανούς στο να αγοράζουν κτήματα μουσουλμανικά ως οικονομική επένδυση και να εώνονται σε μεγάλα χωριά¹⁸⁷. Έτσι, το Καινούργιο Χωριό κατά την αιγυπτιακή κατοχή άρχισε να αναπτύσσεται γρήγορα καθώς υιοθετήθηκε επιπλέον από τους Αιγυπτίους η ισότιμη μεταχείριση των δύο στοιχείων και οι μουσουλμάνοι άρχισαν να μετακομίζουν σε τειχισμένες πόλεις¹⁸⁸ και σε χωριά ή μετόχια που βρίσκονταν κοντά σ' αυτές όπου ζούσαν πλούσια ζωή τις περισσότερες φορές με εκποίηση της γης¹⁸⁹ σε πρόθυμους να τα αγοράσουν χριστιανούς ή με χρέωση σε τοκιστές¹⁹⁰. Έτσι, ο περιορισμός της προσφοράς εργατικής δύναμης από τους χριστιανούς, καθώς οι τελευταίοι αποκτούσαν την δική τους γη, οδήγησε στην άνοδο του κόστους εργασίας για αυτούς μεγαλοιδιοκτήτες μουσουλμάνους επιφέροντας τον

¹⁸³ Στοιχεία για το γαιοκτητικό καθεστώς κατά την περίοδο της τουρκικής κατάκτησης μας δίνει η μελέτη του διαδόχου του Ν. Σταυράκη στη Γενική Γραμματεία Κρήτης Ανδρέα Ανδρουλάκη, *Το εις Κρήτην εισαχθέν φορολογικό σύστημα κατά τα πρώτα έτη της υπό των Τούρκων αλώσεως αυτής*, Χανιά 1882.

¹⁸⁴ Καλομενόπουλος Ν., *Κρητικά, ήτοι Τοπογραφία και Οδοιπορικά της νήσου Κρήτης*, Αθήνα 1894, σελ. 63.

¹⁸⁵ Σχετικά με την προέλευση και την έκταση των μοναστηριακών προσόδων βλπ. Τωμαδάκης Ν., *Ιστορία Εκκλησίας Κρήτης*, σσ. 42-43.

¹⁸⁶ Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου Κ., *Ελληνικός αλυτρωτισμός και οθωμανικές μεταρρυθμίσεις. Η περίπτωση της Κρήτης*, Αθήνα 1988, σελ. 54.

¹⁸⁷ Ψιλάκης Β., *Ιστορία της Κρήτης από της απωτάτης αρχαιότητας μέχρι των καθ' ημών χρόνων*, Χανιά 1909, σελ. 708.

¹⁸⁸ Ανδριώτης Νίκος, «Τα τελευταία χρόνια παραμονής των μουσουλμάνων στην Κρήτη και η αναχώρησή τους για την Τουρκία» στο (επιμ. Τσιστελικής Κωνσταντίνος) *Η Ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2007, σελ. 207.

¹⁸⁹ Μαργαρίτης Γ., «Η Κρήτη στα 1896-1898: Κοινωνικές αναταράξεις» στο *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος* (επιμ. Θ. Δετοράκης, Α. Καλοκαιρινός), Ηράκλειο 2001, εκδ. ΕΚΙΜ, σελ. 105.

¹⁹⁰ Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου Κάλια, *Ελληνικός Αλυτρωτισμός και Οθωμανικές Μεταρρυθμίσεις, η περίπτωση της Κρήτης 1868-1877*, εκδ. Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1988, σελ. 57.

περιορισμό της οικονομικής και κατά συνέπεια της κοινωνικής και πολιτικής τους ισχύος, σε σημείο που να αποτελούν μια παρακμάζουσα ομάδα της κρητικής κοινωνίας.

Η μεγέθυνση του οικισμού η οποία ωφελήθηκε σημαντικά και από τον υποβιβασμό του φόρου για τις καλλιεργημένες εκτάσεις από το 1/5 στο 1/10¹⁹¹, δημιούργησε ένα κλειστό σύστημα ανταλλαγών που συγκροτήθηκε από την ύπαρξη μιας μεμονωμένης πόλης στο κέντρο μιας περιοχής με καθαρά αγροτικό χαρακτήρα και παραδοσιακή κοινωνική στρωμάτωση. Η ροή του αγροτικού πλεονάσματος ήταν σχεδόν μονόδρομη. Οι αγρότες ήταν υποχρεωμένοι να μεταφέρουν οι ίδιοι τη παραγωγή τους στην πόλη. Έτσι, οι τιμές διαμορφώνονταν με βάση όχι την οριακή τιμή της περιφέρειας αλλά του κέντρου. Αυτός ο μηχανισμός οδηγούσε πάντα τα αγροτικά προϊόντα σε τιμές ισορροπίας προς τα πάνω και όχι προς τα κάτω. Η συγκέντρωση αυτή του αγροτικού πλεονάσματος στην πόλη δημιούργησε τις συνθήκες εκείνες που οδήγησαν από πολύ νωρίς σε έναν πολύ μεγάλο καταμερισμό εργασίας στην Νεάπολη και στην εμφάνιση ενός νέου στρώματος μικροβιοτεχνών και μικροεμπόρων. Πάραλληλα η χριστιανική κοινότητα απέκτησε για πρώτη φορά, μια έστω κατ' επίφαση πολιτική εκπροσώπηση μέσα από τα νεοσυσταθέντα συμβούλια των νομών¹⁹².

1.1.2. Ανάπτυξη της ιδιωτικής εκπαίδευσης

Πάνω σε ένα τέτοιο υπόστρωμα υποτυπώδους έστω κοινωνικής διαφοροποίησης, η αιγυπτιακή Διοίκηση της Κρήτης επέτρεψε και βοήθησε *«όσον ήτο αναγκαίον εις την σύστασιν αλληλοδιδασκτικών σχολείων της γραικικής γλώσσης»*.

Στην περιοχή του Λασιθίου σχολεία φαίνεται να λειτουργούσαν στη Κριτσά με δασκάλους τον Μ. Μπρόκο, τον Ν. Αλέξη, τον Εμμ. Σαριδάκη και τον. Ιωαν. Επιτροπάκη και στη Μίλατο με δασκάλους τους Ι. και Γ. Κατσαράκη. Αναφορές για την ύπαρξη μεμονωμένων ιδιωτών δασκάλων υπάρχουν και για την περιοχή της Σητείας όπου πρώτος δάσκαλος *«αναφέρεται ο εκ Κισσάμου Ιωαννίδης ή Δασκαλάκης όστις ήλθεν το πρώτον εις Πισκοκέφαλον πρωτεύουσαν τότε της επαρχίας Σητείας, δια να γράφει αναφοράς και αιτήσεις των διαδίκων. Δεύτερος ήλθεν εν Σητείαν ο εκ Βιάνου Νικόλαος Κονδυλάκης»*.

¹⁹¹ Σχετικά με την φορολογία κατά την περίοδο της αιγυπτιοκρατίας βλπ. σχετικά Ρασέντ, Ζενάπ Ισματ, *Η Κρήτη υπό την αιγυπτιακήν εξουσίαν, 1830-1840*, μτφρ. Ευ. Μιχαηλίδης, Ηράκλειο 1978.

¹⁹² Περάκης Μ., ό.π., σελ. 28.

Οι παραπάνω δάσκαλοι «δίδασκαν κατ' οίκον τα παιδιά των προυχόντων επί πληρωμή»¹⁹³. Δημόσιο σχολείο δεν λειτουργούσε κανένα. Οι Τούρκοι συνηθισμένοι να «ευρίσκουν όλα τα γράμματα εις το Κοράνιον, δεν ευνοούσαν την δημιουργία εκπαιδευτικού συστήματος αλλά συνιστούσαν την απλήν μόνον ανάγνωσιν της Αγίας Γραφής»¹⁹⁴. Η περιστασιακή καταστροφή, όμως, των σχολικών μηχανισμών από μέρους των Τούρκων, όταν αυτή συνέβαινε, δεν εντάσσονταν μέσα σε ένα σχέδιο που σκόπευε στην εξαφάνιση αυτών καθ'αυτών των εκπαιδευτικών λειτουργιών αλλά αφορούσε περισσότερο ένα πολύ γενικότερο πλαίσιο μιας πολιτικής αναζωπύρωσης της καταπίεσης που υφίσταντο όλοι οι μη μουσουλμανικοί πληθυσμοί.

Σημαντικό μέρος του ελλείμματος δημόσιας εκπαίδευσης την περίοδο αυτή κάλυπταν τα μοναστήρια που χρησίμευαν ως Κοινά Σχολεία. Αναφέρεται, μάλιστα, ότι στην Μονή Τοπλού «ήτο πάντοτε το σχολείο των μελλόντων να χειροτονηθώσιν εις ιερείς»¹⁹⁵. Όμως, και εδώ η διδασκαλία περιοριζόταν στα λεγόμενα κολλυβογράμματα. Όπως αναφέρει, άλλωστε, ο Β. Ψιλάκης στην «Ιστορία της Κρήτης», «τότε ούτε εις τας πόλεις δεν υπήρχον σχολεία. Τα κοινά γράμματα, μαθαίνοντο εις τας πλάταις των ζώων, όπου έγγραφον ολίγα τινά με τα πτερά των καναβών, μόνον δε εις τα μεγάλα σπίθια ημπορούσαν να μαθαίνουν κάποτε ολίγην ανάγνωσιν και γραφήν και εις τα κοινόβια μοναστήρια. Εις τα χωρία δε το πολύ πολύ ολίγην ανάγνωσιν, όχιν όμως και γραφήν»¹⁹⁶.

Έτσι, η εκπαίδευση συνέχιζε να παραμένει υπόθεση κυρίως του ιδιωτικού τομέα. Οι μικροβιοτέχνες, οι έμποροι και οι προύχοντες των χωριών έστελναν ακόμη και στο Ηράκλειο τα παιδιά τους για να μαθητεύσουν δίπλα σε ιδιώτες δασκάλους. Την ύπαρξη ιδιωτικών δασκάλων την περίοδο αυτή μαρτυρεί και το προσωπικό ημερολόγιο του Κωνσταντίνου Κοζύρη από την Κριτσά Μεραμβέλλου την περίοδο 1831-1845¹⁹⁷. Στις 14 Ιανουαρίου 1832 αναφέρει, ότι «[...]έστειλα της δασκάλισσας με τον Κωνσταντίνον το μνηαίον, όπου τον edιάβαζε, γρ. 1 δεμένο [...]». Στις 11 του Φλεβάρη του ίδιου έτους «Ε' της αποκράς επήγα τον Κωνσταντίνο το Λιανάκη, το εγγόνι μου στο αλληλοδιδασκτικόν σχολείον στο Κάστρο [...]». Επίσης, στις «3 Απριλίου(ν) 1838 έστειλα

¹⁹³ Μ.Κοζύρη, *Λασιθι, αγόνες και θυσιές αιώνων*, Άγιος Νικόλαος

¹⁹⁴ Ι. Βολανάκη, «Η θρησκευτική κατάσταση χριστιανών Κρήτης κατά τον Sieber», στο περ. *Κρητικά Χρονικά* τόμος ΚΕ', τ. 1 1973.

¹⁹⁵ «Η εκπαίδευσις εν Σητεία» στο περ. *Μύσων*, Αθήναι 1932, σσ. 22-23.

¹⁹⁶ Ν. Παπαδογιαννάκης, Α. Χουρδάκης, Η. Ρεράκης, «Η δημόσια χριστιανική εκπαίδευση στην Κρήτη το 19^ο και τις αρχές του 20ου αιώνα», στο περ. *Κρητολογικά Γράμματα*, τ. 14.

¹⁹⁷ Ο Κ.Κοζύρης ήταν αντιπρόσωπος της επαρχίας Μεραμπέλλου στο τοπικό Συμβούλιο του Μεγάλου Κάστρου την περίοδο 1831-1845.

του δασκάλου οπού διαβάζει το (ν) Κωνσταντίνο, γρ 10 από 9 Φλεβάριο(ν) εως 9 Απριλίου(ν) [...]». «[...] στις 3 Ιουνίου 1843 έστειλα του χ(ατζή) Ζωγράφου με τον Κωνσταντίνον, έγγονά μου, το μαθητή του, γρ 100[...]», «[...] 10 Αυγούστου 1838 έστειλα του δασκάλου του Κωνσταντίνου από εννιά Απριλίου εως ενιά Αυγούστου γρ. 20 [...] 9 Νοεμβρίου 1838 έστειλα στο σχολείο δια το εγγόνι μου τον Κωνσταντίνο γρ 15 [...] 20 Απριλίου 1839 ήβαλα το εγγόνι μου το Λιανάκη στον Ανεγνώστη να γράφει, μηναιό γρ 3»¹⁹⁸.

1.2 Μεταβολή των δεδομένων-Επανάκαμψη της τουρκικής διοίκησης

1.2.1 Το ιστορικό πλαίσιο

Η κρίση του ανατολικού ζητήματος κατά τα έτη 1839-1841 είχε επιπτώσεις στην εξέλιξη των Κρητικών πραγμάτων. Η εμπλοκή του Μεχμέτ Αλή σε πόλεμο με την Τουρκία και η ήττα του στη Συρία κλόνισαν την αιγυπτιακή εξουσία στην Κρήτη. Μετά την επαναγωγή του νησιού στην κυριαρχία του Σουλτάνου, η οποία πραγματοποιήθηκε σε εφαρμογή της συνθήκης του Λονδίνου (3 Ιουλίου 1840), το νησί διαιρέθηκε σε τρεις διοικήσεις: των Χανίων, του Ρεθύμνου και του Ηρακλείου. Το Λασιθί συνιστούσε επαρχία της Διοίκησης του Ηρακλείου μέχρι το 1868 οπότε με τον Οργανικό Νόμο αποτέλεσε μία νέα ξεχωριστή Διοίκηση.

Μετά την αποκατάσταση της τουρκικής διοίκησης στο νησί, η κατάσταση επιδεινώθηκε και πάλι. Η κακοδιοίκηση των Τούρκων δεν ευνοούσε την ανάπτυξη. Έτσι, οι αντιπρόσωποι και οι οπλαρχηγοί της Κρήτης σε υπόμνημά τους, στις 5 Απριλίου 1841 προς τις Μεγάλες Δυνάμεις, Γαλλία, Αγγλία και Ρωσία ανέφεραν ότι «[...]το χαρακτηριστικόν της Τουρκικής εξουσίας είναι πανταχού και πάντοτε η βία και η άνομος καταδυναστεία [...] Η σκηνή της διαλύσεως ταύτης είναι απερίγραπτος [...] αφ' ενός μέρους η προσκόλλησις των χριστιανών προς τας πατρικάς των εστίας, απ' άλλου δε η αποστροφή και ο τρόμος τα οποία τους ενέπνευσεν η παρουσία των απανθρώπων και αιμοβόρων τυράννων [...] υπέρ τας τριάκοντα χιλιάδας ψυχάς μετηνάστευσαν εκ της Κρήτης [...] οι διαμείναντες εν Κρήτη επέζοντο από τους αφορήτους φόρους [...]»¹⁹⁹.

¹⁹⁸ Παρλαμάς Μ., «Το ημερολόγιο του Κ. Κοζύρη», *Ανάλεκτα*, Ηράκλειο 1988.

¹⁹⁹ Ζαμπετάκης, Ε., «Συμβολή εις την γνώσιν της επαναστατικής περιόδου 1841 εν Κρήτη», στο *περ. Κρητικά Χρονικά* τ. Ι, 1956.

1.2.2. Επιδείνωση της εκπαιδευτικής κατάστασης-κάθετη οργάνωση της σχολικής ζωής

Η κακοδιοίκηση αυτή των Τουρκικών Αρχών, η βαρύτερη ετήσια φορολογία των χριστιανικών οικογενειών με την οποία χρεωνόταν η Εκκλησία, καθώς και η «κατακόρυφη πτώση της απόδοσης των Μοναστηριακών γαιών»²⁰⁰, η οποία καθιστούσε τη χρέωση συνηθισμένο φαινόμενο, δεν επέτρεπε στην τοπική Εκκλησία την ανάπτυξη αξιόλογης εκπαιδευτικής δραστηριότητας με αποτέλεσμα η εκπαίδευση να ευρίσκεται στην περιοχή σε «[...] οικτράν και ελεεινήν κατάστασιν». Την κατάσταση της παιδείας την περίοδο εκείνη περιέγραψε ο Εμμ. Βυβυλάκης σε σχετική έκθεσή του μετά από εντολή της Επιτροπής «επί των σχολείων της Κρήτης» που συνήλθε στην Αθήνα στις 15 Οκτωβρίου 1844. Μέλη της επιτροπής ήταν, επίσης, ο Κωνσταντίνος Ασώπιος, καθηγητής πανεπιστημίου, ο Γεώργιος Γεννάδιος γυμνασιάρχης, ο αρχιμανδρίτης και μετέπειτα Αρχιεπίσκοπος Αθηνών Μισαήλ Αποστολίδης, ο Φίλιππος Ιωάννου, καθηγητής φιλοσοφίας και ο γραμματέας της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας Δ.Ν. Φωτύλας.

Στην έκθεση αυτή αναφέρονταν μεταξύ άλλων ότι «η οικτρά και ελεεινή κατάστασι εις ην εύρωμεν και την απλουστέρα δημοτικήν εκπαίδευσιν των πατριωτών μας κατά το 1841 μεταβάντες εις Κρήτην και λαβόντες ενεργόν μέρος εις την κατά το έτος αυτό γενομένην πέμπτην επανάστασιν από το 1821, μας ηνάγκασε να θεωρήσωμεν ως πρώτιστον ημών και κύριον έργον την εκ μέρους μας δυνατήν προσπάθειαν εις το να προτρέψωμεν προς την παιδείαν τους φιλομαθείς μεν αλλά παντός μέσου εστερημένους συμπατριώτας μας [...]».

Στην ίδια έκθεση εκφραζόταν η δυσαρέσκεια για την κατάσταση που επικρατούσε αναφορικά με την εκπαίδευση στο Μεραμπελλο του Λασιθίου. Αναφέρεται συγκεκριμένα: «είναι λυπηρόν και δυσάρεστον να μην βλέπωμεν όλας τας Ιεράς Μονάς και όλους τους Σεβαστούς Αρχιερείς εις την πατρίδαν μας να εκπληρώσι με τον αυτόν ζήλον και την προθυμίαν το ιερόν τούτο καθήκον [...]»²⁰¹.

²⁰⁰ Μερτικοπούλου-Καλλιατάκη, Κ., (1988), *Ελληνικός αλτρωτισμός και Οθωμανικές μεταρρυθμίσεις. Η περίπτωση της Κρήτης (1868-1877)*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, σελ. 60.

²⁰¹ Βιβυλάκης, Ε., (1879), *Έκθεσις της επί των σχολείων της Κρήτης Επιτροπής του 1844*, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου «Ραδάμανθυς», σελ. 5.

Πάντως, η δεινή οικονομική κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει ο τοπικός επίσκοπος φαίνεται πως δεν ήταν κάτι το πρωτόγνωρο για την εποχή αφού «η απόδοση των μοναστηριακών γαιών ήταν πενιχρή έχοντας σημειώσει κατακόρυφη πτώση σε σχέση με την εποχή της βενετοκρατίας και η χρέωση φαινόμενο συνηθισμένο»²⁰². Επιπλέον, η φορολογία που είχε επιβληθεί στην Εκκλησία της Κρήτης, περίπου 66000 τουρκικά άσπρα και άλλα 10000 άσπρα ως δώρο για το αυτοκρατορικό ταμείο της Κωνσταντινούπολης, καταβάλλονταν στον Τούρκο αρχιλογιστή της Κρήτης²⁰³. Προκειμένου, λοιπόν, να συγκεντρωθεί αυτό το ποσό είχε επιβληθεί σε κάθε χριστιανική οικογένεια ετήσιος φόρος 12 άπρων και οι πιέσεις για την απόδοση των φόρων ήταν πιεστικές και απάνθρωπες ιδίως σε φτωχές περιοχές όπως το Λασιθί.

Επιπλέον, μέχρι την δημιουργία ξεχωριστής Δημογεροντίας στο Λασιθί, μέρος των προσόδων των Μονών του Λασιθίου διατίθονταν για την κάλυψη των αναγκών των σχολείων του Ηρακλείου. Μάλιστα, ακόμη και μετά την δημιουργία της Δημογεροντίας του Τμήματος Λασιθίου, η Δημογεροντία Ηρακλείου ζητούσε από την αντίστοιχη του Λασιθίου την καταβολή των οφειλομένων ποσών ύψους 40000 γρ.²⁰⁴

Όμως, παρά την δύσκολη οικονομική κατάσταση οι προσπάθειες για την σύσταση δημοσίων σχολείων με πρωτοβουλία της Εκκλησίας ήταν έντονες. Έτσι για την περίοδο πριν από το 1858 πιστοποιείται η ίδρυση του πρώτου δημοτικού σχολείου της Κεραπολίτισσας ύστερα από την παραχώρηση το 1848 μέρους των κτημάτων της μονής της Παναγίας Καρδιώτισσας από τον τότε επίσκοπο Πέτρας Δωρόθεο²⁰⁵.

²⁰² Μερτικοπούλου –Καλλιατάκη Κάλια, ό.π.

²⁰³ Θ. Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, Αθήνα 1896.

²⁰⁴ Α.Δ.Η. 1469/871/4-12-1870. Χαρακτηριστική είναι η ιδιόχειρη σημείωση του επισκόπου Πέτρας Μελετιίου στο περιθώριο ενός εγγράφου: «παρρουσιασθής ο ηγούμενος και εξετασθείς ωμολόγησεν ότι κατά το 1863 έχουσα ανάγκην η μονή της πληρωμής ετησίων και εκτάκτων συνδρομών των εν Ηρακλείω εκπαιδευτικών καταστημάτων εδανείσθη το χρέος τούτο και μη ευκοληθείσα μετά εν έτος ανανέωσε γραμμάτιον δια γρόσ. 3675 και επειδή κατά το έτος τούτο ενοικιάσθησαν τα κτήματα της μονής υπό της τότε επαρχιακής εφορίας δεν ηδυνήθη να εξοφλήση το γραμμάτιον τούτο [...]».

²⁰⁵ Παραθέτουμε το σχετικό αφιερωτικό γράμμα που διασώζεται στο αρχείο του κ. Εμμ. Αμαργιωτάκη : «Αφιέρωμα

Η ταπινότης ημών δια του παρόντος αρχιερατικού γράμματος διλοπιήται ότι δεδόκαμεν το πράγμα της υπεραγίας Θεοτόκου εις το σχολίον της αυτής υπεραγίας Θεοτόκου την ευρισκομένην εις το χωρίον Καστέλη Φουρνής δια να πληρώνονται οι δάσκαλοι του άνωθεν σχολίου χωρίς να δόσο τίποτα άλλο μήτε ισόδιμα άλο από το Μοναστήρι μου αρέτι. Μήτε γρόσια αλα μόνον τα υποστατικά της υπεραγίας Θεοτόκου όσα ευρίσκονται εις το Καστέλη Φουρνής και εις τριβαζόνα από ελιές αμυγαδαλιές χοράφια και νερόν και ένα καιλή όπου θα συσταθή το σχολίον και επί τούτο εγένετο το παρόν αρχιερατικόν γράμα και εδόθη εις τους κατοίκους Φουρνής εις ένδιζίν και ασφάλιαν.

Εν χω(ρίο) Καστέλη της Φουρνής κζ Αυγούστου αωμζ (1848)».

Με την παραχώρηση αυτή, κτίστηκε ανατολικά της Εκκλησίας της Παναγίας της Κεραπολίτισσας στη Φουρνή ένα μικρό κελί στο οποίο άρχισε να λειτουργεί το σχολείο το οποίο, όμως, έπαθε μεγάλες καταστροφές στον σεισμό του 1856²⁰⁶. Η Ενορία του Καστελίου με τον Παπά Χατζή διαχειριζόταν για πολλά χρόνια τα κτήματα που είχαν παραχωρηθεί και με τον τρόπο αυτό πληρωνόταν ο δάσκαλος του σχολείου ενώ παράλληλα διατηρούνταν αποθεματικό για την επέκτασή του. Ελληνική σχολή φαίνεται να λειτουργούσε αυτήν την περίοδο και στην Ιεράπετρα με δάσκαλο τον Λεωνίδα Γεωργιάδη ή Λόγιο. Η σχολή αυτή λειτουργούσε από Δευτέρα μέχρι και Σάββατο, 9-12 το πρωί και 1-4 το απόγευμα²⁰⁷.

Όμως, γενικά και πάλι η εκπαίδευση που παρεχόταν ήταν πολύ περιορισμένη. *«Οι μαθηταί συνερχόμενοι καθ' εκάστην και οσάκις αι ιδιαίτεροι εργασίαι εκκλησιαστικάί ή γεωργικάί επέτρεπον τω διδασκάλω εδιδάσκοντο ανάγνωσιν, σπανίως δε και γραφήν, χρησιμοποιούντες ως αναγνωστικά βιβλία την Οκτώηχον, το Ψαλτήριον, εκ δεν των μαθηματικών τα απλά πάθη της αριθμητικής και πρακτικούς λογαριασμούς και συνεπλήρουν τας σπουδάς των δια του καλουμένου Ανθολογίου. Οι ευτυχήσαντες δε να εκμάθωσιν ή μάλλον να δύνανται να αναγιγνώσκωσι τούτο μετά τίνος ευχερείας, κατετάσσοντο μεταξύ των πεπαιδευμένων της εποχής, απετέλουν την λογίαν τάξιν και εχρησιμοποιούντο και ως διδάσκαλοι άλλων[...]. Εν τη οικία του ιερέως ή διδασκάλου, ήτις εχρησίμευεν και ως σχολείον ουδέν σχολικόν έπιπλον ή διδακτικόν όργανον*

²⁰⁶ Σε Ενθύμηση πάνω σε λειτουργικό βιβλίο της Ενορίας Φουρνής διαβάζουμε σχετικά: «1856 σεπτεμβριού 30 ημερα κηριακής ξημέρομα ενεα παρακάρτο εγηνε ένας σησμος φοβερώς και εχάλασε το μεγάλω καστρο όλα τα σπήθηα μοναχα οληγα αργαστήρηγα έμηναν και τα βασηληκά κονάκια οπου εράγησαν μαδενέπεσαν ταχορήα του μαλεβηζού όλα τα περησότερα κηγεραπετρο το καστελλι και το κατοχορηό τζηγεραπέτρον και ης στη στήα τα περησότερα χορηα και το μεγαλο μοναστήρη τακεληά και το κατο χορηγώ τζη φουρνής και η λιμνες το περησότερο ομηος και η μήλατο ολοτοπλιά επλακόθηκαν ανθρωπη και στο μεγαλο καστρο καθος πληροφορούμεθα πεντακόση και επεκηνα ης δε τα αλα χορήα του καστρου σαντζακι αλητόση και ο θεος να φυλατη των κοσμο αμίν.

1857 Ιουληου 10 εκαμε αρχη ηστο σχολίον της Κιρήας κεραπολήτισα και φανερόνομε κατά ονομα τζη μαστόρους και ζτη αργάτες όνομα προς όνομα και στη άλο έξοδο θελη ακολουθήση ζηληκή, σίδερα, καρφχιά μάσκουλα μαραγγούς και ληπα με ξεκαθάρηση στο κάθε ένα. [...] 12 Ιουλιού ο σπηρήδος καβετζάκι με το τζηράκι του εως 13 ιουλιού μέρε 2X12 φερη γρόσια 24, 15 εως 19 μέρες 5X12 γρόσια 60. γιοργης βλαστώς αρχή οπου ηρθε στο κτήρη 15 ιουλιού εως 19 μέρες 5X6 φερι γρόσια 30. 16 Ιουλιού ο σήφης μαβρικακίς εως 19 μέρες 4X8 φερη γρόσια 32, 17 Ιουλιού μηχάλης παπακοσταντηνάκης νεοχορίο εως 19 μερες 3X13 φερη γροσια 39.[...] 1857 στη έξοδο καναμε στο σχολίον από φαγόσημα, 10 ιουλιού εβαλα λαδη οκ 4 α' 16 γρ. 04, 10 Ιουλιού ψομνια δηα τρης ημερες 16 γρ. 04, 10 ιδιου αλευβρι οκ 40 γρ. 24, 16 ιδιου ρακι δρχ. 100 φερι γρ. 02, 16 ιδιου 4 βουρλιες α. 50 φερηγρ. 05, 3 ξηλα μεγαλα από τη χορα αγορά γρ. 240, χαμαλιτηκα καστρου γρ. 05, ναβλοι στο караβη εως σηηναλόγγα γρ. 45, στη βάρκα ναβγουν στη πλάκα γρ. 05, εδοθηκανε με χερη του Γιοργι χαβακη γρ. 295.

²⁰⁷ Γ.Α.Κ. Αρχείο Λόγιου, έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ. 80^α/12-8-1853.

ευρίσκετο , αντί θρανίων δε εγένετο χρήσις σπανιότατα μεν καθισμάτων επιτοπίου κατασκευής, ως επί το πλείστον δε κορμών δένδρων ή και λίθων [...]»²⁰⁸.

1.2.3 Μέθοδος διδασκαλίας

Εφαρμοζόμενη μέθοδος διδασκαλίας αυτήν την περίοδο υπήρξε η αλληλοδιδασκτική, η οποία εξασφάλιζε οικονομία σε σχολικά κτήρια αφού μία μεγάλη παραλληλόγραμμη αίθουσα αρκούσε για να στεγάσει έναν σημαντικό μαθητών, οικονομία σε δασκάλους καθόσον η διδασκαλία γινόταν σε σημαντικό βαθμό από τους ίδιους τους μαθητές και οικονομία σε βιβλία καθώς τα μαθήματα διδάσκονταν ως επί το πλείστον από ειδικούς πίνακες. Εξυπηρετώντας τις ανάγκες μιας «μαζικής ηθικοποίησης» του εξαθλιωμένου χριστιανικού πληθυσμού, το αλληλοδιδασκτικό σχολείο επιτύγχανε με μικρό σχετικά λειτουργικό κόστος την πειθαρχημένη συμπεριφορά και την αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων εξουσίας δια μέσου της ομοιομορφίας και της κανονικότητας κατ' αναλογία προς την τάξη και την πειθαρχία της φυσικής πραγματικότητας. Οι νεοφερμένοι μαθητές κατανέμονταν ανάλογα με το επίπεδό τους, ενώ ο σχολικός πληθυσμός διαχωριζόταν σε πρωτόσχολους και μαθητές. Το πέρασμα από τη μια κατηγορία στην άλλη πραγματοποιούταν με βάση αυστηρούς κανόνες που καθόριζαν τον προβιβασμό. Οι μαθητές συγκεντρώνονταν σε ημικύκλιο γύρω από τους πρωτόσχολους ή έπαιρναν θέση μπροστά σε μακρόστενους πάγκους. Ο δάσκαλος διεύθυνε το σύνολο των δραστηριοτήτων από ψηλά, καθισμένος στην έδρα του.

Η αυστηρή αυτή μέθοδος διδασκαλίας, την οποία εκθείαζε και ο Κομένιος είχε μια συνεχή αναφορά στη φυσική τάξη. Η τάξη των σχολείων «δεν μπορεί να βρεθεί αλλού παρά στο σχολείο της φύσης». Με αυτή την έννοια, όσο μεγαλύτερη ήταν η μεθοδικότητα με την οποία ρυθμιζόταν το σχολείο, τόσο καλύτερα συμβάδιζε με τους κανόνες και τους νόμους της φύσης. Το αλληλοδιδασκτικό σχολείο λειτούργησε επιπλέον σε μία εποχή κατά την οποία, σύμφωνα και με τις επιρροές της ιδεαλιστικής φιλοσοφίας, η ψυχική πραγμάτωση γινόταν αντιληπτή ως εσωτερικός κόσμος κατ' αναλογία προς τον εξωτερικό κόσμο της φυσικής πραγματικότητας. Ο καρτεσιανός δυϊσμός για τις δύο μορφές του είναι, του «φυσικού» και του «ψυχικού», είχε οδηγήσει

²⁰⁸ Κρητική Πολιτεία, *Η εν Κρήτη εκπαίδευσις*, εν Χανίοις 1904.

στην πεποίθηση ότι η ψυχική πραγματικότητα συναρθρώνεται από αιτιατούς νόμους, όπως η φυσική πραγματικότητα. Η παραλληλία των ψυχικών στοιχείων προς τα αντίστοιχα της φύσης, η φυσική κατανόηση της ψυχικής πραγματικότητας επιτυγχανόταν μέσα στο φυσικό κόσμο. Στη φυσική αιτιότητα δεν υπάρχει κανένας σκοπός, δεν υπάρχει λογικός δεσμός συνεπαγωγής ανάμεσα στην αιτία και το αποτέλεσμα, αλλά υπάρχει λογική ετερογένεια, γι' αυτό και υφίσταται η επανάληψη και συνεπώς η ομοιομορφία και η κανονικότητα στα φυσικά δεδομένα. *«Μεταφέροντας τη φυσική αιτιότητα στην ανθρώπινη δράση, όπως συνέβαινε στην περίπτωση του αλληλοδιδασκτικού σχολείου, αναιρείται η βασική προϋπόθεση άρνησης της κανονικότητας στην ανθρώπινη συμπεριφορά, η ελευθερία της βούλησης. Έτσι το κανονικό σχολείο νομιμοποιούσε την πειθαρχημένη συμπεριφορά»²⁰⁹.*

Επίσης, καθώς θεωρήθηκε ότι το πρότυπο του *«ηθικού ανθρώπου»* που επιδίωκε το αλληλοδιδασκτικό σχολείο μπορούσε να αντικαταστήσει σταδιακά τον *«ανήθικο» και αποκτηνωμένο σκλάβο»* της τουρκικής κατοχής, τα πρώτα δημόσια σχολεία της περιοχής χωροθετήθηκαν σε μοναστηριακά συγκροτήματα μακριά από τους οικισμούς, κοντά στη φύση. Άλλωστε σύμφωνα με τον Οδηγό της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου του Ι. Κοκκώνη *«το σχολείον πρέπει να κτίζεται εις τίνα τόπον παράμερον των πολυπληθεστέρων γειτονιών»²¹⁰*. Οι προδιαγραφές για τη χωροθέτηση του αλληλοδιδασκτικού σχολείου αντιστοιχούσαν λοιπόν σε προβληματισμούς μίας συγκεκριμένης τάξης. Εκτός από την προστασία της διεξαγωγής των μαθημάτων από τους θορύβους, την οποία εγγυόταν το φυσικό περιβάλλον, επιτυγχανόταν επίσης η *«προστασία του παιδιού από ανήθικους χώρους που μπορούσε να συναντήσει στο κέντρο ή στις πολυάνθρωπες γειτονίες των οικισμών»*. Εκεί, μέσα στο φυσικό τοπίο, *«δια της επιμόνου διατηρήσεως της σιωπής θέλει έχει τις σχολείον εύκτακτον και ηθικόν»*. Σύμφωνα άλλωστε με τις επιδράσεις της θεωρίας του φυσιοδίφη της εποχής Κάρολου Λινναίου: *«Καθετί το φυσικό, το αντιληπτό από τις αισθήσεις μας, καθετί το κατανοητό από το πνεύμα μας, που αξίζει να παρατηρηθεί, συναγωνίζεται έτσι*

²⁰⁹ Κοντονή Α., *Το νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων*, εκδ. Κριτική, Αθήνα, σελ. 243.

²¹⁰ Κοκκώνης Ι., *Εγχειρίδιον δια τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία ή Οδηγός της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου υπό Σαραζίνου*, Αίγινα, 1830, σελ. 1.

ώστε με τον τρόπο τοποθέτησής του, να εξυμνεί το Θεό, δηλαδή να επιτύχει το στόχο που ο Θεός θέλησε να είναι ο απώτερος σκοπός όλων των δημιουργημάτων του»²¹¹.

1.3 Οι μεταρρυθμίσεις του Gulhane

1.3.1 Το ιστορικό πλαίσιο

Ένα νέο παράθυρο για την εκπαίδευση στην περιοχή άρχισε να ανοίγεται μόλις στις αρχές του 1840. Τότε με το διάταγμα Gulhane αποτυπώθηκε για πρώτη φορά η βούληση της οθωμανικής διοίκησης να προχωρήσει στο διακανονισμό ορισμένων ζητημάτων που σχετίζονταν με την αναδιοργάνωση των εθνικοθηρησκευτικών ομάδων σύμφωνα με τις εσωτερικές ανάγκες της αυτοκρατορίας. Οι ανάγκες αυτές αναφέρονταν στην αναζήτηση εναλλακτικών μηχανισμών διοίκησης και ελέγχου των πληθυσμών της με απώτερο σκοπό την μεγιστοποίηση της αποτελεσματικότητας του κράτους²¹². Σημαντικό ρόλο έπαιξαν επίσης και οι διεθνείς πιέσεις οι οποίες ασκούνταν προς την κατεύθυνση της εξασφάλισης της ισότητας και του σεβασμού της τιμής και της περιουσίας όλων των υπηκόων της αυτοκρατορίας.

1.3.2 Υποτυπώδης οργάνωση και εποπτεία της εκπαίδευσης από την Εκκλησία-Οι Σχολικές Εφορείες

Κατά την περίοδο την οποία άνοιξε το Gulhane εντοπίζουμε και την πρώτη αναφορά σε φορείς οργάνωσης και εποπτείας της εκπαίδευσης στην Κρήτη. Ως τέτοιοι αναφέρονται οι Σχολικές Εφορείες. Η αναφορά περιέχεται στην παραπάνω έκθεση της «*επί των σχολείων της Κρήτης Επιτροπής*». Είναι πιθανόν οι εφορείες αυτές να προέρχονταν από τα παλιά εκκλησιαστικά και μοναστηριακά συμβούλια τα οποία είχαν υπό την εποπτεία τους και κάποια υποτυπώδη σχολεία. Τέτοια εποπτικά όργανα με εκτεταμένες αρμοδιότητες στο χώρο της εκκλησίας, της υγείας και της εκπαίδευσης μνημονεύονται άλλωστε και σε πολλά άλλα τεκμήρια²¹³.

²¹¹ Πασκάλ Άκο, 1991, *Ιστορία της Οικολογίας*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1991, σελ. 14.

²¹² Κωστή Κ., «Κοινότητες, Εκκλησία και Μιλλέτ στις “ελληνικές” περιοχές της οθωμανικής Αυτοκρατορία κατά την περίοδο των μεταρρυθμίσεων», στο περ. *Μνήμων*, τ. ΙΓ’, 1991, σελ. 63.

²¹³ Βλ. *Κρητικού Κώδικος τεύχος πρώτον, περιέχον τα κατά το έτος 1858 εκδοθέντα διατάγματα και τον Οργανικόν Νόμον του 1876 μετά των σχετικών Αυτοκρατορικών Φερμανίων*, εν Χανίοις εκ του τυπογραφείου της Γενικής Διοικήσεως Κρήτης, εκδ. 2, τ. Α’, σελ. 36.

Παρά την ύπαρξη, όμως, των εκκλησιαστικών αυτών οργάνων τα οποία προσπαθούσαν αυτόκλητα μεταξύ και άλλων αρμοδιοτήτων τους να οργανώσουν και να εποπτεύσουν ένα υποτυπώδες δίκτυο σχολείων και παρά την υπογραφή του Gulhane, η εκπαίδευση στην περιοχή εξακολουθούσε να συμβαδίζει με την γενικότερη κοινωνική, οικονομική και διοικητική δυσπραγία. Η δυσπραγία αυτή στον χώρο της εκπαίδευσης επικρινόταν ιδιαίτερα από εκείνους οι οποίοι θεωρούσαν την παιδεία ως το μόνο αντίδοτο στις προσπάθειες προσυλιτισμού στο καθολικισμό. Σύμφωνα με τον Τσιριντάνη «όλοι καταφέρντο εν χωρώ εναντίον των πολιτικών και θρησκευτικών αρχηγών. Εις την υπ' αυτών επιδειχθείσαν αδράνειαν και αδιαφορίαν απέδιδον και την εμφάνισιν του κινδύνου τον οποίον και η Ελληνική Ιδέα και η Ορθοδοξία διέτρεξαν την εποχήν εκείνην. Όλοι συνίστων σχολεία [...] επιμόνως συνίστων την όσον ένεστι ταχύτεραν διάδοσιν της παιδείας καθ' όλην την νήσον εκ των ενόντων προς το παρόν μέσων και κατόπιν δια της προσπαθείας ομογενών θα εξεύρισκον και άλλους πόρους»²¹⁴.

2. Η περίοδος μετά το Χάττι- Χουμαγιούν. Το πέραςμα από τις άτυπες Σχολικές Εφορείες στο θεσμό των Δημογεροντιών

2. 1. Ιστορικό πλαίσιο-Χάττι Χουμαγιούν

Η αδράνεια στον χώρο της εκπαίδευσης καθώς και η μη ουσιαστική προώθηση των διοικητικών μεταρρυθμίσεων συνεχίστηκε αμετάβλητη μέχρι το έτος 1856, οπότε ο Σουλτάνος οδηγήθηκε από την διεθνή συγκυρία και την εσωτερική κατάσταση στην υπογραφή του Hatti-Humayun²¹⁵. Το Διάταγμα αυτό αποτέλεσε τον επόμενο σημαντικό σταθμό στην ιστορία των μεταρρυθμίσεων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το Χάτι Χουμαγιούν εκδόθηκε εν τω μέσω μιας περιόδου μεγάλης κρίσης, στις 18 Φεβρουαρίου 1856, ενάμιση μήνα πριν υπογραφεί στο Παρίσι η συνθήκη ειρήνης που τερμάτισε τον

²¹⁴ Τσιριντάνη Νικ., *Η πολιτική και διπλωματική ιστορία της εν Κρήτη εθνικής επανάστασεως, 1866-1869*, περίοδος Α', Αθήναι 1950, σελ. 68.

²¹⁵ Για μια ανάλυση της εφαρμογής του Χάττι-Χουμαγιούν στην Κρήτη βλπ. Σχετικά επιστολή «Εις Σακόπουλο προς Τρικούπη», αρ. 150, 4/16 Ιουνίου 1867: Εκθέσεις, τ. Ι, σσ. 338-349, Ανώνυμος, FACTS ON THE CANDIAN QUESTION AND THE HATT-I HUMAYOUN, 1867, Λονδίνο 1867.

Κριμαϊκό πόλεμο. Η πίεση που άσκησε στην Πύλη η Μεγάλη Βρετανία και η Γαλλία υπήρξε πολύ έντονη και εξηγεί σε ορισμένα σημεία την τολμηρότητα του κειμένου. Βέβαια ήδη από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα, με το τέλος των επεκτατικών οθωμανικών πολέμων και την ανατροπή των παραδοσιακών οικονομικών σχέσεων, είχε αρχίσει μια περίοδος παρακμής στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας που με την πάροδο των χρόνων παρουσιάζοταν με μεγαλύτερη ένταση. Το κενό που δημιουργήθηκε κατά την περίοδο αυτή από την ανατροπή των οικονομικών σχέσεων με την διάβρωση του τιματιωτισμού, καλύφθηκε από την συγκρότηση μιας νέας τάξης αστών και εμπόρων, που λειτουργούσε ως διαμεσολαβητής των ευρωπαϊκών συμφερόντων, αναπτύσσοντας ποικίλες κερδοφόρες, εμπορικές κυρίως, δραστηριότητες μέσα στα όρια του οθωμανικού κράτους²¹⁶. Έτσι παράλληλα με την παρακμή της οθωμανικής αυτοκρατορίας παρατηρήθηκε διεύρυνση των δυτικών οικονομικών και πολιτικών συμφερόντων. Η συνεχής διόγκωση των διευκολύνσεων που παρείχε το οθωμανικό κράτος στις οικονομικές δραστηριότητες των δυτικών, συνεπαγόταν τη συνεχώς μεγαλύτερη εξάρτηση της κλειστής και παραδοσιακής οθωμανικής οικονομίας από τους δυτικούς. Οι δυτικές κυβερνήσεις πίεζαν για συνεχώς μεγαλύτερες παραχωρήσεις, για να προσαρμοστεί η οθωμανική αγορά στις δικές τους ανάγκες²¹⁷.

Πράγματι, το νέο διάταγμα δεν αρκούσαν στην επιβεβαίωση των μεταρρυθμιστικών αρχών εκείνου του 1839, αλλά προσδιόριζε με σαφή τρόπο τα νέα μέτρα που έπρεπε να ληφθούν. Χρησιμοποιούσε, επίσης, αρκετά ριζοσπαστική γλώσσα, μιλώντας μεταξύ άλλων για την κοινότητα των «πεπολιτισμένων εθνών», για την «πρόοδο» και τα «φώτα του πολιτισμού», ενώ δεν έκανε καμία μνεία στο ένδοξο παρελθόν της Αυτοκρατορίας. Οι πολιτικές εξελίξεις με την πίεση που ασκούσαν στο οθωμανικό κράτος οι απειλές της Ρωσίας από το βορά, της Ελλάδας από τα δυτικά και της Αιγύπτου από το νότο οδήγησαν την οθωμανική κρατική ελίτ στην απόφαση να ανοίξει τις πύλες του κράτους σε όλους του υπηκόους ανεξάρτητα εθνικότητας ή θρησκείας. Το Χάτι Χουμαγιούν έδινε μεγάλη έμφαση στην ισότητα όλων των υπηκόων της Αυτοκρατορίας σε ζητήματα φορολογίας, στη συμμετοχή τους άνευ

²¹⁶ Παυλίδης Α., *Το φροντιστήριο Τραπεζούντας και η ιδεολογική κυριαρχία των Ελλήνων στον Πόντο*, εκδ. Επιτροπής Ποντιακών Μελετών, Αθήνα 2004, σ.σ 117-118.

²¹⁷ Κονόρτας Π., «Ο ελληνισμός εκτός Ελλάδος. Κωνσταντινούπολη και Μικρά Ασία (1833-1876)», στο *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, τ. 4^{ος}, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σελ. 346.

διακρίσεων στο υπαλληλικό σώμα, σε όλα τα διοικητικά και δικαστικά όργανα, στην εισαγωγή στις στρατιωτικές σχολές και στην εκπλήρωση της στρατιωτικής θητείας.

Με το Χάτι Χουμαγιούν επαναλήφθηκαν, λοιπόν, οι εγγυήσεις του Gulhane και επιπλέον εκφράστηκε η πρόθεση της Τουρκικής Διοίκησης να προχωρήσει στην παραχώρηση αμνηστίας και στην αναγνώριση συγκεκριμένων δικαιωμάτων στους υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σύμφωνα με το ακριβές κείμενο *«όλοι όσοι μικροί και μεγάλοι έλαβον μέρος εις τα προ τινων ημερών συναθροίσματα, τα οποία έλαβον χώρα με ανάρμοστον και ανοίκειον τρόπον κατά διάφορα μέρη της Νήσου, συγχωρούνται και απαλλάττονται πάσης ενοχής, δια τούτο προσκαλούμεν όλας τας κατά την νήσον ταύτην πολιτικάς και διοικητικάς Αρχάς να μη θελήσουν ούτε λόγω ούτε έργω να πειράζουν κανένα, δια τούτο έκαστος να ήναι ήσυχος, αμέριμνος και αναπαυμένος εις τον σαγιέ της Αυτού Μεγαλειότητος του Βασιλέως [...] διακηρύττομεν εις όλους ότι παντα αφορών την θρησκείαν θέλει εκτελείται σύμφωνα με την έννοιαν του Χατ-Χουμαγιούν»²¹⁸.*

Επίσης, επιβεβαιωνόταν η νομιμότητα των Μιλέτ (millet) των πολιτικοθρησκευτικών οργανώσεων των μη μουσουλμάνων. Γινόταν, όμως, λόγος για την αναγκαιότητα μεταρρύθμισης της λειτουργίας τους, με τέτοιο τρόπο ώστε να συμπεριληφθούν περισσότεροι λαϊκοί στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων. Η καθιέρωση για πρώτη φορά με ρητό τρόπο, σε επίπεδο διακηρύξεων τουλάχιστον, κάποιων βασικών ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων προσδιόριζε την υποχρέωση των θρησκευτικών κοινοτήτων της αυτοκρατορίας και φυσικά και των χριστιανών της Κρήτης να προχωρήσουν σε μεταρρυθμίσεις της οργάνωσής τους σύμφωνα με τις ανάγκες της εποχής (άρθρο Β΄). Έτσι, η υπογραφή του Hatti-Humayun σήμανε την προσπάθεια ανασυγκρότησης του τοπικού κοινωνικού ιστού σε μια νέα αστικά συγκροτημένη κοινωνία²¹⁹ και κυρίως του συστήματος διοίκησης σε μια βάση περισσότερο αποδοτική από παλιά. Το διάταγμα αυτό, όπως και τα άλλα που ακολούθησαν, απέκτησε, παρά τον ατελή χαρακτήρα του, ιδιαίτερη σημασία δίνοντας στους χριστιανούς τα ίδια με τους μουσουλμάνους δικαιώματα του Οθωμανού πολίτη, προλαβαίνοντας στην πράξη, από την άποψη των πολιτικών αναγκών της αστικής ανάπτυξης, τις επιπτώσεις της ελληνικής επανάστασης στην Κρήτη. Την υπογραφή του

²¹⁸ Ο.π., Κρητικού Κώδικος τεύχος πρώτον, σελ. 21.

²¹⁹ Σακελλαρόπουλος Θ, *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη, κράτος και οικονομία στην Ελλάδα, 1830-1922*, εκδ. Εξάντας, σελ. 35.

Hatti-Humayun προσδιόρισε και ο Μπεράρ ως σημείο ανατροπής των μέχρι τότε ισορροπιών. Οι αλλαγές επέτρεψαν την ένταση των εξαγορών μουσουλμανικών κτημάτων στις πεδινές περιοχές από χριστιανούς των πόλεων οι οποίοι επωφελήθηκαν και από τις αύξηση των συναλλαγών του νησιού με το Ελληνικό Βασίλειο²²⁰.

2.2. Συγκρότηση των Δημογεροντιών και ανάληψη εκ μέρους τους της οργάνωσης και εποπτείας της εκπαίδευσης

Στα πλαίσια, λοιπόν, της κατευναστικής πολιτικής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, φάνηκαν, το έτος 1858, εντονότερα οι επιδράσεις²²¹ του γαλλικού πολιτικού συστήματος στις εσωτερικές μεταρρυθμίσεις της Αυτοκρατορίας καθώς αναγνωρίστηκαν επιπλέον διάφορα διοικητικά, θρησκευτικά και δικαστικά δικαιώματα στους Κρητικούς και το σπουδαιότερο συστήθηκαν, μέσα στα πλαίσια της ανασυγκρότησης των millet, οι Δημογεροντίες υπό την άμεση εποπτεία της Εκκλησίας²²². Οι Δημογεροντίες, συνιστούσαν μια τυπική θεσμοθέτηση του περιορισμού της οθωμανικής κρατικής ισχύος κάτω από την πίεση τόσο των εθνικισμών και των ανερχόμενων χριστιανικών κοινωνικών στρωμάτων «στα οποία περιέρχονταν σταδιακά τα μουσουλμανικά κτήματα»²²³, όσο και των ιδεών του κοινοβουλευτισμού και της λαϊκής συμμετοχής στην διοίκηση που πρόβαλε ο ευρωπαϊκός διαφωτισμός²²⁴. Είναι χαρακτηριστική η μαρτυρία το 1859 του Βρετανού πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη προς τον Υπουργό Εξωτερικών: «*Η νέα κατάσταση πραγμάτων που έχει ανακύψει είναι δυνατόν να απολήξει στην εξουδετέρωση ή την άμβλυνση των εθνικιστικών κινημάτων με την αφομοίωση και διεύρυνση της συμμετοχής των υποτελών εθνοτήτων στην άσκηση εξουσίας. Αφήστε τους ραγιάδες να αναλάβουν δημόσια αξιώματα επιτελώντας τα καθήκοντά τους προς όφελος της κεντρικής εξουσίας,*

²²⁰ Berard V., *Les affaires de Crete*, Paris, Arman Colin, 1900.

²²¹ Μαμαλάκης, Ι., *Ο Αγώνας του 1866-69 για την ένωση της Κρήτης*, Θεσσαλονίκη 1942, σελ. 30.

²²² Η θέσπιση των Δημογεροντιών υπό την άμεση εποπτεία της Εκκλησίας συμβάδιζε με την παράδοση της οθωμανικής αυτοκρατορίας να σχετίζονται οι πληθυσμοί της με την κρατική διοίκηση μέσω των ηγετών της θρησκευτικής τους κοινότητας βλπ. Davison R., "The Millets as Agents of Change in Nineteenth-Century Ottoman Empire" στο Braude B., Lewis (eds), *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The functioning of a plural society*, V. I, p. 320.

²²³ Καλλιατάκη -Μερτικοπούλου Κ., ό.π., σελ. 58.

²²⁴ Μαμαλάκης, Ι., ό.π., σελ. 30.

να περιβληθούν με δύναμη που στην Ανατολή προσδίδει ιδιαίτερο γόητρο και θα δεισδύσουν ανεπαίσθητα στο προνομιούχο και κυρίαρχο σώμα του κράτους»²²⁵.

Η αναγνώριση και αναδιοργάνωση των Μιλέτ (millet), των θρησκευτικοπολιτικών οργανισμών των μη μουσουλμάνων, υπήρξε, βέβαια, ένα από τα πιο αντιφατικά εγχειρήματα των μεταρρυθμιστών του Τανζιμάτ. Οι Οθωμανοί από τη μια χρησιμοποίησαν την εκκλησιαστική ιεραρχία ως σκελετό ενός ενοποιημένου μηχανισμού ενσωμάτωσης των μη μουσουλμάνων στην Αυτοκρατορία και από την άλλη προσπάθησαν να μειώσουν τη σημασία του εκκλησιαστικού παράγοντα στο εσωτερικό αυτού του μηχανισμού. Οι εξαγγελίες του Hattı-Humayun περί της αναδιοργάνωσης των Μιλέτ (millet) με όρους μεγαλύτερης συμμετοχής των λαϊκών ανησύχησαν εύλογα τα εκκλησιαστικά στελέχη. Ωστόσο, τα περιθώρια αντίδρασής τους ήταν περιορισμένα, δεδομένης της αποφασιστικότητας των Οθωμανών να επιβάλουν στην Εκκλησία το μεταρρυθμιστικό αυτό πρόγραμμα, το οποίο θα μπορούσε να παρουσιαστεί έναντι της Ευρώπης ως μία απόδειξη της θέλησης της Πύλης όχι μόνο να σεβαστεί και να επικυρώσει τα δικαιώματα αυτοδιοίκησης των μη μουσουλμάνων, αλλά και να προβεί στον «εκδημοκρατισμό» των πολιτικοθρησκευτικών τους οργανώσεων «σύμφωνα με την πρόοδο του πολιτισμού», απελευθερώνοντάς τα από αυτό που στη Δυτική Ευρώπη γινόταν στερεοτυπικά αντιληπτό ως κυριαρχία ενός διεφθαρμένου και ιδιοτελούς κλήρου. Έτσι, η ισορροπία ανάμεσα σε κληρικούς και λαϊκούς στη διοίκηση των Μιλέτ μεταβλήθηκε (λιγότερο στο ορθόδοξο και το εβραϊκό, περισσότερο στο προτεσταντικό και γρηγοριανό αρμενικό) προς όφελος των δεύτερων.

Όμως, η μεταρρύθμιση και επισημοποίηση των Μιλέτ ως πολιτικοθρησκευτικών οργανισμών υποβοήθησε, παρά τη σχετική αποδυνάμωση των κληρικών (ή μάλλον εξαιτίας της), την ενσωμάτωση του θρησκευτικού παράγοντα ως ιδεολογικής συνιστώσας στον κοσμικό εθνικιστικό λόγο. Έτσι δεν είναι τυχαίο που, όταν το βουλγαρικό εθνικό κίνημα εμφανίστηκε στα μέσα του 19ου αιώνα ως αίτημα εκκλησιαστικής αυτονομίας από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, τούτο έγινε αντιληπτό από την άλλη πλευρά ως πλήγμα τόσο κατά της Ορθόδοξης Εκκλησίας όσο και κατά του Ελληνισμού. Αν και η σημασία των κληρικών ως ρυθμιστών των εξελίξεων έφθινε, η σημασία τους ως πόλων ιδεολογικής συσπείρωσης μεγάλωνε. Με

²²⁵ Σβολόπουλος Κ., *Κωνσταντινούπολη 1856-1908, Η ακμή του ελληνισμού*, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, 1994, σελ. 26.

αυτόν τον τρόπο και παρά τις επιδιώξεις των μεταρρυθμιστών οι ανώτεροι κληρικοί από τη μια αποζημιώθηκαν κατά κάποιο τρόπο για τη σχετική τους αποδυνάμωση στα όργανα των Μιλέτ και από την άλλη κάνοντας την ανάγκη φιλοτιμία άρχισαν να φαίνονται όλο και πιο ενδοτικοί στα εθνικά αιτήματα, χωρίς ωστόσο να απεμπολούν εύκολα την παραδοσιακή τους νομιμοφροσύνη προς το οθωμανικό καθεστώς.

Η αντιφατικότητα του εγχειρήματος των μεταρρυθμιστών οφείλεται στο ότι επιχείρησαν να πετύχουν πολλούς στόχους ταυτόχρονα. Από τη μια, ήθελαν να επιδείξουν στη χριστιανική Ευρώπη την καλή τους θέληση έναντι των μη μουσουλμάνων. Από την άλλη, πιστοί στο όραμα ενός μοντέρνου συγκεντρωτικού κράτους, πίεσαν τις κεφαλές των Μιλέτ για μεταρρυθμίσεις με σκοπό την ανατροπή των ισορροπιών υπέρ των λαϊκών και συνεπώς τη μείωση της σημασίας του εκκλησιαστικού παράγοντα, πράγμα που πίστευαν ότι θα υπέσκαπτε το status των μη μουσουλμάνων ως θρησκευτικών μειονοτήτων. Δεδομένων των αντιθέσεων ανάμεσα σε κληρικούς και λαϊκούς, «προοδευτικούς» και «συντηρητικούς», προύχοντες και συντεχνίτες, οι ελπίδες τους αυτές έγιναν πραγματικότητα και το ορθόδοξο, το γρηγοριανό αρμενικό και το εβραϊκό Μιλέτ απέκτησαν νέους, σύμφωνους με αυτό το πνεύμα, κανονισμούς στα 1862, 1863 και 1865 αντίστοιχα.

Αν και τα Μιλέτ είχαν τη ρίζα τους στην παράδοση, στο καθεστώς υποτέλειας υπό το οποίο υπάγονταν οι μη μουσουλμάνοι πριν από τις μεταρρυθμίσεις και στην ανάπτυξη των κοινοτικών οργανισμών αυτοδιοίκησης των χριστιανών κατά το 18ο αιώνα, οι μεταρρυθμιστές, παραχωρώντας σ' αυτά πλήρη θεσμική κατοχύρωση και αναγνωρίζοντας στους μη μουσουλμάνους το καθεστώς εθνοθρησκευτικών μειονοτήτων, δημιούργησαν μια νέα πραγματικότητα που τελικά ξέφυγε από τον έλεγχό τους.

Οι Δημογεροντίες, λοιπόν, συστάθηκαν έτσι στα πλαίσια μιας «*σχεδιασμένης κοινωνικής μεταβολής*» ως συνέπεια ενσυνείδητων προσπαθειών να προκληθούν μέσω της διαχείρισης θέσεων εξουσίας, σημαντικές μεταβολές των κοινωνικών δομών, των προτύπων της κοινωνικής δράσης και των πολιτιστικών χαρακτηριστικών της κοινωνίας²²⁶. Με την διοικητική αυτή συγκρότηση έκαναν την εμφάνισή τους για πρώτη φορά πολιτικές πρακτικές, στάσεις και συμπεριφορές που παραπέμπουν άμεσα

²²⁶ Βλπ. Πετμετζίδου Μ., «Κοινωνική αλλαγή» στο Δορμπαράκη Π.-Αποστολοπούλου Μ.-Ξενάκη Χ. (επιμ.) *Παιδαγωγική-Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια-Λεξικό*, τόμος 5, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1990, σσ. 2671-2672.

στις αρχές εκείνες βάσει των οποίων οργανώνεται και ασκείται η πολιτική στα τοπικά κέντρα εξουσίας. Οι Δημογεροντίες την περίοδο εκείνη, καθώς και οι άλλοι αυτοδιοικητικοί θεσμοί που θεσμοθετήθηκαν αργότερα, καθώς εξέφραζαν τις ιδιαίτερες κατά τόπους σχέσεις εξουσίας αναταποκρίνονταν πλήρως στις νέες αρχές οργάνωσης και λειτουργίας του Οθωμανικού Κράτους. Με τη σύσταση, λοιπόν, των διοικητικών θεσμών που εισήγαγε το Χάτι Χουμαγιούν άρχισε για πρώτη φορά να παράγεται με συστηματικό τρόπο πολιτική και να ασκείται εξουσία με *«όρους όμως τοπικότητας, η οποία αποτελούσε καθοριστική αρχή οργάνωσης στο πλαίσιο πάντα των μηχανισμών της κατάκτησης»*²²⁷.

Με τον *«κανονισμό περί Δημογεροντιών»*, ιδρύθηκαν αρχικά ως θεσμός *«προσωρινός»*, τρεις Δημογεροντίες *«εδρεύουσαι εις τρία μέρη της νήσου, ήτοι εις Χανία, Ηράκλειον και Ρεθύμνη»*. Τις υποθέσεις του Μεραμβέλλου όπως άλλωστε και ολόκληρου του σημερινού Νομού Λασιθίου διαχειριζόταν η Δημογεροντία Ηρακλείου. Πρόεδρος της Δημογεροντίας Χανίων ορίστηκε ο Επίσκοπος Χανίων, της Δημογεροντίας Ηρακλείου ο Μητροπολίτης Κρήτης και της Δημογεροντίας Ρεθύμνης ο Επίσκοπος Ρεθύμνης. Και οι τρεις Δημογεροντίες τελούσαν κάτω από την γενική επιτήρηση του Μητροπολίτη Κρήτης.

Σύμφωνα με τον *«Κανονισμό περί Δημογεροντιών»*, οι δημογέροντες εκλέγονταν μεν *«υπό του λαού»*, έπρεπε, όμως, να *«έχωσιν ηλικίαν ανωτέραν των 35 ετών, να ώσιν έγγαμοι, να έχωσι κτηματικήν περιουσίαν αξίας τουλάχιστον 50.000 γροσίων, να γινώσκωσιν ανάγνωσιν και γραφήν, να ώσι τιμιώτατοι και νοημονέστατοι, να μη εφυλακίσθησαν ποτέ, να μη προέβησαν εις κίνημα αντιβαίνον εις την θέλησιν της Αυτοκρ. Κυβερνήσεως και εν γένει να ώσι δεδοκιμασμένης διαγωγής»*²²⁸. Η δημιουργία των Δημογεροντιών στηρίχθηκε στο Αυτοκρατορικό Διάταγμα *Χάτιτ-Χαμαγιούν* σύμφωνα με το οποίο *«ο Μουλά Εφένδης δεν θέλει επεμβαίνει όλως διόλου εις τα ορφανικά και κληρονομικά των χριστιανών»*, αντικείμενα στα οποία περιορίζονταν αρχικά οι αρμοδιότητες των Δημογεροντιών. Γρήγορα, όμως, οι Δημογεροντίες άρχισαν να επεμβαίνουν και *«εις αντικείμενα διαφεύγοντα την δικαιοδοσία αυτών»* αναλαμβάνοντας έτσι σημαντικό ρόλο στην οικονομική, την κοινωνική και την πνευματική ζωή του νησιού και κυρίως στην οργάνωση, τη λειτουργία και την οικονομική στήριξη ενός

²²⁷ Ροτζώκος, Ν., *Επανάσταση και εμφύλιος στο Εικοσιένα*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1997, σσ. 165-177. βλπ. επίσης και Νικολόπουλος, Η., *Δομές και θεσμοί στην τουρκοκρατία*, Αθήνα 1988, εκδ. Κάλβος, σελ. 37.

²²⁸ *Κρητικού Κώδικος τεύχος πρώτο*, εν Χανίοις... ό.π., σελ. 22.

στοιχειώδους σχολικού δικτύου δημόσιας εκπαίδευσης καθώς το Χάτσι- Χουμαγιούν προσδιόρισε για την εκπαίδευση μια περιορισμένη σφαίρα παρέμβασης του κράτους. Έτσι, στο Λασιθί την περίοδο εκείνη φαίνεται να είχαν συσταθεί σχολεία στην Ι.Μ. Κρεμαστών. Σύμφωνα με το αρχειακό υλικό «ο αλληλοδιδάσκαλος κύριος Λεωνίδας Παπαδάκης μη αποτελεσθείσης της εν Βραχασίω δημοτικής σχολής υπόσχεται να μεταβή εις την εν τη Ι.Μ. Κρεμαστών αλληλοδιδασκτικήν σχολήν και να αναλάβη την Διεύθυνσιν αυτής εκπληρών τα διδασκαλικά του καθήκοντα»²²⁹. Επίσης, ο ναύαρχος Spratt καταγράφει την λειτουργία σχολείου στην Μονή Τοπλού: «ένα σχολείο λειτουργεί στο Μοναστήρι στο οποίο εκπαιδεύονται γύρω στα τριάντα αγόρια της επαρχίας, το οποίο αποτελεί καλύτερο έπαινο. Έτσι πρόχειρα παρέχεται εδώ κι εκεί στους χωρικούς της Κρήτης στοιχειώδης εκπαίδευση από τα κάμποσα μοναστήρια που υπάρχουν, αλλ' αυτά είναι λίγα»²³⁰.

2.2.1 Τα οικονομικά της εκπαίδευσης-Οι λαϊκοί αναλαμβάνουν τον έλεγχο της εκπαιδευτικής διαδικασίας- Το Μοναστηριακό Ζήτημα

Το Χάτσι Χουμαγιούν παρεμβαίνοντας στα εσωτερικά των χριστιανικών κοινοτήτων περιόρισε, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, την πρωτοκαθεδρία της Εκκλησίας, ενώ αντίθετα επεξέτεινε και ενίσχυσε το καθεστώς της αυτοδιοίκησης ορίζοντας ότι «*Η διοικήσεις των εθνικών υποθέσεων των χριστιανικών και άλλων μη μουσουλμανικών κοινοτήτων θέλει τεθή υπό την προστασίαν του συμβουλίου ούτινος τα μέλη εκλεχθήσονται εκ τε του κλήρου και των λαϊκών εκάστης κοινότητος*»²³¹. Η διάταξη φάνηκε ότι θα έβαζε τέρμα στην απροθυμία πολλών αρχιερέων να διαθέσουν χρήματα από την μοναστηριακή περιουσία για κοινωφελείς σκοπούς και φυσικά και για την εκπαίδευση σε μια περίοδο «*που η αγάπη των Κρητικών χωρικών προς τα γράμματα ήτο τόση ώστε πολλοί τούτων εγίνοντο επαίται δια να μάθουν τα παιδιά των γράμματα*». Όμως, «*τα υπό των Μονών συντηρούμενα αλληλοδιδασκτικά σχολεία ήσαν ελάχιστα και τα υπό τινων Επισκόπων εκ των μοναστηριακών κτημάτων χορηγούμενα ποσά ήταν*

²²⁹ Φούσκης Εμμ., « Το Γυμνάσιο Νεαπόλεως» εφημ. *Ο Πολίτης*, 25/3/1993, σελ. 7.

²³⁰ Spratt T.A.B., *Travels and Researches in Crete I-II*, London 1865, Vol. I, p213.

²³¹ Χάτσι Χουμαγιούν 1856, άρθρο Γ'.

απολύτως ανεπαρκή». Έτσι, «το ζήτημα της χρησιμοποίησεως των προσόδων των Μονών δια την εκπαίδευσιν του Κρητικού λαού ανεπήδησεν αυτομάτως εις τας σκέψεις όλων των Κρητικών μορφωμένων και μη, και πρώτων όλων των υπό της καθολικής προπαγάνδας παραπλανηθέντων»²³².

Στο Λασιθί, την ευκαιρία που έδωσε το Χάττι Χουμαγιούν για την αξιοποίηση της Μοναστηριακής περιουσίας υπέρ της παιδείας εκμεταλλεύτηκαν οι κάτοικοι του Καινούργιου Χωριού οι οποίοι κατόπιν πιέσεων προς τον νέο Διοικητή Κρήτης Χεκίμ Ισμαήλ πέτυχαν τον διορισμό αυτοδιοίκητης επιτόπιας εφορίας η οποία σε συνεργασία με τον τοπικό Επίσκοπο θα ανελάμβανε την διαχείριση μοναστηριακών προσόδων υπέρ της εκπαίδευσης. Τα μέλη της εφορίας εκείνης δεν δίστασαν, όταν ενέσκηψε διαφωνία με τον Επίσκοπο για την διαχείριση των οικονομικών πόρων, να εξουσιοδοτήσουν τους σχολικούς εφόρους να «λαμβάνουν οι ίδιοι παρά των ενοικιαστών τα ενοίκια των Μοναστηριακών κτημάτων ζοδεύοντες αυτά εις την ίδρυσιν, τελειοποίησιν και συντήρησιν των σχολείων» θεωρώντας την διαταγή τους «ανωτέραν της διαταγής του αρχιερέως»²³³. Με την πρωτοβουλία τους αυτή ιδρύθηκαν «πέντε αλληλοδιδασκικά σχολεία και ένα Ελληνικόν»²³⁴.

Οι ασάφειες, όμως, του Μοναστηριακού Κανονισμού ο οποίος προσπάθησε να τακτοποιήσει τα οικονομικά των μοναστηριών έχοντας εκείνος έντονα κοινοτιστικά χαρακτηριστικά καθώς εκδόθηκε με βάση τις διατάξεις του Χάττι Χουμαγιούν χρησιμοποιήθηκαν στη συνέχεια προκειμένου να αποσπαστεί η διαχείριση των μοναστηριακών προσόδων από τις τοπικές εφορείες προς όφελος της Κεντρικής Δημογεροντίας Ηρακλείου στην διοίκηση της οποίας υπάγονταν και η περιοχή του Λασιθίου. Η κίνηση αυτή προκάλεσε νέες σφοδρές αντιδράσεις στην περιοχή του Μεραμπέλλου. Οι μεραμπελλιώτες αναγκάστηκαν μάλιστα να αναφερθούν και στο Οικουμενικό Πατριαρχείο εν ονόματι του «εκπλήκτου λαού ο οποίος υπ' ενδείν κατάστασιν ως ένεκα του πολυπληθούς λαού, και της μικράς αναλόγως περιοχής της επαρχίας ταύτης μη εξαρκών τας ανάγκας αυτού, λυπείται επί μάλλον όπου δεν δύναται να εξακολουθήση την αποπεράτωσιν αυτών των εκπαιδευτικών καταστημάτων». Επειδή, όμως, η κατάσταση συνεχίστηκε απaráλλακτη, οι έφοροι του Μεραμπέλλου

²³² Τσιριντάνης Νικ., ό.π., σελ. 69.

²³³ Γ.Α.Κ. Συλλογή Γιάννη Βλαχογιάννη, Αρχείο Λ. Λόγιου.

²³⁴ Ο.π., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ. 310/15-2-1863.

απευθύνθηκαν και στον Γενικό Διοικητή Κρήτης²³⁵. Απειλήσαν, μάλιστα, με τελεσίγραφο ότι αν δεν εφαρμοστεί ο Κανονισμός «θα γράψωμεν εις τον Πάπα Ρώμης να στείλει ιερείς, διδασκάλους και βιβλία να μην μείνουν τα παιδιά μας τυφλά»²³⁶. Εντωμεταξύ, η αντίδραση στην περιοριστική για τον αυτοδιοικητικό χαρακτήρα του Μοναστηριακού Κανονισμού ερμηνεία γενικεύτηκε σε πολλά διαμερίσματα της Κρήτης.

Μετά τις αντιδράσεις αυτές, οι έφοροι κατάφεραν να απομονώσουν την Κεντρική Δημογεροντία Ηρακλείου και να εφαρμοστεί ο Μοναστηριακός Κανονισμός με βάση τον οποίο την διαχείριση των μοναστηριακών προσόδων θα την αναλάμβαναν οι ηγούμενοι των Μονών υπό την επίβλεψη και την εποπτεία του τοπικού Επισκόπου και των επαρχιακών συμβουλίων. Ενώ, όμως, είχαν επιτευχθεί τα παραπάνω ο Ισμαήλ επενέβη αυθαίρετα αξιόνοντας την επανεδραίωση της θέσης της Κεντρικής Δημογεροντίας στην διαχείριση των προσόδων.

3. Η επανάσταση του 1866-Ο Οργανικός Νόμος-Η νεοσύστατη Χριστιανική Δημογεροντία Λασιθίου αναλαμβάνει την οργάνωση και την διοίκηση της εκπαίδευσης στο διαμέρισμα Λασιθίου.

3.1. Ιστορικό πλαίσιο

Το αίτημα για την αύξηση της χρηματοδότησης της παιδείας από την μοναστηριακή περιουσία, κάτω από συνθήκες οικονομικής δυσπραγίας των μοναστηριών και αντίδρασης όλων όσων είχαν συμφέροντα από την διαχείρισή της²³⁷, η απαίτηση των προκρίτων για συμμετοχή των λαϊκών στην εποπτεία της εκπαίδευσης και στα ταμεία διαχείρισης της μοναστηριακής περιουσίας με σκοπό την ίδρυση σχολείων σε όλες τις περιοχές, καθώς και η ανάμειξη του Ισμαήλ Πασά στα αυτοδιοικητικά των χριστιανών με σκοπό την υποβάθμιση και αποδυνάμωση του πρωτοβάθμιου κοινοτικού συστήματος προς όφελος της Κεντρικής Δημογεροντίας, αποτέλεσε μια από τις κυριότερες αιτίες της επανάστασης του 1866 που ακολούθησε και η οποία αποδιοργάνωσε εντελώς την εκπαίδευση.

²³⁵ Ο.π., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ. 270/2-1-1865.

²³⁶ Ο.π., έγγραφο με ημερομηνία 8-9-1865.

²³⁷ Περισσότερα για το μοναστηριακό ζήτημα βλ. Τσιριντάνη, Ν., *Η πολιτική και διπλωματική ιστορία της εν Κρήτη εθν. Επαναστάσεως, 1866-1868*, τ. Α', Αθήνα 1950.

Λίγο πριν από την έκρηξη της επανάστασης αυτής, οι χριστιανοί αντιπρόσωποι του νησιού, μεταξύ αυτών και οι εκπρόσωποι της περιοχής του Λασιθίου, ζήτησαν από το Σουλτάνο την ανάκτηση των καταπατηθέντων προνομίων και κυρίως εκείνων που καθιέρωναν την πρωτοβάθμια αυτοδιοίκηση τα οποία είχαν παραχωρηθεί στους Κρητικούς το έτος 1856. Στη διαμαρτύρησή τους οι αντιπρόσωποι επέστησαν ιδιαίτερα *«την πρόνοιαν της Υμ. Α. Μ. εις την έλλειψιν σχολείων εις τα έξωθεν των τριών πόλεων τμήματα»* και απαίτησαν να *«ήνε ελεύθερος πάσης εθνικότητας άνθρωπος όταν έχη τα προσόντα του διδασκάλου να εξασκή το επάγγελμά του και εν ταις επαρχίαις, ως και εν ταις πόλεσιν»*²³⁸. Ο Γάλλος Πρόξενος Derche την ίδια περίοδο παρατήρησε ότι πράγματι υπήρχε απαγόρευση ίδρυσης σχολείων ιδίως στην επαρχία σε αντίθεση με τις πόλεις *«όπου υπάρχουν διδάσκαλοι»*. Την απαγόρευση αυτή την έκρινε ως *«πολιτικόν μέτρον δικαιολογημένον, επειδή κατά δυστυχίαν, οι διδάσκαλοι παρεκτρέπονται των καθηκόντων αυτών, και παν άλλο εμπνέουν εις τους μαθητάς ή σέβας προς την Κυβέρνησιν»*²³⁹.

Οι αντιπρόσωποι των επαρχιών, όμως, συνέχιζαν παράλληλα να απορρίπτουν τις προτάσεις των Τούρκων για αποκύρηξη της επανάστασης. Έτσι, σε επιστολή των αντιπροσώπων της περιοχής που υπεγράφη στις 22 Σεπτεμβρίου 1867 στη Νεάπολη και απευθυνόταν στον Διοικητή της πόλεως Ηρακλείου Ρεσίτ Πασάν τόνιζαν ότι *«πάντα λοιπόν όσα εν τη προκηρύξει εμπεριέχονται και η αμνηστεία, και η υποτιθεμένη εξασφάλις της τιμής και περιουσίας και η τεσσαρακονταπενθήμερος παύσις των εχθροπραξιών, ήν ο Σουλτάνος εν τη απείρω αυτού ευμενεία ηυδόκησε να μας χορηγήση ίνα μη απόλωνται ψυχαί, α περί πολλού ποιείται, πάντα ταύτα λέγομεν αποκρούομεν καθ' ολοκληρίαν εν ονόματι του λαού, ον αντιπροσωπεύομεν και επιφυλάττομεν εις ημάς αυτούς το δικαίωμα ίνα όπότεν κρίνωμεν κατάλληλον προσβάλωμεν τον υμέτερον στρατόν όπου και αν ευρίσκηται»*. Σε ταυτόχρονη επιστολή τους οι ίδιοι αντιπρόσωποι προς τους Προξένους των Μεγάλων Δυνάμεων η οποία υπεγράφη στους Ποτάμους έθεσαν τις ξένες κυβερνήσεις προ των ευθυνών τους πληροφορώντας τις *«περί του*

²³⁸ Ψιλάκης Β., *Ιστορία της Κρήτης*, εκδ. Αρκάδι, Αθήνα, τ. Δ', σελ. 365.

²³⁹ Τσιριντάνης Νικ., ό.π., σελ. 163 και 201.

αδιαλλάκτου να αποθάνωσι μέχρις ενός ή να υποταγώσι πλέον και συνθηκολογήσωσι μετά του σφαγέως των»²⁴⁰.

Επιπλέον, όμως, και παρά τις θεσμικές παρεμβάσεις του *Χάτιτ-Χαμαγιούν*, το διοικητικό σύστημα συνέχιζε να διέπεται από φατριασμούς και έντονες διενέξεις των μεταξύ των χριστιανών σχετικά όχι μόνο με τη νομή της εξουσίας αλλά και με την πορεία του Κρητικού ζητήματος. Η κατάσταση αυτή οδηγούσε πολλές φορές στην κακοδιοίκηση η οποία με τη σειρά της είχε σοβαρές επιπτώσεις και στον τομέα της παροχής της εκπαίδευσης ιδιαίτερα στην Ανατολική Κρήτη. Είναι χαρακτηριστικά όσα αναφέρει σε μια έκθεσή του *«περί της εν Κρήτη καταστάσεως, περί της βουλευτικής εκλογής Μεραμβέλλου και περί της ξενικής επιβουλής προς το Νομαρχιακόν Συμβούλιον»* ο πρόκριτος Στυλιανός Παπαδάκης, ο οποίος διαπιστώνει ότι παρά τα ανοίγματα των Τουρκικών αρχών προς τους Κρητικούς *«η πολιτική πορεία διατελεί αμετάβλητος και οι εν Κρήτη αυτοχειροτονούμενοι αρχοντίσκοι ου μόνον αδιόρθωτοι έμειναν αλλά και θρασύτεροι, καταθλιπτικότεροι και αυθερετώτεροι εγένοντο ως εκ της ασυγνώστου και αδικαιολογήτου πλέον ανωτέρας προστασίας των αρμοδίων παρά το δίκαιον και εναντίον πάσης πολιτικής συνέσεως και προνοίας»*²⁴¹.

Και ο Παπαδάκης συνέχισε *«οι εν Ηρακλείω φατρία απεφάσισε χάριν κερδοσκοπίας να ανεγείρη μεγαλοπρεπή ναόν εν Ηρακλείω απαράμιλλον εν τη Ανατολή*

²⁴⁰ Π. Κριάρη, *Ιστορία της Κρήτης*, εν Αθήναις 1930. Βλπ., επίσης, σχετικά με τις ωμότητες των Τούρκων στην περιοχή του Λασιθίου κατά την διάρκεια της επανάστασης: *Κ. Τσατσαρωνάκη, Μία έκθεσις ωμοτήτων του 1866, περ. Κρητικά Χρονικά, τ. Ι, 1954:*

[...] μέρος του στρατού είχε κατασκηνώσει και εις την κορυφήν Ανάβλοχον άνωθεν του χωρίου Βραχασίου, επειδή δε εις το μέρος τούτο δεν υπάρχει ύδωρ οι δυστυχείς Βραχασιώται άνδρες και γυναίκες και παιδιά ηναγκάζοντο να ποτίζουν τον στρατόν φέροντες ύδωρ επί των ώμων ημέραν και νύχταν εις την κορυφήν του βουνού, ενώ οι στρατιώται κατεβαίνοντες εις το χωρίον διήρπαζον παν ό,τι εύρισκον, ανέτρεψαν τας αγίας τραπέζας των εκκλησιών θραύσαντες τας αγίας εικόνας [...]. Την 10ην Ιουνίου έσφαζαν ως αρνίον τον εκατονταετή Εμμ. Πλατόν, τον Ι. Χατζή Νικολάου και τον Ι. Λιατσάκη από το Νεοχώριον [...] και οι εν τω Νεοχωρίω εκκλησίαί επέστησαν όσα ο Τουρκικός φανατισμός δύναται να επινοήση. Το αυτό έπαθε και η Ιερά Μονή Κρεμαστών, τρεις εκκλησίαί εν τω χωρίω Βρύσαις και τέσσαρες εν Χουμεργιάκω[...] Ο Γ. Ζερβός από το Καρύδι απέθανεν υπό την μάστιγαν, ο Κ. Αρναουτάκης από Ελούντα εκτός των ραβδισμών και ηλιασμών εδεσμεύθη τόσον σφικτά ώστε διερρήχθη το στηθος του [...]. Την 8ην Ιουνίου τρεις χιλιάδες τουρκικός στρατός διετάχθη να καταλάβη την κόμη Κριτσά και εκίνησε προς ταύτην δια δύο διαφόρων οδών από Λακόνια και Τάπες θύων απολλύων και καταστρέφων [...]. Φθάσας εις Κριτσάν τρεις ναοί του χωρίου και η πλησίον κειμένη Ιερά Μονήν του Θεολόγου εβεηλώθηκεν[...]. Ενταύθα ήνοιζαν πάντας τους τάφους και επειδή δεν εύρισκον εν αυτοίς λείαν διεσκόρπιζον τα οστά εις τους δρόμους [...]. Άνδρες υπερ τους 100 υπέστησαν διαφόρους βασανισμούς εξ αυτών όμως ο γηραιός Ι. Αλεξάκης και ο μοναχός Νικόδημος του Θελόγου καθυπεβλήθησαν εις μαρτυρικά βασανιστήρια [...] εν συνεχεία και οι κάτοικοι του Καλού Χωρίου υπέφεραν τα ίδια από τους Τούρκους [...]

²⁴¹ Έκθεσις Στυλιανού Παπαδάκη περί της εν Κρήτη καταστάσεως, περί της βουλευτικής εκλογής Μεραμβέλλου και περί της ξενικής επιβουλής προς το Νομαρχιακόν Συμβούλιον, Αθήναι 1889.

κατά τε το μέγεθος, την ποικιλίαν του σχεδίου, την καλλονήν και το δαπανηρόν [...] εγώ δε αντέστην και επέτυχον διαμαρτύρησι 18 συσπουδαστών μου εις το Πατριαρχείο κατά το 1865. Η μεν φατρία αφού εξάντλησεν τότε απάσας τας προσόδους των κοινών, απάσας τας συνεισφοράς, αφού επέβαλε χείρα βέβηλον επί της περιουσίας των ορφανικών ετόλμησε να μεταχειρισθή και τα εισοδήματα των πλουσίων Μονών των Τμημάτων Ηρακλείου και Λασιθίου. Ου μόνον απερρόφησαν πάντα πόρον και κατέστρεψαν ασυνειδήτως τα σχολεία τα κοινά και τα ορφανικά αλλά ένεκα της αβουλίας των δεν θα έχωσιν επί μακρόν χρόνον ούτε ανάλογον ναόν διότι εξήντησαν τους πόρους και την προθυμίαν του κοινού εις τον πύργον τούτον της Βαβυλώνος [...] ευτυχώς όμως αντετάχθημεν θαραλέως και επετύχαμεν ως πληρεξούσιοι των 12 επαρχιών ενώπιον της Ιεράς Συνόδου και του Εθνικού Μικτού Συμβουλίου απόφασιν υπέρ των επαρχιών και εσώσαμεν ούτω εν μέρει τουλάχιστον την μοναστηριακήν περιουσίαν [...]

Στη συνέχεια ο Παπαδάκης τόνισε τη σημασία αυτής της απόφασης για την μελλοντική ανάπτυξη του εκπαιδευτικού μηχανισμού στην Ανατολική Κρήτη: «ου μόνον η διάσωσης και η εν μέρει εκλαΐκευσις των Μονών οφείλεται τότε εις τα ανωτέρω αλλά και η πρωτοβουλία και η πρώτη ώθησις προς τα γράμματα, διότι άπαντα τα σχολεία των επαρχιών έχουσι την αρχήν και συντήρησίν των εκ των μονών συμφώνως με τον τότε κανονισμόν των μοναστηρίων όστις απεκρούσθη μεν τότε από του Ισμαήλ Πασά αλλ' εχρησίμευσεν ως βάσις του μεταγενεστέρου[...]».

3.2. Οργανικός Νόμος-εδραίωση του Δημογεροντιακού θεσμού

Η επαναστατική έξαρση, που ακολούθησε οδήγησε τελικά στην υπογραφή του Οργανικού Νόμου²⁴² το 1868. Η Πύλη, κάτω από τις πιέσεις των Μεγάλων Δυνάμεων οι οποίες καθοδηγούνταν από τις «επικρατέστερες ιδέες του 19^{ου} αιώνα περί ελευθερίας των ατόμων και εθνικής αποκαταστάσεως των λαών με την εθνικοποίηση των κρατών ή την ίδρυση εθνικών κρατών» αλλά και από τον «ρωμαντισμό που ετόνιζε και τη διαφορά των Χριστιανών από τους ανθρώπους των άλλων θρησκειών καθώς και από τον νεοκλασικισμό που εξύψωνε την Αρχαία Ελλάδα με τις ανθρωπιστικές της ιδέες στην πρώτη θέση, προσπάθησε με παραχωρήσεις και υποχωρήσεις να ησυχάση την Κρήτη, να

²⁴² Για μια αναλυτική περιγραφή του Οργανικού Νόμου βλπ. Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου, Κ., *Ελληνικός αλτρωτισμός και οθωμανικές μεταρρυθμίσεις. Η περίπτωση της Κρήτης 1868-1877*, σσ. 135-149.

ικανοποίηση τις Δυνάμεις και να καθησυχάση την κοινή γνώμη του κόσμου. Η δυναμική πολιτική αντικαθίσταται από μια πολιτική κατευνασμού. Ο εκπρόσωπος τη Γαλλικής Κυβέρνησης είχε δηλώσει άλωστε στον Τούρκο πρέσβη ότι η Γαλλία και η Αγγλία δεν θα ήθελαν παρά να εξασφαλιστή η συμβίωση μεταξύ των λαών των δύο θρησκευμάτων και ότι προσπάθησαν πάντα να πείσουν τον Σουλτάνο ότι είναι προτιμότερες οι βαθμιαίες παραχωρήσεις που έρχονται μόνες τους, παρά οι παραχωρήσεις που τις εκβιάζουν οι Δυνάμεις»²⁴³.

Με τον Οργανικό Νόμο το «Βιλαέτι» της Κρήτης χωρίστηκε σε 5 Διοικήσεις και 20 Επαρχίες υποδιαιρεμένες σε Δήμους. Σύμφωνα με τον Οργανικό Νόμο, «ολόκληρος η Νήσος θέλει διαιρεθή εις προσήκοντα αριθμόν Διοικήσεων (Λιβιά). Η πολιτική διαχείρισις εκάστης Διοικήσεως θέλει είναι εμπειστευμένη εις έναν Διοικητήν (Μουτεσαρίφην), λαμβανομένων εκ των υπαλλήλων της Υψηλής Κυβερνήσεως [...] εκάστη Διοίκησης θέλει υποδιαιρεθή εις αριθμόν τινα Επαρχιών (Καζάδων). Εκάστη δε Επαρχία θέλει διοικείσθαι από έναν Έπαρχον διοριζόμενον παρά της Υψηλής Κυβερνήσεως [...]»²⁴⁴.

Η Κρήτη ορίστηκε να διοικείται «πολιτικώς από ένα Γενικό Διοικητή (Βαλήν) διοριζόμενον υπό της Αυτού Μεγαλειότητος του Σουλτάνου». Τις 5 Διοικήσεις επόπτευαν ισάριθμοι τοπικοί Διοικητές που περιστοιχίζονταν από το Διοικητικό Συμβούλιο στο οποίο συμμετείχαν εκτός από τον Διοικητή, ο τοπικός Επίσκοπος, οι υπηρεσιακοί παράγοντες αρμόδιοι για την δικαιοσύνη, τη διοίκηση και την οικονομία και έξι αιρετά μέλη. Η κάθε Διοίκηση υποδιαιρέθηκε σε Επαρχίες (Καζάδες) διοικούμενες από τους Επάρχους. Έδρα της νέας διοίκησης Λασιθίου, η οποία περιλάμβανε τις επαρχίες «Λασιθίου, Μιραμβέλλου, Σιτείας και Ιεραπέτρας» ορίστηκε η Νεάπολη.

3.3 Οι χριστιανοί αντιπρόσωποι αναλαμβάνουν την πολιτική εποπτεία της εκπαίδευσης

Με τον Οργανικό Νόμο συγκροτήθηκε και η Γενική Συνέλευση του νησιού «από μέλη εκλεγόμενα από τους κατοίκους ανά δύο εξ εκάστης επαρχίας» στις

²⁴³ Μαμαλάκης Ιωάννης, *Ο Αγώνας του 1866-1868 για την Ένωση της Κρήτης*, Θεσσαλονίκη 1947, σελ. 148-164.

²⁴⁴ *Κρητικού Κώδικος τεύχος πρώτον όπ. σελ. 22.*

αρμοδιότητες της οποίας ανήκε και η διαχείριση των εκπαιδευτικών πραγμάτων σε μια πρώτη προσπάθεια για τον κεντρικό έλεγχο τους²⁴⁵. Έτσι, αρμόδιοι για τα θέματα δημόσιας χριστιανικής εκπαίδευσης έγιναν πλέον οι αντιπρόσωποι των χριστιανών στην ετήσια Γενική Συνέλευση του νησιού οι οποίοι άρχισαν αμέσως να διεκδικούν αύξηση των σχολείων και των οικονομικών τους πόρων, υποχρεωτική εκπαίδευση, ελευθερία στη σύσταση σχολείων κ.λ.π. Χάρη στις πιέσεις τους, αυξήθηκε σημαντικά από 84000 σε 100000 γρόσια. το ποσό που χορηγούσε η Πύλη για να διανεμηθεί μεταξύ της χριστιανικής και μουσουλμανικής κοινότητας του νησιού προκειμένου να καλυφθούν οι ανάγκες λειτουργίας των σχολείων των πόλεων τα οποία είχαν αρχίσει να αυξάνονται. Εξάλλου, η ειρήνευση που ακολούθησε την επανάσταση του 1866 έφερε πίσω στην Κρήτη ένα σημαντικό αριθμό εγγραμμάτων από το κύμα εκείνο των 30000 περίπου ατόμων που έχοντας καταφύγει στην Ελλάδα διδάκτικαν τα εγκύκλια γράμματα στα σχολεία των αστικών κέντρων του ελεύθερου Βασιλείου: *«οι επαναπατρισθέντες με την επιρροή τους κυρίως στις αγροτικές περιοχές συνέβαλαν στην διαμόρφωση του προτύπου του μορφωμένου ατόμου στον τοπικό πληθυσμό»*.

3.4 Οι Δημογεροντίες

Επιπλέον, από το έτος 1868 και μετά ο θεσμός των Δημογεροντιών έπαψε με βάση το Οργανικό Νόμο να έχει προσωρινό χαρακτήρα. Ιδρύθηκαν τότε πέντε συνολικά Δημογεροντίες, μία στην έδρα κάθε Διοίκησης των οποίων ο αριθμός είχε εντωμεταξύ αυξηθεί με τη δημιουργία των Διοικήσεων Σφακίων και Λασιθίου²⁴⁶. Έδρα της Διοίκησης Λασιθίου ορίστηκε η Νεάποληστην οποία θεσμοθετήθηκε να εδρεύει και η νεοσύστατη Χριστιανική Κεντρική Δημογεροντία η οποία αμέσως οργανώθηκε γραφειοκρατικά με γραμματεία και υπαλληλικό προσωπικό. Η Κεντρική Χριστιανική Δημογεροντία Λασιθίου διοικούνταν από πέντε μέλη. Το ένα από τα μέλη αυτά ήταν κληρικός και επιλεγόταν από τον Επίσκοπο Πέτρας ο οποίος ήταν και ο πρόεδρος της.

²⁴⁵ Βλπ. *Κανονισμός Γενικής Συνελεύσεως*, στο περ. Τάλως, Δ1, σελ 104, κεφάλαιον Γ΄:

«Αρμοδιότητες της Γενικής Συνελεύσεως.

Άρθρον 27. Η Γενική Συνέλευσις είναι αρμοδία να συζητή εν πλήρει συνεδριάσει παν μέτρον δυνάμενον να συντείνη εις την πρόοδον της κοινής εκπαιδεύσεως.

Άρθρο 28. Θέλει δε είσθαι αρμοδία να συζητή εν μερική συνεδριάσει των Χριστιανών ή των Μωαμεθανών αντιπροσώπων παν το αναφερόμενον ιδιαίτερα δια τα σχολεία εκάστης κοινότητος».

²⁴⁶ Βλπ. *«Κανονισμός των Μικτών Διοικητικών Συμβουλίων του Οργανικού Νόμου»*, Κεφ. Α, στο περ. Τάλως Δ1, σσ. 91-92.

Στην Δημογεροντία συμμετείχε, επίσης, ο ένας από τους δύο Χριστιανούς δικαστές και ένας από τους χριστιανούς συμβούλους του Συμβουλίου της Διοικήσεως. Τα υπόλοιπα δύο μέλη αναδεικνύονταν από εκλεκτορικά σώματα των πόλεων και των επαρχιών που τα αποτελούσαν εκπρόσωποι των εμπόρων, των συντεχνιών και των ιδιοσυντήρητων αστών ή από εκπροσώπους των χωριών. Παράλληλα με τη σύσταση της Κεντρικής Δημογεροντίας, το άρθρο 66 του Οργανικού Νόμου κανόνισε επίσης, *«έκαστον χωρίον»* να διοικείται *«αμέσως υπό δικής του Δημογεροντίας ως ανέκαθεν κατά τα επί τούτω ειθισμένα»* μέχρι να *«εκδοθή ιδιαίτερος Νόμος κανονίζων την διοίκησιν των Δήμων»*. Με βάση τις διατάξεις του Οργανικού Νόμου Δημαρχεία είχαν την περίοδο αυτή μόνο οι έδρες των Διοικήσεων. Οι δήμαρχοι ήταν διορισμένοι από την διοικητική εξουσία και ήταν επιφορτισμένοι με την *«επιμέλεια της καθαριότητος και επισκευής των οδών, την επιτήρησιν της εφαρμογής των σχεδίων της πόλης, την αγορανομία και την εποπτεία των Νοσοκομείων»*.

Ως μορφή αυτοδιοίκησης ο δημογεροντιακός θεσμός εντάχθηκε από τότε θεσμικά και δυναμικά στην διοικητική διάρθρωση της αυτοκρατορίας διατηρώντας αρμοδιότητες που σχετιζόνταν με την διαχείριση των δραστηριοτήτων της τοπικής κοινωνίας με προεξάρχουσες τις κληρονομικές και τις εκπαιδευτικές. Έτσι πίστευαν οι μεταρρυθμιστές ότι προσέφεραν στην αναδιοργάνωση του διοικητικού συστήματος της αυτοκρατορίας. Ο Οργανικός Νόμος επιβεβαίωσε τη θέση των προκρίτων στη διοίκηση των αστικών και των αγροτικών κοινοτήτων της Αυτοκρατορίας και ταυτόχρονα τους μετέτρεψε σε κρατικούς υπαλλήλους. Με αυτόν τον τρόπο η κοινότητα έγινε η μονάδα οργάνωσης της διοικητικής δομής της Αυτοκρατορίας. Όσο για τους προύχοντες, αυτοί αποζημιώθηκαν για τον αυξανόμενο έλεγχο της Πύλης στα πράγματα των επαρχιών με την επισημοποίηση της θέσης τους και την εγγύηση της κατοχής των αξιωμάτων τους, πράγμα που τους βοήθησε να αποκρούσουν τις επιθέσεις των ριζοσπαστών *«μικροαστών»*. Επιπλέον, η ταυτόχρονη λειτουργία των προυχόντων ως κρατικών υπαλλήλων από τη μια και ως αντιπροσώπων των υπηκόων από την άλλη ενίσχυσε τη διαπραγματευτική τους θέση τόσο έναντι των κοινοτήτων όσο και έναντι της οθωμανικής εξουσίας. Έτσι, άλλοτε τους βρίσκουμε να προσπαθούν να διατηρήσουν με τις πλάτες της Πύλης την ηγετική τους θέση στα κοινοτικά πράγματα και άλλοτε να καθοδηγούν δυναμικές αντιδράσεις του πληθυσμού ενάντια στο συγκεντρωτισμό του

Οργανικού Νόμου²⁴⁷, νομιμοποιώντας τη δράση τους ανάλογα με την περίπτωση με το διπλό επιχείρημα του αντιπροσώπου, της «φωνής του λαού», από τη μια και του κρατικού λειτουργού από την άλλη.

²⁴⁷ Τον χειρισμό μιας τέτοιας κατάστασης διαβάζουμε στην εφημερίδα «ΜΙΝΩΣ» 7 Φεβρουαρίου 1884 Σάββατον αριθμ. 8, έτος Α' (ΔΙΑΔΗΛΩΣΙΣ ΚΑΤΑ ΤΟΥ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΦΟΡΟΥ ΕΝ ΜΕΡΑΜΒΕΛΛΩ):

«Συνεπείς προς την υπόσχεσιν την οποίαν εδόσαμεν δια του προηγουμένου φύλλου του Μίνωος αναφορικός προς τα λαβόντα χώραν δυσάρεστα εν τη επαρχία ταύτη προκληθέντα εκ της αρνήσεως την οποίαν εξεδήλωσαν οι κάτοικοι αυτής δια την πληρωμήν του δημοτικού φόρου, δεν δυνάμεθα, αλλ' ή να εκφράσωμεν την λυπηράν εντύπωσιν, ην προυξένησαν ημίν αι από του παρελθόντος Σαββάτου εις την πόλιν μεταδοθείσαι εκείθεν ειδήσεις, αίτινες παριστώσι τα πράγματα παρά προσδοκίαν λαβόντα μειζονας διαστάσεις, ενώ ηλιθίζαμεν, ότι μεταξύ των συμπατριωτών ημών τούτων ήθελεν εν τέλει επικρατήσει η αναγκαία ψυχραιμία απέναντι της επιμόνου απαντήσεως της Διοικήσεως του Τμήματος εκείνου. Πριν ή προβώμεν εις την αφήγησι των συμβάντων της διαληφθείσης ημέρας, καθήκον δημοσιογραφικόν επιτελούμεν, εκδηλούντες, ότι τόσον η Γενική Διοίκησις όσο και ο τοποτηρητής του Διοικητού Λασιθίου εξεπλήρωσαν το αναπόδραστον καθήκον, όπερ επεβάλλετο αυτοίς υπό της ανάγκης του να καταστήσωσι σεβαστά τον τε νόμον και τας αποφάσεις της Γενικής Συνελεύσεως και ότι απέναντι τοιαύτης σπουδαίας αντιστάσεως των αρνουμένων να συμμορφωθώσι προς το καλώς εννοούμενον συμφέρον της πατρίδος αι ειρημένοι Δικαστικάί Αρχαί επεδείξαντο ικανήν ανοχήν και μετριοπάθειαν, άτινα υπό πολλών εχαρακτηρίσθησαν ως αδράνεια εκ μέρους αυτών. Καθά εκείθεν μανθάνομεν, οι κάτοικοι της ειρημένης Επαρχίας πληροφορηθέντες την εν Νεαπόλει άφιξιν του κ. Ν. Κ. Ιωαννίδου μετ' αποσπάσματος χωροφυλάκων και την εκείσε αποστολήν δύο περίπου λόχων τακτικού στρατού, ήρξαντο από πρωίας να προσέρχονται αθρόοι. Εν ω δε καθ' ομίλους συνεννοούντο τι ώφειλον να πράξωσιν, εάν επιμόνος ήθελε ζητηθή παρ' αυτών η απότισις του δημοτικού φόρου αίφνης εις των αξιωματικών εκ της αστυνομίας Ηρακλείου ιδών παίδα τινα μαχαιροφορύντα απήτησε παρ' αυτού εν τη εκληρώσει του καθηκοντος του τω παραδώση το μαχαίριον. Αλλά το περιστατικό τούτο καθεαυτό ασήμαντον έδωκεν αφορμήν εις μειζονα ερεθισμόν των πνευμάτων, διότι λαβόντες γνώσιν τούτου οι κάτοικοι συνηθροίσθησαν εις την πλατείαν του Διοικητηρίου και εξήτησαν παρά της αστυνομίας να τοις επιστραφή το παρά του παιδός εκείνου αφαιρεθέν μαχαίριον, όπερ όμως ηρηθή αυτή να τω παραδώση. Τότε ωργισθέντες ηπειλήσαν ότι θα το ελάμβανον βαιώς. Επειδή δε εφάινοντο διατεθειμένοι να πραγματοποιήσουν την απειλήν των, η αστυνομία ετοποθέτησεν εν παρατάξει τους υπ' αυτήν χωροφύλακας ίνα αποθήσωσι το επερχόμενον πλήθος, αλλ' εις την πρώτην των χωροφυλάκων κίνησιν, οι κάτοικοι εφώρμησαν κατ' αυτών και των αρχηγών των, τινάς των οποίων, λέγεται ότι ετραυμάτισαν δια ροπαλών, και ίσως θα διέπραττον χείρονα τούτων ει μη επήρχετο η μεσολάβησις των προσελθόντων κ. κ. Κ. Κοζιράκη, Εμμ. Λυράκη και λοιπών. Μέχρι της ενδεκάτης ώρας τα πράγματα είχαν φθάσει εις το σημείον τούτο, ότε ο Τοποτηρητής του Διοικητού τηλεγραφήσας προς την Γενικήν Διοίκησιν τα διατρέξαντα, έλαβε διαταγήν ν' αναστείλη προσωρινώς την εισπραξιν του Δημοτικού Φόρου και ν' αποφυλακίση τους κρατηθέντας. Τούτου γενομένου το πλήθος διελύθη ουδέν δ' έκτοτε συνέβη δυσάρεστον. Το εφ' ημίν νομίζομεν, ότι η Γεν. Διοίκησις τα μέχρι τούδε ληφθέντα μέτρα εθεώρησεν ανεπαρκή καθ' όσον δεν δύναται να υπάρξη εξαίρεσις ως προς την εφαρμογήν του περί δημοτικής φορολογίας Νόμου δια τους κατοίκους της Επαρχίας Μεραμβέλλου, αφού αι λοιπαί της νήσου επαρχίαί επλήρωσαν και πληρόνουν προθύμως τον δημοτικόν φόρον και φού άπαντες οι πολίται απέναντι του νόμου έχουσι τα αυτά δικαιώματα και καθήκοντα. Η Γεν. Διοίκησις φρονούσα ότι δύναται ακόμη το ζήτημα να λυθή δι' ηπίων μέτρων διέταξε ν' απέλθωσιν εις Μεραμβέλλου οι από τινος διαμένοντες μετ' αποστολής ενταύθα Χαήλ Εφένδης και Κ. Παπαδογαιαννάκης, μέλη του Γεν. Διοικητικού Συμβουλίου, όπως δια συνδιαλλακτικών μέσων πειθαναγκάσωσι τους ανθισταμένους εις το να συμμορφωθώσι με τον νόμον. Απέστειλε δε ενταύθα τον ταγματάρχην της χωροφυλακής Εμίν βέην, όστις μετέβη χθες εις Νεάπολιν, καθώς και δύο λόχοι περίπου τακτικού στρατού προς ενίσχυσιν του εκείσε ευρισκομένου.

Τελευταίοντες, πεποίθαμεν, ότι οι εν φρονούντες εν Μεραμβέλλω συμπατριώται ημών θέλουσι συμπράξει πατριωτικώς μετά των ειρημένων συμβούλων όπως πείσωσι τους συμπολίτας των εις το να παραιτηθώσι των αδικαιολογήτων αξιώσεών των, καθ' όσον αι συνέπειαι της επιμονής και ήκιστα ασυμφόρου συμπεριφοράς αυτών, έσονται δυσάρεστοι δια αυτούς, δύναται δε λεληθότως να εξυπηρετήσωσιν εις την καταστροφήν των όσα δι' ανυπολιγίστων θυσιών απεκτήθησαν».

«Την παρελθούσαν Πέμπτην επανήλθεν εν τη πόλει ταύτη εκ Μεραμβέλλου μετά εκατόν πενήκοντα περίπου χωροφυλάκων, ους είχε παραλάβει μεθ' εαυτού κατά την εκείσε μετάβασίν του, ο

ταγματάρχης της χωροφυλακής του τμήματος Ηρακλείου κ. Χ. Κ. Ιωαννίδης. Ως γνωστόν, ο ταγματάρχης ούτος είχε διαταχθή υπό της Γεν. Διοικήσεως, ίνα απέλθῃ εἰς τὴν εἰρημένην ἐπαρχίαν, οἱ κάτοικοι τῆς οποίας μετὰ τὴν ἀφίξιν του τοποτηρητοῦ τῆς Διοικήσεως του Τμήματος Λασιθίου κ. Κ. Αἰελοῦ ἀρνήθησαν ἀποτόμως νὰ πληρώσωσι τὸν δημοτικὸν φόρον, πρὸς σκοπὸν του νὰ ἐνισχύσῃ τὴν αὐτοῦ χωροφυλακὴν καὶ ἐνεργήσωσιν ἀπὸ κοινού πρὸς εἰσπραξίν του εἰρημένου φόρου. Ἐπανελθόντος του ταγματάρχου ἐπανεκάμψαν ἐνταῦθα καὶ τὰ μέλη του Γεν. Διοικητικοῦ Συμβουλίου κ.κ. Κ. Παππαδογιαννάκης καὶ Χαλῆλ ἐφένδης, οἵτινες ἐνεκα τῶν ἐν Νεαπόλει συμβάντων τῆς 31 του παρελθόντος μηνὸς διετάχθησαν ὑπὸ τῆς Γεν. Διοικήσεως νὰ μεταβῶσιν ἐκεῖσε καὶ ἐξετάσωσι τὰς κυρίας ἀφορμὰς, αἵτινες παρεκίνησαν τοὺς κατοικοὺς τῆς ἐπαρχίας ταύτης οὐ μόνον ν' ἀρνηθῶσι τὴν πληρωμὴν του ἐν λόγῳ φόρου, ἀλλὰ καὶ εἰς φανεράν νὰ προβῶσιν ἀντίστασιν κατὰ τῆς αστυνομικῆς Ἀρχῆς καὶ διὰ καὶ εἰς διαδηλώσεις στασιαστικὸν ἐχούσας χαρακτῆρα. Ἐπεφορτίσθησαν δε, ὡς εἶχομεν μάθει, ἵνα υποδείξωσιν εἰς τοὺς κατοικοὺς τῆς εἰρημένης Ἐπαρχίας, ὅτι οφείλουσι νὰ μὴ ἐπιμείνωσιν ἐναντίον τῆς πλήρους ἐφαρμογῆς νόμου, τὸν ὁποῖον συνέταξε καὶ ἐψηφίσεν αὐτὴ ἡ Γεν. Συνέλευσις τῆς Κρήτης μετὰ τῶν ἀντιπροσωπῶν τῶν, ἀλλὰ νὰ συμμορφωθῶσι πρὸς αὐτόν, ὡς ἐπραξάν πάντες ἀνεξαιρέτως οἱ κάτοικοι τῶν ἄλλων αὐτῆς ἐπαρχιῶν, εἴαν ἤθελον νὰ μὴ ἐπισύρωσιν εἰς εαυτοὺς ἐπὶ πλέον ἀνθιστάμενοι ἅπασαν τὴν ἀσθηρότητα τῶν Νόμων.

Τὰ πράγματα αὐτῶς καὶ μετὰ τὴν ἀποστολὴν τῶν εἰρημένων συμβούλων εἰς τὴν ἐπαρχίαν Μεραμβέλλου, οὐδόλως μεταβλήθησαν, ἀπεναντίας δε εἰς χεῖρονα, καθ' ἡμᾶς τουλάχιστον, περιήλθον κατὰστασιν, καθ' ἃς ἔχομεν πληροφορίας. Οἱ ἀπεσταλμένοι οὗτοι τῆς Γεν. Διοικήσεως μικρὸν διαμείναντες ἐν Νεαπόλει, ὅπως λάβωσιν ἐκ του σύνεργος γνώσιν τῶν ἐκεῖσε συμβάντων μετέβην εἰς τὸ χωρίον Βουλισμένην, ἐνθα προσκαλέσαντες τοὺς προκριτατέρους ἐκ τῶν κατοίκων τῆς Ἐπαρχίας δὲν ἔλειψαν ἵνα ἀπευθύνωσιν αὐτοῖς καὶ τὰς ἀναγκαίας προτροπὰς καὶ παρατηρήσεις αὐτῶν ἀναφορικῶς πρὸς τὰ λαβόντα χώραν ἐνεκα τῆς ἀρνήσεως καὶ τῆς ταύτην παρακολουθησάσης ἀντιστάσεως εἰς τὰς ἐπανεπιλημμένας διαταγὰς τῆς Γεν. Διοικήσεως. Οἱ συνελθόντες ἐκ τῶν κατοίκων, συναισθησθέντες φαίνεται τὸ ἀνοίκειον καὶ ἀτοπον τῆς διαγωγῆς τῶν, ἐδήλωσαν τοῖς Συμβούλοις ὅτι καλὸν ἤθελον εἶσθαι εἴαν ἐπήρχετο συμβιβασμός, καθ' ὃν οἱ μὲν κάτοικοι πραγματικὴν μεταμέλειαν ἐφ' οἷς διέπραξαν δεικνύοντες ν' ἀποτίσωσιν ἀμέσως τὸν καθυστερούμενον δημοτικὸν φόρον, ἡ δε Γεν. Διοίκησις νὰ μὴ φανῇ αὐστηρὰ κατὰ τῶν διενεργησάντων τὴν κατὰ τῆς αστυνομικῆς Ἀρχῆς ἀντίστασιν. Ἡ τοιαύτη δῆλωσις, ἐννοεῖται ἔδωσεν τὴν ἐντύπωσιν τῆς καταλαγῆς τοῖς Συμβούλοις οἱ ὁποῖοι τηλεγράφησαν πρὸς τὴν Γεν. Διοίκησιν ἵνα ζητήσωσι τὰς ὁδηγίας περὶ του πρακτέου, αὐτὴ δε προαγγέλουσα ἢν ὑπὸ τοιοῦτο πνεῦμα περαιτέρω ἐνέργειαν τῶν Συμβούλων διέταξεν αὐτοὺς νὰ προβῶσι καὶ νὰ φέρωσιν εἰς πέρας τὴν ἐκεῖσε ἀποστολὴν τῶν. Ἀλλ' ὅποια δεινὴ ἀπάτη, ἐν ᾧ ἠλπίζετο ὅτι ἡ Γεν. Διοίκησις διὰ τῆς δηλώσεως ταύτης τῶν συνελθόντων φρονίμων τῆς Ἐπαρχίας Μεραμβέλλου ἐμελλε νὰ ἐξέλθῃ τῆς δυσχεροῦς θέσεως εἰς ἣν περιήγαγον αὐτὴν ἄνθρωποι μὴ συναισθανόμενοι τὴν μεγάλην ἠθικὴν εὐθύνην, ἣν διὰ τῆς ἀσυγγνώστου διαγωγῆς τῶν ἀνέλαβον ἀπέναντι τῆς ἰσχύος τῶν νόμων, οὐς ὄφειλον καὶ οφείλουσι νὰ εὐλαβῶνται, αἴφνης πολλοὶ ἐκ τῶν κατοίκων αὐτῆς ἀθρόοι συνελθόντες εἰς τὸ εἰρημένον χωρίον, οὐ μόνον ἀντέκρουσαν τὴν γνώμην ἣς ἐξέφρασαν οἱ κατὰ τὴν προτεραιάν προσελθόντες συνεπαρχιώται αὐτῶν περὶ τῆς ὅσον οἷον τε συμβιβαστικῆς λύσεως τῆς υποθέσεως ταύτης, ἀλλὰ καὶ ἀπεκήρυξαν τοὺς τὴν ταιαύτην διεζομάλουνσιν προτεινάντας, προσθέντες μάλιστα, ὅτι δὲν ἀναγνωρίζουσιν ἄλλην Ἀρχὴν πλὴν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ὑψ. Πύλης, ἀλλ' οὐδὲ τοὺς ὑπὸ τῆς Γεν. τῶν Κρητῶν Συνελεύσεως ψηφισθέντας Νόμους. Μετὰ τὴν τοιαύτην ἐκδήλωσιν τῶν συνελθόντων οἱ εἰρημένοι Σύμβουλοι δὲν ἔπρεπε βεβαίως νὰ παραμείνωσιν ἐν Μεραμβέλλῳ, καλῶς δε ἐπραξεν ἡ Γεν. Διοίκησις διατάξασα τὴν ἐκεῖθεν ἀπέλευσιν τῶν, ἀφ' οὗ ἐννοεῖται ἔμαθε παρ' αὐτῶν τὸ ἀμετάπειστον τῆς γνώμης τῶν κατοίκων τῆς Ἐπαρχίας ταύτης. Λέγομεν, ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ παρατείνωσι τὴν αὐτόθι διαμονὴν τῶν οἱ ἀπεσταλμένοι τῆς Γεν. Διοικήσεως, διότι τῆ ἀληθείᾳ ἡ ἐμμονὴ αὐτῆς εἰς τὴν πολιτικὴν τῆς ἠπιότητος ἀναμιφιδόλως ἤθελε καταδείξῃ ἐμφανέστερον τὴν ἔλλειψιν τῆς ἠθικῆς δυνάμεως ἣν κέκτηται, καὶ τὴν ὁποῖαν δύναται νὰ μεταχειρισθῇ ἐναντίον ἐκείνων, οἵτινες χωρὶς νὰ σταθμίσωσι καλῶς καὶ νὰ μετρήσωσι τὰς λίαν δυσαρέστους συνεπείας ας προεκάλεσεν ἡ ἀπερίσκεπτος διαγωγὴ τῶν, συντελέσαντες εἰς τὸ νὰ διαταραχθῇ ἡ τάξις, προέβησαν εἰς τὸ νὰ προπηλακίσωσιν ἐπὶ τοσοῦτο καὶ νόμους καὶ Ἀρχάς, καταδείξαντες, ὅτι ὀλίγον φεῖδονται τῆς τιμῆς καὶ υπολείψεως, ἅτινα διὰ τοσοῦτον θυσιῶν ὑπεράνω τῶν νόμων οὗτο πολιτευθέντες, πῶς ἐσηρήχθησιν τοιαῦτα μετελθόντες μὲσα ὅπως περιφρονήσωσι τοσοῦτον ἀυστόλως καὶ προπετώς τὰς ἀρχάς, αἵτινες ἴσως, κατ' αὐτοὺς ἔπαισαν, διότι ἐζήτησαν διὰ μέσων ἠπίων καὶ συνδιαλακτικῶν νὰ καταδείξωσιν αὐτοῖς ὅτι ἔδει νὰ συμμορφωθῶσι με νόμον, ὃν ὄφειλον νὰ σεβασθῶσιν ὡς προελθόντα ἐξ αὐτῶν τῶν ἀντιπροσώπων τῆς πατρίδος τῶν; Ἴσως θὰ εἴπωσιν ὅτι θέλουσι με τὴν ὑπαρξίν τῶν Δημαρχείων, ἀλλὰ δὲν ευχαριστοῦνται νὰ πληρώσωσι δημοτικὸν φόρον, διότι ἔχουσι δρόμους καὶ γεφύρας καὶ πόρους πρὸς διατήρησιν τῶν σχολείων ἐν τῇ ἐπαρχείᾳ τῶν. Καλὰ ταῦτα, ἀλλὰ πῶς θὰ διατηρηθῶσι τὰ δημαρχεῖα εἰς τὰς λειπὰς Ἐπαρχίας αἵτινες στεροῦνται τῶν ἀναγκαίων μέσων πρὸς πραγματοποίησιν τοιοῦτων κοινοφελῶν ἔργων; Ἄρα γε ἡ εὐημερία του τόπου καὶ ἡ ἀνύμφωσις

Οι μεταρρυθμιστές, λοιπόν, χρησιμοποίησαν έναν ήδη υπάρχοντα θεσμό, ο οποίος είχε γνωρίσει αξιόλογη άνθηση από το 18ο αιώνα, για να αναδιοργανώσουν σε στέρεις βάσεις το διοικητικό σύστημα, προσδοκώντας να εξασφαλίσουν μία ισορροπία ανάμεσα στις κοινωνικές δυνάμεις των επαρχιών και στην κεντρική εξουσία και να νομιμοποιήσουν με τη συναίνεση των τοπικών παραγόντων τις πολιτικές επιλογές τους. Με άλλα λόγια, η πύλα της εξουσίας ξαναμοιράστηκε, αυτή τη φορά όμως η μοιρασιά ευνοούσε περισσότερο την κεντρική εξουσία. Οι μη μουσουλμανικές κοινότητες παρά την ενσωμάτωσή τους στο διοικητικό σύστημα -ή μάλλον ακριβώς λόγω αυτής της

αυτού εις την εμπρέπουσαν του πολιτισμού θέσιν συνιστάται εις την πρόοδον και ανάπτυξιν των ευεργετικών αυτού πλεονεκτημάτων εν τω στενοτάτω κύκλω μιας Επαρχίας η εις το σύνολον αυτών, ώστε η διάθεσις των πόρων της μιας υπέρ της ετέρας να θεωρήται ως αδικημα και καταπίεσις της ευμοιρούσης τούτων; Τοιαύται αποκεντρωτικά ιδέαι νομίζομεν ότι δεν αρμόζουσιν εις αληθείς πατριώτας, διότι εάν επιθυμώμεν ειλικρινώς την πρόοδον αυτής, δέον άπαντες να συντελέσωμεν προς τούτο καταστρέφοντες εις τον βωμόν του καθόλου συμφέροντος αυτής παν αίσθημα τείνον να παραλύση την κοινήν ενέργειαν. Καθ' ημάς, παν άλλο φρονούμεν υπήρξε το ελατήριον της αντιστάσεως των, ή ότι ευμοιρούσι των μέσων, άτινα δύναται να παράσχη αυτοίς η απότισις του δημοτικού φόρου. Άλλως τε απατώνται λίαν εάν νομίζωσιν ότι έχουσι δρόμους, γεφύρας και σχολεία εις τόσω ανθηράν κατάστασιν ώστε να ώσιν ανεπίδεκτα πλέον βελτιώσεως, μεταρρυθμίσεως ή προαγωγής. Δυστυχώς η παρούσα κατάστασις των, δεικνύει ότι πολλά και ποικίλα υπάρχουν εις ελλείψεις εν τη Επαρχία των, και ότι πολλών εισέτι κοινοφελών χρήζουσιν έργων δια την εντελή των οποίων πραγματοποιήσιν ουδ' αυτή η είσπραξις του ημίσεως τοις % του δημοτικού φόρου ήθελεν επαρκέσει προς θεραπείαν των απολύτων αναγκών. Φρονούσιν άρα γε, ότι και Γεν. Διοίκησις και Συνέλευσις θα επιτρέψη αυτοίς ίνα τεθώσιν εις εξαιρετικήν κατάστασιν απέναντι του τόπου, και ότι και αι λοιπαί Επαρχία της νήσου θα μένωσιν ευχαριστημένα με τας παραδόξους ιδέας ας εξεδήλωσαν τελευταίον εις τους κ.κ. Συμβούλους, ώστε και να συμερισθώσιν αυτάς; Αυπούμεθα καιρίως, διότι τέκνα όντες της δυστήνου και πολυπαθούς Κρήτης επί τοσούτον παρεξέτραπησαν, ώστε να αρνώνται τας θυσίας και καταστροφάς ας επανειλημμένως αύτη υπέστη προς απόκτησιν καταστάσεως πραγμάτων οπωσούν ανεκτής, και να θέλωσι να επανέλθωμεν εις εποχήν, καθ' ην ίσχυε σύστημα, το οποίον και αυτοί απεδοκίμαζον και εις την μεταβολήν του ολίγον ή πολύ συντέλεσαν. Αυπούμεθα, λέγομεν βλέποντες αυτούς ούτω πολιτευομένους παρά το ορθώς και καλώς εννοούμενον συμφέρον και θέλοντας να επανέλθωμεν εις εποχήν, ην αναπολούντες αποτροπιαζόμεθα, εν ω οι λοιποί συμπατριώται των μη ευχαριστούμενοι ουδέ εις τα σημερινά υπάρχοντα επιθυμούσι και εύχονται ίνα τύχωσιν ευρυτέρων δικαιωμάτων δυναμένων να ικανοποιήσωσιν λαόν θυσιασθέντα και καταστραφέντα χάριν της ευημερίας και προόδου του.

Ηναγκάσθημεν να εκτεινώμεν τον λόγον όπως κταδείξωμεν ότι πάντες οι συμπατριώται ημών απεδοκίμασαν και αποδοκιμάζουσι καθ' ολοκληρίαν τα τοιαύτα κινήματα των εν Μεραμβέλλω, κινήματα, τα οποία δεν δύναται ή να εκθέσωσιν εις τα όμματα του έξω κόσμου ουχί πλέον τους διενεργήσαντας αυτά, αλλά την πατρίδα ημών. Εννοούμεν δε τον λόγον, όστις καθά ηκούσαμεν, παράτηρη τα δημοτικά Συμβούλια των άλλων επαρχιών ίνα εκδηλώσωσι την κατά των τοιούτων κινήματων άκραν αποδοκιμασίαν των. Ο λόγος της τοιαύτης διαμαρτυρήσεως των δημοτικών Συμβουλίων είναι καταφανής άτε προκειμένων ν' αποδείξωσιν εις τους μη ειδότας τα πράγματα του τόπου ημών, ότι αυτοί και μόνοι εισίν υπεύθυνοι δια τας πράξεις τας οποίας πας αληθής και γνήσιος Κρης οφείλει ν' αποκηρύξη στεντορεί τη φωνή και ν' αποκρούση μετ' αγανάκτησεως τον χαρακτήραν των. Ουδέποτε ηθέλομεν προαχθή εις το να εκφράσωμεν αποκαλύπτως τας ιδέας και τα φρονήματα ημών, εάν μη εφοβούμεθα ότι εις τα εν Μεραμβέλλω κινήματα ήθελον τυχόν αποδώσει ζένοι τε και ομογενείς τάσεις αναλευθέρους και προς παν γενναίον και υψηλόν αίσθημα μη ανταποκρινομένας. Εκπληρώσαντες δε το καθήκον, όπερ επεβάλλετο ημίν, πεποιθήμεν, ότι δεν θα μας παρεξηγήσωσιν οι εν Μεραμβέλλω συμπατριώται ημών, διότι είπομεν την αλήθειαν. Ευχόμεθα δε τελευταίοντες, ίνα ούτοι ως τάχιστα επανέλθωσιν εις ορθωτέρας ιδέας και καταδείξωσι δια των πραγμάτων, ότι αγαπώσιν αληθώς την εαυτών πατρίδα μη θέλοντες να επειμένωσιν εις τον δυσφημισμόν αυτής δια πράξεις, τας οποίας και αυτοί δεν δύναται αλλ' ή να αποδοκιμάσωσι και επί τέλους ομολογήσωσιν ότι υπήρξαν εξ εκείνων, αίτινες αμαυρούσι την ιστορίαν των λαών των αρξαμένων ν' αναφαίνωνται επί της πολιτικής σκηνής και να οργώσι προς βελτίωσιν του μέλλοντος αυτών», βλπ. εφημ. ΜΙΝΩΣ 14 Φεβρουαρίου 1884 Σάββατον αριθμ. 9, έτος Α'.

ενσωμάτωσης- δέχτηκαν την πίεση του κέντρου που προσπάθησε με μικρότερη ή μεγαλύτερη επιτυχία να οικειοποιηθεί τις πιο σημαντικές τους αρμοδιότητες, όπως ήταν η ανακατανομή του φορολογικού βάρους και η απονομή δικαιοσύνης.

Στην συμμετοχή πολιτών στην σύσταση της Δημογεροντίας μπορεί να διακρίνονται κάποιες ιδέες του φιλελευθερισμού οι οποίες ευνοούσαν την περίοδο εκείνη την συμμετοχή των πολιτών στα διοικητικά όργανα της θρησκευτικής κοινότητας²⁴⁸ αλλά στον τρόπο εκλογής των δύο αιρετών μελών της Κεντρικής Δημογεροντίας διακρίνεται η βούληση της θεσπίζουσας αρχής να προπαρασκευάσει μια ομάδα ευνοούμενων με συμφέροντα ταυτισμένα με την τουρκική άρχουσα τάξη, και να αποκλίσει από κάθε εξουσία τους υποπτους για ριζοσπαστικές πεποιθήσεις. Τα αιρετά μέλη ενεργώντας μέσα στα πλαίσια της επίσημης διοικητικής πυραμίδας εξουδετέρωναν πρακτικά το πλεονέκτημα της λαϊκής εκπροσώπησης που διατεινόταν ότι προάσπιζε ο Οργανικός Νόμος καθώς συγκροτούνταν στο πολιτικό επίπεδο ως πάγια ηγεμονική μερίδα του κοινωνικού σχηματισμού. Οι δημογέροντες που μέχρι τότε είχαν δύναμη κυρίως στην κοινοτική αυτοδιοίκηση των Χριστιανών, πέρα από τις δικαιοδοτικές εξουσίες τους και από τη ιδιότητά τους ως διοικητικών υπαλλήλων αποκτούσαν τώρα και πολιτικό ρόλο, αφού εξέλεγαν τα μέλη της Γενικής Συνέλευσης και τα αιρετά μέλη των συμβουλίων των επαρχιών²⁴⁹.

Η Δημογεροντία συγκροτήθηκε, λοιπόν, σταδιακά με πολιτικούς όρους συνιστώντας, έτσι, χώρο άμεσης παραγωγής όχι μόνο δημοσίων, αλλά και ιδιωτικών συμφερόντων και γύρω της συντελούνταν διαδικασίες δόμησης και παγίωσης κοινωνικών ομάδων, των οποίων η πολιτική σπουδαιότητα ήταν θεμελιώδης. Η μονοπωλιακή διαχείριση της εξουσίας, λοιπόν, από μια μερίδα της κοινωνίας που ήταν σύμφυτη με έναν ευρύτερο κοινωνικό υπολειμματισμό δεν συνεπαγόταν σε καμιά περίπτωση πραγματικό επιμερισμό εξουσίας. Η κοινωνική αυτή κατηγορία ασκούσε λειτουργίες πολιτικές και έβρισκε την πηγή της εξουσίας της στο μικρο-πολιτικό επίπεδο²⁵⁰. Οι συνθήκες αυτές προσφέρονταν για την ανάπτυξη ιδεολογιών που

²⁴⁸ Παπαστάθης, Χ., «Διοικητική και εκκλησιαστική οργάνωση, κοινοτική διοίκηση στη Μακεδονία», στο *Μακεδονία 4000 χρόνια*, σελ. 491.

²⁴⁹ Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου Κάλια, ό.π. σελ. 147.

²⁵⁰ Τσουκαλάς, Κ., *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1987, σελ. 71, υποσ. 23. Βλπ. επίσης και Κοντογιώργης Γ., «Η τοπική αυτοδιοίκηση στο νεοελληνικό πολιτικό σύστημα», στο περ. *Επιθεώρηση θεωρίας και πρακτικής Δήμων και Κοινοτήτων*, τεύχ. 6, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1982, σελ. 17.

πρόβαλαν συντηρητικές αξίες και ενίσχυαν τον φορμαλισμό και τη ρητορεία στον κοινωνικό, πολιτικό και εκπαιδευτικό λόγο.

Ο κοινοτικός θεσμός, όμως, αποτέλεσε σε πολλές περιπτώσεις και το πλαίσιο ανάπτυξης συλλογικών πρωτοβουλιών. Η αποκρυστάλλωση των σχέσεων και ιεραρχιών ανάμεσα στα μέλη και τα όργανα της κοινότητας από τη μια διευκόλυνε και από την άλλη διαμόρφωνε με τους όρους της την ανάληψη συλλογικής δράσης. Το κοινοτικό πλαίσιο με τις ιδεολογικές και οργανωτικές δομές του, όπως οι συνελεύσεις, η εκλογή αντιπροσώπων, η λίγο πολύ συλλογική λήψη αποφάσεων, η συσπείρωση των μελών της κοινότητας, η συμμόρφωση του ατόμου στη βούληση της ομάδας και οι αρχές της υπακοής και του σεβασμού στις διοικητικές, κοινωνικές και ηλικιακές ιεραρχίες εξασφάλιζε ως μηχανισμός ελέγχου τη δυνατότητα αποτελεσματικής κινητοποίησης του συλλογικού σώματος. Από την άλλη, παρείχε μεγαλύτερες πιθανότητες για την επίτευξη του συλλογικού στόχου, μια που η νομιμότητα της κοινότητας ως θεσμού διοίκησης και αντιπροσώπευσης ήταν επικυρωμένη από τον ίδιο τον αποδέκτη του συλλογικού αιτήματος, το κράτος. Στις περιπτώσεις μάλιστα που η κοινοτική οργάνωση ξεπερνούσε το πρώτο επίπεδο του χωριού και περιελάμβανε δευτεροβάθμια ένα μεγαλύτερο γεωγραφικό χώρο η δυνατότητα κινητοποίησης ικανού αριθμού ανθρώπων ήταν μεγαλύτερη.

Οι μεταρρυθμίσεις του Οργανικού Νόμου, παρά το γεγονός ότι δεν προώθησαν πάντοτε ριζοσπαστικά μέτρα, προκάλεσαν μια πρωτοφανή για την Αυτοκρατορία ρήξη με την παράδοση. Η αύρα που περιέβαλλε το ιδεολογικοποιημένο παρελθόν, ο σεβασμός που κάλυπτε καθετί το οποίο νομιμοποιούνταν από την πραγματική ή όχι μακρόχρονη χρήση ως κανόνας συμπεριφοράς, ως «*συνήθεια*» (αντέτ-αδέτ), υποχώρησε μπροστά στο ιδεολογικό οπλοστάσιο των νέων καιρών. Έννοιες που είχαν εισαγάγει στην Αυτοκρατορία οι διανοούμενες ελίτ των βαλκανικών λαών, όπως η πρόοδος, τα φώτα του πολιτισμού, η ανεξιθρησκία, η έννοια του πολίτη, χρησιμοποιούνταν τώρα από την ίδια την οθωμανική εξουσία. Τούτο, σε συνδυασμό με τις τολμηρές μεταρρυθμιστικές διακηρύξεις περί ισότητας, αντιπροσώπευσης και ορθολογικοποίησης της διοίκησης, γέννησε σε πολλούς υπηκόους της Αυτοκρατορίας νέες προσδοκίες. Το μέλλον ήταν πια ο κατεξοχήν χρόνος αναφοράς, ο χρόνος στον οποίο κράτος και υπήκοοι εναπόθεταν την ευδωμή των ελπίδων τους. Έτσι, οι μη μουσουλμάνοι περίμεναν την πραγματοποίηση των προσδοκιών που είχαν γεννήσει οι

κρατικές υποσχέσεις περί ισότητας, οι έμποροι την κωδικοποίηση του εμπορικού δικαίου και γενικά την παροχή διευκολύνσεων κατά τις ανταλλαγές, οι αγρότες την ασφάλεια κατοχής των γαιών τους οι λόγιοι την κατοχύρωση των δικαιωμάτων έκφρασης και ελευθεροτυπίας. Πολλά από αυτά και από άλλα παρόμοια αιτήματα προϋπήρχαν του Οργανικού Νόμου, οι μεταρρυθμίσεις όμως τους έδωσαν νέα ένταση, καθώς εκτίναξαν στα ύψη τις προσδοκίες των υπηκόων. Παράλληλα, οι μεταρρυθμιστές προσπαθούσαν να συμβιβάσουν τις αντιθέσεις και να αποφύγουν τους κινδύνους που εγκυμονούσαν οι συχνά αντιφατικές μεταξύ τους απαιτήσεις των ποικίλων κοινωνικών ομάδων, ικανοποιώντας κατά κανόνα τις λιγότερο ριζοσπαστικές. Η ικανοποίηση, όμως, κάποιων αιτημάτων έδινε νέα ένταση στα υπόλοιπα και τόνιζε ακόμη περισσότερο την απόσταση ανάμεσα σε κεκτημένα και προσδοκίες

Η εκπαίδευση, στα πλαίσια της πληθώρας των θέσεων που δημιούργησε ο Οργανικός Νόμος, αποβλέποντας στον σχηματισμό ενός συμπαγούς κυβερνητικού κόμματος, στην χαλάρωση του αγώνα και στον προσεταιρισμό των τοπικών επιρροών²⁵¹ καθώς συνδέθηκε με τις διαδικασίες κοινωνικής αναπαραγωγής, αντί να αναπτύξει μια σχετική αυτονομία μετατράπηκε σε χώρο άμεσα εξαρτημένο από την τοπική πολιτική σφαίρα συνιστώντας έναν κοινωνικό χώρο στον οποίο επεκτεινόταν ο αγώνας για την κατοχύρωση νομίμων διαπιστευτηρίων πρόσβασης στην πολιτική εξουσία. Θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι η εποπτεία στο εκπαιδευτικό σύστημα γινόταν αντιληπτή και επιζητούνταν στη βάση της ίδιας της παραπάνω λογικής που διαπερνούσε ολόκληρο τον κοινωνικό ιστό. Άλλωστε, η πληθώρα των διοικητικών θέσεων που δημιουργήθηκε με τον Οργανικό Νόμο είχε ως αποτέλεσμα την επιβάρυνση του δημοσίου ταμείου από τους μισθούς των υπαλλήλων που επάνδρωναν τον πολύπλοκο διοικητικό μηχανισμό αυξάνοντας κατακόρυφα τη ζήτηση της εκπαίδευσης²⁵².

3.5 Ο Μοναστηριακός Διοργανισμός-Η Εκκλησία αναλαμβάνει την οικονομική στήριξη της εκπαίδευσης και ισχυροποιεί τη θέση της στην οργάνωση και εποπτεία του εκπαιδευτικού συστήματος.

²⁵¹ Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου Κάλια, ό.π. σελ. 154.

²⁵² Ψιλάκης, Ν., ό. π., σσ. 1049-1050.

Μετά τις παραπάνω εξελίξεις, η εκπαίδευση «καίπερ ουδεμιάς υποστηρίξεως απολαύουσα και κατά την περίοδον ταύτην υπό των κυβερνώντων αλλ' εις την ιδιωτικήν πρωτοβουλίαν αφεθείσα ήρξατο να εξαπλώνηται εις τα διάφορα χωρία και να διαφεύγη τας χείρας των ιερέων δια της προσκλήσεως, είτε εκ της ελευθέρας Ελλάδος είτε εκ της δούλης, της ευμοιρούσης ανωτέρων εκπαιδευτηρίων, διδασκάλων οίτινες κυρίως εν ταις πόλεσιν και τοις επαρχιακοίς κέντροις εδίδασκον συστηματικώτερον των ιερέων και με πρόγραμμα. Ούτοι εισήγαγον εις τα δημοτικά σχολεία την διδασκαλίαν Ιστορίας, Γεωγραφίας, Φυσικής και Μαθηματικών. Τοσαύτη δε ήτο η φιλομάθεια του Κρητικού Λαού και η προς τα γράμματα αγάπη αυτού, ώστε εν τισι πόλεσιν και Ελληνικά Σχολεία ελειτούργουν κανονικώτατα κατά το πρόγραμμα των εν Ελλάδι Ελληνικών Σχολείων ή κατά πρόγραμμα συντασσόμενον υπό του διευθυντού του οικείου Ελληνικού Σχολείου. Και τάξεις τινές γυμνασιακαί αι δύο κατώτεραι, ιδρύθησαν εν Ηρακλείω, εν Χανίοις και εν Νεαπόλει ολίγον μετά τον του 1866 έτους χρόνον αίτινες ελειτούργουν μέχρι του 1878»²⁵³

Στο Διαμέρισμα του Λασιθίου σημαντική, επιπλέον, ώθηση στην ανάπτυξη της εκπαίδευσης δόθηκε το έτος 1868, όταν ο Κωστής Αδοσίδης Πασάς ανάλαβε «εν χαλεποίς καιροίς» πρώτος χριστιανός Διοικητής Λασιθίου και εγκαταστάθηκε στο «Καινούργιο Χωριό» δίνοντάς του τον χαρακτήρα της πόλης και τη μετονομασία «Νεάπολη»²⁵⁴. Την μεγένθυση της Νεάπολης βοήθησε σημαντικά εκείνη την περίοδο και η πλούσια σοδειά του λαδιού της τελευταίας τετραμηνίας του 1868 και της πρώτης του 1869²⁵⁵ κάτι που δημιούργησε την ανάγκη για την δημιουργία ενός μεταπρατικού κέντρου. Πριν το 1868 «η Νεάπολις ήτο κόμη μεγάλη μεν, αλλ' ουδέν σχεδόν έχουσα το προσιδιάζον συνοικισμώ ανθρώπων αξιούντι δικαίως συγκαταλέγηται μεταξύ των πόλεων και να φέρη το όνομα πόλιν». Όμως, ο Κωστής Αδοσίδης Πασάς, «ούτω δ' ευρών την κόμην ταύτην ότε τω 1868 εξελέξατο αυτήν έδραν της διοικήσεως Λασιθίου, επεξέτεινεν αυτήν εγείρας μεν δημόσια οικοδομήματα, δους δ' αφορμήν εις ίδρυσιν πολλών τοιούτων ιδιωτικών, χαράζας δ' οδούς κανονικούς και αγοράς και πλατείας, διοχετεύσας δ' ύδατα μακρόθεν και ιδρύσας κρήνας και άλλα πολλά [...] όπου προ εικοσιπεντατείας υπήρχον ολίγα μόνον επί των δακτύλων αριθμούμενα παντοπωλεία,

²⁵³Κρητική Πολιτεία,(1904), Η εν Κρήτη εκπαίδευσις, εν Χανίοις εκ του τυπογραφείου της Κρητικής Πολιτείας, σελ. 6.

²⁵⁴ Σταυράκης, Ν., ό.π., στη σημ. με αριθμό 13, σελ. 163, υποσ. 1 και σελ. 164.

²⁵⁵ Σκουλούδης προς Λαγόβσκη, 15/27 Νοεμβρίου 1871: Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, Αρχείο Ρωσσικού προξενίου Χανίων, φακ. Δ'.

υπάχρουσι σήμερον εκατοντάδες καταστημάτων διαφόρων και εργαστηρίων τεχνιτών, όπου αγροί σμικράν αποφέροντες πρόσοδον και σμικράν κατ' ακολουθίαν έχοντες αξίαν μεταβλήθησαν εις οικόπεδα και η αξία αυτών, κατά πήχεις ήδη ουχί κατά μουζούρια εκτιμωμένων, ηυξήθη κατά πολύ, ότι επ' αυτών ηγέρθησαν και εγείρονται οσημέραι και οικήματα ικανώς ευπρεπή και καταστηματα, ότι το εμπόριον της πόλεως, όλως ασήμαντον ον τότε, νυν ανέρχεται εις ικανάς χιλιάδας λιρών ενιαυσίως δια τε την ένεκα τούτων φοίτησιν πολλών εκ τε των περιεχώρων και των άλλων του τμήματος επαρχιών». Σύμφωνα με τον Αντ. Βορεάδη, Διευθυντή της εφημερίδας «*Ηράκλειον*», βουλευτή Λασιθίου και μέλος της Χριστιανικής Τμηματικής Εφορείας Λασιθίου, ο Κωστής Αδοσίδης Πασάς αν και «τον τόπο εύρεν καταστραμμένον εκ της τριετούς επαναστάσεως του 1866, ηρειπωμένα δε και τα προ της επαναστάσεως ταύτης υπάρχοντα ολίγα σχολεία», εργάστηκε «υπέρ της εκπαιδεύσεως του λαού»²⁵⁶ και κατόρθωσε «εν βραχεί χρόνω να οικοδομηθώσιν ικανά δημοτικά σχολεία εκ βάθρων» κάνοντας χρήση του χρηματοδοτικού πρωτοκόλου του Μοναστηριακού Διοργανισμού²⁵⁷. Η επέκταση του σχολικού δικτύου υπήρξε ταχύτατη από εκείνη τη στιγμή και μετά επειδή εκπήθηκε ότι η δημιουργία εγγράμματος περιβάλλοντος θα επέτρεπε την αναπτυξη της χρήσης της ανάγνωσης και της γραφής στην καθημερινή ζωή και θα διευκόλυνε την ένταξη των ατόμων στο γραπτό δίκτυο επικοινωνίας και μάθησης. Η ένταξη αυτή ήταν αναγκαία για την μετάβαση σε μια συγκροτημένη κοινωνική και πολιτική δομή τέτοια που απαιτούσε η ανάδειξη της πόλης ως διοικητικό κεντρο του διαμερίσματος²⁵⁸.

Η γέννηση του προνομιούχου αστεακού χώρου στη Νεάπολη σηματοδότησε μια μείζονα ρήξη με τον χύδην χώρο του άμεσου φυσικού περιβάλλοντος. Ήταν ένας χώρος που άρχισε να δημιουργείται ρητά ως κοινωνικό προϊόν. Στους δρόμους, στην πλατεία και στην αγορά αυτή της πόλης άρχισαν να παράγονται και να αναπαράγονται οι πλούσιες σημασίες που κλήθηκαν να αστοιχοιχίσουν στις νέες σύνθετες κοινωνικές σχέσεις και λειτουργίες. Και βαθμιαία, η συλλογική ζωή οργανώθηκε και επενδύθηκε

²⁵⁶ «Λόγος Α. Βορεάδου περί του θανάτου Κωστή Αδοσίδη Πασά», στην εφημ. *Ηράκλειον*, 22/7/1895, έτος Β', αριθμ. 102.

²⁵⁷ Καλλιאתλακη-Μερτικοπούλου, Κ., «Η παιδεία στην Κρήτη 1868-1878, μια επισκόπηση», Πεπραγμένα Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, τ. γ', Ηράκλειο Κρήτης, 1984, σελ.80.

²⁵⁸ Σύμφωνα άλλωστε και με την έκθεση της Ανωτέρας Διεύθυνσεως της Παιδείας και της Δικαιοσύνης της Κρητικής Πολιτείας «[...] η μεταξύ του 1866 και 1878 περίοδος της εκπαιδεύσεως εν Κρήτη ως επί το πολύ κατά τα εν Ελλάδι ισχύοντα γινομένη δεν ήτο δυνατόν να μη γίνηται μετά τινος σκοπιμότητος και να μη προσελκύση πολλούς τροφίμους, ων οι ευπορώτεροι συνεπλήρουν τας σπουδάς αυτών εν Ελλάδι [...]», βλπ. Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνσις της Παιδείας καις της Δικαιοσύνης, *Η εν Κρήτη εκπαίδευσις*, εν Χανίοις, 1904, σελ. 7.

με τα σύνθετα ειδοποιά της νοήματα, σε ομόκεντρους κύκλους που χαράσσονταν γύρω από τους συγκεκριμένους χώρους όπου οι άνθρωποι συνήθιζαν να συρρέουν για να πληροφορηθούν, για να πάρουν το λόγο, για να αναλάβουν κοινή συλλογική δράση και για να υποκλιθούν από κοινού στις εμπεδωμένες εξουσίες. Εκεί ονοματίστηκε ο δήμος, η τάξη αλλά και οι τάξεις. Εκεί κυοφορήθηκαν οι κατ' εξοχήν αστεακές αξίες της ισονομίας και της ισηγορίας.

Η έδρα της Επισκοπής Πέτρας μεταφέρθηκε από το γειτονικό χωριό Φουρνή στην Νεάπολη. Από τότε, όπως συνέβαινε και σε όλες στις οθωμανικές βαλκανικές πόλεις η δημόσια ζωή εκτυλισσόταν γύρω από αυτό το κέντρο της τοπικής εξουσίας. Το διοικητήριο, έδρα της οθωμανικής αρχής, συνέδεε την πόλη -και την ύπαιθρο που την περιέβαλλε- με την κεντρική εξουσία μέσω του διοικητικού συστήματος της Αυτοκρατορίας, ενώ οι κοινότητες και οι Δημογεροντίες εξέφραζαν την τοπική συσπείρωση των υπηκόων σε εθνοθησκευτικά πλαίσια. Η εκκλησιαστική αρχή, εντασσόμενη σ' ένα διοικητικό πλέγμα παράλληλο με το οθωμανικό, συνέδεε την εθνοθησκευτική ομάδα με το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης και την καθιστούσε οργανικό μέρος ενός όλου, του πολιτικοθησκευτικού οργανισμού του Μιλέτ, όπως το κρατικό διοικητικό σύστημα ενσωμάτωνε τους κατοίκους στο σώμα των υπηκόων της Αυτοκρατορίας. Ένας άλλος παράγοντας σύνδεσης του βιωμένου με το φαντασιακό χώρο ήταν βέβαια οι οικονομικές σχέσεις, οι οποίες διαμόρφωναν τοπικές ενότητες παραγωγής και αγοράς καθώς και δίκτυα μεταφοράς και ανταλλαγής αγαθών τόσο εντός όσο και εκτός της Αυτοκρατορίας. Τους όρους της συγκρότησης των οικονομικών ενοτήτων και δικτύων καθόριζαν και οι νέες τεχνολογικές εξελίξεις: τηλέγραφος, ατμόπλοια κ.λ.π. Η τεχνολογία του έντυπου λόγου από την άλλη διευκόλυνε τη διασπορά της πληροφορίας και συγκροτούσε τους εγγραμμάτους σε πολιτισμική κοινότητα πέρα από τα στενά τοπικά πλαίσια.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Αντ. Βορεάδη, Διευθυντή της εφημερίδας «*Ηράκλειον*» και βουλευτή Λασιθίου, ο Κωστής Αδοσίδης Πασάς αν και «*τον τόπο εύρεν καταστραμμένον εκ της τριετούς επαναστάσεως του 1866, ηρειπωμένα δε και τα προ της επαναστάσεως ταύτης υπάρχοντα ολίγα σχολεία*», εργάστηκε «*υπέρ της εκπαιδεύσεως του λαού*»²⁵⁹ και κατόρθωσε «*εν βραχεί χρόνω να οικοδομηθώσιν ικανά*

²⁵⁹ «*Λόγος Α. Βορεάδου περί του θανάτου Κωστή Αδοσίδη Πασά*», στην εφημ. *Ηράκλειον*, 22/7/1895, έτος Β', αριθμ. 102.

δημοτικά σχολεία εκ βάθρων». Το επίτευγμα αυτό έγινε κατορθωτό κάνοντας χρήση του χρηματοδοτικού πρωτοκόλλου του Μοναστηριακού Διοργανισμού²⁶⁰ το οποίο εξασφάλισε αξιόλογους πόρους «υπέρ της παιδείας εκ των μοναστηριακών περιουσιών». Ο ίδιος ο Αδοσίδης «συνετέλεσε μεν πολύ εις επικύρωσιν του διοργανισμού του διέποντος νυν τας Ι. Μονάς, εφήρμοσε δε αυτόν επικυρωθέντα μετά πολλής αυστηρότητος. Και εις το δεύτερον τούτο πρέπε ν' αποδώση τις μείζον σπουδαιότητα, διότι εκ πείρας γινώσκομεν πάντες οπόσα προσκόμματα παρεμβάλλονται εν τη εφαρμογή νόμου τινός εν Κρήτη».

Πράγματι, την περίοδο εκείνη «συνήλθον εν Ηρακλείω οι αρχιερείς και ηγούμενοι των μονών οι οποίοι παρισταμένων και αντιπροσώπων κοσμικών δύο εξ εκάστου τμήματος εκανόνισαν τα της διοίκησης των μονών και τα της διαχειρίσεως των κτημάτων αυτών υπό τον έλεγχο της δημογεροντίας. Τα μεν περί εκάστην μονήν κτήματα αφέθησαν προς συντήρισιν των αναγκών των τα δε έξω κρίθησαν προς εξυπηρέτησιν των αναγκών της εν Κρήτη εκπαιδεύσεως με την υπό την διαχείρισιν των δημογεροντιών υποχρέωσιν όπως να συντρέχωσιν αύται και τας μονάς οσάκις αυτών τα εισοδήματα δεν θα επήρκουν δια την συντήρισιν αυτών ή και δια την απόσβεσιν των χρεών των. Την τοιούτην διοργάνωσιν ενέκρινεν και το Πατριαρχείο κατόπιν επεμβάσεως του τότε διοικητού Λασιθίου Κωστή Πασά Αδοσίδου»²⁶¹.

Ο Μοναστηριακός Διοργανισμός επισημοποίησε για πρώτη φορά με τρόπο σαφή την ανάληψη της οργάνωσης και της εποπτείας της εκπαίδευσης από τους Αρχιερείς και τις Δημογεροντίες καθώς όρισε στο πρώτο άρθρο του ότι «οι τε Αρχιερείς και αι Κεντρικαί Δημογεροντίαι εκάστου Τμήματος θέλουσι φροντίζει περί της συστάσεως των αναγκαίων και καταλλήλων Δημοτικών Σχολείων εις τα κεντρικώτερα μέρη των οικείων επαρχιών το Τμήματος και Ελληνικών, αναλόγως των χρηματικών μέσων εις την Έδραν εκάστου Επαρχείου».

Σύμφωνα με τον Διοργανισμό, «οι τε Αρχιερείς και αι Κεντρικαί Δημογεροντίαι εκάστου τμήματος θέλουσι φροντίζει να κανονίζωσι δια τακτικών προγραμμάτων τα της διδασκαλίας εις τρόπον ώστε αύτη να γίνεται ομοιόμορφος και τελέσφορος και περί του προσωπικού, των διδασκάλων, του διορισμού αυτών, της καταλληλότητος και ικανότητος αυτών, περί της ηθικής και της πληρωμής της μισθοδοσίας. Προϊόντος του χρόνου και των πόρων αυξηθέντων, θέλει γίνει φροντίς περί προσθήκης εις τα ήδη υπάρχοντα

²⁶⁰ Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου, Κ., «Η παιδεία στην Κρήτη 1868-1878, μια επισκόπηση», Πεπραγμένα Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, τ. γ', Ηράκλειο Κρήτης, 1984, σελ.80.

²⁶¹ Παπαδάκης Ν., Η εκκλησία της Κρήτης, Χανιά 1931.

δημοτικά, παρθεναγωγεία και ελληνικά σχολεία και άλλων τριτοβαθμίων σχολείων ανωτέρας παιδείσεως εις τας πόλεις και εις τας έδρας των διοικήσεων, εν αις θέλουσι φοιτά άπαντα τα τέκνα των χριστιανών κατοίκων ανεξαιρέτως. Θέλουσι δε είσθαι εν αυτοίς δεκτά ως εν τοις υποδεεστέροις σχολείοις τα τέκνα παντός φιλομούσου και φιλομαθούς, οιασδήποτε εθνικότητας»²⁶².

Επίσης, καθορίστηκε με το άρθρο 2 ότι «η διατήρησις των τε Δημοτικών και των άλλων Σχολείων εν ταις επαρχίαις θέλει γίνεται εκ των Μοναστηριακών περισσευμάτων τη φιλοτίμω και φιλομούσω προσπαθεία και προθυμία του τε Αρχιερέως και της Κεντρικής Δημογεροντίας του Τμήματος»²⁶³. Θεσπίστηκε ακόμη η ετήσια Σύγκληση Συνέλευσης των μονών η οποία μεταξύ των άλλων θα θεωρεί «και τους λογαριασμούς της δημοσίας εκπαιδείσεως»²⁶⁴.

Ο Μοναστηριακός Διοργανισμός σε συνάρτηση με τον Οργανικό Νόμο ο οποίος καθιέρωσε ως επίσημη την ελληνική γλώσσα δημιούργησε ιδιαίτερα θετικές προϋποθέσεις για την εξάπλωση της εκπαίδευσης: «Από τε του 1871, ότε ίσχυσεν εν Κρήτη ο οργανικός νόμος κεθιερώθη δ' επισήμως εν τοις δικαστηρίοις η Ελληνική Γλώσσα, εις όλην την Κρήτην πρωτοβουλία των τμηματικών δημογεροντιών, ζωηρός έπνευσεν ο άνεμος της ιδρύσεως Ελληνικών σχολείων κατ' επαρχίας, δαπάναις των δημογεροντιών και των κατά τόπους μονών»²⁶⁵. Σε έκθεση της Ανωτέρας Διευθύνσεως της Παιδείας και της Δικαιοσύνης της Κρητικής Πολιτείας αναφέρεται για την περίοδο εκείνη: «η μεταξύ 1866 και 1878 περίοδος της εκπαιδείσεως εν Κρήτη ως επί το πολύ κατά τα εν Ελλάδι ισχύοντα γινομένη και υπό διδασκάλων τυχόντων άλλων μεν Γυμνασιακής άλλων δε και Πανεπιστημιακής παιδείσεως δεν ήτο δυνατόν να μη γίνηται μετά τινος σκοπιμότητος και να μη προσελκύση πολλούς τροφίμους, ων οι ευπορώτεροι συνεπλήρουν τας σπουδάς αυτών εν Ελλάδι»²⁶⁶. Σύμφωνα, άλλωστε, με έκθεση του καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών Φιλίππου Ιωάννου κατά το 1869 σε ολόκληρη

²⁶² Διοργανισμός των εν Κρήτη Ιερών Μονών Σταυροπηγιακών τε και Ενοριακών επί τη βάσει οδηγιών της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας, τυπογραφείο Ι.Α. Βρετού, εν Κωνσταντινουπόλει 1871, σελ. 24.

²⁶³ Ό.π., σελ. 24.

²⁶⁴ Ό.π., άρθρον 2^ο.

²⁶⁵ Καταπότη Γ.Μ., «Η εκπαίδευσις εν Σητεία», στο περ. Μύσων. Τόμος Α', Αθήναι 1932, σελ. 22.

²⁶⁶ Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνσις της Παιδείας και της Δικαιοσύνης, Η εν Κρήτη εκπαίδευσις, εν Χανίοις 1904, σελ. 7.

την Κρήτη λειτουργούσαν 198 σχολεία εκ των οποίων τα 35 στο τμήμα του Λασιθίου²⁶⁷.

Με βάση τις χρηματοδοτήσεις των μοναστηριακών προσόδων ανεγέρθηκε την περίοδο εκείνη στην Νεάπολη το κτίριο της Ελληνικής Σχολής²⁶⁸ και ελήφθη πρόνοια για την ευώδοση μιας ανάλογης προσπάθειας στην Σητεία²⁶⁹ όπου μετά την οικοδόμηση του διδακτηρίου εκλέχθηκε αμέσως επταμελής Εφορεία από τους κατοίκους η οποία και προέβη σε διορισμό δασκάλου²⁷⁰. Λίγο αργότερα αποπερατώθηκε και το κτίριο της Ελληνικής Σχολής στην Ιεράπετρα, συστάθηκε και εκεί Σχολική Εφορεία και αναζητήθηκε κατάλληλο πρόσωπο για την διδασκαλία²⁷¹. Σε οργανωτικά της εκπαίδευσης σχήματα προχώρησαν και οι κάτοικοι του Οροπεδίου Λασιθίου οι οποίοι εξέλεξαν Εφορεία με εντολή προς τους εφόρους *«κάμνοντες μίαν κοινότη και εν ταμείον, και εις όπως αν παρά των ηρημένων εκκλησιών χριασθή εργασίαν τινά ωφέλιμος, να εξοδεύει το κοινόν αυτόν να τελειώνεται η εργασία αύτη, και ακόμη το περίσσευμα των εκκλησιών ζητούντες και πόρον τινά και εφεύρουν συνάπαντες ποσόν τι χρηματικόν θέλουν φροντίζουσι και εφεύρουν διδάσκαλον, δια να διαβάζουν τα πεδία, εάν δε τους ληφθούν χρήματα τινά παρά τα συναχθησομένων των, θέλουν πλειρώνει τα ελλείποντα οι γονείς των πεδίων όπου θέλουν διαβάζει»*²⁷². Την συγκρότηση της εφορείας την επικύρωσε λίγο αργότερα η Δημογεροντία Λασιθίου διασφαλίζοντας την αυτοδιοικητική της ικανότητα αναφορικά τόσο με την διαδικασία εκλογής των μελών της αφού κανονίστηκε ότι οι *«κάτοικοι του χωρίου θέλουν εκλέγει άλλα πρόσωπα αντικαθιστώντα τα πρώτα ή και τα αυτά όταν η εκλογή των κατοίκων το απαιτήσει»* όσο και με την *«διαχείρησιν των προσόδων των εκκλησιαστικών κτημάτων των εξαρτωμένων εκ των τακτικών και εκτάκτων προσόδων των ιερών τούτων εκκλησιών του χωρίου Τσερμιιάδος προς ευπρεπή διακόσμωσιν των ιερών ναών και την ανέγερσιν και συντήρησιν δημοτικού σχολείου αποβλέποντος την εκμάθησιν των παιδων του χωρίου»*. Παράλληλα, καταβλήθηκε προσπάθεια για την σύσταση Γυμνασίου στην

²⁶⁷ Ολύμπια του 1870, περίοδος Β' υπό της επί των Ολυμπίων και των Κληροδοτημάτων Επιτροπής, Αθήναι 1872

²⁶⁸ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμό πρωτοκ. 27/15-5-1871.

²⁶⁹ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμό πρωτοκ. 36/24-2-1871.

²⁷⁰ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμό πρωτοκ. 130/3-3-1871.

²⁷¹ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμό πρωτοκ. 110/16-2-1872.

²⁷² Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμό πρωτοκ. 171/22-5-1871.

Νεάπολη με την διασφάλιση προς τον σκοπό αυτό των εισοδημάτων της μονής των αγίων Πάντων στο Χουμεριάκο²⁷³.

Εντωμεταξύ οι αιρετοί άρχοντες της Νεάπολης προσπαθούσαν να συστηματοποιήσουν και να οργανώσουν τις σπουδές στην Ελληνική Σχολή της πόλης συντάσσοντας κανονισμό «σύμφωνα με τον οποίον θέλει βαδίζει του λοιπού η εφορεία του χωρίου μας»²⁷⁴. Στον κανονισμό αυτό βρίσκουμε διατυπωμένη για πρώτη φορά μια σαφή ιεραρχική δομή εποπτείας και οργάνωσης στο χώρο της εκπαίδευσης. Η εποπτεία της σχολής υπόκεινταν στην Δημογεροντία του Τμήματος. Όμως, η άμεση διοίκησή της ανατέθηκε σε αυτοδιοικούμενη εφορία που απαρτιζόταν από τους «φιλομουσοτέρους και λογιωτέρους κατοίκους υπό των εγκριτωτέρων του τόπου». Η εφορία εκείνη φρόντιζε «επί πάντων όσα αποβλέπουσιν την συντήρησιν και πρόοδον της Σχολής, δια τούτο τα μέλη αυτής επισκέπτονται συχνά την σχολήν και λαμβάνουσι πληροφορίας περί της καταστάσεως αυτής». Επίσης, «συντάττουσιν, συνεννοούμενοι μετά των διδασκάλων τα προγράμματα των εν αυτή διδαχθησομένων μαθημάτων, χειμερινών και εαρινών, φροντίζει περί της κατ' έτος διαγωγής των μαθητών εξετάζουσα την διαγωγήν διδασκάλων τε και μαθητών απολύει μετά πρώτην και δευτέραν ενδεχόμενην παρατήρησιν εκ των διδασκάλων όστις δεν εκπληροί ακριβώς και δεόντως τα χρέη αυτού, αποπέμπει τους μαθητάς όσοι φοραθώσιν χωλαίνοντες τα ήθη ή δια τας συχνάς απουσίας αυτών γίνονται πρόσκομμα εις την πρόοδον των συμμαθητών αυτών και προμηθεύει εγκαίρως μετά προηγουμένην συνεννόησιν μετά των διδασκάλων πάντα τα αναγκαία βιβλία, άτινα θέλει δίδει τοις μαθηταίς λαμβάνουσα το αντίτιμον αυτών»²⁷⁵.

Έναν χρόνο μετά, οι Δημογέροντες και οι πρόκριτοι της Νεάπολης διεκδίκησαν και πέτυχαν την ίδρυση και λειτουργία του πρώτου Παρθεναγωγείου στο διαμέρισμα του Λασιθίου²⁷⁶ καθώς και την τοποθέτηση ευταξία στην ελληνική σχολή της πόλης

²⁷³ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με χρονολογία 22-5-1871.

²⁷⁴ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμό πρωτοκ., 235/14-7-1871.

²⁷⁵ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ. 487/11-12-1871.

²⁷⁶ «Θεοφιλέστατε Άγιε Πέτρας και έντιμοι δημογέροντες, πανθομολογούμενον υπάρχει ότι η ευημερία και ευτυχία παντός τόπου είναι πάντοτε ανάλογος της τε διανοητικής και ηθικής μορφώσεως των κατοίκων αυτού. Αλλά τις δεν γινώσκει ότι τα αγαθά αυτά ταύτα προσκτώνται ου μόνον του ενός αλλ' αμοφτέρων των φύλλων των τε αρρένων και θηλέων; δια τούτο παντού μετ' ακαμάτου πόθου και δια παντός τρόπου επιδιώκεται η ίδρυσις ου μόνον σχολείων δια τους άρρενας αλλά και παρθεναγωγείων δια τας θήλεις, διότι ουδείς ο αρνούμενος σήμεραν ότι η αληθής ευτυχία του ανθρώπου κατά μέγα μέρος, ίνα μη είπωμεν όλως, εξαρτάται εκ του γυναικείου φύλου. Αι γυναίκες είναι το μόνον κατάλληλον όργανον δι' ου δύνανται να ενσταλαχθώσι και δια παντός να μείνωσι εν τη καρδιά και τη διανοία των παιδιών, ου μόνον η αγάπη και η αφοσίωσις προς τε την θρησκείαν και την πατρίδα, η υποταγή και το σέβας προς τους γονείς και τους άρχοντας και η αγάπη προς τον πλησίον αλλά και η

«προς παύσιν των αταξιών και πρόληψιν της διαφθοράς των ηθών»²⁷⁷. Το δρόμο της διεκδίκησης ακολούθησαν και όλες οι αυτοδιοικούμενες τοπικές εφορίες, οι οποίες απαιτούσαν χρηματικά ποσά για την συντήρηση των σχολείων τους. Προέβαιναν ταυτόχρονα σε καθορισμό σχολικών περιφερειών, χωροθέτηση διδασκηρίων²⁷⁸ και πολλές φορές σε αυθαίρετο διορισμό δασκάλων τους οποίους όμως η Δημογεροντία αρνιόταν συστηματικά να αναγνωρίσει «κι επομένως να αποφασίσει την πληρωμή του συμφωνηθέντος μισθού, ειμί αφού πρώτον αναγνωρισθείσθε μέλη της εκλεχθήσης εφορίας»²⁷⁹.

Οι εξετάσεις που πραγματοποιούνταν στο τέλος κάθε σχολικής χρονιάς υπό την οργανωτική ευθύνη των τοπικών εφορειών περιβάλλονταν με αίγλη καθώς παρίσταντο εκπρόσωποι της Δημογεροντίας ενώ και η λαϊκή συμμετοχή ήταν μεγάλη ώστε η «φιλομουσία των πατέρων και η περί της προαγωγής της προόδου των Σχολών διηνεκής μέριμνα, εστίν ανωτέρα παντός επαίνου»²⁸⁰ όπως διαπίστωσε ο εκπρόσωπος της Δημογεροντίας Αρχιμ. Νικηφόρος .

Όμως, παρά τις εξελίξεις αυτές, η οργάνωση της εκπαίδευσης εξακολουθούσε να βρίσκεται σε χαμηλό επίπεδο καθόσον «πολύ ολίγα χωρία έχουν ειδικό κτίριο δια το σχολείο. Συνήθως χρησιμοποιούνται χτίρια χωρίς αρκετό φωτισμό και αερισμό. Το πιο δύσκολο ήταν να βρεθή δάσκαλος. Κάθε δάσκαλος δίδασκε με δική του μέθοδο, που ήταν εκείνη ακριβώς, με την οποία διδάχτηκε κι αυτός από το δάσκαλό του. Μα σε μερικούς είχε, φαίνεται, φτάσει σα μακρινός αντίλαλος από την ελεύθερη Ελλάδα η

αποστροφή προς πάσαν κακίαν. Ταύτα και ημείς αναλογιζόμενοι, κύριοι Δημογέροντες, και επιθυμούντες, ίνα και εν τη ημετέρα κοινωνία μορφωθώσι μητέρες άξιοι του ονόματος τούτου, παρακαλούμεν ευσεβάστως, όπως ληφθή η δέουσα πρόνοια περί ιδρύσεως ενταύθα Παρθεναγωγείου υφ' υμών. Καίτοι δεν είμεθα βέβαιοι ότι εισακούσαντες την παράκλησιν ημών μετά προθυμίας θέλετε ζητήσει και εξεύρει πρόσωπα ικανά, ουχ' ήττον όμως ως τοιαύτα κατά την γνώμην ημών, συνιστώμεν υμίν την του κ. Κ. Σφακιανάκη θυγατέρα την κ. Αικατερινην μαθητρίαν της Αρσακίου Σχολής, της Σχολής δηλονότι εκείνης, εξ ης εξήλθον και εξέρχονται άπασαι της ανατολής αι διδασκάλισσαι του ημετέρου έθνους. Ως βοηθόν δε ταύτης την ορφανήν Αθηνάν της από ενταύθα Καλής Χλαπουτοπούλας.

Ευελπιστούντες προς τα καλά και την καλήν καταθήν διάθεσιν υμών και πλήρη πεποίθησιν έχοντες ότι η αίτησίς μας θέλει ληφθή υπ' όψιν και μετά πατρικού ζήλου εκπληρωθή, διατελούμεν μετά μεγίστης προς ημάς υπολήψεως.

Νεοχώριον Μεραμβέλλου, 1 Νοεμβρίου 1872

Οι Δημογέροντες και Πρόκριτοι Νεαπόλεως

Χατζή Εμμαν. Λουμπούνης, Ν. Πλευριτάκης, Ιωαν. Αποστολάκης, Χατζή Ιωάννης Τζαμπαρλής, Ελευθέριος Συλλιγάρδος, Γεώργιος Λυδάκης, Χαράλαμπος Μαγκώνης, Δημήτριος Λύρης, Κων/νος Στεφανάκης, Χατζή Κων/νος Φρουζάκης, Πέτρος Φαητάκης, Ιωάννης Παντερμαράκης, Ιωάννης Τσιχλής».

²⁷⁷ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ. 762/22-12-1872.

²⁷⁸ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ 4040/2-8-1873.

²⁷⁹ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ 1/10-2-1872.

²⁸⁰ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ 433/27-8-1873.

αλληλοδιδασχτική μέθοδος. Αυτοί, για να θεωρούνται μοντέρνοι, προσπαθούσαν να την εφαρμόσουν αυτοσχεδιάζοντας. Ένας στους έξι δασκάλους καυχόταν πως την γνώριζε και την χρησιμοποιούσε. Οι καλύτεροι μαθητές της τετάρτης τάξης έκαναν μάθημα καθένας σε μια ομάδα στους μαθητές των δύο μικρότερων τάξεων. Στην Τρίτη και Τετάρτη έκανε μάθημα ο ίδιος ο δάσκαλος, αλλά ασκούσε και στις άλλες τάξεις τη γενική εποπτεία, έκανε έλεγχο στην εργασία των πρωτοσχόλων κι' ελάμβανε τις αναφορές των, για να τιμωρήσει εκείνους, που δεν ήξεραν, όσο έπρεπε, το μάθημά των»²⁸¹.

Η διδασκαλία όμως, σε όλα αυτά τα σχολεία δεν ήταν απρόσκοπη όχι μόνο λόγω της ανεπάρκειας του διδακτικού προσωπικού, της έλλειψης διδακτηρίων και εποπτικών οργάνων²⁸² αλλά κυρίως της ανομοιομορφίας των προγραμμάτων σπουδών καθώς οι άμισθες εφορίες που συνέστησαν οι κοινότητες δεν ήταν σε θέση να εξασφαλίσουν πάντα αυτές τις προϋποθέσεις²⁸³. Η κατάσταση αυτή ανάγκασε την Δημογεροντία να απευθυνθεί σε έντονο ύφος προς τους εφόρους της Σητείας αναφέροντας: «τα αγαθά κύριοι αποκτώνται με κόπους, και οι επιθυμούντες την προαγωγήν την διανοητικήν του τόπου των πρέπει να εργάζονται και ουχί κατά το λεγόμενον «πέσε πίτα να σε φάγω» και χωρίς ουδόλως να κινηθούν να εκφέρουν παράπονα ότι παραβλέπεται ή παραγκωνίζεται η παιδεία»²⁸⁴.

3.6 Πρώτος Κανονισμός λειτουργίας των σχολείων-Η εποπτεία της εκπαίδευσης ανατίθεται σε ιεραρχικώς θεσμοθετημένα συλλογικά όργανα.

3.6.1 Υιοθέτηση του «κατά το τμήμα του Ηρακλείου Κρήτης ιδρυθέντων δημοτικών σχολείων» Κανονισμού.

Προκειμένου, λοιπόν, η οργάνωση και διοίκηση της εκπαίδευσης στο διαμέρισμα του Λασιθίου να αποκτήσει πιο στέρεες και συστηματικές βάσεις η

²⁸¹ Π. Βαβουλές, «Η παιδεία εν Κρήτη», περ. *Κρητική Εστία* τευχ. 4,5 έτος 1949.

²⁸² Χαρακτηριστικό στο σημείο αυτό είναι απόσπασμα αναφοράς του Αρχιμ. Νικηφόρου Ζαχαριάδη ο οποίος κλήθηκε να αναλάβει «την διδασκαλίαν της εν Νεοχωρίω συσταθησομένης Ελληνικής Σχολής»: «παρακαλώ υμάς ίνα αμέσως και άνευ αναβολής διατάξητε την κατασκευήν ενός μεν μαυροπίνακος, τριών δε ετέρων εξ απλής σανίδος μέγεθος εχόντων, των της αναγνώσεως του Αλληλοδιδασχτικού σχολείου, την εις πανίον χονδρόν κόλλησιν και προσαρμογήν των υπαρχόντων Γεωγραφικών χαρτών, και ό,τι άλλο προσέτι προς χρήσιν χρήζουσιν έτι δεν δέον να σταλώσιν εις την σχολήν εν μελανοδοχείον, χαρτίον και μια φιάλη μελάνη. Παρακαλώ δε πάντα ταύτα να γίνωσι παραχρήμα, διότι η έλλειψις αυτών παρεμποδίζει την διδασκαλίαν, βραδύνουσαν άλλως υπέρ το δέον», ΑΧΔΛ, έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ. 460/19-10-1870.

²⁸³ Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου Κάλια, ό.π., σελ. 80-81.

²⁸⁴ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ. 418/ 2-8-1873.

Δημογεροντία Λασιθίου υιοθέτησε²⁸⁵ τον «Κανονισμό των κατά το τμήμα του Ηρακλείου Κρήτης ιδρυθέντων δημοτικών σχολείων»²⁸⁶ τον οποίο και εφάρμοζε από το έτος 1873 στα σχολεία της αρμοδιότητάς της²⁸⁷ καθώς διαπίστωσε ότι η έλλειψη ενός τέτοιου κανονισμού «ου μικράν ζημίαν προξενεί τοις μαθητευομένοις εν αυτόθι η ποικιλία του τρόπου της διδασκαλίας και του είδους των μαθημάτων». Η υιοθέτηση του Κανονισμού αυτού από τη Δημογεροντία, η οποία συνέπεσε με την μετάθεση του Κωστή Αδοσίδη πασά στη Διοίκηση των Σφακίων, εξέφραζε την πρόθεσή της για την πραγμάτωση μιας διοικητικής και οργανωτικής ομοιομορφίας²⁸⁸ καθώς και την επιθυμία της να θέσει κάτω από τον άμεσο έλεγχό της τον σχολικό μηχανισμό και να εξοπλίσει την κεντρική και περιφερειακή σε επίπεδο διαμερίσματος δομή του.

3.6.2 Το σχολικό Δίκτυο

Με βάση τον κανονισμό αυτό το σχολικό δίκτυο άρχισε να εξαπλώνεται ταχύτατα. Τα γραμματοδιδασκαλεία καταργούνταν όπου ιδρύονταν δημοτικά σχολεία: «όπου δε η απόστασις είναι μεγάλη και μάλιστα εν χειμόνι και μαθηταί υπάρχουσι 15-20» επιτρεπόταν η διατήρηση γραμματοδιδασκαλείου αλλά αυτή την φορά όχι χωρίς έγκριση «υπό της δημογεροντίας» και όχι χωρίς «την επιτήρησιν υπό του πλησιέστερου δημοδιδασκάλου [...]»²⁸⁹.

Σύμφωνα με τον ίδιο κανονισμό, απαραίτητη προϋπόθεση για την ίδρυση σχολείου ήταν η ύπαρξη καταλλήλου κτιρίου. Ως προς το σημείο αυτό διαφωτιστική ήταν η διαβεβαίωση των κατοίκων της Κριτσάς προς τη Δημογεροντία Λασιθίου σύμφωνα με την οποία «χάριτι της διαδόσεως των φώτων και της διανοητικής και εν τω χωρίω ημών αναπτύξεως αποπερατώσαμεν την προ πολλού ημιανεγηγεμένην του χωρίου μας οικοδομή της αλληλοδιδασκτικής σχολής»²⁹⁰ καθώς και το αίτημα που τη συνόδευε για διορισμό δασκάλου.

²⁸⁵ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμ. πρωτ. 1873-08-31/447.

²⁸⁶ Α.Χ.Δ.Η., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ. 1870/1511/883.

²⁸⁷ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ. 1873-8-31/476.

²⁸⁸ Βλπ. σχετικά Κοντόνη, Α., *Το νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 1997.

²⁸⁹ Α.Δ.Η. Κ.Α. 2.4 φακ, 1 εγγρ. 99, Κανονισμός των κατά το τμήμα του Ηρακλείου Κρήτης ιδρυθέντων δημοτικών σχολείων 5-12-1870.

²⁹⁰ Α.Δ.Λ. α.π. 450, 28-10-1871.

Μια άλλη προϋπόθεση που έθετε ο ίδιος κανονισμός προκειμένου να συσταθεί σχολείο ήταν η μεγάλη απόσταση του χωριού το οποίο ζητούσε την ίδρυση σχολείου από το πλησιέστερο χωριό με έδρα σχολείου. Αν η απόσταση ήταν μεγάλη τότε επιτρέπονταν η ίδρυση σχολείου έστω και αν το χωριό είχε λιγότερες από 100 οικογένειες. Την προϋπόθεση αυτή επικαλέσθησαν οι κάτοικοι των χωριών Σκινιά, Βρουχά και Λούμα προκειμένου να επιτύχουν την ίδρυση σχολείου και τον διορισμό δασκάλου: *«τα εις την επαρχίαν μας ταύτην ευρισκόμενα σχολεία πάμπολλα αρκετά πλην όμως επειδή αι δε δυστυχείς κομποπόλεις και χωρία μας ευρίσκονται μακράν μεγάλης διψούν από διδασκάλους προς φωτισμόν της ημετέρας νεολαίας, μη έχοντες τους αρκετούς πόρους να τους πληρώνομεν. Όθεν μετά μεγάλου πόνου παρεστένομεν προς την αυτού υψηλότητα την αξιολάκρυν και ελεεινήν κατάστασιν κατά την οποίαν ευρίσκονται σήμερον τα τέκνα μας»²⁹¹.*

3.6.3 Σκοπός των σχολείων

Σύμφωνα με το άρθρο 2 του κανονισμού αυτού: *«Σκοπός της συστάσεως των Δημοτικών Σχολείων είναι, όπως δοθώσιν αι πρώται και απόλυτοι αρχαί των εγκυκλοπαιδικών γνώσεων εις τους παίδας και προπαρασκευασθώσιν αρμοζόντως εις το να δεχθώσι γνώσεις ανωτέρας εις ανώτερα σχολεία, ή παραδοθώσιν εις την κοινωνία, ίν' αναλάβωσι βιωτικά έργα, καλώς προκατηρησμένοι εις τα οριζόμενα μαθήματα».*

3.6.4. Εποπτεία της εκπαίδευσης

Ο κανονισμός του 1870 αποδέχτηκε και εξειδίκευσε τον οργανωτικό και εποπτικό ρόλο της Δημογεροντίας στον εκπαιδευτικό τομέα αφού σύμφωνα με το άρθρο 68 *«η ανώτερα Εποπτεία και Διεύθυνσις των επαρχιακών Δημοτικών Σχολείων ανατίθεται αυτοδικαίως εις την δημογεροντίαν του Τμήματος».*

Η Δημογεροντία σύμφωνα με το άρθρο 69 είχε σε δευτεροβάθμιο και ανώτατο βαθμό *«την φροντίδα του διευθύνειν τα επαρχιακά Δημοτικά Σχολεία, του πληρώνειν τακτικώς τους μισθούς των διδασκάλων, του επιτηρείν αυτούς εις την ακριβή του παρόντος κανονισμού εκτέλεσιν και εφαρμογήν, του διορίζειν και παύειν αυτούς, ιδίως δε*

²⁹¹ Α.Δ. Λ. χ. α.π. 1-9-1874.

επαγρυπνεί, ώστε οι διδάσκαλοι να ώσιν άξιοι του οποίου ανεδέχθησαν ιερού έργου, επιτηρεί την τάξιν της διδασκαλίας και υποστηρίζει την από μέρους των κατοίκων οφειλομένην προς τους διδασκάλους υπόληψιν».

Σε πρωτοβάθμιο βαθμό η εποπτεία των κατά τόπους σχολείων ανατέθηκε και επίσημα πια σε τοπικές αυτοδιοικούμενες εφορείες σύμφωνα με το άρθρο άρθρο 75^ο όπου οριζόταν ότι: «οι κάτοικοι των χωρίων, άτινα αποτελούσι την περιφέρειαν, εις α υπάρχει ιδρυμένον και διατηρούμενον σχολείον, θέλουσιν εκλέγει τριμελή ή πενταμελή εφορείαν, συνισταμένην εκ του ιερέως του χωρίου, όπου κείται το σχολείον, και από πρόσωπα οικούντα εις την περιφέρειαν των εν λόγω χωρίων». Οι αποτελούντες τις εφορείες αυτές έπρεπε κατά το άρθρο 76 να «ώσιν οι ευποληπτότεροι και οι ειδότες γράμματα». Με το άρθρο 78 ορίστηκε ως γενικό έργο των τοπικών εφορειών το να «εφορεύουν, εμπνυχώνουν και διευθύνουν τα επαρχιακά σχολεία». Ειδικότερα οι τοπικές εφορείες έπρεπε:

«Αον. Να προμηθεύωσι τ' απαιτούμενα δια τα σχολεία και τους διδασκάλους απευθυνόμεναι δια πάσαν υπόθεσιν αυτών εις την Δημογεροντίαν .

Βον. Να φροντίζωσι περί ευρέσεως και διατηρήσεως του καταστήματος του σχολείου και των κατοικιών των διδασκάλων.

Γον. Να επαγρυπνώσιν εις την κατάστασιν της υγείας εις τα σχολεία.

Δον. Να προτρέπωσι τους γονείς των οποίων οι παίδες δεν φοιτώσιν εις τα σχολεία και εν περιπτώσει αδιαφορίας αυτών ν' αναφέρωσι περί τούτου εις την Δημογεροντίαν .

Εον. Να φροντίζωσι περί της εσωτερικής των σχολείων πειθαρχίας, να επαγρυπνώσιν ιδίως εις την εκτέλεσιν των χρεών των διδασκάλων και παρατηρήσασσαι εις αυτήν ελλήψεις ν' αναφέρωσι ταύτας εις την Δημογεροντίαν.

Στον. Να επιθεωρώσι τουλάχιστον άπαξ κατά μήνα τα σχολεία και ν' αναφέρωσι προς την Δημογεροντίαν περί των ελλήψεων όσας παρετήρησαν και περί των αναγκαίων μεταρρυθμίσεων»²⁹².

Οι εφορείες αυτές προσδιόριζαν την πρώτη εξειδικευμένη σε κοινή δομική βάση έκφανση της κοινοτικής οργάνωσης που αναφερόταν στον ιδιαίτερο κοινοτικό σχολικό χώρο. Οι εφορίες που φαίνεται να υπήρχαν πριν από το 1856 απέκτησαν τότε τα οργανωτικά τους ομόλογα σε ένα επίσημα εγκαταστημένο αυτοδιοικητικό πλαίσιο. Η

²⁹² Α.Δ.Η. Κ.Α. φακ. 1 εγγρ. 99, Κανονισμός των κατά το Τμήμα Ηρακλείου Κρήτης ιδρυθέντων Δημοτικών Σχολείων, άρθρο 75

κοινοτική διάσταση της εκπαίδευσης την περίοδο αυτή αναφέρεται στην συγκρότηση ενός σχολικού χώρου τέτοιου που να εξυπηρετεί μια κοινοτική δομή που διακρίνεται για την σχετική έστω αυτονομία της από την κεντρική οθωμανική διοίκηση εξασφαλίζοντας τη διατήρηση των αποδεκτών από την κοινότητα κοινωνικών κανόνων, αξιών και πρακτικών. Η κοινοτική αυτή διάσταση στην εκπαίδευση υπονοεί επίσης, την ενεργή συμμετοχή των μελών της κοινότητας στον εκπαιδευτικό σχεδιασμό καθώς και στην οργάνωση και εποπτεία του σχολείου²⁹³.

Όμως, παρά τον έντονα αυτοδιοικητικό χαρακτήρα της εποπτείας της εκπαίδευσης έτσι όπως αυτός εκφράστηκε με τον ενεργό ρόλο που δόθηκε στις Δημογεροντίες και στις τοπικές εφορείες, η κεντρική διοίκηση, υπό την έγκριση της οποίας τελούσε ο Κανονισμός του 1870, δεν παρέλειψε να επισημάνει την παρουσία της τονίζοντας ότι *«ουδεμία εφορεία ουδεμιάς περιφέρειάς δύναται να αρχίση τας εργασίας αυτής εάν μη πρώτον αναγνωρισθή επισήμως παρά της Διοικητικής Αρχής της επαρχίας εν η ευρίσκεται η περιφέρεια αυτή. Το δε επαρχείον θέλει ειδοποιεί την κεντρική αρχήν της Διοικήσεως, όπως αυτή ην εν γνώσει των ατόμων των διοριζομένων εις την εφορείαν καταστημάτων, σκοπόν έχοντων την κατά πάντα λόγον ηθικοποίησιν του λαού»*. Το επόμενο εδάφιο ήταν πιο αποκαλυπτικό για τον ρόλο της κεντρικής εξουσίας αφού όρισε ότι *«την ανωτάτην εφορείαν αποτελεί και εξασκεί η εξουσία, ήτις εις πάσαν περίστασιν εξετάζει την κατάστασιν των σχολείων την διαγωγήν των διδασκάλων και επιτηρεί αν οι του κανονισμού όροι εκτελώνται δεόντως επισκεπτομένη τα εκπαιδευτικά καταστήματα ζητούσα και λαμβάνουσα καταλόγους και διασσαφήσεις προς σχηματισμόν των αναγκαίων δια το Υπουργείον της δημοσίας εκπαιδεύσεως πινάκων και πληροφοριών»*.

3.6.5 Ρυθμίσεις για το διδακτικό προσωπικό

Με τον ίδιο κανονισμό καθιερώθηκαν εξετάσεις για τον διορισμό των δασκάλων, οι οποίοι πια δεν μπορούσαν να απολυθούν με την ίδια ευκολία που αυτό συνέβαινε στο παρελθόν *«ειμή λόγω ανικανότητας, ή επανηλημμένης παραβάσεως των διδασκαλικών αυτού καθηκόντων ή διαγωγής επιληψίμου και σκανδαλωδούς ως προς την ηθικήν ή την αρχή»*.

²⁹³ Μπέτσας Ιωάννης, ό.π., σελ. 74.

Ο κανονισμός του 1870 κανόνιζε, επίσης, και τα προσόντα που έπρεπε να έχουν όσοι επρόκειτο να διοριστούν ως δάσκαλοι. Οι υποψήφιοι δάσκαλοι, λοιπόν, οι οποίοι προορίζονταν για τα σχολεία που λειτουργούσαν στις έδρες των επαρχιών έπρεπε να έχουν «ακριβή γνώσιν της χριστιανικής κατηχήσεως, ορθήν, ευκρινήν και εμφαντικήν ανάγνωσιν, καλλιγραφίαν με κρητίδα, πετροκόκδυλον και κονδύλιον, γνώσιν της ελληνικής γραμματικής και ορθογραφίας, ακριβή γνώσιν της αριθμητικής, γνώσιν της ιεράς και Γεν. ιστορίας, γνώσιν της γεωγραφίας, γνώσιν της γεωμετρίας και γνώσιν ει δυνατόν της εκκλησιαστικής μουσικής και έξιν εις αυτήν». Για τους δασκάλους των επαρχιακών σχολείων απαιτούνταν: «Γνώσις της ελληνικής κατά τοσούτον ώστε να ορθογραφούν και να εκθέτουν καθαρώς και ορθώς τας ιδέας των, να δύνανται δε να διατάξουν αυτά ταύτα και εις τους μαθητάς, γνώσις των στοιχείων της γεωγραφίας, γνώσις της ιεράς και γεν. ιστορίας, γνώσις της ιεράς κατηχήσεως, γνώσις της αριθμητικής θεωρητικής τε και πρακτικής, γνώσις της καλλιγραφίας και γνώσις ει δυνατόν της εκκλησιαστικής μουσικής και έξις προς αυτήν».

Η ύπαρξη των προσόντων αυτών ελεγχόταν από ειδική επιτροπή την οποία, όπως προκύπτει από έγγραφο της Δημογεροντίας Λασιθίου με το οποίο ζητούσε να διοριστεί ως ελληνοδιδάσκαλος Βιάννου ο Γεώργιος Καραγιαννάκης, αποτελούσαν οι Επίσκοποι Πέτρας Μελέτιος και Αρκαδίας Γρηγόριος καθώς και ο Αρχιμανδρίτης Αμβρόσιος «τελειοδίδακτος» του Πανεπιστημίου Αθηνών²⁹⁴.

Με βάση τον Κανονισμό «οι επιθυμούντες να υποστώσι διδασκαλικάς εξετάσεις θέλουσι διευθύνεσθαι εγγράφως προς τον πρόεδρον της Δημογεροντίας [...] επισυνάπτοντες εις την αναφοράν αυτών αποδεικτικά των σπουδών και της αγωγής των, η δε αναφορά των θέλει παραπέμπεσθαι προς εξέτασιν εις την επί τούτω εξεταστικήν επιτροπήν και ει μεν αποδειχθώσι κεκτημένοι τας εν τοις άρθροις 12 και 13 απαιτούμενας γνώσεις θέλουσι διορίζεσθαι παρά της ειρημένης Δημογεροντίας εις οιονδήποτε αυτή ήθελεν εγκρίνει δημοτικόν σχολείον αφού πρώτον καθυποβληθή η έγκρισις αυτή τη Διοικήσει ήτις δέον εγγράφει έκαστον των διδασκάλων εις το επί τούτο βιβλίον σημειουμένου του ονόματος της πατρίδος και του χρόνου της διδασκαλίας μετά τινων παρατηρήσεων».

Σύμφωνα με τον κανονισμό, μεταξύ των καθηκόντων των διδασκάλων συμπεριλαμβάνονταν και τα εξής: «έκαστος διδάσκαλος είναι υπεύθυνος περί της

²⁹⁴ Α.Δ.Λ., έγγραφο με α.π. 432, 27-8-1873.

κοσμιότητος και ευταξίας των μαθητών του σχολείου του και χρεωστέι να επαγρυπνή δια τε την επιμέλειαν και διαγωγήν αυτών. Επ' αυτό τούτω έχει εντός της σχολής απεριόριστον επ' αυτών επηγήρησιν, και το δικαίωμα ν' ανταμείβη ή να τιμωρή αναλόγως, επιβάλλων ποινάς δια κρατήσεως εντός του σχολείου επί ωρισμένας ώρας ή και ολόκληρον ημέραν ειδοποιών πάντοτε τους γονείς ή κηδεμόνας των πταισάντων μαθητών. Ο διδάσκαλος χρεωστέι να επαγρυπνή δια την διαγωγήν των μαθητών και εκτός της σχολής και εάν η διαγωγή τινος ήναι απρεπής και άτακτος να ειδοποιή περί τούτου τους γονείς και κηδεμόνας αυτού και επικαλήται την σύμπραξιν αυτών προς αποτροπήν αυτών από ανεικοίους διασκεδάσεις. Έκαστος διδάσκαλος οφείλει να διατηρή βιβλίον μέγα κατά τας διατάξεις του οδηγού, προς ον οφείλει πάντως να ρυθμίξη την διδασκαλικήν του πορείαν, καλούμενον Μαθητολόγιον, εν ω καταγράφει τους φέροντας εισητήρια παιδάς, και σημειοί εν ταις παρατηρήσεσι παν ό,τι αφορά την διαγωγήν και επιμέλειαν των μαθητών. Εκτός του μαθητολογίου οφείλει έκαστος διδάσκαλος να διατηρή και κατάλογον προσκλήσεως, ους έχει συντεταγμένους κατά τάξεις. Τιοιούτοι κατάλογοι ιδιαίτεροι θέλουσιν είσθαι της Γραφής, Αναγνώσεως και Αριθμητικής. Ο διδάσκαλος ανά παν Σάββατον αριθμεί τας απουσίας και ζητεί λόγον παρά των γονέων ή κηδεμόνων των απουσιαζόντων μαθητών. Οφείλει δε ν' αποστέλλη κατά μήνα δια της Εφορείας της Σχολής εις την Δημογεροντίαν του Τμήματος έλεγchon, εν ω καταγράφει το γενικόν του μηνός αποτέλεσμα της τε επιμελείας και διαγωγής των μαθητών, ως και παν ό,τι αποβλέπει την κατάστασιν του σχολείου. Ουδείς των διδασκάλων παύεται της θέσεως του ειμή λόγω ανικανότητος ή επανηλημμένης παραβάσεως των διδασκαλικών αυτού καθηκόντων ή διαγωγής επιληψίμου και σκανδαλωδούς ως προς την ηθικήν ή την αρχή»²⁹⁵.

Όσο αναφορά την μισθοδοσία των δασκάλων ο κανονισμός προέβλεπε ότι «οι μισθοί θέλουσι προσδιορισθή, καθ' όσον οι υλικοί πόροι της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως επιτρέπουσι τούτο, αξίας των γνώσεων και της εμβριθείας αυτών. Ο ελάχιστος όρος των μηνιαίων διδασκαλικών μισθών προσδιορίζεται εις γρόσια διακόσια πενήντα. Ο μισθός άρχεται αφ' ης αν ημέρα ο διδάσκαλος ποιήσεται έναρξιν των μαθημάτων, ο δε τεταγμένος μισθός θέλει πληρόνεσθαι τακτικώς εις το τέλος εκάστου μηνός προς τους παρά των διδασκάλων διοριζομένους εγγράφως πληρεξουσίους αυτών, οίτινες θέλουσι

²⁹⁵ Α.Δ.Η. Κ.Α. φακ. 1 εγγρ. 99, Κανονισμός των κατά το Τμήμα Ηρακλείου Κρήτης ιδρυθέντων Δημοτικών Σχολείων, άρθρα 21-26

δίδει την απαιτούμενην απόδειξιν της παραλαβής του μισθού των παρά της εν τη Χριστιανική Ορφανική Τραπεζή κατατεθειμένης χρηματικής μερίδος της δημοσίας εκπαιδεύσεως. Η μισθοδοσία δεν παύει κατά τας διακοπάς, ούτε κατά τας επ' αδεία αλλαχόσε μεταβάσεις των διδασκάλων»²⁹⁶.

Για τους δασκάλους οι οποίοι κρίνονταν επιλήσμονες των υποχρεώσεων τους η Δημογεροντία διατηρούσε το δικαίωμα επιβολής επανορθωτικών ποινών οι οποίες διαβαθμίζονταν ως εξής (άρθρο 73): *«Αον Προτροπή, Βον Επίπληξις, Γον Αφαίρεσις εκ του μισθού του ανάλογος των ελλείψεων αυτού».*

Με την ρύθμιση αυτή το διδακτικό προσωπικό ενσωματώθηκε πια οριστικά στον διοικητικό τομέα. Με την δημοσιουπαλληλοποίησή του, όμως, διασφαλιζόταν και εδραιωνόταν σταδιακά η κεντρική εξουσία επί του σχολικού συστήματος.

Παρόλα αυτά, η οικονομική κατάσταση των δασκάλων δεν ήταν η καλύτερη δυνατή αφού οι τελευταίοι εξακολουθούσαν να μην λαμβάνουν τακτικά τους μισθούς τους. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά του Επισκόπου Ιερασητείας προς την Δημογεροντία: *«επιτέλους γνωστόν τη υμ. Θεοφιλία και εντιμότητι ότι οι διδάσκαλοι των ελληνικών σχολείων της επαρχίας μου εισίν άπαντες πτωχοί και οικογενειάρχαι, δι' αυτό τούτο παρακαλώ υμάς όπως σπεύσητε και μας αποστείλητε τους μισθούς αυτών, διότι κατατρεχόμενοι οι άνθρωποι καταφεύγουσι προς εμέ τον πενέστερον αυτών και πάλιν απέρχονται λυπούμενοι ως μη έχων να εκπληρώσω τας ανάγκας των»²⁹⁷.*

3.66. Διάρθρωση της εκπαίδευσης-μέθοδος διδασκαλίας-διδασκόμενα μαθήματα- διδακτικά βιβλία- ρυθμίσεις για τους μαθητές.

Με τον ίδιο κανονισμό και αναφορικά με την μέθοδο της διδασκαλίας, στα Δημοτικά Σχολεία στα οποία ο αριθμός των μαθητών ήταν μικρότερος των 40, η διδασκαλία ορίστηκε να γίνεται *«συνδιδασκτικώς υπό του διδασκάλου»* ενώ εκείνα στα οποία οι μαθητές ήταν περισσότεροι των 40 χωρίστηκαν σε δύο τμήματα: το *«προκαταρκτικό»* και το *«αλληλοδιδασκτικό»*. *«Προκαταρκτικόν Τμήμα καλείται το μέρος εκείνο του Δημοτικού Σχολείου το παρέχον τας τρεις πρώτας τάξεις της Αναγνώσεως,*

²⁹⁶ Α.Δ.Η. Κ.Α. φακ. 1 εγγρ. 99, Κανονισμός των κατά το Τμήμα Ηρακλείου Κρήτης ιδρυθέντων Δημοτικών Σχολείων, άρθρα 27-30

²⁹⁷ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμ πρωτοκ. 156/12-3-1875.

Γραφής και Αριθμητικής. Οι εις το προκαταρκτικόν τμήμα κατατασσόμενοι παίδες πρέπει να έχωσι συμπληρωμένον το έκτον της ηλικίας των έτος. Οι μαθηταί οι εν αυτώ διετίαν όλην διατελέσαντες χωρίς να γίνωσιν άξιοι προβιβασμού/μη εμποδισθείσης όμως της τακτικής φοιτήσεως υπ' ασθενείας ή άλλου σπουδαίου κωλύματος αποβάλλονται. Ο διδάσκαλος υπό ιδίαν ευθύνην αυτού ενεργεί την εν τω ανωτέρω άρθρω διαγεγραμμένην αποβολή, προ ταύτης δε οφείλει επί ποινή προστίμου εγγράφως ν' αναφέρη τα περί τούτου εις την Εφορείαν του Σχολείου δια τα περαιτέρω. Εν τω προκαταρκτικώ τμήματι κατά μήνα γίνονται αι εξετάσεις, καθ' ας προβιβάζονται οι επιμελείς και υποβιβάζονται οι αμελείς.

Το αλληλοδιδασκτικό τμήμα διαιρείται εις το κυρίως λεγόμενον αλληλοδιδασκτικόν και εις το συνδιδασκτικόν το και ανώτερον τμήμα. Το αλληλοδιδασκτικόν άρχεται από της τετάρτης τάξεως και λήγει εις την εβδόμην. Το δε συνδιδασκτικόν συνίσταται από δύο τάξεις εβδόμην και ογδόην. Η εις το αλληλοδιδασκτικόν τμήμα τακτική φοιτήσις ορίζεται ετησία, δυναμένων των επιμελών μαθητών να προβιβασθώσιν εις το συνδιδασκτικόν τμήμα και πριν παρέλθη το χρονικόν τούτο διάστημα. Ο αυτός δε ή διπλούς χρόνος υπολογίζεται και δια τους συνιστώντας το αλληλοδιδασκτικόν τμήμα. Εις το συνδιδασκτικόν τμήμα διδάσκονται τα εν των άρθρω 3 από δ-θ διαγεγραμμένα μαθήματα»²⁹⁸.

Η οργάνωση της εκπαίδευσης στην περιοχή του Λασιθίου ολοκληρώθηκε τα επόμενα χρόνια με τη σύσταση από την Δημογεροντία, το έτος 1876, της πρώτης γυμνασιακής τάξης καθώς εκτιμήθηκε το «ανεπαρκές των απολύτως αναγκαίων γνώσεων των μαθητών απολυομένων εκ της τρίτης τάξεως του Ελληνικού Σχολείου» και «το ένεκα της απορίας των πλείστων δύσκολον ή αδύνατον της μεταβάσεως εις ανώτερα σχολεία». Η πρώτη γυμνασιακή τάξη λειτούργησε μέχρι το έτος 1881 προσαρτημένη στο Σχολαρχείο, στο οποίο λειτουργούσε ήδη και «ανωτέρα κορασιακή τάξη» .

Με την εφαρμογή αυτού του Κανονισμού σταμάτησε η γενικευμένη εφαρμογή της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου και υιοθετήθηκε αυτό που ίσχυε ήδη και στο Ελληνικό Βασίλειο μετά την άφιξη του Όθωνα: η επιβολή μιας εναλλακτικής λύσης εφαρμογής και των δύο μεθόδων διδασκαλίας²⁹⁹.

Η εφαρμογή του κανονισμού του 1870 τερμάτισε και την μονολιθικότητα της διδακτικής ύλης η οποία διαφοροποιήθηκε έκτοτε και εκείνη και κατακερματίστηκε σε

²⁹⁸ Α.Δ.Η. Κ.Α. φακ. 1, εγγρ. 99, Κανονισμός των κατά το Τμήμα Ηρακλείου Κρήτης ιδρυθέντων Δημοτικών Σχολείων, άρθρα 31-40.

²⁹⁹ Κοντονή Α., ό.π., σελ. 99.

επιμέρους γνωστικά πεδία στη βάση της διδασκαλίας διακριτών μαθημάτων. Σύμφωνα με το άρθρο 3 του κανονισμού τα διδασκόμενα μαθήματα στο δημοτικό σχολείο ορίστηκαν ως εξής: *«Αον Ιερά κατήχησις, Βον Ιερά ιστορία, Γον Χριστιανική διδασκαλία, Δον Ανάγνωσις άπταιστος και εις τα κείμενα Ελλήνων συγγραφέων, Εον Γραφή, Στον Αριθμητική άπαν το πρακτικό μέρος εξαιρουμένων των δεκαδικών κλασμάτων, Ζον Σύντομος μικρά γεωγραφία, Ηον Σύντομος ιστορία και Θον Εκ της ελληνικής γραμματικής το τυπικόν μόνον μετά των αναγκαιοτέρων κανόνων, διαγραφομένων των ασυναιρέτων και αττικόν τύπων»*.

Η εφαρμογή του άρθρου αυτού επιβεβαιώνεται από έγγραφο του δασκάλου της Δημοτικής Σχολής Νεαπόλεως Αρχιμ. Νικηφόρου Ζαχαριάδη το οποίο μας πληροφορεί ότι οι μαθητές του διδάχτηκαν Γραμματική του Γενναδίου, Ιερά Ιστορία, Ιερά Κατήχηση, τα τέσσερα πάθη της αριθμητικής, Γεωγραφία, Φυσική και Πολιτική και μέρος από τα Μαθηματικά³⁰⁰. Την ίδια περίοδο ο Κρήτης Σωφρόνιος με έγγραφό του προς τον Επίσκοπο Πέτρας Μελέτιο συνέστησε για τα δημοτικά σχολεία την εισαγωγή της Γραμματικής του Ι. Περίδη την οποία χαρακτήρισε ως *«προσφοροτέραν και καταλληλοτέραν δια το ευμέθοδο αυτής»*³⁰¹.

Οι παραπάνω μεταβολές επέβαλαν την εγκατάλειψη της μεθόδου της *«φυλλάδας»* και την απαρχή της χρήσης του διαφορετικού ανά γνωστικού πεδίου διδακτικού εγχειριδίου. Έτσι, εισήχθηκε πια στις αίθουσες διδασκαλίας με τον πλέον επίσημο τρόπο η αρχή του ενός, του μοναδικού ανά μάθημα και του κεντρικά ελεγχόμενου σχολικού βιβλίου. Η προάσπιση της αρχής αυτής ήταν από τότε θέμα πρώτης προτεραιότητας για τους θεσμούς εποπτείας της εκπαίδευσης. Ήδη από την περίοδο που εξετάζουμε θεσπίστηκε ρητή απαγόρευση της *«εις τα Σχολεία εισαγωγής βιβλίων ως διδακτικών μη επιθεωρημένων παρά της Διοικήσεως και εγκεκριμένων υπό της Δημογεροντίας του Τμήματος»*³⁰². Μάλιστα, ο κανονισμός του 1870 προέβλεπε ακόμη και *«ποινή παύσεως»* για όσους διδασκάλους τολμούσαν να εισάγουν αθεώρητα ή *«επιλήψιμα από θρησκευτικήν ή πολιτικήν έποψιν διδακτικά βιβλία»* στα σχολεία.

Μετά την θεσμοθέτηση αυτή, η Δημογεροντία Λασιθίου, ως ο αποκλειστικός υπεύθυνος για την εισαγωγή των διδακτικών εγχειριδίων στα σχολεία, προέβη στην

³⁰⁰ Α.Δ.Λ., έγγραφο με α.π. 460, 19-10-1870.

³⁰¹ Α.Δ.Λ., έγγραφο με α.π. 502 5-11-1870.

³⁰² Α.Χ.Δ.Η., «Κανονισμός των κατά το Τμήμα Ηρακλείου Κρήτης ιδρυθέντων Δημοτικών Σχολείων», Κεφάλαιο Γ', άρθρο 5^ο.

σύσταση ενός καλά οργανωμένου μηχανισμού προμήθειας από βιβλιοπωλεία της Κωνσταντινούπολης και της Σύρου των διδακτικών βιβλίων που είχε ανάγκη το διαμέρισμα του Λασιθίου σύμφωνα με τις σχετικές παραγγελίες των τοπικών Εφορειών. Έτσι, συγκροτήθηκε το πλαίσιο τόσο του μηχανισμού χρηματοδότησης της διακίνησης του σχολικού βιβλίου όσο και της ομοιομορφίας του εκπαιδευτικού συστήματος το οποίο έπρεπε να υπηρετεί ο μηχανισμός αυτός. Οι προμήθειες των βιβλίων γίνονταν από τότε με βάση τον Διοργανισμό αυτό σε χρέωση των μοναστηριακών μερίδων και σε μεγάλες ποσότητες και συνεπώς σε συμφέρουσες τιμές. Στη συνέχεια τα βιβλία διατίθονταν στους τοπικούς Σχολάρχες για να τα μεταπουλήσουν στους μαθητές.

Χρειάστηκε, βέβαια, να περάσει αρκετός χρόνος και να καταβληθούν σημαντικές προσπάθειες προκειμένου να εγκατασταθεί αυτό το κεντρικά ελεγχόμενο σύστημα προμήθειας τους ενός και μοναδικού διδακτικού βιβλίου για κάθε διδασκόμενο μάθημα. Για μεγάλο χρονικό διάστημα οι κατά τόπους Εφορείες φαίνεται ότι αγνοούσαν την παραπάνω διαδικασία και εξακολουθούσαν να προμηθεύονται τα διδακτικά τους βιβλία από το ελεύθερο εμπόριο με αποτέλεσμα να προκαλείται όχι μόνο «η παρεμπόδισης της εξοδύσεως» των βιβλίων που είχε προμηθευτεί η Δημογεροντία, αλλά και «ικανή ζημία εις τους αγοράζοντας ταύτα μαθητευομένους παίδα, διότι αγοραζόμενα τοιαύτα εις μεγάλην ποσότητα, δίδονται εις μετριωτέραν τιμήν των εκ διαλειμμάτων πωλουμένων». Έτσι, η Δημογεροντία Λασιθίου αναγκάστηκε να ζητήσει από τον Διοικητή Λασιθίου Πρίγκιπα Μιλτιάδη Αριστάρχη «να διατάξει απάσας τας εφορείας των επαρχιών, όπως του λοιπού προμηθεύονται από το κατάστημα της Δημογεροντίας ταύτης άπαντα τα βιβλία τα δια τα σχολεία των αναγκαιούντα». Μάλιστα, για να διασφαλιστεί η αποκλειστικότητα και ο έλεγχος της Δημογεροντίας στο σύστημα διακίνησης των διδακτικών βιβλίων και να παρεμποδιστεί «η εισαγωγή τους υπό ξένων προσώπων» αποφασίστηκε επιπρόσθετα να «τεθή η σφραγίς της Κεντρικής Εφορείας εφ' όλων των βιβλίων προς διάκρισιν»³⁰³.

Μετά την παραπάνω διασφάλιση, η Δημογεροντία Λασιθίου επισημοποίησε την συνεργασία της μετά της «εν Ηρακλείω αξιοτίμου Εφορείας» την οποία χρησιμοποιούσε συστηματικά πια ως διαμεσολαβητή στο σύστημα διακίνησης των βιβλίων. Μεσολαβητικός ρόλος ανατέθηκε, επίσης, και σε μερικούς έμπιστους εμπόρους του

³⁰³Α.Χ.Δ.Λ., 126/1875-03-06, έγγραφο της Χ.Δ.Λ. προς «την Α. Υψηλότητα τον Διοικητήν λασιθίου πρίγκιπα Μηλιτιάδη Αριστάρχη» σχετικά με την διακίνηση των διδακτικών βιβλίων.

Ηρακλείου όπως στο Ματθαίο Σφακιανάκη³⁰⁴ και στον Αριστείδη Καπετανάκη³⁰⁵, οι οποίοι φρόντιζαν για την ταχεία παραγγελία, την αποστολή, την πληρωμή, τη λήψη και την προώθηση των βιβλίων που διακινούσε η Δημογεροντία Λασιθίου. «*Κατάλληλον πρόσωπον παραλαμβάνον τα προμηθευθέντα βιβλία και την προς τους μαθητάς πώλησίν των υπό αρκούσαν αμοιβήν 15% επί του προϊόντος της πωλήσεως*» ορίστηκε σε διαμερισματικό επίπεδο από την Δημογεροντία Λασιθίου ο υπογραμματέας της Δημογεροντίας Δημήτριος Πεδιωτίδης³⁰⁶. Ο ίδιος παραλάμβανε και διαπεραίωνε και τις παραγγελίες των διδακτικών βιβλίων από τις τοπικές Εφορείες οι οποίες ενεργούσαν με βάση τις ανάγκες του εγκεκριμένου προγράμματος διδασκαλίας και τον αριθμό των μαθητών³⁰⁷.

Η προμήθεια των παραγγελθέντων από τις τοπικές εφορείες βιβλίων γινόταν από τους βιβλιοπώλες επί πιστώσει και σε χρέωση των μοναστηριακών μερίδων που τηρούνταν στην Χριστιανική Ορφανική Τράπεζα Λασιθίου. Τα βιβλία διακινούνταν με πλήρη παραστατικά στοιχεία (τιμολόγια κ.λ.), ενώ η αποπληρωμή τους στους βιβλιοπώλες γινόταν με χρηματοδέματα που δημιουργούνταν μόλις συγκεντρώνονταν

³⁰⁴ Α.Χ.Δ.Λ., 256/ 1874-06-19. Ο Ματθαίος Σφακιανάκης από το Ηράκλειο ειδοποιεί τη Χ.Δ.Λ. για την αποστολή βιβλίων που παρέλαβε.

³⁰⁵ Α.Χ.Δ.Λ. 003/1876-01-02. Η Χ.Δ.Λ. ορίζει επιστάτη της στο Ηράκλειο τον έμπορα Αριστείδη Καπετανάκη.

³⁰⁶ Α.Χ.Δ.Λ., 178/1875-03-27. Ο επιτετραμμένος Δημ. Πεδιωτίδης ζητά από την Δημογεροντία την επίσημη απόφαση διορισμού του ως επιτετραμμένου για την πώληση των βιβλίων.

³⁰⁷ Από μια τέτοια παραγγελία³⁰⁷ της Εκπαιδευτικής Εφορείας Σητείας την οποία υπογράφει ο Επίσκοπος Ιεράς και Σητείας Νεόφυτος πληροφορούμαστε τους τίτλους των χρησιμοποιούμενων εκείνη την περίοδο διδακτικών βιβλίων οι οποίοι ήταν οι εξής: «*Γραμματική Γενναδίου, Χρηστομάθεια Α', Β' και Γ' τόμος, Κατάλογος Ανωμάτων ρημάτων, Αριθμητική Γεράκη, Γεωμετρία Γεράκη, Γεωγραφία Σακελλαρίου, Ιερά ιστορία Βερναρδάκη, Ελληνική Ιστορία Πανταζή, Ιερά Κατήχησις Βερναρδάκη, Αλφαβητάρια, Αριθμητική Δρασίση, Ηθική Καμβή και Καλλιγραφία*», Α.Χ.Δ.Λ., 659/1875-10-17. Παραγγελία βιβλίων από τον Επίσκοπο Ιεράς και Σητείας προς την «έντιμον Κεντρικήν Δημογεροντίαν του Τμήματος Λασιθίου». Το εύρος των χρησιμοποιούμενων διδακτικών βιβλίων της περιόδου διευρύνεται από σχετικό κατάλογο που αφορούσε την επαρχία της Ιεράπετρας: «*Συντακτικό Ασπιίου, Αλφαβητάρια Γαλλικά, Γραμματική Γαλλικής Καρασούτσα, Γραμματική Λατινικής Ουλερίχου, Λατινικά Μαθήματα Ουλερίχου, Ιερά ιστορία Κοραή και Αριθμητική Λάκωνος*», Α.Χ.Δ.Λ. 736/1875-010-19. Απάντηση της Χ.Δ.Λ. στο αίτημα παραγγελίας βιβλίων από τον Επίσκοπο Ιεράς και Σητείας. Στην ελληνική σχολή Νεαπόλεως όπου οι μαθητές διδάσκονταν και στοιχεία οθωμανικής γλώσσας χρησιμοποιούνταν επιπλέον και τα εξής βιβλία: «*Μέθοδος ορθογραφίας οθωμανικής Ρεσίτ Εφένδη, Αναγνωσματάρια Οθωμανικά Χαφέζ Ρεβιάτ και Αραβογαλλοελληνοτουρκικό λεξικό*», Α.Χ.Δ.Λ., 470/1875-10-3. Ο γραμματέας της Χ.Δ.Λ. ενημερώνει την Χ.Δ.Λ. περί της ασφαλούς αφίξεως των βιβλίων της τουρκικής γλώσσας. Οι παρατηρήσεις της Δημογεροντίας σε έναν από τους καταλόγους των διδακτικών βιβλίων που ο Σχολάρχης Ιεράπετρας ζήτησε να του αποσταλούν φανερόνουν επιπλέον και την βαθμιαία διείσδυση του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος στα τοπικά εκπαιδευτικά δρώμενα. «*Αντί του Τηλεμάχου και της Ζωολογίας*», σημείωσε η Δημογεροντία, «*σάς αποστέλλομεν τας Γαλλικάς Γυμναστικάς και Ανθρωπολογίαν δια το ομοίομορφον της διδασκαλίας εν τω Τμήματι κανονισθήσης επί τη βάσει του Προγράμματος των Γυμνασίων Αθηνών*», Α.Χ.Δ.Λ., 585/1876-10-19. Αποστολή διδακτικών βιβλίων στον Σχολάρχη Ιεράπετρας..

τα σχετικά ποσά από τους γονείς των μαθητών. Η ευθύνη για την διακίνηση των βιβλίων στις επαρχίες είχε ανατεθεί στους τοπικούς Σχολάρχες οι οποίοι φρόντιζαν για την απρόσκοπτη λειτουργία των σχετικών διαδικασιών *«ίνα μη οι μαθηταί κάθονται επί μακρόν άνεργοι»*³⁰⁸. Οι ίδιοι Σχολάρχες επωμίζονταν και το δύσκολο έργο της συγκέντρωσης από τους γονείς³⁰⁹ των ποσών που αντιστοιχούσαν στα πωληθέντα βιβλία και της διαβίβασή τους, στην συνέχεια, στην Κεντρική Δημογεροντία Λασιθίου.

Η τιμή στην οποία πουλιούνταν τα βιβλία στη λιανική βασιζόταν στις τιμές των τιμολογίων αγοράς τους στις οποίες ενσωματωνόταν ένα σημαντικό κέρδος καθώς και τα διάφορα έξοδα διακίνησής τους όπως *«τελωνεία, αλώγια»* κ.λ.π. Σε πολλές περιπτώσεις όμως, οι τιμές διάθεσης των βιβλίων ξέφευγαν από τα προβλεπόμενα όρια καθόσον τα εγχειρίδια παραλαμβάνονταν από την Δημογεροντία υπερτιμημένα³¹⁰. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, τα βιβλία να καταφθάνουν στις κατά τόπους εφορίες *«αλμυρότατα»*³¹¹ την στιγμή που *«εν τω προγράμματι της εντίμου κεντρικής εκπαιδευτικής εφορίας ήταν ευθυνότατα»*. Έτσι, όχι μόνο δεν προέκυπτε κέρδος από την εμπορία των βιβλίων αλλά αυξανόταν και η τιμή διάθεσής τους στους μαθητές. Το γεγονός αυτό προκαλούσε αντιδράσεις και φυσικά δυσκολίες³¹² στην *«σύναξη των χρημάτων παρά των μαθητών»* οδηγώντας αναπόφευκτα σε συχνές καθυστερήσεις της αποπληρωμής τους στους βιβλιοπώλες και στους εμπόρους και σε ανάλογες διαμαρτυρίες εκ μέρους τους³¹³. Η οικονομική στενότητα άγγιξε, όμως, τότε σοβαρά

³⁰⁸ Α.Χ.Δ.Λ., 736/1875-10-18. Αίτημα του Επισκόπου Ιεράς και Σιτειάς προς «την έντιμον Κεντρικήν Δημογεροντίαν του τμήματος Λασιθίου περί της αμέσου αποστολής των αναγκαιούντων τη Ελληνική Σχολή Ιεραπέτρου βιβλίων.

³⁰⁹ Α.Χ.Δ.Λ., 095/1875-12-22. Κατάλογος γονέων που οφείλουν την αξία των βιβλίων των τέκνων τους.

³¹⁰ Α.Χ.Δ.Λ., 807/1875-11-22. Έγγραφο της Χ.Δ.Λ. προς τον Θεοφιλέστατον Επίσκοπον Ιεράς και Σιτειάς στο οποίο παραδέχεται την υπερτίμηση των βιβλίων από τους βιβλιοπώλες και τους εμπόρους.

³¹¹ Α.Χ.Δ.Λ., 806/1875-10-17. Έγγραφο του Επισκόπου Ιεράς και Σιτειάς προς «την Έντιμον Κεντρικήν Δημογεροντίαν του τμήματος Λασιθίου» με το οποίο εκφράζεται η διαμαρτυρία του για την υπερτίμηση των βιβλίων.

³¹² Α.Χ.Δ.Λ., 655/1873-11-20. Εντολή είσπραξης οφειλόμενης αξίας βιβλίων από γονείς μαθητών. Επίσης Α.Χ.Δ.Λ., 655,2/1873-11-20. Κατάλογος είσπραξης οφειλόμενης αξίας βιβλίων από γονείς μαθητών.

³¹³ Α.Χ.Δ.Λ., 1874-8-16. Έγγραφο του βιβλιοπώλη Γ. Σειτανίδη από την Κωνσταντινούπολη προς τον Πρόεδρο της Χ.Δ.Λ. Επίσκοπο Πέτρας Μελέτιο με την οποία απαιτεί την πληρωμή των οφειλομένων ποσών από την αγορά βιβλίων επικαλούμενος *«απόλυτον χρηματικήν ανάγκην»*. Χαρακτηριστικό της δυστοκίας στην πληρωμή των βιβλίων από τους μαθητές ήταν το πρόβλημα που ανέκυψε για τον Σχολάρχη Σητειάς Λόγιο ο οποίος δεν αμειβόταν για τις εκπαιδευτικές του υπηρεσίες αφού ο μισθός του καλυπτόταν από το κέρδος που αποκόμιζε από τις πωλήσεις των βιβλίων τις οποίες είχε αναλάβει για την περιοχή της Σητειάς. Με έγγραφό του προς τον Επίσκοπο Ιεράς και Σιτειάς κατήγγειλε την οικονομική αυτή συμφωνία και απαίτησε την άμεση καταβολή του μισθού του από την Δημογεροντία αναφέροντας ότι *«τα πλείστα των βιβλίων εξοδευθέντα μένουσιν απλήρωτα υπ' ευθύνην των τε εφόρων και διδασκάλων των αλληλοδιδασκτικών σχολείων οίτινες εγγράφους μόνο αποδείξεις δίδωσιν, υποσχόμενοι εν καιρώ*

και το σύστημα διακίνησης των διδακτικών βιβλίων. Έτσι, αποφασίστηκε η φιλελευθεροποίηση του τρόπου διακίνησής τους με την ανάθεση της διάθεσής τους σε εξωτερικό κατάστημα στη Νεάπολη³¹⁴ και συγκεκριμένα στον ιδιώτη Ι. Πεδιωτίδη³¹⁵. Παράλληλα, καταβλήθηκαν σοβαρές προσπάθειες για την εξεύρεση κατάλληλου καταστήματος και στην περιοχή της Σητείας³¹⁶. Οι πωλήσεις των βιβλίων από τους ιδιώτες γίνονταν πια μόνο τοις μετρητοίς και με ποσοστό κέρδους 10%.

Η φιλελευθεροποίηση, όμως, αυτή του τρόπου διανομής των σχολικών βιβλίων και η συνακόλουθη αύξηση της τιμής διάθεσής τους μαζί με την επιδείνωση της οικονομικής κρίσης είχε σοβαρότατες αρνητικές επιπτώσεις στην φοίτηση των μαθητών του Τμήματος. Σύμφωνα με έκθεση της Δημογεροντίας Λασιθίου προς τον «εν Αθήναις αξιότιμον Φιλεκπαιδευτικόν Σύλλογον η Αναγέννησις, οι μαθηταί όντες πτωχοί και μη δυνάμενοι να αγοράσωσιν τα αναγκαιούντα αυτοίς βιβλία αναγκάζονται πολλάκις να διακόπτωσιν τας σπουδάς των»³¹⁷. Επικαλούμενη την παραπάνω κατάσταση η Δημογεροντία Λασιθίου απέστειλε προς τον Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο «κατάλογον των εν χρήσει εν τοις παρ' ημίν εκπαιδευτηρίοις διδακτικών βιβλίων»³¹⁸ ζητώντας «όπως ο

μετάξης να τα πληρώσωσιν Α.Χ.Δ.Λ., 145/ 1876-03-10. Ο ελληνοδιδάσκαλος Γ. Λόγιος ζητά από τον Επίσκοπο Ιεράς και Σιτειάς τον τριμηναίο μισθό του.

³¹⁴ Α.Χ.Δ.Λ., 646/1879-09-05. Απόφαση της Χ.Δ.Λ. για την πώληση των διδακτικών βιβλίων στην αγορά.

³¹⁵ Α.Χ.Δ.Λ., 789/1879-02-05. Πρακτικόν περί πωλήσεως των διδακτικών βιβλίων εν τη αγορά

Έχοντες υπ' όψη τας δυσχερείας και ανωμαλίας ας προκαλή η τέως υπό του Γραφείου της ην αποτελούμεν Δημογεροντίας ενεργουμένη απ' ευθείας πώλησης των αναγκαιούντων δια τα σχολεία διδακτικών βιβλίων [...] θεωρούντες ωφελιμώτερον δια το συμφέρον της βιβλιοθήκης της κοινότητος η πώλησις των εν λόγω βιβλίων ανατεθή εις κατάλληλον κατάστημα εν τη αγορά, το οποίον να ήνε υπεύθυνον να εκτελή την πώλησιν ταύτην εις μετρητά αφιεμένων δι' αμοιβή του τα εξ αρχής υπό της ην αποτελούμεν δημογεροντίας ωρισμένα δέκα τοις εκατόν επί του κεφαλαίου της πωλήσεως και θεωρούντες ότι αρμόδιον προς τον σκοπόν τούτον κατάστημα είνε το του κ. Ιωάννου Πεδιωτίδου ενταύθα
δια ταύτα

εγκρίνουμε και αποφασίζομεν ίνα η πώλησις των διδακτικών βιβλίων ανατεθή εις το εν ταύτα κατάστημα του κ. Ι.Πεδιωτίδου με αμοιβή 10% επί του ποσού της πωλήσεως και να ήνε ούτος υπεύθυνος να παραδίδη εις μετρητά την αξίαν πάντων των πωλουμένων υπ' αυτού βιβλίων εις την Δημογεροντίαν, ήτις δεν θέλη αναγνωρίση ουδέν καθυστέρημα των, εξαιρουμένων εκείνων τα οποία ήθελον δοθή εις τους διδασκάλους, τας κοινότητας και τους απόρους δυνάμει διαταγής της ην αποτελούμεν Δημογεροντίας [...]

εν Νεαπόλει τη 5 Φεβρουαρίου 1879

ο Προεδρεύων Οι Δημογέροντες

³¹⁶ Α.Χ.Δ.Λ., 1879-10-10. Η Χ.Δ.Λ. αναθέτει στον επιστάτη της στην Σητεία να αναζητήσει κατάλληλο πρόσωπο για την ανάθεση σε αυτό της πώλησης των διδακτικών βιβλίων τοις μετρητοίς.

³¹⁷ Α.Χ.Δ.Λ., 854/ 1879-11-27. Η Χ.Δ.Λ. απευθύνεται στον Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο Αθηνών «Η Αναγέννησις» για την στήριξη της εκπαίδευσης στο διαμέρισμα του Λασιθίου.

³¹⁸ Οι τίτλοι του συνημμένου πίνακα διδακτικών βιβλίων είναι:

«Ελληνική Χρηστομάθεια Σακελλαρίου (α', β', και γ' τόμος), Ελληνική Γραμματική Βερναρδάκη, Στοιχειώδης Αριθμητική Λάκωνος, Γεωγραφία Σακελλαρίου, Γεωμετρία Στοιχειώδη Λεγείδρου, Ελληνική Ιστορία Κεϊτλη, Ιερά Ιστορία Βερναρδάκη μεγάλη, Ιερά Κατήχησις ιδίου μεγάλη, Συντακτικόν επίτομον Χριστοδούλου, Κατάλογος Ανωμάτων Σακελλαρίου, Γαλλικά Αλφαβητάρια Σ.Β.Δ., Γαλλικά Γραμματικά

υμέτερος Σύλλογος ευαρεστηθή να εξαποστείλη ημίν εγκαίρως ανάλογα σώματα εξ εκάστου είδους αυτών προς διανομήν των εις τους απόρους μαθητάς δωρεάν»³¹⁹.

Ο Κανονισμός του 1870 καθόριζε επίσης εκτός από τον τρόπο διακίνησης των σχολικών βιβλίων και τις υποχρεώσεις των μαθητών (άρθρο 57): «Εκαστος μαθητής μετά την εγγραφήν του εις το γενικόν Μαθητολόγιον του Σχολείου λογίζεται φοιτητής ιερού καταστήματος και ως εκ τούτου υποχρεούται:

Αον. Να σέβηται τους γονείς του, τους διδασκάλους, τον ιερόν κλήρον, τα μέλη της Κεντρικής Δημογεροντίας [...] και της επί του Σχολείου Εφορείας, και εν γένει πάντα πολιτικόν υπάλληλον της Σεβ. Κυβερνήσεως και πάντα πρεσβύτερον αυτού εν παντί καιρώ και τόπω.

Βον. Να φέρηται εντός μεν της Σχολής με το πλέον απεριόριστον σέβας και πειθαρχίαν εκτός δε με την μεγαλητέραν σεμνότητα, ησυχίαν, ευταξίαν και σωφροσύνην. Να είναι καθάριος το τε πρόσωπον, χείρας, πόδας και ενδύματα και ασκεπής την κεφαλήν. Να χαιρετά πάντα άξιον σεβασμού ανώτερόν του, τιθεμένης της δεξιός χειρός επί της καρδιάς ή αφαιρουμένου του κεφαλικού καλύμματος».

Για τους συνεπείς μαθητές προβλέπονταν η απονομή «Ευσήμων» (άρθρα 42-52):

«Οι αριστεύσας μαθητής καθ' όλα τα μαθήματα της πρωίας λαμβάνει εν εύσημον ομοίως και εις τα της εσπέρας μαθήματα. Ο αριστεύων εις τινα μόνον και εις τινα όχι ουδέν λαμβάνει εύσημον. Ο ταραξίας σκανδαλοποιός ή άλλως πως αξιόποινος εάν μεν το σφάλμα αυτού είναι μικρόν, τιμωρείται δια της επιστροφής ενός ή δύο ευσήμων ή και περισσοτέρων όπως αν δόξη των διδασκάλω. Εάν δε μέγα , τότε εκτός της επιστροφής των ευσήμων, κρεμάται επί το δεξιόν μέρος του στήθους και εν ποινικόν παράσημον της αταξίας ή αμελείας. Ο αμελής καθ' όλα της πρωίας τα μαθήματα επιστρέφει εν εύσημον προς τον διδάσκαλον, ομοίως και εις τα της εσπέρας.

Κατά Σάββατον εις μεν τον καθ' άπασαν την εβδομάδα επιμελή και χρηστοήθη, ή άλλως πως ενάρετον μαθητήν κρεμάται βραβεύσεως παράσημον αναλόγως της επιμελείας και της κοσμίας διαγωγής αυτού. Ομοίως εις τους αναδειχθέντας καθ' άπασαν την εβδομάδα αμελής ή κακής διαγωγής, κρεμάσθαι ποινικόν ανάλογον παράσημον. Οι καθ' οδόν φρόνιμοι σεμνοί ή άλλως χρηστοήθεις υπάγονται εις τον της βραβεύσεως κανόνα, οι

Καρασούτα, Γραμματικά Α. Ω. Κανέλου, Χριστόφορος Μελάς, Γεωγραφία Δραϊκή, Αριθμητικά ιδίου (α' και β' τμήμα), Πέτρος, Εγκόλπια Νέων, Ελληνική Ιστορία Αντωνιάδου, Ηθικοί Κάμποι, Φυσική, Σοφίας Απάνθισμα, Ιερά Κατήχησις Βερναρδάκη μικρά, Ιερά Ιστορία Βερναρδάκη μικρά, Ιερά Κατήχησις Κοραή, Ιερά Ιστορία Κοραή, Προσευχητάρια, Προπαίδια, Καλλιγραφία, Γεροστάθης».

³¹⁹ Ο.π., σημ 34.

δε άτακτοι λόγω τε και έργω εις τιμωρίαν ανάλογον του αμαρτήματος. Οι αίτιοι ζημίας γινόμενοι εις τους συμμαθητάς των [...] τιμωρούνται και δι' επιστροφής ευσήμων κατά την δικαίαν απόφασιν του διδασκάλου. Οι μετά την έναρξιν των μαθημάτων άνευ δεδικαιολογημένης αιτίας προσερχόμενοι μαθηταί στερούνται των ευσήμων και ει ήθελον κριθή άξιοι αυτών[...].».

3.6.7 Ένταση του εσωτερικού ελέγχου για την επίτευξη της αποτελεσματικότητας

Την συγκεκριμένη περίοδο, την Δημογεροντία Λασιθίου φαίνεται να την απασχόλησε αρκετά και το θέμα της αποτελεσματικότητας της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Έτσι, θεσπίστηκε ένα αυστηρό εξεταστικό σύστημα υπό την εποπτεία της. Οι εξετάσεις των δημοτικών σχολείων γινόταν «δις του έτους, ήτοι αι μεν πρώται, μερικαί και καλούμεναι, την τελευταίαν εβδομάδα της αποκρέω, αι δε την τρίτην εβδομάδα του Ιουλίου, εν η αν ημέραν ορίση η Δημογεροντία.. Και αύται καλούνται Γενικαί ή Δημόσιαι Εξετάσεις. Αι πρώται εξετάσεις γίνονται παρούσης μόνης της εφορίας, αι δε δεύτεραι μετά έγγραφον ειδοποίησιν εις την Αρχήν, ήτις θέλει πέμπει ειδικόν αυτής απεσταλμένον ίνα παρευρίσκειται εις αυτάς και επί παρουσία πάντων των γονέων και κηδεμόνων και των βουλομένων να παρευρεθώσι φιλομούσων. Προ των εξετάσεων ο διδάσκαλος ποιεί λόγον γενικόν περί της καταστάσεως του σχολείου και της προόδου των μαθητών. Η εφορεία δύναται ν' απευθύνη διαφόρους ερωτήσεις εις τους εξεταζομένους και αναζητή να μάθη ακριβώς τας δυνάμεις των μαθητών εκείνων μάλιστα οίτινες πρόκειται να μεταβώσιν εις την Ελληνικήν Σχολήν. Μετά το πέρας των γενικών εξετάσεων ο διδάσκαλος οφείλει να πέμπη εν ιδίω ελέγχω προς την Δημογεροντίαν συνοπτικόν των εξετάσεων αποτέλεσμα, υπογεγραμμένον και υπό της Εφορείας. Εις τους αριστεύσαντας μαθητάς της ανωτάτης τάξεως του Συνδιδασκτικού Τμήματος δίδεται απολυτήριον, φέρον τον δοθέντα βαθμόν κεφαλαίοις γράμμασι και την διαγωγήν αυτού και επιμέλειαν και υπογεγραμμένον υπό του διδασκάλου και της Εφορείας [...]»³²⁰.

Η Δημογεροντία, επίσης, συνέστησε για πρώτη φορά θέση Επόπτη και Συντονιστή των εκπαιδευτικών καταστημάτων της Νεάπολης διορίζοντας τον καθηγητή Αριστομένη Στεργιολίδη στην θέση αυτή με την ελπίδα να συμβάλλει στην «επιδιόρθωσιν των κακώς κειμένων»³²¹. Το σκεπτικό του διορισμού ήταν σύμφυτο με

³²⁰ Α.Δ.Η. Κ.Α. φακ. 1 εγγρ. 99, Κανονισμός των κατά το Τμήμα Ηρακλείου Κρήτης ιδρυθέντων Δημοτικών Σχολείων, άρθρα 58-63

³²¹ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμ πρωτοκ. 496/1877-09-30.

την πρόθεση για την αποτελεσματικότητα της εκπαιδευτικής διαδικασίας μέσα από την συστηματοποίηση της εποπτείας και της διοίκησης του εκπαιδευτικού συστήματος³²². Ο Στεργιολίδης ανέλαβε « [...] το ηθικόν τούτο βάρος» και επιδόθηκε στα καθήκοντά του. Ο ρόλος του ήταν συντονιστικός, εποπτικός και ελεγκτικός. Βέβαια, η θεσμοθέτηση και η πλήρωση της θέσης αυτής προκάλεσε, όπως ήταν αναμενόμενο, τις αντιδράσεις των δασκάλων, οι οποίοι είχαν συνηθίσει να αξιολογούνται μόνο κατά την διάρκεια των «ενιαυσίων εξετάσεων». Ένας ελληνοδιδάσκαλος, μάλιστα, σε αναφορά του προς την Δημογεροντία κατηγόρησε τον Στεργιογλίδη ότι έκανε άδικη χρήση της εξουσίας του και «ταράττει την σχολήν και πάντας τους συναδέλφους»³²³.

3.7 Ο αυτοδιοικούμενος θεσμός των Μοναστηριακών Συνελεύσεων

Την εξεταζόμενη περίοδο οι Συνελεύσεις των Μοναστηριακών Προσόδων εξελίσσονταν σε έναν άλλο επιτελικό αυτοδιοικούμενο θεσμό οργάνωσης της εκπαίδευσης αφού λάμβαναν σημαντικές αποφάσεις αναφορικά με την ανέγερση διδακτηρίων, την κάλυψη των λειτουργικών εξόδων των σχολείων και γενικότερα την συντήρηση ενός εκτεταμένου και διαβαθμισμένου σχολικού δικτύου. Χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω απόσπασμα από το σκεπτικό της Β' μοναστηριακής Συνέλευσης που συνήλθε στις 7 Αυγούστου 1873 στην Νεάπολη: «επειδή κύριος σκοπός των περισσευμάτων των μοναστηριακών προσόδων υπάρχει η διατήρησις των σχολείων, προπάντων όμως, η επαύξησις της παιδείας και η συντήρησις των ανωτέρων εκπαιδευτικών καταστημάτων, αφού μάλιστα τας κατώτερας τάξεις σχολεία συντηρούνται κατά μέγαν μέρος εκ των προσόδων των εν τοις διαφόροις χωρίοις κειμένης εκκλησιαστικής περιουσίας των λεγομένων λεγάτων και αφού ως είναι πασίδηλον μόνη η ανωτέρα εκπαίδευσις της νεολαίας δύναται να επιφέρει τα αγαθά εν τω τόπω αποτελέσματα της ηθικής και υλικής προαγωγής και επειδή η αύξησις των εν τοις ελλ. Σχολείοις καταταχθησομένων μαθητών και η προβίβασις εις ανωτέρας τάξεις των

³²² «Η ην συγκροτούμεν Δημογεροντία κατανοήσασα την ανάγκην του διορισμού Διευθυντού των υπό ην εποπτείαν αυτής υπαγομένων εκπαιδευτικών καταστημάτων Νεαπόλεως προς επιτήρησιν και εφαρμογήν της εν αυτοίς απαιτουμένης τάξεως και κοσμιότητος και βασιθεύσα επί των περικοσμοούντων υμάς προσόντων ενέκρινεν όπως αναθέση υμίν την Διεύθυνσιν των καταστημάτων τούτων, πεποιθυία ότι συνειδότες την ανάγκην προθύμως θέλετε αποδεχθή το ηθικόν τούτο βάρος, υποβαλλόντες ημίν οσάκις ηθέλετε θεωρήση τι χρήσιμον προς επιδιόρθωσιν των κακώς κειμένων ίνα μη παρεμβάλληται τι πρόσκομμα εις την ευόδωσιν του κοινού επιδιωκομένου ιερού σκοπού της εκπαιδευσεως και ηθικής διαπλάσεως της εν τοις ρηθείσι καταστήμασι φοιτώσης νεολαίας» (Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμ.πρωτοκ. 496/30-10-1877).

³²³ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ. 536/1877-10-25.

αποπερατωσάντων τας σπουδάς των και της νυν υπάρχουσας δε και απαιτεί βεβαίως την πρόσληψιν και ετέρων ικανών ελλ. Διδασκάλων και βοηθών»³²⁴. Για την οικονομική στήριξη της εκπαίδευσης η συνέλευση αυτή αποφάσισε στην συνέχεια να διαθέσει σημαντικά ποσά για την διόρθωση των ελλείψεων της ελλ. Σχολής Σητείας και την οικοδόμηση διδακτηρίων σε «Τσερμνιάδο και Αγ. Γεώργιο». Χάρισε ακόμη το χρέος της εφορίας Νεαπόλεως και ενίσχυσε επτά σχολεία του Μεραμπέλλου και έξι σχολεία της Ιεράπετρας κ.λ.π.

Λίγο αργότερα στις 10,11,12,13 και 14 Μαΐου 1876 η «Γ' Μοναστηριακή Εξελεγκτική Συνέλευσις του Τμήματος Λασηθίου συγκείμενη παρά των Θ. Επισκόπων Πέτρας Μελετίου, προέδρου, Αρκαδίας Γρηγορίου, Ιεράς και Σητείας Νεοφύτου, των Δημογερόντων Εμμ. Στεφανίδου, Γ. Θαλασσινού, Ι. Λυράκη, Μ. Βογλάκη, Ι. Παπαντωνάκη, της επαρχίας Ιεραπέτρου Ν. Φαφουτάκη, της επαρχίας Αρκαδίας Ν. Λουλάκη, της επαρχίας Σιτείας Ε. Παπαδάκη, των ηγουμένων των Ιερών Μονών Τοπλού, Φανερωμένης, Κρουσταλλένιας, Κρεμαστών, Καρδαμούτσας, Δωριών, Αρετίου, Κεράμου και Περαμπέλων» συνείλθε «εν τω καταστήματι της Δημογεροντίας του Τμήματος Λασηθίου κειμένω εν τω περιβόλω της εν Νεαπόλει εκκλησίας, της επιλεγόμενης Μεγάλης Παναγίας»³²⁵ και έλαβε γενναίες αποφάσεις σχετικά με την οικονομική στήριξη των σχολείων της αρμοδιότητάς της παρά το γεγονός ότι οι αναφορές των περισσότερων ηγουμένων έκαναν λόγο για συρρίκνωση των εσόδων των μοναστηριών μετά από ζημιές που υπέστησαν οι ενοικιαστές των κτημάτων τους. Η εξελεγκτική συνέλευση κάνοντας απολογισμό των εσόδων και των εξόδων διαπίστωσε ότι την εξαετία από το 1869 μέχρι και το 1875 είχαν διατεθεί για την εκπαίδευση 167654 γρ. επί συνόλου δαπανών 810173,21 γρ. δηλαδή ποσοστό 20,6%. Για τη νέα οικονομική περίοδο, αναφορικά με την επαρχία Μεραμβέλλου, αποφασίστηκε η δαπάνη ποσών για την «σύστασιν γυμνασιακής τάξεως εν Νεαπόλει Μιραμπέλλου και την αγοράν των αναγκαιούντων καθ' όλον το Τμήμα διδακτικών βιβλίων δια τε τα Ελληνικά και Δημοτικά Σχολεία και απονομή τοιούτων εις τους άπορους μαθητάς (γρ.10000)». Αυτή ακριβώς η δωρεάν διανομή βιβλίων στους άπορους μαθητές, την οποία διαπιστώσαμε και παραπάνω, συνιστούσε μια άλλη σημαντική διάσταση της κοινοτικής οργάνωσης της εκπαίδευσης την συγκεκριμένη περίοδο. Από τότε και στο εξής τα σχετικά αιτήματα για την δωρεάν

³²⁴ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με χρονολογία 13-8-1873.

³²⁵ «Εκθεσις Μοναστηριακής Συνελεύσεως Λασιθίου», στο περ. *Μύσων*, τ. Ε', 1936, σσ. 12-35.

χορήγηση βιβλίων σε άπορους μαθητές καταλαμβάνουν μεγάλο μέρος του αρχαιακού υλικού της Δημογεροντίας Λασιθίου³²⁶.

Με την οικονομική στήριξη των Μοναστηριών, στα τέλη της δεκαετίας του 1870 ο Κ. Ξανθόπουλος στην «*Συνοπτική έκθεσις της πνευματικής αναπτύξεως των νεωτέρων Ελλήνων*»³²⁷ κατέγραψε στο Διαμέρισμα του Λασιθίου τη συνέχιση της λειτουργίας ενός εκτεταμένου και καλά οργανωμένου σχολικού δικτύου αποτελούμενου από 15 σχολεία με 1090 μαθητές. Επίσης, ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως, «*ο πατήρ απάντων των ελληνικών συλλόγων, ο περιέπων ανενδότως από ημίσεος και πλέον αιώνας τα ελληνικά γράμματα*», πιστοποίησε έναν ιδιαίτερα σημαντικό αριθμό μαθητών στο Τμήμα του Λασιθίου σε σχέση με τις υπόλοιπες περιοχές της Κρήτης³²⁸. Σύμφωνα με άλλη έκθεση της Δημογεροντίας

³²⁶ Παραθέτουμε μια χαρακτηριστική επιστολή των Δημογερόντων του Καστελίου προς τον Διοικητή του Τμήματος Λασιθίου: «*Εξοχώτατε!!*

Οι ευσεβάτως υποφαινόμενοι δημογέροντες του Καστελίου Φουρνής αναφέρομεν υπ' όψιν της υμετέρας εξοχότητος ότι [...] μετά λύπης βαθυτάτης βλέπομεν να βλάπτονται κατ' ουσίαν δύο εκ των καλλιτέρων και επιμελεστέρων μαθητών προβιβασθέντων κατά το ενεστώδες έτος εις την εκμάθησιν των διδασκομένων μαθημάτων της Α' ελληνικής τάξεως Νικόλαο Καραρχάκη και Εμμανουήλ Μαυρικάκη. Ένεκα πραγματικής απορίας εις αγοράν των απαιτούμενων ελληνικών βιβλίων τουθ' όπερ και παύσονται ακουσίως της απωφελούς αναπτύξεως των, εάν δεν γίνη προς τους άπορους τούτους δύο παιδιάς επιχορήγησις χρειωδών βιβλίων παρά της εγχωρίου Κεντρικής Δημογεροντίας. Ως προς την διανοητικήν δε μόρφωσιν των τέκνων του λαού γιγνώσκοντες τα φιλάνθρωπα και ευγενή αισθήματα μεθ' ών η μουσοσκεπής Σου κορυφή εμφορείται εξοχώτατε Διοικητά ευελπιστούντες εμφανιζόμεθα δια της ταπεινής ημών αναφοράς μετά του προσήκοντος σεβασμού και καθικετεύομεν ημας θερμώς όπως ευαρεστηθέντες διατάξητε ει δυνατόν όπου δει δια να χορηγηθώσι δια την από τούδε τακτικήν φοίτησιν των ειρημένων απορούντων μαθητων τα αναγκαία προς τούτοις βιβλία. δεόμενοι εκ ψυχής και καρδιάς του υψίστου επί τούτω όπως επιδαμιλεύη αείποτε τη Σεβαστή εξοχότητι έτη πάμπολλα και κατ' άμφω πανευδαίμονα!!!»

³²⁷ Κ. Ξανθοπούλου, *Συνοπτική έκθεσις της πνευματικής αναπτύξεως των νεωτέρων Ελλήνων*, εν Κωνσταντινουπόλει 1880.

³²⁸ Σε έκθεση της Εκπαιδευτικής του Επιτροπής «*περί της καταστάσεως της παιδείας εν ταις επαρχίαις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήτις ανεγνώσθη εν τη επετείω εορτή του συλλόγου τη 13 Μαΐου 1873*» αναφέρονταν:

«Μόλις ο σάλος ο την νήσον άπασαν διασείσας καθηανάσθη, μόλις η ησυχία επανήλθε επί των εξαφθέντων πνευμάτων και συνελθόντες οι Κρήτες και ιδίως οι των ανατολικών επαρχιών ήρξαντο σκέπτεσθαι περί της αηθούς καταστάσεως αυτών, και του μέλλοντος των δυστυχών τέκνων των, κατενόησαν ότι το κύριον μέσον το ασφαλίζον την ευδαιμονίαν και το μέλλον των εθνών έστιν η ηθική και διανοητική καλλιέργεια, μετά της αναπτύξεως του πλούτου όστις ην και έσται ο ισχυρότερος μοχλός παντός ανθρώπου του κόσμου. Τούτω εφ' ώ εφρόντισαν εν μεν τω Τμήματι Ηρακλείου εκτός των εν τη πόλει εκπαιδευτικών καταστημάτων ήτοι γυμνασίου ακούοντως καθηρησμένου και αλληλοδιδασκτικού και παρθεναγωγείου μετά νηπιακών, να συστήσωσιν εν ταις περιξ επαρχίας είκοσι δημοτικάς σχολάς εις ας φοιτώσιν υπερ τους 1500 παίδες. Προσπάθειαι δε καταβάλλονται πολλαί ίνα συστηθώσι και παρθεναγωγεία και ει δυνατόν ανώτερον εκπαιδευτήριον δι' ου να διαδίδεται επιτυχέστερον η ανωτέρα ελληνική παιδεία.

Ως εκ τούτου βαθεία ανομολογείται υπό των Κρητών η προς την μητέρα Εκκλησία ευγνωμοσύνη. Ενωήσασαν τέλος το δίκαιον και συγκατατέθεισαν ίνα τα περισσεύματα των προσόδων των εκείσε ιερών μοναστηριών χρησιμεύωσιν αποκλειστικώς εις την εκπαίδευσιν των τέκνων της δυστυχούς νήου.

Παρατρέχοντες τας επαρχίας Μαλεβυζίου όπου υπάρχουν 4 δημοτικά σχολαί, Τεμένους όπου 3 και Πεδιάδος 6, και Καινουρίου 4 και Μονοφατίου 1, ανήλθαμεν εις το Τμήμα Λασιθίου. Οι κάτοικοι του Τμήματος τούτου πολλάς απονέμουσι χάριτας τω έμφρονι και φιλομούσω διοικητή Λασιθίου Κωστάκη

Λασιθίου προς τον Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο Αθηνών η «Αναγέννησις» στις πέντε επαρχίες του Τμήματος Λασιθίου λειτουργούσαν στα τέλη του 1879 5 ελληνικά σχολεία, 3 παρθεναγωγεία και 38 δημοτικά σχολεία. Στο Μεραμπέλλο λειτουργούσε ένα ελληνικό σχολείο με 80 μαθητές, ένα παρθεναγωγείο με 70 μαθητές και δέκα δημοτικά σχολεία με 600 μαθητές³²⁹.

3.8. Στατιστικά της Εκπαίδευσης

Καθώς η εκπαίδευση άρχισε να χαρακτηρίζεται από φαινόμενα πολυπλοκότητας, αβεβαιότητας, αλληλεξάρτησης και αστάθειας οι αρμόδιοι καλούνταν πια αρκετά συχνά να αποφασίζουν, αλλά κυρίως να διοικούν ή να αλλάζουν τις πολιτικές, μέσα σε μια ατμόσφαιρα και ένα ευρύτερο κλίμα ασάφειας και απροσδιοριστίας. Η στρατηγική διοίκησης τότε ως αντίληψη αντιμετώπισης των προβλημάτων του εκπαιδευτικού συστήματος, αλλά και των αλλαγών και καταστάσεων γενικότερα, προέκυψε από την ανάγκη κατανόησης των δυσκολιών και των αποτυχιών που συνήθως παρουσιάζονταν σε πρακτικό επίπεδο. Η ανάπτυξη των αλλαγών και των μεταρρυθμίσεων έπρεπε να γίνεται μέσα σε ένα πλαίσιο όπου όλα τα δεδομένα -στατιστικά, αριθμητικά, παραμετρικά- αποτελούσαν μέρος μιας ευρύτερης αντίληψης με χαρακτηριστικά πολυπλοκότητας και ασάφειας, η οποία δεν ενθάρρυνε πια τις γραμμικότητες, τις δυνατότητες στατιστικών προβλέψεων και τις απόψεις της κοινωνικής μηχανικής, ενώ,

Πασσά Αδοσσίδα απείρους καταβάλοντι και καταβάλοντι κόπους και προσπαθείας υπερ συστάσεως σχολών και παντός του εις την ανάπτυξιν των διοικουμένων υπ' αυτού συντελούντος. Εν Νεοχωρίον έδραν της επαρχίας Μιραμβέλλου υπάρχει συν της Ελληνικής και Αλληλοδιδασκτική Σχολή και Παρθεναγωγείον. Εν όλω των τμήματι Λασιθίου φοιτώσιν εις τα εκπαιδευτήρια 1456 μαθηταί άρρενες και μόλις 68 κοράσια τουθ' όπως καταδεικνύει την εκ των Παρθεναγωγείων έλλειψιν. Η εφορεία θερμώς συνίστησεν ως αναγκαϊότατον τον καταρτισμόν δύο τουλάχιστον αλληλοδιδασκηκών εν ταις επαρχίαις Ιεραπέτρου και Αρκαδίας ως οι κάτοικοι πτωχότατοι έχουσι την πικρία να βλέπωσι τα τέκνα αυτών εγκαταλελειμμένα εν τη αγνοία ανευ παρόντος και ανευ μέλλοντος.

Από δε της διοικήσεως Σφακίων ουδεμία ελάβομεν είδησιν κατά το έτος τούτο. Μάτην ανεδιφήσαμεν τα έγγραφα, μάτην διήλθομεν ταςω εκθέσεις. Σιγή παντού και αν δεν είχομεν την του παρελθόντος έτους έκθεσιν του διοικητού Σφακίων ηθέλομεν εικάσει ότι μετά των υλικών καταστροφών συγκατεστράφη και ο προς την παιδείαν ζήλος και νάρκη άπελπισ κατέλαβε τους ανθρώπους εκείνους. Τελευταίον δε ο Επίσκοπος άγιος Κισσάμου κ. Μισαής δι' επιστολής αυτού αναγγέλλει ημίν ότι κατόρθωσε να συστήση εν μεν τη Κισσάμω 19 σχολεία δημοτικά και 10 εις Σέλινον. Αι πανταχόθεν υψούμεναι φωναί και αι πανταχόθεν ακουόμεναι επικλήσεις και αι δεήσεις και τα δάκρυα υπερ της παιδείας μαρτυρούσι ότι ζη έτι εν ταις καρδίαις ημών ο ηθικός εκείνος γίγας ο φωτίσας και εξευγενίσας τον κόσμον. Ζη και θέλει ζήσει εν όσω εξ απαλών ονύχων ηχεί εν ταις ωσί και τη καρδία ημών το Ομηρικόν Αιέν αριστεύειν και υπείροχον έμμεναι άλλων/ Μηδέ γένος πατέρων αισχυνέμεν οίπερ άριστοι». Σύγγραμμα περιοδικόν του εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου, Τόμος Ζ, εν Κωνσταντινουπόλει 1874.

³²⁹ Α.Δ.Λ. έγγραφο με α.π. 854 27-11-1879.

αντίθετα, αναδείκνυε τις διαστάσεις της δυναμικότητας των συστημάτων, τα εναλλακτικά σενάρια και τις αναστοχαστικές διαδικασίες και πράξεις³³⁰. Έτσι, τόσο η Δημογεροντία Λασιθίου όσο και η διοίκηση του Τμήματος Λασιθίου άρχισαν πια να συντάσσουν και να χρησιμοποιούν λεπτομερείς εκθέσεις για την κατάσταση της εκπαίδευσης. Στις εκθέσεις αυτές περιέχονταν πλήθος στατιστικών στοιχείων αναφορικά με τον αριθμό των σχολείων και των μαθητών, τα ονόματα των δασκάλων και τους μισθούς τους, τους πόρους των σχολείων και το κόστος λειτουργίας τους, που διαφωτίζουν την οργάνωση της εκπαιδευτικής διαδικασίας στο διαμέρισμα του Λασιθίου.

Μια τέτοια έκθεση συντάχθηκε το 1876 *«περί της εν γένει καταστάσεως, των εν ταις επαρχίαις Μεραμβέλλου, Λασηθίου, Σητείας, Ιεραπέτρου και Αρκαδίας λειτουργούντων Χριστιανικών Σχολείων»*. Σύμφωνα με την έκθεση³³¹ *«εν τη επαρχία Μεραμβέλλου υπάρχον, προκόπτοντα άπαντα καθ' ο επιτηρούμενα παρά της Κεντρικής Εκπαιδευτικής Εφορείας, τα εξείς σχολεία α) εν Νεαπόλει: ένα σχολαρχείον συγκείμενον εκ 3 τάξεων και της Α' γυμνασιακής. Μαθηταί 80, ένα Δημοτικό Σχολείο. Μαθηταί 100, ένα Παρθεναγωγείον. μαθηταί 40. β) Εν Βουλισμένη: ένα Δημοτικόν. Μαθηταί 25. γ) Εν Μιλάτω: ένα Δημοτικόν. Μαθηταί 40. ε) Εν Φουρνή: ένα Δημοτικόν. Μαθηταί 70. ζ) Εν Χουμεριάκο: ένα Δημοτικόν. Μαθηταί 85. η) Εν Κριτσά: ένα Δημοτικόν. Μαθηταί 100. θ) Εν Πρίνα: ένα Δημοτικόν. Μαθηταί 40. ι) εν Βραχασίω: εν Δημοτικόν. Μαθηταί 80. Σύνολο μαθητών 660»*.

Στα σχολεία αυτά δίδασκαν οι παρακάτω δάσκαλοι:

Στο σχολαρχείο: ο Νικηφόρος Αρχιμανδρίτης, δάσκαλος της Λατινικής της Ελληνικής και των θρησκευτικών *«υπό μισθόν γρόσα 12000»*, ο Σεραφείμ Φωκάς δάσκαλος της Γαλλικής και της Ελληνικής *«υπό μισθόν 9000 γρόσα»*, ο Μύρων Νιωτάκης, δάσκαλος της ελληνικής *«υπό μισθόν 6000 γρόσα»*, ο Αβραάμ Λευκόχειρ, δάσκαλος της Τουρκικής *«υπό μισθόν γρ. 4200»*, ο Νικόλαος Μπίστης, δάσκαλος των μαθηματικών *«υπό μισθόν γρ 4000»*

Στο Δημοτικό Σχολείο Νεαπόλεως: ο Παναγιώτης Πάντος *«υπό μισθόν 5000 γρ»*.

Στο Παρθεναγωγείο: η Αικατερίνη Πεδιωτίδη *«υπό μισθόν γρ 3000»*.

Στη Βουλισμένη: ο Γεώργιος Τυράκης *«υπό μισθόν γρ 1500»*.

³³⁰ Παπούλιας Δημ., *Στρατηγική διοίκηση επιχειρήσεων και αλλαγών*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2002.

³³¹ Βουρλαΐκης Αριστ., «Η πρώτη οργάνωσις της εκπαίδευσεως στην Ανατ. Κρήτη», στο περ. *Αμάλθεια*, τ. Η', τεύχ. 31, σσ. 165-171.

Στο Βραχάσι: ο Κωνσταντίνος Ζωγράφος «υπό μισθόν 2100 γρ.».

Στη Μίλατο: ο Νικόλαος Ζωγράφος «υπό μισθόν 1600 γρ.».

Στη Φουρνή: ο Γεώργιος Σταράκης «υπό μισθόν γρ 3400».

Στο Χουμεριάκο: ο Γρηγόριος Αρχιμανδρίτης «υπό μισθόν 3500 γρ.».

Στην Κριτσά: ο Νικόλαος Νικολετάκης «υπό μισθόν 3500 γρ»

Στην Πρίνα: ο Γεώργιος Καπαράκης «υπό μισθόν γρ 1500».

Σύμφωνα με την ίδια έκθεση: «διευθύνονται τα ειρημένα δια την εξέλεξι των διδασκόντων και τον διορισμόν αυτών και δια την πληρωμήν των μισθών και των λοιπών εξόδων το μεν Σχολαρχείον παρά της Κεντρικής Δημογεροντίας, τα δε λοιπά παρά των ειδικών της πόλεως και εκάστου χωρίου Εφορειών. Εισοδήματα ίδια ουδεμία των ανωτέρω σχολών έχει, διατηρούνται αύται ως εξής, ήτοι το μεν σχολαρχείον εκ των συνδρομών των Μοναστηρίων της Επαρχίας Μεραμβέλλου, άτινα χορηγούσι κατ' έτος περίπου 45000 γροσίων δια τους ανωτέρω τακτικούς μισθούς των διδασκάλων και διάφορα έξοδα και άτινα ανήγειρον εκ βάθρων και τα υπάρχοντα δημόσια σχολεία. Το εν Νεαπόλει Δημοτικόν και το Παρθεναγωγείον εκ των συνδρομών των αφιερωθέντων κατά καιρούς ταις εν Νεαπόλει Εκκλησίαις ακινήτων κτημάτων. Αλλά μη επαρκουσών των προσόδων των κτημάτων τούτων εις την πληρωμήν των μισθών των διδασκάλων και λοιπών εξόδων ή Χριστιανική κοινότης Νεαπόλεως ευρίσκεται καταχρεωμένη. Και τα εν τοις χωρίοις κείμενα Σχολεία εκ των εκκλησιαστικών κτημάτων και των ιδιωτικών συνδρομών συντηρούνται. Ουδεμία κοινότης συντηρούσα Σχολείον απαντά τα έξοδα της τακτικής συντηρήσεως αυτού και κατ' έτος ευρίσκει έλλειμμα και ουδέποτε περίσσευμα».

Και η έκθεση συνεχίζει: «Παλαιά ερειπωμένα σχολεία δεν υπάρχουσιν εν Μεραμβέλλω, άπαντα είναι νέα. Τα μη εισέτι αποπερατωθέντα εισί το Δημοτικόν του χωρίου Μιλάτου και το της Ελούνδος, ένεκα ελλείψεως πόρων και συνεπώς οι μαθητεύομενοι διδάσκονται εν οικία ή εν Εκκλησία όλως ακαταλλήλω τω σκοπώ. Προς εντελή δε αποπεράτωσιν των σχολών τούτων απαιτούνται από 12 μέχρι 15 χιλιάδες γρόσα. Προς δε υπάρχει ανάγκη συστάσεως εισέ τι νέων Δημοτικών Σχολείων εις τα εξής χωρία: εις το χωρίον Λίμνες και Λούμα ή Πιναίς. Δυνατόν να συστηθή έκαστον με γρ. 4000 δια την οικοδομήν άπαξ και δια παντός και με γρόσα 2000 κατ' έτος δια την μισθοδοσίαν του διδασκάλου, εις έκαστον δε των σχολείων τούτων θα συνέλθωσι 50-60 μαθηταί. Εάν υπήρχε αντίκρισμα περί της συστάσεως τούτων μέχρι σήμερα ήθελον υπάρχει και ταύτα εν ενεργεία, αλλ' ένεκα της πτωχείας των κατοίκων υπάρχει η έλλειψις

αύτη. Μισθοί των διδασκάλων των δημοτικών σχολείων προσφέρονται αναλόγως της σπουδής και της ικανότητας εκάστου, ήτοι από δυο μέχρι πέντε χιλιάδες γρόσα κατ' έτος».

Στην επαρχία Λασηθίου λειτουργούσαν, σύμφωνα με την ίδια έκθεση τα εξής σχολεία: «εν Χωρίω Ψυχρώ 1 αλληλοδιδασκτικόν, όπερ ανηγέρθη ετελειοποιήθη και συντηρείται δι' εξόδων του εκ του αυτού χωρίου ορμωμένου Αντωνίου Παπαδάκη, φοιτώσι δ' εν αυτώ περί τους 60 μαθηταί υπό την διδασκαλίαν του Αντ. Βοραδάκη. Εν χωρίω Τζερμιάδω όμοιον αλληλοδιδασκτικόν συντηρούμενον παρά των κατοίκων του χωρίου εκείνου, εν ο διδάσκει ο Εμμ. Κυπριωτάκης με μισθόν 2500 γρ. περί τους 50 μαθητάς. Ούτε εν Λασηθίω υπάρχουν ηρειπωμένα σχολεία. Υπάρχει δε αναγκαία εισέτι η σύστασις σχολείων τουλάχιστον εν τοις χωρίοις Άγιος Γεώργιος και Άγιος Κωνσταντίνος εν οις και εν οικίαις εδιδάσκοντο τα κοινά λεγόμενα γράμματα, αλλ' ένεκα ελλείψεως πόρων παρητήθησαν οι κάτοικοι τούτων».

Στην επαρχία Σητείας η έκθεση διαπίστωσε την ύπαρξη των παρακάτω σχολείων: «εν Λιμένι 1 ανώτερον εκπαιδευτήριον της Ελληνικής γλώσσης, εν Λιθίνας 1 δημοτικόν, εν Πεύκοις 1 δημοτικόν, εν Στραβοδοζάρη 1 δημοτικόν, εν Μουλιανά 1 δημοτικόν, εν Καρύδι 1 δημοτικόν, εν Ζήρω 1 δημοτικόν, εν Ορνώ 1 δημοτικόν, εν Ρούση Εκκλησία 1 δημοτικόν, εν Ζάκρω 1 δημοτικόν, εν Σκοπή 1 δημοτικόν, εν Τρουλωτή 1 δημοτικόν, εν Λάστρω 1 δημοτικόν. Εκ των ανωτέρω το μεν Ελληνικόν συντηρείται εκ συνδρομής της Ιεράς Μονής Τοπλού, τα δε Δημοτικά εκ των κατοίκων».

Στην επαρχία Ιεραπέτρου υπήρχαν τα εξής σχολεία: «εν Ιεραπέτρω 1 ανώτερον εκπαιδευτήριον της Ελληνικής, Λατινικής και Γαλλικής, 1 δημοτικόν, 1 παρθεναγωγείον, εν Χωρίω Βασιλική 1 δημοτικόν, εν Αγίω Ιωάννη 1 δημοτικόν, εν Κάτω Χωρίω 1 δημοτικόν, εν Κεντρί 1 δημοτικόν, εν Μεσελέροις 1 δημοτικόν, εν Κεντρί 1 δημοτικόν, εν Καβουσίω 1 δημοτικόν. Εκτός των εν Ιεραπέτρω, Κάτω Χωρίω και Καβουσίω υπάρχοντων οικοδομημένων επί τούτω σχολείων, τα γράμματα εν τοις λοιποίς χωρίοις διδάσκονται εν οικίαις με ενοίκιον».

Ας σημειωθεί ότι ο Διοικητής Λασιθίου είχε αναπέμψει προηγούμενη έκθεση της Δημογεροντίας «επειδή δεν διασαφηνίζονταν τα εξής δύο αντικείμενα, τουτέστιν ο αριθμός των φοιτώντων εις έκαστον σχολείον μαθητών και αντιμισθίας των διδασκάλων, συμφώνως προς την έννοιαν των εκ της Σεβαστής Νομαρχίας σταλεισών σχετικών οδηγιών»³³².

³³² Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ. 76/20-2-1876.

4. Η περίοδος μετά τη Σύμβαση της Χαλέπας

4.1. Ιστορικό πλαίσιο- Σύμβαση της Χαλέπας

Στην πορεία του χρόνου, ο Οργανικός Νόμος ο οποίος είχε δημιουργήσει τις παραπάνω ιδιαίτερα θετικές προϋποθέσεις για την ανάπτυξη και την οργάνωση ενός στοιχειώδους σχολικού δικτύου στην περιοχή σύντομα έπαψε να ισχύει ουσιαστικά καθώς καταπατούνταν συστηματικά τα κυριότερα άρθρα του. Η Πύλη έστειλε στην Κρήτη ως Γενικούς Διοικητές μουσουλμάνους στρατιωτικούς, εχθρούς κάθε μεταρρύθμισης. Εκτός τούτου, και η ίδια η Οθωμανική Αυτοκρατορία από το έτος 1871 και μετά πέρασε σε μια περίοδο πολιτικής αστάθειας κατά την οποία ισχυροποιήθηκε το κίνημα του πανισλαμισμού, το οποίο ήταν αντίθετο σε κάθε προσπάθεια εισαγωγής φιλελεύθερων αρχών στο διοικητικό σύστημα της Αυτοκρατορίας. Στην Κρήτη φορέας της αντίδρασης υπήρξε το ισχυρό κόμμα των Μπέηδων, που εναντιώνονταν σταθερά στην εξίσωση χριστιανών και μουσουλμάνων. Εξαιτίας των παλινδρομήσεων αυτών, ο τοπικός χριστιανικός πληθυσμός με την επισιτιστική αρωγή των μοναστηριών επαναστάτησε και πάλι το έτος 1877 ενώ η Τουρκία βρισκόταν περιπλεγμένη σε νέο πόλεμο με την Ρωσία³³³. Η επανάσταση επέφερε για μια ακόμη φορά την *«ανατροπήν του καθεστώτος ως εκ του οποίου διαλυθείσης της Δημογεροντίας διελύθησαν κατά λόγους φυσικούς και τα υπ' αυτής εξαρτώμενα εκπαιδευτικά καταστήματα»*³³⁴. Κάτω από την πίεση που ασκήθηκε τότε, η Πύλη προτίμησε, με υπόδειξη της Αγγλίας, να καταφύγει και πάλι στην πολιτική του συμβιβασμού και των υποσχέσεων προτείνοντας νέες παραχωρήσεις και προνόμια στα πλαίσια του Οργανικού Νόμου.

Τον Οκτώβριο του 1878 υπογράφηκε τελικά η Σύμβαση της Χαλέπας με την οποία επικυρώνονταν τα προηγούμενα προνόμια και διευρύνονταν τα δικαιώματα των χριστιανών ενώ, επίσης, προβλέυθηκε η δημιουργία Κρητικής Βουλής με την

³³³ Κωφός, Ε., «Ο ρωσοτουρκικός πόλεμος και η πολιτική της οικουμενικής κυβερνήσεως» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 1977, τ. 13, σσ. 326-330.

³³⁴ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ. 1881-07-08/387/552/2.

εγκατάσταση ενός «κοινοβουλευτικού» συστήματος τοπικής αυτοδιοίκησης³³⁵, η ανάθεση της Γενικής Διοίκησης ακόμη και σε χριστιανό διοικητή καθώς και η ειδική μέριμνα για την παιδεία, καθώς επιτράπηκε «*η εν τη Νήσω σύστασις φιλεκπαιδευτικών συλλόγων, τυπογραφείων και η έκδοσις εφημερίδων, συμφώνως τοις κειμένοις Νόμοις του Κράτους*». Επίσης, ομαλοποιήθηκε και πάλι η διαδικασία διάθεσης δημοσίων πιστώσεων για «*την σύστασιν εκπαιδευτικών καταστημάτων*»³³⁶. Η Σύμβαση της Χαλέπας έθεσε τις βάσεις για την ημιαυτονομία του νησιού και την σύσταση ενός κεντρικού κρατικού μορφώματος το οποίο θα αναλάμβανε με δραστήριο πια τρόπο την διαχείριση σημαντικών ζητημάτων τα οποία μέχρι τότε ήταν στα χέρια αυτοδιοικούμενων τοπικών οργανισμών, όπως τα δημόσια έργα, η εκπαίδευση κ.λ.π. Σύμφωνα, εξάλλου, με το 13^ο άρθρο της Σύμβασης «*αφαιρουμένων των δαπανών της τοπικής αρχής εκ των εισοδημάτων της νήσου, το ήμισυ του καθαρού περισσέυματος θέλει αποστέλλεσθαι εις το αυτοκρ. ταμείον, το δ' άλλο ήμισυ θέλει δαπανάσθαι εις επιτόπια έργα δημοσίου ωφελείας, ήτοι 1^{ον} εις την διοργάνωσιν των φυλακών, 2^{ον} εις την σύστασιν εκπαιδευτικών καταστημάτων, 3^{ον} εις τον σχηματισμόν νοσοκομείων και 4^{ον} εις την κατασκευήν και επισκευήν δρόμων και λιμένων. Τα έργα ταύτα θέλουν συζητείσθαι και ψηφίζεσθαι υπό της Γεν. Συνελεύσεως*»³³⁷.

4.2 Σύσταση Κεντρικής Εκπαιδευτικής Εφορείας

Η Δημογεροντία Λασιθίου, προσπαθώντας να προλάβει τις εξελίξεις στον τομέα εποπτείας της εκπαίδευσης, ο τρόπος άσκησης της οποίας δεχόταν σφοδρές επικρίσεις, και ενόψει της ισχυροποίησης της Κεντρικής Διοίκησης, προχώρησε όχι μόνο στην επανασύσταση³³⁸ των τοπικών εφορειών των σχολείων οι οποίες είχαν διαλυθεί κατά τον χρόνο της επανάστασης, αλλά επιπλέον προέβη σε μια προσπάθεια εκσυγχρονισμού του συστήματος εποπτείας της εκπαίδευσης με την σύσταση ενός οργάνου στο οποίο προσπάθησε να προσδώσει και κάποιον τεχνοκρατικό χαρακτήρα: την Κεντρική Εκπαιδευτική Εφορεία. Στην Εφορεία αυτή ανατέθηκε «*η άμεσος εποπτεία, επίβλεψις και τακτοποίησις των υπό την δικαιοδοσίαν αυτής υπαγομένων εκπαιδευτικών*

³³⁵ Παπαμανουσάκης Σ., «Κρήτη: 1897-1898. Από την επανάσταση στο κράτος», στο *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, (επιμ. Θ. Δετοράκης-Α. Καλοκαρινός, Ηράκλειο 2001, σελ. 188.

³³⁶ *Κρητικού κώδικος τεύχος πρώτον...*, ό.π., σελ. 138.

³³⁷ Ό.π.

³³⁸ *Α.Χ.Δ.Α., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ 117/30-11-1878.*

Καταστημάτων»³³⁹. Στις ειδικότερες αρμοδιότητες³⁴⁰ της εφορίας αυτής συγκαταλέγονταν η μελέτη των αξιολογικών εκθέσεων των εξεταστών, η επιλογή και ο διορισμός των δασκάλων, η σύναψη συμφωνιών μισθοδοσίας τους, η σύνταξη των προγραμμάτων σπουδών κ.λ.π.³⁴¹. Πρώτα μέλη της εφορίας αυτής εξελέγησαν οι: Αριστείδης, Αβραάμ Λευκόχειρ, Δράκος Σφακιανάκης, Σπυρίδων Ζαφυράκης, Ανδρέας Παρασυράκης, Νικόλαος Λουκάκης και Μιχαήλ Παναγιωτάκης³⁴².

Τα κλείσιμο της δεκαετίας του 1870 βρίσκε, σύμφωνα με έκθεση της Δημογεροντίας προς τον Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο «Η Αναγέννησις», στο διαμέρισμα Λασιθίου το παρακάτω σχολικό δίκτυο:

³³⁹ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ. 1879-8-16/584. Στα βασικότερα καθήκοντά της η Εφορία αυτή, σύμφωνα με απόφαση της Δημογεροντίας Λασιθίου, είχε: «την επισταμένην μελέτην των συνημμένων ώδε εκθέσεων των αποσταλέντων εφέτος εις τα διάφορα ελληνικά σχολεία εξεταστών επί τη βάσει των οποίων εκθέσεων θέλουσιν ορισθή αι τάξεις ήτηνες θα συσταθώσι κατά τον νέον σχολικόν έτος εις τα ειρημένα σχολεία, και η εφικτή επανόρθωσις των κακώς κειμένων, Β) την εκλογήν και τον διορισμόν του προσωπικού των διδασκάλων, οίτινες θέλουσι κριθή αρμόδιοι και επαρκείς δια να διδάζωσιν εις τα ειρημένα σχολεία εφέτος. Γ) την συμφωνίαν της μισθοδοσίας αυτών αναλόγως των πόρων ους δύναται προς τον σκοπόν τούτον να διαθέση το μοναστηριακόν ταμείον δ) την σύνταξιν προγράμματος των μαθημάτων άτινα οφείλουσι να διδάζωσι οι διορισθησόμενοι διδάσκαλοι ομοιομόρφως καθ' άπαντα τα σχολεία και Ε) την μελέτην και την λήψιν των απαιτουμένων μέτρων προς βελτίωσιν των σχολείων».

³⁴⁰ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ, 720/16-8-1879.

³⁴¹ Την περίοδο αυτή στην Ελληνική Σχολή Νεαπόλεως διδάσκονταν τα παρακάτω μαθήματα.

«Τάξις Γ': Ελληνικά, Μαθηματικά, Γαλλικά, Ιερά Ιστορία, Ιστορία, Μαθηματική Γεωγραφία

Τάξις Β': Ελληνικά, Μαθηματικά, Ιερά Ιστορία, Ιστορία, Γεωγραφία

Τάξις Α': Ελληνικά, Μαθηματικά, γεωγραφία, Ιερά ιστορία», Α.Δ.Λ. έγγραφο χ.α.π. 13-3-1880.

³⁴² Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ 584/16-8-1879. *Περί διορισμού Κεντρικής Εκπαιδευτικής Εφορείας*

Πρακτικόν Συνεδριάσεως

Η Χριστιανική Δημογεροντία του Τμήματος λασιθίου συγκείμενη παρά του επισκόπου Πέτρας Μελετίου προέδρου, των Δημογερόντων κ. Κοζυράκη, Ι. Περακάκη και Ι. Βατσάκη και του γραμματέως Δ. Πεδιάτου Συνελθούσα εις έκτακτον συνεδρίασιν εν τω Καταστήματι αυτής κειμένω εν Νεάπολει Μεραμβέλλου εντός του περιβόλου της Εκκλησίας της Μεγάλης Παναγίας σήμερα την δωδεκάτην του μηνός Αυγούστου του χιλιοστού οκτακοσιοστού εβδομικοστού εννάτου έτους ημέρα της εβδομάδος Κυριακή Π.Μ. λαβούσα υπ' όψει την ανάγκην της συστάσεως Κεντρικής Εκπαιδευτικής Εφορείας εν τη έδρα αυτής εις ην ανατεθή η άμεσος εποπτεία, επίβλεψις και τακτοποίησις των υπό την δικαιοδοσίαν αυτής υπαγομένων εκπαιδευτικών Καταστημάτων, και σκεφθήσα ότι η Εφορεία αυτή δέον να απαρτίζηται εκ μελών εχόντων ανάλογον παιδείαν και πείρα προς επιτυχή διεξαγωγήν του υπαγορευθέντος την σύστασιν αυτής σκοπούς

Αποφασίζει από κοινού ομοφώνως

Εκλέγη και διορίζη μέλη της εν λόγω Εφορείας τους αξιότιμους Κυρίους Αριστείδην Δρακάκην αρχιγραμματέα της Διοικήσεως, Αβραάμ Λευκόχειρα και Δράκον Σφακιανάκην γραμματέα του Διοικητικού Συμβουλίου, Σπυρίδωνα Ζαφυράκην αρχιγραμματέα της Χρ. Ορφ. Τραπέζης και Ανδρέα Παρασυράκην αρχιγραμματέα του Πρωτοδικείου του Τμήματος Λασιθίου και Νικόλαον Παναγιωτάκην συμβολαιογράφον Παραγγέλει εις το γραφείον αυτής όπως επιμελειθή να κοινοποιήση την προκειμένη εκλογή προς τος ειρημένους Κυρίους Εφόρους

Εγένετο αυθημερόν

Ο Πρόεδρος Οι Δημογέροντες.

«Επαρχία Μεραμβέλλου: 1 Ελλην. Σχολείον περιλαμβάνον και τας τρεις ελλην. τάξεις με μαθητάς 80. 1 Παρθεναγωγείον με μαθητρίας 70 και 10 Δημοτικά Σχολεία με μαθητάς 600.

Επαρχία Λασιθίου: 1 Ελλην. Σχολείον περιλαμβάνον τας δύο μόνον κατωτέρας τάξεις με μαθητάς 20 και 4 Δημοτικά Σχολεία με μαθητάς 200.

Επαρχία Ιεραπέτρου: 1 Ελλην. Σχολείον περιλαμβάνον τας δύο ομοίως κατωτέρας τάξεις με μαθητάς 40, 1 Παρθεναγωγείον με 50 μαθητρίας και 7 Δημοτικά Σχολεία με 400 μαθητάς.

Επαρχία Σιτείας: 1 Ελλην. Σχολείον περιλαμβάνον και τας τρεις τάξεις με μαθητάς 40, 1 Παρθεναγωγείον με μαθητρίας 30 και 11 Δημοτικά Σχολεία με μαθητάς 550»³⁴³.

Η έκθεση στη συνέχεια μας δίνει σημαντικές πληροφορίες αναφορικά με την δεινή οικονομική κατάσταση του εκπαιδευτικού συστήματος η οποία οφειλόταν στην μείωση των μοναστηριακών προσόδων και προδίκασε την επέμβαση της κεντρικής εξουσίας στο εκπαιδευτικό σύστημα:

«εκ των εκπαιδευτικών τούτων καταστημάτων τα μεν Ελλην. Σχολεία και Παρθεναγωγεία διατηρεί η ην αποτελούμεν Δημογεροντία μετά μεγάλης δυσκολίας εξοικονομούσα τα προς τον σκοπόν τούτον απαιτούμενα μέσα εκ του Ταμείου των υπό την εποπτείαν των διατελουσών Ιερών Μονών. Τα δε δημοτικά διατηρούσιν οι κάτοικοι ως επί το πλείστον δια συνδρομών των και δια των προσόδων των εκκλησιών των χωρίων των, αλλ' επειδή οι κάτοικοι ως επί το πλείστον είναι πτωχοί, αι δε εκκλησίαι δεν έχουν αρκούντα εισοδήματα δια να επαρκέσωσιν εις την δαπάνην της διατηρήσεως των σχολείων πολλάκις αναγκάζονται να κλείωσιν αυτά επί πολύν χρόνον ως ήδη διατελούσι κλειστά δια λόγους τούτους τα σχολεία της Ελούνδας και Λούμα, Πρίνας, Λάστρου, Συκολόγου κ.λ.π.

Εκ τοιούτων συνάγεται ότι πάντα τα εν ταις επαρχίαις ημών ανώτερα και κατώτερα εκπαιδευτήρια αλλ' εξαιρέτως τα κατώτερα έχουνσιν απόλυτον ανάγκην εκτάκτου συνδρομής και βοηθείας προς διατήρησίν των. Πλην δε τούτων και οι μαθηταί όντες πτωχοί και μη δυνάμενοι να αγοράσωσιν τα αναγκαιούτα αυτοίς βιβλία αναγκάζονται πολλάκις να διακόπτωσιν τας σπουδάς των, δια τούτο έχουνσιν και ούτοι ανάγκην συνδρομής δια της παροχής δωρεάν βιβλίων».

³⁴³ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ 854/27-9-1879.

Η αδυναμία των μοναστηριακών προσόδων να καλύψουν αποτελεσματικά τις οικονομικές ανάγκες της εκπαίδευσης ανάγκασε τότε την Κεντρική Διοίκηση να επέμβει δυναμικά στον εκπαιδευτικό χώρο ορίζοντας στα άρθρα 32, 33 και 34 του νόμου περί δημοτικής φορολογίας ειδικές σχετικές υποχρεώσεις προς του Δήμους: *«εις τον προϋπολογισμόν εκάστου έτους το δημοτικό συμβούλιον ορίζει ποσόν τι αναλόγως των αναγκών και των εισοδημάτων του δήμου δια την δημοτικήν παιδείαν. Το ποσόν τούτο διανέμεται εις τους μικτούς δήμους μεταξύ Οθωμανών και Χριστιανών κατοίκων αναλόγως του ποσού το οποίον συνεισέφερον εκάστη κοινότητα εις το δημόσιον ταμείον. Ο επί των οικοδομών και επιτηδευμάτων δημοτικός φόρος διατίθεται επίσης ολόκληρος δια την παιδείαν, κατά αναλογίαν την οποίαν ορίζει το προηγούμενο άρθρον»*. Η διαχείριση όμως αυτών των φόρων δεν ανατέθηκε στους Δήμους καθόσον ορίστηκε ότι *«το δια την παιδείαν οριζόμενον ποσόν παραδίδεται εις εφορίαν εκλεγμένην παρά των δημοτών εκάστου θρησκεύματος, ήτις διαχειρίζεται το ποσόν αυτό ανεξαρτήτως υποχρεούμενη μόνον να δώση εις το τέλος του έτους λογαριασμόν της διαχειρήσεώς της εις το δημοτικόν συμβούλιον»*. Εκτός αυτού και η ίδια η Γενική Συνέλευση ψήφισε δασμούς υπέρ της παιδείας σε κεντρικό επίπεδο τους οποίους θα διαχειριζόταν η Κεντρική Διοίκηση *«αποκλειστικώς υπέρ της δημοσίας εκπαιδεύσεως»*³⁴⁴.

4.3 Πρώτος εκπαιδευτικός Νόμος

Η Γενική Διοίκηση Κρήτης στο αμέσως επόμενο διάστημα φαίνεται ότι είχε πάρει τις αποφάσεις της αναφορικά με την οργάνωση και την εποπτεία της εκπαίδευσης κάτω από τον έλεγχό της. Η λειτουργία της Τμηματικής Εκπαιδευτικής Εφορείας, άλλωστε την οποία είχε συστήσει η Δημογεροντία Λασιθίου παρέμεινε μόνο στα χαρτιά. Από το αρχειακό υλικό δεν προκύπτει καμιά ενέργειά της. Παρά την σύσταση της Τμηματικής Εκπαιδευτικής Εφορείας, η Δημογεροντία εξακολουθούσε να συγκεντρώνει πάνω της σε επίπεδο διαμερίσματος την εκπαιδευτική εξουσία αναφορικά με τις προσλήψεις και τις τοποθετήσεις του διδακτικού προσωπικού υπενθυμίζοντας στην Εφορεία Σητείας ότι *«επειδή ουδεμία εφορία έχει δικαίωμα να διορίζη και συμφωνή απ' ευθείας διδασκάλους πληρωνομένους παρά της ην αποτελούμεν Δημογεροντίας, αλλ' αυτή η Δημογεροντία ευρίσκει και συμφωνεί τα αρμόδια πρόσωπα*

³⁴⁴ Βλπ. περ. Τάλως, Χανιά, τ. Δ2, σσ. 574-575.

άτινα κατόπιν διορίζει και αποστέλλει εις τας οικείας θέσεις, δια τούτο μη δυνάμενοι να αναγνωρίσωμεν ως έγκυρον γενομένη εν αγνοία της Δημογεροντίας συμφωνίαν και τον διορισμόν της διδασκαλίσης, προλαμβάνομεν να γνωστοποιήσωμεν δια της υμετέρας αιδεσιμότητος τη εν λόγω εφορία περί τούτου ίνα μη εγείρη κατόπιν ματαιάς αξιώσεις και απαιτήσεις, διότι η Δημογεροντία δεν εννοεί να χορηγήση ουδ' οβολόν δια μισθοδοσίαν διδασκάλου της οποίας αγνοεί την αξίαν και ικανότητα»³⁴⁵.

Η ουσιαστική άσκηση της εποπτείας της εκπαίδευσης και πάλι μέσω της Δημογεροντίας θεωρήθηκε από τη Γενική Διοίκηση ότι ασκούσε ιδιαίτερα αρνητική επίδραση στο εκπαιδευτικό σύστημα³⁴⁶. Για να εξακριβώσει την κατάσταση η οποία επικρατούσε στον χώρο της εκπαίδευσης αλλά και για να δηλώσει την πρόθεσή της για ανάληψη εκ μέρους της εκπαιδευτικής πολιτικής παρέκαμψε την Δημογεροντία και έστειλε προς την Διοίκηση Λασιθίου «υπόδειγμα στατιστικούς πίνακος προς τον οποίο εντέλεσθε να καταστρώσητε πλήρη και λεπτομερή στατιστικήν των εν τη περιφερεία υμών σχολείων και υποβάλλητε εις την Γεν. Διοίκησιν εντός μηνός το πολύ από της λήψεως της παρούσης εγκυκλίου μεθ' όλων των αναγκαίων ειδικών πληροφοριών τα οποίας ηθέλατε συλλέξη επί τη ευκαιρία ταύτη περί της εν γένει καταστάσεως της δημοσίας εκπαιδεύσεως καθώς και των παρατηρήσεων τα οποίας ηθέλατε νομίσει αναγκαίον να επιφέρητε επί του αντικειμένου τούτου»³⁴⁷.

Τον αποκλειστικό και ουσιαστικό έλεγχο της εκπαιδευτικής διαδικασίας από την Δημογεροντία προσπάθησε να τον ανατρέψει η Γενική Διοίκηση εισάγοντας το έτος 1881 στη Βουλή «Νομοσχέδιον περί Δημοσίας Εκπαιδεύσεως» το οποίο όμως τελικά δεν ψηφίστηκε επειδή το βουλευτικό σώμα αν και επιθυμούσε την δημιουργία ενός πιο σύγχρονου θεσμικού πλαισίου οργάνωσης και εποπτείας της εκπαίδευσης «εύρεν τούτο ότι συνεκέντρον όλην την διεύθυνσιν των σχολείων εις την Γενικήν Διοίκησιν, και δεν ενέκρινεν αυτό»³⁴⁸. Έτσι, λοιπόν, ανατέθηκε στον Αντώνιο Μιχελιδάκη και τον Αντώνιο Βορεάδη, φοιτητή τότε και έπειτα γυμνασιάρχη Νεαπόλεως, η σύνταξη ενός νέου εκπαιδευτικού νομοσχεδίου. Το νομοσχέδιο αυτό απετέλεσε λίγο αργότερα τον πρώτο

³⁴⁵ Α.Χ.Δ.Α., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ, 114/1-3-1879.

³⁴⁶ Την άποψη ότι η εκπαίδευση είναι θέμα της κεντρικής πολιτικής εξουσίας την βλέπουμε διατυπωμένη για πρώτη φορά με σαφή τρόπο στην διακήρυξη της Πελοποννησιακής Γερουσίας όπου αναφέρεται ότι «ο άνθρωπος δεν γεννάται φύσει κακός ή ενάρτεος, αλλ' η διοίκησις τον αποκατασταίνει τοιούτότροπον», Δασκαλάκη, Α., *Κείμενα-πηγαί της ιστορίας της ελληνικής επαναστάσεως*, σειρά τρίτη, *Τα περί παιδείας [...]* μέρος πρώτον, Αθήναι 1968, σελ. 29.

³⁴⁷ Α.Χ.Δ.Α., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ 18/14-1-1881.

³⁴⁸ Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνσις της Παιδείας και της Δικαιοσύνης, *Η εν Κρήτη εκπαίδευσις*, εν Χανίοις, 1904, σελ. 8.

Νόμο «περί παιδείας»³⁴⁹, ο οποίος ψηφίστηκε τον Μάιο του 1881 από την Γενική Συνέλευση και ο οποίος αν και δεν επέφερε μια υψηλού επιπέδου συγκέντρωση της εκπαιδευτικής εξουσίας στην Κεντρική Διοίκηση, οστόσο περιόρισε σημαντικά τις σχετικές δικαιοδοσίες που είχαν μέχρι τότε οι Δημογεροντίες και οι Δήμοι.

4.3.1 Διάρθρωση της εκπαίδευσης

Με βάση τον πρώτο εκπαιδευτικό Νόμο, το εκπαιδευτικό σύστημα της εποχής διαρθρώθηκε από την κατώτερη και τη μέση εκπαίδευση. Στην κατώτερη εκπαίδευση ανήκαν τα Δημοτικά Σχολεία, τα οποία *«διαιρούνται εις πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια και πρωτοβάθμια μεν είναι τα των πρωτευουσών των διαμερισμάτων, των κομποπόλεων και των κεφαλοχωρίων τα οποία έχουσι πλέον των 80 μαθητών. Δευτεροβάθμια δε τα έχοντα ολιγότερους των 80 μαθητών.* Στην κατώτερη εκπαίδευση ανήκαν και τα παρθεναγωγεία τα οποία αποτελούνταν από δύο τμήματα: το Δημοτικό και το Ελληνικό. Η Μέση Εκπαίδευση διαρθρώθηκε από τα τριτάξια Ελληνικά Σχολεία, ένα στην έδρα κάθε διοίκησης και τα Γυμνάσια. Το Γυμνάσιο της Νεάπολης είχε δύο μόνο τάξεις *«διοργανωμένας συμφώνως προς το Βασιλικό Πρόγραμμα των ελληνικών γυμνασίων»*, συντηρούνταν δε *«δαπάναις της σεβαστής Δημογεροντίας Λασιθίου σκοπούσης την σύστασιν και τρίτης τάξεως κατά το προσεχές έτος, κατά δε το μεθεπόμενον την κατάρτισιν ολοκλήρου του Γυμνασίου»*. Το ένα από τα δύο Ελληνικά Σχολεία βρισκόταν στην Κριτσά και *«συντηρείται συνδρομαίς των κατοίκων, αριθμεί δ' επί του παρόντος δύο μόνον τάξεις»*. Με δαπάνες της Δημογεροντίας *«προθυμοποιουμένης εκ παντός τρόπου να συντελέση εις την διάδοσιν της παιδείας»* οργανώθηκε στη Νεάπολη και το Δημοτικό Σχολείο *«το μόνον όπερ ιδρύθη εν Κρήτη κατά την νέαν γερμανικήν μέθοδο»*.

Την επόμενη χρονιά η διαβάθμιση της εκπαίδευσης στο Διαμέρισμα του Λασιθίου προχώρησε ακόμη περισσότερο με την ίδρυση Γ' τάξης³⁵⁰ στο Γυμνάσιο Νεαπόλεως. Λίγο αργότερα εξαγγέλθηκε η λειτουργία και της Δ' τάξης του Γυμνασίου, κάτι που ουσιαστικά σήμαινε την σύσταση πλήρους Γυμνασίου το οποίο και αναγνωρίστηκε από

³⁴⁹ Βλπ. εφημ. «Κρήτη της Γενικής Διοικήσεως Κρήτης», έτος ΙΓ', εν Χανίοις, 27 Ιουνίου, αριθμ. 603. Ο Νόμος ψηφίστηκε στις 12 Μαΐου 1881 και κηρύχθηκε εκτελέσιμος στις 24 Ιουνίου 1881, με το αριθμ. 801/957 διάταγμα. α.φ. 614, εν Χανίοις 27-6-1881.

³⁵⁰ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με χρον. 1883-10-06.

το ελληνικό κράτος. Τα χριστιανικά σωματεία του Λασιθίου (Δημογεροντία και Τμηματική Εφορεία) έστειλαν τότε ευχαριστήρια επιστολή προς τον Πρωθυπουργό της Ελλάδας Χαρίλαο Τρικούπη στην οποία αναφέρονταν μεταξύ των άλλων και τα εξής: «[...] μετ' ανεκκλαλήτου χαράς και αγαλιάσεως ο λαός του ημετέρου τμήματος έμαθεν ότι ή σ. Ελληνική Κυβέρνησις ης επαξίως προΐστασθε ευμενέστατα αποδεχθείσα την δια της Γενικής Διοικήσεως Κρήτης υποβληθήσαν αυτή αίτησιν περί αναγνωρίσεως του ενταύθα Γυμνασίου, εηρεστήθη να αναγνωρίση το Γυμνάσιον τούτον ως ισότιμον τοις γυμνασίοις του ελληνικού κράτους και να παράσχη τοις εξ' αυτού απολυομένοις μαθηταίς το δικαίωμα της εν τω πανεπιστημίω φοιτήσεως. Όταν γενόμενοι ερμηνείς των αισθημάτων των υπέρ πεντηκοντακισχιλίων κατοίκων του ημετέρου τμήματος, σπεύδομεν να εκφράσωμεν υμίν και δι' υμών τη σ. Ελληνική Κυβερνήσει τας ενδομούχους ευχαριστίας και την διάπυρον ευγνωμοσύνην δια την αναγνώρισιν του ενταύθα γυμνασίου και την εν γένει προστασίαν και μέριμναν της σεβ. ταύτης Κυβερνήσεως υπέρ της εν Κρήτη παιδείας. Η πολύπαθος ημών πατρίς μετά θάρρους και ελπίδος ατενίζει εις αισιότερον μέλλον»³⁵¹.

4.3.2 Σκοποί της εκπαίδευσης-σχολικό δίκτυο

Σε επίπεδο προθέσεων, τουλάχιστον, με το εκπαιδευτικό νομοθέτημα του 1881 επιδιώχθηκε η εξάπλωση μιας παιδείας που θα αγκάλιαζε όλες τις κοινωνικές τάξεις. Ιδιαίτερη μέριμνα δόθηκε στα Δημοτικά Σχολεία στα οποία εναποτέθηκε η υποχρέωση «αφ' ενός μεν να προπαρασκευάζουσι ους δια την ανωτέραν εκπαίδευσιν προορισμένους μαθητάς, αφ' ετέρου δε να μεταδίδουσιν εις άπασας τας κοινωνικάς στιβάδας τας δια τον πρακτικόν βίον και την εξάσκησιν όλων ανεξαιρέτως των επαγγελματων χρησιμωτάτας πρακτικάς γνώσεις».

Ο σκοπός των Παρθεναγωγείων προσδιορίστηκε απλά από την δήλωση του νομοθέτη ότι «η μόρφωσις της κοινωνίας εξαρτάται κατά μέγα μέρος και εκ της μορφώσεως καλών μητέρων».

Η σημαντικότερη από τις ρυθμίσεις επιλογής υπήρξε η πρόβλεψη του εκπαιδευτικού Νόμου του 1881 αναφορικά με την διάρθρωση της τυπικής δομής του σχολικού συστήματος για θεσμοθέτηση της λειτουργίας όχι μόνο των Δημοτικών

³⁵¹ Α.Δ.Λ. έγγραφο με α.π. 340, 23-9-1884

Σχολείων αλλά και του Ελληνικού Σχολείου, «συνιστάμενον εκ τριών τάξεων» καθώς και του Γυμνασίου.

Το έτος 1883 η αύξηση των σχολείων και του μαθητικού δυναμικού ήταν εντυπωσιακή: «εν τω Τμήματι Λασιθίου επικρατεί αξιέπαινος φιλομουσία, το μάλλον δ' αξιοσημείωτον και ευχάριστον είναι ότι καίπερ οι κάτοικοι ανήκουσιν ως επί το πλείστον εις την εσχάτην σχεδόν βαθμίδα της κοινωνικής κλίμακος άμα ως κατορθώσωσι να απολαύσωσι ποια τινος ευπορίας αισθάνονται την ανάγκην να χορηγήσωσιν εις τα τέκνα των παιδευσιν ευρύτεραν εκείνης ην εδυνήθησαν να τύχωσιν ενταύθα και μετ' ευχαριστήσεως αποστέλλουσι ταύτα εις την αλλοδαπήν όπως προσκτήσωσιν ανωτέραν εκπαίδευσιν» .³⁵² Σύμφωνα με επίσημη έκθεση προς την Γεν. Διοίκηση στο Μεραμπέλλο λειτουργούσαν 20 σχολεία με 1218 μαθητές (εκ των οποίων 184 μαθήτριες) έναντι 267 μαθητών στο Λασιθί, 513 στην Ιεράπετρα και 778 στη Σητεία. Στα 20 αυτά σχολεία περιλαμβάνονταν 1 Γυμνάσιο 2 Ελληνικά Σχολεία.¹³ Δημοτικά Σχολεία και 4 Παρθεναγωγεία.

4.3.3 Το διδακτικό προσωπικό

Σύμφωνα με τον εκπαιδευτικό νόμο του 1881, οι δάσκαλοι διαβαθμίστηκαν «καθώς και τα Δημοτικά Σχολεία, εις πρωτοβαθμίους και δευτεροβαθμίους. Πρωτοβάθμιοι είνε οι φέροντες απολυτήριον δευτέρας τάξεως γυμνασίου, δευτεροβάθμιοι δε οι φέροντες απολυτήριον Ελληνικού Σχολείου». Ο νόμος του 1881, όπως και ο κανονισμός του 1870, απαιτούσε τυπικά προσόντα προκειμένου να διοριστεί κάποιος ως δάσκαλος. Η αξιολόγηση των προσόντων ανατέθηκε και πάλι σε εξεταστική επιτροπή η οποία αποτελούνταν από τον Γυμνασιάρχη ή τον διευθυντή της ελληνικής σχολής και από ένα ελληνοδιδάσκαλο ή καθηγητή ο οποίος έπρεπε να έχει την αποδοχή της εκπαιδευτικής κοινότητας (άρθρο 39). Επειδή όμως δεν ήταν δυνατόν πάντα να εξασφαλιστούν πτυχιούχοι δάσκαλοι, ο νόμος του 1881 έδινε την δυνατότητα διορισμού ως προσωρινών δασκάλων και σε υποψηφίους που δεν είχαν τα απαιτούμενα τυπικά προσόντα. Οι δάσκαλοι αυτοί απολύονταν μόλις βρισκονταν άλλοι που κατείχαν τα προσόντα που όριζε ο νόμος (άρθρο 13). Με την επίσημη δημοσιουπαλληλοποίησή τους και την πλήρη εξάρτησή τους από την μισθωτή εργασία, κάτι που είχε ξεκινήσει

³⁵² Εφημ. Μίνως, 7 Ιουνίου 1883.

με τον κανονισμό του 1870, οι δάσκαλοι εντάχθηκαν πια ολοκληρωτικά στον γραφειοκρατικό μηχανισμό για να επιτελούν το έργο του δημοσίου. Ως αντάλλαγμα η διοίκηση τούς υποσχόταν μισθό και μονιμότητα. Έτσι, οι δάσκαλοι από τότε έπαψαν να αποτελούν «αυτόνομη και ανεξάρτητη κοινωνική ομάδα. Εντάσσονταν σε ένα ευρύτερο ιδεολογικοπολιτικό σχήμα»³⁵³. Το αξιολογικό βάρος των παραπάνω διατυπώσεων δικαιώνει την πρόταση του L. Althusser ότι η «πλειοψηφία των δασκάλων δεν είχε ακόμη αρχίσει να υποψιάζεται τι είδους «δουλειά» τους έβαζε να κάνουν το σύστημα (που τους ξεπερνούσε και τους συνέθλιβε μισθολογικά και όχι μόνο) και ακόμη χειρότερα έβαζαν συχνά όλα τους τα δυνατά και όλη τους την εξυπνάδα για να επιτελέσουν το καθήκον τους. Ήταν τόσο βέβαιοι γι' αυτό που έκαναν, ώστε συνέβαλλαν με την αφοσίωσή τους στο να ενισχύουν τις ιδεολογικές αναπαραστάσεις που [...] αντιπροσωπεύονταν από την εκμάθηση των ιδεολογιών με σκοπό την αναπαραγωγή της ηγεμονίας των κυρίαρχων ιδεολογικών μηχανισμών».

4.3.4 Μέθοδος διδασκαλίας-διδασκτικά βιβλία

Καθώς, όμως, μέσα από τους μηχανισμούς της εκπαίδευσης άρχισαν να περνούσαν πια οι γενικότεροι κοινωνικοί μετασχηματισμοί μεταβλήθηκε και η μέθοδος διδασκαλίας και ενεργοποιήθηκαν μέσα στο χώρο της εκπαίδευσης ειδικές ρυθμίσεις επιλογής και επιμερισμού. Με το Νόμο του 1881, και κάτω από την αναγκαιότητα εκσυγχρονισμού του εκπαιδευτικού συστήματος, γενικεύτηκε πια και στην περιοχή του Λασιθίου η συνδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας στα πλαίσια του «νέου διαφωτισμού»³⁵⁴, του συγχρονισμού της δημοτικής εκπαίδευσης με την πνευματική και κοινωνική ζωή του τόπου και της πραγματοποίησής της «Μεγάλης Ιδέας»³⁵⁵. Με τον πρώτο εκπαιδευτικό Νόμο, ο οποίος ψηφίστηκε το 1881, εισήχθηκε στην περιοχή του Λασιθίου η χρήση της συνδιδασκτικής μεθόδου διδασκαλίας καθώς στο άρθρο 4 του Νόμου αυτού ορίστηκε ότι ο διευθυντής του δημοτικού Σχολείου της έδρας της Διοικήσεως Λασιθίου, δηλαδή της Νεάπολης, όφειλε να φέρει δίπλωμα του ελληνικού

³⁵³ Γκράμισι Α., *Οι διανοούμενοι*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 1972, σελ. 53.

³⁵⁴ Φραγκουδάκη, Α., *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1987, σελ. 19.

³⁵⁵ Βενθύλος, Γ., *Θεσμολόγιον της Δημοτικής εκπαίδευσως, 1833-1883*, Αθήνα 1884, σσ. 107-109. βλπ. επίσης και Παπάδακη, Α., *Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα –Γιάννενα 1992.

διδασκαλείου στο οποίο, μετά την επικράτηση του «νεωτερικού κόμματος» του Τρικούπη, διδασκόταν η συνδιδασκτική μέθοδος.

Η εφαρμογή λοιπόν της συνδιδασκτικής μεθόδου σε τοπικό επίπεδο συμβάδιζε με τον περαιτέρω εκσυγχρονισμό του διοικητικού συστήματος και την πολιτική ωρίμανση. Προήγαγε, επίσης, την καλλιέργεια μιας ηθικής θεμελιωμένης στην εσωτερική ελευθερία, την τελειότητα, την αγάπη, το δίκαιο και τη δικαιοσύνη. Επιπλέον, διαπαιδαγωγούσε πάνω στο έδαφος των δύο στοιχείων της εθνικής ταυτότητας: την κλασική αρχαιότητα και την ορθοδοξία. Σκοπός της νέας μεθόδου ήταν ακόμη ο σχηματισμός παραστάσεων που θα διαμόρφωναν ένα ηθικό χαρακτήρα πάνω στο έδαφος αξιών, οι οποίες συνδέονταν με την απελευθερωτική ιδεολογία. Βάση της συνδιδασκτικής μεθοδολογίας θεωρήθηκε όχι η παθητική αποδοχή των κυρίαρχων αυτών αξιών, όπως έκανε η αλληλοδιδασκτική μέθοδος, αλλά η νομιμοποίησή τους στη συνείδηση των εκπαιδευομένων.

Επιπλέον, και καθώς σκοπός του συνδιδασκτικού σχολείου ήταν *«να μορφώσει τον κύκλον των ιδεών των μαθητών, ούτως ώστε να παράγεται ορθή κρίσις και άρα ορθή βούλησις»*³⁵⁶, η συνδιδασκτική μέθοδος συνδέθηκε άρρηκτα με την ενίσχυση του αντιπροσωπευτικού συστήματος το οποίο εγκατέστησε η Σύμβαση της Χαλέπας καθώς θεωρήθηκε ως η πλέον κατάλληλη μέθοδος για την καλλιέργεια του προτύπου του αστού-πολίτη αλλά και για την προβολή του στους εκπαιδευόμενους ως απόλυτα ορθού και συνεπώς μη αμφισβητούμενου. Καθώς, επίσης, στόχος του σχολείου της εποχής ήταν τόσο η παροχή των αναγκαίων γνώσεων για την επιτυχή άσκηση του εκπαιδευόμενου ως μελλοντικού επαγγελματία, όσο και η αναπαραγωγή των κυρίαρχων αξιών και προτύπων, τα συνδιδασκτικά σχολεία χωροθετούνταν σε κεντρικά σημεία των οικισμών αφού *«κατά τον Έρβαρτον αι ιδέαι πηγάζουσιν από δύο κυρίως πηγάς-εμπειρίαν και κοινωνικήν αναστροφήν»*³⁵⁷. Η γνώση της φύσης *«ατελής και ακατέργαστος, ορμάται από το πρώτον»*, συνεχίζει ο Έρβαρτος, *«το τελευταίον παρέχει τα αισθήματα τα απευθυνόμενα προς τον πλησίον, άτινα, μακράν του να ώσιν επαινετά, εισί τουναντίον πολλάκις αξιόμεμπτα. Η βελτίωσις τούτων είνε η μάλλον επείγουσα εργασία χωρίς να παραμελήσωμεν και την γνώσιν της φύσεως»*.

³⁵⁶ Σίγαλος Δ., *Παιδαγωγικά θεωρία Έρβάρτον*, Αθήναι, 1923, σελ. 13.

³⁵⁷ Σίγαλος Δ., ό.π., σελ. 13.

Λίγα χρόνια, όμως, μετά την εφαρμογή του πρώτου εκπαιδευτικού Νόμου, τα μικροαστικά και τα αστικά στρώματα διαπίστωσαν ότι το εκπαιδευτικό σύστημα έπρεπε να συναρτηθεί ακόμη περισσότερο με τις λειτουργικές ανάγκες της δικής τους αναπαραγωγής. Έτσι καταβλήθηκε μία ακόμη προσπάθεια για τη συστηματικότερη εφαρμογή της συνδιδασκτικής μεθόδου καθώς θεωρήθηκε ότι η μέθοδος αυτή θα μπορούσε να επέμβει δυναμικά στο σχηματισμό των παραστάσεων των μαθητών ώστε να υπηρετηθεί ο πρακτικός χαρακτήρας της εκπαίδευσης και η αποσυμφόρηση των ανώτερων εκπαιδευτικών βαθμίδων. Μέσα στα παραπάνω πλαίσια, η αρχή της άμεσης εποπτείας καθιερώθηκε ως βασική παράμετρος της διδασκαλίας σε όλα τα μαθήματα. *«Οι ερβαρτιανοί παιδαγωγοί πίστευαν ότι οι αφηρημένες έννοιες στηρίζονταν στην εποπτεία και επομένως ο δάσκαλος όφειλε να παρουσιάσει μπροστά στα μάτια των παιδιών αυτές τις έννοιες με διάφορα εποπτικά μέσα»*³⁵⁸. Επιπλέον, και ο εμπειρισμός του Lock οδήγησε στην άποψη ότι η μάθηση πρέπει να αρχίζει από το άμεσο περιβάλλον του παιδιού καθώς αυτό αποτελεί το σημείο εκκίνησης για την κατανόηση και των αφηρημένων εννοιών. Η φύση, στη βάση του πραγματισμού, αποτέλεσε τότε αντικείμενο επισταμένης παρατήρησης και άντλησης παραστάσεων για τους μαθητές. Συλλογές από φυτά, φλοιούς, ρίζες, σπόρους, αποξηραμένα άνθη, εκδρομές *«χωρογνωστικά και φυσιογνωστικά»*, πρακτικές ασκήσεις στο μάθημα της ζωολογίας κ.λ.π συνιστούσαν τις πρώτες πραγματικές ρίζες συγκρότησης της οικολογίας μέσα στα πλαίσια του σχολείου καθώς η μεν φυτογεωγραφία επιχείρησε να δώσει συστηματικές ερμηνείες για τη χωρική κατανομή των φυτικών συνόλων ενώ η γεωγραφία εμπλουτίστηκε με την έννοια της βιοκοινότητας. Έτσι, η συνδιδασκτική μέθοδος εγκαινιάσε για πρώτη φορά την εποπτική διδασκαλία. Η χρήση εποπτικών οργάνων για την παρατήρηση του γύρω κόσμου θεωρήθηκε βασική αρχή διδασκαλίας. Στα πλαίσια εφαρμογής της συνδιδασκτικής μεθόδου, η Δημογεροντία Λασιθίου προμηθεύτηκε από το εθνικό αστεροσκοπείο διαμέσου του ελληνικού Υπουργείου Παιδείας ακόμη και όργανα για μετεωρολογικές παρατηρήσεις όπως προκύπτει από τα σχετικά ευχαριστήρια έγγραφα.

Η γενίκευση, όμως, της συνδιδασκτικής μεθόδου απαιτούσε όχι μόνο κατάλληλη εκπαίδευση και επιλογή των εκπαιδευτικών που κλήθηκαν να την εφαρμόσουν αλλά και

³⁵⁸ Κοντόνη Α., *Το νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων*, εκδ. Κριτική, Αθήνα, σελ. 140.

ανάλογη υποστήριξή της με ένα νέο σύστημα συγγραφής και διακίνησης των διδακτικών βιβλίων. Έτσι, λοιπόν, ανατέθηκε με βάση το Κεφάλαιο Γ', άρθρο 40β' του υπ' αριθμ. 81/957 Διατάγματος στην διαρκή Εξεταστική Επιτροπή η οποία αποτελούνταν «εκ του Γυμνασιάρχου ή Διευθυντού του Ελληνικού Σχολείου, του Διευθυντού του Δημοτικού Σχολείου της έδρας, της Διοικήσεως», που στην προκειμένη περίπτωση ήταν η Νεάπολη, «και εξ ενός των Ελληνοδιδασκάλων ή καθηγητών, ον από κοινού οι συνάδελφοί του ήθελον υποδείξει», το έργο του να «φροντίζει περί του συστήματος της διδασκαλίας δια να είναι όσον το δυνατόν καλύτερον και να υποδεικνύει τα κατάλληλα διδακτικά βιβλία». Η επιτροπή αυτή λειτουργούσε κάτω από τις εντολές της Τμηματικής Εφορείας η οποία στα πλαίσια υλοποίησης του νέου εκπαιδευτικού νόμου ανέλαβε εκτός από την «διεύθυνσιν των εν τη περιφερεία ημών εκπαιδευτηρίων» και την ουσιαστική φροντίδα «των νέων αναγκαιούντων αυτοίς βιβλίων».

Κατόπιν αυτών, η Δημογεροντία απώλεσε, όχι βέβαια χωρίς διαμαρτυρίες, μεταξύ άλλων και τη δυνατότητα να προμηθεύεται τα σχολικά βιβλία περιοριζόμενη να ξοδέψει «τα εν η βιβλιοθήκη αυτής υπάρχοντα»³⁵⁹ και να διακινεί τα βιβλία που ενέκρινε πια η Τμηματική Εφορεία.³⁶⁰

Το νέο πιο φιλελευθεροποιημένο θεσμικό πλαίσιο διακίνησης των διδακτικών βιβλίων ευνόησε την συγγραφή πολλών εγχειριδίων τα οποία υποβάλλονταν στη συνέχεια για έγκριση στην Εξεταστική Επιτροπή με σκοπό την εισαγωγή και τη χρήση τους στα σχολεία του Τμήματος. Έτσι, το εγκεκριμένο από το Ελληνικό Υπουργείο Δημόσιας Εκπαίδευσης Αλφαβητάριο του Μιχ. Βιστάκη συστήθηκε στα σχολεία του Τμήματος ως «κατάλληλον και ευμέθοδον» και ανατέθηκε στους δασκάλους να

³⁵⁹ Α.Χ.Δ.Λ., 633/1882-4-11. Έγγραφο της Χ.Δ.Λ. προς τον βιβλιοπώλη Γρ. Κανέλον για την τακτοποίηση θεμάτων που αφορούσαν τα διδακτικά βιβλία ενόψει της ανάληψης της ευθύνης διακίνησης τους από την Τμηματική Εφορεία.

³⁶⁰ Με σχετικό έγγραφο της Δημογεροντίας προς τον βιβλιοπώλη Γρηγόριο Κανέλλο, η Δημογεροντία ενημέρωσε αμέσως για την μεταβολή που σημειώθηκε στην εποπτεία της διακίνησης των σχολικών βιβλίων αναφέροντας ότι «λυπούμεθα κυρίως επί το ότι δεν δυνάμεθα εφέτος να δώσωμεν υμίν παραγγελία αποστολής βιβλίων διότι η ενταύθα Τμηματική Εφορεία έχουσα την εποπτεία όλων των σχολείων ανέλαβε την φροντίδα της προμηθείας των αναγκαιούντων αυτόθι βιβλίων». Και η Δημογεροντία συνέχισε: «ενομίσασμεν καθήκον ημών όπως συστήσωμεν τη ειρηνήν εφορεία το υμέτερον βιβλιοπωλείον και τας παντοειδής ευκολίας ας παρέχει ημίν τούτο καθώς και την ταχύτητα και την ακρίβειαν μεθ' ων εξεπληρώσατω τας παραγγελίας ας εκάστοτε ανεθήκαμεν υμίν, εσμέν δε βέβαιοι ότι η Εφορεία αυτή εκτιμώσα πάντα ταύτα ήθελε προτιμήσει υμάς», Α.Χ.Δ.Λ., 346/1883-25-8. Έγγραφο της Χ.Δ.Λ. με το οποίο γνωστοποιεί στον «εν Σύρω βιβλιοπώλη κ. Κανέλο» την μεταβολή που σημειώθηκε στην εποπτεία του συστήματος διακίνησης των διδακτικών βιβλίων.

εισαγάγουν «αυτό εις τα Σχολεία» και να προτρέψουν «τους μαθητάς να προμηθεύονται αυτό εις την υπό του εκδότη ορισθείσαν εξ αρχής συγκαταβατική τιμή ενός γροσίου»³⁶¹.

Με βάση το νέο θεσμικό πλαίσιο, οι Σχολάρχες δεν περιορίζονταν πια μόνο στην διακίνηση των διδακτικών βιβλίων, αλλά επωμίστηκαν και ένα ρόλο αξιολόγησής τους καταγράφοντας προς «την Αξιότιμον επί των σχολείων Εφορεία του Τμήματος Λασιθίου παρατηρήσεις επί της εκλογής διαφόρων βιβλίων»³⁶².

Η προμήθεια των εγκεκριμένων από την Τμηματική Εφορεία βιβλίων εξακολουθούσε και μετά την εφαρμογή του πρώτου εκπαιδευτικού Νόμου να γίνεται ατμοπλοϊκώς μέσω του Ηρακλείου κυρίως από το βιβλιοπωλείο του Γρηγορίου Κανέλλου στη Σύρο με τη μεσολάβηση του Ελληνικού και του Αυστριακού ταχυδρομείου³⁶³. Σε πολλές περιπτώσεις όμως, οι ανάγκες σε βιβλία γραμμένα σύμφωνα με τις επιταγές της νέας διδακτικής μεθοδολογίας δεν μπορούσαν να καλυφθούν από το βιβλιοπωλείο της Σύρου. Τότε στελνόταν ειδικός πληρεξούσιος ακόμη και στην Αθήνα για να εντοπίσει, να αγοράσει και να μεταφέρει ασφαλώς τα αναγκαιούντα διδακτικά βιβλία στο Διαμέρισμα του Λασιθίου. Η παραπάνω διαδικασία ήταν ιδιαίτερα πολυέξοδη καθώς στην περίπτωση αυτή καλύπτονταν επιπλέον «ενοίκια ξενοδοχείων, μεταφορά βιβλίων από Αθήνα εις Πειραιάν, βαρκιάτικα φορτωτικές, αγωγιάτικα κ.λ.π.»³⁶⁴.

Η διάθεση στην τοπική αγορά του τμήματος Λασιθίου των βιβλίων συνέχισε να γίνεται από τον ιδιώτη Ι. Πεδιωτίδη στον οποίο εξακολουθούσαν να απευθύνονται οι

³⁶¹ «Καλόν θεωρούμεν», ανέφερε ο Εμμ. Αγγελάκης από τη Σητεία, «ότι αν αντί της ελληνικής Χρηστομαθείας Ουλερίχου εισήγετο εις τα σχολαρχεία η του Κοφινιώτου, αφ' ου μάλιστα εισαγάγετε και την γραμματικήν αυτού. Άλλως δε η της Χρηστομαθείας του Κοφινιώτου ύλη είνε μάλλον ευμέθοδος κατατεταγμένη ή της του Ουλερίχου και συχνά παραπέμπει τον μαθητήν εις την γραμματικήν του, εξ ου ου σμικρά προσγίνεται τω μαθητή ωφέλεια, και αρκετά έχει σχόλια προς διευκόλυνσιν αυτού. Εν δε τη πρώτη τάξη το πρόγραμμα λέγει να διδάξωμεν την παραβολήν του Ασώτου και την Κύρου Παιδείαν εκ του β' τόμου της του Αντωνιάδου Χρηστομαθείας, αλλ' η Κύρου Παιδεία δεν υπάρχει εν τη Χρηστομαθεία ταύτη και τούτου ένεκα οι μαθηταί θα αναγκασθώσιν να αγοράσωσι δύο τοιαύτας διαφόρους. Προς ευκολίαν λοιπόν των μαθητών, ούτινες ως επί το πολύ είνε πτωχοί, καλόν θα είνε, ή αυτή της Χρηστομαθείας του Αντωνιάδου να εισαχθή ή αυτή του Σακελλαριου εν η υπάρχουσιν αμφοτεροι οι εν τω ωρολογίω προγράμματι λόγοι, ή να διδαχθή η Κύρου Ανάβασις η εν τη του Αντωνιάδου υπάρχουσα» Α.Χ.Δ.Λ., 2/1881-01-03. Σύσταση της Χ.Δ.Λ. για την εισαγωγή του Αλφαβηταρίου του Μιχ. Βιστάκη στα σχολεία.

³⁶² Α.Χ.Δ.Λ., 435/1882-5-10. Έγγραφο του Εμμ. Αγγελάκη προς την Τμηματική Εφορεία με παρατηρήσεις επί των διδακτικών βιβλίων.

³⁶³ Α.Χ.Δ.Λ., 633/ 1882-04-03. Έγγραφο της Χ.Δ.Λ. προς τον «εν Ηρακλείω αξιότιμον κύριο Πέτρον Λυδάκη» με το οποίο του γνωρίζει την αποστολή ενός χρηματοδέματος με την εντολή να φροντίσει στη συνέχεια περί «της ασφαλούς αποστολής του εις Σύρον».

³⁶⁴ Α.Χ.Δ.Λ., 1883-22-10. Αναφορά του Εμμ. Καλλιατάκη προς την Χ.Δ.Λ. σχετικά με τα έξοδα «μεταβάσεως του εις Αθήνας δι' αγοράν διδακτικών βιβλίων προς χρήσιν των εν τω Τμήματι Λασιθίου Σχολείων».

κατά τόπους Σχολάρχες. Ρυθμιστικό ρόλο εξακολουθούσε να έχει και ο γραμματέας πια της Τμηματικής Εφορείας Λασιθίου Δημήτριος Πεδιωτίδης ο οποίος όμως διαμαρτυρήθηκε έντονα προς την Δημογεροντία επειδή απώλεσε την αμοιβή που έπαιρνε παλαιότερα από την πώληση των βιβλίων την οποία και εισέπραττε τώρα άλλο πρόσωπο, ενώ ο ίδιος εξακολουθούσε να είναι επιφορτισμένος με την ευθύνη «της διαχείρισεως των βιβλίων, την τήρησιν του λογαριασμού, την εκτέλεσιν των διαφόρων πράξεων προς παροχήν των δωρεάν διδομένων εις τους απόρους βιβλίων, την τήρησιν εκτεταμένης αλληλογραφίας μετά των εν ταις επαρχίαις διδασκάλων μεθ' ων» ήταν υποχρεωμένος «να διατηρεί λογαριασμούς των πεμπομένων αυτοίς προς πώλησιν βιβλίων»³⁶⁵. Μετά την διαμαρτύρηση αυτή, η Δημογεροντία αποφάσισε να αποδίδει στον Πεδιωτίδη «αμοιβήν δέκα της % επί των διδομένων δωρεάν βιβλίων, ως και επί των πωλήσεων γίνεται».

Η συγκέντρωση των χρημάτων από τις πωλήσεις των βιβλίων εξακολουθούσε, όμως, και αυτή να είναι ιδιαίτερα δυσχερής: «μόλις το εν τέταρτον του όλου ποσού ηδυνήθην να περισυλλέξω» ανέφερε προς τον γραμματέα της Τμηματικής Εφορείας ο Εμμ. Αγγελάκης από τη Σητεία. Σε πολλές, όμως, περιπτώσεις ακόμη και αυτά τα ελάχιστα χρήματα παρακρατούνταν από τους υπόλογους για την διακίνηση των βιβλίων έναντι μισθών που δεν τους είχαν καταβληθεί³⁶⁶.

Όμως, παρά την επιδείνωση της οικονομικής συγκυρίας, η δωρεάν χορήγηση διδακτικών βιβλίων στους άπορους μαθητές όχι μόνο διατηρήθηκε αλλά και επεκτάθηκε ακόμη περισσότερο. Προκειμένου, μάλιστα, να «καταστή η εν Νεαπόλει Γυμνασιακή Σχολή προσιτή και εις αυτούς τους απορωτέρους εκ των επαρχιών μαθητάς αφέθη τούτοις ελευθέρα η χρήσις των υπάρχόντων εν τη αποθήκη λεξικών διαφόρων γλωσσών και λοιπών βοηθητικών βιβλίων, εψηφίσθη δε υπό της αυτής Δημογεροντίας ανάλογον ποσόν εκ του Μοναστηριακού Ταμείου δι' ου θα παρέχονται δωρεάν προς πάντας ανεξαιρέτως τους μαθητάς κατοικία και πάντα τα διδακτικά βιβλία»³⁶⁷.

Σημαντικός αριθμός εγγράφων αναφέρεται και πάλι σε πιστοποιήσεις των τοπικών δημογεροντιών σχετικά με την απορία μαθητών και σε αιτήματα και εγκρίσεις

³⁶⁵ Α.Χ.Δ.Λ. 297/1882-06-26, έγγραφο του Δ. Πεδιωτίδη προς την Χ.Δ.Λ. με το οποίο ζητούσε αμοιβή για την διεκπεραίωση των γραφειοκρατικών υποθέσεων που αφορούσαν τη διακίνηση των διδακτικών βιβλίων.

³⁶⁶ Α.Χ.Δ.Λ. έγγραφο του Εμμ. Αγγελάκη προς τον γραμματέα της τμηματικής Εφορείας Δ. Πεδιωτίδη με το οποίο ζητούσε τον συμψηφισμό των εσπραχθέντων από τις πωλήσεις χρημάτων με τους μη καταβληθέντες δεδουλευμένους μισθούς του.

³⁶⁷ Βλ. εφημ Μίνως, αριθμ. φύλ. 37/1881.

για την δωρεάν χορήγηση διδακτικών βιβλίων. Τον κατάλογο με τα αναγκαιούντα βιβλία συνυπέγραφε τότε επιπρόσθετα και ο αρμόδιος εκπαιδευτικός και εφόσον εγκρίνονταν η χορήγησή τους, ο μαθητής τα παραλάμβανε υπογράφοντας στο κάτω μέρος του εγγράφου. Στη συνέχεια όλα τα έγγραφα αποστέλλονταν στην Δημογεροντία για την ταμειακή τακτοποίηση του θέματος. Η γραφειοκρατική διαδικασία τηρούνταν και τώρα πολύ αυστηρά. *«Εάν δώσητε εκ των πεμπομένων βιβλίων δωρεάν προς άπορους δέον να ζητήτε πιστοποιητικά παρά των οικείων δημάρχων προς βεβαίωσιν της απορίας των, τα οποία να μεταβιβάσητε δια να εκπέσωμεν την αξίαν των εκ του λογαριασμού σας»* παρήγγειλε εκ νέου η Δημογεροντία προς τους Σχολάρχες³⁶⁸. Αξιοσημείωτο είναι ότι παρά την κρίση στα οικονομικά της Δημογεροντίας, όλα τα αιτήματα για δωρεάν χορήγηση βιβλίων ικανοποιούνταν κατά βάση.

Όμως, σε κάποιες περιπτώσεις που διαπιστωνόταν ότι εξέλειπαν οι λόγοι της δωρεάν χορήγησής τους, η Δημογεροντία δεν δίσταζε να ζητήσει πίσω τα βιβλία ή την καταβολή του σχετικού χρηματικού τιμήματος. Χαρακτηριστική είναι η ειδοποίηση που απέστειλε στον πατέρα του μαθητή Γ. Λουλάκη ο οποίος έγινε δεκτός ως ακροατής στην Α΄ Γυμνασιακή Τάξη Νεαπόλεως και στον οποίο χορηγήθηκαν δωρεάν βιβλία τα οποία όμως πήρε μαζί του με την αναχώρησή του. Στην ειδοποίηση αυτή αναφερόταν ότι: *«αναχωρήσας προ ημερών εντεύθεν παρέλαβε μεθ' εαυτού τα βιβλία ταύτα τα οποία οφείλει να επιστρέψη [...] παρακαλούμεν υμάς όπως φροντίσητε είτε τα βιβλία τα οποία ο υιός σας έλαβε μετά του εγχειριδίου να μας αποστείλητε είτε την αξίαν τους δηλ. γρ. 78 ½ δια να μην αναγκασθώμεν εν εναντία περιπτώσει να τα ζητήσωμεν δια της δικαστικής οδού»*³⁶⁹.

Η οικονομική στενότητα, όμως, που συνέχιζε ακάθεκτη να επιτείνεται, εκτός από τις προσπάθειες για την λελογισμένη χρήση του μέτρου της δωρεάν διανομής βιβλίων στους άπορους μαθητές, έστρεψε το ενδιαφέρον προς την κατεύθυνση της σύστασης βιβλιοθήκης στο Γυμνάσιο της Νεάπολης, την οποία θα μπορούσαν να χρησιμοποιούν μαθητές και εκπαιδευτικοί. Οι πρώτοι 477 τόμοι διαφόρων βιβλίων κατατέθηκαν ως δωρεά από τον καθηγητή Σακελλάριο. Κατόπιν αυτού η Δημογεροντία και η Τμηματική Εφορεία ενημέρωσαν τον δωρητή ότι *«αποδεχθέντες και*

³⁶⁸ Α.Χ.Δ.Λ. 435/1882-19-10. Έγγραφο της Χ.Δ.Λ. προς τον Σχολάρχη Σητείας με το οποίο του επιστά την προσοχή στην τήρηση της διαδικασίας χορήγησης δωρεάν βιβλίων.

³⁶⁹ Α.Χ.Δ.Λ. 506/ 1882-11-24. Έγγραφο της Χ.Δ.Λ. με το ποίο ζητείται η επιστροφή των βιβλίων που είχαν χορηγηθεί δωρεάν σε μαθητή καθόσον εξέλειπαν οι λόγοι χορήγησής τους.

παραδώσαντες τα βιβλία τω εφόρω της ειρημένης βιβλιοθήκης ανεγράψαμεν το όνομα υμών μεταξύ των ενεργετών αυτής»³⁷⁰.

Το 1884 ήταν μια σημαντική χρονιά για το διδακτικό βιβλίο στο διαμέρισμα του Λασιθίου. Την χρονιά αυτή και παρά την οικονομική καχεξία, 150 περίπου μαθητές του Γυμνασίου Νεαπόλεως έλαβαν ως άποροι σύμφωνα με παλαιότερη απόφαση της Δημογεροντίας δωρεάν διδακτικά βιβλία αξίας 5175 γρ.³⁷¹. Επιπροσθέτως, εξασφαλίστηκαν από την Ελληνική Κυβέρνηση άλλοι 200 τόμοι για την βιβλιοθήκη του Γυμνασίου. Επίσης, το μονοπώλιο της προμήθειας των διδακτικών βιβλίων από τον βιβλιοπώλη της Σύρου Γρ. Κανέλλο σταμάτησε. Ο Ηρακλειώτης βιβλιοπώλης Στυλιανός Αλεξίου και οι Αθηναίοι Σ. Βλαστός³⁷² και Ανέστης Κωνσταντινίδης³⁷³ εισήλθαν δυναμικά στην τοπική αγορά του διδακτικού βιβλίου. Μάλιστα, ο Στυλιανός Αλεξίου κατάφερε, με βάση συμφωνητικό που υπέγραψε με την Δημογεροντία Λασιθίου, να γίνει ο αποκλειστικός προμηθευτής *«πάντων των διδακτικών βιβλίων»* του Γυμνασίου της Νεάπολης με προμήθεια 2% και με την υποχρέωση να παραδίδει *«τα βιβλία ενταύθα εις αις τιμαίς θέλει τα αγοράσει εκ των βιβλιοπωλείων του εξωτερικού»* προσκομίζοντας το *«γνήσιον τιμολόγιον»*³⁷⁴. Από τη μεριά της η Χ. Δημογεροντία υποχρεούνταν να *«προσπληρώνει τω κ. Αλεξίω το ήμισυ της αξίας και των εξόδων εκάστης παραγγελίας βιβλίων το δε έτερον ήμισυ άμα τη ενταύθα παραδότη αυτών»*.

Οι διακινούμενοι τίτλοι βιβλίων εμπλουτίστηκαν τότε με νέες εκδόσεις³⁷⁵. Η διανομή τους εξακολουθούσε να γίνεται μέσω των Σχολαρχών για τους οποίους τηρούταν με σχολαστικότητα ειδικός λογαριασμός στην Δημογεροντία. Στις εκκαθαρίσεις των λογαριασμών συμψηφίζονταν τα δωρεάν βιβλία που χορηγούνταν στους άπορους μαθητές καθώς και οι επιστροφές βιβλίων. Παράλληλα, συνεχίστηκαν και οι προσπάθειες για την ενίσχυση της βιβλιοθήκης του Γυμνασίου με δωρεές τόσο

³⁷⁰ Α.Χ.Δ.Λ., 32/1883-20-02. Ευχαριστήριο έγγραφο της Χ.Δ.Λ. και της Τμηματικής Εφορείας προς τον καθηγητή Σακελλάριο για την δωρεά βιβλίων στη βιβλιοθήκη του Γυμνασίου Νεαπόλεως.

³⁷¹ Α.Χ.Δ.Λ., Αναλυτικός «πίναξ των χορηγηθέντων προς τους άπορους μαθητές του Γυμνασίου Νεαπόλεως βιβλίων δωρεάν εκ της βιβλιοθήκης της Χρ. Δημογεροντίας Λασιθίου το έτος 1884-1885.

³⁷² Α.Χ.Δ.Λ., 1884-09-11. Εξοφλητική απόδειξη αγοράς βιβλίων από το κατάστημα Σ.Κ. Βλαστού στην Αθήνα.

³⁷³ Α.Χ.Δ.Λ., 1884-09-11. Απόδειξη αγοράς βιβλίων από τον Α. Κωνσταντινίδη στην Αθήνα.

³⁷⁴ Α.Χ.Δ.Λ., 229/1884-30-8, Συμφωνητικό μεταξύ της Χ.Δ.Λ. και του Στυλ. Αλεξίου για την αγορά των διδακτικών βιβλίων του Γυμνασίου Νεαπόλεως.

³⁷⁵ Α.Χ.Δ.Λ., 1884-09-28. Κατάλογος βιβλίων με την διατίμησή τους από την Αθήνα.

από την Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων³⁷⁶ όσο και από τον «Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο Παρνασσός»³⁷⁷.

Για την αγορά των διδακτικών βιβλίων από την Αθήνα ορίστηκε πια μόνιμος πληρεξούσιος ο Στυλιανός Παπαδάκης, Γεν. Διοικητικός Σύμβουλος Κρήτης με την εξουσιοδότηση όπως *«φροντίξη και αγοράξη τα απαιτούμενα διδακτικά βιβλία προς χρήσιν των εν τω Γυμνασίω Νεαπόλεως φοιτώντων μαθητών και των εν τοις Δημοτικοίς Σχολείοις του Τμήματος λασιθίου αποστέλλει δε όσον τάχιον εις την Δημογεροντίαν τα βιβλία ταύτα»*. Για τον τρόπο πληρωμής των βιβλίων ορίστηκε *«όπως ο κ. Στυλ. Παπαδάκης συνάψη σύμφωνον και μετρήση τα ήμισι χρήματα της όλης αξίας των βιβλίων άμα τη παραλαβή αυτών παρά της Δημογεροντίας, τα δε άλλα ήμισυ μετά μίαν τριμηνίαν»*³⁷⁸. Όμως, η επιδείνωση της οικονομικής κρίσης και στην Ελλάδα δυσχέρανε ακόμη περισσότερο την προμήθεια των βιβλίων. Οι βιβλιοπώλες των Αθηνών, σύμφωνα με έκθεση του Κ. Χριστινάκη ο οποίος ενεργούσε εξ ονόματος του Στ. Παπαδάκη, σταμάτησαν να πωλούν τα βιβλία τους με εκπτώσεις ή τις περιόρισαν σημαντικά: *«Ο κ. Κωνσταντινίδης»*, σύμφωνα με τον Χριστινάκη, *«πωλεί συμφώνως με τα εν των τιμολογίω του τιμάς άνευ ουδενός εκπεσμού. Ο κ. Μπέκ συμφώνως με τας εν τω τιμολογίω του τιμάς με έκπτωση μόνον 30% . Ο κ. Βλαστός συμφώνως με τας εν τω τιμολογίω του τιμάς άνευ ουδενός εκπεσμού»*. Σταδιακά, όμως, σταμάτησαν και οι διευκολύνσεις στον τρόπο πληρωμής. *«Πάντες οι κ. ούτοι βιβλιοπώλαι»*, συνέχισε ο Χριστινάκης, *«πωλούν πλέον τοις μετρητοίς. Ουδείς εδέχθη τους όρους υφ' ους ο κ. Παπαδάκης έχει εντολήν. Εάν λοιπόν θέλετε βιβλία στείλετε κατάλογον των όσων θέλετε και ολόκληρον το αντίκρυσμα αυτών συμφώνως με τας σημειωμένας εν τοις τιμολογίοις τιμάς»*³⁷⁹ κατέληξε ο Χριστινάκης στην αναφορά του προς την Δημογεροντία Λασιθίου. Η διάθεση των διδακτικών βιβλίων στη λιανική συνέχισε να είναι ανατιθεμένη στους κατά τόπους σχολάρχες μετά από μια μικρή περίοδο, οικονομικά τραυματική, ανάθεσης της διαδικασίας αυτής στους δημάρχους³⁸⁰. Συνεχίστηκε, επίσης, σημειώνοντας όμως

³⁷⁶ Α.Χ.Δ.Α. 10/1885-01-23. Έγγραφο της Χ.Δ.Α. και της Χ.Τ.Α. προς τον Τιμολέοντα Φιλήμονα, έφορο της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων.

³⁷⁷ Α.Χ.Δ.Α., 11/1885-01-23. Έγγραφο της Χ.Δ.Α. και της Χ.Τ.Ε.Α. προς τον Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο Παρνασσό για την δωρεά *«σωμάτων τινών αριθμού χρησιμωτάτων βιβλίων»*.

³⁷⁸ Α.Χ.Δ.Α., 227/1885-30-08. Πληρεξούσιο της Χ.Δ.Α. προς τον Στυλ. Παπαδάκη για την αγορά διδακτικών βιβλίων από την Αθήνα.

³⁷⁹ Α.Χ.Δ.Α., 1885-15-09. Έκθεση του Κ. Χριστινάκη προ στους Εφόρους Λασιθίου σχετικά με την αγορά βιβλίων από την Αθήνα.

³⁸⁰ Α.Χ.Δ.Α., 279/1886-18-10. Πρακτικό της Χ.Δ.Α. με το οποίο ανατίθεται η διακίνηση των διδακτικών βιβλίων στους κατά τόπους σχολάρχες

μεγάλη έξαρση, και η χορήγηση δωρεάν βιβλίων σε άπορους μαθητές³⁸¹. Η Τμηματική Εφορεία επεξέτεινε μάλιστα το μέτρο της δωρεάν χορήγησης των διδακτικών βιβλίων και στους κρατούμενους των φυλακών Νεαπόλεως στους οποίους παρείχε εκπαιδευτικές υπηρεσίες ο διδάσκαλος Ιωάννης Ζωγραφάκης³⁸².

4.3.5 Εποπτεία του εκπαιδευτικού συστήματος

Το σύστημα διοίκησης και εποπτείας του εκπαιδευτικού συστήματος που εισήγαγε ο πρώτος εκπαιδευτικός νόμος του 1881 ήταν ένας συμβιβασμός ανάμεσα στις αρχές του συγκεντρωτισμού και του κοινοτισμού. Με τον νόμο αυτό η οργάνωση και η εποπτεία της εκπαίδευσης διατήρησε σε σημαντικό βαθμό τον αποκεντρωμένο και αυτοδιοικητικό της χαρακτήρα, όμως, στην πραγματικότητα άρχισε να οικοδομείται και επίσημα ένα συγκεντρωτικό σύστημα εποπτείας υπό το Γενικό Διοικητικό Συμβούλιο του νησιού. Ο Νόμος φανέρωνε τη σταδιακή διαμόρφωση της περί κράτους αντίληψης³⁸³ και της μακροπρόθεσμης βούλησης του νομοθέτη να εδραιωθεί ένα κοσμικό σύστημα εκπαίδευσης με την υπαγωγή του θεσμικού πλαισίου της εκπαίδευσης σε ένα σύνολο νομικών κανόνων που διαμόρφωναν το κράτος ως ανώτατη εποπτεύουσα αρχή. Η παραδοχή αυτή αποδίδει το συνολικό νομοθετικό εγχείρημα στην πολιτική βούληση μιας δυτικότεροπης ελίτ να εγκαθιδρύσει ένα εκπαιδευτικό σύστημα

³⁸¹ «Προς την έντιμον Χριστιανική Δημογεροντίαν Λασιθίου

Κύριοι Δημογέροντες,

Ο υποφαινόμενος, διατελών μαθητής του ενταύθα Γυμνασίου αδυνατώ ένεκεν πενίας του πατρός μου να αγοράσω τα αναγκαία διδακτικά βιβλία,

Επειδή τούτου ούτως έχοντας καταστρέφεται ο διακαής πόθος μου προς εκμάθησιν γραμμάτων,

Επειδή και κατά τα παρελθόντα έτη η έντιμος Χρ. Δημογεροντία εχορήγησε δωρεάν εμοί τα αναγκαία βιβλία, συνεπεία πιστοποιητικού των δημογερόντων του χωρίου μου επικυρωμένου υπό του δημαρχείου και εν τω Γραφείω της Δημογεροντίας ευρισκομένου

Δια ταύτα,

Παρακαλώ υμάς θερμώς ίνα, αποβλέποντες εις τον πόθος ον έχω εγώ προς τα γράμματα και εις την θέσην εις ην θα περιέλθω εάν αποφοιτήσω του σχολείου, γίνητε ελεήμονες εμού χορηγούντες τα αναγκαία βιβλία δωρεάν.

Πεποιθώς ότι θέλετε λάβη υπό ευμενή άποψιν την παρούσαν αίτησίν μου

Διατελώ μετά του προσήκοντος σεβασμού

Εν Νεαπόλει τη 3 Οκτωβρίου 1886

Ευπειθέστατος

Γεώργιος Σκυβαλάκης».

³⁸² Α.Χ.Δ.Λ., 49/1888-24-02. Ένταλμα της Τμηματικής Εφορείας Λασιθίου προς τον ταμία της Χ.Δ.Λ. για την καταβολή στον βιβλιοπώλη Εμμ. Περοδασκαλάκη 264 γροσίων συνεπεία της παράδοσης διδακτικών βιβλίων στις φυλακές Νεαπόλεως.

³⁸³ Κονόρτας Π., *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο 17^ο-αρχές 20^ο αιώνα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998, σελ. 151.

ελεγχόμενο από το κράτος, διαφοροποιημένο από το παραδοσιακό σύστημα που ήταν στα χέρια των θρησκευτικών ιδρυμάτων. Άλλωστε, το σύνταγμα του 1876, το οποίο συνιστούσε ένα σημαντικό μεταρρυθμιστικό σταθμό στην ιστορία της οθωμανικής αυτοκρατορίας, καθιέρωσε την ενεργό παρέμβαση του κράτους στην εποπτεία των σχολείων ορίζοντας στο άρθρο 16 ότι «*πάντα τα σχολεία διατελούν υπό την επιτήρησιν του Κράτους. Αληθθήσονται δε τα κατάλληλα μέτρα όπως η προς οθωμανούς υπηκόους διδασκαλία ενεργήται κατά σύστημα ομοιόμορφον και κανονικόν. Ουδόλως όμως παραβλαφθήσεται η θρησκευτική διδασκαλία των διαφόρων κοινοτήτων*»³⁸⁴.

Έτσι, με τον Νόμο του έτους 1881 η Δημογεροντία Λασιθίου στερήθηκε βασικές εκπαιδευτικές αρμοδιότητες καθώς όχι μόνο άλλαξε ριζικά η νομική υπόσταση των Εφορειών οι οποίες θεσμοθετήθηκαν και επίσημα ως τα κατ' εξοχήν και καθ' ύλην αρμόδια όργανα οργάνωσης και εποπτείας της εκπαίδευσης αλλά επιπλέον δέχτηκε σοβαρό πλήγμα και στον οικονομικό τομέα αφού παράλληλα με τον Εκπαιδευτικό Νόμο του 1881 τέθηκε σε εφαρμογή και ο «*Κανονισμός περί διαλύσεως των εν Κρήτη Χριστιανικών Ορφανικών Τραπεζών*», κάτι που σήμανε την συρρίκνωση του εισπρακτικού μηχανισμού της Δημογεροντίας. Η θεσμοθέτηση της Τμηματικής Εφορείας δυνάμει άρχισε να επιφέρει μια σταδιακή αμφισβήτηση της αποκλειστικότητας της Εκκλησίας στην οργάνωση και διοίκηση της παιδείας και κατέστη μια από τις σημαντικότερες παραμέτρους στη διαμόρφωση της εκπαιδευτικής πολιτικής από τότε και στο εξής. Τα διδακτικά βιβλία, το περιεχόμενο της διδασκαλίας καθώς και η μέθοδος διδασκαλίας πέρασε πια στον άμεσο έλεγχο του εξειδικευμένου αυτού οργάνου εποπτείας της εκπαίδευσης αφού ακόμη και η διαρκής Εξεταστική Επιτροπή του άρθρου 40β λειτουργούσε κάτω από τις εντολές της Τμηματικής Εφορείας η οποία στα πλαίσια υλοποίησης του νέου εκπαιδευτικού νόμου ανέλαβε εκτός από την «*διεύθυνσιν των εν τη περιφερεία ημών εκπαιδευτηρίων*» και την ουσιαστική φροντίδα «*των νέων αναγκαιούντων αυτοίς βιβλίων*» όπως διαπιστώσαμε παραπάνω.

Παρ' όλα αυτά, η νέα νομοθετική ρύθμιση δεν επέφερε την κατίσχυση ενός κρατικού δημόσιου εκπαιδευτικού δικτύου απέναντι στο παραδοσιακό κοινοτικό. Στην

³⁸⁴ βλπ. «*Οθωμανικόν Σύνταγμα περί του Δικαίου των Οθωμανών*», στο Ζιώγου-Καραστεργίου Σ., *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, η Οθωμανική Διοίκηση και η Εκπαίδευση του Γένους. Κείμενα-Πηγές: 1830-1914*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 86-87.

πραγματικότητα, η νομοθετική αυτή ρύθμιση για πρώτη φορά δόμησε ένα εναλλακτικό και όχι υποκατάστατο της Δημογεροντίας όργανο εποπτείας της εκπαίδευσης. Το εκπαιδευτικό σύστημα εξακολούθησε να παρουσιάζει και την περίοδο αυτή ένα διττό χαρακτήρα τόσο ως προς την οργανωτική του δομή όσο και ως προς τον προσανατολισμό του. Η πραγματικότητα αυτή αποδιδόμενη ως πραγματιστική πολιτική κατανοείται στα πλαίσια της ισχυρής παράδοσης του κοινοτικά και εκκλησιαστικά ελεγχόμενου εκπαιδευτικού δικτύου στο χώρο σε συνδυασμό με την συνέχιση της κάλυψης των οικονομικών της εκπαίδευσης από τις μοναστηριακές προσόδους. Οποιαδήποτε βίαιη ανατροπή των λειτουργιών που επιτελούσε η συντεταγμένη Δημογεροντία κινδύνευε, άλλωστε, να προκαλέσει κλυδωνισμούς ή την ουσιαστική ανατροπή του διοικητικού συστήματος της αυτοκρατορίας με βάση τα millet³⁸⁵.

Έτσι, με βάση τον Νόμο του 1881, η εποπτεία της εκπαίδευσης οργανώθηκε σε τρία διαβαθμισμένα επίπεδα που τα αποτελούσαν:

Α) Η Τμηματική Εφορεία³⁸⁶. Έργο της Εφορείας αυτής ήταν, σύμφωνα με το άρθρο 30, να φροντίζει *«περί των εν ταις έδραις Ελλην. Σχολείων και του Γυμνασίου, περί της καλής καταστάσεως των οικοδομών, περί της ακριβούς εκπληρώσεως των καθηκόντων των Ελληνοδιδασκάλων και καθηγητών, περί του διορισμού των διδασκάλων, ελληνοδιδασκάλων και καθηγητών επί τη αιτήσει των δημοτικών και επαρχιακών εφορειών συμφώνως με τα περί προσόντων άρθρα και περί της παύσεως αυτών εάν αι κατ' αυτών αιτιάσεις των δημοτικών και επαρχιακών εφορειών στηρίζονται εις αποχρώντας λόγους»*.

Σύμφωνα, μάλιστα, με το άρθρο 31, *«αι εις τας έδρας των Διοικήσεων εφορεία αι οποίαι ως εκ της συστάσεώς των αντιπροσωπεύουσιν ολόκληρον το τμήμα, θεωρούνται αυτοδικαίως ως αι ανώταται εφορεία προς ας πρέπει ν' απευθύνονται αι κατά δήμους*

³⁸⁵ Ο όρος millet σημαίνει στην σημερινή τουρκική γλώσσα έθνος, αλλά στο οθωμανικό διοικητικό λεξιλόγιο του 19^{ου} αιώνα δήλωνε την αναγνωρισμένη από το κράτος θρησκευτική κοινότητα η οποία τελούσε υπό την πνευματική δικαιοδοσία ενός θρησκευτικού αρχηγού. Ο όρος αντικαταστάθηκε από το 1875 και μετά με τον όρο cem' at (κοινότητα) για να δηλωθεί η από το κράτος αναγνωρισμένη μη μουσουλμανική θρησκευτική κοινότητα, βλπ. Κονόρτας Παρασκευάς, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο 17^{ου}-αρχές 20^{ου} αιώνα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998, σσ. 299-300.

³⁸⁶ Σύμφωνα με το άρθρο 26, *«τα εν ταις έδραις των διοικήσεων ελληνικά σχολεία και τα γυμνάσια θέλουν διευθύνεσθαι υπό εφορείας ης θα προεδρεύη ο οικείος Αρχιερεύς, εν ελλείψει δ' αυτού ο επίτροπός του, και ήτις θα αποτελείται εξ ενός αντιπροσώπου εξ εκάστης επαρχίας του τμήματος και εξ ενός πολίτου εκ των κατοίκων της πρωτεύουσας της διοικήσεως, ει δυνατόν επιστήμονος»*. Οι «αντιπρόσωποι των επαρχιών θέλουσι εκλέγεσθαι υπό των δημάρχων της επαρχίας», ενώ εκείνος της πόλης «υπό των δημογερόντων αυτής».

και κατ' επαρχίας εφορείαι α) οσάκις πρόκειται να ζητήσωσι τον διορισμόν διδασκάλου δημοτικού ή ελληνικού σχολείου, β) οσάκις τις των διδασκάλων δεν εκπληροί το καθήκον του, εφ' ω επί αδιαφειλονικήτων αποδείξεων παύεται ο διδάσκαλος και αναπληρούται υπό άλλου συμφώνως με τα οριζόμενα προσόντα».

Β) Η Επαρχιακή Εφορεία³⁸⁷. Έργο των εφορειών αυτών ήταν σύμφωνα με το άρθρο 29 «να φροντίζουν περί της καλής διατηρήσεως της οικοδομής των Ελληνικών σχολείων και περί της ακριβούς εκπληρώσεως των καθηκόντων των Ελληνοδιδασκάλων».

Γ) Η Δημοτική Εφορεία³⁸⁸. Σύμφωνα με το άρθρο 28, οι δημοτικές εφορείες απέκτησαν εκτεταμένες αρμοδιότητες αφού μπορούσαν να «φροντίζουν να συσταθώσι τα αναγκαιούντα σχολεία εις την περιφέρειαν του δήμου των, τηρουμένης της εν τω άρθρω 1 και 2 οριζομένης αναλογίας, επιτηρούσιν δε εις την καλήν κατάστασιν των καταστημάτων των σχολείων, εις την ακριβή εκπλήρωσιν των καθηκόντων των διδασκάλων, εις την υποχρεωτικήν και τακτικήν φοίτησιν των παιδων κατά το 7 άρθρον. Επιβάλλουν εισέτι και εισπράττουν τα οριζόμενα εν τω 7 άρθρω πρόστιμα» .

Βέβαια, η Γενική Διοίκηση εκτός από θεσπίζουσα εξουσία στο χώρο της εκπαίδευσης διατήρησε για τον εαυτό της τον ανώτατο, ιεραρχικά οργανωμένο, εποπτικό ρόλο της εκπαιδευτικής διαδικασίας αφού με τα άρθρα 33 και 34 ορίστηκε ότι «τας εκθέσεις αι κατά δήμους και κατ' επαρχίαις εφορείαι θα διαβιβάζωσιν εις τας οικείας εφορείας των εδρών των Διοικήσεων αι οποίαι οφείλουσι να διαβιβάζωσι ταύτας εις το Γενικόν Διοικητικόν Συμβούλιον, συνοδεύουσαι αυτάς με τας ιδίας εκθέσεις, αίτινες πραγματεύονται τα κατά τας ελλήψεις Σχολεία και Γυμνάσια. Το Γενικόν Διοικητικόν Συμβούλιον λαμβάνον τας εκθέσεις ταύτας, θέλει φροντίζει ίνα εκπληρώνται οι κείμενοι περί παιδείας νόμοι». Η Γενική Διοίκηση Κρήτης φάνηκε αποφασισμένη να ασκήσει τον ρόλο της αναφορικά με την εποπτεία της εκπαίδευσης και έτσι ο Γεν. Διοικητής Ιωάν. Φωτιάδης ζήτησε σε έντονο ύφος από την Τμηματική Εφορία Λασιθίου την αποστολή των στατιστικών στοιχείων που όφειλε επισημαίνοντας ότι

³⁸⁷ Σύμφωνα με το άρθρο 25, «τα εν ταις επαρχίαις ελλ. Σχολεία θέλουν διευθύνεσθαι υπό εφορείας συγκεκριμένης εκ μελών ισαρίθμων προς τους δήμους, εις τους οποίους διαιρείται η επαρχία, συμπεριλαμβανομένου ως μέλους και του δημοτικού επαρχιακού ιατρού. Εν ταις επαρχίαις, αίτινες αποτελούνται εκ δυο δήμων θα εκλέγωνται δύο μέλη εξ εκάστου δήμου».

³⁸⁸ Σύμφωνα με το άρθρο 24, «Τα δημοτικά σχολεία εκάστου δήμου θέλουν διευθύνεσθαι υπό εφορείας αποτελουμένης εκ του χριστιανού δημάρχου ή του α' δημαρχιακού παρέδρου και εκ τριών ή τεσσάρων εγγραμμάτων δημοτών εκλεγομένων υπό των δημογερόντων των αποτελούντων την δημοτικήν περιφέρειαν».

«πάσα περαιτέρω βραδύτης καθίσταται αδικαιολόγητος και συνεπάγεται σπουδαίαν ευθύνην κατά των υπαιτίων της παραλήψεως καθήκοντος υπό του νόμου επιβαλλομένου»³⁸⁹.

Εκτός από την παραπάνω συλλογική εποπτεία της εκπαίδευσης, ο Νόμος του 1881 προέβλεψε και μονομελή όργανα άσκησης εποπτικού έργου για δασκάλους και μαθητές: τους εξεταστές οι οποίοι ορίζονταν από τις εφορείες των οικείων τμημάτων.

Οι εξεταστές αυτοί ήταν υποχρεωμένοι να υποβάλλουν «έκθεσιν περί της καταστάσεως των σχολείων εις των οποίων τας εξετάσεις παρευρέθησαν». Επιπλέον, όμως, σύμφωνα με το σχετικό αρχειακό υλικό, οι εξεταστές πρότειναν συχνά, με βάση τις εκθέσεις τους³⁹⁰ ακόμη και την απόλυση δασκάλων «εάν αι κατά αυτών αιτιάσεις των δημοτικών και επαρχιακών εφορειών στηρίζονται εις αποχρώντας λόγους»³⁹¹ όπως επίσης και τον έπαινό τους. Στηριζόμενη σ' αυτήν την διάταξη του Νόμου η Επαρχιακή Εφορία Σητείας ζήτησε στα πλαίσια της αύξησης της αποτελεσματικότητας της εκπαιδευτικής διαδικασίας «να παυθώσιν οι ανικανότεροι των δημοδιδασκάλων, ων τα ονόματα θα σας υποβάλωμεν προσεχώς και ν' αντικατασταθώσιν υπό μάλλον ικανών»³⁹². Στα πλαίσια της ίδιας πολιτικής η Δημογεροντία παραχώρησε δωρεάν κατοικία στον Γυμνασιάρχη Νεαπόλεως «προς αμοιβήν των εκδουλεύσεων ας προσφέρει και εν τω μέλλοντι θέλει προσφέρει εις τον τόπον και την φροντίδαν και τους κόπους ους

³⁸⁹ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ. 671/16-3-1883.

³⁹⁰ Προς την αξιότιμον τμηματικήν Εφορείαν Λασηθίου

Συμμορφωθέντες προς την παράκλησιν υμών παρέστημεν εις τας εξετάσεις της Δημοτικής Σχολής Βραχασίου. Καθ' ην εσχηματίσαμεν γνώμην τα αποτελέσματα αυτών υπήρξαν αρκούντως ευάρεστα. Ο διδάσκαλος της σχολής ταύτης κ. Κωνστ. Τζαμπαρλάκης φαίνεται ότι, μεθ' όλα τα προσκόμματα, τα οποία, ως επί το πολύ, εις τα εν τοις χωρίοις σχολεία παρουσιάζονται, ως εκ της ελλείψεως πολλών απαιτουμένων εις αυτά και εκ της ατάκτου των μαθητών φοιτήσεως, περί των δυστυχώς ήκιστα μεριμνώσι οι αρμόδιοι, ηργάσθη μετά πολλής και φιλοτιμίας και επιμελείας. Προσπαθήσας να συμμορφωθώ, όση αυτώ δύναμις προς το νέον παιδαγωγικόν σύστημα κατώρθωσεν ν' αποφέρει ικανούς καρπούς εκ της εργασίας του. Οι μαθηταί όλων των τάξεων απήντησαν μετά πολλής ευστοχίας εις πάσαν ερώτησιν αποτεινομένην αυτοίς είτε υπό του διδασκάλου είτε υπ' άλλου τινός. Μεγάλη πρόοδος παρετηρήθη εις το μάθημα της γυμναστικής καθ' όν οι μαθηταί εξετέλεσαν πολλές και δυσκόλους κινήσεις μεθ' ικανής δεξιότητος και επιτυχίας. Ευχής έργον θα ήτο εάν το σπουδαίον τούτο μάθημα, το ου μόνον το σώμα αλλά και την ψυχήν ανδρίζον, επεβάλλετο και εις άπαντα τα σχολεία ανώτερα και κατώτερα του ημετέρου Τμήματος.

Τας ολίγας ταύτας κρίσεις εθεωρήσαμεν καθήκον ημών να υποβάλλωμεν υμίν, το μεν, όπως ικανοποιήσωμεν τον διδάσκαλον τον μετά πολλού ζήλου εργασθέντα, το δε όπως εκληρώσωμεν τύπον, όνπερ θα ευχόμεθα να ηκολούθουν και πάντες οι άλλοι οι δι' ομοίας εντολής επιφορτισθέντες, διότι ούτω θα εξακριβούτο η αληθής κατάστασις της παρ' ημών δημοτικής εκπαιδεύσεως.

Εν τούτοις διατελούμεν μετά της προς ημάς εξαιρέτου ημών υπολήψεως

Όλωσ υμέτεροι

Ι. Ε. Παπαδάκης, Ι. Π. Παπαδάκης, Ε. Συγγελάκης.

³⁹¹ Νόμος του 1881 άρθρα 30-31

³⁹² Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με χρονολογία 10-6-1884.

καταβάλλει υπέρ της παιδείας περιπλέον της συμφωνίας του» λαμβάνοντας υπόψη της το γεγονός ότι ο Γυμνασιάρχης Π. Βρυώνης «ουχί μόνον την διεύθυνσιν και επιτήρησιν του Γυμνασίου ανέλαβεν αλλά δε λείπει καθ' εκάστην να επιβλέπη και τα λοιπά Σχολεία Ελληνικόν, Παρθεναγωγείον, και Δημοτικόν»³⁹³.

4.3.6 Ο ρόλος της Τοπικής Αυτοδιοίκησης

Η αναγκαιότητα της καθιέρωσης του θεσμού των δήμων ήταν τέτοια εκείνη την περίοδο ώστε η θέσπιση δημοτικού νόμου αποτελούσε ένα από τα ακύρια αιτήματα των χριστιανών επροσώπων που είχαν εισέλθει στη Χαλέπα το 1878³⁹⁴. Ο δημοτικός θεσμός δεν θα επιβαλλόταν εκ των άνω, αλλά θα διαμορφωνόταν με βάση τη γνώση και την εμπειρία των εκπροσώπων της τοπικής κοινωνίας και κατά συνέπεια θα ανταποκρινόταν στις ιδιαίτερες ανάγκες του τόπου. Σύμφωνα με τον πρώτο Δημοτικό Νόμο³⁹⁵ ο οποίος ψηφίστηκε μετά τη σύμβαση της Χαλέπας και ο οποίος από την μια μεριά καθιέρωσε τους Δήμους³⁹⁶ ως μονάδες «ανήκουσες εις το διοικητικόν της νήσου

³⁹³ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ 336/20-11-1884.

³⁹⁴ Σταυράκης Ν., ό.π., σελ. 166.

³⁹⁵ Με βάση τις διατάξεις του πρώτου Δημοτικού Νόμου στο Διαμέρισμα του Λασιθίου συστάθηκαν 20 Δήμοι, 6 στην επαρχία Μεραμβέλλου (Νεαπόλεως, Βραχασίου, Χουμεργιάκου, Φουρνής, Κρυτζάς και Σπιναλόγκας), 2 στην Επαρχία Λασιθίου (Τζερμιάδων και Ψυχρού), 5 στην Επαρχία Σητείας (Λιμένος, Τουρλωτής, Ρουκάκας, Καρυδίου και Χανδρά), 4 στην Επαρχία Ιεράπετρας (Ιεραπέτρου, Κάτω Χωρίου, Καβουσίου και Αγίου Βασιλείου).

³⁹⁶ Στο διαμέρισμα του Λασιθίου ιδρύθηκαν τότε οι παρακάτω δήμοι:

«Δήμος Νεαπόλεως: Νεάπολις (έδρα της διοικήσεως, της επαρχίας και του Δήμου), Αμυγδαλόλακκο, Πέτρο, Άγιο Αντώνιο, Σούβλο, Αμυγδαλιά, Φινοκαλιά, Αγαλιανού, Πατσόπουλο, Αγία Σοφία, Μακρογέννησσα, Ομφαλιά, Περάμπελα (2288), Βουλισμένη (670), Μονή Περάμπελα (10), Μονή Κουφή Πέτρα (4), Φυλακές Διοικήσεως Λασηθίου (31).

Δήμος Σπιναλόγκας: Σπιναλόγκα, νήσος (1112).

Δήμος Φουρνής: Καστέλλι (έδρα Δήμου), (453), Κάτω Χωριό (452), Απάνω Χωριό (258), Πιναίς (179), Ελούντα (504), Βρουχάς (338), Σκινιάς (342), Καρύδι (195), Δωριαίς (116), Σύρμεσο, Απάνω Λούμας, Κάτω Λούμας, Σέλλαις (252), Μονή Κεράμου (7), Μονή Δωριαίς (6), Μονή Καρδαμουτσα (10), Μονη Αρέτι (2).

Δήμος Χουμεριάκου: Χουμεριάκος (έδρα Δήμου), (759), Λίμναις (796), Λουσέστοο, Δράκου, Αγία Πελαγιά, Δύο Πρίνοι, Ελληνικά, Κατσίκι (204), Όζω Λακόνια (203), Βρύσες, Αρκουδάς, Ρουσσαπιδιά, Τζένια, Γαιδούρω (503). Αμυγδαλοι (1 13), Πλατυπόδι (118), Νικηθιανό (184), Μονή Κρεμαστά (22).

Δήμος Βραχασίου: Βραχάσι (έδρα Δήμου), (1333), Μίλατος (431), Λατσίδα (746), Μονή Άγιος Γεώργιος Βραχασώτης (6).

Δήμος Κρητσάς: Κρητσά (έδρα Δήμου), (2071), Κρούστας (345), Πρίνα (269), Καλό Χωριό (342), Άγιος Νικόλαος (95), Μέσα Λακόνια (119), Τάπαις (93), Μονή Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος (8).

Δήμος Τζερμιάδων: Τζερμιάδων (έδρα Δήμου), (901), Λαγού, Πινακιανό (141), Φαρσάρω, Μαρμακέτω (265), Άγιος Κωνσταντίνος (380), Μέσα Ποτάμοι (203), Όζω Ποτάμοι (242), Μέσα Λασηθί (449), Μονή Κρουσταλλένια (30).

Δήμος Ψυχρού: Ψυχρό (έδρα Δήμου), (333), Πλάτη (279), Γεροντομουρί (149), Μετόχι (146), Μαγουλάς (161), Καμινάκι (314), Αβρακόντες (227), Κουδουμαλιά (131), Πλαθιανό (285), Άγιος Γεώργιος (384), Μονή Ζωοδόχος Πηγή Βιδιανού (10).

σύστημα» έχοντας «*χαρακτήρα διοικητικών*» και από την άλλη προέβλεψε αυτή την φορά την άμεση εκλογή των δημοτικών αρχόντων από τον λαό, ο δήμαρχος προβλεπόταν ότι μπορούσε «*να συγκαλή, όταν κρίνη αναγκαίον, το δημοτικόν συμβούλιον και να θέτη υπό συζήτησιν και επιψήφισιν εκείνου, υπό την επικύρωσιν δε του Γενικού Διοικητού, παν ζήτημα αναγόμενον εις την δημοτικήν εκπαίδευσιν*». Ορίστηκε επίσης, ότι «*η σύστασις και συντήρησις δημοτικών σχολείων θέλει είσθαι το κύριον μέλημα των δημοτικών συμβουλίων. Εις τίνα χωρία των επαρχιατικών δήμων θα συσταθώσι σχολεία και οπόσα δι' έκαστον πρέπει να διατίθενται ποσά είναι έργον αυτών*»³⁹⁷.

Βέβαια η ανάμειξη των Δημοτικών Αρχών στην εκπαιδευτική διαδικασία θεωρούνταν συχνά ότι δημιουργούσε προβλήματα όπως προκύπτει και από έγγραφο του δασκάλου της Δημοτικής Σχολής Αχλαδίων στο οποίο εξέφραζε την απογοήτευσή του για την διαδικασία θεώρησης μιας έκθεσής του από την Δημοτική Εφορία. Έτσι, αποφάσισε να στείλει προς την Τμηματική Εφορεία την έκθεσή του αθεώρητη αναφέροντας ότι «*προς τούτοις πάσα μου έκθεσις δεν τυγχάνει ευμενούς υποδοχής προς επικύρωσιν αυτής ως μη περιλαμβάνουσα δήθεν τας ανάγκας. Διό η παρούσα τυγχάνει*

Δήμος Βιάννου: Απάνω Βιάννος (έδρα Δήμου), (1253), Κάτω Βιάννος (307), Χόντρος (424), Βαχός (179).

Δήμος Αγίου Βασιλείου: Άγιος Βασίλειος (έδρα Δήμου), (407), Κρεβατάς (107), Κεφαλοβρούσι (206), Αμυρά (586), Συκολόγος (381), Καλάμι (344), Πεύκος (366).

Δήμος Μουρνιών: Μουνιαίς (έδρα Δήμου), (308) Μύθοι (346), Χριστός (381), Παρσάς (210), Γδόχια (296), Μύρτος (127), Ρίζα (174), Κάτω Σύμη (371).

Δήμος Ιεραπέτρου: Ιεράπετρος (έδρα Επαρχίας και Δήμου), (2539), Κεντρί (585), Μακρηληά (36), Μεσελέροι (174), Καπίστρι (83), Γιαννίτσι (185), Κεφάλι (554), Μονή Φανερωμένη (14).

Δήμος Κατωχωρίου: Κάτω Χωριό (έδρα Δήμου), (564) Απάνω Χωριό (385), Πισκοπή (297), Άγιος Ιωάννης (340), Μονή Παπλινού (1).

Δήμος Ανατολής: Ανατολή (έδρα Δήμου), (588) Άγιος Γεώργιος Λουτράς (122), Καλαμαύκα (458), Μάλαις (769), Καλογέροι (92), Μονή Εξακουστή (10).

Δήμος Καβουσίου: Καβούσι (έδρα Δήμου), (955) Μοναστηράκι (68), Βασιλική (229).

Δήμος Λιμένος Σητείας: Λιμήν Σητείας (έδρα Επαρχίας και Δήμου), Πετράς (570), Πισκοκέφαλο (634), Κάτω Πισκοπή (159), Σκοπή (539), Χαμέζι (319), Ρίζα (49), Παρασπόρι (224), Αχλάδα (358), Κυμουριώτου (60), Σκλαβεδιάκου (29), Αγιά Φωθιά (84), Ρούσσα Εκκλησιά (188), Μαρνιά (165), Απάνω Πισκοπή (108), Σωτείρα (60), Σκορδίλλω (69), Τούρτουλοι (159), Σαντάλι (54), Σφακιά (83), Ζου (48).

Δήμος Τουρλωτής: Τουρλωτή (έδρα Δήμου), (320) Σφάκα (461), Λάστρος (483), Μετόχια Τουρλωτής (447), Μέσα Μουλιανά (486), Όξω Μουλιανά (678). Δήμος Καρυδίου: Καρύδι (έδρα Δήμου), (288), Μαγκασά (142), Χώνος (26), Παληό Μιτάτο (50), Ξερολίμνη (88), Μισιργιού (90), Κατσιδόνι (143), Σίτανος (168), Παληόκαστρο (143), Χοχλακιάς (59), Αζοκέραμος (126), Κελλάρια (100), Αδράβαστοι (75), Κλησιδι (37), Ζάκρος (274), Μονή Τοπλού (82).

Δήμος Ρουκάκας: Ρουκάκα (έδρα Δήμου), (554), Ορνό (360), Λάπιθος (79), Στραβοδοζάρι (421), Γρας (425), Πεύκοι (318), Δάφνη (291), Άγιος Μάμας (41), Κρυγιά (220).

Δήμος Χαντρά: Χαντράς (έδρα Δήμου), (487), Αζάλι (17), Μαρουλά Μετόχι».

³⁹⁷ Κρητικού Κώδικος..., ό.π. σελ. 50.

ούσα ανεπικύρωτος καθότι δεν ανέχομαι να διέρχεται υπό τας χείρας πλείστων πάσα μου έκθεσις οίτινες μέλλουσιν να γνωμοδοτήσωσι επομένως αν τω όντι έχει καλώς ή όχι, ώστε να είναι αξία επικυρώσεως. Δις επεστράφη μοι η προ καιρού αποσταλείσα έκθεσις, όπως συντάξω καλλιτέραν και αρεστήν αυτώ. Εγώ δε λόγιος δεν είμαι, καθόσον δύναμαι εκτελώ το καθήκον μου και αναλόγως των δυνάμεών μου»³⁹⁸.

4.3.7 Διαμαρτυρία της Δημογεροντίας Λασιθίου για τη σύσταση της Τμηματικής Εφορείας

Για τον περιορισμό, όμως, των εκπαιδευτικών της αρμοδιοτήτων, η Δημογεροντία Λασιθίου διαμαρτυρήθηκε έντονα με έγγραφό της προς τον Διοικητή του Τμήματος Λασιθίου επικαλούμενη την υποδειγματική οργάνωση και λειτουργία των σχολείων κατά την προηγούμενη περίοδο και τονίζοντας ιδιαίτερα ότι «*Η ην αποτελούμενη Δημογεροντία ενεργούσα επί τη βάσει του Διοργανισμού των εν Κρήτη Ιερών Μονών έχει υπό την επίβλεψιν και τα διάφορα εν τω τμήματι ανώτερα εκπαιδευτικά καταστήματα και εφρόντιζεν εγκαίρως προ της λήξεως εκάστω σχολικού έτους περί της εξερέσεως και του διορισμού των αρμοδίων διδασκάλων εν τοις καταστήμασι ταύτοις, αλλ' ο υπό της τελευταίας Γεν. των Κρητών Συνελεύσεως ψηφισθείς και υπό της Γεν. Διοικήσεως εκτελέσιμος δι' εγκυκλίου από τις 24 Ιουνίου κηρυχθείς περί παιδείας των χριστιανών νόμος αίρων από της Δημογεροντίας πάσαν επίβλεψιν επί των εν λόγω καταστημάτων, τίθησιν του λοιπού την περί τούτων φροντίδαν εις την υπό του ιδίου Νόμου οριζομένης τμηματικής Εφορείας, των οποίων η σύστασις δέον κατά την υπ' αριθμ. 31 και ημερομηνίας 19 Ιουλίου 1881 εγκύκλιον της Γεν. Διοικήσεως Κρήτης όπως είναι ήδη τετελεσμένη. Εκ τούτων λοιπόν ορμώμενη η ην αποτελούμενη Δημογεροντία καθήκον αυτής εθεώρησεν ως τέως διαχειρίστρια της εν τω Τμήματι Παιδείας όπως υποβάλη τη υμετέρα ενδοξότητα τα κάτωθι: επειδή εξ όσων έχομεν δεδομένων καθίσταται αναγκαία η επίσπευσις των εκλογών της τμηματικής Εφορίας ίνα επιληφθή αύτη περί του καταρτισμού των αναγκαίων σχολείων και ιδία των Ελληνικών και προβή όσον τάχιστον εις τους διορισμούς των διδασκάλων, διότι οι τέως υπό της δημογεροντίας διωρισμένοι*

³⁹⁸ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με χρονολογία 12-1-1884.

αγνοούμεν εάν θα επαρκέσωσι ή και έχωσιν την πρόθεσιν να υπηρετήσωσιν εκ νέου ή θα απέλθωσιν εις αλλοδαπήν προς εξακολούθησιν των σπουδών τους και ότι θα γίνη ανάγκη να προσκληθώσιν έτεροι εξ άλλων επαρχιών ή εκ του εξωτερικού, το τοιούτον δε δεν θα είνε ευχερές ως η πολυετής πείρα edίδαξεν ημάς, εάν παρέλθη η πρώτη του Αυγούστου δεκεπενθημερία, διότι εκείνοι οι οποίοι έχουσι την πρόσθεσιν να υπηρετήσωσιν ως διδάσκαλοι φροντίζουσιν εγκαίρως περί της αποκαταστάσεώς των, αλλά και εάν επί τέλους εξευρεθώσιν οι τοιούτοι παρακαίρως θα εκμεταλλευθώσιν την ανάγκην και θα έχωσι υπερβολικάς απαιτήσεις και επειδή τέλος εκ τούτων προκύπτει ότι αυτό το συμφέρον της κοινότητος απαιτεί ταχείαν επί του προκειμένου ενέργειαν, εθεωρήσαμεν καθήκον ημών ως τέως διαχειριστάι και επόπται της παιδείας εν τω Τμήματι να αναφέρωμεν »³⁹⁹. Παρά τη διαμαρτύρηση, όμως, αυτή, και την κινδυνολογία ο Νόμος του 1881 εφαρμόστηκε κανονικά και έτσι στις 23 Αυγούστου του 1881 συστήθηκε η Τμηματική Εφορία στη σύνθεση της οποίας συμμετείχαν εκτός από τον επίσκοπο Πέτρας και οι εξής: Κωνστ. Σφακιανάκης, πρώην διοικητής Λασιθίου από το Μεραμπέλλο, ο Νικόλαος Λιμνιωτάκης έμπορος από την έδρα της Διοικήσεως, ο Μιχ. Παναγιωτάκης από το Λασιθί, ο Χ. Περάκης, πρωτοδίκης από την Ιεράπετρα, ο Ιωαν. Βατσάκης από την Σητεία και ο Γ. Μανουσάκης, κτηματίας από την Αρκαδία.

Έτσι, η Τμηματική Εφορεία Λασιθίου παρά τις αντιδράσεις που προκάλεσε η σύστασή της επικαλέστηκε τον εκπαιδευτικό νόμο και θεώρησε καθήκον της «την πιστή εφαρμογή του» οριοθετώντας σε μια από τις πρώτες συνεδριάσεις της τα καθήκοντα και τις αρμοδιότητές των Δημοτικών Εφορειών: «θα εννοήσητε τον κοινωφελή της διανοητικής αναπτύξεως σκοπόν ον προώρισται να παραγάγει εν τω τόπω ο Νόμος ούτος και τα καθήκοντα άτινα επιβάλλονται εις υμάς προς επίτευξιν του ιερού τούτου σκοπού άνευ της εφαρμογής του οποίου ο Νόμος θέλει καταστή νεκρόν γράμμα ουδέν απολύτως δυνάμενος να επιφέρη αίσιον και ευάρεστον αποτέλεσμα»⁴⁰⁰. Στη συνέχεια η Τμηματική Εφορεία ενήργησε γρήγορα ζητώντας να της υποβληθούν αμέσως στατιστικά στοιχεία αναφορικά με τον αριθμό των μαθητών, τις τάξεις που μπορούσαν να συγκροτηθούν και τους δασκάλους που διέθεταν τα νόμιμα προσόντα για να διοριστούν και προχώρησε στην συγκρότηση της Διαρκούς Εξεταστικής Επιτροπής⁴⁰¹.

³⁹⁹ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ. 425/ 10-8-1881.

⁴⁰⁰ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ. 01,02,03/ 25-8-1881.

⁴⁰¹ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ. 4/25-8-1881.

4.3.8. Θεσμοθέτηση εξετάσεων για δασκάλους και μαθητές

Στο θέμα των εξετάσεων ο νόμος του 1881 όριζε ότι οι δημόσιες εξετάσεις για τα δημοτικά σχολεία θα γίνονταν στο τέλος Ιουλίου, στα ελληνικά μέσα Ιουλίου, ενώ στα γυμνάσια στα μέσα Ιουνίου. Στο σημείο αυτό καθιερώθηκε πια και νομικά μια συστηματική δραστηριότητα που είχε καθιερωθεί και με τον κωνονισμό του 1870 και παρακολουθούσε τις εξετάσεις ως αναπόσπαστο μέρος τους. Η διαδικασία της εξέτασης ήταν δημόσια δημιουργώντας πια με την ανακύκλωσή της στον χρόνο μια κανονικότητα που ξεπερνούσε την καθημερινότητα του σχολείου, περιγραφόταν εξαντλητικά στον Τύπο και περιελάμβανε δύο μέρη. Στο πρώτο ο δάσκαλος έκανε ένα απολογισμό της ετήσιας εργασίας του με αναφορά στη μορφή διδασκαλίας, στα μαθήματα, στο σχολικό κτήριο και στην πρόοδο των μαθητών. Στο δεύτερο οι ίδιοι οι μαθητές παρουσίαζαν δείγματα της προόδου τους⁴⁰².

Στις εξετάσεις που πραγματοποιήθηκαν στις 19 Ιουνίου 1883 *«παρευρέθησαν η Α.Θ. ο Επίσκοπος Πέτρας, η Α. Ε. ο Διοικητής Λασιθίου, ο αξιότιμος πρόεδρος του Πολιτ. Τμήματος του Πρωτοδικείου Λασιθίου, οι κ.κ.Τμημ. Έφοροι και τίνες εκ των άλλων πολιτών»*. Μετά το πέρας της *«νενομισμένης θρησκευτικής τελετής»* ο καθηγητής κ. Κώνστας *«απήγγειλε λόγον σχοινοτενή περί της εγγένη μεν, ιδία δε περί της μέσης ή Γυμνασιακής παιδείσεως, ομιλήσας και συστήσας εν τέλει εις την Δημογεροντίαν την κατάρτισιν ολοκλήρου του Γυμνασίου. Ακολούθως ήρξαντο αι εξετάσεις των μαθητών. Αι απαντήσεις αυτών ήσαν όλως εύστοχοι, άπαν δε το ακροατήριον απήλθεν αποκομίζον καλώς εντυπώσεις»*.

Οι αντίστοιχες εξετάσεις στο Ελληνικό Σχολείο πραγματοποιήθηκαν στις 30 Ιουνίου. Στις εξετάσεις αυτές *«το ακροατήριον ήτο πλήρες. Τόσαύτη συρροή ην πρωτοφανής. Και εν πρώτοις μεν ο διευθυντής κ. Ν. Ευσταθίου απήγγηλε σπουδαίον λόγον εν ω δια μακρών ανέπτυξε το ευμέθοδον του νέου γερμανικού συστήματος και ωμίλησε περί των βελτιώσεων της παρ' ημίν δημοτικής παιδείσεως. Είτα δε ήρξαντο αι εξετάσεις των μαθητών. Αύται περιτράνωσ απέδειξαν το ευμέθοδον όντως του συστήματος και την άοκνον επιμέλειαν, μεθ' ης ο διευθυντής ειργάσθη, προσέτι δε ότι και τα δύο ταύτα συνυπάρξαντα κατά το λήξαν ήδη σχολικόν έτος αφθόνους και αγλαούς*

⁴⁰² Βαβουλέ Π., «Εικόνες από τα σχολεία μας κατά τα τελευταία χρόνια της τουρκοκρατίας στην Κρήτη», *Κρητική Εστία*, 1949, τ.4

απέφεραν τους καρπούς. Πλην των τακτικών μαθημάτων ήτοι των ελληνικών, της ιεράς ιστορίας και κατηχήσεως, των μαθηματικών, γεωμετρίας και αριθμητικής, της γεωγραφίας και της ελληνικής ιστορίας, εις α οι μαθηταί ευστοχότατα απήντησαν, εις μεν τα ελληνικά ευχερώς εξηγήσαντες, συντάζαντες και τεχνολογήσαντες, εις δε τα μαθηματικά δια της απταιίστου λύσεως διαφόρων προβλημάτων και εις τα λοιπά δια θαυμαστών απαντήσεων αποδείξαντες ότι ενευτώθησαν εις τον νουν των όσα παρεδόθησαν. Πλην τούτων κατά τα οποία οι μαθηταί εν πολλοίς απεδείχθησαν ισοδυναμούντες τοις μαθηταίς του Σχολαρχείου, παρέστησαν προσέτι μετ' απεριγράπτου επιδεξιότητος παιδικόν δραμάτιον «Το σπαθί του παππού» επικαλυφθέν με ενθουσιώδεις χειροκροτήσεις [...]»⁴⁰³.

Με αφετηρία τις κανονικότητες που εγκαθιστούσαν οι δημόσιες εξετάσεις, ακόμη και ο ανοικτός χαρακτήρας αυτών των εκδηλώσεων δημιουργούσε μια νέα σχέση των κοινωνικών στρωμάτων με τους νεωτερικούς θεσμούς επιτρέποντας την δημιουργία μιας νέας εμπειρίας στον ημιαστικό και τον αστικό χώρο και την ανάπτυξη νέων κοινωνικών σχέσεων και μορφών κοινωνικότητας. Επιπλέον, η ευρεία συμμετοχή του κοινού ανακύκλωνε και ενίσχυε την εμβέλεια νέων πολιτισμικών συμπεριφορών σε σχέση με την οργάνωση του προσωπικού χρόνου, τις χειρονομίες, την ενδυμασία κ.λ.π. ενώ παράλληλα η συγκίνηση αποτελούσε όρο μέθεξης όσων συμμετείχαν εκδηλώνοντας τα συναισθήματα⁴⁰⁴. Οι δημόσιες εξετάσεις επισφράγιζαν τον κοινοτικό προσανατολισμό του σχολείου μετατρέποντας το εκπαιδευτικό θεσμό σε μια δημόσια κοινοτική υπόθεση καθώς το σχολείο καταγραφόταν ως ένας χώρος το μέλλον του οποίου αφορούσε το σύνολο της κοινότητας και όχι μόνο τους γονείς και τους μαθητές. Η δυνατότητα παρουσίας του κοινού στις εξετάσεις δεν παρεχόταν απλώς χάριν της περιέργειας, αλλά μετέφερε το δικαίωμα του ελέγχειν την εκπαιδευτική διαδικασία. Πρόκειται για μια νέα σχέση η οποία προκύπτει ακριβώς ως μεταφορά ενός δικαιώματος που απορρέει από την συμμετοχή σε μια κοινότητα, η οποία αποδίδει στην εκπαίδευση μεγάλη σημασία. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι το στοιχείο της συμμετοχής του κοινού στις εξετάσεις έτεινε να εξισώνει διαφορετικά υποκείμενα, τα οποία διαμόρφωναν μια αίσθηση της συνοχής και της κοινότητας ως «φυσικής»

⁴⁰³ Εφημ. *Μίνως*, 9 Ιουλίου 1883

⁴⁰⁴ Εξερτζόγλου Χ., «Μετά Μεγάλης Παρατάξεως: συμβολικές πρακτικές και κοινοτική συγκρότηση στις αστικές ορθόδοξες κοινότητες της ύστερης οθωμανικής περιόδου», στο περ. *Τα Ιστορικά*, τ. 16^{ος}, τεύχ. 31, σσ. 349-380.

μονάδας, αντανακλώντας μια κοινή συνείδηση και νομιμοποιώντας τους εκπαιδευτικούς θεσμούς. Η μεγάλη δημοσιότητα ανακύκλωνε επίσης κάθε χρόνο μια συζήτηση στην κοινότητα για τα μεγάλα προβλήματα και τις προοπτικές της εκπαίδευσης με τρόπο που να αναδεικνύει την εκπαίδευση ως βασικό κοινοτικό πρόβλημα.

4.3.9 Τα οικονομικά της εκπαίδευσης

Ο Νόμος του 1881 όρισε κοινούς πόρους για τα χριστιανικά σχολεία ως εξής:

«Α) εκ της ετησίως υπό της συνελεύσεως ψηφιζομένης υπέρ των σχολείων πιστώσεως. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφέρουμε ότι ήδη από το 1878 ή Κρήτη είχε αποκτήσει το δικαίωμα να συντάσσει δική της προϋπολογισμό. Τα έσοδά του προέρχονταν κατά μέγιστο μέρος από το φόρο της δεκάτης επί των γεωργικών προϊόντων και κατά δεύτερο λόγο από τις προσόδους των τελωνείων και τα διάφορα άλλα τέλη κ.λ.π.

Β) εκ του υπέρ της δημοσίας εκπαιδεύσεως διατιθεμένων ετησίων τόκων του κοινωφελούς ταμείου

Γ) εκ 500000 γροσίων τα οποία διατίθενται υπέρ της δημοσίας εκπαιδεύσεως εκ του ημίσεως των από της συστάσεως του κοινωφελούς ταμείου ολικών ωφελειών αυτού.

Δ) εκ των επί των μισθών των υπαλλήλων κρατήσεων».

Εκτός, όμως, από τους κοινούς πόρους που κάλυπταν όλα τα σχολεία, είχαν οριστεί και μερικοί για τα σχολεία της κάθε διοικήσεως οι οποίοι ήταν:

«Α) τα λαμβανόμενα εκ των μοναστηριακών προσόδων

Β) οι επί των επιτηδευμάτων και των οικοδομών φόροι.

Γ) τα δικαιώματα εγγραφών, ενδεικτικών και απολυτηρίων».

Κατά την πρώτη εφαρμογή του νόμου το διαμέρισμα του Λασιθίου ήταν το μόνο στο οποίο ψηφίστηκαν «εισπραχθησόμενα ποσά» από τους κατά τόπους Δήμους προς όφελος της παιδείας. Ο Γενικός Διοικητής Κρήτης Ι. Φωτιάδης επαίνεσε προς τούτο τις αρχές του «*Διαμερίσματος Λασιθίου*»⁴⁰⁵ και αξίωσε από τις υπόλοιπες διοικήσεις,

⁴⁰⁵ Τα εισπραχθέντα ποσά υπέρ της παιδείας από τους δήμους του Τμήματος Λασιθίου κατά επαρχία ήταν για το οικονομικό έτος 1884 τα παρακάτω: «*Επαρχία Μεραμπέλλου: 20900 γρ., Επαρχία Λασιθίου: 4000 γρ., Επαρχία Αρκαδίας: 7600 γρ., Επαρχία Ιεράς: 5100 γρ., Επαρχία Σητείας: 12550 γρ.*», Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με χρονολογία 1884.

δίνοντας «νέαν προθεσίαν ενός μηνός» να «καταβληθή μέριμνα περί την εκτέλεσιν του έργου τούτου δραστηρίως»⁴⁰⁶.

Σημαντική πηγή εσόδων για τα σχολεία ήταν ακόμη και οι πιστώσεις που προέρχονταν από τους τόκους του Κοινοφελούς Ταμείου. Από το ταμείο αυτό η Δημογεροντία Λασιθίου έλαβε για το σχολικό έτος 1881-82 40000 γρ⁴⁰⁷. Για το σχολικό έτος 1886-87 διατέθηκαν στο Τμήμα Λασιθίου 25226,25 γρ⁴⁰⁸. Όσο αφορά τα έσοδα από τη φορολογία των επιτηδευμάτων και των οικοδομών υπάρχουν στοιχεία μόνο για δύο σχολικά έτη. Το έτος 1881-82 το ποσό αυτό ήταν 9847 γρ. ενώ το επόμενο έτος 11096 γρ⁴⁰⁹. Τέλος, αναφορικά με τα έσοδα από την έκδοση τίτλων σπουδών, η Χριστιανική Τμηματική Εφορεία Λασιθίου καθόρισε για το 1886 το ύψος των τελών ως εξής⁴¹⁰:

1. Απολυτήριο Γυμνασίου 67,5 γρ.
2. Ενδεικτικό Γυμνασίου 22,5 γρ.
3. Απολυτήριο Ελληνικού Σχολείου 22,5 γρ.
4. Ενδεικτικό Ελληνικού Σχολείου 11,5 γρ.
5. Απολυτήριο Δημοτικού Σχολείου 10 γρ.
6. Ενδεικτικό Δημοτικού Σχολείου 5 γρ.

Στο σημείο αυτό αξίζει να επισημανθεί ότι σε κάποιες περιπτώσεις οι διευθυντές των σχολείων αρνούσαν να εισπράξουν τα ποσά αυτά επικαλούμενοι τον δωρεάν χαρακτήρα της εκπαίδευσης. Αυτό συνέβη το 1895 και στην ελληνική σχολή Νεαπόλεως⁴¹¹. Την συνολική οικονομική κατάσταση του εκπαιδευτικού συστήματος στο διαμέρισμα του Λασιθίου μετά την εφαρμογή του πρώτου εκπαιδευτικού Νόμου μας την δίνει μια σχετική αναφορά της Δημογεροντία και της Τμηματικής Εφορίας προς το Πανεπιστήμιο Αθηνών. Σύμφωνα με την αναφορά «πάντα τα εκπαιδευτικά ταύτα καταστήματα ένθα φοιτώσιν υπέρ τους τετρακισχιλίους μαθητάς, διατηρούνται εκ των προσόδων της μοναστηριακής περιουσίας και εκ του μικρού ποσού όπερ αναλογεί εις το ημέτερον Τμήμα εκ του εν τω προϋπολογισμώ της Κρήτης αναγραφόμενου ετησίως κονδυλίου υπέρ της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως. Αλλ' οι πόροι ούτοι δεν είναι επαρκείς δια

⁴⁰⁶ Εφημερίς της Γενικής Διοικήσεως, 5/1/1882.

⁴⁰⁷ Α.Δ.Λ. απολογισμός εσόδων-εξόδων Τμηματικής Εφορείας Λασιθίου 30-11-1881

⁴⁰⁸ Α.Δ.Λ., έγγραφο με α.π. 99, 25-2-1889

⁴⁰⁹ Α.Δ.Λ., έγγραφο με α.π. 442/588, 8-6-1883.

⁴¹⁰ Α.Δ.Λ., έγγραφο χ.α.π. 9-9-1886. Στη συνεδρίαση της εφορείας συμμετείχαν: ο ιερέας Γ. Σέργιος, ο Ν. Διαμαντάκης, ο Εμμ. Λυδάκης, ο Μ. Σφακιανάκης, ο Ζ. Παπαδάκης και ο Δ. Χατζηδάκης.

⁴¹¹ Α. Χ. Δ.Λ. έγγραφο με α.π. 19, 2-10-1895.

την συντήρησιν τουσούτων εκπαιδευτηρίων και δια τούτο υποχρεούνται κατ' έτος αι Κοινοότητες να πληρώνωσιν προς κάλυψιν του παρουσιαζομένου ελλείμματος, υπέρογκα ποσά δι ων επιφορτίζεται ο πτωχός λαός, όστις όμως εν τη φιλομουσία του αρογγύστως υφίσταται τα βάρη τούτα προς ανάπτυξιν της παιδείας εν τω τόπω»⁴¹².

5. Μεταβολή των οικονομικών και κοινωνικών δεδομένων

Ο χαρακτήρας της οικονομίας στην περιοχή παρέμενε μέχρι την περίοδο εκείνη βασικά αγροτικός οριοθετημένος από μια πολυάριθμη αγροτική τάξη. Ωστόσο, πολλοί χριστιανοί είχαν αρχίσει να ασχολούνται με επαγγέλματα που άλλοτε ήταν προνόμιο μόνο των μουσουλμάνων. Οι μεταβολές αυτές στις παραγωγικές σχέσεις προκάλεσαν την ανατροπή των ως τότε καθιερωμένων κοινωνικών σχέσεων, δηλαδή διαφοροποίησαν τον χαρακτήρα της κοινωνίας και δημιούργησαν μια νέα συνείδηση και μια νέα ιδεολογία. Την δεκαετία 1889-1898 οι περισσότεροι μουσουλμάνοι εγκατέλειψαν τις εστίες τους και μεγάλα τμήματα της περιουσίας τους περιήλθαν στους χριστιανούς. Ακόμη και περιορισμένα κεφάλαια έδιναν την δυνατότητα σε έναν χριστιανό μικροϊδιοκτήτη να μεγαλώσει την περιουσία του, καθώς το τίμημα των ακινήτων προσδιοριζόταν από τη ρευστότητα της μεταβατικής αυτής εποχής⁴¹³. Χριστιανοί βιομήχανοι, έμποροι, δημόσιοι υπάλληλοι, ναυτικοί κ.λ.π. συνιστούσαν τα νέα ανερχόμενα κοινωνικά στρώματα. Στα στρώματα αυτά ανήκαν και οι χριστιανοί εκείνοι, οι οποίοι κάτω από διάφορες συνθήκες είχαν καταφέρει να συγκεντρώσουν στα χέρια τους σημαντικές εκτάσεις γης και να απασχολούνται «αποκλειστικώς εις την διεύθυνσιν αυτής»⁴¹⁴ χαρακτηριζόμενοι ως κτηματίες.

Η μετάβαση από την παραδοσιακή στη νέα κοινωνία, διαδικασία που άρχισε να κλονίζει οικονομικά και κοινωνικά την ενδοχώρα και κυρίως τον οικονομικό ιστό της Νεάπολης και να ισχυροποιεί τον Αγ. Νικόλαο, άρχισε να διαφαίνεται ήδη από το 1883. Το έτος αυτό «η Α. Εξ. ο Διοικητής Λασιθίου κ. Αξελός μετά του Διοικητικού Συμβουλίου κηδόμενοι περί της προόδου του λιμένος τούτου (σ. του Αγ. Νικολάου) απεφάσισαν προ διετίας, όπως τα δικαιώματα της ζυγίσεως (κανταριέ) Αγ. Νικολάου συμποσούμενα εις

⁴¹² Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με α. π. 329/13-11-1884.

⁴¹³ Ανδριώτης Νίκος, «Τα τελευταία χρόνια παραμονής των μουσουλμάνων στην Κρήτη και η αναχώρησή τους για την Τουρκία» στο (επιμ. Τσιστελικής Κωνσταντίνος) *Η Ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2007, σελ. 209.

⁴¹⁴ Σταυράκης, Ν., ό.π., σελ. 62.

γρ.7-10 χιλιάδας κατ' έτος δαπανώνται εις τας ανάγκας του λιμένος ούτω λοιπόν τη φροντίδι του δημαρχείου Κριτσάς εδαπανήθη εκ των δικαιωμάτων τούτων ανάλογον ποσόν προς κατασκευήν της προκυμαίας της Λίμνης». Πολύ πριν, με τον Οργανικό Νόμο του 1870, επιτράπηκε στους χριστιανούς να εγκαθίστανται στα παράλια οικοδομώντας αποθήκες και σπίτια⁴¹⁵. Από τότε ο Άγιος Νικόλαος γνώρισε ραγδαία ανάπτυξη εξαιτίας κυρίως του λιμανιού του το οποίο είχε ανακτήσει τη σημασία του μετά και την υποβάθμιση της σπουδαιότητας του Φρουρίου της Σπιναλόγκας. Στον Άγιο Νικόλαο εγκαταστάθηκαν σημαντικοί άνθρωποι από τα γύρω χωριά και κυρίως από την Κριτσά οι οποίοι μαζί με τους εθελοντές από τα Σφακιά οργάνωσαν το εμπόριο της περιοχής. Στον Άγιο Νικόλαο εγκαταστάθηκε τότε και ο Βραχασώτης αρχηγός των επαναστατών Κωνσταντίνος Σφακιανάκης, ο οποίος διεξήγαγε ευρύτατο εμπόριο με πολλές ευρωπαϊκές χώρες. Από τότε η εσωστρεφής εμπορική κίνηση της Νεάπολης άρχισε να αντιμετωπίζει τα όρια της και τα πρώτα της προβλήματα. Αντίθετα, το λιμάνι του Αγίου Νικολάου θεωρούνταν πια «κοινοφελέστατο έργο» «εκ της καλής ή κακής καταστάσεως του οποίου εξαρτάται η ανάπτυξις και η πρόοδος ή η στασιμότης και η κοινωνική απονέκρωσις»⁴¹⁶ και ένα «των καλλιτέρων λιμένων της Κρήτης, εξ ου ικανά προϊόντα οιον χαρούπια,ελαιόλαδον κ.λ.π. εξάγονται επί πλοίων ευρωπαϊκών μεγάλης χωρητικότητος». Η σημασία του λιμανιού ήταν τόσο σημαντική ώστε από πολύ νωρίς εκφράστηκε η άποψη για μεταφορά της πρωτεύουσας στον Άγιο Νικόλαο. «Θα ήτο δε και μεγίστη ωφελεία και δια το μέλλον του τόπου και δια τον λαόν του Τμήματος εάν ήθελεν αποφασισθή η μετάθεσις της έδρας της Διοικήσεως Λασιθίου εις Άγιον Νικόλαον»⁴¹⁷.

Το λιμάνι του Αγίου Νικολάου θα καταστεί από τις αρχές του 20ου αιώνα «ο πρώτος εμπορικός λιμίν των ανατολικών επαρχιών δι' ου εξάγονται προϊόντα χαρούπι, έλαιον και αμυγδαλόψυχα»⁴¹⁸. Ο Κρητικός Αστήρ επισήμανε ότι «η τοιαύτη εμπορική κίνησις οφείλεται κυρίως εις τους φιλοπροόδους εμπόρους του Αγίου Νικολάου, οίτινες δια της δραστηρίας αυτών εργασίας κατορθώνουσι να κρατούν εις τας χείρας των εμπόριον ανωτέρας αξίας άλλων εμπορικών κέντρων. Καλόν δε θα ήτο εάν ο εμπορικός σύλλογος Χανίων ελάμβανε πρόνοιαν προς συνεργασίαν των εμπόρων Χανίων μετά των

⁴¹⁵ Μ. Κοζύρη, *Το Λασιθι εις τον Αγώνα*, εκδ. Περιφερειακής Διοικήσεως Κρήτης, Άγιος Νικόλαος 1973

⁴¹⁶ εφημ. *Μίνως* 10-5-1883

⁴¹⁷ εφημ. *Μίνως*, 10-5-1883.

⁴¹⁸ περ. *Κρητικός Αστήρ*, ό.π.

του Αγίου Νικολάου». «*Η δε βιομηχανία*», συνέχισε ο Κρητικός Αστήρ, «σημαντικώς αυξάνει και καθημερινώς παρατηρείται εν γένει αύξησις παντός εμπορικού και βιομηχανικού κλάδου. Μεγάλως δε τιμά τον Άγιον Νικόλαον το εργοστάσιον της ελαιοπαραγωγής, εφάμιλλον των ευρωπαϊκών του κ. Κουνδούρου, ως και επίσης το της σαπυνοποιίας του κ. Συμινελάκη. Παρά την προκυμαίαν υπάρχει άγαλμά τι αρχαίων παριστών γυναίκα ήτις κατά τινα παράδοσιν λέγουσιν ότι είναι της Θεάς Αρτέμιδος». Η μεγέθυνση της σημασίας του Αγίου Νικολάου και η παρακμή της Νεάπολης σηματοδότησε παράλληλα την αλλαγή της σύμπτωσης της συλλογικότητας και την παρακμή των παλιών μορφών ύπαρξής της καθώς ο Άγιος Νικόλαος άρχισε να υπάρχει εν πολλοίς μέσω και δια των αναγκαίων νέων υλικών λειτουργιών του. Στο έξωθεν δεδομένο αστεακό περιβάλλον του Αγίου Νικολάου το κάθε συμφεροντούχο άτομο διάβαζε, ιεραρχούσε και χρησιμοποιούσε το χώρο με τα δικά του κριτήρια και για αποκλειστικό λογαριασμό του. Έτσι, όμως για πρώτη φορά σε τοπικό επίπεδο η κοινή συμβίωση των ανθρώπων άρχισε να αντιπαρέρχεται όχι μόνο τις χωροταξικές της συμβολικές αλλά και τις συμπαγείς και ιδεοποιημένες συλλογικές αξίες καθώς η άμεση εμπλοκή του ατόμου σε μια χωροθετημένη αστεακή κοινωνική διαδικασία δε φαινόταν πια να έχει αυθύπαρκτο πολιτιστικό νόημα. Η πόλη του Αγίου Νικολάου όφειλε να παγιωθεί ως τόπος που θα εξυπηρετούσε αποκλειστικά τις κωδικοποιημένες πια ανάγκες ενός συνεχώς αναπτυσσόμενου και ψυχαναγκαστικά ρέοντος ορθολογικού συστήματος.

Τα νέα ανερχόμενα κοινωνικά στρώματα που συγκροτούσαν τον κυρίαρχο αυτό κοινωνικό και πολιτικό χώρο της εποχής δεν μπορούσαν να εξελιχθούν περαιτέρω με ένα εκπαιδευτικό σύστημα που άφηνε το μέγιστο τμήμα του πληθυσμού ουσιαστικά αγράμματο και εθνικά απαίδευτο. Από την άλλη μεριά, όμως, απαίτησαν από το σύστημα αυτό μια τέτοια οργάνωση που να υπηρετεί και τις δικές τους ανάγκες αναπαραγωγής. Η καθολική, λοιπόν, φοίτηση έπρεπε να προσφέρεται συστηματικά από ένα εκτεταμένο δίκτυο δημοτικών σχολείων. Προκειμένου, όμως, να μην ευνοείται ο παρασιτισμός και η αποστροφή από την παραγωγική εργασία και προκειμένου να εξασφαλιστεί η αποτροπή «*από των σχολείων της μέσης εκπαιδύσεως του μεγάλου πλήθους των μαθητών, οίτινες παρασύρονται εις αυτά χωρίς ούτε πρόπον, ούτε*

αναγκαίον, ούτε χρήσιμον να είναι εις αυτούς ούτε εις την κοινωνίαν»⁴¹⁹, αναβαθμίστηκε το Ελληνικό Σχολείο ως ενδιάμεση βαθμίδα ανάμεσα στο Δημοτικό και το Γυμνάσιο. Για τα μεσοαστικά στρώματα η φοίτηση στο ελληνικό σχολείο και το γυμνάσιο κρίθηκε ότι θα έπρεπε να είναι ελεγχόμενη οδηγώντας στην αναπαραγωγή των στρωμάτων αυτών στην βάση μιας κάπως αυστηρής κοινωνικο-επαγγελματικής και τοπικής διαδοχής. Ανάμεσα στα τρία αυτά σχολεία θεσμοθετήθηκαν εξετάσεις εμποδίζοντας την κάθετη εκπαιδευτική κινητικότητα των μαθητών (δυνατότητα μεταπήδησης από τη μια βαθμίδα εκπαίδευσης στην αμέσως ανώτερη χωρίς εισαγωγικές εξετάσεις). Έτσι, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι οι διαδικασίες αναπαραγωγής του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας δηλαδή οι διαδικασίες επιλογής, δεν αφήνονταν αποκλειστικά έξω από τους σχολικούς μηχανισμούς, αλλά μεταφέρονταν και μέσα σ' αυτούς.

Αυτή η αναπαραγωγική λειτουργία των εκπαιδευτικών μηχανισμών στη βάση μιας επιλεκτικής κινητικότητας κρίθηκε απαραίτητη την περίοδο εκείνη καθώς η επιδείνωση της οικονομικής κατάστασης του ντόπιου πληθυσμού, η οποία είχε αρχίσει να γίνεται ορατή αμέσως μετά την μεγάλη επανάσταση του 1868 με την πτώση των τιμών των αγροτικών προϊόντων, έγινε ιδιαίτερα αισθητή στις αρχές της δεκαετίας του 1880. Η οικονομική αυτή κρίση δημιούργουσε σημαντικές κοινωνικές πιέσεις και ανταγωνιστικές ταξικές μεταπηδήσεις καθώς και μια διαρκώς αυξανόμενη ζήτηση της εκπαίδευσης από τα θιγόμενα κοινωνικά στρώματα τα οποία άρχισαν να αποκτούν συναίσθηση της θέσης, των αναγκών και των δυνατοτήτων που άνοιγε η ένταξή τους στην εκπαιδευτική διαδικασία⁴²⁰. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, επισημαινόταν η ανάγκη για μεταβολή και του οργανωτικού πλαισίου της εκπαίδευσης.

Έναν πρακτικό και κοσμοπολίτικο χαρακτήρα της εκπαίδευσης, ο οποίος θα μπορούσε να δημιουργήσει έναν ενιαίο παγκόσμιο οικονομικό χώρο προς χάριν της ευημερίας τελικά και της προόδου του ατόμου είχε περιγράψει από πολύ νωρίς και ο Γυμνασιάρχης Νεαπόλεως Π. Βρυώνης σε λόγο του κατά την τελετή των εγκαινίων του Γυμνασίου Νεαπόλεως: *«Προφανής ζήλος Υμών, κύριοι, υπέρ προαγωγής της εκπαίδευσως μ' απαλάττει του κόπου ν' απαριθμήσω τα καλά τα εκ ταύτης προερχόμενα επειδή αισθάνομαι ότι Υμείς γινώσκετε ότι μόνον δια της Παιδείας προάγονται οι λαοί εις ευημερίαν, παρατηρήσαντες βεβαίως ότι όπου η Παιδεία μάλλον καλλιεργείται, εκεί η*

⁴¹⁹ Έκθεσις της Αγωνοδίκου Επιτροπείας του Συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών Γραμμάτων. Περί Κατωτέρας και μέσης Παιδείας εν Ελλάδι. Αθήναι 1872, σελ. 5.

⁴²⁰ Τσουκαλάς, Κ., (1975), ό.π.

ευημερία μάλλον ως καρπός συγκομίζεται. Τω όντι, κύριοι η Παιδεία χορηγεί τα εις την γεωργίαν, εις τας τέχνας και το εμπόριον απαιτούμενα φώτα και δια τούτων και η γεωργία και η βιομηχανία και το εμπόριον άπερ είναι τα μέσα της ευημερίας, εν Ευρώπη και εν Αμερική τοσούτον καταπληκτικώς προήχθησαν και ετελειοποιήθησαν. Την Παιδεία καλλιεργούντες, κύριοι, ακολουθήτε τον νόμον της προόδου, όστις διέπει την τε υλικήν και την πνευματικήν φύσιν. Δυνάμει του νόμου τούτου θα φθάσωσι πάντες οι λαοί εις το σημείον να κατανοήσωσιν την μεγάλην αλήθειαν ότι το συμφέρον του ατόμου κείται εν τω συμφέροντι ολοκλήρου της ανθρωπότητας. Η δε γνώσις της μεγάλης ταύτης αληθείας θα επενέγκη την παύσιν του μεταξύ των διαφόρων εθνών μίσους και πάντων των λαών την αδελφοποίησιν»⁴²¹.

6. Η επανάσταση του 1889- δεύτερος εκπαιδευτικός νόμος

6.1. Ιστορικό-κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο

Για να υπηρετηθούν, όμως, οι αναγκαίες αλλαγές ήταν απαραίτητη η εδραίωση του αστικού τρόπου παραγωγής, τα έργα υποδομής, η ύπαρξη ενός συγκροτημένου κράτους και κυρίως η σχετική ιδεολογική εγχάραξη⁴²², προϋποθέσεις που δεν εξασφαλιζόνταν ικανοποιητικά με το καθεστώς της Ημιαυτονομίας παρά τις προσπάθειες εις το έπακρον που κατέβαλαν η Δημογεροντία, η Τμηματική Εφορεία και οι τοπικές Δημοτικές Αρχές. Στο βαθμό, μάλιστα, που η τοπική κοινωνία ενοποιούνταν μέσω της οργανικής αλληλεγγύης με την αστική κοινωνία το άτομο δεν ήταν πια αρκετό ν' ανήκει σε μια μικρή κοινωνία και ν' ακολουθεί τις παραδοσιακές συνήθειες. Η παλιά κοινοτική συνείδηση δεν αρκούσε. Για να λειτουργήσει η νέα κοινωνία χρειαζόταν να αναπτυχθεί «η ατομικότητα μέσα από το εκπαιδευτικό σύστημα ώστε οι μαθητές να μπορούν να εφαρμόζουν αποτελεσματικά τις αφηρημένες αξίες στη ζωή τους». Όμως, το εκπαιδευτικό σύστημα της εποχής δεν μπορούσε να αναλάβει μια τέτοια λειτουργία εξαιτίας της ξεπερασμένης οργάνωσης και διοίκησής του και του παραδοσιακού περιεχομένου των σπουδών όπως παραδέχτηκε λίγο μετά την ψήφιση του πρώτου εκπαιδευτικού νόμου ο Α. Βορεάδης μιλώντας στη Γενική Συνέλευση των

⁴²¹ Βλ.π. εφημ. *Μίνως*, αριθμ. 193/13-10-1884.

⁴²² Βλπ. Αλτουσέρ, Λ., ό.π., σελ. 104: «οι ιδέες ενός υποκειμένου ενυπάρχουν στις πράξεις του ή πρέπει να ενυπάρχουν στις πράξεις του [...] εμείς θα θεωρήσουμε ότι αυτές οι μορφές πρακτικής ρυθμίζονται από κάποιο εξωτερικό τυπικό, χάρη στο οποίο κάθε πρακτική μεταγράφεται στην υλική ύπαρξη ενός ιδεολογικού μηχανισμού».

Κρητών. «*Η εσωτερική διασκευή των σχολείων*», ανέφερε, «είναι παντάπασιν ελλιπής και ατελεστάτη. Τα πάντα ελλείπουσι, πίνακες διάφοροι γεωγραφικοί και παντός άλλου είδους χάρται δεν ευρίσκονται ή εις ελάχιστα σχολεία, οι δε μαθηταί αποστηθίζουν πολλάκις την γεωγραφίαν απ' αρχής μέχρι τέλους, χωρίς να γνωρίζωσιν ακόμη τον ορισμόν της γεωγραφίας, επίσης κανόνας της γραμματικής και τ' άλλα από στόματος μαθήματα αναγκάζονται να μανθάνωσι μόνον και μόνον προς εκτέλεσιν επιβεβλημένης εις αυτούς υποχρέωσης. Ουδαμού υπάρχει τάξις, ουδαμού μεθοδική και τελεσφόρος διδασκαλία, ουδαμού ωρισμένος σκοπός και ενέργεια, ουδαμού διδάσκαλοι ικανοί και ίνα είπωμεν και αυτών το δίκαιο, ουδαμού αμείβονται ούτοι γενναίως και αναλόγως προς το επίμοχθον και οχληρόν έργον των [...]»⁴²³.

6.2 Σύγκρουση Δημογεροντίας-Τμηματικής Εφορείας. Απορρύθμιση της εκπαίδευσης

Όμως, παρά τα εγγενή προβλήματά του, το εκπαιδευτικό σύστημα της περιόδου δεχόταν επιπλέον τις καταπονήσεις από τις αντιπαραθέσεις σχετικά με την εποπτεία του εκπαιδευτικού συστήματος, που με ιδιαίτερη ένταση ενέσκηψαν ανάμεσα στην Δημογεροντία Λασιθίου και στην Τμηματική Εφορεία του Τμήματος σχετικά με την διεύθυνση του Γυμνασίου της Νεάπολης.

Η Τμηματική Εφορεία Λασιθίου με απόφασή της και επικαλούμενη τα άρθρα 23,26, 30 και 35 του Νόμου περί Παιδείας αξίωσε την εκ μέρους της ανάληψη της ευθύνης εποπτείας του Γυμνασίου Νεαπόλεως. Στην απόφαση αυτή αντέδρασε έντονα η Δημογεροντία Λασιθίου η οποία θεώρησε «ως χάρτην άγραφον το έγγραφον της Τμηματικής Εφορείας ότι αναλαμβάνει την διεύθυνσιν του Γυμνασίου». Σύμφωνα με το σκεπτικό της η Δημογεροντίας «δεν αναγνωρίζει ουδέν δικαίωμα τη Τμηματική Εφορία όπως αναμειγνύεται εις τας τρεις γυμνασιακάς τάξεις του ενταύθα Γυμνασίου ούτε το δικαίωμα του διαττάειν την Δημογεροντίαν να μην προβή εις καταρτισμόν προσωπικού. Αναγνωρίζει μόνον το δικαίωμα αυτή να διορίζει και παύει τον καθηγητήν της Α' Γυμνασιακής τάξεως τον οποίον και θα μισθοδοτεί [...]». Η Δημογεροντία δεν δίστασε να απευθυνθεί και στην Διοίκηση Λασιθίου αναφέροντας: «*Νομίζοντες περιττήν πάσαν*

⁴²³ Βλπ. *Εφημερίς της Γενικής Διοικήσεως Κρήτης*, 6/7/1881.

ταύτην διηνεκή πάλη ην από τινος τινές των κ. τμη. Εφόρων ανέλαβον, προσθέτομεν εν μόνον Εξοχ., ότι η λογική και δικαιοσύνη απαιτεί να διορίζονται παρ' ημίν κατά Νόμου εκείνοι ους ημείς εκ διαφόρων τρόπων της διαχειρίσεως των μονών αμοίβομεν».

Το «αναφυν γυμνασιακό ζήτημα»⁴²⁴ διευθετήθηκε με την ψήφιση ειδικού Νόμου σύμφωνα με τον οποίο η διεύθυνση του Γυμνασίου παρέμεινε, με βάση και τον εκπαιδευτικό Νόμο, στην εποπτεία της Τμηματικής Εφορείας ενώ στην Δημογεροντία ανατέθηκε μόνο η επιχορήγηση της Τμηματικής Εφορείας «δια την συντήρησιν του προσωπικού»⁴²⁵.

6.3 Απαξίωση της εκπαίδευσης

Η χαλάρωση, όμως, στο χώρο της εκπαίδευσης «ένεκεν των συχνών απεργειών, διαμαρτυριών και διαδηλώσεων των τε διδασκόντων και διδασκομένων»⁴²⁶ εντάθηκε ιδιαίτερα μετά το έτος 1886 όταν από τους μαθητές «άλλοι μεν τούτων απεσύρθησαν υπό των γονέων των, άλλοι δε απεφοίτησαν εις άλλα έργα τραπέντες» ενώ μερικοί εκπαιδευτικοί άρχισαν να καταφεύγουν για πρώτη φορά στην δικαιοσύνη καταθέτοντας αγωγές εναντίον της Δημογεροντίας προκειμένου να διασφαλίσουν την πληρωμή των μισθών τους⁴²⁷.

Οι προσπάθειες της Δημογεροντίας να επαναφέρει την εκπαιδευτική λειτουργία κλίμα ηρεμίας δεν καρποφόρησαν καθώς ο αγώνας εξοικονόμησης χρημάτων με το κλείσιμο πολλών σχολείων ήταν ατελέσφορος και οι ελλείψεις προσωπικού στα σχολεία, οι απολύσεις, οι παραιτήσεις και οι διαμαρτυρίες των δασκάλων λόγω της μη έγκαιρης και κανονικής καταβολής των ήδη μειωμένων μισθών συνεχίστηκαν.

Την άσχημη κατάσταση της εκπαίδευσης περιέγραψε και ο Σύλλογος των Καθηγητών του γυμνασίου της Νεάπολης ο οποίος επισήμανε ως «αθλία την κατάστασιν των σχολείων, παρωδία Σχολείων και χλευή μαθήσεως, παντάπασι ανικάνων όντων»⁴²⁸.

Η συνεχιζόμενη απαξίωση στο χώρο της δημόσιας εκπαίδευσης υπήρξε ταχύτατη και ταυτόχρονη με την έξαψη των πολιτικών παθών στη βάση των διαφορετικών εκτιμήσεων σχετικά με την πορεία του Κρητικού Ζητήματος. Τα πολιτικά

⁴²⁴ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ. 1886-01-03/03/03.

⁴²⁵ Διάταγμα 1125/1434/14-8-1886, Εφημ. Κρήτη, αριθμ. 810.

⁴²⁶ Βλπ. εφημ. Μίνως, 5/2/1888

⁴²⁷ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με χρονολ. 1888-04-05.

⁴²⁸ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ 1^α/29-1-1886.

πάθη δημιουργούσαν ένα άκρατο κομματικό ανταγωνισμό οι δυσμενείς επιπτώσεις του οποίου στο χώρο της εκπαίδευσης ήταν ιδιαίτερα εμφανείς παρά τις προσπάθειες που κατέβαλε η Δημογεροντία να τον κρατήσει έξω από το χώρο του σχολείου φθάνοντας μάλιστα μέχρι του σημείου να απολύσει στελέχη της εκπαίδευσης κρίνοντάς τα «ακατάλληλα δια την θέσιν εις την οποίαν είνε διορισμένα» λόγω του ότι «αναμιγνύονταν εις τα κομματικά». Για την «κατωτέραν μοίραν εις ην ευρίσκεται η παιδεία ενταύθα» υπεύθυνη θεωρήθηκε και από τη Γενική Διοίκηση Κρήτης «η κακή διαχείρησις αφ' ενός και αφ' ετέρου ο κομματισμός»⁴²⁹. Η ίδια μάλιστα η Τμηματική Εφορεία Λασιθίου αναγκάστηκε πολλές φορές «λαβούσα γνώσιν ότι τινες των υπό την δικαιοδοσίαν αυτής καθηγητών και διδασκάλων εις ουδέν λογιζόμενοι το καθήκον εις έριδας και εκλογικάς διαμάχας αναμιγνύονται [...]» να απαγορεύσει «εις τους καθηγητάς και τους διδασκάλους να αναμιγνύονται εις τας μεταξύ των συμπολιτών αυτών εκλογικάς διαμάχας» διαμηνύοντας ότι «πας ο αμηνιγνύομενος θα απολύεται της θέσεώς του»⁴³⁰.

Όμως, παρά τις προσπάθειες αυτές, οι επιπτώσεις του κομματικού ανταγωνισμού στο χώρο της διοίκησης του εκπαιδευτικού συστήματος συνέχιζαν να αποτυπώνονταν συχνά στον τύπο της εποχής: «[...] επαύθη υπό του νευροσπάστου της Τμημ. Εφορείας ο ικανότατος και επί φιλοπονία διακεκριμένος ελληνοδιδάσκαλος κ. Ε. Κονδυλάκης λόγω ότι δεν υσπάζετο τα πολιτικά φρονήματά των [...] η υπερίσχυσις της αντιπολιτεύσεως εν τη εφετεινή Βουλή εις τρόπον και μυρίους διαλογισμούς ενέβαλε τους ενταύθα υπαλλήλους [...]».⁴³¹ «Επί της διοικήσεως μάλιστα του κ. Αζελού αι υπαλληλικάί θέσεις περιεστράφηκαν εις ωρισμένας οικογενείας μεθ' ων διατελεί εις στενότατας σχέσεις προσέτι δε ο κ. Αζελός εκθύμως υποστηρίζει το σύστημα δι' ου και ο ίδιος προήχθη»⁴³². «Επί πάσι δε ή μάλλον προ πάντων μισθός παχύς και τακτικός καταβαλλόμενος παρασκεύαζεν αυτοίς εντός ολίγων ετών περιουσίαν ουκ' ευκαταφρόνητον»⁴³³.

⁴²⁹ Ο κομματισμός στην ημιαυτόνομη Κρήτη ξέφευγε συχνά από τα όρια του προκαλώντας μεγάλες εσωτερικές αναταράξεις ακόμα και φόνους και βανδαλισμούς στο νησί. Τα δύο μεγάλα κόμματα που δημιουργήθηκαν μετά τη Συνθήκη της Χαλέπας ήταν εκείνα των Φιλελευθέρων και των Συντηρητικών. Οι Φιλελεύθεροι ονόμαζαν τους Συντηρητικούς «καρabanάδες» γιατί όπως έλεγαν, απομυζούσαν το δημόσιο ταμείο ενώ οι τελευταίοι έλεγαν τους Φιλελεύθερους «ζυπόλητους».

⁴³⁰ Α.Χ.Δ.Λ.,5/1887-02-02, Απόφαση της Χ.Τ.Ε. για την απαγόρευση της συμμετοχής των καθηγητών και των διδασκάλων στις εκλογικές διαμάχες.

⁴³¹ εφημ. Μινως 5/2/1888.

⁴³² εφημ. Μινως 5/2/1888.

⁴³³ εφημ. Ηράκλειον 7/7/1894.

Παράλληλα, η Τμηματική Εφορεία τήρησε τότε σκληρή στάση απέναντι σ' αυτούς που αμφισβητούσαν τον διευθυντικό της ρόλο και τις επιλογές της και προέβη σε συντονισμένες κινήσεις αποτελεσματικότερης οργάνωσης της εκπαιδευτικής διαδικασίας με συντονιστικά μέτρα και μηχανισμούς εποπτείας και ελέγχου της εφαρμογής των αποφάσεών της. Τήρησε αυστηρή στάση και στο θέμα των αδειών του εκπαιδευτικού προσωπικού όπως π.χ. στην περίπτωση *«των καθηγητών Νικοδήμου Κατζαράκη και Κ. Περιστερίδη δι' ων εκάτερος των κων τούτων καθηγητών εξήτει απουσίας άδειαν και απεφάσισεν όπως μόνον τω κυρίω Κατζαράκη παραχωρηθή η ζητηθείσα άδεια ουχί δε τω κω Περιστερίδη καθό μη υπάρχοντος λόγου αποχρώντος προς παραχώρησιν αυτής»*⁴³⁴. Μαζί με την αποστολή του προγράμματος της χειμερινής εξαμηνίας, προανήγγειλε την αποστολή εσωτερικού κανονισμού λειτουργίας των σχολείων. Επιπλέον, ο Γυμνασιάρχης Νεαπόλεως, σύμφωνα με παλαιότερη εισήγηση του συλλόγου των καθηγητών του Γυμνασίου, ανέλαβε σημαντικό εποπτικό ρόλο καθώς αφέθηκε *«ελεύθερος να εκπέμπη καθ' αορίστους περιστάσεις καθηγητήν τινά, όστις απροσδοκήτως να μεταβαίνη εις τα Σχολαρχεία να υποβάλλη εις αυστηρόν έλεγχον την εκπλήρωσιν του προγράμματος και τον τρόπον της διδασκαλίας των διδασκόντων υποβάλλον τους μαθητάς εις εξετάσεις, είτα δε να συντάττη ακριβή και σαφή έκθεσιν δι' ης να καθιστά γνωστά τη εφορεία την κατάστασιν εκάστου σχολαρχείου, να καταγγέλει τον παρά του προγράμματος εργαζόμενον διδάσκαλον ή άλλως αμελούντα τα καθήκοντά του και να γνωματεύη περί μεταρρυθμίσεως ην ήθελεν κρίνη λυσιτελή»*⁴³⁵. Σύμφωνα με την ίδια εγκύκλιο γνωστοποιήθηκαν και οι παρακάτω οδηγίες προς τα σχολεία *«ας η Εφορεία αύτη έκρινε αναγκαίας προς λυσιτελή και τελέσφορον διδασκαλίαν αφορώσας δε προς το ομοιόμορφον της διδασκαλίας και την ακριβή εκπλήρωσιν των καθέκαστων: Α' Οφείλετε να εφαρμόσητε κατά γράμμα το παρόν πρόγραμμα, να διδάξητε δηλαδή την ορισομένην ύλην άπασαν εντός του αυτώ προγράμματι οριζομένου χρονικού διαστήματος. Β' Οφείλετε εντός της εβδομάδος ταύτης να πέμψητε υμίν το μαθητολόγιον της Σχολής σας και εν ω δηλούνται τα ονόματα των διδασκόντων και αι ώραι της διδασκαλίας εκάστου. Γ' Κατά το τέλος εκάστου μηνός οφείλετε να αποστέλλητε τη εφορεία ταύτη πίνακα περί του ποσού των τον μήνα τούτον φοιτησάντων μαθητών κατά*

⁴³⁴ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ. 37/21-4-1886.

⁴³⁵ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ. 128/1888.

τάξεις, περί του ποσού των απουσιών ενός εκάστου και περί του ποσού της διδαχθείσης ύλης».

Επιπλέον, η Τμηματική Εφορεία απαίτησε από τις Κοινότητες την καταβολή των συνδρομών τους, την στιγμή που και οι Κοινότητες άρχισαν να εκβιάζουν απαιτώντας ρόλο στην εκπαιδευτική εξουσία αναφορικά με τους διορισμούς των δασκάλων. Χαρακτηριστική είναι η στάση της Εφορείας Χουμεριάκου η οποία δήλωσε ότι «ούτε οβολόν θέλει πληρώσει εκ του ζητούμενου ποσού τη Τμηματική Εφορεία εάν προβή και διορίσει δημοδιδάσκαλο της αρεσκείας της εν τη περιφέρειά του ημετέρου δήμου και ουχί της ημετέρας, συνάμα δε δεν θα γίνωσιν ούτε δεκτοί και ου μόνον εκ των 7600 γρ. δεν θέλομε πληρώσει ούτε οβολόν αλλ' ούτε εκ του υπό του ταμείου του δημαρχείου δια την παιδείαν προϋπολογισθέντος κονδυλίου»⁴³⁶. Και άλλες Κοινότητες έφταναν πολλές φορές στο σημείο να μην αποδέχονται τους διορισμούς της Τμηματικής Εφορείας και να μην επιτρέπουν στους νεοδιοριστούς δασκάλους να αναλάβουν υπηρεσία: «Οι εναντίοι», ανέφερε νεοδιοριστος δάσκαλος, «καθ' ουδένα τρόπον με παρεδέχθησαν ως τοιούτον και συνεπώς δε μοι παρεχώρισαν τας κλεις των σχολείων δια να αρχίσω εργασίαν λέγοντες ότι η άρνησις αυτή δεν προέρχεται μόνον εξ αυτών αλλ' εξ όλης της επαρχίας, την οποίαν αυτοί διατείνονται ότι αντιπροσωπεύουν»⁴³⁷. Η Τμηματική Εφορεία, όμως, τήρησε σκληρή στάση απέναντι σ' αυτούς που αμφισβητούσαν τις επιλογές της. Σε σχετικό πρακτικό ανέφερε: «η Τμηματική Εφορεία Λασιθίου λαβούσα υπόψη ότι δήμαρχοι τινές και άλλαι διάφοραι δημοτικά εφορίαί και άλλαι αρχαί ουδένα σεβασμόν δεικνύουσαι προς τας αποφάσεις ας αύτη εν τη αρμοδιότητί της λαμβάνει δεν δέχονται δε τους εις τας οικεία χωρία διοριζομένους διδασκάλους, αλλά προβαίνουσιν εις ενεργείας αντιθέτους προς τας αποφάσεις αυτής [...] αποφασίζει: εντέλλεται τω προέδρω αυτής όπως αμελλητί φροντίση επικαλούμενος εν ανάγκη την αρωγήν και της διοικητικής αρχής να εγκαθιδρύσει τους δασκάλους ους αρνούνται ή θέλουσιν αρνηθή και δεχθώσι αι διάφοροι εφορίαί ή άλλαι αρχαί [...] συγχρόνως δε γράψη ταις αρχαίς ταύταις ότι η Τμηματική Εφορεία απόφασιν έχει να καταδιώκη ποινικώς και τιμωρή πάσαν αντίπραξιν [...]»⁴³⁸.

6.4 Οι πρώτες απεργίες των δασκάλων

⁴³⁶ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ 7/12-9-1886.

⁴³⁷ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με χρονολογία 1888/26/01.

⁴³⁸ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με χρονολογία 1888-9-26.

Εντωμεταξύ, μέσα στα πλαίσια, ενός αποκάλυπτου κομματισμού, οι αντιλήψεις και οι πρακτικές των υποψηφίων δασκάλων για την κοινωνία διακρίνονταν από μια αντίφαση: από τη μια μεριά παρατηρούνταν αυξημένη ζήτηση για μόρφωση και υπήρχε μια διάχυτη εντύπωση για το υψηλό γόητρο του μορφωμένου ατόμου και από την άλλη μεσουρανούσε μια επίγνωση του ολότελα ακαθόριστου χαρακτήρα της σχέσης ανάμεσα σε μορφωτικά προσόντα και στους μηχανισμούς διορισμού, που έκανε τη διάχυτη εικόνα γοήτρου γύρω από το μορφωμένο άτομο περισσότερο φαινομενική παρά πραγματική. Με άλλα λόγια, η έκταση στην οποία τα εφόδια εκπαίδευσης γίνονταν μέσα κοινωνικής επιτυχίας δια του διορισμού εξαρτιόταν έντονα από το βαθμό πρόσβασης στον διοικητικό μηχανισμό και στα κέντρα πολιτικής εξουσίας που διέθετε ο υποψήφιος δάσκαλος. Στο επίπεδο των στάσεων και των κινήτρων, οι μικρο-πολιτικοί χειρισμοί με στόχο την αύξηση της πρόσβασης στα κέντρα πολιτικής εξουσίας, αποτελούσαν ένα ιδίωμα πλατιά αποδεκτό από την κοινωνία. Ως συνακόλουθο, σχηματιζόταν και αναπαραγόταν ένας τύπος κοινωνικής δράσης που είχε ατομικιστικό χαρακτήρα και δεν ευνοούσε την ανάπτυξη συλλογικής συνδικαλιστικής ή ταξικής συνείδησης από τους δασκάλους.

Έτσι, στην περίπτωση των διδασκαλικών διεκδικήσεων στο διαμέρισμα του Λασιθίου κατά την περίοδο της ύστερης τουρκοκρατίας δεν διαπιστώνεται συσπείρωση και συλλογική δράση. Παρά το γεγονός ότι γενικά η απεργία συνιστά μια μορφή κοινωνικής δράσης, την προαναφερόμενη περίοδο οι απεργιακές διεκδικήσεις διατηρούσαν έντονα έναν προσωποκρατικό χαρακτήρα καθώς οι προσωπικοί μικροπολιτικοί ελιγμοί συνιστούσαν κεντρικό στοιχείο της κοινωνικής πρακτικής προσανατολίζοντας τις ροές των πόρων και των εισοδημάτων που προέρχονταν από το δημόσιο. Η πρακτική αυτή οδηγούσε τις κοινωνικές σχέσεις να αποκτούν μια αμεσότητα που βιώνονταν με όρους διαπροσωπικών συμμαχιών ή συγκρούσεων⁴³⁹.

Το προσωποκρατικό αυτό ιδίωμα κοινωνικής αντίληψης και πρακτικής καθιστούσε ασαφή τα κοινωνικά/ταξικά όρια γύρω από τις ομάδες και τα στρώματα που χαρακτηριζόταν από παγιωμένες σχέσεις πρόσβασης στα πελατειακά κυκλώματα και τον διοικητικό μηχανισμό. Με βάση τα παραπάνω, το γεγονός ότι οι απεργίες των δασκάλων εκείνης της περιόδου δεν κατάφεραν να πάρουν συλλογικό και ταξικό

⁴³⁹ Δερτιλής, Δ., *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, Αθήνα 1985.

χαρακτήρα θα πρέπει να ιδωθεί σε σχέση με ένα πλέγμα συμφερόντων μικροαστικής προέλευσης που αντιστοιχούσε σε ολόκληρο το φάσμα των κοινωνικών υποκειμένων τα οποία σε κάποιο βαθμό διέθεταν πρόσβαση στους μηχανισμούς του κράτους. Οι μηχανισμοί αυτοί όχι μόνο ανακατένειμαν εισοδήματα αλλά και δημιουργούσαν προσόδους μέσω διαμεσολαβημένων (αναξιοκρατικών) διορισμών στο δημόσιο⁴⁴⁰. Η πλατιά νομιμοποίηση και κυριαρχία στην κοινωνία μιας προσωποκρατικής αντίληψης των κοινωνικών σχέσεων που συνδεόταν με έναν καπιταλιστικό τύπο οικονομικής δραστηριότητας στην πιο πρώιμη μορφή του, έτεινε να εξουδετερώνει τις τάσεις ανάπτυξης συλλογικής συνείδησης. Η απουσία επαγγελματικής νοοτροπίας και η υπερίσχυση ενός προτύπου κοινωνικής συμπεριφοράς που προσανατόλιζε τις προσπάθειες των κοινωνικών υποκειμένων προς μικροπολιτικούς χειρισμούς για την εξασφάλιση προσβάσεων στα πελατειακά κυκλώματα αποδυνάμωνε την δυνατότητα ανάληψης ταξικής συλλογικής δράσης καθώς εξατομίκευε το θέμα της διαφορετικής, κοινωνικά αδιαφανούς, πρόσβασης στους μηχανισμούς που προσδιόριζαν τις ροές των πόρων⁴⁴¹.

Έτσι, λοιπόν, η βασική θεωρητική προσέγγιση του θέματος των διδασκαλικών διεκδικήσεων στο διαμέρισμα του Λασιθίου κατά την περίοδο της ύστερης τουρκοκρατίας, συνίσταται στη διερεύνηση της έννοιας των σχέσεων παραγωγής, έτσι ώστε η έννοια αυτή να συμπεριλαμβάνει και το ρόλο του κομματικού-πολιτικού στοιχείου στους μηχανισμούς απόσπασης, ιδιοποίησης και καταμερισμού των δημοσίων πόρων⁴⁴².

Η έντονη αμεσότητα των κοινωνικών σχέσεων οι οποίες βιώνονταν με όρους διαπροσωπικών συμμαχιών στο θέμα της μισθοδοσίας προκύπτει και από το παρακάτω έγγραφο του διδασκάλου των Μαλλών της Ιεράπετρας ο οποίος κατέφυγε στην αξιοποίηση των φιλικών του σχέσεων με τον Δημογέροντα Γιαννικάκη προκειμένου να εισπράξει τους μισθούς του :

«Αξιότιμε κύριε Πέτρε Γιαννικάκη σε ασπάζομαι

⁴⁴⁰ Ανδρέου Απ.-Παπακωνσταντίνου Γ., *Οργάνωση και διοίκηση του εκπαιδευτικού συστήματος*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1990.

⁴⁴¹ Πυργιωτάκης Ι., *Η Οδύσσεια του διδασκαλικού επαγγέλματος*, εκδ. Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1992.

⁴⁴² Γκούτος, Χ., *Ο συνδικαλισμός στο ελληνικό κράτος, 1834-1914*, εκδ. Ε.Ε.Ε.-Δ.Ε.Ν., Αθήνα 1988.

Μετά την επερώτησιν της περιπαθήτου υγείας σας σάς ειδοποιώ ότι και ημείς δόξα τω Θεώ υγειαίνομεν μέχρι της παρούσης.

Πληροφορηθείς ότι διαμένετε κατ' αυτάς τας ημέρας εις Νεάπολιν σας παρακαλώ ίνα και πάλιν ενεργήσετε περί των μισθών μου, επειδή ευρίσκομαι εις μεγάλην ανυπομονησίαν ακούσας ότι πολλοί των διδασκάλων έλαβαν δύο έως τρία μηνιάτικα αλλ' εγώ, ως γνωρίζεις, οβολόν μέχρι τούδε δεν έλαβα πλην ολίγων βιβλίων των οποίων την απόδειξιν της παραλαβής και της τιμής έστειλα εν τη Σ. Δημογεροντία δια του Σχολάρχου Ιεραπέτρου.

Πέποιθα ότι περί τούτου θέλετε ενεργήση τα δέοντα

Μάλλες τη 22α Μαΐου 1886

Προσφέρετε τους ασπασμούς μου εις τα υιόν σας Νικόλαο».

Οι πιο τολμηροί δάσκαλοι οι οποίοι δεν διέθεταν προσωπικές σχέσεις τέτοιες που να τους εξασφαλίσουν την καταβολή των δεδουλευμένων κατέφευγαν ενίοτε και σε απειλές για απεργιακές κινητοποιήσεις:

«Προς την Α. Σεβασμιότητα τον Πρόεδρον της Σ. Τμηματικής Εφορείας λασηθίου κ.κ. Μελέτιον

Σεβασμιώτατε,

Οι υποφαινόμενοι ευσεβάστως αναφέρομεν ότι ευρισκόμεθα εις την δύσκολον θέσιν, εάν οι αρμόδιοι δεν φροντίσωσιν ίνα δοθώσιν ημίν οι από του παρελθόντος Νοεμβρίου καθυστερούμενοι μισθοί μας, να αποσυρθώμεν της υπηρεσίας εντός ολίγου, καθότι η οικονομική κατάστασις εις ην περιήλθομεν δεν μας επιτρέπει πλέον να αγωνιζώμεθα καθ' εκάστην άνευ των της συντηρήσεως μας μέσων.

Ταύτα καθιστώντας γνωστά τη τε υμ. Σεβασμιότητα και τη Σεβ. Τμημ. Εφορία παρακαλούμεν να λάβητε υπ' όψιν την δήλωσιν ημών ταύτην.

Διατελούμεν μετά σεβασμού

Οι δάσκαλοι του Προτύπου»⁴⁴³.

Σε μερικές περιπτώσεις το οικονομικό αδιέξοδο οδηγούσε ακόμη και σε παραιτήσεις: «Έλαβον τον διορισμό μου τη 21η ισταμένου μηνός αλλ' επειδή κατά το παρελθόν έτος ο μηνιαίος μισθός μου ήτο τριακόσια γρόσια κατά δε το ενεστός έτος ηλαττώθη κατά εκατόν γρόσια πολύ ολιγώτερος ων από του παρελθόντος και το κυριώτερον επειδή σκοπόν δεν έχω να εξακολουθήσω μαθήματα

⁴⁴³ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με χρονολογία 1886-20-03.

Δια ταύτα επιστρέφω προς την Σεβ. Εφορείαν τον ποταμόν διορισμόν μου και έστω γνωστή εις υμάς η παραίτησίς μου.

Εν Νεαπόλει τη 23^η 7βριου 1886».

Κάτω από τις πιέσεις αυτές, η Δημογεροντία Λασιθίου αποφάσισε την σύναψη δανείου⁴⁴⁴ και άρχισε να ασκεί μάταιες πιέσεις στους ενοικιοφειλέτες των μοναστηριακών κτημάτων προκειμένου να εισπράξει χρήματα και να ανταποκριθεί στις μισθολογικές της υποχρεώσεις. «Επειδή», τόνισε σε έγγραφό της, «το Μοναστηριακόν Ταμείον ευρίσκεται εις μεγίστην χρηματικήν καχεξίαν ως εκ της οποίας αδυνατεί να πληρώση ένα τουλάχιστον μισθόν εις τους καθηγητάς εκ των καθυστερουμένων αυτοίς ήδη τεσσάρων τοιούτων, παρακαλούμεν υμάς όπως φροντίσητε να μας οικονομήσητε τουλάχιστον 20.000 γρ. αυτήν την εβδομάδα διότι άλλως θα μας φέρητε εις δυσάρεστον ανάγκην να προβώμεν εις την δι' άλλων μέσων είσπραξιν της οφειλής σας...»⁴⁴⁵. Μια πρόσκαιρη ανάσα φαίνεται να έδωσε το 1887 η Αυτοκρατορική Δωρεά «υπέρ των σχολείων της νήσου ύψους 250.000 γρ.»⁴⁴⁶, η οποία επιμεριζόμενη στις Τμηματικές Εφορείες του νησιού θα μπορούσε να καλύψει τις συσσωρευμένες ανάγκες μισθοδοσίας. Καθώς, όμως, τα χρήματα αυτά δεν επαρκούσαν, η Τμηματική Εφορεία Λασιθίου προσπάθησε να περιορίσει τις δαπάνες μισθοδοσίας ζητώντας εκβιαστικά από τους

⁴⁴⁴ «Συνεδρίαση της 4^{ης} Ιουνίου 1886

Η Χριστ. Δημογεροντία του Τμήματος Λασιθίου συγκειμένη από τον Πρόεδρον Πέτρας Μελέτιον και τους Δημογέροντας Ιωάννην Συμινελάκην, Νικ. Βουκικλάκην και Ιωαν. Λιανουδάκην παρόντος και του γραμματέως αυτής συνεδριάσασα σήμεραν όπως αποφασίση και συνάψη δάνειον ως εκ της οικονομικής θέσεως εις ην ευρίσκεται,

Λαβούσα υπ' όψιν της την ανάγκην εξευρέσεως δανείου με τόκου και διασκεφθήσα από κοινού Επειδή οι εν των Γυμνασίου καθηγηταί διαμαρτυρήθησαν εναντίον μας ζητούντες ποινικάς ρήτρας καθό μη πληροσόμενοι τακτικά τους μισθούς των συμφώνως τοις όροις των συμβολαίων των, επειδή η Δημογεροντία είναι αδύνατον να ειπράξη προς το παρόν χρήματα εκ των οφειλετών της ως και εκ της μασιζούσης τον τόπον χρηματικής ανέχειας και επειδή δια να συναφθή δανειον είναι ανάγκη να εξουσιοδοτηθώσιν δύο πρόσωπα όπως εξεύρωσιν αυτό, ως τοιούτοι δε κατάλληλοι είναι οι εκ των μελών της Δημογεροντίας Νικ. Βουκικλάκης και Ιωαν. Συμινελάκης όπως δανεισθώσι αυτά ατομικώς υπ' ευθύνην της ην αποτελούμεν Δημογεροντίας

Δια ταύτα αποφασίζη

εξουσιοδοτεί τους εκ των μελών της Δημογεροντίας Νικόλαον Βουκικλάκην και Ιωάννην Συμινελάκην όπως συνάψωσιν υπό ατομικήν ευθύνην δάνειον από είκοσι μέχρι τριάκοντα πέντε χιλιάδας γρόσια με τόκον όσον συμφωνήσωσιν δια λογαριασμόν της ην αποτελούμεν Δημογεροντίας, το δε μοναστηριακό ταμείο εγκρίνει όπως άμα τη συνάψη του δανείου καταδιώξει δραστηρίως τους οφειλέτας τα δε εισπραχθησόμενα χρήματα καθ' ουδένα λόγον θα μετρώνται εις άλλας ανάγκας ή μη μόνον εις το δάνειον μέχρις ου εξοφληθή αυτό. αποδέχεται ομοφώνως την ακριβήν εκτέλεσιν του παρόντος πρακτικού

Εν Νεαπόλει τη 4η Ιουνίου 1886

ΟΠρόεδρος

Οι Δημογέροντες».

⁴⁴⁵ Α.Χ.Δ.Λ., 1887-12-03, έγγραφο Χ.Δ.Λ. προς ενοικιοφειλέτες.

⁴⁴⁶ Α.Χ.Δ.Λ., 385/1887-06-03, Εγκύκλιος αυτοκρ. επιχορήγησης 250.000 γρ. υπέρ της Παιδείας.

δασκάλους να αποδέχονται στις συμβάσεις, που σε ατομική βάση υπέγραφε με τον καθένα, τον όρο της μη καταβολής μισθού για τον μήνα Αύγουστο. Πολλοί δάσκαλοι δεν αποδέχτηκαν τότε τον όρο αυτό και παραιτήθηκαν καθώς δεν μπορούσαν επιβιώσουν.

Εντωμεταξύ, η χαλάρωση στο χώρο της εκπαίδευσης «ένεκεν των συχνών διαμαρτυριών και διαδηλώσεων των τε διδασκόντων και διδασκομένων» εντάθηκε ιδιαίτερα μετά το 1888 όταν οι καθηγητές του Γυμνασίου της Νεάπολης απαίτησαν «ποινικάς ρήτρας» καθόσον δεν πληρώνονταν «τακτικά τους μισθούς των συμφώνως τοις όροις των συμβολαίων των». Οι δάσκαλοι, επίσης, απειλούσαν ότι «θα προβώσιν εις απεργίαν» καθόσον «έχοντες λαμβάνειν ήδη υπέρ τους επτά μισθούς εις παντελή περιήλθον ένδειαν μη δυνάμενοι πόθεν να συντηρήσουσιν εαυτούς και τας οικογενείας των»⁴⁴⁷. Οι αιτήσεις που υποβάλλονταν στο γραφείο της Δημογεροντίας και αφορούσαν

⁴⁴⁷ . Παραθέτουμε μερικές ακόμη παρόμοιες αναφορές:

1) «Ενόπιον της Εντίμου Δημογεροντίας του Τμήματος λασιθίου
Αίτησις

Γ. Μηναδάκη, κατοίκου Νεαπολέως

Υποβάλω ευσεβάστως τη εντίμω Δημογεροντία ότι μαθητής ων του ενταύθα Σχολαρχείου ηναγκάσθη εσχάτως ένεκα της παντελούς πτωχείας της μητρός μου υστερούμενος και αυτού του επιουσίου άρτου να διακόψω τα μαθήματά μου και να υπηρετώ τρεφόμενος. Εις τοιαύτην αφόρητη κι απελπιστική καταντήσας θέσιν ουδεμία ελπίς έμεινε του λοιπού εις εμέ, ει μη να ζητήσω μικράν τινά βοήθειαν υπό της εντίμου Δημογεροντίας προς εξακολούθησιν των μαθημάτων μου.

Δια ταύτα

Παρακαλώ όπως η έντιμος Δημογεροντία ευαρεστούμενη δίδει εις εμέ μηνιαίαν τινά επιχορήγησις προς εξακολούθησιν των μαθημάτων μου.

Με την επλίδα ότι η αίτησίς μου θέλει εισακουσθή υποδιατελώ μετά σεβασμού

Τη 12 Οκτωβρίου 1887

Ο Αιτών

Γ. Μηναδάκης

2) Προς την έντιμον Τμηματικήν Εφορείαν Λασηθίου Ενταύθα

Κύριοι Έφοροι

Επειδή δεν δυνάμεθα πλέον να διατηρηθώμεν εις τας θέσεις μας ένεκα της μη τακτικής πληρωμής των μηνιαίων μισθών μας, δια ταύτα γνωρίζωμεν υμίν ότι εάν εντός δέκα ημερών από σήμερα δεν πληρωθώσιν εις ημάς όλοι οι καθυστερούμενοι μισθοί του παρελθόντος έτους και οι ημίσεις τουλάχιστον τρέχοντος έτους, θα διακόψωμεν τα μαθήματα και προς γνώσιν σας.

Εν Νεαπόλει τη 11η Ιανουαρίου 1888

Ο Σχολάρχης Κ. Διαλινάς

Οι διδάσκαλοι Ι. Κονδαράκης, Ν. Σέργιος, Εμμ. Σηφάκης. Οι βοηθοί του Προτύπου Ν. Τζαμπαρλής, Γ. Ζωγραφάκης.

3) Ελληνική Σχολή Νεαπολέως α.π. 1/11-1-1888.

Προς τον Θεοφιλέστατον Επίσκοπον Πέτρας Τίτον

Κύριε Πρόεδρε,

Αφ' ότου το σωματείον διώρισεν διδασκάλους εν τη επαρχία ταύτη δεν επλήρωσεν αυτοίς λεπτόν, τούτου ένεκεν ήρξαντο ο εις κατόπιν του άλλου να καταλείπουσι τας θέσεις των. Η Ελληνική Σχολή μάλιστα κατά ταύτας παρέλυσεν ότε του βοηθού αυτής υποχωρήσαντος λόγω του ότι εκτός των νέων μισθών τους οποίους έχειν να λάβη παρά της Εφορείας καθυστερεί αυτού εισέτι και πάντας τους του παρελθόντος έτους

την πληρωμή των δεδουλευμένων ήταν αλληπάλληλες και μονότονες όπως η παρακάτω:

«Κύριοι έφοροι

Παρακαλώ όπως ευαρεστούμενοι διατάξετε να μοι εξοφληθώσιν οι παλαιοί καθυστερούμενοι μισθοί μου, διότι έχω ανάγκας οποίας έχει πας υπάλληλος εργαζόμενος και αναμένων μόνον εκ της εργασίας να προμηθεύηται τα προς το ζην.

Η αίτησίς μου αυτή και δικαία είναι και έλλογος διότι και η εργασία μου φαίνεται και τα έξοδα τα οποία έχη ο εδώ υπάλληλος περισσότερα των εν ταις επαρχίαις μενόντων, είναι γνωστά. Δια ταύτα ελπίζω ότι θα ληφθή υπ' όψιν η αίτησίς μου αυτή και ότι δεν θα υποστή την τύχην δύο προηγουμένων επί του αυτού θέματος αιτήσεών μου. Προς τούτοις δε εθεώρησα αναγκαίον να υπομνήσω υμίν ότι και περί των νέων μισθών δέον να ληφθή πρόνοια διότι αποκάμνει τις εργαζόμενος έργον το οποίον δεν τω παρέχη τα προς το ζην. Ενώ εργάζεται τις και μάλιστα μετά ζήλου νομίζω ότι δικαιούται να αναμένη ουχί δε και να απαιτή τους καρπούς των κόπων του.

Διατελώ μετά του προσήκοντος σεβασμού»⁴⁴⁸.

Μερικοί, μάλιστα, διδάσκαλοι κατέφυγαν για πρώτη φορά στην δικαιοσύνη καταθέτοντας αγωγές εναντίον της Τμηματικής Εφορείας προκειμένου να απαιτήσουν την πληρωμή των μισθών τους.

Το οικονομικό αδιέξοδο, όμως, συνέχισε να εντείνεται αναγκάζοντας μάλιστα την Τμηματική Εφορεία να ζητά όλο και πιο φορτικά από τους ενοικιοφειλέτες και τις κοινότητες να καταβάλλουν τα ενοίκια και τις οφειλόμενες συνδρομές τους. Μερικές κοινότητες επικαλούνταν την ανέχεια και ζητούσαν από την Τμηματική Εφορεία να *«παύση του λοιπού να ζητά χρήματα»* αφού εκείνα δεν μπορούσαν να εξοικονομηθούν αλλιώς παρά μόνο εάν *«πωληθούν τα κτήματα των εκκλησιών»*. Άλλες απάντησαν εκβιαστικά ότι *«ούτε οβολόν θέλει πληρώσει εκ των ζητουμένων εάν η Τμημ. Εφορεία κομματικώς φερομένη προβή και διορίση δημοδιδάσκαλο της αρεσκείας της και ουχί της*

μισθούς. Ευρίσκομαι εν απορία περί του πρακταίου. Όταν γνωρίζω υμίν τούτο, πέποιθα ή ότι θέλετε επισπεύση την παντελή χαλάρωσιν απάντων των σχολείων ή ότι άλλο τι μέτρον διορθώσεως, όπερ αδύνατον, θα εξευρεθή.

*Διατελώ μετά του προσήκοντος σεβασμού
Ο Σχολάρχης Νεπόλεως.*

⁴⁴⁸ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ. 11/1888-12-12.

ημετέρας επιλογής»⁴⁴⁹. Κάτω δε από την πίεση της αχρηματίας η Τμηματική Εφορεία απευθύνθηκε προς τον Γενικό Διοικητή Κρήτης και αποφάσισε επιπροσθέτως το 1888 να μην υποβάλει καν «ενώπιον της διαρκούς εξεταστικής επιτροπής εις εξετάσεις άπαντας τους διορισθησομένους διδασκάλους ίνα διδαχθώσι επί τινα χρόνον την νέα διδασκαλικήν μέθοδον» σκεπτόμενη ότι «ένεκα της επικρατούσης αχρηματίας και της καθυστερήσεως πολλών μισθών προς τους διδασκάλους και του ευτελούς των μισθών αυτών, οι πλείονες των υποψηφίων δεν θα προσέλθωσι όπως αποφύγωσι τας δαπάνας»⁴⁵⁰. Μια τελευταία πίστωση χρόνου στην Τμηματική Εφορεία για να

⁴⁴⁹ Παραθέτουμε παρακάτω ένα αναλόγου ύφους πρακτικό της Δημοτικής Εφορείας Χουμεριάκου: «Η δημοτική εφορεία του δήμου Χουμεριάκου συγκειμένη εκ του Προέδρου Κ. Μουρελάκη και των μελών αυτής Νικ. Παπαγιαννάκη, Ιωάν. Κ. Χουρδάκη, Εμμ. Γ. Ζουλινάκη και Μιχ. Ε. Μυλωνάκη Συνελθούσα εν τω καταστήματι του Δημαρχείου την δωδεκάτην του μηνός Σ/μβρίου ε.ε. εκτός των Εμμ. Γ. Ζουλινάκη και Μιχ. Ε. Μυλωνάκη μη παρευρεθέντων εις την συνεδρίασιν, παρόντος και του γραμματέως Ιωάν. Γ. Ρουμπελάκη έλαβον υπ' όψη την αίτησιν του κ. Προέδρου δι' ης εξέθηκεν συνεπεία του υπ' αριθμ. 7 και της ημερομηνίαν 8 Σ/μβρίου ε.ε. εγγράφου δι' ου η Χριστιανική Τμηματική Εφορεία Λασιθίου ζητεί παρά της δημοτικής Εφορείας τα κατά τα έτη /83 –84 και /84-85 γρ. 7.600 πληροησόμενα εκ των ταμείων των ενοριών της περιφέρειας του ημετ. Δήμου και σκεφθείσα

Επειδή το υπό της Τμηματικής Εφορείας Λασιθίου απαιτούμενον ποσόν επεβλήθη τη δημοτική εφορεία εν αγνοία της, Επειδή η Τμηματική Εφορεία καθ' εκάστην ενεργεί πράξεις εις τας οποίας δέον να λαμβάνη μέρος και η δημοτική

Δια ταύτα

Αποφασίζη ότι ούτε οβολόν θέλει πληρώσει εκ του ζητουμένου ποσού των 7.600 γρ. τη Τμηματική Εφορεία εάν προβή και διορίση δημοδιδασκάλους της αρεσκείας της εις την περιφέρειαν του Ημ. Δήμου και ουχί της Ημετέρας, συνάμα δε δεν θα γίνωσιν αυτού δεκτοί και ου μόνον εκ των 7.600 γρ. δεν θέλομεν πληρώση ούτε οβολόν αλλ' ούτε εκ του λοιπού ταμείου του δημαρχείου δια την παιδείαν προϋπολογισθέντος κονδυλίου, προς άρσιν δε πάντων τούτων των προσκομιμάτων τα οποία θέλουσι κλονίση την παιδείαν παρακαλούμεν υμάς όπως συνεννοηθείτε μεθ' ημών και διορίσωμεν διδασκάλους της αρεσκείας μας εκ της περιφέρειας του Ημετέρου δήμου οπότε αποφασίσωμεν πληρώση και το υπό της Τμηματικής Εφορείας ζητούμενον ποσόν ουχί σών αλλ' αφού προηγουμένως γίνει διανομή των οφειλομένων υπό της Τμηματικής Εφορείας χρημάτων εις τους Δήμους και τότε ημείς θέλομεν πληρώση ή εξασφάλιση το ζητησόμενον ποσόν. Εάν δε ταύτα δεν γίνωσι δεκτά ζητούμεν το μερίδιον το οποίον αναλογή εκ του ολικού ποσού της παιδείας και ημείς θα φροντίσωμεν δια τα συμφέροντα των σχολείων του Ημετ. Δήμου και

αναθέτομεν εις τον κ. Πρόεδρον την φροντίδα να διαβιβάση το παρόν εις την Έντιμον Τμηματικήν Εφορείαν δια τα περαιτέρω.

Εν Χουμεριάκω τη 12η Σ/μβρίου 1886

Ο Πρόεδρος, Τα Μέλη, Ο Γραμματεύς».

⁴⁵⁰ «Η Τμηματική Εφορεία Λασιθίου

Συγκειμένη εκ του προέδρου αυτής επισκόπου Πέτρας Μελετίου και των εφόρων Εμμ. Λυδάκη, Εμμ. Διαλυνά, Νικολάου Μαμαλάκη, Εμμ. Ρουσελάκη και Ιωάννου Χατζάκη

Συνελθούσα εις τακτικήν συνεδρείαν τη 10η του μηνός Φεβρουαρίου έχοντας υπόψη την υπ' αριθμ. 26 και ημερομηνία 6 Ιουνίου 1888 απόφασιν αυτής δι' ης απεφάσισε όπως υποβάλει ενώπιον της διαρκούς εξεταστικής επιτροπής εις εξετάσεις άπαντας τους κατά το αρχόμενον σχολικό έτος διορισθησομένους διδασκάλους ίνα διδαχθώσι επί τινα χρόνον την νέα διδασκαλικήν μέθοδον.

Σκεφθείσα ότι ήδη ένεκα της επικρατούσης αχρηματίας και της καθυστερήσεως πολλών μισθών προς τους διδασκάλους και του ευτελούς των μισθών αυτών, οι πλείονες των υποψηφίων δεν θα προσέλθωσι όπως αποφύγωσι τας δαπάνας προς δε ότι ο χρόνος του διορισμού και της ενάρξεως των μαθημάτων επείγει ώστε τα αποφασισθέντα μέτρα αδύνατον είνε να εφαρμοσθώσι κατά το αρχόμενον έτος

ανταποκριθεί στις μισθοδοτικές της υποχρεώσεις δόθηκε το 1888 από τους επαρχιακούς δασκάλους:

«Προς την έντιμον Επαρχιακήν Εφορείαν Λιμένος

*Καίτοι δια του τελευταίου προς υμάς δηλωτικού ημών εγγράφου απεσύρθημεν της υπηρεσίας μέχρις ου αποπληρωθώσιν ημίν οι εν τω εγγράφω εκείνω αναφερόμενοι μισθοί, αναλογιζόμενοι ότι τα σχολεία της επαρχίας μας κινδυνεύουσιν να αποσυντεθώσιν χωρίς να δυνηθή άλλος εκτός ημών να εμποδίση το δυσάρεστον τούτο και μεριμνώντας περί της προόδου υμετέρων τέκνων ώσπερ περί ιδίων, και ιδόντες υμάς ενεργούντας περί της πληρωμής των μισθών μας του μόνου προς συντήρησιν ημών μέσου, συνεχίζομεν την διδασκαλίαν μας από της αύριον μέχρι της προσεχούς εβδομάδος περιμένοντες τα αποτελέσματα των υμετέρων ενεργειών, καθ' ην δε περίπτωσιν ότε δεν θα αποδοθώσιν ημίν οι αιτούμενοι μισθοί θέλομεν αποσυρθή οριστικώς και αμετακλήτως της υπηρεσίας μη ελπίζοντες πλέον ότι θα δυνηθώμεν να λάβωμεν τους μισθούς των κόπων της ασθενούς ημών διανοίας δι' άλλου μέσου ή μη δια της νομίμου οδού, αποβαλόντες συγχρόνως απ' εμαυτών πάσαν ευθύνην δια πάσαν ηθικήν ζημίαν των μαθητών. Ταύτα γνωρίζοντες υμίν ευελπιστώμεν ότι δεν θα περιέλθωμεν εις τοιούτον σημείον ώστε να εγκαταλείψωμεν τα τέκνα της επαρχίας μας άτινα και ημέτερα θεωρούνται κατά το σπουδαιότατον αυτό σημείον (σημ. των εξετάσεων) του έτους [...]*⁴⁵¹.

7. Η περίοδος μετά την επανάσταση του 1889.

7.1. Ιστορικό πλαίσιο

Ξαφνικά το πολιτικό σκηνικό άλλαξε με την ανάληψη της εξουσίας από τους «ζυπόλυτους». Η μεταβολή του πολιτικού σκηνικού από το 1888 έθιξε τις ηγετικές ομάδες των μεγαλογαιοκτημόνων των πόλεων και της υπαίθρου, που στη διάρκεια της δεκαετίας της Χαλέπας είχαν προσεταιριστεί το κυβερνών συντηρητικό κόμμα και έμεναν στο απυρόβλητο. Έτσι, η υφή της κομματικής διένεξης ήταν φανερά πια

Αποφασίζει

Επιφυλάσσεται όπως θέση σε εφαρμογή τα μέτρα ταύτα από του επιόντος έτους, εγκρίνη δε να προβή εφέτος εις τους διορισμούς κρίνοντας εκ των υπάρχοντων πτυχίων, απολυτηρίων και ενδεικτικών, της παρελθούσης υπηρεσίας και της επί τη βάσει των εκθέσεων των εξεταστικών επιτροπών, εκλέγοντας τους κρείττονας εκ των υπάρχοντων.

Ο Πρόεδρος εμμένων εις στα της υπ' αριθμ. 26 αποφάσεως δεν συμφωνώ προς τα ανωτέρω.

Οι Έφοροι».

⁴⁵¹ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ. 6/ 1888-19-01.

κοινωνική⁴⁵². Οι νέοι δημογέροντες αποφάσισαν με συνοπτικές διαδικασίες «*κωλυμένου του προέδρου*» την απόλυση ακόμη και του γραμματέα του οργάνου με την πρόφαση ότι είναι «*πάντη αγράμματος και ανίκανος να υπηρετή εις την θέσιν ην παρανόμως κατέχει*»⁴⁵³. Οι κομματικές αυτές μεθοδεύσεις επεκτάθηκαν γρήγορα και στο χώρο της εκπαίδευσης προκαλώντας ακόμη και την παρέμβαση του Έλληνα Γενικού Προξένου στα Χανιά ο οποίος απείλησε ότι «*η Ελληνική Κυβέρνησις θέλει περιέλθει εις την ανάγκην να άρη μετά πολλής αυτής λύπης την αναγνώρισιν των εν Ηρακλείω και Νεαπόλει Μεραμβέλλου Γυμνασίων, εάν οι προϊστάμενοι ή άλλοι εκ των εν αυτοίς διδασκόντων εξακολουθήσωσιν επί προφανή της σπουδαζούσης νεότητος βλάβη πολιτευόμενοι*»⁴⁵⁴.

Οι κομματικές αντιπαραθέσεις ήταν εξάλλου μια από τις βασικότερες αιτίες που οδήγησαν στην αποτυχημένη επανάσταση του 1889, στην ανάκληση του Χάρτη της Χαλέπας, στην κήρυξη στρατιωτικού νόμου⁴⁵⁵ και στην επιδείνωση της οικονομικής κατάστασης των αγροτικών πληθυσμών του Λασιθίου, εξαιτίας του γεγονότος της παγίωσης στο φορολογικό σύστημα του καθεστώτος της είσπραξης της δεκάτης σε χρήμα.

7.2 Ο εκπαιδευτικός νόμος του 1889

Καθώς, λοιπόν, τα πολιτικά και κοινωνικά δεδομένα με βάση τα οποία είχε συνταχθεί ο εκπαιδευτικός νόμος της 9^{ης} Μαΐου του 1881 είχαν μεταβληθεί σημαντικά, ακολούθησε, το 1889, μια δεύτερη νομοθετική παρέμβαση⁴⁵⁶ στο χώρο της εκπαίδευσης στα πλαίσια ακριβώς της προσπάθειας εκείνης, που αποσκοπούσε στο να καταστεί το σχολείο συμβατό με τις τρέχουσες εξελίξεις.

Στην εκπαίδευση ο λόγος της αλλαγής συμπυκνωνόταν στην παιδαγωγική ανανέωση του σχολείου και στην σύνδεσή του με την οικονομία στον χώρο της οποίας σημειώνονταν σοβαρές ανακατατάξεις. Η κατοχή γης άλλαζε με γρηγορότερους ρυθμούς τώρα εις όφελος των χριστιανών, οι οποίοι γίνονταν πλέον κύριοι της γης

⁴⁵² Περράκης Μ., ό.π., σελ. 385.

⁴⁵³ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ. 1889-4-13/047.

⁴⁵⁴ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ. 1889-6-24/017.

⁴⁵⁵ Βλπ. περ. *Τάλως*, Χανιά, τ. Α', σελ. 248.

⁴⁵⁶ Βλπ. *Κρήτη, Εφημερίς της Γενικής Διοικήσεως Κρήτης*, έτος ΚΑ' 1889/αριθμ. 1039, εν Χανίοις τη 7^η Ιουνίου.

τους. Αυτές οι ανακατατάξεις εισοδημάτων οδηγούσαν και σε κοινωνικές ανακατατάξεις. Μόνο που δεν ωφελούσαν το σύνολο του χριστιανικού πληθυσμού, αλλά τους κατόχους γης και κεφαλαίων που άρχισαν να επενδύουν στην γη και στον δευτερογενή τομέα και όχι τον μέσο χωρικό ο οποίος εξακολουθούσε να κατέχει τη θέση του αγρότη καλλιεργητή⁴⁵⁷. Στον πολιτικό αγώνα έλαβε τότε ενεργητικότερες θέσεις και ένα νέο εκσυγχρονιστικό αστικό στρώμα το οποίο υπερέβαινε τους θρησκευτικούς διαχωρισμούς και ταυτόχρονα έδινε μια νέα υφή στη δικομματική σύγκρουση διεκδικώντας το δικαίωμα να χρησιμοποιεί τον κρατικό μηχανισμό προκειμένου να προωθήσει όχι την λαφυραγώγηση του κράτους αλλά το εκσυγχρονιστικό του ιδανικό μέσα στα πλαίσια ενός ενδιάθετου φιλελευθερισμού⁴⁵⁸ μετατρέποντας έτσι την κομματική διένεξη σε διένεξη κοινωνική, ταξική και ιδεολογική⁴⁵⁹. Η αλλαγή φρουράς στον κομματικό ανταγωνισμό συμβάδιζε και με την ανανέωση του σώματος των πληρεξουσίων Το εμπορευματικό κεφάλαιο, όμως, δεν μπορούσε από μόνο του να διαλύσει τις φεουδαρχικές σχέσεις παραγωγής⁴⁶⁰. Εξ άλλου, αυτό το μη συνδεδεμένο με το κράτος κοινωνικό στρώμα απέβλεπε αντιστρόφως στο να οικειοποιηθεί το δυναμικό της αστικής ανάπτυξης προκειμένου να σταθεροποιήσει την δική του θέση μέσα στο κράτος. Εθνική ιδεολογία, εθνικισμός, κρατικά εισοδήματα μόνιμη σύγκυση των εξουσιών και υπαγωγή της ιδιωτικής κοινωνίας στο έλεγχο της πολιτικής και κομματικής γραφειοκρατίας ήταν οι κύριοι άξονες γύρω από τους οποίους περιστρεφόταν ο χώρος της αντίδρασης στον εξαστισμό των δομών. Αντίθετα, το στρατόπεδο της μεταρρύθμισης οριζόταν από τα ιδιωτικά εισοδήματα και την ιδεολογία της οικονομικής ανάπτυξης. Έτσι, η πορεία της θεσμικής μεταβολής εξέφραζε κάθε φορά τη δύναμη ή την αδυναμία των δύο αυτών χώρων.

Καθώς, όμως, την περίοδο εκείνη το εκσυγχρονιστικό στρώμα δεν ήταν ιδιαίτερα δυναμικό και πληθωρικό ώστε να συντελέσει στην εγκαθίδρυση μιας ισχυρής κοινωνίας των πολιτών οι δομές της κοινωνίας δεν μπορούσαν να υποστηρίξουν ουσιαστικές

⁴⁵⁷ Αρχοντάκης Στ., «Μελετώντας τις απογραφές του 1881 και του 1900», στο *90 χρόνια από την Ένωση της Κρήτης με την Ελεύθερη Ελλάδα*, ΕΚΙΜ, Ρέθυμνο 2007, σελ. 376.

⁴⁵⁸ Γάλλος αξιωματικός μάλιστα κατά την περιοδεία του στην περιοχή του Μεραμβέλλου παρατήρησε χαρακτηριστικά ότι πολλοί επαγγελματίες και σχεδόν όλοι οι διανοούμενοι μιλούσαν την γαλλική γλώσσα και πρέσβευαν τις φιλελεύθερες ιδέες, βλπ. A. AR., 7N/85, Bouysson a lubanski, 8 Aout 1905.

⁴⁵⁹ Περάκης Μ., ό.π., σελ. 123.

⁴⁶⁰ Αγιανόγλου, Π., *Το πέρασμα από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό στην Ελλάδα. Η πρωταρχική συσσώρευση του Κεφαλαίου, η εξέλιξη της οικονομικής ιστορίας και τα αίτια της υπανάπτυξης*, Αθήνα 1992, σελ. 12.

εκπαιδευτικές πρωτοβουλίες⁴⁶¹. Η ενδυνάμωση του συντηρητικού κοινωνικού στρώματος εξύψωνε τη σημασία των κομματικών και συντεχνιακών δικτύων σε τέτοιο βαθμό ώστε να συρρικνώνονται και να υποβαθμίζονται όλοι οι δυναμικοί παράγοντες της αγοράς. «*Η έλλειψις του βιομηχανικού κεφαλαίου είχε μεγάλας συνεπείας. Ο αστισμός ήταν μονόπλευρος. Ως εκ τούτου, αι μορφαί του κοινωνικού και πολιτικού βίου ευρίσκονται ακόμη υπό την επίδρασιν των παλαιών αντιλήψεων και αντιδρούν εις κάθε νεωτερισμόν και εις κάθε μεταβολήν*»⁴⁶².

Η παραπάνω πολιτική τροχιά υπήρξε αποφασιστική για την διαίωσιση της κρίσης και του εκπαιδευτικού συστήματος. Έτσι, οι αποφάσεις που αφορούσαν την εκπαίδευση λαμβάνονταν στο πολιτικό πεδίο δύναμης και όχι στο οικονομικό⁴⁶³. Αυτή η απόσταση ανάμεσα στο «οικονομικό γίνεσθαι από τη μια και στην ιδεολογία του παραδοσιακού κράτους» από την άλλη καθήλωνε την εκπαίδευση σε μια κατάσταση υπολειτουργίας, στεγανά προστατευμένη από την παραδοσιακή ιδεολογία και τα σύμβολά της⁴⁶⁴. Ο απόλυτα θεωρητικός προσανατολισμός των σπουδών παραμέριζε κάθε ενδιαφέρον για οργάνωση της επαγγελματικής εκπαίδευσης, η οποία ως παράλληλος εκπαιδευτικός κλάδος συστηματικών σπουδών ήταν ανύπαρκτος⁴⁶⁵. Η κρίση της παιδείας αποτελούσε εκδήλωση-σύμπτωμα, αλλά και οργανικό συστατικό της κρίσης της κοινωνίας γενικότερα⁴⁶⁶.

Παρ' όλα αυτά, με την πάροδο του χρόνου όλο και περισσότεροι συμφωνούσαν ότι η εκπαίδευση έπρεπε να ξεφύγει από την ιδιωτεύουσα μορφή της, από την τοπική της διάσταση, να δημοσιοποιηθεί και να οργανωθεί όχι ως αυτοδιοικητικός αλλά ως κοινωνικός θεσμός και ως κρατικός μηχανισμός. Τα κοινωνικά αιτήματα που αφορούσαν την εκπαίδευση άρχισαν να θεωρούνται εισροές για το πολιτικό σύστημα το οποίο θα έπρεπε να θεσπίζει, να εφαρμόζει και να εκδικάζει κανόνες ώστε να τα ικανοποιήσει. Η πολιτική δραστηριότητα, σύμφωνα με τη συστημική προσέγγιση της πολιτικής, εμφανίζεται με στόχο να απορροφήσει ως εισροές τα αποτελέσματα της

⁴⁶¹ Πυργιωτάκης, Ι., *Εκπαίδευση και Κοινωνία στην Ελλάδα*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001, σελ. 260.

⁴⁶² Κορδάτος, Γ., *Η κοινωνική σημασία τη Ελληνικής επανάστασης του 1821*, εκδ. Διεθνούς Επικαιρότητας, Αθήνα 1972, σσ. 93-94 και Σβορώνος, Ν., (1982), *Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, σελ. 196.

⁴⁶³ Μπουζάκης Σ., *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*, τ. Α', εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1994., σελ. 28.

⁴⁶⁴ Δημαράς, Α., *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε, Τεκμήρια Ιστορίας*, τ. Ι, Αθήνα 1973, σελ. ιθ'-κ'.

⁴⁶⁵ Γσουκαλάς, Κ., ό.π. σελ. 505.

⁴⁶⁶ Silberman Ch *Crisis in the Classroom. The Remaking of American education*, N.Y., 1971, σελ. 5.

κοινωνικής δραστηριότητας και να τις καταστήσει πράξη με την μετατροπή τους σε εκροές. Η παραδοχή που είχε αρχίσει να αξιολογείται για τη φιλοσοφία και την εκπόνηση των νομοθετικών μέτρων που έπρεπε να ληφθούν θεωρούσε ότι για το κράτος το ζήτημα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, ως συνέχεια ή και προϋπόθεση της κοινωνικής μεταρρύθμισης, σχετιζόταν με την εγκαθίδρυση ενός νέου πλαισίου που θα τοποθετούσε την εκπαίδευση κάτω από την εποπτεία της κρατικής διοίκησης και όχι της Δημογεροντίας.

Μιλώντας ήδη από το έτος 1886 στους πληρεξουσίους ο Γενικός Διοικητής Σάββας Πασάς αναγνώρισε ότι «*η δημοσία εκπαίδευσις, όπως είναι διωργανισμένη εν τω τόπω, ισοδυναμεί μάλλον με άρνησιν πάσης καλώς εννοουμένης παιδείας. Το εν ισχύει σύστημα, όπερ ως αποκεντρωτικόν δήθεν εχαρακτηρίσθη υπό των εισαγαγόντων αυτό, άνευ υπερβολής τινός, αποσυνθετικόν μάλλον δύναμαι να ονομάσω [...] Νόμος πλήρης χασμάτων και ατελειών διέπει τα σχολεία υμών. Σωματεία πολλαπλά και ετεροφυή προΐστανται αυτών, τα σωματεία δε ταύτα ή αενάως εις συγκρούσεις προς άλλα έρχονται ή εν τοις ιδίοις αυτών κόλποις στοιχεία τοιούτων ακαταπαύστων συγκρούσεων και διαπληκτισμών περικλείουσιν [...] ου μόνο οι εφορείαι αλλά και τα σχολεία αυτά εισίν ως επί το πλείστον κέντρα κομματισμού και πρακτορεία εκλογικών συμφερόντων [...] η έκρυθμος κατάσταση των σχολείων υμών οφείλεται αναντιρρήτως εις την έλλειψιν αρχής ανωτέρας, μη εξαρτωμένης μεν από της ψήφου των πολλών και μη εκφοβιζομένης υπό οχλαγωγίων, αρκούντως δ' ισχυράς όπως διευθνή τα των σχολείων και επιβάλλη τον Νόμον εις τους θέλοντας να καταπατήσωσιν αυτόν [...]*»⁴⁶⁷.

Διάχυτη ήταν τότε η εντύπωση ότι οι Τμηματικοί Έφοροι και οι Δημοτικοί Άρχοντες «*εξ ολεθρίων κομματικών παθών ορμώμενοι πεισματωδώς αντενεργούσιν αλλήλοις και συνεπώς ουδεμία βελτίωσις και προαγωγή της παιδείας λαμβάνει χώραν παρ' αυτοίς, σπουδαίως ένεκα τούτου χωλαινούσης*»⁴⁶⁸.

Έτσι, ο νέος Εκπαιδευτικός Νόμος⁴⁶⁹ αν και δεν έγινε ευρέως αποδεκτός καθώς συντάχθηκε και ψηφίστηκε μέσα στο καθεστώς του στρατιωτικού Νόμου, που είχε επιβληθεί στο νησί, προσπάθησε να «*συμπληρώση τα εν τω κανονισμώ της παιδείας*

⁴⁶⁷ Κρήτη, Εφημερίς της Γενικής Διοικήσεως Κρήτης, 1/7/1886, έτος ΙΘ', Αριθμ. 7., Πρακτικά της Γενικής Συνελεύσεως των Κρητών της ΙΖ' Συνόδου, Συνεδρίασις Α'.

⁴⁶⁸ Βλ. εφημ. Μίνως αριθμ. 196/3-11-1884.

⁴⁶⁹ «*Εψηφίσθη κατά την κη' συνεδρίαν της κ' συνόδου της Γενικής των Κρητών Συνελεύσεως, εκηρύχθη εκτελεστός δια του υπ' αριθμ 1232 1603 της 2 Ιουνίου 1889 διατάγματος της Γενικής Διοικήσεως και εδημοσιεύθη εν τω υπ' αριθμ. 1039 της 7 Ιουνίου 1889 φύλλω της Κρήτης*».

χάσματα». Επρόκειτο, όμως, για μια ακόμη κρατική παρέμβαση στο χώρο της εκπαίδευσης, η οποία πολύ λίγο επηρέασε τις βασικές σχολικές δομές και ακόμη λιγότερο, έδειξε να επιθυμεί οποιαδήποτε ανατροπή τους. Εξαντλήθηκε στην νομιμοποίηση και τυποποίηση των γνωστών σχολικών λειτουργικών προτύπων με αποτέλεσμα όχι μόνο την διαιώνισή τους αλλά και την ενδυνάμωσή τους σε διαμερισματικό επίπεδο.

7.2.1 Διαβάθμιση της εκπαίδευσης-Διδασκόμενα μαθήματα

Με βάση τις διατάξεις του νέου νόμου τα χριστιανικά σχολεία διαβαθμίστηκαν σε Νηπιαγωγεία, Δημοτικά Σχολεία, Ελληνικά Σχολεία, Γυμνάσια και Παρθεναγωγεία. Στο άρθρο 3 του νέου νόμου ορίστηκε ότι στις επαρχίες τα Δημοτικά Σχολεία θα διαιρούνταν σε Πρωτοβάθμια, Δευτεροβάθμια και Τριτοβάθμια και ότι για την ίδρυση τους απαιτούνταν τουλάχιστον 20 μαθητές. Στο άρθρο 10 καθορίστηκε ότι η εκπαίδευση ήταν υποχρεωτική για τα αγόρια «από επτά μέχρι ένδεκα ετών». Ο Νόμος του 1889 καθόριζε, επίσης, ότι «εν ταις έδραις των διοικήσεων ιδρύεται εν Ελληνικόν Σχολείον πλήρες με τρεις τάξεις και τρεις διδασκάλους, εν δε ταις επαρχίαις ιδρύονται Ελληνικά Σχολεία με τρεις τάξεις αλλά με δύο διδασκάλους [...] Ο διδάσκαλος της ανωτέρας τάξεως φέρη τον τίτλο του Σχολάρχου και προΐσταται του Ελληνικού Σχολείου». Τα ελληνικά σχολεία θεωρήθηκαν ως παραρτήματα του Γυμνασίου «είτε πλήρους είτε ημιτελούς όπου υπάρχη τοιούτον. Ο δε Γυμνασιάρχης ή διευθυντής του Γυμνασίου εποπτεύει τα ελληνικά σχολεία λαμβάνον μέρος εις την σύνταξιν του προγράμματος συμφώνως προς τον Νόμον [...] Εν εκάστη έδρα Διοικήσεως ιδρύεται εν Παρθεναγωγείον το οποίον θέλει συντηρείσθαι εκ των μερικότερων πόρων και των επιβαλλομένων διδάκτρων. Τα εν ταις έδραις των Διοικήσεων Παρθεναγωγεία μεταβάλλονται εις πλήρη Δημοτικά Σχολεία [...] Τα εν ταις επαρχίαις δημοτικά σχολεία διαιρούνται εις τρεις τάξεις. Εις πρωτοβάθμια, δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια. Και πρωτοβάθμιον καλείται το εις ο φοιτώσιν 80 και πλέον μαθηταί, δευτεροβάθμιον δε το εις ο φοιτώσιν υπέρ τους 40, τριτοβάθμιο δε το εις ο φοιτώσιν ολιγότεροι των 40»⁴⁷⁰.

⁴⁷⁰ Νόμος περί παιδείας, εν Χανίοις 1889, τύποις Γεν. Διοικήσεως Κρήτης. Με βάση αυτό το νομοθέτημα ιδρύθηκαν ανά επαρχία στο διαμέρισμα Λασιθίου τα εξής σχολεία: «Επαρχία Μεραμπέλλου Δήμος Νεαπόλεως: Εις Νεάπολιν εν πρότυπον

Ως προϋπόθεση για την ίδρυση σχολείου και ο νέος νόμος έθετε την ύπαρξη καταλλήλου κτιρίου: «δεν συνίσταται δε σχολείον εφόσον δεν παρουσιασθώσι τ' αναγκαία καταστήματα ή οικήματα [...]».

Έτσι, λοιπόν, και πάλι οι κάτοικοι των χωριών προσπαθούσαν να εξασφαλίσουν μόνοι τους κτίρια για τη στέγαση των σχολείων τους ζητώντας και πάλι σε πολλές περιπτώσεις τη βοήθεια της Δημογεροντίας όπως οι κάτοικοι του Καλού Χωριού οι οποίοι σε επιστολή τους προς τη Δημογεροντία Λασιθίου ανέφεραν: «[...] από πέντε και πλέον ετών έχομεν οικοδομήσει εν τω χωρίω μας οίκημα της δημοτικής σχολής αυτού, το οποίον ουδενός άλλου έχει ανάγκην ή να επιστεγασθή προς το οποίον στερούμεθα των αναγκαιούντων χρημάτων [...]»⁴⁷¹. Στη συνέχεια ζήτησαν να τους δοθούν χρήματα για την ολοκλήρωση του έργου ή να τους επιτραπεί να κόψουν μερικά κυπαρίσσια της Μονής του Θεολόγου προκειμένου να κατασκευάσουν με την ξυλεία τους τη στέγη του σχολείου.

Με το νόμο του 1889 στο Νομό Λασιθίου ιδρύθηκαν 74 σχολεία, στον Νομό Ηρακλείου 79, στον Νομό Ρεθύμνου 55 στο Νομό Σφακίων 54 και στο Νομό Χανίων

Δήμος Βραχασίου: Εις Λασιθίδαν Β' Τάξεως, εις Βραχάσι Α', και εις Μίλατον Γ'

Δήμος Χουμεριάκου: Εις Βρύσες Γ' τάξεως, εις Χουμεριάκο Α', εις Λίμνες Β' και εις Λακόνια Γ'

Δήμος Φουρνής: Εις Καστέλι Γ' τάξεως, εις Καρύδιον Γ', εις Σχοιριάν Γ' και εις Ελούντα Γ'

Δήμος Κριτσάς: Εις Κριτσάν Α' τάξεως, εις Αγ. Νικόλαον Γ', εις Καλό Χωριό Γ', εις Πρίνα Γ', και εις Κρούστα Γ'

Επαρχία Λασιθίου

Δήμος Τζερμιάδου: Εις Τζερμιάδον Α' τάξεως, εις Κρουσταλλένια Γ', εις Μέσα Λασιθί Γ', και εις Ποτάμους Γ'

Δήμος Ψυχρού: Εις Αγ. Γεώργιον Α' τάξεως, εις Καμηνάκι Β' και εις Πλάτη Γ'

Επαρχία Βιάννου

Δήμος Βιάννου: Εις Επάνω Βιάννον Α' τάξεως και εις Κάτω Βιάννον Γ'

Δήμος Αγ. Βασιλείου: Εις Αγ. Βασιλείον Β' τάξεως, εις Αμυρά Γ', εις Πεύκον Γ', εις Καλάμι Γ' και εις Συκολόγον Γ'

Δήμος Μουρνιών: Εις Μουρνιές Β' τάξεως, εις Μύθους Γ', και εις Χριστόν Γ'

Επαρχία Ιεραπέτρου

Δήμος Ιεράπετρας: Εις Ιεράπετρον Α' τάξεως, εις Μεσελέραν Γ', εις Κεντρί Γ', και εις Γιαννίτσι Γ'

Δήμος Κάτω Χωριού: Εις Κάτω Χωριόν Α', εις Επάνω Χωριόν Β', εις Πισκοπήν Β', και εις Αγ. Ιωάννην Γ'

Δήμος Ανατολής: Εις Ανατολήν Α' τάξεως, εις Μάλαις Β' και εις Καλαμαύκα Β'

Δήμος Καβουσίου: Εις Καβούσι Α' τάξεως και εις Βασιλικήν Γ'

Επαρχία Σητείας

Δήμος Λιμένος: Εις Λιμάνι Α' τάξεως, εις Πισκοκέφαλον Β', εις Σκοπήν Γ, εις Χαμέζι Γ', εις Αχλαδιάν Γ, εις Μαρωνιάν Γ', εις Μετόχια Γ' και εις Ρούσσα Εκκλησιά Γ'

Δήμος Χανδρά: Εις Χανδράν Β' τάξεως, εις Αρμένους Γ', εις Ζίρον Β', εις Απίδι Γ', εις Λιθίνες Γ', και εις Σκλάβους Γ'

Δήμος Καρυδίου: Εις Καρύδι Γ', εις Κελάρια Γ', εις Παλαιόκαστρον Γ', εις Παληό Μιτάτο Γ' και εις Σίτανον Γ'

Δήμος Ρουκάκας: Εις Στραβοδοζάρι Β' τάξεως, εις Γρα Γ' και εις Πεύκους Γ'

Δήμος Τουρλωτής: Εις Τουρλωτήν Β' τάξεως, εις Λάστρον Γ', εις Σφάκαν Γ' και εις Μέσα Μουλιανά Γ'».

⁴⁷¹ Α.Χ. Δ.Λ., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ. 227/ 4-9-1892.

77. Ο ίδιος νόμος προέβλεπε και την δυνατότητα ίδρυσης, ιδιωτικών σχολείων μετά από άδεια της τμηματικής εφορείας.

Με βάση το νόμο αυτό ζήτησε από την Τμηματική Εφορεία Λασιθίου την αναγνώριση του ιδιωτικού του σχολείου στη Νεάπολη ο Χρόνης Εμμ. Φουντουλάκης αναφέροντας ότι ο ίδιος έχει «*τα υπό του νόμου οριζόμενα προσόντα*» και ότι στο σχολείο αυτό φοιτούσαν ήδη 32 μαθητές οι οποίοι «*κατετάχθησαν νομίμως 14 εις το ελληνικό σχολείο, 10 εις την πρώτην τάξη και 4 εις την δευτέραν*», ενώ στο δημοτικό σχολείο οι υπόλοιποι 18 μαθητές⁴⁷². Σε άλλη του επιστολή ανέφερε ότι είχε ήδη καταθέσει πρόγραμμα σπουδών για έγκριση και είχε προσλάβει και βοηθό για την διδασκαλία της Ιεράς Ιστορίας και της Γεωγραφίας στις δύο τάξεις του ελληνικού σχολείου⁴⁷³.

Μετά την ψήφιση του νόμου 1889 ο οποίος όριζε ότι το πρόγραμμα των μαθημάτων κανονίζεται από τις εφορείες «*κατά τα εν Ελλάδι ισχύοντα*», η Τμηματική Εφορεία Λασιθίου με απόφασή της καθόρισε τα βιβλία και τα μαθήματα που θα διδάσκονταν στα δημοτικά σχολεία της περιοχής ως εξής: «*ΤΑΞΗ Α: Αλφαβητάριο Κοκκινάκη, Παραμύθια, ΤΑΞΗ Β: Ελλην. Ροβισών Σκορδέλη, ΤΑΞΗ Γ: Οδύσσεια Κονιδάρη, Γραμματική Αποστολοπούλου, Ελληνική Ιστορία Βρατσάνου, Ιερά Ιστορία Μωραΐτου, Γεωγραφία Κρήτης Γενεράλη, Ανθρωπολογία Κασσίμη, Καλλιγραφία Φραντζεσκάκη, ΤΑΞΗ Δ: Διηγήσεις Ηροδότου, Γραμματική Αποστολοπούλου, Ιερά Ιστορία Μωραΐτου, Κατήχηση Μοσχάκη, Ελληνική Ιστορία Βρατσάνου, Φυσ. Ιστορία Μηλιαράκη, Καλλιγραφία Φραντζεσκάκη*»⁴⁷⁴.

Αναφορικά με τα μαθήματα και τα βιβλία των Παρθεναγωγείων της περιοχής τη μοναδική μαρτυρία διέσωσε η Παρθεναγωγός Νεαπόλεως η οποία ζήτησε από την Τμηματική Εφορεία την αποστολή των παρακάτω βιβλίων: «*Οδύσσεια, Ιερά Ιστορία Κονιδάρη, Γραμματική Αποστολοπούλου, Αριθμητική Δραΐκη, Γεωγραφία Δραΐκη, Αρχαία Ελληνική Ιστορία*»⁴⁷⁵.

Την ίδια περίοδο τα βιβλία και τα μαθήματα που διδάσκονταν στην ελληνική Σχολή Νεαπόλεως ήταν τα εξής: «*ΤΑΞΙΣ Α: 1) Ελληνικά. Εκ της χρηστομαθείας Αντωνιάδου, τομ. Α μέρη κατ' εκλογήν και Γραμματική Ζηκίδου, το τεχνολογικόν μέχρι*

⁴⁷² Α.Χ. Δ.Λ., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ. 57 /10-11-1895.

⁴⁷³ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ. 51 /15-11-1895.

⁴⁷⁴ Α.Δ.Λ. έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ. 303, 18-10-1895.

⁴⁷⁵ Α.Χ. Δ.Λ. έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ. 263, 29-10-1892.

των εις –μι ρημάτων και ορθογραφικάσ ασκήσεις. 2) Μαθηματικά. Εκ της αριθμητικής Στυλ. Παπαδάκη απ’ αρχής μέχρι τέλους συμμυγών3) Θρησκευτικά. Εκ της Ιεράς ιστορίας Πανταζή την Παλιάν Διαθήκην 4) Γεωγραφίαν. Εκ της Γεωγραφίας Αντωνιάδου , το Βασίλειον της Ελλάδος. ΤΑΞΙΣ Β: 1) Θρησκευτικά. Εκ της Ιεράς Ιστορίας Πανταζή την Καινήν Διαθήκην 2) Ελληνικά. Ξενοφόντος Κύρου Ανάβασιν και Γραμματική Χριστοδούλου, το τεχνολογικόν και ετυμολογικόν και ορθογραφικάσ ασκήσεις 3) Μαθηματικά. Αριθμητική Στυλ. Παπαδάκη από των κλασμάτων μέχρι τέλους, 4) Γαλλικά. Ανάγνωσματα εκ του αναγνωσματορίου Α. Ναρίδη, γραφήν και γραμματικήν Καρασούτσα, κατά δε το θερινόν εξάμηνον και ερμηνεία απλών ακροάσεων 5) Ιστορία. Εκ της ελληνικής ιστορίας Επαμ. Φραγκίστα απ’ αρχής μέχρι του πελοποννησιακού πολέμου 6) Γεωγραφία. Εκ της Γεωγραφίας Αντωνιάδου την Ευρώπην πλην του Βασιλείου της Ελλάδος. ΤΑΞΙΣ Γ: 1) Θρησκευτικά. Την ιεράν Κατήχησιν Διομήδους Κυριακού 2) Ελληνικά. Εκ των Ελληνικών του Ξενοφόντος το βον βιβλίον και εκ των παραλλήλων βίων του Πλουτάρχου τον βίον του Θεμιστοκλέους, γραμματική Χριστοδούλου επανάληψιν, συνταχτικόν Κυριακοπούλου, εκθέσεις ιδεών και ορθογραφικάσ ασκήσεις 3) Μαθηματικά. Επανάληψιν της αριθμητικής Ι. Χατζηδάκι και γεωμετρίαν του αυτού μέχρι του βου βιβλίου 4) Λατινικά εκ της Χρηστομαθείας Ερ. Ν. Ουλερίχου, ερμηνεία αισωπικών μύθων και εκ των Αθηναϊκών του Πελοποννησιακού πολέμου και Γραμματικήν μέχρι των ρημάτων 5) Ιστορικά. Εκ της ελλην. Ιστορίας Επαμ. Φραγκίστα από του Πολεποννησιακού πολέμου μέχρι τέλους 6) Φυσιγνωσίαν. Εκ της του Ν. Γερμανού τα εκλεκτότερα μέρη 7) Γαλλικά. Ανάγνωσιν και ερμηνείαν διαφόρων τεμαχίων κατ’ εκλογήν εκ του Αναγνωσματορίου Α. Ναδίρη και Γραμματικήν Καρασούτσα 8) Γεωγραφικά. Εκ της Γεωγραφίας Αντωνιάδου την Ασίαν, Αφρικήν , Αμερικήν και Ωκεανίαν.

Εν Νεαπόλει τη 12η Ιουλίου 1892

Ο Σχολάρχης

Ι.Κονταράκης»⁴⁷⁶.

Η ευθύνη για την εισαγωγή των βιβλίων στα σχολεία πέρασε πιο αποφασιστικά και κατά τρόπο άμεσο αυτή τη φορά, χωρίς εξάρτηση από την Τμηματική Εφορεία, σε ένα κατεξοχήν αρμόδιο επί της ουσίας και τεχνοκρατικό όργανο: την διαρκή Εξεταστική Επιτροπή που έδρευε και πάλι στην έδρα του τμήματος, την Νεάπολη, και η

⁴⁷⁶ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο χ.α.π. 12-7-1892.

οποία ορίστηκε να απαρτίζεται από τον Γυμνασιάρχη ως πρόεδρο, από έναν καθηγητή, τον σχολάρχη και τον διευθυντή του προτύπου σχολείου. Σύμφωνα με το άρθρο 55, η επιτροπή αυτή είχε σαν έργο της μεταξύ των άλλων «να ορίζει προ της ενάρξεως του σχολικού έτους δι' άπαντα τα σχολεία του τμήματος είτε δημόσια είτε ιδιωτικά, βιβλία συμφώνως προς τα ισχύοντα εν τοις σχολείοις της Ελλάδος, απαγορευομένων των κλεψιτύπων»⁴⁷⁷.

7.2.2 Διαβάθμιση του εκπαιδευτικού προσωπικού

Ο Νόμος του 1889 εκτός από τους Α/βάθμιους και Β/θμιοιους δασκάλους του Νόμου του 1881 δημιούργησε μια ακόμη κατηγορία δασκάλων, τους Γ/βάθμιους, οι οποίοι διορίζονταν σε σχολεία με αριθμό μαθητών μικρότερο του 40. Για τους Α/βάθμιους απαιτήθηκε και πάλι απολυτήριο Β' τάξεως Γυμνασίου, για τους Β/βάθμιους απολυτήριο Α' τάξεως Γυμνασίου ενώ για τους Γ/βάθμιους απολυτήριο ελληνικής σχολής (άρθρο 15). Παρέμεινε επίσης και ο θεσμός του προσωρινού δασκάλου ενώ αναγνωρίστηκε και η προϋπηρεσία κατά τέτοιο τρόπο ώστε πενταετής διδακτική εμπειρία συνοδευόμενη με απολυτήριο ελληνικής σχολής να ισοδυναμεί με ενδεικτικό Α' τάξεως Γυμνασίου (άρθρο 17). Η προκήρυξη των θέσεων των δασκάλων γινόταν από τις τμηματικές εφορίες οι οποίες καλούσαν τους ενδιαφερομένους να υποβάλλουν τις αιτήσεις τους μαζί με τα απαιτούμενα δικαιολογητικά.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του δασκάλου Κωνσταντίνου Ζωγράφου ο οποίος στη σχετική αίτησή του για διορισμό υπέβαλλε αποδεικτικά της ηλικίας του (ο νόμος απαιτούσε συμπλήρωση του 20ου έτους) και της δωδεκαετούς προϋπηρεσίας του, το απολυτήριο της ελληνικής σχολής Νεαπόλεως και το ενδεικτικό της Γ' Τάξεως του Γυμνασίου. Με την αίτησή του αυτή ζήτησε τον αναδιορισμό του «στο επίμοχθο μεν, αλλ' έντιμον του δημοδιδασκάλου επάγγελμα» στο οποίο είχε επιδοθεί «μετ' αυταπαρνήσεως και επιτυχίας κατά την δωδεκαετή διδασκαλίαν» του. Με την αίτησή του συνυπέβαλε, επίσης, και τις γραπτές ευχαριστίες των προκρίτων των «χωριών Νεαπόλεως, Βραχασίου, Κριτζάς, Μιλάτου και Καβουσίου» στα οποία είχε υπηρετήσει⁴⁷⁸.

⁴⁷⁷ «Νόμος περί παιδείας», στην εφημ. Κρήτη, αριθμ. φύλ. 1039/7-6-1889.

⁴⁷⁸ Α.Δ.Λ., έγγραφο χ.α.π. 12-8-1886

Στο αρχείο της Δημογεροντίας Λασιθίου σώζεται κατάλογος με τους διορισμούς που έγιναν από την τμηματική εφορία για το σχολικό έτος 1888-89. Σύμφωνα με τον κατάλογο αυτό διορίστηκαν:

Στην επαρχία Μεραμβέλλου: Ένας σχολάρχης, δύο ελληνοδιδάσκαλοι, δύο βοηθοί, δώδεκα δημοδιδάσκαλοι και τέσσερις παρθεναγωγοί. Στην επαρχία Λασιθίου: Δύο ελληνοδιδάσκαλοι και έξι δημοδιδάσκαλοι. Στην Επαρχία Βιάνου: Ένας σχολάρχης, δυο ελληνοδιδάσκαλοι, δύο βοηθοί, εννέα δημοδιδάσκαλοι και ένας παρθεναγωγός. Στην επαρχία Ιεράπετρας: Δύο ελληνοδιδάσκαλοι, ένας βοηθός και οκτώ δημοδιδάσκαλοι. Στην Επαρχία Σητείας: Ένας σχολάρχης, δύο ελληνοδιδάσκαλοι, ένας βοηθός, 19 δημοδιδάσκαλοι και πέντε παρθεναγωγοί⁴⁷⁹.

Η διαδικασία των διορισμών δεν ήταν, όμως, όπως φαίνεται πάντα αδιάβλητη κάτι που ανάγκασε τον Γενικό Διοικητή Κρήτης να παρέμβει το 1891 στην τμηματική εφορεία Λασιθίου κάνοντας τις δέουσες συστάσεις⁴⁸⁰.

Οι μισθοί των δασκάλων της περιόδου αυτής εμφανίζονται σε μισθολογική κατάσταση⁴⁸¹ η της Δημογεροντίας Λασιθίου ως εξής:

1. Σχολάρχης έδρας διοικήσεως 700 γρ.
2. Σχολάρχης επαρχίας 550-700 γρ.
3. Ελληνοδιδάσκαλος 350-500 γρ.
4. Διευθυντής δημοτικού σχολείου έδρας διοικήσεως 700 γρ.
5. Διευθυντής επαρχιακού σχολείου 400 γρ.
6. Βοηθός 150-300 γρ.
7. Δημοδιδάσκαλος 100-350 γρ.
8. Παρθεναγωγός 200-300 γρ.

7.2.3 Εξεταστικό σύστημα

Ο νόμος του 1889 προέβλεπε, επίσης, σαφέστερες διατάξεις σχετικά με τη διαδικασία των εξετάσεων των μαθητών. Στη διαδικασία αυτή οι κρίσεις των εξεταστικών επιτροπών είχαν αποφασιστική σημασία στην αξιολόγηση όχι μόνο των μαθητών αλλά και των δασκάλων. Σύμφωνα με το άρθρο 60, τα μέλη των εξεταστικών

⁴⁷⁹ Α.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ. 46/ 15-9-1888.

⁴⁸⁰ Α.Δ.Λ., έγγραφο χ.α.π. 30-12-1891.

⁴⁸¹ Α.Δ.Λ. έγγραφο μισθολογικής κατάστασης έτους 1887-88.

επιτροπών εξακρίβωναν «την κατάστασιν της προόδου των μαθητών, την επιμέλειαν και ευσυνειδησίαν ή τουναντίον των δασκάλων, τον αριθμό των μαθητών, την κατάστασιν του οικοδομήματος και το πλήρες ή ελλιπές των χρεωδών δια την διδασκαλίαν». Οι εξεταστές, οι οποίοι περιέρχονταν τα σχολεία, δεν δίσταζαν να προτείνουν με βάση τις εκθέσεις τους την απόλυση των δασκάλων όπως και τον έπαινο τους.

Χαρακτηριστική είναι η έκθεση της τριμελούς εξεταστικής επιτροπής αποτελούμενης από τους Ι. Παπαδάκη, Λ. Παπαδάκη και Ε. Αγγελάκη η οποία διεξήγαγε τις εξετάσεις στο δημοτικό σχολείο Βραχασίου. Στην έκθεση αυτή οι εξεταστές τόνισαν ότι τα αποτελέσματα των εξετάσεων ήταν «*αρκούντως ευάρεστα*» και επαίνεσαν το δάσκαλο του Σχολείου Κ. Τζαμπαρλάκη επειδή, παρά τις δυσκολίες που αντιμετώπισε, «*εκ της ελλείψεως πολλών απαιτούμενων [...] και της ατάκτου φοιτήσεως των μαθητών [...] εργάσθη μετά πολλής φιλοτιμίας και επιμελείας προσπαθήσας να συμμορφωθή [...] προς το νέον παιδαγωγικόν σύστημα και ν' αποφέρει ικανούς καρπούς εκ της εργασίας του*».

Σε αντίστοιχη έκθεση για τα αποτελέσματα των εξετάσεων του παρθεναγωγείου Χουμεριάκου ο εξεταστής Εμμ. Σηφάκης σημείωσε ότι στην διαδικασία παραβρέθηκε πλήθος κόσμου. Σύμφωνα με την έκθεση, αρχικά, η παρθεναγωγός έκαμε τον απολογισμό της χρονιάς και στη συνέχεια εξετάστηκαν οι μαθήτριες στα εξής μαθήματα: Ανάγνωση, Γραμματική και απαγγελία ποιημάτων. Παράλληλα, έγινε έκθεση με τα χειροτεχνήματά τους. Αναφερόμενος στο αποτέλεσμα των εξετάσεων ο εξεταστής σημείωσε ότι αυτό «*κατέδειξεν την μεγίστην επιμέλειαν της δεσποινίδος παρθεναγωγού, το ακάματον αυτής και τον μεταδοτικώτατον τρόπον του διδάσκειν*»⁴⁸².

7.2.4 Εποπτεία της εκπαίδευσης

Σύμφωνα με τον νέο εκπαιδευτικό Νόμο (άρθρο 61), «*διαρκείς και φυσικοί επόπται των σχολείων εν εκάστω τμήματι είνε αι τμηματικά εφορεία, αίτινες δικαιούνται και υποχρεούνται ίνα εποπτεύωσι τακτικώς πάντα τα σχολεία του τμήματός των από του Γυμνασίου μέχρι του Νηπιαγωγείου*». Η Τμηματική Εφορεία συγκροτήθηκε και πάλι «*εξ ενός αντιπροσώπου εξ εκάστης επαρχίας και εξ ενός πολίτου κατοίκου της έδρας της*

⁴⁸² Α.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ. 269/ 6-8-1892.

διοικήσεως επιστήμονος, εκλεγόμενοι δε επί διετίαν υπό των βουλευτών του τμήματος εν ειδική συνεδρία των χριστιανών πληρεξουσίων». Στην Τμηματική Εφορεία ορίστηκε να «προεδρεύη ο οικείος Αρχιερέυς ή η αρχιερατική έδρευσις. Αρνούμενου δε του Αρχιερέως ή του Επιτρόπου αυτού, θα προεδρεύη της Εφορείας ο πρεσβύτερος των εφόρων».

Η συγκεντροποίηση της εποπτείας της εκπαίδευσης σε διαμερισματικό επίπεδο επέφερε, όμως, την κατάργηση των Επαρχιακών και των Δημοτικών Εφορειών αφού ορίστηκε, σύμφωνα με το άρθρο 62, ότι «οι δήμαρχοι ή οι δημαρχιακοί πάρεδροι κατά δεύτερον λόγον εποπτεύουσιν έκαστος τα εις τον δήμο του σχολεία, φροντίζουσι να μανθάνωσιν εξ ιδίας αντιλήψεως αν οι διδάσκαλοι εκτελώσι τα καθήκοντά των και εργάζωνται ανελλιπώς, το δε αποτέλεσμα των ερευνών των εκθέτουσιν εις την οικείαν τμηματικήν εφορείαν».

Ο κεντρικός έλεγχος της εκπαίδευσης διατηρήθηκε στο άρθρο 64 με το οποίο ορίστηκε ότι «εκ των εκθέσεων τας οποίας οι παριστάμενοι εις τας εξετάσεις καθηγηταί και διδάσκαλοι πέμπουσιν εις τας τμηματικάς εφορείας, ως και εξ εκείνων, τας οποίας οι διάφοροι επιθεωρηταί κάμνουσι περί της καταστάσεως των σχολείων, αι τμηματικά εφορεία καταρτίζουσιν πλήρη έκθεσιν της καταστάσεως της παιδείας και των σχολείων εν τω τμήματι των και αποστέλλουσι κατ' έτος εις την Γεν. Διοίκησιν, ήτις την υποβάλλει εις την Γεν. Συνέλευσιν». Παράλληλα, επιχειρήθηκε να ενισχυθεί και ο κοινωνικός έλεγχος του εκπαιδευτικού συστήματος με την θεσμοθέτηση της υποχρέωσης της Γενικής Διοικήσεως να «δημοσιεύη κατ' έτος δια της εφημερίδος της Γεν. Διοικήσεως πάσας τας τμηματικάς ταύτας εκθέσεις δια να λαμβάνη γνώσιν το κοινόν περί της καταστάσεως της παιδείας εν τη Νήσω» (άρθρο 65).

8. Συνεχείς μεταβολές του πολιτικο-οικονομικού και κοινωνικού πλαισίου

8.1 Το ιστορικό πλαίσιο

Η εφαρμογή του νέου εκπαιδευτικού Νόμου συνέπεσε με σημαντικές αλλαγές, που επήλθαν στο καθεστώς της Χαλέπας μεταξύ των οποίων η σημαντικότερη ήταν η μείωση του αριθμού των πληρεξουσίων από 80 σε 57 (35 χριστιανοί, 22 μουσουλμάνοι) και η μεταβολή στον τρόπο επίτευξης της πλειοψηφίας των 2/3 για την ψήφιση των νομοσχεδίων, κάτι που είχε σαν αποτέλεσμα να πληγεί η νομοθετική δυνατότητα των χριστιανών πληρεξουσίων, οι οποίοι αν και περισσότεροι δεν μπορούσαν πια να

σχηματίσουν την πλειοψηφία των 2/3 όλων των μελών της Γενικής Συνέλευσης χωρίς την σύμπραξη και των μουσουλμάνων. Επίσης, μεταβλήθηκε και ο τρόπος σύνταξης του προϋπολογισμού.

8.2 Νέα κρίση στον χώρο της εκπαίδευσης

Η τελευταία μεταβολή σε συνδυασμό με τις σπατάλες που άρχισαν να καταγράφονται στον τομέα της διοίκησης είχε σαν αποτέλεσμα την μείωση τελικά των ποσών που διατίθονταν για την παιδεία. Η εξέλιξη αυτή δημιούργησε σοβαρά προβλήματα στην εφαρμογή του εκπαιδευτικού Νόμου του 1899, σώρευσε σημαντικά ελλείμματα στην Τμηματική Εφορεία Λασιθίου και προκάλεσε όχι μόνο την «ελάττωση των μισθοδοσιών των διδασκάλων»⁴⁸³ οι οποίοι τελικά διορίζονταν και δίδασκαν «επί 10 και 20 μήνας επί πιστώσει» αλλά επίσης και μεγάλη δυστοκία στις προσλήψεις και τις πληρωμές του εκπαιδευτικού προσωπικού.

Μάλιστα, η Τμηματική Εφορεία, προφασιζόμενη λόγους οικονομικούς, αλλά πιθανόν και μέσα στα πλαίσια μιας επιβαλλόμενης πολιτικής για τον περιορισμό της δημόσιας μαζικής και δωρεάν παιδείας, καθόσον κρίθηκε ότι «μεγάλο πλήθος μαθητών παρασύρονται εις τα σχολεία χωρίς ούτε πρόπον, ούτε αναγκαίον, ούτε χρήσιμον να είναι εις αυτούς ούτε εις την κοινωνίαν»⁴⁸⁴, προχώρησε σε μαζικές απολύσεις «ελληνοδιδασκάλων και δημοδιδασκάλων» ευρισκόμενη «εις μεγίστην οικονομικήν δυσχέρεια»⁴⁸⁵, γεγονός που ανάγκασε τόσο την Δημογεροντία όσο και τις κατά τόπους δημοτικές αρχές να επέμβουν διορίζοντας και πληρώνοντας παράτυπα δικούς τους δασκάλους. Σε μια περίπτωση μάλιστα η Δημογεροντία προκειμένου να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις της αναγκάστηκε και «επώλησεν εις τον εν Αγίω Νικολάω έμπορον κ. Ρούσον Κουνδουράκην ελαιόλαδον καθαρόν οκάδες χιλίας προς γρόσια 4 κατ' οκάν αξίας γροσίων τεσσάρων χιλιάδων επτακοσίων πενήτηκοντα όπερ ποσόν ληφθέν τοις μετρητοίς κατεβλήθη εις τους καθηγητάς του ενταύθα Γυμνασίου έναντι της μισθοδοσίας των».

⁴⁸³ Βλπ. εφημερίδα «*Ηράκλειον*», 3/8/1895.

⁴⁸⁴ *Έκθεσις της Αγνοδίκου Επιτροπείας του Συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών Γραμμάτων. Περί Κατωτέρας και μέσης Παιδείας εν Ελλάδι*. Αθήναι 1872, σελ. 5.

⁴⁸⁵ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με χρονολογία 1889-06-21.

Επιπλέον, διατυπωνόταν τότε με έντονο τρόπο και το αίτημα για την μεταβολή του οργανωτικού και του διοικητικού πλαισίου του εκπαιδευτικού συστήματος καθώς θεωρήθηκε ότι οι τμηματικές εφορείες δεν μπορούσαν να σηκώσουν το βάρος της μεταρρυθμιστικής προσπάθειας. «Όταν ο έφορος» σημείωσε σε κύριο άρθρο της η εφημερίδα *Ηράκλειον*⁴⁸⁶ «αφ' ου διορίση τον διδάσκαλον, εγκαταλείπη αυτόν όλως ανεπιτήρητον και ούτε περί πληρωμής αυτού ούτε περί της υπ' αυτού γινομένης εργασίας φροντίζη πως είνε δυνατόν ο διδάσκαλος ούτος να αισθάνηται δεν λέγομεν ενθουσιασμόν αλλ' αγάπην προς το έργον αυτού; [...] ούτως η εποπτεία δεν είναι επαρκής [...]». Σύμφωνα με άλλη αρθρογραφία της εποχής «δέον να εξετασθή επισταμένως ο περί των τμηματικών εφορειών θεσμός κατά πόσον ούτος αντεπεκρίθη εν τω παρόντι εις τας εκπαιδευτικάς ανάγκας, κατάν πόσον δέον να τροποποιηθή ή μεταβληθή ή όλως αντικατασταθή δ' ετέρου μάλλον ευεργετικού θεσμού»⁴⁸⁷. «Εν τούτοις εκ των πολιτών» υπογραμμίστηκε σε άλλο άρθρο «οι μάλλον νοήμονες ήρχισαν ήδη εκ των πραγμάτων διδασκόμενοι να κατανοώσιν την αλήθειαν, αλλ' ουδέν ούτοι δύνανται να πράξωσιν εις την του εκπαιδευτικού ημών συστήματος αλλαγίν, αφ' ου οι διευθύνοντες τα της παιδείας παρ' ημίν, οι τμηματικοί δηλονότι έφοροι, υπεράγαν ευλαβείς προς τα καθεστώτα φαίνονται και λίαν υπόπτως έχουσι προς πάσαν εισήγησιν αφορώσαν εις τοιαύτην μεταρρύθμισιν».

Παρόλα αυτά, η Τμηματική Εφορεία συνέχιζε να ασχολείται με πολύ πιο πρακτικά θέματα καθόσον εντεινόταν η δεινή οικονομική της κατάσταση η οποία περιγράφηκε και σε έγγραφο, που η ίδια απέστειλε, το 1891, προς τον Γενικό Διοικητή και στο οποίο αναφέρονταν ότι: «η επιτόπιος Εφορεία Λασιθίου ευρίσκεται εις δεινήν θέσιν υπό άποψιν οικονομικήν και κατά συνέπειαν τα υπολειφθέντα υπ' αυτής συντηρούμενα ολίγα δημοτικά σχολεία κινδυνεύουσι να διαλυθώσιν εντός μικρού ελλείψει πόρων[...]. Οι εν τω ημετέρω Τμήματι διδάσκαλοι έχοντες λαμβάνειν ήδη υπέρ τους επτά μισθούς εις παντελή περιήλθον ένδειαν μη δυνάμενοι πόθεν να συντηρήσουσιν εαυτούς και τας οικογενείας των. Οι πλείστοι τούτων πτωχοί οικογενειάρχαι όντες αναγκάζονται να προεξοφλώσι τους γλισχρούς αυτών μισθούς όπως απλώς προμηθευθώσι τα προς ζωάρκειαν απολύτως αναγκαία με έκπτωσιν τριάκοντα και τεσσαράκοντα τοις εκατόν. Ασπασθέντες ούτοι το διδασκαλικόν επάγγελμα πίστευαν ότι ανετώτερον θα

⁴⁸⁶ Βλ. εφημερ. *Ηράκλειον*, αριθμ. 98/22-06-1895.

⁴⁸⁷ «Η δημοτική εκπαίδευσις», άρθρο στην εφημ. *Ηράκλειον*, 4/5/1895, έτος Β', αριθμ. 90.

αντεπεξήρχοντο κατά των βιωτικών αναγκαίων και μετά θάρρους και προθυμίας επελάβαιτο έκαστος του έργου της πνευματικής μορφώσεως των υπό της κοινωνίας εμπιστευθέντων αυτοίς προς τούτο τέκνων της.

Και όμως η μεν ελπίς η δε θάρρους και προθυμίας εις απογοήτευσιν μετατράπησαν αι δε πτωχοί διδάσκαλοι μ' όλας τας παραινέσεις και υποσχέσεις ημών περί προσεχούς πληρωμής των απειλούσιν ημάς ότι θα προβώσιν εις απεργίαν εν τω προκειμένω σπουδαιοτάτω της διδασκαλίας αυτών σταδίου, των επαναλήψεων, καίπερ ως λέγουσι αναγκάζονται συναισθανόμενοι και αναλογιζόμενοι την επιζημίαν και ανατρεπτικήν του μέτρου τούτου φύσιν.

Ήδη εξοχώτατε η καθ' ημάς εφορεία αγνοεί εν τοιούτη δυσχερή θέση ευρισκομένη ποία διέξοδον να ακολουθείση αφ' ου τους μεν δυστυχείς διδασκάλους καθ' εκάστην ιδίους όμμασιν βλέπει γινωμένους έρμαια της αδυσωπήτου πλεονεξίας των προεξοφλητών και αληθώς ειπείν επαιτούντας, το δε ταμείον αυτής κενότατον, ουδενί τρόπω δυνάμενον να έλθη επίκουρον εις τας δυστυχίας των διδασκάλων. Και εποησάμεθα μεν πάντας τας δεούσας παρά τη ενταύθα Διοικήσει ενεργείας αλλ' η εξοχώτης του ο διοικητής ημών μ' όλας τας υπέρ της παιδείας αγαθάς αυτού διαθέσεις και αξιειπαίνους μερίμνας ης οφείλομεν να το ομολογήσωμεν πάντα επιδεικνύει, είπεν ημίν ότι αδυνατεί να επληρώση την τοιούτην της εφορείας απαίτησιν καίτοι έχει διαταγήν της προκατόχου ημών Γ. Διοικήσεως καθότι ούτε χρήματα υπάρχουν εν τω ταμείω της ενταύθα διοικήσεως, ούτε πιθανότης να εισπραχθώσιν τοιαύτα προ της αρχής του νέου οικονομικού έτους. Ούτως τα πράγματα περιήλθον εις δεινή θέσιν, η δε Εφορεία και η Διοίκησις εντός της προσεχούς εβδομάδος θα μάθουν ότι οι διδάσκαλοι του Τμήματος απεσύρθησαν της ενεργούς υπηρεσίας των, υπέρ τρεις δε και ημίσειας χιλιάδες μαθητών διέκοψαν τα μαθήματά των. Εν τοιαύτη δε περιπτώσει Εξοχώτατε απολύτως αναγκαίο καθίσταται η αποστολή χρημάτων. Επειδή δε, Εξοχώτατε, εφέτως το Τμήμα ημών εκ των πλουσιωτέρων τυγχάνει και ουκ ευκαταφρόνητον ποσόν συμβάλλομεν κατ' έτος εκ των προσόδων προς θεραπείαν των αναγκών των άλλων τμημάτων έτυχε να στερείται χρημάτων δεν είνε νομίζομεν άδίκον όπως διατάξητε την εκ του ταμείου των τελωνείων άλλων τμημάτων πληρωμήν χρηματικού τινός ποσού δια τα σχολεία Λασιθίου προς αποσόβησιν του επικειμένου της διαλύσεως αυτών κινδύνου.

Διο παρακαλούμεν την Υμετέρα Εξοχώτητα όπως ευαρεστουμένη διατάξη την εκ του ταμείου των τελωνείων άλλων τμημάτων αποστολήν 70.000 τουλάχιστον γροσίων προς πληρωμήν δυο τουλάχιστον μισθών εις τους διδασκάλους του Τμήματός μας.

Εκ καθήκοντος αναφέροντες ταύτα τη Εξοχώτητι Υμών πεποιθήαμεν ότι θέλει προστήσετε και προλάβεται την επικειμένην των σχολείων του Τμήματος Λασιθίου διάλυσιν και εκφράζομεν Αυτή τα σέβη ημών»⁴⁸⁸.

Η καταβολή, όμως, των εγκεκριμένων πιστώσεων για την παιδεία από την Κεντρική Διοίκηση καθυστερούσε συστηματικά και καθώς οι ενοικιοφειλέτες υποστήριζαν ότι δεν μπορούσαν να αποδώσουν τα ενοίκια⁴⁸⁹, η Τμηματική Εφορεία απείλησε με κλείσιμο των σχολείων που δεν διέθεταν δικούς τους οικονομικούς πόρους. Ήταν η στιγμή που ξέσπασε ένα δεύτερο κύμα έντονων απεργιών των δασκάλων. Η εξέλιξη αυτή ανάγκασε την Τμηματική Εφορεία να απειλήσει ότι «εάν και μίαν και μόνην ημέραν αργήση τις και παραμελήση τα καθήκοντά του θα θεωρήται καθ' ολοκληρίαν παυμένος, εκτός αν αιτία δεδικαιολογημένη επιτρέπει αυτό τούτο». Η Εφορεία κατέφυγε, επίσης, και πάλι σε μια ύστατη προσπάθεια συγκέντρωσης χρημάτων από τους ενοικιοφειλέτες. Μερικοί δάσκαλοι εκχώρησαν τότε με υψηλή προμήθεια την διεκδίκηση είσπραξης των μισθών τους σε τρίτους. Άλλοι κατέφυγαν

⁴⁸⁸ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με χρονολογία 7-6-1891.

⁴⁸⁹ «Αίτησις των υποφαινομένων ενοικιαστών των κτημάτων των ιερών Μονών Μεραμβέλλου Ενώπιον της Χριστ. Δημογεροντίας Λασιθίου
Κύριοι δια της παρούσης αιτήσεώς μας υποβάλλομεν τη Σεβ. Δημογεροντία τα εξής
Καθ' ην εποχήν προσεφέρθημεν και ενοικιάσαμεν τα κτήματα των ιερών μονών Μεραμβέλλου επεκράτει το παλαιόν καθιερωμένον φορολογικόν σύστημα της δεκάτης. Επειδή δε η Κυβέρνησις προ ενός έτους περίπου επέβαλλεν νέον φορολογικόν σύστημα, όλως διάφορον του πρώτου και ως εκ τούτου μεγάλη ζημία επέρχεται εις ημάς ένεκα του συστήματος τούτου, διότι εκτός του ότι ζημιούμεθα από τα αλλεπάλληλα άφορα έτη εκ των εισοδημάτων, είμεθα υποχρεωμένοι να πληρώνωμεν τακτικά, έχομεν δεν έχομεν εισόδημα, εις το Μοναστηριακόν Ταμείον τας διαφόρους δόσεις μετά των τόκων, εν περιπτώσει καθυστερήσεως ποσού τινός από της προθεσμίας, μας υποχρεώνει δε ήδη και η Κυβέρνησις να πληρώνωμεν δυσαναλόγους φόρους των εισοδημάτων, ώστε κινδυνεύομεν να καταστραφώμεν και μείνωμεν εις τους δρόμους, διότι εάν έχομεν μικρά τινά περιουσίαν θα εκποιηθή δια να πληρώνωμεν όλας ταύτας τας ζημίας. Λοιπόν παρακαλούμεν υμάς να λάβητε υπ' όψιν την παρούσαν μας αίτησιν, να κάμητε σπουδαίαν τινά και δικαίαν έκπτωσιν εκ της αξίας του ενοικίου προς κάλυψιν των παρουσιαζομένων ζημιών με οιονδήποτε τρόπον θεωρήσητε δίκαιον.
Ελπίζομεν δε ότι θα εισακουσθώμεν δια τας δικαίας απαιτήσεις μας διότι νομίζομεν ότι και ο σκοπός του ιερού Καταστήματος το οποίον έχετε την τιμήν να αντιπροσωπεύητε δεν είνε τοιούτος. Άλλως τε προσφερόμεθα να παραιτηθώμεν της ενοικιάσεως και ζητήσωμεν δε και αρμοδίως τας δικαίας και ευλόγους απαιτήσεις.
Διατελούμεν μετά σεβασμού.
Εν Νεαπόλη 4 Σεπτεμβρίου 1890
Οι αιτούντες ενοικιασταί των κτημάτων των ιερών Μονών Μεραμβέλλου».

στην δικαστική διεκδίκηση, ενώ μερικοί φάνηκαν πρόθυμοι να διαπραγματευτούν σε ατομική βάση με την Τμηματική Εφορεία την καταβολή έστω και μέρους μόνον των δεδουλευμένων. Αρκετοί ασκούσαν συστηματικά πιέσεις στην Εφορεία μέσω διαφόρων παραγόντων, πολιτευτών, συγγενών κ.λ.π. Κάποιοι, όμως, κράτησαν σκληρή στάση απέναντι στην Τμηματική Εφορεία διακόπτοντας την παροχή εκπαιδευτικού έργου.

Από την πλευρά της η Τμηματική Εφορεία, προκειμένου να περιορίσει το λειτουργικό κόστος σε μισθούς προέβη και πάλι στην απόλυση των δημοδιδασκάλων νωρίτερα από ό,τι συνήθως αναθέτοντας στον γραμματέα της *«την ευθύνη όπως κοινοποίηση εις τους καθ' όλον το τμήμα σχολάρχες, ελληνοδιδασκάλους και δημοδιδασκάλους την παύσιν των, απολυομένων των μεν δημοδιδασκάλων την 20^η Ιουλίου των δε ελληνοδιδασκάλων την 30^η Ιουλίου»*⁴⁹⁰. Η απόφαση αυτή προκάλεσε ένα μεγάλο κύμα αντιδράσεων συνοδευμένο από παραιτήσεις δασκάλων, οι οποίες άφηναν μετέωρη την διεξαγωγή των τελικών εξετάσεων και για το λόγο αυτό δεν έγιναν αποδεκτές. Μπροστά, μάλιστα, στον κίνδυνο να διαταχθούν κατασχέσεις περιουσιακών της στοιχείων από τα δικαστήρια, η Τμηματική Εφορεία κατέφυγε στην σύναψη νέου δανείου για την πληρωμή των μισθών επειδή ήταν *«αδύνατον να ειπράξη προς το παρόν χρήματα εκ των οφειλετών της ως εκ της μαστιζούσης τον τόπον χρηματικής ανέχειας»*. Όμως, το κύμα των δικαστικών διεκδικήσεων των μισθών εντεινόταν με αποτέλεσμα η Τμηματική Εφορεία όχι μόνο να χρεώνεται με τα δικαστικά έξοδα, αλλά και *«εκ της χορηγηθείσης πιστώσεως»* να μην δικαιούται *«λαβείν ποσοστόν τι καθόσον το εν τω ταμείω υπολειπόμενον έτι ποσόν έχει κατασχεθή προ πολλού υπό των διδασκάλων»* μέσω των δικαστηρίων πριν αυτό ενταλματοποιηθεί στην Εφορεία. Για την αντιμετώπιση, μάλιστα, των αγωγών στις οποίες προέβαιναν οι δάσκαλοι, η Δημογεροντία προσέλαβε ως δικηγόρο, μεταξύ άλλων, και τον Ελευθέριο Βενιζέλο προκειμένου να παρίσταται ως πληρεξούσιός της στο Εφετείο Χανίων όπου και εκδικάζονταν οι αγωγές.

Ιδιαίτερα δυναμικοί εμφανίστηκαν το 1892 οι δάσκαλοι της επαρχίας Μεραμβέλλου, οι οποίοι δήλωσαν ότι θα απεργήσουν αν δεν τους καταβληθούν τα δεδουλευμένα. Από τη μεριά της, η Τμηματική Εφορεία αποφάσισε *«παμψηφεί να καταδιωχθώσιν άπαντες ανεξαιρέτως οι ενοικιοφειλέτες των παρελθουσών ετών»* προκειμένου να διασφαλιστούν οι οικονομικοί πόροι των σχολείων. Απαντώντας μάλιστα στη Γενική Διοίκηση σχετικά με τις κατηγορίες της ότι η χαλάρωση της

⁴⁹⁰ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο της Χ.Τ.Ε.Λ. προς τον γραμματέα της με αριθμ. πρωτ. 74/ 1888-6-10.

εκπαιδευτικής διαδικασίας οφείλεται στον κομματισμό και στην κακοδιαχείριση, η Τμηματική Εφορεία αντιπαρήλθε τις κατηγορίες αυτές επισημαίνοντας ότι οι «*ελλιπείς πόροι, ελλιπών εκπαιδευσιν αποδίδουν*». Επειδή, όμως, οι πόροι από την Κεντρική Διοίκηση εξακολουθούσαν να δίνονται με φειδώ, η Τμηματική Εφορεία σκλήρυνε περισσότερο την εργοδοτική στάση της απέναντι στους δασκάλους και στους καθηγητές. Αυθαίρετα περιέκοψε και πάλι το 1892 τον μισθό του Αυγούστου ανακοινώνοντας παράλληλα ότι θα αντικαθιστούσε όποιον διαφωνούσε με την ενέργεια αυτή. Η συγκεκριμένη στάση της Τμηματικής Εφορείας προκάλεσε νέο κύμα απεργιακών κινητοποιήσεων των δασκάλων οι οποίοι «*διέκοψαν τα μαθήματα και έκλεισαν τα σχολεία ένεκα μη πληρωμής πολλών καθυστερουμένων μισθοδοσιών των*».

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1894, «*τα αναγραφόμενα υπέρ της παιδείας κονδύλια περιορίσθησαν μεγάλως*». Μέσα σ' αυτό το κλίμα της μείωσης των κονδυλίων η Τμηματική Εφορεία Λασιθίου «*εσκέφθηκεν ότι εις ουδένα όφειλε να προβή διορισμόν πριν βεβαιωθή αν θα έχη χρήματα όπως πληρώση μισθοδοσίας τινάς των μελλόντων να υπηρετήσωσι κατά το έτος τούτο διδασκάλων και των υπηρετησάντων κατά τα προηγούμενα έτη*»⁴⁹¹. Μάλιστα, δια του Προέδρου της «*εδήλωσε τοις καθηγηταίς και ελληνοδιδασκάλοις ότι ουδεμίαν απέναντι αυτών φέρει ευθύνην, αν δεν δυνηθή, ελλείψει πόρων, να διατηρήση, τα σχολεία*». Προκειμένου, μάλιστα, «*να προβή εις οικονομίας δυνατάς*» ελάττωσε τον μισθό των «*διδασκάλων σχεδόν κατά το ήμισυ του υπό του Νόμου οριζομένου*»⁴⁹². Σύμφωνα με μισθολογική κατάσταση της Δημογεροντίας Λασιθίου οι μισθοί των δασκάλων της επαρχίας Μεραμβέλλου είχαν διαμορφωθεί την περίοδο εκείνη ως εξής: Ελληνοδιδάσκαλος 400-500 γρ., Διευθυντής προτύπου σχολής 700 γρ., Βοηθοί προτύπου σχολής 250-350 γρ., Δημοδιδάσκαλος 200-300 γρ., Παρθεναγωγός 100 γρ.

Εκτός, όμως, από την μείωση των μισθών οι δάσκαλοι της εποχής είχαν να αντιμετωπίσουν και πολλές υπηρεσιακές μεταβολές οι οποίες όπως φαίνεται δεν ήταν πάντα αξιοκρατικές και νόμιμες. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της παρθεναγωγού Νεαπόλεως Μαγδαληνής Θεοδώρου την οποία η Τμηματική εφορεία Λασιθίου μετέθεσε ξαφνικά στην Σητεία. Η παρθεναγωγός δεν αποδέχτηκε τη μετάθεση κάνοντας

⁴⁹¹ Βλέπε. εφημ. *Ηράκλειον* αριθμ. φύλ. 55/1893-05-07.

⁴⁹² Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με χρονολογία 1891-06-17.

λόγο για πράξη η «οποία δεν φέρη τα στοιχεία της νομίμου αποφάσεως»⁴⁹³ αφού ή ίδια είχε υπογράψει συμφωνητικό υπηρεσίας στο Παρθεναγωγείο Νεαπόλεως μέχρι 30 Ιουνίου 1895. Τελικά η παραπάνω παρθεναγωγός αναγκάστηκε σε παραίτηση.

Χαρακτηριστική για την πτώση της κοινωνικής αναγνώρισης του έργου του δασκάλου εκείνης της περιόδου είναι επίσης και η παραίτηση του δασκάλου της δημοτικής σχολής Αγίου Νικολάου Γεωργίου Σεργίου ο οποίος οδηγήθηκε στην απόφασή του αυτή επειδή οι μαθητές έδειχναν ανάρμοστη συμπεριφορά στο πρόσωπό του και οι ίδιοι οι γονείς τον έβριζαν και τον κατηγορούσαν⁴⁹⁴.

Γενική ήταν τότε η αίσθηση στον τύπο της εποχής ότι οι δάσκαλοι «διήλθον τον χρυσούν αιώνα τους και ευρίσκονται εν τω σιδηρώ. Παλιότερα η ταχύτερος φήμη προανήγγελλε τοις χωρικοίς την προσεχόν άφιξιν του καθηγητού. Ούτοι δε εν μεγάλη συγκινήσει και ανησυχία έσπευδον να ευπρεπισθώσιν όπως δεξιωθώσιν ευπροσώπως τον Καθηγητήν. Ούτινος και αυτός ο τίτλος ενεποίει αυτοίς θρίαμβον και σεβασμόν [...] Κατά την ημέραν της αφίξεως του καθηγητού, σύμπαντες οι κάτοικοι εν εορτασίμω περιβολή εξήρχοντο υπό τους ήχους του κώδωνος της εκκλησίας εις υπάντησιν του επισήμου τούτου ζένου [...] ουδείς έμενεν οίκοι διότι ουδείς έστεργε να απολέση την σπανίως παρουσιαζομένην ευκαιρίαν να ίδη καθηγητήν [...] Τοιούτων τιμών και περιποιήσεων ηξιούντο κατά τον ευδαίμονα εκείνον αιώνα οι διδάσκαλοι και μάλλιστα οι καθηγηταί. Επί πάσι δε ή μάλλον προ πάντων μισθός παχύς και τακτικός καταβαλλόμενος

⁴⁹³ Α.Δ.Λ. έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ. α.π. 15, 19-9-1894: *Προς την Σεβ. Χριστ. Τμηματικήν Εφορείαν Λασηθίου*

Θεοφιλέστατε κύριε Πρόεδρε δια του υπ' αριθμ. 5 και υπό χρονολογίαν 25 Αυγούστου 1894 διορισμού της η Εφορεία αυτή με διόρισεν παρθεναγωγόν του ενταύθα παρθενωγωγείου με μηνιαίον μισθόν γρ. 400 από 1ης Σεπτεμβρίου 1894 μέχρι 30ης Ιουλίου 1895. Αποδεχθείσα δε τον διορισμόν μου τούτον ανέλαβα τα καθήκοντά μου και εργαζόμαι από 12ης Σεπτεμβρίου. Σήμερον δε μοι επιδώθη έγγραφον της Εφορείας με αριθμ. πρωτ. 13 και υπό χρονολογίαν σημερινήν υπογεγραμμένον δε υπό του εφόρου Δημ. Κοκκίνη ως προεδρεύοντος της Εφορείας. Δι' αυτού μου γνωρίζει αυτή ότι μετατίθεμαι εις το παρθεναγωγείον Σητείας και παραγγέλει να μεταβώ και αναλάβω τα καθήκοντά μου ετός 15 ημερών άλλως θεωρούμαι πεπαρητημένη από τις αρχές του σχολικού έτους. Την μετάθεσιν μου αυτή δηλώνω τη Τμηματική Εφορεία ότι δεν δύναμαι ν' αποδεχτώ διότι δεν μοι γνωστοποιεί τας υπό νομίμου προέδρου της Εφορείας αποφάσεις επί τη βάσει των οποίων εξεδόθη. Το έγγραφον της μεταθέσεως δεν φέρει τα στοιχεία της νομίμου αποφάσεως της Εφορείας και διότι μεταξύ Εφορείας και εμού συνείφθηκε ήδη συνάλλαγμα δυνάμει του οποίου έχω δικαίωμα και καθήκον να υπηρετώ εις το ενταύθα παρθεναγωγείο μέχρι της 30ης Ιουνίου 1895 και δεν δύναται η Εφορεία να με απολύσει προ της λήξεως του σχολικού έτους. Αναφέροντας ταύτα εις την Σεβ. Εφορεία δηλώ αυτή ότι θα εξακολουθήσω συμφώνως της από 25ης Αυγούστου διορισμού μου να εργαζόμαι εν τω ενταύθα παρθεναγωγείο.

Διατελώ μετά του προσήκοντος σεβασμού

Εν Νεαπόλει τη 18 Σεπτεμβρίου 1894

Ευπειθεστάτη. Η παρθεναγωγός Νεαπόλεως Μαγδαληνή Θεοδώρου».

⁴⁹⁴ Α.Δ.λ. α.π. 84, 1-5-1894.

παρασκεύαζεν αυτοίς εντός ολίγων ετών περιουσίαν ουκ ευκαταφρόνητον, ήτις συνετέλει εις το να επαυξάνη την δύναμιν και την δόξαν των και να καθιστά την θέσιν των μάλλον επίζηλον, διότι «μακάριος όστις ουσίαν και νουν έχει»⁴⁹⁵.

Σύμφωνα, όμως, με άλλη αναφορά: «την σήμερον τα πράγματα είνε πολύ διάφορα [...] Περιεστάλη ο κύκλος της ενεργείας των λογίων μας, ο αριθμός αυτών ηυξήθη και αυξάνεται καθ' εκάστην καταπληκτικώς. Επί πάσιν ο περί υπάρξεως αγών επιτείνεται οσ' ημέραι πολλαπλασιαζομένων των του βίου αναγκών, και οι πτωχοί λόγοί μας καταναλίσκουσι το πλείστον της ευφυΐας και της ενεργείας αυτών όχι εις προαγωγήν των γραμμάτων και των επιστημών, αλλ' εις πορισμόν των αλφίτων [...] Ο παρών αιών είνε αιών της ύλης και ο διακαής ζήλος, τον οποίον είχεν άλλοτε ο κόσμος προς τα γράμματα, εψυχράνθη ήδη μεγάλως [...] Την σήμερον οι πολλοί θεωρούσι τους λογίους ως κοινούς επαγγελματίας και την αξίνα αυτών κρίνουσιν εκ της προσόδου ήν αποφέρει αυτοίς το επάγγελμά των [...] Η υπερβολική αυτών αύξησις ελαττούσα τα κέρδη των συντελεί εις την υποτίμησιν της κοινωνικής αυτών θέσεως, όπως η επέκτασις των αμπελοφυτειών συνετέλεσεν εις την έκπτωσιν των τιμών των οίνων [...]»⁴⁹⁶.

Η συρρίκνωση των μισθών, πράγματι, είχε οδηγήσει τότε σε μια τέτοια απαξίωση την κοινωνική θέση των δασκάλων ώστε «οι πλείστοι ήταν πλέον νεανίσκοι φοιτήσαντες επί εν ή δύο έτη εις τι των παρ' ημίν γυμνασίων, αναγκασθέντες δε να διακόψωσι τας σπουδάς αυτών υπό της πενίας. Ούτοι ασπάζονται προσωρινώς το επάγγελμα του διδασκάλου επειδή δεν ευρίσκουσι πρόχειρον άλλο βιοποριστικόν επιτήδευμα, αλλ' είνε έτοιμοι να εγκαταλείψωσιν αυτό ευθύς ως παρουσιασθή εις αυτούς ευκαιρία να πορίζωνται τα προς το ζην δι' άλλης εργασίας»⁴⁹⁷.

Χαρακτηριστικό της κατάστασης στην οποία είχαν περιέλθει οι δάσκαλοι είναι το απόσπασμα άρθρου του πρώην Γυμνασιάρχη Νεαπόλεως Α. Βορεάδη το οποίο δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Ηράκλειον*: «προ καιρού, ότε εγένοντο οι διορισμοί των διδασκάλων, συνέπεσε να διέρχωμαι πλησίον του γραφείου μιας εκ των πέντε της Κρήτης Τμη. Εφορειών. Παρετήρησα πλήθος νεανιών συνωστιζομένων παρά τας θύρας του γραφείου τούτου και δεν εβράδυνα να εννοήσω ότι οι συνωθούμενοι ούτοι ήσαν

⁴⁹⁵ «Ο χρυσούς αιών των διδασκάλων», άρθρο στην εφημ. *Ηράκλειον* 7/7/1893, έτος Α', αριθμ. 48.

⁴⁹⁶ «Η θέσις των λογίων της Κρήτης», άρθρο στην εφημ. *Ηράκλειον*, 27/1/1894, έτος Α', αριθμ. 25.

⁴⁹⁷ Σύμφωνα με τον Τίρς «οι δάσκαλοι έπρεπε να αναζητηθούν αποκλειστικά στις κατώτερες τάξεις της κοινωνίας, ανάμεσα σε νεαρούς που δείχνουν σχετική κλίση για να είναι βέβαιος κανείς ότι θα αγαπούν πάντα τη μέτρια θέση τους, και θα αντέξουν, χωρίς γκρίνια, στις στερήσεις και θα έχουν, τέλος, τις πιο στενές σχέσεις με το λαό», Τίρς, Φ., *Η Ελλάδα του Καποδίστρια*, τ.β', εκδ. Αφοι Τολίδη, Αθήνα 1972, σελ. 109.

υπομήφιοι δια τας διαφόρους διδασκαλικάς θέσεις. Ίσταντο πάντες μετ' αγωνίας περιμένοντες την απόφασιν της συνεδριαζούσης εφορείας. Επί του προσώπου αυτών διεκρίνετο η αθυμία, η κατηφεία, η ανησυχία [...]. Το τοιούτον μοι έκαμεν αλγεινήν εντύπωσιν [...] Ό, τι είχον επώλησαν δια να τελειώσουν το γυμνάσιον. Ήλιζον ότι, αφ' ου λάβωσιν απολυτήριον του γυμνασίου, θα υψωθώσιν υπεράνω της κοινωνικής θέσεως των γονέων των και θα εξασφαλίσωσιν εαυτοίς διαρκή πόρον ζωής. Αι ελπίδες των αποδείχθησαν φρούδες. Τα γράμματα του γυμνασίου δεν δίδουσιν εις αυτούς συνήθως εισόδημα άνω των 200 γρ. κατά μήνα και τούτο όχι εις όλους [...] Αλλά και τι άλλο δύνανται να κάμωσιν οι δυστυχείς ούτοι νεανίσκοι; Να παραιτήσωσιν τα γράμματα και να επιδοθώσιν εις άλλο επιτήδευμα πρακτικόν; Αλλά ποιό; Ουδέν τοιούτον είνε εφοδιασμένοι. Να επανέλθουν εις τα χωρία των ίνα επιδοθώσιν εις το πατρικόν επάγγελμα, την γεωργίαν; Αλλ' εκτός του ότι, εκθηλυθέντες υπό του σχολαστικού βίου, κατέστησαν προς την γεωργίαν ανίκανοι, δεν έχουν γαίας ιδίας οι πλείστοι να καλλιεργώσι, διότι τας επώλησαν, ίνα σπουδάσουν [...] Πως είνε λοιπόν δυνατόν εις τοιούτος νεανίας να μη βλέπη ζοφερόν το παρόν και ζοφερότερον το μέλλον [...] Δεν δύναται να κάμη τον έμπορον, δεν δύναται να επαγγελθή τον τεχνίτην, δεν είνε εις θέσιν να ασχοληθή εις την γεωργίαν, δεν έχει την απαιτουμένην ισχύν και δεν θεωρεί και πρόπον να εγγραφή τουλάχιστον χωροφύλαξ, αδυνατεί εν συντόμω να εύρη οιονδήποτε βιοποριστικόν μέσον εκτός του διδασκαλικού [...] Όταν ακούωμεν επαινούμενον το θαυμάσιον εκπαιδευτικόν μας σύστημα σπουδαίως υπό ανδρών αξιούντων ότι είνε σπουδαίοι, όταν ακούωμεν αυτούς εκθειάζοντας τους αδρούς και αγλαούς καρπούς του συστήματος τούτου, δεν ηξεύρομεν μα την αλήθειαν, αν πρέπει να γελώμεν ή να κλαίωμεν [...] Με τα γερά Ελληνικά και τα κολοβά Λατινικά, τα οποία μανθάνουσιν εν τοις φιλολογικοίς γυμνασίοις οι νέοι μας δεν δύναται να ζήσωσιν ει μη ως πτωχοί διδάσκαλοι [...]»⁴⁹⁸.

8.3 Το Γυμναστικό Ζήτημα

Λίγο αργότερα, ο χειρισμός των εκπαιδευτικών πραγμάτων σε κοινοτικό επίπεδο, αναφορικά με το κλείσιμο ή την αναστολή λειτουργίας του «φιλολογικού» Γυμνασίου της Νεάπολης έφερε στην επιφάνεια όλη εκείνη την ποικιλία των τάσεων

⁴⁹⁸ «Οι διδάσκαλοί μας», άρθρο στην εφημ. *Ηράκλειον*, 28/10/1893, έτος Α', αριθμ. 12.

και των αντιθέσεων που ανέκυπταν στο χώρο του σχολείου, οι οποίες ταυτόχρονα προεκτείνονταν και στο χώρο της πολιτικής ιδεολογίας και οι οποίες είναι απολύτως διαφωτιστικές για τη μελέτη των συγκρούσεων που υπήρχαν στην τοπική κοινωνία οι οποίες άλλοτε βρίσκονταν σε ύπωση και άλλοτε σε κατάσταση μεγεθυνόμενης όξυνσης.

Στην περίπτωση της σύγκρουσης για τη λειτουργία ή μη του Γυμνασίου εντοπίζουμε από τη μια μεριά εκείνους που επιδίωκαν τη συνέχιση της λειτουργίας του Γυμνασίου εις βάρος της δημοτικής εκπαίδευσης που κάλυπτε τον συνολικό σχεδόν πληθυσμό και οι οποίοι ασφαλώς πίστευαν ότι δεν απαιτούνταν μια συνολική αναδιοργάνωση του εσωτερικού κοινωνικού χώρου. Από την άλλη υπήρχαν οι πολέμιοι της συνέχισης της λειτουργίας του Γυμνασίου εις βάρος της Δημοτικής Εκπαίδευσης οι οποίοι θεωρούσαν ότι μια πρακτική σχολή θα μπορούσε να τους προσφέρει τα τεχνικά και ιδεολογικά προαπαιτούμενα που ήταν αντικειμενικά αναγκαία για την οικονομική και την κοινωνική ανάπτυξη. Στο πλαίσιο αυτό, οι πρόκριτοι των χωριών απέβλεπαν άμεσα στην αναρρίχηση των αγροτόπαιδων σε μια τάξη ανώτερη προσλαμβάνοντας τις τεχνικές και ιδεολογικές εκείνες ικανότητες οι οποίες θα αποτελούσαν το εφόδιο που θα τους βοηθούσε να διαφοροποιηθούν από την κατάσταση της υπερεκμετάλλευσης .

Η διαμάχη για την συνέχιση ή μη της λειτουργίας του Γυμνασίου ξεκίνησε στις 10 Αυγούστου 1891 όταν η Δημογεροντία αποφάσισε να γνωρίσει στην Τμηματική Εφορεία ότι λόγω οικονομικών προβλημάτων που αντιμετώπιζε θα μπορούσε να διαθέσει *«50000 γρόσια χάριν της κατωτέρας εκπαιδύσεως εάν απαλλαγή της υποχρεώσεως να διατηρή το εν Νεαπόλει Γυμνάσιον»*, και πρότεινε *«να διακοπή προσωρινώς η λειτουργία του Γυμνασίου μέχρι βελτιώσεως της κατωτέρας παιδείας»*. Πάντως η διένεξη σχετικά με το δίλημμα αν θα έπρεπε να συνεχιστεί η χρηματοδότηση του φιλολογικού γυμνασίου Νεαπόλεως ή αν θα έπρεπε να στηριχθεί η στοιχειώδη εκπαίδευση εδραζόταν σε μια κατ' ουσίαν πολιτική διένεξη η οποία είχε βαθιές οικονομικές παραμέτρους. Οι πρόκριτοι των χωριών του Μεραμπέλλου οι οποίοι αγωνιούσαν για το μέλλον της στοιχειώδους εκπαίδευσης που αφορούσε το συντριπτικό μέρος του πληθυσμού πιέζονταν από την επιδείνωση της οικονομικής κατάστασης των κατοίκων οι οποίοι άρχισαν να επενδύουν εντατικά στην εκπαίδευσή τους. Έτσι, *«τίνες των επαρχιών έφοροι ήσαν έκτοτε υπέρ της καταργήσεως ελπίζοντες ότι η Δημογεροντία θα διέθετε ποσόν τι προς ανακούφισιν της κατωτέρας παιδείας. Η Τμημ. Εφορεία είχε*

πάντα υπ' ομιν της την αθλιότητα της κατωτέρας παιδείας και επεζήτει την βελτίωση αυτής».

Στην πρόταση, όμως αυτή υπήρξε σφοδρή αντίδραση η οποία στηρίχθηκε σε μια αντίληψη για ένα σχολείο που ως κοινωνικός θεσμός θα προήγαγε την κοινωνική δικαιοσύνη ανασύροντας από τη φτώχεια τους ικανούς, του οποίους στην συνέχεια θα αναγνώριζε η αγορά. Είναι ο γνωστός ηγεμονικός λόγος της ουδετεροποίησης του ταξικού χαρακτήρα της κοινωνίας⁴⁹⁹. Μέσα από αυτόν τον λόγο εκφράστηκε, επίσης, η φονξιοναλιστική άποψη σύμφωνα με την οποία είναι πιθανό η αύξηση των εκπαιδευτικών ευκαιριών να είναι τόσο μεγάλη ώστε οι προσδοκίες για ανοδική κοινωνική κινητικότητα να ξεπερνούν τον αριθμό των υψηλών θέσεων οπότε στην περίπτωση αυτή η λειτουργία της επιλογής του σχολείου θα έπρεπε να αντικατασταθεί από τη λειτουργία της «ψύχρανσης» όσων έτρεφαν υπερβολικές προσδοκίες κινητικότητας⁵⁰⁰. Οι υποστηρικτές αυτής της άποψης πρότειναν τελικά τη «διαδικαστική συναίνεση» όπως προκύπτει και από το παρακάτω κείμενο:

«Πολλοί φρονούσι ότι το Γυμνάσιον πρέπει να καταργηθή καθολοκληρίαν, να αντικατασταθή δε δι' ενός διδασκαλείου ή μιας πρακτικής σχολής, άλλοι φρονούσι ότι το Γυμνάσιο ήτο προνόμιον σπουδαίων χρήσιμον υπό πολλάς απόψεις. Υπό πρακτικήν δε άποψιν δύναται τις να παραδεχθή ότι η πληθώρα των γραμματισμένων είναι πρόξενος ζημίας ότε παραμελουμένης της γεωργίας και του εμπορίου και επομένως και του πλούτου όστις είνε μετά των άλλων παραγόντων του πολιτισμού αλλά και ολισθηρόν αν φαίνηται το έδαφος της υποστηρίξεως υπό πρακτικήν άποψιν του Γυμνασίου. Ας υπάρχη το μέσον να σπουδάξει όστις θέλει, εν τη αμίλλη δε εν τω πρακτικώ σταδίω θα αμοίβωνται οι ικανότεροι. Ελπίζομεν ότι ο σεβαστός Γ.Δ. θα σπεύση να υποστηρίξη δεόντως την κατωτέραν παιδείαν εν τω τμήματι μας, ούτω δε θα αφεθώσι ελεύθεροι οι πόροι της Δημογεροντίας προς συντήρισιν του Γυμνασίου μας [...]»⁵⁰¹.

Για το Γυμνασιακό Ζήτημα ο Τμηματικός Έφορος Σητείας Εμμ. Αγγελάκης εξέθεσε τις παρακάτω απόψεις:

«Ουδαμώς αναγνωρίζω ότι υφίσταται γυμνασιακόν ζήτημα, δυνάμενο να τεθή υπό νέαν σύσκεψιν, αφ' ου η αρμοδία αρχή, η εφορεία εις ην αποκλειστικώς ανήκει η διεύθυνσις του εν Μεραμβέλλω γυμνασίου, δυνάμει νόμου ψηφισθέντος υπό της Γενικής

⁴⁹⁹ Ανθογαλίδου Θ., *Κοινωνική κριτική και ιδεολογία στην εκπαίδευση*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1990.

⁵⁰⁰ P. Musgrave, *The sociology of education*, Λονδίνο, 1965.

⁵⁰¹ Βλπ. εφημερίδα «*Ηράκλειον*», 1/9/1894.

των Κρητών Συνελεύσεως τη 2α Αυγούστου 1886 κατά την ιζ' σύνοδο αυτής και κηρυχθέντος εκτελεστού υπό του Γεν. Διοικητού τη 14^η Αυγούστου ιδίου έτους, προ ολίγου έτι χρόνου διεκανόνισε τα του γυμνασίου τούτου. Εις την Χριστιανικήν δε Δημογεροντίαν εκ του νόμου τούτου ουδέν δικαίωμα χορηγείται επί του γυμνασίου, επιβάλλεται δε μόνον εις αυτήν η υποχρέωσις να χορηγή εις την Εφορείαν τα ετησίως δια την συντήρησιν αυτού απαιτούμενα χρήματα. Η ανάμειξις λοιπόν της Χριστιανικής Δημογεροντίας εν τη διακανονίσει του γυμνασίου είνε κατά την εμίν γνώμην όλως έκνομος, η δ' Εφορεία ουδόλως πρέπει ν' ανεχθή την επέμβασιν ετέρας αρχής, άλλην εχούσης εξουσίαν»⁵⁰².

Αξιοσημείωτες είναι οι απόψεις του τότε Επισκόπου Πέτρας ο οποίος σε συνέντευξη του τάχθηκε ανοιχτά υπέρ της αναστολής λειτουργίας του Γυμνασίου μέχρι « της βελτιώσεως της καταστάσεως της δημοτικής παιδείας». Σύμφωνα με τον Επίσκοπο, η λειτουργία του Γυμνασίου απαιτούσε το υπέρογκο ποσό των 100.000 γροσίων τη στιγμή κατά την οποία από τη μια μεριά η Δημογεροντία μπορούσε να διαθέσει μόνο 50000 γρόσια και από την άλλη η δημοτική εκπαίδευση βρισκόταν σε «αθλίαν κατάστασιν». Άλλωστε, συνέχισε, ο Επίσκοπος «δεν ήτο δυνατή η ύπαρξη γυμνασίου καρποφόρως λειτουργούντα μη υπάρχόντων οπωσούν καλών κατωτέρων σχολείων». Για το μέλλον ο Επίσκοπος πίστευε ότι μια εμπορική σχολή «εν η προς τοις εμπορικοίς μαθήμασι να διδάσκονται και 2-3 ξένοι γλώσσαι θ' απέβαινε επ' ωφελείας πρόξενος εν τω τόπω ή το φιλολογικόν γυμνάσιον».

Για την «κατωτέραν μοίραν εις ην ευρίσκεται η παιδεία» ενταύθα» υπεύθυνη θεωρήθηκε και πάλι τότε τόσο από τους γονείς των μαθητών⁵⁰³ όσο και από τη γενική Διοίκηση «η κακή διαχείρησις αφ' ενός και αφ' ετέρου ο κομματισμός»⁵⁰⁴ ο οποίος

⁵⁰² Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ 102/25-0-1891.

⁵⁰³ «Προς τον Πρόεδρον της Χριστ. Τμηματικής Εφορείας Λασηθίου Θεοφιλέστατον Επίσκοπον Πέτρας

Κύριε Πρόεδρε

Εν ω πας τις ήλπιζεν ότι τα εν τω Τμήματι ημών Σχολεία και ιδίως το Γυμνάσιον θα εβελτιούντο σήμεραν, δυστυχώς και παρά πάσαν ελπίδα ουχί μόνον η περίσιν καλή κατάστασις του Γυμνασίου δεν διετηρήθη, αλλ' μετ' απορίας μεγίστης εκδηλουμένης παρά πάντων ανεξαρτήτως των αληθώς πατριωτών, είδομεν να διορίζονται εν τω υπό την εποπτείαν Υμών Ελληνικό Γυμνασίω, άνθρωποι μη έχοντες παντάπασι προσόντα Καθηγητών υφ' όλας τας επόψεις, ως λ.χ. ο Ιωάννης Σαπουντζάκης, ένεκα του οποίου αναγκαζόμεθα δυστυχώς ν' αποσύρωμεν εκ του Γυμνασίου τους υιούς μας και ν' αποστείλωμεν αυτούς όπως όπως εις άλλα Γυμνάσια, εάν η υφ' υμάς Εφορεία δεν διορθώση την κατάστασιν των κακώς εκόντων. Περιμένοντες την όσον τάχος ενέργειαν χαρακτηριζούσης δικαιοσύνης της υμετέρας Θεοφιλίας, διατελούμεν μετά του προσήκοντος σεβασμού.

Εν Νεαπόλει τη 30η Αυγούστου 1892

Ευπειθέστατοι

Οι γονείς των μαθητών».

⁵⁰⁴ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ. 1891-12-30/093/1468/1^α.

διέρρηξε το εκπαιδευτικό σύστημα ιδίως στον τομέα της διοίκησής του. Τα αίτια αυτού του έντονου κομματισμού θα πρέπει να αναζητηθούν ακριβώς στο σημείο ανάπτυξης ενός ατροφικού ιδιωτικού αστισμού ο οποίος συνυπήρχε με ένα δυναμικό διοικητικό αστικό μόρφωμα. Το διοικητικό αυτό μόρφωμα συμπύκνωνε ολόκληρη την κοινωνία μη επικυρώνοντας απλώς τις κοινωνικές διαφοροποιήσεις αλλά και διαπλάθοντάς τις. Οι κομματικές, οι πολιτικές, οι οικονομικές και οι οργανωτικές εκπαιδευτικές ιδέες δεν αποτελούσαν έτσι μια απλή ιδεολογική έκφραση των κοινωνικών διαφοροποιήσεων, αλλά συνιστούσαν υλικά πεδία στα οποία εγχαράσσονταν πρωτογενώς οι κοινωνικές διαφοροποιήσεις. Οι δύο πολιτικές παρατάξεις εκτός από τις διαφορές που είχαν στα θέματα εξωτερικής πολιτικής παρουσίαζαν όσον αναφορά την εσωτερική οικονομική και κοινωνική προοπτική δύο εναλλακτικές δυνατότητες: του ιδιωτικού και του δημόσιου γραφειοκρατικού αστισμού.

Πάντως, για την περίοδο στην οποία αναφερόμαστε, το βασικό χαρακτηριστικό της κεντρικής διοίκησης στην Κρήτη ήταν ότι δεν λειτουργούσε ορθολογιστικά με κριτήρια τα βεμπεριανά πρότυπα γραφειοκρατίας⁵⁰⁵. Το κράτος λειτουργούσε κυρίως σαν μισθοδοτικός οργανισμός, σαν μηχανισμός ανακατανομής του χρήματος με τη μορφή εισοδήματος σε ιδιώτες υπαλλήλους και μάλιστα υπήρξε ο βασικότερος μηχανισμός άντλησης και ανακατανομής του οικονομικού πλεονάσματος. Όταν, όμως, διαπιστωνόταν ότι το επίπεδο ανάπτυξης που ήταν αναγκαίο χρειαζόταν ένα εκσυγχρονισμένο σύστημα οργάνωσης και διοίκησης της εκπαίδευσης, στηλιτεύονταν το φαινόμενο του κομματισμού. Μόνο από τη στιγμή που άρχισαν να αναπτύσσονται ιδιωτικές διαδικασίες συσσώρευσης πλούτου κυρίως από εμπορικές δραστηριότητες φτάσαμε στην διατύπωση του αιτήματος για μια νέα αστικού τύπου πολιτική οργάνωσης και διοίκησης του εκπαιδευτικού συστήματος. Πρόκειται για την διεκδίκηση του αστικού ορθολογισμού, της αιτιοκρατικής σκέψης, την διεκδίκηση της δίκαιης και απροσωπόληπτης διοικητικής εξουσίας, της σωστής λειτουργίας του αντιπροσωπευτικού συστήματος, την διεκδίκηση της οικονομικής ανάπτυξης και της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, την ενσωμάτωση του σχολείου στην οικονομική ανάπτυξη, το πέρασμα στην αστική κοινωνία.

⁵⁰⁵ Τσουκαλάς Κ., «Κράτος και κοινωνία στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο *Όψεις της Ελληνικής Κοινωνίας του 19ου αιώνα*, (Επιμ. Γ. Γσαούση), Αθήνα 1984, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, σελ. 47.

9. Η κατάρρευση της οικονομίας.

9.1 Το ιστορικό πλαίσιο

Οι διαμάχες γύρω από την εκπαίδευση εντεινόνταν όλο και περισσότερο σε συνάρτηση με την επιδείνωση της οικονομικής κατάστασης, η οποία, ως σημειωθεί, υπήρξε ταχύτατη σε παγκόσμιο επίπεδο. Σύμφωνα με πληροφορίες της Αμερικανικής Γεωργικής και Βιομηχανικής εφημερίδας «The farm implemente News» που αναδημοσίευσε το 1894 η τοπική εφημερίδα «Ηράκλειον»: το έτος 1893 «θέλει εισθαι αξιομνημόνευτον δι' όλον τον πεπολιτισμένον κόσμον. Ο μαρασμός του εμπορίου, η έπτωσις των αξιών, αι οικονομικαί διαταράξεις και αι εξ αυτών προερχόμεναι απώλειαι, έλαβον χώραν καθ' όλην την οικουμένην και ήσαν τ' αποτελέσματα των αυτών γενικών αιτίων. Η γνώμη ότι η χώρα αύτη (Αμερική) ηδύνατο ν' αποφύγη την κρίσην απεδείχθη γελοία. Διότι μ' όλον ότι αι κερδοσκοπικαί και βιομηχανικαί επιχειρήσεις εξακολουθητικώς ηύξανον, εν τούτοις η έκπτωσις των τιμών των κυριωτέρων γεωργικών προϊόντων υπήρξε συνεχής». Η εφημερίδα *Ηράκλειον* επισήμανε και αυτή τα «αίτια τα προκαλέσαντα την γενικήν ταύτην καχεξίαν, ήτοι μεγάλαι κερδοσκοπικαί και χρηματιστικαί επιχειρήσεις αποτυχούσα, πτωχεύσεις τραπεζών και η εκ τούτων προελθούσα έλλειψις εμπιστοσύνης, ασθένειαι και μεγάλαι εν μέρει εσοδείαι». Και κατέληξε «ο δυνάμενος να παράγη περισσότερα και ευθηνότερα θέλει εισθαι ο κύριος της καταστάσεως».

Η επιδείνωση της θέσης των αγροτικών πληθυσμών του Λασιθίου εντάθηκε ιδιαίτερα όταν το 1889 το φορολογικό σύστημα τροποποιήθηκε με την παγίωση της δεκάτης και την είσπραξή της σε χρήμα. Σα βάση για την παγίωση της δεκάτης λήφθηκε το ποσό που αντιστοιχούσε προς το ένα έκτο της απόδοσης που είχε ο φόρος αυτός κατά οικονομική περιφέρεια μέσα σε έξι χρόνια, από τα οποία τα τρία ήταν άφορα και τα άλλα τρία εύφορα. Το ποσό αυτό κατανέμονταν στους κτηματίες της οικείας οικονομικής περιφέρειας ανάλογα με την περιουσία του καθενός. Όμως, κατά την εκτίμηση των περιουσιών γινόταν σοβαρές αδικίες εις βάρος των πτωχότερων οι οποίοι επωμίζονταν φόρους που έπρεπε να καταβάλλουν οι ευπορότεροι. Το νέο φορολογικό σύστημα δημιούργησε πρόσθετες δυσκολίες στους μικροϊδιοκτήτες κατά τα έτη της αφορίας. «Μη έχοντας ούτε την πρόνοια ούτε και την ευχέρεια να αποταμιεύουν, όταν η σοδειά ήταν πλούσια αναγκάζονταν για να πληρώσουν το φόρο όταν η σοδειά ήταν

πτωχή να καταφεύγουν στους τοκογλύφους και να επιδεινώνουν έτσι την οικονομική και την κοινωνική τους κατάσταση»⁵⁰⁶. Σύμφωνα με τη νέα φορολογική νομοθεσία, «τα διάφορα ελαιόδεντρα διηρούντο εις τάξεις και αναλόγως επεβάλλετο ο φόρος όστις ότε και λόγω μεροληψιών δημιούργησεν μεγάλας αδικίας. Επειδή δε εν Κρήτη δυστυχώς σπανίζει το χρήμα, ο φόρος εις χρήμα ήταν πολύ επαχθέστερος του φόρου εις είδος διότι δια την πληρωμήν αυτού ο φορολογούμενος αναγκάζεται να προσφύγη εις τον τοκογλύφον παρ' ου τελείως απεμυζάτο και κατά κοινήν παροιμίαν του “κόστιζε ο κούκος αηδόνι”»⁵⁰⁷.

Έτσι, οι διαμάχες γύρω από το φιλολογικό γυμνάσιο της Νεάπολης, οι επανειλημμένες μεταβολές στο εκπαιδευτικό σύστημα που συνέβησαν και θα συμβούν αργότερα και επί Κρητικής Πολιτείας καθώς και η εκτεταμένη ζήτηση της εκπαίδευσης από τους απλούς κατοίκους της περιοχής αποδεικνύουν ότι υπήρχε από πολύ νωρίς επίγνωση τόσο της ταξικής διάρθρωσης της κοινωνίας όσο και του ρόλου του εκπαιδευτικού συστήματος. Έτσι, οι διαμάχες γύρω από την εκπαίδευση εντεινόταν όλο και περισσότερο καθώς «η γεωργία αληθώς ναρκά ο δε γεωργικός λαός και ο καθ' όλον λαός της νήσου πάσχει. Μύριοι όσοι άνθρωποι κεκτημένοι εύκαρπον γην και άλλην ουσίαν αμελούσιν ή εγκαταλείπουσιν αυτήν τρέπονται επί άλλην ασχολίαν όπως ζησωσιν βίον ημερόβιον και άπορον». Οι κτηματικές περιουσίες υπέστησαν ήδη από τη δεκαετία του 1890 «υποτίμησιν ανάλογον προς το ήμισυ και έτι πλέον της προτέρας αξίας των και οι τέως μετρίας τάξεως γεωργοί υπεβιβάσθησαν εν βραχεί χρόνου διαστήματι εις την κατωτάτην τάξιν διότι το εισόδημα αυτού μόλις εξαρκεί να παρέχη τεμάχιον ξηρού άρτου εις την καλλιεργούσαν την γην μετά πολλών μόχθων γεωργικήν οικογένειαν». Αιτία για την κατάσταση αυτή ήταν μια αιφνίδια «υποτίμησις, ή μάλλον ο εξευτελισμός των τιμών του λαδιού. Το έλαιον μόνον άλλοτε εχρησίμευεν εις φωτισμόν, εις βρώσιν εις σαπυνοποιείαν και εις πολλάς άλλας χρείας, αλλά κατά τας τελευταίας δεκαετηρίδας ή χρήσις αυτού περιωρίσθη μεγάλως, ένεκα της χρησιμοποιήσεως αντ' αυτού άλλων λιπαρών ουσιών [...] η προσφορά αυξάνεται κατ' έτος, ενώ η ζήτησις ελαττούται». Η πτώση των τιμών αποδόθηκε τότε στον περιορισμό της χρήσις του, στο ότι «εκτείνονται αι ελαιοφυτεΐαι καθ' άπασαν την ζώνην, εν η δύναται να ευδοκιμήση η ελαία», αλλά και στις εισαγωγές λαδιών «δι' ων νοθεύεται το ελαιόλαδον». Η νόθευση του ελαιόλαδου

⁵⁰⁶ Πρεβελάκης Ε., «Το καθεστώς της Χαλέπας και το Φιρμάνι του 1889», στο περ. *Κρητικά Χρονικά*, τ. Ι, 1963

⁵⁰⁷ *Οικονομικής Ελλάς*, εφημερίς οικονομολογική και πολιτική, έτος 1^ο, τόμος 1^{ος}, εν Αθήναις 1912.

είχε φτάσει σε τέτοια επίπεδα ώστε ο Γενικός Διοικητής Κρήτης αναγκάστηκε να απαγορεύσει με Νόμο «την εισαγωγήν του εκ του σπόρου του βάμβακος και του ηλιοτροπίου εξαγομένου ελαίου». Ο νόμος προέβλεπε αυστηρό πρόστιμο σε όσους «λαθραίως εισάγουν έλαια δι' οποιοδήποτε λιμένος ή παραλίας, για όσους εν γνώσει βοηθούν και διευκολύνουν την αποβίβασιν και την εκ του λιμένος ή της παραλίας μεταφοράν, για τους αναμειγνύοντες τοιαύτα έλαια μετά ελαιολάδου και για τους αγοράζοντες τοιούτον νοθευμένον έλαιον εμπόρους [...]»⁵⁰⁸.

Η πτώση της τιμής του λαδιού παρέσυρε τα εισοδήματα όχι μόνο των κατοίκων και των μοναστηριών της περιοχής αλλά αργότερα και της Κρητικής Πολιτείας η οποία διαπίστωσε το 1899 ότι οι εισπραχθέντες φόροι από την εξαγωγή λαδιού βρέθηκαν στο κατώτατο επίπεδο της εικοσαετίας 1879-1899. Συγκεκριμένα από το ποσό που προέρχονταν από το φόρο εξαγωγής του λαδιού μειώθηκε από 6.658.796 γρόσια που εισέπραξε το έτος 1880 η Γενική Διοίκηση Κρήτης σε 567.000 γρόσια που εισέπραξε η Κρητική Πολιτεία το 1899.

Η χαμηλή αποδοτικότητα οφειλόταν, επίσης, και στις συχνές επαναστάσεις και στην χρησιμοποίηση απαρχαιωμένων γεωργικών μεθόδων. Ξένοι προς τις εξελίξεις της γεωπονίας οι Κρητικοί ως τα μέσα της δεκαετίας του 1870 «αγνοούσαν το κλάδεμα, ενώ ως τα μέσα της δεκαετίας του 1880 χρησιμοποιούσαν το αλέτρι των κλασικών χρόνων της αρχαιότητας. Τα παλιά ζύλινα ελαιοτριβεία μόλις τότε είχαν αρχίσει να αντικαθίστανται από μεταλλικά αλλά η καλλιέργεια και η συλλογή της ελιάς παρέμεναν σε υποτυπώδη κατάσταση»⁵⁰⁹.

Όμως πρόβλημα δεν παρουσίαζε μόνο το λάδι. Ένα ακόμη βασικό προϊόν για την περιοχή, το χαρούπι, άρχισε να αντιμετωπίζει και αυτό σοβαρά προβλήματα διάθεσης. Σε εμπορικό δελτίο του 1895 διαβάζουμε: «περί χαρρουπίων ούτε λόγος να γίνεται αφού και φορτώσεις εν τη παρούση εποχή δεν είναι δυνατόν να γίνωσι δια Ρωσσίαν και Δούναβιν. Ονομαστικώς δε διατηρούνται αι τιμαί των γροσ. 17 δια του Αγίου Νικολάου. Εν τούτοις η εν ταις αγοραίς ταύταις της καταναλώσεως επικρατούσα παραδειγματίστος αζητησία και το σπουδαίον των εκεί παρακαταθηκών ουχί μόνον δεν δίδει, έστω και κατά την άνοιζιν ελπίδα βελτιώσεως των τιμών αλλά απεναντίας κίνδυνον μεγαλυτέρου εξευτελισμού του είδους»⁵¹⁰.

⁵⁰⁸ Εφημερίς της Γενικής Διοικήσεως Κρήτης, 12/1/1886.

⁵⁰⁹ Καλλιατάκη- Μερτικοπούλου Κάλια, ό.π.

⁵¹⁰ Εφημερίδα «Ηράκλειον» 10/5/1895.

Έτσι, η τοπική αγροτική οικονομία εισήλθε από τότε σε μια μακρά περίοδο αστάθειας: *«υπάρχει μια τεράστια πλάστιγγ επί του ενός δίστου της οποίας ο έμπορος ετοποθέτησεν την παγκόσμιον παραγωγήν, επί δε του ετέρου την παγκόσμιον κατανάλωσιν. Αι διαρκείς δε ταλαντεύσεις αυτής τείνουν εις ισοστάθμισιν περί το φυσικόν κέντρον, την τιμήν ρυθμιζομένη και υπό του αγρόπνου οφθαλμού της κερδοσκοπίας [...]»*. Η επιδείνωση αυτή των οικονομικών συνθηκών πολλαπλασίασε τις φωνές που επισήμαιναν όχι μόνο την αδικία την οποία επέφερε το «*νέον φορολογικόν σύστημα*», το οποίο ήταν «*όλως διάφορον του πρώτου*» προκαλώντας ζημιές στους ενοικιαστές των Μοναστηριακών κτημάτων κατά «*τα αλλεπάλληλα άφορα έτη*», αλλά και τα αδιέξοδα του εκπαιδευτικού συστήματος καθ' όσον, όπως υποστηριζόταν, οι μαθητές «*έμαθον καλώς τα διδαχθέντα αλλά αν εις τους στίχους του Ομήρου δεν υπάρχωσιν πάντες οι όροι της εμπορικής γλώσσης, αν την Λατινικήν αγνοώσιν εκείνοι προς ους έχετε συναλλαγάς τι παταίουν οι διδάσκαλοι; [...] Τα ημέτερα σχολεία στολίζουσι τους φοιτώντας εις αυτά δια πολλών και καλών γνώσεων, αλλ' η χρησιμοποίησις των γνώσεων τούτων ως βιοποριστικού επαγγέλματος είνε λίαν περιορισμένη*».

9.2 Ο μεταρρυθμιστικός λόγος για την εκπαίδευση

Έτσι, οι προσπάθειες για την βελτίωση και τον εξορθολογισμό του διοικητικού συστήματος, οι οποίες εκδηλωνόταν κυρίως μέσα και από τις επαναστάσεις εκφράζονταν και στο χώρο της εκπαίδευσης με την επιδίωξη για την εγκατάσταση ενός νέου οργανωτικού και διοικητικού πλαισίου λειτουργίας του εκπαιδευτικού συστήματος. Μπροστά στα οικονομικά αδιέξοδα αλλά και στην απαξίωση της εκπαιδευτικής διαδικασίας που εντεινόταν λόγω και των αναξιοκρατικών πρακτικών αναφορικά με την διοίκηση του εκπαιδευτικού συστήματος, τις υπηρεσιακές μεταβολές και τον διορισμό του εκπαιδευτικού προσωπικού που είχαν σαν συνέπεια να «*διορίζονται εν τω Ελληνικώ Γυμνασίω, άνθρωποι μη έχοντες παντάπασι προσόντα Καθηγητών υφ' όλας τας επόψεις*», ο ίδιος ο Διοικητής Λασιθίου «*μετά ψυχικού άλγους εξεφράσθη προ τινών ημερών δημοσίως ειπών περίπου τάδε: ουδέποτε τα σχολεία του Τμήματος μας έφθασαν εις το σημερινόν σημείον της κακής διοργανώσεως, εις την αποσύνθεσιν ήτις τα διακρίνει, ουδέποτε εφορεία επί των σχολείων τοσούτον ασυγνώστως ημέλησεν. Εστέ δε βέβαιοι κύριοι ότι εντός ολίγου χρόνου εάν δεν επέλθη η*

δέουσα θεραπεία υπό των αρμοδίων η διατήρησις του Γυμνασίου τούτου θα είνε προβληματική προς μεγίστην βλάβην της νεολαίας. Εγώ παρέστησα μετά λύπης μου εις την Γενικήν Διοίκησιν την οικτράν ταύτην κατάστασιν όσον μοι ήτο δυνατόν. Η πλειοψηφία της Τμηματικής Εφορείας Λασιθίου εις ην οφείλεται η κατάστασις αύτη σύγκειται εκ παιδαρίων του κόμματος, εμπαιθών, κενόδοξων ουδέν δυναμένων ως εκ των ιδιοτήτων τούτων να ιδώσι πέραν της ρινός των. Ούτοι ουδέν άλλο πράττουσι ή ευχόμενοι περί της ταχύτερας περιστροφικής κινήσεως της γης προς ταχύτεραν πληρωμήν του μισθού των [...] Τα εν λόγω παιδάρια επωφεληθέντα την δειλίαν και απλότητα του προέδρου της Εφορείας αφ' ου κατόρθωσαν να επιπληχθή ούτος παρά του προϊσταμένου αυτού αδίκως, συνεδριάζουσιν εν τη παρά την πλατείαν Νεαπόλεως μπιραρία συντάττουσι πρακτικόν των διορισμών, αναγκάζουσι τον πρόεδρον προς υπογραφήν αυτού και εκτέλεσιν δια του ρηθέντος, τρόπου της επιπλήξεως, και ιδού βλέπομεν εκδιώξεις των δημοδιδασκάλων Πρίνας, Λιμνών και Μιλάτου. Παράδοξον τωόντι το τοιούτον. Το δε παραδοξότερον ότι οι αμέσως ενδιαφερόμενοι εις την τοιαύτην κατάστασιν και συνεπώς υπέχοντες ευθύνας απέναντι του λαού, οι εφορίσκοι ούτοι οι εκ της μπιραρίας εκτοξεύοντες τους διορισμούς τούτους αδιαφορούσιν ούτε φροντίζουσι περί δικαιολογίας αποχρώσεως προ της κοινής γνώμης, αμερίμνως δ' έχοντες περί ενισχύσεως κομματικής, εφ' ης στηρίζουσι την κλίμακα της φιλοδοξίας των διατηρούντες προς τούτο αίθουσαν [...] Παντού υψούται φωνή ικετευτική προς πάντα δυνάμενον είτε δια λόγου ή οπωσδήποτε να συνδράμη την νεολαίαν την σπαργώσαν εκείνην νεολαίαν προς ην η πατρίς έχει το βλέμμα εστραμμένον και εναποθέση τας χρυσάς της ελπίδας ως προς τον πολικόν ο εν τω πελάγει ναύτης [...] αν εξαιρέση τις το εν Νεαπόλει Γυμνάσιον και το ελληνικό σχολείον πάντα τα λοιπά δημοτικά και ελληνικά σχολεία ευρίσκονται εν αποσυνθέσει πραγματική εν παντελεί χαλαρώσεως. Ως προς τα Δημοτικά Σχολεία Μεραμβέλλου, εν Βουλισμένη διωρίσθη ο Εμμ. Χρυσάκης πάντη ανίκανος και αμαθής, εν Λούμα ο κ. Παπαγιαννάκης, άγνωστον που μαθών ολίγα γράμματα τη οκτωήχου, εν Λίμναις ο Ι. Μενεγάκης παιδάριον πάσχον εξ ημιπληγίας και αμαθέστατον ως απεφοίτησεν μόνο εκ του ελληνικού Σχολείου. Αντί δε τούτων έμειναν διαθέσιμοι οι ικανοί και τελειόφοιτοι του ενταύθα Γυμνασίου Εμμ. Χουρδάκης, Καλλιοράκης και Γ. Μαρκάκης»⁵¹¹.

⁵¹¹ « Η παιδεία εν Λασιθίω», στην εφημ. *Ηράκλειον*, 30/10/1887, έτος Α, αριθμ. 20.

Οι Τμηματικοί Έφοροι, οι οποίοι νόμιζαν «ότι η εργασία αυτών περιορίζεται εις τους διορισμούς των διδασκάλων»⁵¹², ακόμη και όταν δεν κατηγορούνταν ως κομματάρχες θεωρούνταν εχθροί της μεταρρύθμισης. Στον τύπο της εποχής κυριαρχούσαν και πάλι δημοσιεύματα τα οποία τόνιζαν την ανεπάρκεια των εφορειών να ανταποκριθούν στο έργο τους. «ουδεμία εξησκέιτο εποπτεία καθ' όλον το σχολικό έτος υπό των αρμοδίων εφορειών, φύσει ρέποντας και ούτοι, ως άνθρωποι, προς την οκνηρίαν και επωφελούμενοι της ολιγορίας των προϊσταμένων των αρχών παρημέλουν καθ' όλον το χρονικό διάστημα τούτο τας εις αυτούς ανατεθειμένα ιερά καθήκοντα, ότε δε κατά τον χρόνον των εξετάσεων προσεκαλούντο να δώσωσι δημοσία ευθύνας των πεπραγμένων προσεπάθουν να ρίπτωσι στάκτην εις τους οφθαλμούς των παρευρισκομένων δια των ατελευτήτων απαγγελιών ποιημάτων, δια της παραστάσεως παιδικών δραμάτων και διαλόγων και λοιπών ασμάτων. Εν τούτοις μεταξύ των θεατών υπήρχον και άνθρωποι οίτινες ανεγνώριζον μεν την ωφέλειαν των επιδεικτικών τούτων μαθημάτων μετά λύπης των όμως έβλεπον την παντελή έλειψιν των άλλων βιωφελών γνώσεων [...]»⁵¹³.

Χαρακτηριστική στο σημείο αυτό είναι επιστολή του Γεν. Διοικητή Κρήτης προς την Διοίκηση Λασιθίου στην οποία αναφέρονταν:

«Μία εκ των σπουδαιότερων αναγκών ης την πλήρωσιν επιδιώκει ο κρητικός λαός, εστιν η πρόοδος και ανάπτυξις της παιδείας, τούτ' αυτό δηλονότι όπερ και η Σεβ. Αυτοκρατορική Κυβέρνησις επιθυμεί. Πλην, κατά τας ερεύννας ας η Γεν. Διοίκησης εσχάτως ενήργησεν, η παιδεία εν τη νήσω ευρίσκεται τη παρούση εποχή εις πολύ κατωτέραν μοίραν, ή εις άλλα μέρη, εν ω έπρεπε να ακμάζη ενταύθα, αφού πόροι αρκούντως επαρκείς υπέρ αυτής διατίθενται. Αλλά φαίνεται ότι η κακή υπό των κατά τόπους Εφορειών διαχείρησις τούτων αφ' ενός και αφ' ετέρου ο κομματισμός όστις παρ' ελπίδα επικρατεί μεταξύ ενίων εφόρων εισί τα αίτια άτινα κωλύουσι την βελτίωσιν της παιδείας λ.χ. ενώ δια τάξεις τινάς ενίων σχολείων αρκεί εις μόνος διδάσκαλος, αι εφορείαι κομματικώς εργαζόμεναι, διορίζουσιν πλείονες ή ενώ εις τι χωρίον υπάρχει σχολείον και δύναται να φοιτώσιν εν αυτό και οι των εγγύς χωρίων μαθηταί αι εφορείαι διορίζουσιν εις έκαστο των χωρίων τούτων διδάσκαλον ίδιον, χωρίς να υπάρχη ο νόμιμος αριθμός μαθητών, κατ' ακολουθίαν μια τοιαύτη κακή διαχείρισις των σχολειακών

⁵¹² Βλπ. εφημ. «Ηράκλειον», 14/7/1894.

⁵¹³ Βλπ. εφημ. «Ηράκλειον», 28/2/1894.

πραγμάτων, βεβαίως δεν δύνανται ή να περιαγάγη εις παρακμήν και μαρασμόν την παιδείαν. Τοιαύται παρεκτροπαί εκ μέρους των εφορειών εισχωρούσαι εις τα σχολεία, δεν επιτρέπονται διο η Γεν. Διοίκησις εν τη υπέρ της ευημερίας του λαού πατρική μερίμνη της, εσκέφθη ότι έχει καθήκον να παρεμποδίση την επανάληψιν αυτών εν τω μέλλοντι αναθέτουσα εις τι σωματείον υπ' αυτής εντελόμενον την τε εσωτερικήν και εξωτερικήν διεύθυνσιν αυτών. Ελπίζει δ' ότι τυγχάνουσα επί του προκειμένου της υποστηρίξεως και αρωγής πάντων θέλει κατορθώσει ν' αποσκορακισθή η πλημμελής διαχείρησις και εν γένει να ορθοποδίση η παιδεία»⁵¹⁴.

Στις θέσεις αυτές του Γεν. Διοικητή Κρήτης απάντησε η Τμηματική Εφορεία Λασιθίου αποκρούοντας τις κατηγορίες για κακοδιαχείριση διαγιγνώσκοντας παράλληλα το γνωστό και διαχρονικό για την εκπαίδευση ρητό του Δημοσθένη «δει δη χρημάτων και άνευ τούτων ουδέν εστιν γενέσθαι των δεόντων»:

«Μετά πολλής χαράς ανέγνωμεν εγκύκλιον της Υμ. Εξοχότητος, την πραγματευομένην περί της παρούσης καταστάσεως των σχολείων της νήσου μας και ζητούσαν τον τρόπον της βελτιώσεως αυτών. Τη αληθεία, εξοχώτατε, δεν δύναται τις μάλλον να ευεργετήση τον πολλάς δοκιμασίας υποστάντα τόπο μας ή προνοών περί αρτιωτέρας και τελειωτέρας μορφώσεως των μήπω υποστάντων τας επηρείας της ατμοσφαιράς νέων αυτού βλαστών οι οποίοι συν τω χρόνω θα αυξηθώσιν εις τέλεια δέντρα, ευθαλή μεν και καρποφόρα, εάν τύχωσιν της δεούσης επιμελείας, καχεκτικά δε και άγωνα εν εναντία περιπτώσει.

Το ότι δε η Υμ. Εξοχότης πρώτη επεχείρησε το ευγενές και σωτήριο προς βελτίωσιν της παρ' ημίν εκπαιδεύσεως έργον, τούτο ουδαμώς παρά τας ημετέρας προσδοκίας συμβαίνει, διότι τοιαύτας αείποτε ετρέφομεν ελπίδας, εξ ότου εμάθομεν ότι προέστητε των πραγμάτων της ημετέρας νήσου Υμείς όστις και εν άλλοις υψηλοτέροις αξιώμασιν έδειξε πολλάκις ότι είπερ τις καν άλλος οζέος κατανοεί και κατανοών προθύμως επιτελεί τας αγαθάς υπέρ των λαών του βουλάς της Α.Μ. του Σεβαστού ημών Αυτοκράτορος.

Τοιούτων λοιπόν ιδεών και ελπίδων εμφορούμενοι είμεθα διατεθειμένοι ασμένως παν το εφ' ημίν και εν τω νυν και εν τω μέλλοντι να πράζωμεν προς ευόδοσιν των υπέρ της παιδείας αγώνων της Υμ. Εξοχότητος και δια τούτο με όλον το θάρρος το οποίον εμπνέει η ειλικρίνεια θα εκθέσωμεν εις Αυτήν και την παρούσαν κατάστασιν των εν τω ημετέρω

⁵¹⁴ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ. 93/30-12-1891.

τμήματι σχολείων και τα μέσα όσα νομίζομεν πρόσφορα και συντελεστικά εις την κατόρθωσιν της βελτιώσεως τούτων.

Εν πρώτοις ομολογούμεν, ότι η της κατωτέρας εκπαιδεύσεως κατάστασις εν τω ημετέρω τμήματι πολύ απέχει από του να είναι τοιαύτη, ώστε να αναπτύσση τον νουν και να διαπλάττη την καρδίαν των παιδων αποχρώντος και κατά τας απαιτήσεις του παρόντος αιώνος. Εν τούτοις ούτε η φατριαστική πολιτεία της εφορείας, ούτε ο διορισμός υπεραρίθμων διδασκάλων υπ' αυτής ούτε άλλη τις έκνομος ενεργεία ή ακηδία αυτής είνε αιτία της ουχί ευχαρίστου καταστάσεως. Και επειδή ο λόγος είνε περί της εφορείας ην ημείς αυτοί αποτελούμεν, ίνα μη φαινόμεθα περιαντολογούντες, ας αφήσωμεν αυτά τα πράγματα να λαλήσωσιν προς πίστωσιν των ανωτέρω. Απλή εξέτασις του προσωπικού του εργαζομένου εν τοις διαφόροις του τμήματος σχολείοις, από του ανωτάτου παρ' ημίν εκπαιδευτηρίου δηλ. του Γυμνασίου μέχρι του τελευταίου γραμματοδιδασκαλείου, δύναται πάντα τίνα να πείση ότι ήκιστα επεκράτησε παρ' ημίν πνεύμα κομματισμού εν τοις διορισμοίς των διδασκάλων, αφ' ου ανήκουν εκ τούτων άλλοι εις την μίαν και άλλοι εις ετέραν των υφισταμένων τέως εν Κρήτη πολιτικών μερίδων. Η παρατήρησις αυτή ίσως είνε περιττή, διότι η ηφ' ημών αποτελουμένη εφορεία κατά τους διορισμούς των διδασκάλων εξελέξατο τους ικανότερους και πλείονα κεκτημένους προσόντα ουδαμώς αναλαβούσα το άχαρι έργον της εξελέξεως των κομματικών αυτών φρονημάτων, αλλ' εκρίθη καλόν να σημειωθή ενταύθα όπως εκλίπη πάσα εξ εσφαλμένων πληροφοριών βεβαίως, σχηματισθείσα ιδέα περί φατριασμού της υφ' ημών αποτελουμένης εφορείας.

Και πως είνε δυνατό να εργάζεται παρ' ημίν φατριαστικώς η εφορεία όταν παρ' ημίν φατρίαι δεν υπάρχουν πλέον (και διατί να υπάρχουν;) αι δε υπάρξασαι άλλοτε ελησμονήθησαν.

Ότι δ' υπεράριθμοι διδάσκαλοι ουδέποτε διωρίσθησαν υπό της εφορείας Λασιθίου ούτε εν μια και τη αυτή τάξει ούτε εν δυσί εγγύτατ' αλλήλων κειμένοις χωρίοις, θα πεισθή πας τις όταν μάθει, ότι η εφορεία αύτη καίπερ αναγνωρίζουσα πληρέστατα, ότι μόνον όταν θα λειτουργήσωσιν όσα υπό του περί παιδείας νόμου ορίζονται σχολεία θα διαδοθή ευρέως η παιδεία εις τας αγροτικές τάξεις των κατοίκων, εν τούτοις ηναγκάσθη ελλείψει επαρκών πόρων να ελλατώση τον νόμιμον τούτων αριθμόν των σχολείων του τμήματος κατά το ήμισυ και πλέον και ενιαχού όπου η απόστασις των χωρίων ήτο μεγάλη να διαιρέση τον άλλως γλισχρότατον μισθό ενός δημοδιδασκάλου εις δύο γραμματοδιδασκάλους και να έχη ούτω δύο γραμματοδιδασκαλεία αντί ενός δημοτικού

σχολείου προτιμήσασα δικαίως να διδαχθώσι τα παιδιά δύο μακράν αλλήλων απεχόντων χωρίων απλήν ανάγνωσιν και γραφήν ή να καταρτισθώσι του ενός μεν εκ των χωρίων τούτων τα παιδιά τελειότερα πως, του ετέρου δε να μείνωσι παντάπασιν άγευστα γραμμάτων.

Εφορεία λοιπόν η οποία ελαττοί κατά το ήμισυ και πλέον τον αριθμόν των σχολείων δεν οφείλει βεβαίως να φέρει τον μώμον ότι κατασπαθά τα ιερά χρήματα, τα ωρισμένα δια την παιδείαν εις υπεραρίθμους διδασκάλους ή υπεράριθμα και μη αναγκαία σχολεία και εφορεία η οποία ούτως επιμελώς εξοικονομεί τα πράγματα ώστε εκ των υπάρχόντων ενδεών πόρων να επαρκή εις θεραπείαν όσον το δυνατόν περισσοτέρων αναγκών, δεν πρέπει νομίζομεν να θεωρηθή ακηδής. Πόσον η εφορεία αυτή αγρυπνεί υπέρ των σχολείων και πόσον συνεπή χρήσιν ποιήται των εμπειστευμένων αυτή χρημάτων μαρτυρούσι τα σχετικώς ευάρεστα και πάντως ανώτερα των γενομένων δαπανών αποτελέσματα της εν τοις υπό την διεύθυνσιν αυτής σχολείοις εργασίας. Τι δε ηδύνατο αύτη να κατορθώση εάν διέθετε μεγαλύτερα ποσά, μαρτυρεί αδήλως το υπ' αυτής διευθυνόμενο εν Νεαπόλει Γυμνάσιον όπερ ακμάζει, ουδενός των εν Κωνσταντινουπόλει ομοταγών εκπαιδευτηρίων υστερούν, διότι τα προς συντήρησιν αυτού χρήματα καταβάλλονται τακτικώτερον υπό της Δημογεροντίας του ημετέρου τμήματος. Εκ των ειρημένων, νομίζομεν ότι κατεδείχθη σαφώς ότι αιτία της μη ανθηράς καταστάσεως των σχολείων μας δε είνε η διευθύνουσα αυτά εφορεία, και επομένως ανάγκη να ζητήσωμεν αλλαχού την αιτίαν του κακού τούτου.

Καθ' ημάς ίνα απολαύση χώρα τις των αγαθών της δημοτικής εκπαιδεύσεως πρέπει να έχη τα εξής: α) σχολεία ανάλογα προς τον πληθυσμό και τας αποστάσεις απ' αλλήλων των χωρίων β) διδασκάλους κεκτημένους τα απαιτούμεν προσόντα γ) εποπτείαν διηνεκή και άγρυπνον υπό της διευθυνούσης αρχής Αλλά, δια να έχωμεν πάντα ταύτα, πλην της εποπτείας ήτις παρ' ημίν γίνεται δωρεάν απαιτείται πρώτιστα πάντων να έχωμεν τ' απαιτούμενα χρήματα, καθότι ελλιπείς πόροι ελλιπή εκπαίδευσιν αποδίδουσιν.

Ημείς μη έχοντες πόρους ικανούς δεν είνε δυνατόν να έχωμεν ικανοποιούσαν τας απαιτήσεις της κοινωνίας εκπαίδευσιν. Ενταύθα λοιπόν έγκειται η αρχή της χαλαρώσεως της παρ' ημίν εκπαιδεύσεως. Όταν ο περί παιδείας νόμος ορίζη να συσταθώσι εν τω ημετέρω τμήματι I πρότυπον, II πρωτοβάθμια, 13 δευτεροβάθμια και 48 τριτοβάθμια σχολεία δια την συντήρησιν των οποίων απαιτώνται κατ' αυτόν τον νόμον ετησίως το ποσόν των 191880 γροσίων ημείς δε ουδέν τούτων ελείψει επαρκών πόρων συνιστώμεν.

Πώς είνε δυνατόν να γενικευθή η λαϊκή εκπαίδευσις και τα εκ ταύτης καλά αποτελέσματα; Και όμως χάριν της δημοτικής εκπαιδύσεως ηναγκάσθημεν να κλείσωμεν καθ' όλον το παρελθόν έτος τα ελληνικά λεγόμενα σχολεία ίνα διαθέσωμεν υπέρ αυτής τα εις τους ελληνοδιδασκάλους δαπανώμενα.

Όταν εις διδάσκαλος λαμβάνει το ήμισυ του μισθού ενός χωροφύλακος ποίας απαιτήσεις δικαιούμεθα να έχωμεν παρ' αυτού. Εν τούτοις είνε αληθές ότι πολλούς διδασκάλους διωρίσαμεν με τον ευτελή μισθόν των 100 ή 150 γροσίων και τούτων μη τακτικώς καταβαλλομένων. Εάν δε λάβωμεν υπ' όψιν ότι οι πτωχοί ούτοι διδάσκαλοι υπό της πενίας αναγκαζόμενοι προεξοφλούσιν τους μισθούς των συνήθως με έκπτωση του 1/3, δεν δυνάμεθα να μην καταληφθώμεν υπό φρίκης αναλογιζόμενοι, ότι είνε εμπειστευμένη η μόρφωσις των τέκνων μας εις ανθρώπους αντί 70 ή 90 γροσίων μισθουμένους. Και όμως αυτή είνε η πικρά αλήθεια.

Εφ' όσον δεν ευρεθώσι τα απαιτούμενα χρήματα για την συντήρησιν των σχολείων, δεν δυνάμεθα να έχωμεν ούτε κατά ποσόν ούτε κατά ποιόν τοιαύτα αντάζια του προορισμού των. Εφόσον οι πόροι σπανίζουσι ούτε τα υπάρχοντα σχολεία δύνανται να βελτιωθώσιν ούτε άλλα νέα να ιδρυθώσι και κατά συνέπειαν η παρ' ημίν λαϊκή εκπαίδευσις ή θα είνε ελλιπής ή θα ελλιπή όλως.

Ηδυνάμεθα να συστήσωμεν και άλλα τινά μέτρα τα οποία κρίνομεν αναγκαία προς την τελιοποίησιν των σχολείων μας, κατά τας νέας παιδαγωγικάς θεωρίας, αλλά πως δυνάμεθα να ζητήσωμεν το τέλειον δια τα σχολεία μας ων τα ήμισυ τουλάχιστον είνε κλειστά, τα δ' άλλα διάγουσιν φθισικόν βίον; Όταν στερούμεθα εν ράκος δι' ου να συγκαλύψωμεν την γυμνότητά μας παραδόξος ίσως θα φανή η συζήτησις περί ευτελούς και κομψής ενδυμασίας. Προ της εξουρέσεως των απαιτούμενων χρημάτων αδύνατον καθ' ημάς να γείνη σοβαρά συζήτησις περί της των σχολείων βελτιώσεως. Τούτο φαίνεται έχων υπ' όψιν και ο εξοχώτατος Γεν. Διοικητής εμερίμνησε προ παντός να εξασφαλίση τ' απαιτούμενα δια την συντήρησιν των σχολείων χρήματα δια της επιβολής φόρου τινός επί των εισαγομένων εμπορευμάτων. Όταν, ως ελπίζομεν, ένεκα του ληφθέντος τούτου μέτρου οι πόροι των σχολείων καταστώσι επαρκείς, τότε εύκολον είνε ταχέως να εξαπλωθεί πανταχού και ακμάση η του λαού εκπαίδευσις δια της ιδρύσεως του απαιτουμένου υπό του νόμου αριθμού στων σχολείων και του διορισμού διδασκάλων κεκτημένων τα υπό του νόμου οριζόμενα προσόντα και δια της αυστηράς επιβλέψεως και εξελέγξεως της γενομένης εν τοις σχολείοις εργασίας υπό της εφορείας».

Στην συνέχεια, όπως προκύπτει από αρχειακό υλικό, η Τμηματική Εφορεία προσπάθησε να ανασυγκροτήσει οργανωτικά το εκπαιδευτικό σύστημα. Αντέδρασε, μάλιστα, έντονα στις προσπάθειες ίδρυσης ιδιωτικών σχολείων προσπαθώντας να διαφυλάξει τον δημόσιο χαρακτήρα της εκπαίδευσης⁵¹⁵, δεν αναγνώριζε δασκάλους που αυθαίρετα προσελάμβαναν οι Δήμαρχοι, επενέβαινε στις περιπτώσεις εκείνες που καθηγητές εξασκούσανε και άλλο επάγγελμα εις βάρος των διδακτικών τους καθηκόντων⁵¹⁶, ζητούσε συχνά από το λογιστήριο της Διοίκησης αναλυτική κίνηση του λογαριασμού της παιδείας⁵¹⁷ και περιέκοψε και πάλι τον μισθό του Αυγούστου στους δασκάλους. Καθώς, όμως, η οικονομική στενότητα ολοένα μεγάλωνε η Δημογεροντία Λασιθίου αναγκάστηκε να προχωρήσει ακόμη και στην διακοπή της χορήγησης των δωρεάν διδακτικών βιβλίων. Σύμφωνα με την σχετική απόφασή της *«επειδή το κατάστημα της Δημογεροντίας δεν έχει επαρκές περίσσευμα όπως συντρέξει τους έχοντας ανάγκην της βοήθειας αυτής, αποφασίζει όπως μη χορηγήση δωρεάν βιβλία εις ουδένα εκ των αιτουμένων την συνδρομήν αυτής»*⁵¹⁸. Η απόφαση όμως, αυτή φαίνεται ότι καταργήθηκε σταδιακά στην πράξη όπως προκύπτει από μια μεγάλη σειρά εγγράφων του Αρχείου της Χ.Δ.Λ. του επόμενου έτους τα οποία πιστοποιούσαν απορίες μαθητών και υπέβαλλαν το αίτημα της δωρεάν χορήγησης βιβλίων. Παράλληλα, καταβλήθηκε μια ακόμη προσπάθεια στήριξης της αρχής του ενός, μοναδικού και εγκεκριμένου σχολικού εγχειριδίου με την αποστολή από την Δημογεροντία προς τους σχολάρχες επικυρωμένου πίνακα διδακτικών βιβλίων προς χρήση από τους μαθητές. Στο σχετικό έγγραφο επισημαινόταν: *«ανατιθέμεθα υμίν την εντολήν ίνα αντίγραφον τούτου διαβιβάσητε προς έκαστον των δημοδιδασκάλων της επαρχίας σας συν τη παραγγελία ίνα μη περισσότερα ή ολιγώτερα ή διάφορα τούτων εισαχθώσιν υπ' αυτών. Την αυστηράν εκτέλεσιν της αποφάσεως ταύτης της εφορείας απεκδεχόμεθα παρ' υμών»*⁵¹⁹. Επειδή, όμως, από ό,τι φαίνεται στα σχολεία εξακολουθούσαν να εισάγονται και μη εγκεκριμένα διδακτικά βιβλία ιδίως στο μάθημα της Αριθμητικής, η Τμηματική Εφορεία Λασιθίου αναγκάστηκε να επέμβει και πάλι υπέρ του ενός και μοναδικού συγγράμματος υπενθυμίζοντας *«με αυστηράν υπόμνησιν»* προς τους σχολάρχες *«ότι ως*

⁵¹⁵ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ 37/24/9/1892.

⁵¹⁶ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ. 41/11-9-1892.

⁵¹⁷ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ. 160/24-7-1892.

⁵¹⁸ Α.Χ.Δ.Λ., 250/1891-10-16. Απόφαση της Χ.Δ.Λ. για την διακοπή της χορήγησης δωρεάν βιβλίων.

⁵¹⁹ Α.Χ.Δ.Λ., 10/1892-08-26. Διαβίβαση από την Χ.Δ.Λ. προς τους Σχολάρχες καταλόγου εγκεκριμένων διδακτικών βιβλίων.

μόνον διδακτικόν βιβλίον εκρίθη η αριθμητική Στυλ. Παπαδάκη» και τονίζοντας ότι «αναγκαίον και απαραίτητον είναι ίνα συμμορφωθώσιν προς την απόφασιν ταύτην της Εφορείας πάντα τα σχολαρχεία και τα δημοτικά σχολεία όσα μέχρι τούδε δεν συνεμορφώθησαν»⁵²⁰.

Παρά τις ενέργειες, όμως, αυτές το κοινωνικό σώμα εξακολουθούσε να υπολειπουργεί. Αυτό είχε σαν συνέπεια την ανάπτυξη ενός παθολογικού, αντιπαραγωγικού μικροαστισμού, ο οποίος εκδηλωνόταν σε όλα τα επίπεδα. Δεν πραγματοποιούνταν το απαραίτητο αστικού τύπου ρήγμα με την έννοια την αυστηρή του όρου, αλλά εμφανιζόταν μια βραδυτάτη μετεξέλιξη, που επέτρεπε απλώς σε ορισμένα μικροαστικά στοιχεία να πληθύνονται, κάτι όμως το οποίο οπωσδήποτε δεν συναρτούνταν με θεμελιακό κοινωνικό μετασχηματισμό. Έτσι, και η εκπαίδευση όπως ήταν οργανωμένη έγινε και εκείνη στοιχείο κοινωνικής δυσλειτουργίας που οδηγούσε στη δημιουργία εξωπαραγωγικών στρωμάτων, άμεσα εξαρτημένων από το πελατειακό σύστημα⁵²¹. Επιπλέον, και ο εκπαιδευτικός Νόμος του 1889 αν και κανόνισε σε σημαντικό βαθμό καλύτερα τα εκπαιδευτικά πράγματα, δεν εφαρμόζονταν πάντα είτε λόγω των επαναστάσεων που μεσολαβούσαν, είτε επειδή οι Γενικοί Διοικητές που έστελνε η Πύλη «ουδεμίαν ή όλως ασήμαντον πίστωσιν χορηγούσαν εις τας Εφορείας των σχολείων, αφήρεσαν δε σχεδόν πάντα τα μέσα και τους πόρους της συντηρήσεως των σχολείων και ούτω η κατάστασις τούτων ήτο αξιοθρήνητος». Η συντήρηση των σχολείων επαφίονταν στα ποσά που διέθεταν οι κοινότητες και στις προσόδους των Μοναστηριακών Κτημάτων. Επιπλέον, υπήρχαν καταγγελίες σύμφωνα με τις οποίες οι δάσκαλοι «είχον λαμβάνωσιν ετών καθυστερημένους μισθούς». Εξαιτίας της επιδείνωσης της οικονομικής κατάστασης οι παρεχόμενες εκπαιδευτικές υπηρεσίες υποβαθμίστηκαν και εκείνες και έτσι «επήλθεν χαλάρωσις του ιερού τούτου των Μουσών ιδρύματος και τότε μαθηταί αβρόχοις ποσί διήλθον τας τάξεις του Γυμνασίου Νεαπόλεως κατά το έτος εκείνο ένεκεν των συχνών απεργειών, διαμαρτυριών και διαδηλώσεων των τε διδασκόντων και διδασκομένων»⁵²².

⁵²⁰ Α.Χ.Δ.Λ., 30/1894-30-11. Έγγραφο της Χ.Τ.Ε.Λ. περί εισαγωγής της αριθμητικής του Στυλ. Παπαδάκη στα σχολεία.

⁵²¹ Ιωαννίδης Ν., «Αναπαραγωγή και εκπαίδευση στην Ελλάδα», στο *Νεοελληνική κοινωνία, ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, επιμ. Θ. Σακελλαρόπουλος, εκδ. Κριτική, ειδική έκδοση 2, σσ. 149-185.

⁵²² Βλ. εφημ. *Μινως* 5/2/1888.

Μέσα στο πλαίσιο αυτό, διατυπωνόταν συνεχώς αιτήματα που αφορούσαν την ουσία των σπουδών⁵²³ και ζητούσαν όχι «την τελειότεραν και ακριβεστέραν εκτέλεσιν του καθιερωμένου προγράμματος εν τοις ημετ. Σχολείοις, αλλά μεταρρύθμισιν και δηριζικήν μεταρρύθμισιν αυτού⁵²⁴» ώστε «να καταστή η Δημοτική εκπαίδευσις αυτοτελής και ανεξάρτητος. Τα δημοτικά σχολεία να παύσουν εξυπηρετούντα τα Ελληνικά λεγόμενα. Το πρόγραμμα αυτών να γίνη πλουσιώτερον εις πρακτικάς γνώσεις και πτωχότερον εις γραμματικούς κανόνας. Η διάρκεια της δημοτικής εκπαιδύσεως να γείνη εξαετής δια της συμπεριλήψεως εις αυτήν των δύο κατωτέρων τάξεων του Ελλ. Σχολείου της ανωτάτης προσκολλημένης τω γυμνασίω. Εν τοις δημοτικοίς σχολείοις να διδάσκηται μόνον η νέα Ελληνική, η δε εις αυτά φοίτησις να είνε υποχρεωτική μέχρις ωρισμένης ηλικίας [...] να περιορισθή μεγάλως ο αριθμός των φιλολογικών γυμνασίων, να ιδρυθή σχολή εμπορική [...] να ιδρυθή γεωργική σχολή και πλείονες γεωργικοί σταθμοί εν οίς διδάσκονται εμπράκτως οι γεωργοί τα α προς βελτίωσιν και προαγωγήν του έργου των συντείνονα»⁵²⁵. Επιπλέον, διατυπωνόταν και πάλι με έντονο τρόπο και το αίτημα για την μεταβολή του οργανωτικού και του διοικητικού πλαισίου του εκπαιδευτικού συστήματος

Σε άρθρο του ο Βορεάδης εξέφρασε με αρκετή σαφήνεια τις σκέψεις για το παρόν και το μέλλον του εκπαιδευτικού συστήματος: «παρά τις εκάστοτε μεταρρυθμίσεις και βελτιώσεις εις τα της παιδείας το νόσημα μένει και θα μένη

⁵²³ Από αιτήματα μαθητών για την χορήγηση δωρεάν βιβλίων συμπερένουμε τα διδασκόμενα μαθήματα της περιόδου στο Γυμνάσιο της Νεάπολης:

ΤΑΞΗ Α

Ξενοφώντος Ελληνικά, Λυσίας Λουκιανός, Συνακτικό Καλαιβαίνη, Καινή Διαθήκη, Λειτουργική Ρομπότου, Κορνηλίου Νέπως, Λατινική Γραμματική Σεμιτέλου, Θεωρητική αριθμητική Λάκωνος, Γεν. Ιστορία Α. Αντωνιάδου, γεωγραφία Αντωνιάδου, Γαλλική χρηστομάθεια Βίλμπεργκ, Γαρμματική Γαλλική Καρασούτσα, Α.Δ.Λ. α.π. 257, 27-9-887.

ΤΑΞΗ Β

Ελληνικά (Ισοκράτης, Δημοσθένους Α' Ολυνθιακός, Ηρριανός, Θουκιδίδης), Γραμματολογικά Ομήρου Οδύσεια Α' τόμος, Μαθηματικά (θεωρητική αριθμητική Χαλκιαδάκη, Γεωμετρία και Άλγεβρα Χατζηδάκη), Χριστιανική ηθική Κυριακού, Λατινικά, Συνακτικόν Σακελλαρίου, Ιστορία Ρωμαϊκή Ζαχαριάδου, Φυσική Ιστορία Κυριακοπούλου, Γαλλικά 2^{ος} τόμος γαλλικής χρηστομάθειας, Συνακτικόν και Γαλλική θεματογραφία Καρασούτσα, Γεωγραφικά χάρτης του Νεράτζη, Α.Δ.Λ. αίτηση του μαθητή Ι. Δαμηλάκη α.π. 307, 13-10-1888.

ΤΑΞΗ Γ

Ομήρου Ιλιάδα, Δημοσθένους ο προς Λετίνην λόγος, Ηρόδοτος, Ιστορία των μέσων χρόνων, Ψυχολογία Ολυμπίου, γαλλικό λεξικό, εκκλησιαστική ιστορία, Φυσική Λάκωνος, γαλλική Χρηστομάθεια και Ελληνικό λεξικό, Α.Δ.Λ. αίτηση του μαθητή Μ. Σουριά, α.π. 239, 12-10-1889

ΤΑΞΗ Δ

Σοφοκλέους Αντιγόνη, Πλάτωνος Γοργίας, Ιλιάδα Ομήρου, Ευριπίδης Βιργίλιος, κικέρωνας, Οράτιος, Λογική Σταθάκη, Ιστορία νεωτέρων χρόνων, γαλλική Χρηστομάθεια, τριγωνομετρία Χατζηδάκη, Κοσμογραφία, Α.Χ. Δ.Λ. αίτηση του μαθητή Ι. Παπαδάκη, έγγραφο με α.π. 258, 15-10-1889.

⁵²⁴ «Ανάγκη να αλλάξη το εκπαιδευτικόν μας σύστημα», άρθρο στην εφημ. Ηράκλειον, 14/07/1894.

⁵²⁵ «Ποία τα σχολεία μας και ποία αι απαιτήσεις μας παρ' αυτών», στην εφημ. Ηράκλειον, 14/10/1893, έτος Α', αριθμ. 10.

αθεράπευτον, εφ' όσον δεν γείνη ακριβής αυτού διάγνωσις. Είπομεν ανωτέρω ότι η μεγαλύτερα απαίτησις, την οποίαν έχομεν από τα σχολεία, είναι να διδάξωσι ταύτα γράμματα εις τα τέκνα μας, τα οποία να χρησιμεύσουν εις αυτά ως βιοποριστικόν επάγγελμα, αλλά τοιαύτην χρήσιν των γραμμάτων, τα οποία μανθάνουσι, δύνανται να κάμουν μόνο όσοι θέλουσι και δύνανται να διωρισθώσι διδάσκαλοι. Εάν δε νομίζωμεν, ότι δύνανται τα σχολεία μας, κατηρτισμένα όπως είναι κατηρτισμένα να παρέχωσιν εις τα τέκνα μας και τα αναγκαία εις την γεωργίαν, τας τέχνας, το εμπόριο και εν γένει τον πρακτικόν βίον εφόδια, πλανώμεθα οικτρώς [...] σκοπός κυριώτατος των σχολείων μας είναι των μεν δημοτικών να παρασκευάζωσι μαθητάς δια τα Ελληνικά Σχολεία, των δε Ελληνικών να παρασκευάζωσι τοιούτους δια τα Γυμνάσια και των Γυμνασίων τέλος σκοπός είναι να απολύωσι μαθητάς δυναμένους να φοιτήσωσιν εις το Πανεπιστήμιον. Βεβαίως ο νομοθέτης ο διατάζας πρώτος τα της εκπαιδεύσεως παρ' ημίν και άλλον πρακτικόν εφάνταζετο και ώριζε σκοπόν της κατωτέρας εκπαιδεύσεως, αλλ' ο σκοπός ούτος αυτού δεν εστάθη ποτέ δυνατόν να επιτευχθή και διότι δεν ήτο εύκολον δυο συγχρόνως σκοποί να επιδιώκονται αποτελεσματικώς και διότι υπέταξεν εκάστην τάξιν της εκπαιδεύσεως εις την αμέσως ανωτέραν αυτής και κατέστησεν ίνα μη είπω ούτως, θεραπεινίδας, εις τας ανωτέρας τάξεις τας κατωτέρας, αφαιρέσας πάσαν ανεξαρτησίαν και αυτοτέλειαν από αυτάς. Η νέα λεγομένη μέθοδος εξήτησε κατά τα τελευταία έτη να επιδιώξη προς των ετέρω και τον επί πολύ λησμονηθέντα πρακτικόν σκοπόν, αλλά μη ούσα αποχρώντως παρασκευασμένη και επομένως μη έχουσα το θάρρος να ανταπεξέλθη κατά της φοβεράς κλασικομανίας και των προκατειλημμένων πολλών οπαδών αυτής απεφάσισεν ίσως εξ αβρότητας παιδαγωγικής ν' ακολουθήση οδόν πολιτικώτεραν, και εδήλωσε, πράγμα αδύνατον, ότι κατέχει την δύναμιν και επιδιώκη συγχρόνως και αποτελεσματικώς και τον έναν σκοπόν και τον άλλον. Και κατόρθωσε μεν ίσως τοιουτοτρόπως να εξευμενίση την εξοργισθείσαν κατ' αρχάς γηραιάν προϊσταμένην της, αλλ' έπαθεν αυτή η ίδια ό,τι παθαίνει όστις κατά την κοινήν παροιμίαν κυνηγά δυο λαγούς [...] δυστυχείς γονείς! Εσκέφθητε άρα γε ποτέ το μέλλον, το οποίον παρασκευάζετε εις τα τέκνα σας, όταν τα στέλλητε εις τα υπάρχοντα σχολεία μας και υφίστασθε τόσας στερήσεις δια να τα εκπαιδεύσητε; σεις περιπατείτε ημίγυμνοι και ανυπόδητοι δια να κάμητε μακροτέραν την βράκαν του σπουδάζοντος υιού σας, δια να τον ενδύσητε ευρωπαϊκά , σεις τρέφεσθε με ξηρόν άρτον, δια να θρέψητε τον μαθητήν με κρέας, σεις υποφέρετε όλας τας κακουχίας και ταλαιπωρίας εργαζόμενοι αδιακόπως και εκτεθειμένοι εις τα δριμέα

ψύχη του χειμώνος, δια να παρέχητε εις αυτόν την ευκαιρίαν να θαυμάζη υπό την αμφιλαφή σκιάν του σχολείου το ύψος των ιδεών του Πλάτωνος, την βαθύνοιαν του Θουκυδίδου και την ρητορικήν δεινότητα του Δημοσθένους. Σεις τέλος πωλείτε την μικράν κληρονομίαν, την οποίαν κατέλιπον εις υμάς οι γονείς σας δια να τελειοποιήσῃ ο υιός σας τας κλασσικάς γνώσεις του αι οποίαι θα τω ετοιμάσωσιν εν τω πρακτικῷ βίῳ την άσχημον θέσιν την οποία περιγράψαμεν αλλού. Αλλά προς θεού είνε φρόνιμον να καταβάλλη κανείς τόσους αγώνας δια να παρασκευάσῃ την δυστυχίαν των τέκνων του;»⁵²⁶.

9.3 Νέος εκπαιδευτικός Νόμος

Προκειμένου να ανασχεθούν οι παρακμιακές τάσεις που είχαν εμφανιστεί στο χώρο της εκπαίδευσης εξαιτίας κυρίως της επιδείνωσης των οικονομικών δεδομένων η Ιερά Μητρόπολις Κρήτης το Μάιο του 1894 «εκ καθήκοντος μεριμνώσα όπως η εκπαίδευσις της νεολαίας αποβαίη τελειότερα και προς τας αεί αυξανόμενας κοινωνικάς ανάγκας μάλλον σύμμετρος έγνω να συγκαλέσῃ εις Ηράκλειον κατά τας διακοπάς των μαθημάτων Συνέδριον των εν Κρήτη καθηγητών και διδασκάλων υπό την προεδρίαν της Μητροπόλεως ίνα μετά κοινήν μελέτην και συζήτησιν υποδείξωσι ταις διευθυνούσαις τα των ημετέρων σχολείων αρχαίς όσα ήθελον νομίση πρόσφορα μέτρα προς βελτίωσιν των εκπαιδευτικῶν ημών πραγμάτων, εφ' όσον θα είνε δυνατή η εφαρμογή των προταθησομένων επί τη βάσει των υπάρχόντων πόρων».

Η Εκκλησία κατέβαλλε έτσι μια ύστατη προσπάθεια να ομογενοποιήσει το εκπαιδευτικό σύστημα κρατώντας το κάτω από τον έλεγχό της. Όπως επισήμανε στον τύπο της εποχής «επιφανές μέλος της ημετέρας κοινωνίας: «και μόνον ότι θα καθιερούτο οπωσδήποτε η αρχή της από κοινού και άνευ τμημ. διακρίσεων συσκέψεως περί κοινοτικών ζητημάτων θα ήτο μέγα κατόρθωμα και υπό πολλές απόψεις σωτήριο»⁵²⁷. Παράλληλα, η Μητρόπολη Κρήτης υπέβαλε στην Βουλή πρόταση με βάση την οποία οι τοπικοί Επίσκοποι έπρεπε να θεωρούνται τακτικά μέλη των Χριστ. Τμημ. Εφορειών. Όμως, η Βουλή απέκρουσε την πρόταση δίνοντας άτυπα μόνο την δυνατότητα στους επισκόπους που δε ήταν μέλη των Τμημ. Εφορειών να επιβλέπουν την εκπαιδευτική

⁵²⁶ Βλπ. εφημ. Ηράκλειον, 14/10/1893.

⁵²⁷ Βλπ. σφημ. Ηράκλειον, 19/5/1894.

διαδικασία.⁵²⁸ Με το ίδιο νομοθέτημα ανάγκης περιορίστηκαν τα Ελληνικά Σχολεία σε ένα στην έδρα κάθε Διοίκησης, επιτράπηκε ο διορισμός δασκάλων «και με ελάσσονας μισθοδοσίας των εν τω περί Παιδείας Νόμω αναγεγραφομένων» ενώ, παράλληλα, ανατέθηκε «εις τον σύλλογον των καθηγητών του εν Ηρακλείω Γυμνασίου, τους Γυμνασιάρχας των άλλων εν Κρήτη γυμνασίων, τους πρώην Γυμνασιάρχας των εν Κρήτη Γυμνασίων και τους πτυχιούχους διδασκαλείων, διευθυντάς των εν Κρήτη Δημοτικών Σχολείων» η εντολή «να συντάξωσι πρόγραμμα, καθ' ο μεταρρυθμισθήσεται η Δημοτική και Μέση εκπαίδευσις εν τη ημετέρω Νήσω»⁵²⁹.

Παρά ταύτα, οι απεργίες και οι διαμαρτυρίες των δασκάλων συνεχίστηκαν και το επόμενο διάστημα. Σύμφωνα με το αρχαικό υλικό, «οι δάσκαλοι ευρέθησαν εις την αναπόδραστον ανάγκην να προβώσιν εις απεργίαν, διακόψαντες από της χθες την διδασκαλίαν». Ο Σχολάρχης Ιεράπετρας αναγκάστηκε να απευθυνθεί με δραματικό τρόπο προς τον Πρόεδρο της Χριστιανικής Δημογεροντίας Λασιθίου: «Υποβάλλων τη υμετέρα θεοφιλία και εντιμότητι ότι ο κ. Μ. Καραντινός διδάσκαλος εν τη ενταύθα δημοτική σχολή απεσύρθη της θέσεως του περί τας αρχάς τρέχοντος μηνός διότι δεν λαμβάνει μισθόν. Το χείριστον δε είνε ότι μόλις συγκρατούνται και οι λοιποί διδάσκαλοι και ενταύθα και εις άλλους δήμους της επαρχίας. Η ελεεινή κατάστασις όλων, θεοφιλέστατε, έφθασεν εις το απροχώρητον. Δεν είνε δε υπερβολή εάν είπωμεν ότι οι ταλαιπώροι διδάσκαλοι πεινώσιν. Δεν αρνούμεθα ότι η οικονομική αύτη κρίση μαστίζη πάντας, η θέσις όμως των διδασκάλων είνε ασυγκρίτω λόγω χείρων της των υπαλλήλων, διότι ούτοι έχοντες ελπίδας 90 τοις 100 ότι θα λάβωσι τα χρήματά των ευρίσκουν ολίγην πίστωσιν και οπωσδήποτε οικονομούνται, οι δε διδάσκαλοι, ως έχουσι τα πράγματα παρ' υμίν και αυτών των ελπίδων στερούνται, εντεύθεν δε ούτε πίστωσις ούτε άλλη τις ανακούφισις, αλλά τα πάντα ελεεινά και αξιοδάκρυτα. Δεν θέλω δε να επιτραγωδήσω

⁵²⁸ «ΝΟΜΟΣ

Εν τη συνεδρία της 6ης Μαΐου ε.ε. ελήφθη η κατωτέρω απόφασις επί του υπ' αριθμ. Πρωτ. 153 ΔΙΕΕΠ. 144 της 25 Απριλίου 1895 εγγράφου της Ιεράς Μητροπόλεως Κρήτης, όσον αφορά το δεύτερον μέρος αυτού:

«Πας Επίσκοπος μη ών μέλος της Τμηματικής Εφορίας έχει το δικαίωμα να επιβλέπη επί της καταστάσεως των Σχολείων και της διαγωγής των διδασκόντων και διδασκομένων εν τη περιφερεία της Επισκοπής του και να απευθύνη εις την Τμηματικήν Εφορείαν τας παρατηρήσεις και την γνώμην του περί παντός αφορόντως την παιδείαν, η δε Τμηματική Εφορεία είνε υποχρεωμένην να λαμβάνη υπό σπουδαίαν έποψιν την γνώμην του και να απαντά προσηκόντως».

Εψηφίσθη τη 6^η Μαΐου 1895 υπό των Χριστ. Πληρεξουσίων της ΚΑ' συνόδου, εκηρύχθη εκτελεστός δια του υπ' αριθμ. 557/749 της 4ης Ιουνίου 1895 διατάγματος της Γεν. Διοικήσεως και εδημοσιεύθη εν τω υπ' αριθμ. 1406 της 5ης Ιουνίου 1895 φύλλω της Κρήτης».

⁵²⁹ Ειδικοί Νόμοι παρά τοις Χριστιανοίς και Οθωμανοίς Κρήτης, εκδίδονται οι μεν παρά Χριστιανοίς υπό Γ. Πλουμίδου, οι δε παρ' Οθωμανοίς υπό Κ. Φουρναράκη, εν Χανίοις εκ του Τυπογραφείου της Μεσογειού, 1895, σσ. 144-146.

όσας εγώ ιδιαιτέρως ήδη υφίσταμαι τλαιπωρίας καθ' εκάστην, πας τις δύναται να εννοήση αυτάς αναλογιζόμενος ότι εν διαστήματι 18 μηνών έλαβον όπως οικονομίσω δεκαμελή οικογένειαν 4/12 μισθούς. Ταύτα δε λέγοντες παρακαλούμεν να μη εκληφθώμεν ότι μεμψιμοιρούμεν καθ' υμών καθότι καλώς γιγνόμεν τινες οι δημιουργοί της οικτράς καταστάσεως. Ό,τι δε θερμώς παρακαλούμεν είνε ν' ανακουφίσητε ημάς ει δυνατόν αποστέλλοντες τι, εν εναντία δε περιπτώσει να ευαρεστηθήτε να οδηγήσετε ημάς περί του πρακτέου. Διατελούμεν μετά βαθυτάτου σεβασμού της υμετ. Θεοφιλίας και εντιμότητος.

Εν Ιεραπέτρω τη 10 Φεβρουαρίου 1896

Παντάλας, Σχολάρχης».

Τότε η Δημογεροντία φτάνοντας σε αδιέξοδο εκχώρησε στους καθηγητές την δυνατότητα να εισπράττουν οι ίδιοι τα οφειλόμενα από τους ενοικιοφειλέτες ποσά έναντι των οφειλομένων μισθών. Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια η Τμηματική Εφορεία Λασιθίου ανασύνταξε τις δυνάμεις της και απαίτησε από την Γενική Διοίκηση με την απειλή κλεισίματος των σχολείων να αναλάβει τις οικονομικές υποχρεώσεις της απέναντι στην παιδεία αναθέτοντας στον Πρόεδρό της να ρωτήσσει τον Γεν. Διοικητή «ένα δοθή η υπέρ της Παιδείας πίστωσις διότι άνευ τούτου τα σχολεία κλείνονται»⁵³⁰. Στην απάντηση του Γεν. Διοικητή «ότι επειδή η Συνέλευσις δεν ώρισεν κονδύλιον της Παιδείας δια το ερχόμενο έτος και κατά συνέπειαν δεν έμεινεν άλλο μέτρο ειμή το έλεος της Σεβ. Κυβερνήσεως»⁵³¹ ανταπάντησε με το κλείσιμο των Σχολείων: «η εφορεία ταύτη κλείει πάντα τα σχολεία τα υπό την δικαιοδοσίαν της υπαγόμενα, επιφυλάσσεται να μεταβάλη απόφασιν τότε μόνον όταν συνωδά σχετικώ τηλεγραφήματι της Γενικής Διοικήσεως γνωσθή αυτή ότι δοθήσεται η υπέρ της παιδείας εν τω προϋπολογισμώ αναγραφείσα πίστωσις»⁵³². Μάλιστα, ο Επίσκοπος Πέτρας αναφέρθηκε τότε στην Ι. Μητρόπολη Κρήτης περιγράφοντας την κατάσταση και ζητώντας την άμεση παρέμβαση του Μητροπολίτη: «η οικτρά κατάστασις εις ην περιήλθον τα σχολεία του ημετέρου τμήματος, ως εκ της εντελούς ανεχειάς του Ταμείου της ην αποτελούμεν Εφορείας, η οποία εξηνάγκασε τους πάντας τους διδασκάλους να διαμαρτηρηθώσιν επί τη μη εγκαίρω πληρωμή αυτών, και τινας και να παραιτηθώσιν ήδη, ενέβαλεν ημίν το καθήκον να αποτανθώμεν παρά τη Σεβ. Διοικήσει εξαιτούμενοι την ταχίστην ενέργειαν

⁵³⁰ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ. 92/14-7-1895.

⁵³¹ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ.94/15-7-1895

⁵³² Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ. 104/18-7-1895.

των δεόντων προς πρόληψιν της αφεύκτου αποσυνθέσεως των σχολείων, δηλονότι συνάμα ότι απεκδύομεθα επί τούτου πάσαν ευθύνη. Εκ καθήκοντος γνωρίζοντες ταύτα τη Υμ. Σ. παρακαλούμεν Αυτήν ίνα ευαρεστουμένη συντελέση το εν Αυτή προς καταβολήν μέρους τουλάχιστον των καθυστερούμενων»⁵³³.

10. Η επανάσταση του 1896.

Τις σχεδιαζόμενες, όμως, ριζικές παρεμβάσεις στο χώρο της εκπαίδευσης πρόλαβε η επανάσταση του 1896. Η διοίκηση κατέρρευσε και μαζί και το εκπαιδευτικό σύστημα⁵³⁴. Τα λίγα σχολεία που φαίνεται ότι εξακολούθησαν την λειτουργία τους εποπτεύονταν από τις Ενοριακές Εφορείες, όπως προκύπτει από το αρχειακό υλικό.

Η επανάσταση αυτή δεν ήταν καθόλου άσχετη με την ένταση των επιπτώσεων που επέφερε στην τοπική οικονομία η δημιουργία στα τέλη του 19^{ου} αιώνα μιας «ενιαίας οικονομίας σε πλανητική κλίμακα που βαθμιαία εισχωρούσε και στα πιο απόμακρα σημεία του κόσμου»⁵³⁵ με αποτέλεσμα την «αύξησιν της παγκοσμίου παραγωγής ένεκα της κατακτήσεως και καλλιιεργείας νέων και πλουσίων χωρών». Χαρακτηριστικό της νέας εποχής στο χώρο της οικονομίας ήταν, επίσης, η αυξανόμενη σύγκλιση της πολιτικής και των οικονομικών, η εδραίωση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής με άλλα λόγια ο διευρυμένος ρόλος του κράτους και του δημόσιου τομέα, ο οποίος, όμως σε τοπικό επίπεδο δεν μπορούσε να λειτουργήσει αποτελεσματικά κάτω από το καθεστώς της ημιαντονομίας.

Έτσι το έτος 1898, η ένταση του ριζοσπαστικού και επαναστατικού φιλελευθερισμού δημιούργησε ένα νέο ιδεολογικό και πολιτικό οπλοστάσιο μέσα σε έναν κοινωνικό ιστό ευαίσθητο, λόγω της οικονομικής κρίσης, απέναντι σε κάθε επαναστατικό και εθνοτικό κίνημα. Θα έλεγε κανείς ότι το άλυτο εθνικό θέμα όχι μόνο δεν καθυστέρουσε την ωρίμανση και των κοινωνικών αγώνων αλλά την επιτάχυνε. Με

⁵³³ Α.Χ.Δ.Α., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ 53/13-2-1895.

⁵³⁴ Στο μαθητολόγιο της Δημοτικής Σχολής Κριτσάς βιαβάζουμε σχετικά:

«1 Φεβρουαρίου 1897

Διαλυθέντων εν απάση την Νήσον των σχολείων, ένεκα της επαναστάσεως, αναγκάζομαι κι εγώ να κηρύξω την διάλυσιν του Δημοτικού Σχολείου Κριτσάς μετατρέπων τούτο εις ιδιωτικόν ότε οι γονείς των φοιτώντων μαθητών θα υποχρεούνται να πληρώνωσι δίδακτρα επί ιδιαιτέρα συμφωνία δι' έκαστον.

Ο διδάσκαλος

Νικόλαος Ταβλάς».

⁵³⁵ Βλπ. εφημ. Ηράκλειον, αριθμ. φύλ. 82/2-3-1895.

δυο λόγια, ο αλυτρωτισμός ήταν ο κεντρικός χώρος στον οποίο ωρίμανσαν και εσωτερικές κοινωνικές διαδικασίες⁵³⁶. Μέσα, όμως, σε μια περίοδο όπου δημιουργήθηκε κοινωνική πόλωση, εξαιτίας της οικονομικής καταστροφής των κατώτερων αστικών και μη στρωμάτων και παρατηρήθηκαν ταχύτατες μεταβολές στην παγκόσμια οικονομία, οι αντίκτυποι της συνολικής οικονομικής δυσπραγίας ήταν ο βασικός συντελεστής για τη διαμόρφωση μιας υψηλής συνειδητοποίησης της κοινωνικής πραγματικότητας έτσι ώστε οι εθνικές-απελευθερωτικές προοπτικές να ορίζονται και από τις κοινωνικές οξυτήτες και επαναστάσεις⁵³⁷.

Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια, καθώς μια ακόμη επανάσταση είχε γενικευτεί σε ολόκληρη την Κρήτη προκαλώντας εκτός των άλλων και την παύση κάθε δημόσιας εκπαιδευτικής δραστηριότητας, οι Τούρκοι επενέβησαν δυναμικά για την πάταξή της. Τότε, προς βοήθεια των επαναστατών στάλθηκε ελληνικός στρατός και στόλος. Η Πύλη αντέδρασε έντονα και ζήτησε την ανάκληση των ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων. Όμως, η ελληνική κυβέρνηση όχι μόνο δεν απέσυρε τις στρατιωτικές της δυνάμεις αλλά προχώρησε επιπλέον στην πολιτική διοργάνωση του εδάφους της Κρήτης κάτω από την ελληνική διοίκηση. Η εξέλιξη αυτή προκάλεσε την άμεση στρατιωτική επέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων εναντίον των ελληνικών θέσεων.

Η επέμβαση των Μεγάλων δυνάμεων κατέληξε τελικά στην απόφαση των Ευρωπαίων ναυάρχων να κηρύξουν την αυτονομία του νησιού. Έτσι, στις 9 Δεκεμβρίου 1898 έφτασε στα Χανιά ο Πρίγκιπας Γεώργιος ως Ύπατος Αρμοστής της νεοσύστατης Κρητικής Πολιτείας. Αμέσως τότε, άρχισε να οργανώνεται επίσημα η νεοσύστατη Κρητική Πολιτεία. Ο Πρίγκιπας Γεώργιος, σύμφωνα με την τελευταία εγκύκλιο, που απηύθυναν προς τον Κρητικό λαό οι Ναύαρχοι των Μεγάλων Δυνάμεων, «αποδεχόμενος την εντολήν [...] ανεγνώρισε την υψηλήν επικυριαρχίαν της Αυτού Αυτοκρατορικής Μεγαλειότητος του Σουλτάνου, υπεσχέθη δε να λάβη τα κατάλληλα μέτρα όπως προστατεύση την Τουρκικήν σημαίαν, ήτις θα κυματίζη επί τινός των οχυρών θέσεων της Νήσου [...]»⁵³⁸. Ο Νομός Λασιθίου τέθηκε αμέσως κάτω από την προστασία των Γάλλων ενώ την ευθύνη για τα Χανιά, το Ρέθυμνο και το Ηράκλειο την ανέλαβαν τα Ιταλικά, τα Ρωσικά και τα Αγγλικά στρατεύματα αντίστοιχα. Από εκείνη

⁵³⁶ Βεργόπουλος Κ., *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19^ο αιώνα*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1978, σελ. 34.

⁵³⁷ Παπαδάκης Ν., *Ζημίες και αποζημιώσεις Κρητικών Επαναστάσεων, Μελέτη ιστορικοπολιτική και οικονομική*, Χανιά 1934, Τύποις Εφεδρικού Αγώνος, σελ. 15.

⁵³⁸ Μουρέλλος Ι., *ό.π.*, σελ. 1780

την ημέρα, άρχισε να οργανώνεται επίσημα η Κρητική Πολιτεία.⁵³⁹ Ο Πέτρας Τίτος θα αναφωνήσει εκείνη τη ημέρα: *«δυνάμεθα και ημείς οι Κρήτες να ονομάσωμεν εαυτούς με το γλυκύτερον όνομα ελευθέρους»*.

⁵³⁹ Μουρέλλος Ι., ό.π., σελ. 1780.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η περίοδος της Κρητικής Πολιτείας

(Κρατικός συγκεντρωτισμός στο σύστημα οργάνωσης και εποπτείας της εκπαίδευσης)

1. Η περίοδος μέχρι την επανάσταση του Θερίσου.
 - 1.1. Ο πρώτος εκπαιδευτικός Νόμος «περί επιθεωρήσεως»
 - 1.1.1. Ιστορικό πλαίσιο
 - 1.1.2. Ο μεταρρυθμιστικός λόγος
 - 1.1.3. Διοργανισμός της εκπαίδευσης
 - 1.1.3.1. Διάρθρωση της εκπαίδευσης
 - 1.1.3.2. Σκοποί του εκπαιδευτικού συστήματος
 - 1.1.3.3. Η εποπτεία του εκπαιδευτικού συστήματος και ο ρόλος της Εκκλησίας
 - 1.1.3.4. Ο θεσμός των Διδασκαλικών συνεδρίων
 - 1.1.3.5. Το εξεταστικό σύστημα
 - 1.2. Νέος Διοργανισμός της Δημοσίας Εκπαιδύσεως
 - 1.2.1. Κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο
 - 1.2.2. Δομή και χαρακτήρας της εκπαίδευσης
 - 1.2.3. Παιδονομικά μέτρα
 - 1.2.4. Εποπτεία της Εκπαίδευσης
 - 1.3. Νέος Διοργανισμός περί «*Δημοσίας Εκπαιδύσεως*»
 - 1.3.1. Δομή της εκπαίδευσης
 - 1.3.2. Επέκταση του σχολικού δικτύου
2. Η περίοδος μετά την επανάσταση του Θερίσου και μέχρι την εισαγωγή του Ελληνικού Συντάγματος στο νησί
 - 2.1. Νέος εκπαιδευτικός νόμος
 - 2.1.1. Ιστορικό Πλαίσιο
 - 2.1.2. Επανάδρυση της θέσης του Γενικού Επιθεωρητή
 - 2.2. Διαδοχικές μεταρρυθμιστικές παρεμβάσεις
3. Η περίοδος από την εισαγωγή του ελληνικού Συντάγματος στο νησί μέχρι την ένωση με την Ελλάδα
 - 3.1. Νέα αναλυτικά προγράμματα
 - 3.2. Κατάργηση των ελληνικών Σχολείων
 - 3.3. Παρεμβάσεις στο θεσμικό πλαίσιο εποπτείας των σχολείων. Ένταση του διοικητικού ελέγχου
 - 3.4. Θεσμοθέτηση δύο εξαετών κύκλων σπουδών
 - 3.5. Το διδακτικό προσωπικό
 - 3.6. Θεσμοθέτηση των σχολικών περιφερειών
 - 3.7. Ο θεσμός του Γενικού Επιθεωρητή και των Εποπτικών Συμβουλίων
 - 3.8. Η εποπτεία της εκπαίδευσης στους διευθυντές των Ανωτέρων Σχολείων

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η περίοδος της Κρητικής Πολιτείας

(Κρατικός συγκεντρωτισμός στο σύστημα οργάνωσης και εποπτείας της εκπαίδευσης)

1. Η περίοδος μέχρι την επανάσταση του Θερίσου.

1.1. Ο πρώτος εκπαιδευτικός Νόμος «περί επιθεωρήσεως»

1.1.1. Ιστορικό πλαίσιο

Στις 24 Ιανουαρίου έτος 1899 εγκαταστάθηκαν οι πρώτοι 138 χριστιανοί και 50 μουσουλμάνοι πληρεξούσιοι της Κρητικής Εθνοσυνέλευσης. Παράλληλα, η Κρητική Πολιτεία⁵⁴⁰ απέκτησε και τον καταστατικό της χάρτη μετά από σχετική εισήγηση της Συντακτικής Επιτροπής στην οποία συμμετείχε και ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Το πρώτο αυτό συνταγματικό πλαίσιο διακρινόταν για τον βαθύτατο συντηρητισμό του, κάτι που ήταν σε πλήρη επίγνωση της νομοθετικής επιλογής και του ίδιου του Βενιζέλου. Μολονότι η αναγνώριση της λαϊκής κυριαρχίας αποτελούσε την ουσιαστική πολιτική βάση του Κρητικού Συντάγματος, η οργάνωση και ο καταμερισμός της πολιτικής εξουσίας ήταν ιδιαίτερα συγκεντρωτικός⁵⁴¹. Το Κρητικό Σύνταγμα του 1899 υπήρξε σ' αυτό το σημείο ιδιαίτερα αντικοινοβουλευτικό, συντηρητικό και συγκεντρωτικό⁵⁴². Ο Ύπατος Αρμοστής απέβαινε κύριος φορέας της εκτελεστικής και της νομοθετικής εξουσίας. Έτσι, ο δυσανάλογος περιορισμός των αρμοδιοτήτων της Βουλής δεν επέτρεπε το χαρακτηρισμό του πολιτεύματος ως κοινοβουλευτικού αλλά ως ψευδο-κοινοβουλευτικού αφού όλος ο δημόσιος τομέας τελούσε υπό τον ασφυκτικό έλεγχο του ηγεμόνα⁵⁴³. Οι Κρητικοί πιθανόν να επεδίωξαν την καθιέρωση ενός τέτοιου

⁵⁴⁰ Για την Κρητική Πολιτεία εκτός από τις ιστορίες Ασπρέα, Βουρνά, Καρολίδη, Κόκκινου, Ξανθουδίδη, Μουρέλλου, Δετοράκη, Πατεράκη-Χρηστάκη κ.λ.π. βλπ., επίσης, Πρίγκηψ Γεώργιος, *Αναμνήσεις εκ Κρήτης*, Αθήναι 1959, Σβολόπουλος Κ., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η πολιτική κρίσις εις την αυτόνομον Κρήτην*, Αθήναι 1974, ο ίδιος, «Η περίοδος της αυτονομίας», στο *ΚΡΗΤΗ, ιστορία και πολιτισμός*, εκδ. ΣΤΕΔΚΚ, Ηράκλειο 1988, *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, (επιμ. Θ. Δετοράκης-Α. Καλοκαρινός, Ηράκλειο 2001 κ.λ.π.

⁵⁴¹ Μακράκη, Λ., *Ελευθέριος Βενιζέλος 1864-1910*. η διάπλαση ενός εθνικού ηγέτη, εκδ. Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1992 σελ. 382.

⁵⁴² Σταυριδάκης Γ., «Από την αυτονομία στην Ένωση. Νομοθετικό Πλαίσιο», στο *90 χρόνια από την Ένωση της Κρήτης με την Ελεύθερη Ελλάδα*, Ι.Λ.Ε.Ρ. 2007, σελ. 92.

⁵⁴³ Σβολόπουλος, Κ., *ο Ελευθέριος Βενιζέλος και πολιτική κρίσις εις την αυτόνομον Κρήτην (1901-1906)*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1974.

συγκεντρωτικού κυβερνητικού συστήματος, θεωρώντας το τη μόνη λύση για την άμεση και γρήγορη πραγμάτωση του εθνικού πόθου.

Έτσι, από την Κρητική Πολιτεία άρχισαν αμέσως οι προσπάθειες για τον αστικό εκσυγχρονισμό του νησιού⁵⁴⁴. Όλη η διάρθρωση της κοινωνίας αναστατώθηκε με την ίδρυση της Κρητικής Πολιτείας, την αποχώρηση των μουσουλμανικών πληθυσμών, την δημογραφική άνοδο, την αύξηση της εμπορευματικής κίνησης, την επέκταση της χρήσης του χρήματος με την ενδυνάμωση του κράτους, την συγκέντρωση κεφαλαίων, την τραπεζική οργάνωση, την παρουσία των ευρωπαϊκών δυνάμεων παράλληλα με τη δημογραφική διαφοροποίηση και τη μετακίνηση πληθυσμού από την ύπαιθρο προς τις πόλεις. Όλα αυτά είχαν ως αποτέλεσμα την ραγδαία άνοδο των μικροαστικών και μεσοαστικών στρωμάτων στην κοινωνική κλίμακα και στον πολιτικό στίβο⁵⁴⁵.

Μέχρι τότε στην περιοχή του Λασιθίου είχε εγκατασταθεί μια ιστορία πολύ αργή, σχεδόν ακίνητη. Επρόκειτο για την ιστορία των ανθρώπων μέσα από τις σχέσεις τους με τη γη που γεννά και τους τρέφει. Ο άνθρωπος αισθάνονταν παγιδευμένος στα ενδεχόμενα του φυσικού περιβάλλοντος, των συνηθειών, των κανονικών επαναλαμβανόμενων κινήσεων που διέφευγαν από τη συνείδησή του και από τον έλεγχο του. Σιμά στην επιφάνεια του εδάφους η υλική ζωή, το επίπεδο των αδρανειών, η δομή της καθημερινής ζωής. Οι ανταλλαγές διενεργούνταν σε ένα χώρο διαφανή σε ένα χώρο όπου η σχέση μεταξύ παραγωγού και καταναλωτή ήταν άμεσες. Όμως, με την εγκατάσταση της αυτονομίας εδραιώθηκε πια με τρόπο συστηματικό το εμπόριο των μεγάλων αποστάσεων. Οι έμποροι διέθεταν πια σύνθετες και μελετημένες τεχνικές και δρούσαν με τη συναίνεση πολιτικών και κοινωνικών εξουσιών. Οι αγρότες μπορούσαν να λαμβάνουν καλλιεργητικά δάνεια από το Κοινοφελές Ταμείο και την Τράπεζα Κρήτης προκειμένου να επενδύσουν στη γη⁵⁴⁶ ενώ την προηγούμενη περίοδο ο χωρικός διατηρούσε την απόδοση της γης στα όρια της συντήρησης καθώς το τυχόν πλεόνασμα το οικιοποιούνταν ο φοροεισπράκτορας⁵⁴⁷. Έτσι, με την έλευση της αυτονομίας η παραγωγικότητα αυξήθηκε και *«η εμπορική κίνησης εν Αγίω Νικολάω υπήρξεν αρκετά σπουδαία όπως δικνεΐουν οι πίνακες. Δέον δε να επισημανθεί ότι μεγάλο μέρος της*

⁵⁴⁴ Βλπ. Παπαμανουσάκης Σ., «Κρήτη 1897-1898. Από την επανάσταση στο κράτος» στο *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, (επιμ. Θ. Δετοράκης-Α. Καλοκαρινός, Ηράκλειο 2001, σελ. 187.

⁵⁴⁵ Σβολόπουλος Κ., «Η περίοδος της αυτονομίας», στο *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. 2^{ος}, επιμ. Ν. Παναγιωτάκης, Κρήτη, ΣΤΕΔΚΚ, 1988, σελ. 471.

⁵⁴⁶ Αρχοντάκη Στ., «Εισοδήματα, τρόπος ζωής και συμπεριφορές στην Κρητική Πολιτεία» στο *90 χρόνια από την ένωση της Κρήτης με την ελεύθερη Ελλάδα*, Ρέθυμνο 2007, σελ. 376.

⁵⁴⁷ Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου Κ., 1988, ό.π. σελ. 65.

περισυνής εσοδείας μένει απώλητο ευρισκόμενο εις χείρας εμπόρων οίτινες δεν ηδυνήθησαν να εξαγάωσι τούτο ναυλώνοντας πλοία. Εισέτι δε μέγα μέρος των προϊόντων μεταφερθέν δια ξηράς εξήχθη εκ του λιμένος Ηρακλείου»⁵⁴⁸. Το λιμάνι του Αγίου Νικολάου απέκτησε κατεξοχήν εξαγωγικό χαρακτήρα. Το 83% της κίνησής του ήταν εξαγωγική σε αντίθεση με το 28% του λιμανιού των Χανίων και το 19% του Ηρακλείου⁵⁴⁹. Για άλλη μια φορά τότε τέθηκε το θέμα της μεταφοράς της πρωτεύουσας του Νομού από την Νεάπολη στον Άγιο Νικόλαο.

1.1.2 Ο μεταρρυθμιστικός λόγος

Οι εξελίξεις στο κοινωνικό και οικονομικό πεδίο φαίνεται πως επέδρασαν και στο χώρο της εκπαίδευσης της Κρητικής Πολιτείας. Δυο κύρια ρεύματα εμφανίστηκαν τότε στην Κρητική Πολιτεία από την σύστασή της: το ένα παρέμενε προσκολλημένο στην ελληνοχριστιανική παράδοση και το άλλο υποστήριζε την εισαγωγή των νεότερων ευρωπαϊκών ιδεών⁵⁵⁰. Το μεταρρυθμιστικό πνεύμα των οργανωτών της εκπαίδευσης της πρώτης περιόδου στράφηκε προς τις χώρες εκείνες, οι οποίες θεωρήθηκε ότι είχαν αναπτύξει τελειότερη και αποτελεσματικότερη εκπαίδευση και κυρίως προς την Γερμανία και την Γαλλία. Την περίοδο εκείνη όλο και περισσότεροι γόνιμοι πλούσιοι αστικών οικογενειών πήγαιναν στην Αθήνα για σπουδές και στην συνέχεια επέστρεφαν στην πατρίδα τους όπου προσέφεραν τις υπηρεσίες τους στις αντίστοιχες επιστήμες και ταυτόχρονα αναμιγνύονταν στην πολιτική. Η δράση τους αποτελούσε μία ιδιόμορφη σύζευξη του αστικού και του ενεργού πολιτικού στοιχείου και εμνηύεται ως απόρροια αποδεδειγμένης από την τουρκική εξάρτηση και αποβολής του στερεότυπου του αγράμμου ραγιά⁵⁵¹.

Στην Κρητική Βουλή από τις πρώτες κιόλας συνεδριάσεις της ακούγονταν συχνά εισηγήσεις και προτάσεις για την συγκρότηση ενός σύγχρονου εκπαιδευτικού συστήματος. Από το βήμα αυτής της Βουλής και ο Ελευθέριος Βενιζέλος είτε ως βουλευτής είτε και ως επίτροπος της Παιδείας παρότρυνε αρκετές φορές την Πολιτεία να προβεί στις απαραίτητες εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις *«έστω και αμομακρυνόμενας*

⁵⁴⁸ I.A.K., φάκελος Νομαρχίας Λασιθίου, Έκθεση Νομάρχη Λασιθίου οικονομικού έτους 1900.

⁵⁴⁹ Βλπ. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, 30/5-6-1901,

⁵⁵⁰ Σβολόπουλος Κ., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η πολιτική κρίσις εις την αυτόνομον Κρήτην 1901-1906*, Αθήνα, εκδ. Ίκαρος, 1974 σελ. 142.

⁵⁵¹ Σκαλτζούνης Ι., *Απομνημονεύματα αναφερόμενα εις την αναγέννησιν της Κρήτης*, Χανιά 1900.

του εν Ελλάδι εκπαιδευτικού καθεστώτος». Το νέο πλαίσιο μέσα στο οποίο επρόκειτο να ενταχθεί η παιδεία αντικατροπτίστηκε και σε μια αγόρευση του Α. Μιχελιδάκη στην Κρητική Βουλή: *«Γνωρίζομεν δε κύριοι ότι δύο είναι τα στάδια, τα οποία διατρέχει η παιδεία εις τους λαούς αναλόγως της κοινωνικής και πολιτικής αυτών μορφώσεως. Το πρώτον στάδιον είναι εκείνο κατά το οποίον τα γράμματα θεωρούνται ο σκοπός, και εκείνος ο οποίος αποκτά τας δεξιότητας ταύτας θεωρείται πεπαιδευμένος. Δεύτερον δε σημείον το οποίον είναι και το δυσκολώτερον είναι εκείνο κατά το οποίον τα γράμματα δεν θεωρούνται πλέον σκοπός, αλλά μέσον δια του οποίου πλουτίζεται το πνεύμα, εξευγενίζεται η καρδιά, αναπτύσσεται το λογικόν, διεισδύει ο άνθρωπος εις τα μυστήρια της φύσεως απακτά, τέλος, την κοινωνικήν εκείνην μόρφωσιν η οποία γεννά την κοινωνικήν αλληλεγγύην, η οποία είναι η βάση και το θεμέλιον της ανεξαρτήτου λεγομένης ηθικής. Εις ποίον σημείον ευρίσκετο η Πατρίς ημών προ τεσσάρων δεκαετηρίδων γινώσκομεν πάντες. Η μόρφωσις περιορίζετο κατά το παρελθόν μόνον εις την ανάγνωσιν και την γραφήν και εις την στοιχειώδη της αριθμητικής γνώσιν. Ο γινώσκων τότε την οκτώηχον, το ψαλτήριον και το ανθολόγιον και εκείνος ο οποίος ελογάριαζε το λάδι του και το χαρούπι, το οποίον επώλει, εθεωρείτο πεπαιδευμένος. Αλλ' η εποχή αύτη παρήλθε και ήδη πρόκειται εις ημάς μέγιστον πρόβλημα, κύριοι, και σπουδαιότατον του οποίου την επίλυσιν οφείλομεν να επιδιώξωμεν [...]»⁵⁵².*

Μια άλλη χαρακτηριστική διατύπωση για την νέα τροπή την οποία επρόκειτο να πάρει το εκπαιδευτικό σύστημα με την ίδρυση της Κρητικής Πολιτείας ήταν το υπόμνημα που υπέβαλλε στον Πρίγκιπα Γεώργιο ο Λασιθιώτης στην καταγωγή καθηγητής του Αβερωφείου Γυμνασίου Αλεξανδρείας Στυλιανός Παπαδάκης:

«Η διοργάνωσις της παιδείας εν Κρήτη» ανέφερε το υπόμνημα *«δέον να γίνει επί νέων όλως βάσεων συμφώνως τοις νεωτέρας του βίου ανάγκαι. Δύναται ν' αποφύγη τον κλασικισμόν δι' ου αρκούσι τα εν τη μητρί Ελλάδι εκπαιδευτήρια, να επιδιώξη δ' όλως πρακτικόν σκοπόν. Η δημοτική δ' εκπαίδευσις πρέπει να γίνη υποχρεωτική δι' αμφοτέρα τα φύλα ως και εν τω παρελθόντι. Πρωτίστως δ' ανάγκη η ίδρυσις γεωργικών σχολών. Η νήσος είνε πεπρoικισμένη υπό της φύσεως και δια κλίματος ευκραούς και υγιεινού και δι' εδάφους γονιμωτάτου και επιτηδείου προς παραγωγήν ποικίλων και εκλεκτών προϊόντων οπότε εισαγομένης της επιστημονικής καλλιέργειας του εδάφους η νήσος δύναται να*

⁵⁵² Βλπ. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής, περίοδος Α', συνεδρία ΜΘ'.

μεταβληθή εις αληθή παράδεισον. Ωσαύτως ναυτική σχολή δι' εμποροπλοιάρχους είνε ιδιαιτέρα χρήσιμος. Η ναυτιλία έσται ο μέγας πλούτος της Κρήτης, η θέσις προσφορωτάτη προς ναυτικήν εκμετάλευσιν της τε Ασίας και Αφρικής. Επίσης πρακτικά εμπορικά και βιομηχανικά σχολαί εν οίς θα διδάσκονται αι πρακτικά επιστήμαι εμπορικά γνώσεις το εμπορικόν δίκαιον η εμπορική γεωγραφία αι πλουτολογικά γνώσεις, η βιομηχανική χημεία, η εμπορική και η εφαρμοζομένη εις τας τέχνας. Εν πρότυπον διδασκαλείον προς παρασκευήν και μόρφωσιν διδασκάλων είναι αναγκαίον (περί τούτου εγένετο σκέψις και εν τω παρελθόντι να συσταθή εις Μεραμβέλλον όπερ ανελάμβανε και τινας υποχρεώσεις προς τούτο). Ωσαύτως δε και ιερατική σχολή αποβή χρησιμωτάτη.

Πρώτιστος επίσης ανάγκη και η σύστασις πολυτεχνικής σχολής εν η να διδάσκονται και αι κυριώτεραι τέχνας. Εις όλας τας σχολάς δέον να καλλιεργούνται αι χρησιμώτεραι ζένοι γλώσσαί. Προς ίδρυσιν και συντήρησιν τούτων θα χρησιμεύσωσιν ως βάσις αι εκλαϊκευθείσα από του 1865 εν Κρήτη πλούσια Μοναί καταλληλοτέρου μεταρρυθμιζόμεναί, γενικώτεροι καθιστάμενοι και τα υπό μίαν και αδιαίρετον διεύθυνσιν του Υπουργείου Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως υπαγόμενα κληροδοτήματα. Επίσης εκ 500 περίπου φράγκων του εκ Λασιθίου Καμπάνη προ πολλού προς σύστασιν πολυτεχνικής σχολής εν Λασιθίω θέλει χρησιμεύσει προς τούτο. Τα λοιπά θα συμπληρώσει ο προϋπολογισμός»⁵⁵³.

Στην ίδια έκθεση ο Στ. Παπαδάκης εισηγήθηκε την τροποποίηση του φορολογικού συστήματος ώστε ο γεωργός να «ενθαρρυνθή προς την καλλιέργειαν της γης και να πολλαπλασιασθή η παραγωγή». Ο Παπαδάκης στο σημείο αυτό αναγνώρισε ότι η τροποποίηση αυτή «αντιβαίνει εις τα συμφέροντα τινών και των μεγάλων κτηματιών οίτινες και κατεπολέμησαν αυτήν πάντοτε και εματαίωσαν δια της εξουσίας».

Με την μεταβολή, λοιπόν, των πολιτικών και οικονομικών δεδομένων οι κάτοικοι της περιοχής υποχρεώθηκαν να μεταβληθούν σε εγγράμματους, σε όλο και πιο εξατομικευμένα πλάσματα μιας κοινωνίας σχηματισμένης από άτομα. Η παιδική ηλικία βρέθηκε στο κέντρο μιας συλλογικής φαντασίωσης που ορίζονταν σε χρόνο μέλλοντα. Στα παιδιά άρχισε να εναποτίθενται οι ελπίδες της κοινωνίας και αυτές τις ελπίδες κλήθηκε να εκπληρώσει η εκπαίδευση. Στην περιοχή, λοιπόν, του Λασιθίου αλλά και σε ολόκληρη την Κρήτη εκδηλώθηκαν σημαντικές κοινωνικοοικονομικές και πολιτικές

⁵⁵³ Στυλιανού Παπαδάκη, *Υπόμνημα προς την Α.Υ. τον Πρίγκηπα Γεώργιον*, εν Αλεξανδρεία 1899.

αλλαγές, διαμορφώθηκε όμως και μια ξεχωριστή πραγματικότητα στην οποία ενσωματώνονταν πολλές αντιφάσεις.

Με την πολιτικοποίησή της η εκπαίδευση άρχισε να γίνεται μια καθαρά διοικητική και νομική δραστηριότητα προς εκπλήρωση κρατικών λειτουργιών με σκοπό να οδηγήσει τους πολίτες σε μια προκαθορισμένη πολιτική συμπεριφορά. Για την κατάκτηση και αναδιάρθρωση του σχολικού συστήματος κρίθηκε απαραίτητη η κρατική χρηματοδότηση των σχολείων και η ένταξη του διδακτικού προσωπικού στον διοικητικό τομέα. Χαρακτηριστικό της σημασίας που αποδόθηκε στην εκπαίδευση ήταν το γεγονός ότι η Ανωτέρα Διεύθυνση της Παιδείας ήταν μία από τις πέντε Διευθύνσεις (Υπουργεία) οι οποίες συνιστούσαν τη δομή της Κρητικής Πολιτείας. Οι άλλες τέσσερις Διευθύνσεις ήταν : Η Ανωτέρα Δ/ση επί της Δικαιοσύνης, Η Ανωτέρα Δ/ση επί των Εσωτερικών, Η Ανωτέρα Δ/ση επί της Συγκοινωνίας και της Δημοσίας Ασφάλειας και Η Ανωτέρα Δ/ση επί των Οικονομικών. Οικονομία, παιδεία, δικαιοσύνη και ασφάλεια ήταν ό,τι συνιστούσε την περίοδο εκείνη το αστικό κράτος στην Ευρώπη και στην Κρήτη. Λίγο αργότερα, το 1901, εισήχθη νομοσχέδιο στην Βουλή με βάση το οποίο οι Ανώτερες Διευθύνσεις περιορίστηκαν σε τρεις: η των Οικονομικών, των Εσωτερικών και της Συγκοινωνίας, της Δικαιοσύνης, Δημοσίας Ασφαλείας και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως και των Θρησκευμάτων. Χαρακτηριστικό της νέας θέασης των πραγμάτων ήταν η σύζευξη της εκπαίδευσης με την δικαιοσύνη και η πρόταση για την απαλοιφή των λέξεων «και των Θρησκευμάτων» καθώς όπως ανέφερε στην εισήγηση του ο βουλευτής Εμμ. Πολυχρονίδης: *«εις μεν την Δικαιοσύνην και Εκπαίδευσιν έχομεν εκπαίδευσιν, διότι αυτή η διεύθυνσις θα φροντίζη περί της ηθικής διαπαιδαγωγήσεως του πολίτου και κατόπιν και δια της τιμωρίας αυτού αν περεκτρέπηται [...] απαλασσόμεθα δε και από τους άλλους τίτλους τους πολλούς, διότι είναι πολύ σχοινοτενεείς. Λοιπόν έχομεν 1) των Οικονομικών, 2) των Εσωτερικών, και 3) της Δικαιοσύνης και της Δημ. Εκπαιδύσεως. Πρόεδρος: [...] επειδή κύριοι η δημοσία εκπαίδευσις είναι πολύ σπουδαίος κλάδος και η περισσότερα εργασία θα ανήκη εις τον Σύμβουλον της εκπαιδύσεως, διότι είναι 530 τα σχολεία, προτείνω να προηγηθή ο τίτλος της Εκπαιδύσεως: Της Δημοσίας Εκπαιδύσεως και της Δικαιοσύνης. Εμμ. Πολυχρονίδης: Μάλιστα. Άλλως τε η δημοσία εκπαίδευσις παίρνει τον πολίτην μικρόν και η Δικαιοσύνη έρχεται κατόπιν. Εν άλλο. Νομίζω περιττόν να είπωμεν: «και των Θρησκευτικών», διότι κατόπιν εις τας λεπτομερείας δυνάμεθα να είπωμεν ότι εις αυτήν*

την Διεύθυνσιν υπάγονται και αυτά»⁵⁵⁴. Η παρέμβαση, λοιπόν, της Κρητικής Πολιτείας στην εκπαίδευση θα πρέπει να αποδοθεί αρχικά τόσο στη ζήτηση για νέες δεξιότητες όσο και στην προϊούσα κρίση στη δημόσια τάξη της εποχής. Η σημασία της εκπαίδευσης θεωρήθηκε σημαντική αφού υπήρχε ανάγκη να ενσωματωθούν σε μια νέα πολιτειακή κατάσταση άνθρωποι οι οποίοι μέχρι τότε ζούσαν κάτω από ένα άλλο χαλαρό καθεστώς. Οι δυνάμεις που μπλέχθηκαν πρωτίστως στην συστηματοποίηση της εκπαίδευσης ήταν κυρίως πολιτικές και κοινωνικές και έμμεσα οικονομικές.

Στο σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας υπήρχε ήδη διατυπωμένη η αστική αντίληψη για το εκπαιδευτικό σύστημα. Σκοπός του Δημοτικού Σχολείου εκτός από την θρησκευτική, ηθική και εθνική διαπαιδαγώγηση ήταν η μετάδοση πρακτικών γνώσεων και η ιδεολογική διαπαιδαγώγηση. Η Κρητική Πολιτεία αποφάσισε να στηρίξει το εκπαιδευτικό της σύστημα στην επιστήμη έχοντας την πεποίθηση ότι «μεγάλα κατορθοί μόνον η μετά λόγου ανατροφή η στηριζόμενη επί των αρχών της φυσιολογίας, της ψυχολογίας και της ηθικής»⁵⁵⁵. Έτσι, «ρητή του συντάγματος διάταξις ώρισεν υποχρεωτική την δημοτικήν εκπαίδευσιν και δωρεάν παρεχομένην. Επί της βάσεως ταύτης έπρεπε να στηριχθή το εκπαιδευτικόν οικοδόμημα καθοριζομένου του τρόπου καθ' ον έμελλε να επιτευχθή το υποχρεωτικόν της φοιτήσεως και ιδρυομένων όσον το δυνατόν περισσοτέρων δημοτικών σχολείων ώστε να είναι προσιτή εις τον λαόν η εκπαίδευσις και τα εκ ταύτης απορρέοντα αγαθά»⁵⁵⁶. Σύμφωνα με το άρθρο 21 «Η εκπαίδευσις είνε ελευθέρα, αρκεί ν' ασκήται υπό προσώπων κεκτημένων την υπό του νόμου οριζομένην ικανότητα και χρηστότητα, υπό την επίβλεψιν δε της αρμοδίας αρχής, όσον αφορά τα χρηστά ήθη, την δημοσίαν τάξιν και το σέβας προς τους νόμους της Πολιτείας. Η υποχρεωτική εκπαίδευσις είνε υποχρεωτική και παρέχεται δωρεάν»⁵⁵⁷.

Με την ανάληψη λοιπόν της εκπαίδευσης από την Κρητική Πολιτεία, άρχισε να διαφαίνεται πια καθαρά ο αστικός χαρακτήρας της Κρητικής Πολιτείας και στον τομέα της εκπαίδευσης. Ο χαρακτήρας αυτός εδραιώθηκε ακόμη περισσότερο με την ψήφιση του Διατάγματος «Περί νεωτέρων γλωσσών»⁵⁵⁸ και την εισαγωγή της διδασκαλίας του μαθήματος «Καθήκοντα και δικαιώματα του συνταγματικού πολίτου» το οποίο

⁵⁵⁴ βλπ. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, τεύχος Δ', Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής, περίοδος Α', συνεδρίασις ΙΑ', 30/5/1901, σελ. 101.

⁵⁵⁵ *Διοργάνωσις της εκπαιδεύσεως εν Κρήτη*, υπό Π. Οικονόμου, Αθήνα 1903

⁵⁵⁶ Κρητική Πολιτείας, *Η εν Κρήτη εκπαίδευσις*, Εν Χανίοις εκ του τυπογραφείου της Κρητικής Πολιτείας 1904

⁵⁵⁷ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, έτος Α', αριθ. 24, εν Χανίοις τη 16 Απριλίου 1899

⁵⁵⁸ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Β', αριθμ. 94, 23/10/1899.

διδασκόταν στην Γ΄ και την Δ΄ τάξη των Δημοτικών Σχολείων σύμφωνα με το αναλυτικό πρόγραμμα που δημοσιεύτηκε στην Επίσημη Εφημερίδα της Κρητικής Πολιτείας το 1900. Ως διδακτικό βιβλίο εγκρίθηκε το δίτομο έργο του Δ. Παπαγρηγορίου που είχε αντίστοιχα περιεχόμενα: Α) *Ο άνθρωπος, ήτοι καθήκοντα και δικαιώματα του ανθρώπου. Προς χρήση των μαθητών της Γ΄ τάξεως των Δημοτικών Σχολείων.* Β) *Ο πολίτης, ήτοι καθήκοντα και δικαιώματα του πολίτου. Προς χρήση των μαθητών της Δ΄ τάξεως των Δημοτικών Σχολείων*». Από την αρμόδια για την επιλογή των βιβλίων επιτροπή απορρίφθηκε το άλλο κατατεθέν βιβλίο του Δ. Βουτετάκη με τίτλο «*Εγχειρίδιο περί των καθηκόντων του ανθρώπου προς εαυτόν, προς Θεόν, προς κοινωνίαν και προς πολιτείαν*». Αναφορικά με το περιεχόμενο του βιβλίου του Παπαγρηγορίου ήταν εμφανής η προσπάθεια εισαγωγής στην Κρητική εκπαίδευση της δυτικής θρησκευτικότητας. Στην αίτηση έγκρισης άλλωστε που υπέβαλλε ο ίδιος ο Παπαγρηγορίου ανέφερε ότι «*εις την σύνταξιν του προκειμένου έργου ως βάσιν έλαβον τα βιβλία του Γάλλου καθηγητού Leopld Mabileau, Morale και Instruction Civique το οποίο και προσηρμόσθη εις τας ανάγκας του ελληνόπαιδος μεν καθόλου, αλλά ιδία του Κρητός*». Ταυτισμένη λοιπόν με τα κινήματα του «*δυτικού Διαφωτισμού, τον ορθολογισμό και τον ευσεβισμό, που εκδηλώθηκε τον 17^ο και 18^ο αιώνα στη Δύση, η νέα εκπαιδευτική πολιτική πρόβαλλε τα δυτικά πρότυπα του πολίτη και του χριστιανού*»⁵⁵⁹.

Ο αγώνας, όμως, για το σχολείο υπό την ευθύνη της Κρητικής Πολιτείας ήταν μάλλον αγώνας πολιτικός παρά επίθεση εναντίον της Εκκλησίας και των Δήμων οι οποίου ήλεγχαν πριν το εκπαιδευτικό σύστημα. Η Εκκλησία και οι Δήμοι άλλωστε συνέχισαν να ασκούν ακόμη μεγάλη επιρροή σε μια περιοχή όπου ο όγκος των αγροτικών πληθυσμών παρέμενε μεγάλος. Απέναντι, όμως, στην παραδοσιακή άποψη για την εκπαίδευση η νεοσύστατη Κρητική Πολιτεία αντιπαρέθεσε την επιστήμη, την πρόοδο, τον διαφωτισμό. Έτσι, η Κρητική Πολιτεία αφαίρεσε σταδιακά την αρμοδιότητα της εκπαίδευσης από την Εκκλησία και τους Δήμους. Ο 19ος αιώνας σηματοδότησε, άλλωστε, στο επίπεδο της παιδείας στην Δύση το θρίαμβο της κοσμικής παιδείας με τον ολοκληρωτικό παραμερισμό της Εκκλησίας και των αυτοδιοικητικών θεσμών. Η παιδεία αυτή προέκυψε στη Δύση μέσα από τη διαλεκτική σχέση των

⁵⁵⁹ Παπαδογιαννάκης Ν., Χουρδάκης, Α., Ρεράκης Η., «*Η δημόσια εκπαίδευση στην Κρήτη τον 19^ο και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, στο περ. Κρητολογικά Γράμματα, τ. 14.*

διανοητών με την κοινωνία, ήταν «η συνάρτηση της θύραθεν ιδεολογίας και των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών αλλαγών»⁵⁶⁰.

Έτσι, στην Κρητική Πολιτεία ο αγώνας διεξήχθη ανάμεσα σε δύο πόλους. Ο ένας ήταν το παλαιό κοινωνικό-οικονομικό και πολιτικό μπλοκ και ο άλλος η διαμορφούμενη αστική τάξη. Η Εκκλησία η οποία παρέμενε στο πρώτο μπλοκ είχε εδραιώσει τη θέση της σαν ο μόνος συμπαγής θεσμός κατά τα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Από την άλλη οι έμποροι που αποτελούσαν την αστική τάξη της εποχής αναδύθηκαν μέσα από την εξέλιξη των πολιτικών και των οικονομικών θεσμών. Η Εκκλησία όμως παρέμενε πάντα συντηρητική φοβούμενη τους νεωτερισμούς της Δύσης και η εκπαίδευση την οποία παρείχε θεωρούνταν ότι γινόταν όλο και πιο συντηρητική έχοντας μάλιστα ελάχιστη σχέση με τις ανάγκες της οικονομίας. Η νεοσύστατη Κρητική Πολιτεία αποφάσισε, όμως, να εκσυγχρονίσει την οικονομία και την παιδεία.

Από την Κρητική Πολιτεία υιοθετήθηκε, έτσι, ένα εξελικτικό σχήμα σύμφωνα με το οποίο το πιο επείγον καθήκον της ήταν ο εκσυγχρονισμός, ο οποίος συμβάδιζε με την προβολή νέων πολιτικών και κοινωνικών ιδανικών όπως η δικαιοσύνη, η μόρφωση, τα δικαιώματα του ανθρώπου και του πολίτη, η ασφάλεια κ.λ.π. Η Κρητική Πολιτεία κάτω από την κατάσταση στασιμότητας που επικρατούσε στο εσωτερικό του νησιού και κάτω από τις επιρροές της Δύσης αμφισβήτησε την παλιά κατάσταση, επικαλέστηκε την αστικού τύπου δημοκρατία και ενστερνίστηκε την ιδέα της προόδου μέσω της ανάπτυξης ενός κεντρικά ελεγχόμενου και ομοιόμορφου για όλο το νησί εκπαιδευτικού συστήματος. Έτσι, η εκπαίδευση ως προνομιούχος χώρος διαμόρφωσης της ανθρώπινης συνείδησης απετέλεσε κατά την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας ένα κεντρικά ελεγχόμενο πεδίο αναπόδραστης ιδεολογικής, πολιτικής και κοινωνικής παρέμβασης για την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, την βελτίωση της παραγωγικότητας, της αποτελεσματικότητας και της αποδοτικότητας. Σύμφωνα, άλλωστε, και με τον Α. Μιχελιδάκη: «Η ελευθερία η οποία εσχάτως μας επεσκέφθη έχει δύο καλλίστας συνοδούς και συντρόφους, την παιδείαν αφ' ενός και την κοινωνικήν πρόοδον αφ' ετέρου. Και η μεν παιδεία θα μορφώσει το πρώτον ήμισυ των ανθρώπων, το ευγενέστερον, η δε κοινωνική πρόοδος θα σκορπίση τα αγαθά της εις πάσας τα κοινωνικάς τάξεις [...] λοιπόν εις δύο πράγματα πρέπει η νεαρά Κρητική Πολιτεία να αφιερώση πάσαν την προσοχήν της, εις το

⁵⁶⁰ Αναγνωστοπούλου Σ., «Η παιδεία ως καθρέφτης προβλημάτων», περ. *Ο Πολίτης*.

να μορφώσει πνευματικώς τον άνθρωπον και εις το να καταστήση αυτόν ευτυχή δια του πλούτου, να τον εξανθρωπίση και να τον πλουτίση»⁵⁶¹.

Ας σημειωθεί ότι για την εκπαίδευση η Κρητική Πολιτεία διέθετε σχεδόν το 1/5 του προϋπολογισμού της. Αν και το νεοσύστατο κράτος είχε τεράστιες ανάγκες καθώς οικοδομήθηκε πάνω στα ερείπια των επαναστάσεων όμως δεν δίσταζε να διαθέτει ένα σημαντικό ποσοστό από τα έσοδα του για την εκπαίδευση. Χαρακτηριστικό είναι ότι στον πρώτο προϋπολογισμό του 1899 για την εκπαίδευση διατέθηκαν 913270 δραχ. για την δικαιοσύνη 729300 για την οργάνωση του κράτους 1230960 για την ασφάλεια και τις συγκοινωνίες 1382240 ενώ για την Δ/ση Οικονομικών 1018348⁵⁶². Με τα χρήματα αυτά συντηρήθηκε ένα εκτεταμένο σχολικό δίκτυο.

1.1.3. Διοργανισμός της εκπαίδευσης

Μελετώντας κανείς τον πρώτο περί της παιδείας οργανισμό του 1899 θα διαπιστώσει πως μέσα από το πλέγμα των προσανατολισμών που έθετε τοποθέτησε σε υγιέστερες βάσεις το εκπαιδευτικό σύστημα το οποίο θεωρήθηκε ως απαραίτητη προϋπόθεση για την κοινωνική άνοδο και την προκοπή του νησιού και επιπλέον επιδίωξε τον περιορισμό του σχολαστικισμού και της ημιμάθειας ενώ σε επίπεδο προσδοκιών και αναζητήσεων στόχος ήταν το σχολείο να παρέχει γνώσεις και δεξιότητες που θα έδιναν στους μαθητές των χαμηλότερων κυρίως κοινωνικών στρωμάτων την δυνατότητα να ενταχθούν στην κοινωνική και την οικονομικο-επαγγελματική ζωή.

1.1.3.1 Διάρθρωση της εκπαίδευσης

Η εκπαίδευση με βάση το Διάταγμα 42 «περί Οργανισμού της Δημοσίας Εκπαιδύσεως»⁵⁶³ διαρθρώθηκε σε Κατώτερη ή Δημοτική και σε Μέση ή Γυμνασιακή. Τη Δημοτική εκπαίδευση την αποτελούσαν: τα ιδιωτικά Νηπιαγωγεία υπό την εποπτεία του κράτους, τα Δημοτικά Σχολεία με τέσσερις ενιαύσιες τάξεις τα οποία ανάλογα με

⁵⁶¹ Βλπ. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής, περίοδος Α', συνεδρία ΜΘ'.

⁵⁶² Κασσιμάτης Π., *Ιστορική Επισκόπησις της εν Κρήτη Εκπαιδύσεως*, Αθήναι 1953.

⁵⁶³ Βλπ. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, α', αρ. 86 (2/10/1899).

τον αριθμό των δασκάλων καλούνταν μονοτάξια, διτάξια, τριτάξια, τετρατάξια, και επτατάξια, τα Ανώτερα Δημοτικά ή Ανώτερα Παρθεναγωγεία και τα Γραμματοδιδασκαλεία. Τα Γραμματοδιδασκαλεία ιδρύονταν εκεί που ο αριθμός των μαθητών ήταν από 20-30 και δεν εξέδιδαν απολυτήρια.

Στη Μέση εκπαίδευση ανήκαν τα «εξ επτά τάξεων» αποτελούμενα Γυμνάσια στα οποία η πρώτη τάξη εκκαλείτο κατώτερη, η δε εβδόμη ανώτερη. Η πρώτη κυβέρνηση συγχώνευσε στα δύο φιλολογικά Γυμνάσια τα τέως Ελληνικά Σχολεία κάνοντάς τα επτατάξια. Επίσης, στην Μέση Εκπαίδευση ανήκαν τα Προγυμνάσια με τις τρεις κατώτερες τάξεις των Γυμνασίων και τα Παιδαγωγικά Τμήματα που προστέθηκαν από την 5^η τάξη σε κάθε Γυμνάσιο και διαρκούσαν τρία έτη και ένα εξάμηνο για την εξάσκηση των δασκάλων της Δημοτικής Εκπαίδευσης⁵⁶⁴. Σύμφωνα με τον Α. Μιχελιδάκη η λειτουργία των Γυμνασίων ήταν εντελώς απαραίτητη προκειμένου οι Κρήτες ακόμη και μετά την Ένωση με την Ελλάδα να διατηρήσουν την ατομικότητα τους και να βρεθούν «*παρασκευασμένοι ώστε να μην απορροφηθώμεν αν έχωμεν ανθρώπους ειδικούς προς πάντα. Ο δεύτερος λόγος διατήρησης των Γυμνασίων ήταν προκειμένου να φοιτώσιν εις αυτά οι παίδες της μεσαίας τάξεως οι οποίοι συνετέλεσαν τα μέγιστα υπέρ του νυν καθεστώτος*»⁵⁶⁵. Τα γυμνάσια αυτά, η Ελληνική Κυβέρνηση τα αναγνώρισε ως ισότιμα με τα δικά της και οι απόφοιτοί τους εγγράφονταν στο Εθνικό Πανεπιστήμιο.

Η φοίτηση ήταν υποχρεωτική από το 6^ο μέχρι και το 9^ο έτος. Η θέσπιση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης αύξησε το μαθητικό δυναμικό κατά 10% σύμφωνα με τους επίσημους υπολογισμούς⁵⁶⁶. Αξίζει να επισημανθεί εδώ η σημασία για την τοπική κοινωνία της καθιέρωσης του υποχρεωτικού χαρακτήρα της εκπαίδευσης, ο οποίος βέβαια προϋπήρχε της Κρητικής Πολιτείας αλλά μετά το 1899 θεσμοθετήθηκε εκ νέου μέσα σε διαφορετικά πλαίσια. Η σύνδεση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης με την οικογένεια μέσω νομικών ρυθμίσεων συνοδεύτηκε από την σταδιακή απαγόρευση της παιδικής εργασίας. Η απαγόρευση αυτή αποδόμησε σε σημαντικό βαθμό τις δεδομένες συνθήκες παραγωγής με βάση τις οποίες τα παιδιά ήταν σημαντικός παραγωγικός

⁵⁶⁴ Βλ. Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, *Νόμος περί Οργανισμού Δημοσίας Εκπαιδύσεως*, αριθμ. 86, εν Χανίοις τη 2 Οκτωβρίου 1899.

⁵⁶⁵ Βλπ. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής, περίοδος Α', συνεδρία ΜΘ'.

⁵⁶⁶ Βλπ. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής των Κρητών, τεύχ. Δ', περιόδ. Β', Συνεδρίασις ΙΒ', 5/3/1903.

παράγοντας. Μέσα από την επιβολή προστίμων, η απουσία και ιδίως η αδικαιολόγητη καθώς μάλιστα δημοσιοποιούταν με τις αποφάσεις του επιθεωρητή, άρχισε να υποβαστάζει μια νέα ιδεολογία περί παθολογίας της οικογένειας επειδή φανέρωνε είτε την αδυναμία της να επιτηρήσει και να ελέγξει το παιδί είτε την ελλιπή φροντίδα και προσοχή και την αντίστοιχη υπεροχή του Δημοσίου και του Κράτους σ' αυτόν τον τομέα⁵⁶⁷.

1.1.3.2 Σκοποί του εκπαιδευτικού συστήματος

Σύμφωνα με το άρθρο 5 του Οργανισμού: *«Εν τοις νηπιαγωγείοις επιδιώκεται η σωματική και πνευματική ανάπτυξις παιδών, ούπω συμπληρωσάντων το πέμπτον της ηλικίας έτος, δια παιδιών, ασματίων, ασκήσεων του σώματος και των αισθητηρίων και δια καταλλήλων συνδιαλέξεων ή διηγήσεων, αποκλειομένης πάσης σχολικής διδασκαλίας».* Κατά το άρθρο 7: *«η δημοτική εκπαίδευσις σκοπόν έχει, δια διδασκαλίας, ασκήσεως και αγωγής αρμονικώς αναπτύσσουσα τας τε σωματικές και ψυχικές δυνάμεις, να παρέχη τοις δι' αυτής παιδευομένοις τας βάσεις θρησκευτικής, ηθικής και εθνικής*

⁵⁶⁷ «Αρχής γενομένης από του Ιανουαρίου» ανέφερε σε εγκύκλιο του ο Νομαρχιακός Επιθεωρητής Λασιθίου προς του δασκάλους, «θα υποβάλητε ημίν εις τριπλούν καταστάσεις γονέων μη φοιτώντων μαθητών προς επιβολήν προστίμων και πίνακα εις διπλούν των γονέων των μη φοιτώντων μαθητών με τας εξής στήλας: 1) αύξων αριθμός, 2) ονοματεπώνυμον γονέος, 3) τόπος κατοικίας, 4) ονόμα μαθητού, 5) ηλικία μαθητού, 6) τάξις εις ην φοιτά και 7) παρατηρήσεις».

Η θέσπιση όμως της υποχρεωτικής εκπαίδευσης δημιούργησε πρακτικά προβλήματα στην λειτουργία των σχολείων από την πρώτη χρονιά της εφαρμογής της, όπως προκύπτει από έγγραφο του ίδιου του Νομαρχιακού Επιθεωρητή Λασιθίου προς τον Γενικό Επιθεωρητή της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως:

«διδάσκαλοι τινες και διδασκάλισσαι του ημετέρου Νομού έστειλαν καταγγελίας κατά γονέων μη προσαγαγόντων ακόμη τα τέκνα των καίτοι υπόχρεοι εις τα σχολεία. Εννοείται ότι πάντα ταύτα ήνε εντελώς αναλφάβητα, σημειωτέον δε ότι των πλείστων τούτων οι γονείς προσπαθούν να απαλλάξωσι τα τέκνα των της υποχρεωτικής φοιτήσεως προσάγοντες πιστοποιητικά υπογεγραμμένα υπό των ιερέων και των προκρίτων, ενίοτε και υπό του ειδικού παρέδρου των χωρίων των, δι'ων άλλων μεν η ηλικία πιστοποιείται κατωτέρα της νομίμου, άλλων δε υπερβαίνουσα την νόμιμον.

Εις όλα δε τα σχολεία τα οποία ο ίδιος κατ'εντολήν υμών επιθεώρησα μεταξύ των πολλών άλλων παρετήρησα και το εξής άτοπον: πάντες οι διδάσκαλοι των ειρημένων σχολείων έχουσι υποδιηρημένην την Α' τάξιν εις πολυάριθμα τμήματα και εις μεν το Αον, το Βον και το Γον τμήμα έχουσι κατατάξη τους εγκαίρως προσελθόντας μαθητάς της Αης τάξεως ληφθήσης υπ'όψη της μικράς μεταξύ αυτών παρατηρηθείσης διαφοράς γνώσεων, εις δε τα λοιπά τμήματα τα οποία είναι τόσα περίπου κατά τον αριθμόν όσοι ήνε οι λοιποί μαθηταί της Αης τάξεως, αναγκάσθησαν να κατατάσσουν τους κατά καιρούς προσερχομένους μαθητάς. Εννόητον ότι αι τοιαύται υποδιαιρέσεις παρακωλύουσι την πρόοδο του σχολείου χωρίς να ωφελώνται τουλάχιστον εκείνοι χάριν των οποίων γίνονται.

Ήδη εάν ζητήσωμεν να υποχρεώσωμεν τους καταγγελλομένους σήμερα γονείς να προσαγάγωσιν εις τα σχολεία τα τέκνα των κατά το κρατούν ενταύθα σύστημα, θα κατορθώσωμεν μεν τούτο, εννοήται μετά πάροδον ενός τουλάχιστον μηνός, θα συντελέσωμεν όμως εις το να αυξηθή το κακόν το οποίον ανατέρω αναφερόμεν και το οποίον φρονούμεν ότι είνε γενικόν προς μεγάλην βλάβην των εγκαίρως προσελθόντων μαθητών, δι' αναξίαν δε λόγου ωφέλεια των τοσούτων παρακαίρως προσερχομένων

Παρακαλώ λοιπόν να μας διαβιβάσητε τάχιστα την επί του προκειμένου γνώμην υμών δια τα περαιτέρω».

μορφώσεως και να μεταδίδη αυτοίς τας παντί ανθρώπω αναγκαίας γνώσεις και δεξιότητας, ώστε να καθιστά αυτούς πολίτας χρηστούς και επιτηδείους εις τον πρακτικόν βίον».

Έτσι, λοιπόν, «καίτοι το δημοτικόν σχολείον έχει και πρέπει να έχη γενικής μορφώσεως χαρακτήρα παρέχον τας παντί ανθρώπω αναγκαίας γνώσεις, όμως ή Κρητική Πολιτεία έκρινε αναγκαίον και εν αυτή τη στοιχειώδει εκπαιδεύσει να δοθή διεύθυνσίς τις εις πρακτικώτεραν δια τον βίον μόρφωσιν»⁵⁶⁸. Ο πρακτικότερος σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο χαρακτήρα της δημοτικής εκπαίδευσης προκύπτει και από το άρθρο 15 το οποίο καθόριζε τα διδασκόμενα μαθήματα: Θρησκευτικά, Νέα ελληνική γλώσσα, Πρακτική αριθμητική, Στοιχειώδη γεωμετρία, Ιστορία και μάλιστα η Ελληνική εκτενέστερον δε της Κρήτης, Γεωγραφία εκτενέστερον της Κρήτης και των άλλων ελληνικών χωρών, Φυσική Ιστορία, Ιχνογραφία, Ωδική, Γυμναστική, Γεωπονικά εργασία και τεχνικά, δια τα θήλεα Χειροτεχνήματα⁵⁶⁹.

Τα Ανώτερα Δημοτικά Σχολεία και Παρθεναγωγεία, σύμφωνα με το άρθρο 14, είχαν σαν σκοπό «να παρέχωσι ευρυτέραν και πρακτικώτερα μόρφωσιν της παρεχομένης εν τοις Δημοτικοίς Σχολείοις». . Σε αντιστοιχία με το ανώτερα Δημοτικά Σχολεία, στα Ανώτερα Παρθεναγωγεία «πλην των άλλων μαθημάτων εδιδάσκοντο προσέτι αι μαθήτριαι ανθοκομίαν, σηροτροφίαν και εργόχειρα, προσέτι δε οικιακήν οικονομίαν, μαγειρικήν και οικιακήν παιδαγωγικήν».

Σκοπός του Γυμνασίου κατά το άρθρο 67 ήταν: «δια της σπουδής μάλιστα μεν των εγκρίτων γλωσσών της αρχαιότητος και της ιστορίας, είτα δε και των μαθηματικών και φυσικών μαθημάτων, να παρέχη τοις εν αυτώ παιδευομένοις υψηλοτέραν και

⁵⁶⁸ Κρητική Πολιτεία, *Η εν Κρήτη εκπαίδευσις*, Εν Χανίοις εκ του τυπογραφείου της Κρητικής Πολιτείας 1904

⁵⁶⁹ Από έκθεση του Νομαρχιακού Επιθεωρητή Λασιθίου προκύπτουν και τα διδακτικά εγχειρίδια που χρησιμοποιήθηκαν εκείνη την περίοδο καθώς και το κόστος τους: «Αλφαβητάριον Ι. Α. Κοκκινάκη εις εν τεύχος (λεπτά 20), Αναγνωσματάριον Χ. Παπαμάρκου δια την Β΄τάξιν (λεπτά 50), Οδύσσεια Π.Οικονόμου δια την Γ΄τάξιν (λεπτά 50), Αναγνωσματάριον Χ. Παπαμάρκου δια την Δ΄τάξιν (λεπτά 75), Γραμματική Π.Παυλάτου δια την Γ΄και Δ΄τάξιν (λεπτά 50), Ι. Ιστορία-Κ.Διαθήκη Ιγν. Μοσχάκη δια την Δ΄τάξιν (λεπτά 30), Ι. Ιστορία-Π. Διαθήκη Κοκκινάκη δια την Γ΄τάξιν (λεπτά 35), Αριθμητική Παπαδάκη δια την Α΄τάξιν (λεπτά 20), Αριθμητική Παπαδάκη δια την Β΄τάξιν (λεπτά 20), Αριθμητική Παπαδάκη δια την Γ΄τάξιν (λεπτά 20)

Αριθμητική Π. Οικονόμου δια την Δ΄τάξιν (λεπτά 20), Γεωμετρία Κ. Παπαδάκη δια την Δ΄τάξιν (λεπτά 25), Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος Σκορδέλη και Κουρτίδου δια την Γ΄τάξιν (λεπτά 25), Ιστορία Νέας Ελλάδος Σκορδέλη και Κουρτίδου δια την Γ΄τάξιν (λεπτά 25), Γεωγραφία Δ. Ολυμπίου δια την Γ΄και Δ΄τάξιν (λεπτά 45), Καλλιγραφία Φραγκούλη (λεπτά 30), Ιχνογραφία Φραγκούλη (λεπτά 30), Εγχειρίδιο περί των καθηκόντων και δικαιωμάτων Αον τεύχος "Ο άνθρωπος" δια την Γ΄τάξιν (λεπτά 30), Εγχειρίδιον περί των καθηκόντων και δικαιωμάτων Βον τεύχος "ο πολίτης" δια την Δ΄τάξιν (λεπτά 30)».

αρτιωτέραν γενικήν μόρφωσιν της εν τω Δημοτικώ Σχολείω παρεχομένης και να προπαρασκευάζη αυτούς προς την εν τω πανεπιστημίω σπουδήν των επιστημών».

Βεβαίως δεν είναι δυνατόν να παραβλέψουμε το γεγονός ότι το σχολείο επιχειρήθηκε να συνδεθεί με τη Γεωργία και τη γεωργική βιομηχανία παρέχοντας πρακτικές γνώσεις στους μαθητές. Τον πρακτικό χαρακτήρα της Δημοτικής Εκπαίδευσης στοιχειοθετούσε όχι μόνο το αναλυτικό πρόγραμμα των διδασκομένων μαθημάτων αλλά και η καθιέρωση την εργασίας των μαθητών σε αγροκήπια τα οποία είχαν προσαρτηθεί στα σχολεία⁵⁷⁰. Σκοπός της καλλιέργειας αυτών των αγροκηπίων ήταν από τη μια μεριά να μεταδοθούν στους κατοίκους νέοι τρόποι καλλιέργειας συμβάλλοντας έτσι στο προσανατολισμό της γεωργίας προς την κατεύθυνση της ανάπτυξης μιας νέας οικονομίας της αγοράς και από την άλλη να εμπνευστούν οι μικροί μαθητές από τη γεωργική απασχόληση δεδομένου ότι το νησί ήταν κατ' εξοχήν γεωργική περιοχή⁵⁷¹.

⁵⁷⁰ «Ο Νομαρχιακός Επιθεωρητής Λασηθίου

Προς τους διδασκάλους των δημοτικών σχολείων

Κοινοποιούμεν κατωτέρω το υπ' αριθμ. 2.289 έγγραφον του επί της Δημοσίας Εκπαιδύσεως και των Θρησκευμάτων Συμβούλου έχων ούτως

Οι Επιθεωρηταί κατά την πρώτην αυτών περιοδείαν εξήτησαν παρ' εκάστης Κοινότητος χωρίου να παραχωρήση εις το σχολείον αγρόν τινα ή κήπον, εις τον οποίον να ασκούνται οι μαθηταί εν γεωργικαίς εργασίαις, την υποχρέωσιν δε ταύτην επιβάλλει ρητώς και ο περί παιδείας Νομος δια του άρθρου 47. Επειδή η Ανωτέρα Διεύθυνσις των Οικονομικών πρόκειται να διανείμη κατά τον προσεχί Φεβρουάριον διάφορα είδη σπόρων εις τα σχολεία των επαρχιών να καλλιεργηθώσιν εν τοις σχολικοίς τούτοις αγροκηπίοις, πρέπει από τούδε να γίνωσιν αι απαιτούμεναι προκαταρκτικά εργασία, ώστε να είναι παρεσκευασμένον το έδαφος όταν θα έλθη η κατάλληλος ώρα της σποράς. Είναι όμως ανάγκη να γνωρίζωμεν προ της αποστολής των σπόρων εις ποία χωρία υπάρχουσιν ήδη παραχωρημένα τοιαύτα αγροκήπια, ποίας εκτάσεως είναι και δια ποίου είδους καλλιέργειαν είναι κατάλληλα. Τας πληροφορίας ταύτας παραγγέλλεσθε να δώσητε πάντες εις τους πτυχιούχους διδασκάλους οι οποίοι θα διευθύνουν τας προκαταρκτικάς ασκήσεις κατά τα Χριστούγεννα, δηλούντες και τους λόγους δι' ους τυχόν Κοινότητες τινες δεν παρεχώρησαν ακόμη το αγροκήπιον εις το σχολείον, ίνα ενεργηθώσι τα δέοντα.

Εν Χαλέπα τη 29 Δεκεμβρίου 1899.

Ο επί της Δημοσίας Εκπαιδύσεως και των Θρησκευμάτων Σύμβουλος.

Ν. Γιαμαλάκης».

⁵⁷¹ Το ενδιαφέρον της Κρητικής Πολιτείας «*δια τον πλουτισμόν των αγροτικών πληθυσμών της Κρήτης*» με την «*ανάπτυξιν της σηροτροφίας*» και τον ρόλο που αναμένονταν να διαδραματίσει το εκπαιδευτικό σύστημα στο σημείο αυτό εκδηλώθηκε από πολύ νωρίς όπως προκύπτει από την εγκύκλιο του Διευθυντή του Γεωργικού Τμήματος στις 17 Μαΐου 1900 προς τους «*κ. δημοδιδασκάλους*» η οποία κοινοποιήθηκε και σε όλα τα σχολεία του Ν. Λασιθίου. Με την εγκύκλιο αυτή ο Διευθυντής του Γεωργικού Τμήματος προέτρεπε να «*δοθή η δέουσα ώθησις προς παραγωγήν μορεοδένδρων, της πρώτης ταύτης ύλης της σηροτροφίας*». Στην εγκύκλιο αυτή αναφέρονταν, επίσης, ότι «*προ πολλού απεστάλη και υμίν ποσόν τι του σπόρου τούτου δια τας ανάγκας του κηπαρίου του υφ' υμάς σχολείου. Ήδη σας παρακαλούμεν αμελητεί να γνωρίσητε ημίν απ' ευθείας εάν εγκαίρως ελάβετε μορεόσπορον εάν εσπείρατε τούτον, και εν εναντία περιπτώσει δια ποιον λόγον δεν εσπάρη. Εάν ο σπαρείς σπόρος εφύτρωσε και επί πόσων τετραγωνικών μέτρων και ει δυνατόν κατά προσέγγισιν πόσα φυτά υπολογίζετε ότι θα δυνηθήτε να μεταφυτεύσητε.[...]*», πηγή: *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, αριθμ. 22/20-5-1900.

Με βάση το νομοθετικό πλαίσιο του Διοργανισμού, άρχισε να εξαπλώνεται ραγδαία η Δημοτική Εκπαίδευση ακόμη και στους πιο μικρούς οικισμούς και να περιορίζεται η Μέση. Η Κρητική Πολιτεία με το εκτεταμένο σχολικό δίκτυο που συντηρούσε δίκαια καυχόταν ότι «έχουμε αναλογία 11-29 μαθητές επί 100 κατοίκων. Η Πολιτεία ημών προηγείται όχι μόνον των Βαλκανικών κρατών και της Ελλάδος (αναλογία επί 100 κατοίκων 6,02 μαθητές) αλλά και πολλών ευρωπαϊκών αριθμούντων εκατονταετηρρίδος ελεύθερον βίον»⁵⁷².

⁵⁷² Η ζήτηση της εκπαίδευσης ήταν μεγάλη ακόμη και από τους κατοίκους των πιο μικρών οικισμών. Χαρακτηριστική είναι η επιστολή «των προκρίτων των μετοχίων Αορίου, του Δήμου Χουμεριάκου της επαρχίας Μεραμβέλλου ήτοι Αρκουδά, Γαιδούρου, Αμυγδαλών, Ζενίων και Αβδελιακο» ενώπιον της «ανωτέρας Σεβ. Διευθύνσεως της εκπαιδεύσεως και των θρησκευμάτων

Κύριε Σύμβουλε,

οι υποφαινόμενοι Πρόκριτοι και κάτοικοι των ανωτέρω Μετοχίων Αορίου, επιθυμούντες να ανεγείρωμεν εκπαιδευτήριον κατ' αυτάς και μη υπάρχοντος παντάπασιν τοιούτου, ευσεβάστως υποβάλλομεν υμίν τούτο συμφώνως τη υπ' αριθ. Πρωτ. 834 και χρονολογίαν 16 Μαρτίου 1900 εγκυκλίω Σας και αιτούμεθα όπως ενεργήσητε τα δέοντα

Εν Αρκουδά 19 Ιουνίου 1900».

«Οι κάτοικοι των Κάτω και Μέσα Ποτάμων

Ενώπιον της Σεβαστής Ανωτέρας Διευθύνσεως της Παδείας

Οι υποφαινόμενοι κάτοικοι και γονείς μαθητών του χωριού Κάτω και Μέσα Ποτάμων της Επαρχίας Λασιθίου παρακαλούμεν υμάς όπως μελληθήτε του διορισμού εν Κάτω Ποτάμοις διδασκάλου καθόσον υπάρχει οίκημα δια σχολείον έτοιμον και αρκετός αριθμός μαθητών περίπου 40, οίτινες θα μένουν αγράμματοι εν εναντία περιπτώσει διότι οι Ποτάμοι ως γνωστόν απέχουσι πολλών ωρών απόστασιν από των χωριών του Λασιθίου ή Μεραμβέλλου των εχόντων σχολεία και συνεπώς αδύνατον αποβαίνει να φοιτώσι τα τέκνα μας εις άλλα σχολεία. Ευέλπιδες ότι η δικαία ημών αυτή παράκλησις εισακουσθήσεται διατελούμεν μετά Σεβασμού

Ποτάμοι 14 Αυγούστου 1901».

«Οι κάτοικοι και πρόκριτοι του χωριού Ομφαλιά

Κύριε Επιθεωρητά,

Ευσεβάστως υποβάλλομεν υμίν την παρούσαν μας και αιτούμεθα τα εξής

επειδή εις το χωριόν Ομφαλιάν του Δήμου Νεαπόλεως υπάρχουν 28 μαθηταί και εις τα περίξ τούτου κείμενα μετόχια Περονίδες, Μακρυγέννησαν, Δίλακο και Αγία Σοφία υπάρχουν αρκετοί τοιούτοι, επειδή και πρότερον υπήρχε Σχολείον εις το εν λόγω χωριόν όπερ κατηργήθη πέρισιν, επειδή υπάρχει κατάλληλον διδασκλήριον δωμάτιον και διδασκλήρια όργανα του σχολείου τούτου και είμεθα πρόθυμοι να φροντίσωμεν παν ό,τι θέλει είνε αναγκαίον δια το ιδρυθησόμενον σχολείον, δια ταύτα αιτούμεθα όπως ευαρεστούμενοι ενεργήσητε τα δέοντα προς την Σεβ. Ανωτέραν Διεύθυνσιν της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως και των Θρησκευμάτων προς ανασύστασιν του ειρημένου σχολείου και διορισθή δημοδιδάσκαλος.

Εν Ομφαλιά τη 22 Αυγούστου 1901».

Αλλά και στα ήδη λειτουργούντα σχολεία η προσέλευση των μαθητών συνέχισε να είναι αθρόα όπως προκύπτει από έγγραφο του Επιθεωρητή Λασηθίου προς τον «κύριον Γενικών Επιθεωρητήν της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως»:

«ευσεβάστως αναφέρω υμίν ότι ο διδάσκαλος Βραχασίου [...] έγραψέ μοι ότι καιτοι δεν έληξαν ακόμη αι εγγραφαι, όμως εις το μαθητολόγιον του σχολείου τούτου έχουσιν εγγραφή 116 μαθηταί και ότι και άλλοι πολλοί θα προσέλθωσι μέχρι της λήξεως των εγγραφών.

Εις το σχολείον του Βραχασίου εφοίτουν κατά το παρελθόν έτος 119 μαθηταί χωρίς να γίνη χρήσις εξαναγκαστικών μέσων, κατά δε το παρόν ελπίζω ότι θα υπερβώσι τον αριθμόν τούτον, ως φαίνεται εκ του αποτελέσματος των μέχρι τούδε αγγαριών. Παρακαλώ λοιπόν ίνα [...] προαχθή το σχολείον τούτο εις διτάξιον και διορισθή εις αυτό βοηθός ο Θεόδωσιος Αποστολάκης, ιερεύς όστις είναι νυν διωρισμένος εν Μιλάτω αλλ' επειδή εφημερεύει εν Λασιίδα, ήτις απέχει του Βραχασίου ολιγώτερον της ημίσειας ώρας θα

1.1.3.3 Η εποπτεία του εκπαιδευτικού συστήματος και ο ρόλος της Εκκλησίας

Το πρώτο Κρητικό Σύνταγμα, αν και αναγνώριζε τη λαϊκή κυριαρχία και τα έμφυτα δικαιώματα του ανθρώπου, ήταν, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, αυστηρά συγκεντρωτικό και γραφειοκρατικό και συνεπώς και η εκπαίδευση ως βασικός πολιτειακός μηχανισμός οργανώθηκε γραφειοκρατικά και συγκεντρωτικά με αυστηρά δομημένη ιεραρχία. Η κακή εμπειρία του αποκεντρωτικού συστήματος στην Κρήτη, όπου την ευθύνη για τα εκπαιδευτικά πράγματα πριν την αυτονομία την είχαν οι κατά τόπους Τμηματικές Εφορίες, οδήγησε τον Βενιζέλο αλλά και το υπόλοιπο βουλευτικό σώμα να εντείνει τον συγκεντρωτικό χαρακτήρα εποπτίας της εκπαίδευσης⁵⁷³. Ο βουλευτής Γ. Ανδρεαδάκης είχε μιλήσει για την «πολυαρχίαν των εφοριών» και στην ανάγκη μέσω του νέου Συντάγματος «να λείψη το άτοπον τούτο, ώστε να υπάρξη η αληθής, απαιτούμενη επίβλεψις επί της παιδείας, είνε ανάγκη όλα εκείνα τα μερικά υπουργεία της παιδείας τα οποία υπήρχαν κατά το παρελθόν να εκλείψωσιν και να συσταθή εν και μόνον το οποίον να εφορά και να επιβλέπη όλην την παιδείαν της Νήσου»⁵⁷⁴. Στο πλαίσιο μιας τέτοιας πολιτικής, ο ρόλος της τοπικής αυτοδιοίκησης και κυρίως της Εκκλησίας στην διαχείριση των εκπαιδευτικών ζητημάτων περιορίστηκε ακόμη περισσότερο αν και θεσμοθετήθηκαν ορισμένες μάλλον τυπικές εκπαιδευτικές δικαιοδοσίες στους Επισκόπους όπως π.χ. η άσκηση πνευματικού ελέγχου σε μαθητές και διδακτικό προσωπικό, ο υποχρεωτικός εκκλησιασμός των μαθητών, η ερμηνεία του Ευαγγελίου⁵⁷⁵ κ.λ.π. Αξίζει να αναφερθεί ότι ακόμη και οι δημοτικές αρχές⁵⁷⁶ με διορισμένο

προτιμά βεβαίως την θέσην ταύτη ίνα δύναται να εκτελή συγχρόνως και τα εκκλησιαστικά αυτού καθήκοντα [...]

Εν Νεαπόλει τη 19 Οκτωβρίου 1900

Ενπειθέστατος

Ο Νομαρχιακός Επιθεωρητής

Ν. Γραμματικάκης

⁵⁷³ Χουρδάκης Α., «Ο Ε. Βενιζέλος και η Εκπαίδευση στην Κρητική Πολιτεία», στο *90 χρόνια από την Ένωση της Κρήτης με την ελεύθερη Ελλάδα*, ΕΚΙΜ, Ρέθυμνο 2007, σελ. 172.

⁵⁷⁴ Εστενογραφημένα Πρακτικά τῆς Συντακτικῆς Συνελεύσεως τῶν Κρητῶν, Συνεδρίασις Ζ', 13 Φεβρουαρίου 1899, εν Χανίοις, εκ του Κυβερνητικού Τυπογραφείου, 1902, 46β.

⁵⁷⁵ Βλ. Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, *Νόμος περί Οργανισμού Δημοσίας Εκπαιδύσεως*, αριθμ. 86, εν Χανίοις τη 2 Οκτωβρίου 1899, άρθρα 24-26. Στην σχολική ζωή κυρίως του Γυμνασίου της Νεάπολης θεσμοθετήθηκε η «ερμηνεία του Ιερού Ευαγγελίου». Έτσι, και κατά τον μήνα Μάρτιον «η ερμηνεία του Ιερού Ευαγγελίου της Β' Κυριακής των νησιῶν εγένετο, εν τῷ προς τούτο ὀρισμένῳ τόπῳ και χρόνῳ παρόντος ὅλου του προσωπικού του Προγυμνασίου ὑπὸ του καθηγητοῦ Γεωργίου Περβολαράκι, ομιλήσαντος μετα ταύτην προ στους μαθητάς περί του τι ἐστὶ πίστις, τίνα τα εὐεργετήματα αὐτῆς προς τους πιστεύοντας, και ὑπὸ τίνων ἔργων πρέπει να παρακολουθῆται. Το δε Ευαγγέλιον της Κυριακής της

Σταυροπροσκυνήσεως ηρμήνευσεν ο καθηγητής κ.Νικητάκης συστήσας εἴτα τοῖς μαθηταῖς ὅτι δεν πρέπει να διαπληκτίζονται και να εἶναι βίαιοι προς ἀλλήλους διότι τούτο και ἀπρεπές εἶναι και εἰς την διδασκαλίαν του Ἱεροῦ Ευαγγελίου ἀντιβαίνει. Τῆς δε Δ΄ Κυριακῆς των νηστειῶν το Ευαγγέλιον ηρμήνευσεν ο καθηγητής κ. Λιανός, ομιλήσας εἴτα προ στους μαθητάς περί των ἐχόντων πνεῦμα πονηρόν και περί των μέσων της ἐκδιώξεως αὐτοῦ».

⁵⁷⁶ Οἱ Δῆμοι που θεσμοθετήθηκαν στον Ν. Λασιθίου ἀπό την Κρητικὴ Πολιτεία ἦταν οἱ ἐξῆς: «1). Ἁγίου Γεωργίου περιλαμβάνων τα χωρία Ἅγιος Γεώργιος, Πλακομουρι, Κοπράνα και Βέρτος με ἔδραν το χωρίον Ἅγιος Γεώργιος. 2). Καρυδίου περιλαμβάνων τα χωρία Καρύδι, Μονὴ Ἀρέτι και Μονὴ Καρδαμούτσας με ἔδραν το χωρίον Καρύδι. 3). Δωργιῶν περιλαμβάνων τα χωρία Δωργιές, Μονὴ Ἁγίου Κωνσταντίνου και Σύρμεσο με ἔδραν το χωρίον Δωργιές. 4). Κάτω Χωρίου με ἔδραν το ομώνυμον χωρίον. 5). Ἐπάνω Χωρίω με ἔδραν το ομώνυμον χωρίον. 6). Καστελλίου με ἔδραν το ομώνυμον χωρίον. 7). Πηνῶν περιλαμβάνων τα χωρία Πηναῖς, Χαυγὰς και Τσιφλίκι με ἔδραν το χωρίον Πηναῖς. 8). Ελοῦντας περιλαμβάνων το χωρίον Ελοῦντας και την νησίδα Σπιναλόγγας με ἔδραν το χωρίον Ελοῦντα. 9). Βρουχὰς περιλαμβάνων τα χωρία Βρουχὰ, Πλάκα, Μπαντούρα, Χωματοβούνια, Κάβος και Μπροσκίτα με ἔδραν το χωρίον Βρουχὰ. 10). Λούμας ἔδραν το ομώνυμον χωρίον. 15) Νοφαλιά περιλαμβάνων τα χωρία Νοφαλιά, Κουρούνες, Περάμπελα, Περονίδες, Μακρυγέννησα, Αἰγλαδάκι, Πέτρος και Ἀδράβαστος με ἔδραν το χωρίον Νοφαλία. 16). Φινοκαλιάς περιλαμβάνων τα χωρία Φινοκαλιά, Ἅγιον Πνεῦμα, Δίλακκος, Ἁγία Σοφία, Πατσόπουλο, Κουδουμάλο, Ἅγιος Νικόλαος, Λιθόμανδρα, Ρωμανό, Ἀμυγδαλιά, Σούβλος και Ἀγαλιανό με ἔδραν το χωρίον Φινοκαλιά. 17). Ἁγίου Ἀντωνίου περιλαμβάνων τα χωρία Ἅγιος Ἀντώνιος, Ἀμυγδαλόλακκος, Νικολάκια, Ξερά Ξύλα, Φραθιά, Ἀνώγεια, Κουνάλι, Ξερολίμνη, Τζαμπί και Βούτες με ἔδραν το χωρίον Ἅγιος Ἀντώνιος. 18). Λατσιδάς με ἔδραν το ομώνυμον χωρίον. 19). Βουλισμένης με ἔδραν το ομώνυμον χωρίον. 20) Κρητσὰς με ἔδραν το ομώνυμον χωρίον. 21). Κρούστας με ἔδραν το ομώνυμον χωρίον. 22). Πρίνας με ἔδραν το ομώνυμον χωρίον. 23). Πρίνας με ἔδραν το ομώνυμον χωρίον. 24). Μέσων Λακωνίων με ἔδραν το ομώνυμον χωρίον. 25). Ταπὼν με ἔδραν το ομώνυμον χωρίον. 26). Ἁγίου Νικολάου περιλαμβάνων τα χωρία Ἅγιος Νικόλαος, Σταυρός, Πατέριδες, Πίσσιδων, Ξηρόκαμπος, Ἑλληνικά, Ἀτσιπραγὰ, Κατσίκια και Μαρδάτη με ἔδραν το χωρίον Ἅγιος Νικόλαος. 27). Χουμεριάκου με ἔδραν το ομώνυμον χωρίον. 28). Λιμνῶν περιλαμβάνων τα χωρία Λίμνες, Καλὸς Λάκκος, Ἅγιος Γεώργιος, Δυο Πρίνοι, Λουσεέστρο, Δράκου, Ἁγία Πελαγία με ἔδραν το χωρίον Λίμναις. 29). Βρυσῶν περιλαμβάνων τα χωρία Βρύσες, Κουφὴ Πέτρα και Μονὴ Κρεμαστά με ἔδραν το χωρίον Βρύσαις. 30). Ζενιῶν περιλαμβάνων τα χωρία Ζένια, Ἀρκουδάς, Ἀμυγδαλοῖ, Γαῖδουρός και Ρουσαπιδιά με ἔδραν το χωρίον Ζένια. 31). Νικηθιανὸν περιλαμβάνων τα χωρία Νικηθιανόν και Πλατυπόδι με ἔδραν το χωρίον Νικηθιανόν. 32). Ἐξω Λακωνίων με ἔδραν το ομώνυμον χωρίον. 33). Λαγού περιλαμβάνων τα χωρία Λαγού και Πινακιανόν, με ἔδραν το χωρίον Λαγού. 35). Μαρμακέτον περιλαμβάνων τα χωρία Μαρμακέτω και Φαρσάλων με ἔδραν το χωρίον Μαρμακέτο. 36). Ἁγίου Κωνσταντίνου περιλαμβάνων τα χωρία Ἅγιος Κωνσταντίνος και Μονὴν Κρουσταλλένιας με ἔδραν το χωρίον Ἅγιος Κωνσταντίνος. 37). Μέσα Λασιθίου περιλαμβάνων τα χωρία Μέσα Λασιθί και Μέσα Λασιθιάκι με ἔδραν το χωρίον Μέσα Λασιθί. 38). Μέσα Ποτάμοι περιλαμβάνων τα χωρία Μέσα Ποτάμοι και Ρουσακιανόν με ἔδραν το χωρίον Μέσα Ποτάμοι. 39). Ἐξω Ποτάμοι περιλαμβάνων τα χωρία Ἐξω Ποτάμοι και Ἀργυρό Νερό με ἔδραν το χωρίον Ἐξω Ποτάμοι. 40) Ἁγίου Γεωργίου με ἔδραν το ομώνυμον χωρίον. 41). Πλαθιανόν με ἔδραν το ομώνυμον χωρίον. 42). Κουδουμαλιάς με ἔδραν το ομώνυμον χωρίον. 43). Καμινάκι με ἔδραν το ομώνυμον χωρίον. 45). Μαγουλάς με ἔδραν το ομώνυμον χωρίον. 46). Ψυχρόν με ἔδραν το ομώνυμον χωρίον. 47). Πλάτης με ἔδραν το ομώνυμον χωρίον. 490. Κάτω Μετοχίου περιλαμβάνων τα χωρία Κάτω Μετόχι και Μονὴ Βιδιανή με ἔδραν το χωρίον Κάτω Μετόχι. 50). Ἄνω Βιάννου περιλαμβάνων τα χωρία Ἄνω Βιάννος, Λουτράκι και Ἁγία Μονὴ με ἔδραν το χωρίον Ἄνω Βιάννος. 51). Κάτω Βιάννου με ἔδραν το ομώνυμον χωρίον. 52). Χόντρον με ἔδραν το ομώνυμον χωρίον. 53). Βαχού με ἔδραν το ομώνυμον χωρίον. 54). Ἁγίου Βασιλείου περιλαμβάνων τα χωρία Ἅγιος Βασίλειος και Μονὴ Ἀρβῆς με ἔδραν το χωρίον Ἅγιος Βασίλειος. 55). Ἀμυρά με ἔδραν το ομώνυμον χωρίον. 56). Καλαμίου με ἔδραν το ομώνυμον χωρίον. 57). Κεφαλοβρυσίου με ἔδραν το ομώνυμον χωρίον. 58). Κρεββατά με ἔδραν το ομώνυμον χωρίον. 59). Πεῦκου με ἔδραν το ομώνυμον χωρίον. 60). Συκολόγου με ἔδραν το ομώνυμον χωρίον. 60). Μουρνιῶν περιλαμβάνων τα χωρία Μουρνιές και Μύτρον με ἔδραν το χωρίον Μουρνιές. 62). Μύθων περιλαμβάνων τα χωρία Μύθοι, Μονὴ Καρυδίου και Μηνός με ἔδραν το χωρίον Μύθοι. 63). Γδοχιῶν με ἔδραν το ομώνυμον χωρίον. 64). Ρίζης με ἔδραν το ομώνυμον χωρίον. 65). Κάτω Σύμης με ἔδραν το ομώνυμον χωρίον. 66). Τσῶ με ἔδραν το ομώνυμον χωρίον. 67). Καλοῦ Χωρίου περιλαμβάνων τα χωρία Καλό Χωριό, Αἰγλαδί και Χαμαίτουλο με ἔδραν το χωρίον Καλό Χωριό. 68). Ζήρου περιλαμβάνων τα χωρία Ζήρος και Λέθι με ἔδραν το χωρίον Ζήρος. 69). Περβολακίων περιλαμβάνων τα χωρία Περβολάκια και Μονὴ Καψὰ με ἔδραν το χωρίον Περβολάκια. 70). Χανδρὰ περιλαμβάνων τα χωρία Χανδρὰ, Ἅγιον Παντελεήμων, Κατελιώνας και Βόιλας με ἔδραν το χωρίον

Δήμαρχο και αιρετό Δημοτικό Συμβούλιο, τέθηκαν τότε κάτω από την άμεση εποπτεία των διορισμένων Νομαρχών ενεργώντας «ως πράκτορες και εντολοδόχοι της Διοικήσεως και άνευ της συνδρομής του αιρετού δημοτικού συμβουλίου». Επίσης, στον Δημοτικό Νόμο (αριθμ. 411/1900)⁵⁷⁷ στον οποίο περιγράφονταν με κάθε λεπτομέρεια οι αρμοδιότητες του Δημάρχου και του Δημοτικού Συμβουλίου ουδεμία αναφορά γινόταν σε θέματα εκπαίδευσης εκτός από την υποχρέωση των Δημάρχων να

Χαντράς. 71). Παπαγιαννάδο περιλαμβάνων τα χωρία Παπαγιαννάδο, Βόρι και Λουτράκι με έδραν το χωρίον Παπαγιαννάδο. 72). Μέσα Απιδίον περιλαμβάνων τα χωρία Μέσα Απίδι, Έξω Απίδι, Δρογκάρι, Καλός Λάκκος και Τσίπα με έδραν το χωρίον Μέσα Απίδι. 73). Λιθινών περιλαμβάνων τα χωρία Λιθίνες, Ανδρόμυλος, Αζάλι και Πηλαλήματα με έδραν το χωρίον Λιθίνες. 74). Αρμένων περιλαμβάνων τα χωρία Αρμένοι και Ιτέα με έδραν το χωρίον Αρμένοι. 75). Κανένε περιλαμβάνων τα χωρία Κανένε, Βαβέλοι, Καλαμαύκι και Παντέλι με έδραν το χωρίον Κανένε. 76). Έξω Μουλιανών περιλαμβάνων τα χωρία Έξω Μουλιανά, Λιόπετρο και Μόσχος με έδραν το χωρίον Έξω Μουλιανά. 77). Μέσα Μουλιανών περιλαμβάνων τα χωρία Μέσα Μουλιανά και Καλαβρού με έδραν το χωρίον Μέσα Μουλιανά. 78). Μετόχια Τουρλωτής περιλαμβάνων τα χωρία Μετόχια Τουρλωτής, Άγιος Ιωάννης και Αγία Μαρίνα με έδραν το χωρίον Μετόχια Τουρλωτής. 79). Τουρλωτής με έδραν το ομώνυμον χωρίον. 80). Σφάκα με έδραν το ομώνυμον χωρίον. 81). Λάστρον με έδραν το ομώνυμον χωρίον. 82). Καρυδιού με έδραν το ομώνυμον χωρίον. 83). Σιτάνον με έδραν το ομώνυμον χωρίον. 84). Κατσιδονίου με έδραν το ομώνυμον χωρίον. 85). Παλαιού Μητάτον περιλαμβάνων τα χωρία Παλαιό Μητάτο, Μυσιργιού και Χώνος με έδραν το χωρίον Παλαιό Μητάτο. 86). Μαγκασά περιλαμβάνων τα χωρία Μαγκασά και Ξηρολίμνη με έδραν το χωρίον Μαγκασά. 87). Παλαιοκάστρον περιλαμβάνων τα χωρία Παλαιοκάστρον και Μονή Τοπλού με έδραν το χωρίον Παλαιοκάστρον. 88). Κελάργια περιλαμβάνων τα χωρία Κελάργια, Χοχλακιές και Αζοκέραμος με έδραν το χωρίον Κελάργια. 89). Ζάκρον περιλαμβάνων τα χωρία Ζάκρος, Αδράβαστοι και Κλησίδι με έδραν το χωρίον Ζάκρος. 90). Σητείας περιλαμβάνων τα χωρία Σητεία και Πετράς με έδραν το χωρίον Σητεία. 91). Ρούσα Εκκλησιάς περιλαμβάνων τα χωρία Ρούσα Εκκλησιά, Αγία Φωθιά, Κουσουλόπετρες και Κοσκινάς με έδραν το χωρίον Ρούσα Εκκλησιά. 92). Σταυρωμένοι περιλαμβάνων τα χωρία Σταυρωμένος και Μετόχια Πισκοκεφάλου με έδραν το χωρίον Σταυρωμένος. 93). Μαρωνιάς περιλαμβάνων τα χωρία Μαρωνιά, Σφακία, Σανδάλι, Επάνω Πισκοπή και Σωτήρα με έδραν το χωρίον Μαρωνιά. 94). Τουρτούλων περιλαμβάνων τα χωρία Τουρτούλοι και Συκιά με έδραν το χωρίον Τουρτούλοι. 95). Πισκοκεφάλον περιλαμβάνων τα χωρία Πισκοκεφάλο, Κάτω Πισκοπή και Σκλαβοδιάκος με έδραν το χωρίον Πισκοκεφάλο. 96). Αγλαδίων περιλαμβάνων τα χωρία Αγλάδια, Κιμουργιώτης και Παρασπόρι με έδραν το χωρίον Αγλάδια. 97). Σκορδύλον περιλαμβάνων τα χωρία Σκορδύλον και Ρίζα με έδραν το χωρίον Σκορδύλο. 98). Χαμαιζίου με έδραν το ομώνυμον χωρίον. 99). Σκοπής με έδραν το ομώνυμον χωρίον. 100). Σταυρωχωρίου περιλαμβάνων τα χωρία Σταυρωχώρι και Λάπιθος με έδραν το χωρίον Σταυρωχώρι. 101). Ρουκάκας με έδραν το ομώνυμον χωρίον. 102). Ορεινού περιλαμβάνων τα χωρία Ορεινό και Σκινοκάψαλα με έδραν το χωρίον Ορεινό. 103). Αγίου Στεφάνου περιλαμβάνων τα χωρία Άγιος Στέφανος και Αόρι με έδραν το χωρίον Άγιος Στέφανος. 104). Κρυάς περιλαμβάνων τα χωρία Κρυά, Δάφνη και Άγιος Μάμματος με έδραν το χωρίον Κρυά. 105). Ιεραπέτρον περιλαμβάνων τα χωρία Ιεράπετρος και Μετόχια (Γρά Λυγιά, Τζανήδων κ.λ.π.) με έδραν το χωρίον Ιεράπετρος. 106). Ανατολής περιλαμβάνων τα χωρία Ανατολή και Καλόγερος με έδραν το χωρίον Ανατολή. 107). Καλαμαύκας περιλαμβάνων τα χωρία Καλαμαύκα και Ψαθί με έδραν το χωρίον Καλαμαύκα. 108). Μεσελέρων περιλαμβάνων τα χωρία Μεσελέροι, Μακρυλιά και Τσαμαντουργιανά με έδραν το χωρίον Μεσελέροι. 109). Κεντρί περιλαμβάνων τα χωρία Κεντρί, Καπίστρι και Μονή Φανερωμένη με έδραν το χωρίον Κεντρί. 110). Γιαννίτσι με έδραν το ομώνυμον χωρίον. 111). Μαλλών περιλαμβάνων τα χωρία Μάλαις, Άγιος Γεώργιος, Μονή Εξακουστή και Άνυδρα με έδραν το χωρίον Μάλαις. 112). Χριστον με έδραν το ομώνυμον χωρίον. 113). Παριά με έδραν το ομώνυμον χωρίον. 114). Κάτω Χωρίον με έδραν το ομώνυμον χωρίον. 115). Επάνω Χωρίον περιλαμβάνων τα χωρία Επάνω Χωρίον και Παπαδιανά με έδραν το χωρίον Επάνω Χωρίον. 116). Επισκοπής με έδραν το ομώνυμον χωρίον. 117). Αγίον Ιωάννη με έδραν το ομώνυμον χωρίον. 118). Καβουσιού με έδραν το ομώνυμον χωρίον. 119). Βασιλικής περιλαμβάνων τα χωρία Βασιλική, Μοναστηράκι και Παχειά Άμμο με έδραν το χωρίον Βασιλική».

⁵⁷⁷ Κώδικες Κρτικής Πολιτείας υπό Ν. Κουσουρελάκη, Τόμος Β΄, εν Χανίοις 1902, σελ. 33.

συντάσσουν «μετά του ιερέως εκάστης σχολικής περιφέρειας και του τοπικού παρέδρου συμπράττοντος και του διδασκάλου κατάλογον των μέχρι τέλος Αυγούστου συμπληρούντων το 5^{ον} έτος της ηλικίας παιδων» και να προβαίνουν «εις την παραχώρησιν κατάλληλου διδακτηρίου και να εφοδιάζωσι τούτο με τα απαιτούμενα θρανία και διδακτικά όργανα κατά τας υποδείξεις της Α. Διευθύνσεως της Εκπαιδεύσεως» καθώς και να παραχωρούν «εν τοις χωρίοις ένθα λειτουργούν αδιαίρετα δημοτικά σχολεία κατοικία δωρεάν εις τον διδάσκαλον». Αντίθετα, σύμφωνα με τον «Όργανισμό του Συμβουλίου του Ηγεμόνος»⁵⁷⁸, «η σύστασις και διοργάνωσις και διεύθυνσις των δημοσίων σχολείων και εκπαιδευτικών εν γένει καταστημάτων» όπως επίσης και η «ανωτέρα επίβλεψις πάντων των σχολείων, τω τε δημοσίων και ιδιωτικών» επαφίεται ολοκληρωτικά στην Πολιτεία. Ο θρησκευτικός φιλελευθερισμός της Κρητικής Πολιτείας διατυπώθηκε άλλωστε σαφώς κατά τις συζητήσεις του Συντάγματος της Κρητικής Πολιτείας κυρίως του 1907 από τον Ελευθέριο Βενιζέλο⁵⁷⁹. Ο Βενιζέλος αντέκρουσε τότε σθεναρώς την άποψη εκείνων που ζητούσαν να επιβάλουν ως επίσημη θρησκεία της Κρητικής Πολιτείας την Ορθόδοξη Ανατολική⁵⁸⁰.

⁵⁷⁸ Ο.π., σελ. 949.

⁵⁷⁹ Σύμφωνα με τον Νόμο 276 «περί καταστατικού Νόμου της εν Κρήτη Ορθόδοξου Εκκλησίας» η Εκκλησία τέθηκε υπο τον άμεσο έλεγχο του κράτους αφού ο Ηγεμόνας σύμφωνα με το άρθρο 3 επέλεγε τελικά από το τριπρόσωπο τον Μητροπολίτη Κρήτης, το όνομα του Ηγεμόνα «εν ταις θείαις ιερουργίαις » μνημονευόταν «πρώτον και είτα του επισκόπου», στην Ιερά Επαρχιακή Σύνοδο Κρήτης είχε εγκατασταθεί Ηγεμονικός Επίτροπος «όστις παρακαθήμενος εν τη Ιερά Συνόδω εφορά απλώς εις τας πράξεις της συνόδου , μη τυχόν αντίκηνται εις τους ρητούς νόμους της Πολιτείας». Επίσης, σύμφωνα με το άρθρο 80 ο Μονές περιορίστηκαν σημαντικά στο Νομό Λασιθίου. Διτηρηταίαις κρίθηκαν οι μονές Κρουσταλλενιας, Τοπλού, Βιδιανής, Κρεμαστών Αρετίου, και Φανερομένης ενώ οι υπόλοιπες διαλυθηκαν.Βλπ. Κώδικές Κρητικής Πολιτείας υπό Ν. Κουσουρελάκη, Τόμος Β΄, εν Χανίοις 1902, σελ. 889.

⁵⁸⁰ Ο θρησκευτικός φιλελευθερισμός του Βενιζέλου διαπνέει την πολιτική του και στις επόμενες περιόδους πολιτικής δράσεως, αποτελεί επομένως βασική παράμετρο των πολιτικών του πεποιθήσεων και τον θεωρεί αναγκαία προϋπόθεση για την εθνική αποκατάσταση, η οποία θα ήταν επόμενο να συμπεριλαμβάνει στους κόλπους της αλλοδοξους και αλλοθρήσκους. Αξίζει ίσως η παράθεση ενός σύντομου αποσπάσματος από τη σχετική συζήτηση στη Β΄ Συντακτική Συνέλευση των Κρητών, το 1906 όπου ο πληρεξούσιος Σφακίων Ι. Λεκανίδης είχε προτείνει στο πρώτο άρθρο του Συντάγματος να τεθεί ότι «επίσημος θρησκεία» είναι η Ανατολική Ορθόδοξη, εκτοξεύοντας την κατηγορία ότι το σχέδιο του Συντάγματος διαπνέεται από υλισμό και θρησκευτική αδιαφορία ή και εχθρότητα προς την Εκκλησία. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος με αλλεπάλληλες παρεμβάσεις του τόνισε: «Ότε ο κ. Λεκανίδης εξήτησε τον λόγον επί του πρώτου άρθρου του Συντάγματος εγνώριζον πού θα έφερε τον λόγον [...] κατεπλάγην δε, καθόσον προχώρει ο λόγος του κ. πληρεξουσίου Σφακίων, διότι ο λόγος αυτού ήτο τοιούτος, ώστε να ταράξη την θρησκευτικήν συνείδησιν των πολιτών, η οποία γνωρίζετε πόσον είναι εύθικτος [...] Οφείλω δε να διακηρύξω ότι τίποτε άλλο δεν με διαθέτει δυσμενέστερον από την προσπάθειαν προς κολακείαν ή θωπειάν ή εκμετάλλευσιν των λαϊκών προλήψεων και των πόθων ακόμη, αν θέλητε. Είναι τόσον εύκολον το πράγμα, κύριοι πληρεξούσιοι, είναι τόσον γνωστή η συνταγή διά της οποίας δύναται τις να προκαλέση τα χειροκροτήματα! Δεν έχει παρά να βάλη εις το ιγδίον [: γουδί] ολίγα κόκκαλα και ολίγον αίμα και να τα τρίψη, αν δε προσθήη εις ταύτα και ολίγον καπνόν από την Αγχίαλον, αν προσθήη μερικάς ίνας από το σχοινίον, με το οποίον εκρεμάσθη ο Πατριάρχης, βεβαίως δεν ημπορεί παρά να επιτύχη το αποτέλεσμα του να καλυφθή ο λόγος του διά χειροκροτημάτων[...] Μας είπον, κύριοι πληρεξούσιοι, ότι το Σύνταγμα το διαπνέει πνεύμα υλισμού. Η κατηγορία θα ήτο δικαιότερα αν ο αξιότιμος βουλευτής Σφακίων έλεγεν ότι το

Σύνταγμα δεν μεριμνά περί ουδενός άλλου παρά μόνον περί των εγκοσμίων, διότι πραγματικώς μόνον περί των εγκοσμίων εμεριμνήσαμεν, ενομιζόμεν δε ότι μόνον περί των εγκοσμίων εκαλούμεθα να μεριμνήσωμεν-ενομίσαμεν, κύριοι πληρεξούσιοι, ότι η εντολή, την οποίαν μας εδώκατε, ήτο να παρουσιάσωμεν σχέδιον πολιτικού Συντάγματος [...] Ο κ. πληρεξούσιος Σφακίων ενόμισεν ότι θριαμβευτικώς θα επεξέλη καθ' ημών, ερωτών ημάς: Θέλετε λοιπόν να είσθε φιλελευθερώτεροι από τους Άγγλους, από τους Σουηδούς, τους Γερμανούς; Ναι, λέγομεν, και όχι μόνον θέλομεν, αλλ' είμεθα τω όντι φιλελευθερώτεροι, και το πνεύμα της ελευθερίας είναι κατ' εξοχήν γνώρισμα του πνεύματος του Ελληνισμού. Αν ελαττώμεθα κατά τον πολιτισμόν, τας τέχνας, την βιομηχανίαν, τα γράμματα, αλλά το πνεύμα της ελευθερίας είναι αρετή κατ' εξοχήν ελληνική». Στην ερώτηση πληρεξουσίου: «Και τι ζημοί η λέξις επικρατούσα θρησκεία;», ο Βενιζέλος απήντησε: «Και τι προσθέτει;», ενώ στην ανταπάντηση: «Δεν βλέπεις τίποτε. Και διά λόγους ευγνωμοσύνης να την θέσωμεν», ο Βενιζέλος ήταν σαρκαστικός: «Διά λόγους ευγνωμοσύνης; Δεν κάμνομεν εν ψήφισμα ευγνωμοσύνης και ευχαριστιών προς την Κιβωτόν, η οποία διέσωσε τον εθνισμόν ημών; Εάν θέλετε δι' αυτόν τον λόγον, είναι ευκολώτατον». Και αναρωτήθηκε: «Θέλω λοιπόν να μάθω τι είναι αυτή η επικράτησις, κύριοι πληρεξούσιοι; Τι θέλει να είπη ότι εν Κρήτη επικρατούσα Εκκλησία είναι η Ορθόδοξος Ανατολική;». Στην απάντηση του προέδρου ότι εννοείται «κατά τον αριθμόν επικρατούσα», ο Βενιζέλος απήντησε: «Α! Φυσικά! Εάν λοιπόν η σημασία του πράγματος ήνε αυτή –και δεν είναι καμμία άλλη παρ' αυτή, την οποίαν εβεβαίωσεν ο κ. Πρόεδρος– έχει την θέσιν της, σας παρακαλώ, η αναγραφή εν τω Συντάγματι στατιστικών πληροφοριών; Και αν νομίζετε ότι εκ τούτου δύναται να επέλθη αίγλη εις την Εκκλησίαν, δεν είναι καλλίτερον να αναγράψωμεν τον αριθμόν των πιστευόντων αυτήν μελών, διά να αποδείξωμεν ότι ουχί απλώς επικρατούσα είναι –και κατά μικρόν τινα αριθμόν μάλιστα– αλλ' ότι εκ των 330 χιλιάδων κατοίκων της Κρήτης οι 300.000 πιστεύουσιν εις την [ορθόδοξον] θρησκείαν;». Παρενέβη άλλος πληρεξούσιος υποστηρίζοντας ότι «Ημείς από σεβασμόν μόνον το ζητούμεν», για να σαρκάσει εκ νέου ο Ελ. Βενιζέλος: «[...] Εγώ προτείνω, κύριε Καλοειδά, εάν θέλητε, διακόπτοντες την συνεδρίασιν να μεταβώμεν όλοι οι Χριστιανοί εις τον καθεδρικόν ναόν να κάμωμεν μίαν δοξολογίαν, και να προσκυνήσωμεν την Αγίαν του Χριστού Εκκλησίαν, η οποία έσωσε τον Ελληνισμόν εν ημέραις πονηραίς!... Ηξέυρω και ειγώ να είπω από τοιαύτα! (Γέλωτες)». Ο Ελ. Βενιζέλος στη συνέχεια επανέλαβε αρκετές φορές ότι η επιτροπή δέχεται επικρίσεις διότι «δεν ανεγράψαμεν αυτήν την στατιστικήν πληροφορίαν εις το Σύνταγμα», επιμένοντας να χαρακτηρίζει ως «στατιστική πληροφορία» την αναγραφή της θρησκείας. Ο Βενιζέλος επανέλαβε τότε την θέση του για ελευθεροθρησκεία: «Φοβούμαι, κύριοι πληρεξούσιοι, μήπως εγγίσητε ουχί απλώς εν τω [συνταγματικώ] χάρτη, αλλ' εν ταις συνειδήσεσιν την ανεξιθρησκείαν και την ελευθεροθρησκείαν, ίνα είπω ακριβέστερον», χαρακτηρίζοντας την ελευθεροθρησκεία ως «στοιχειώδη διάταξιν της ελευθερίας της συνειδήσεως», για να ρωτήσει τους πληρεξουσίου: «διατί δεν αρκείσθε εις την τελείαν αναγραφήν του δικαιώματος της ελευθεροθρησκείας, αλλά θέλητε να παρεμβάλητε έκφρασιν [σ.σ.: επίσημος ή επικρατούσα θρησκεία] δυναμένη να παρεξηγηθή;». Στις καυχησιολογίες του εκ Σφακίων εισηγητού της εν λόγω προτάσεως, ότι «Φιλελεύθεροι είναι όσοι ανήκουσιν εις το Ανατολικόν Ορθόδοξον δόγμα. Μόνον αυτοί είναι φιλελεύθεροι», ο Βενιζέλος απάντησε: «Ο κ. Αεκανίδης κηρύττει ότι είναι φιλελεύθερος, διότι είναι ορθόδοξος: εγώ έχω καθήκον να διακηρύξω ότι είμαι φιλελεύθερος διότι είμαι Έλλην. Η ελευθεροθρησκεία είναι αρετή ιδιάζουσα κατ' εξοχήν εις το Ελληνικόν Έθνος. Δεν αρνούμαι ότι η ελευθεροθρησκεία ανταποκρίνεται καθολοκληρίαν και προς το καλώς εννοούμενον θρησκευτικόν πνεύμα, αφού η άριστη ίσως των παραβολών του Ευαγγελίου είναι η παραβολή του Σαμαρίτου. [...] αλλ' έχω να διαμαρτυρηθώ κατά [...] της αντιλήψεως ότι ο Ελληνισμός ταυτίζεται προς την έννοιαν της Ορθοδοξίας· ο Ελληνισμός προϋπήρξεν αιώνας όλους πριν ή εμφανισθή ο Χριστός κομίζων το Ευαγγέλιον της σωτηρίας. Η έννοια λοιπόν του Ελληνισμού δεν δύναται ποτε να ταυτισθή με την έννοιαν της Ορθοδοξίας». Υπενθυμίζοντας δε την ρήση του πληρεξουσίου Σφακίων, ότι «ο Ελληνισμός δεν δύναται να βοηθή άνευ Ορθοδοξίας», ο Βενιζέλος συνέχισε: «Κατά της αντιλήψεως αυτής διαμαρτύρομαι. Είπον ότι ο Ελληνισμός υπήρξεν αιώνας όλους προ του Χριστιανισμού και προσθέτω ακόμη ότι η λαμπρότερα περίοδος του ελληνικού πολιτισμού είναι ατυχώς η αρχαιότερα. Ο Ελληνισμός, ο καταυγάζων δι' ανεσπέρου φωτός και ημάς τους νάνους απογόνους, δεν είναι ο πρόσφατος, δεν είναι ο Χριστιανικός Ελληνισμός, αλλ' είναι ο Ελληνισμός των εθνικών χρόνων. [...] Λοιπόν, η έννοια του Ελληνισμού δεν δύναται ποτέ να ταυτισθή προς την έννοιαν της Ορθοδοξίας, και θα προσθέσω μάλιστα ότι [] αν γίνη παραδεκτή η θεωρία αυτή («εφ' όσον δεν είναι ορθόδοξος ένας άνθρωπος, δεν είναι δυνατόν να είναι Έλλην»), τότε βεβαίως όσοι ευρίσκονται εις την Ελλάδα, εάν πιστεύουν άλλην θρησκείαν, τότε αυτοί δεν είναι Έλληνες. Δεν δύναμαι λοιπόν να εννοήσω πώς άνδρες κατ' εξοχήν φιλελεύθεροι, είναι δυνατόν να πιστεύουν τας δύο αυτάς εννοίας και να σας λέγουν ότι η έννοια του Ελληνισμού ταυτίζεται προς την έννοιαν της Ορθοδοξίας, ενώ δεν υπάρχουν ίσως δυστυχώς δύο τόσον αντίθετοι προς αλλήλας όσον είναι σήμερον η έννοια του Ελληνισμού προς το επικρατούν μέρος της Ορθοδοξίας. Πώς δύνασθε να παραγνωρίζετε το γεγονός αυτό, και να έρχησθε εδώ, επαναλαμβάνω, ταράττοντες την

Ας σημειωθεί, ότι το πρώτο Σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας του 1899 δεν περιείχε σχετική διάταξη. Στο άρθρο 10 απλώς διαλάμβανε ότι «έκαστος είναι ελεύθερος να πρεσβεύη οιονδήποτε θρήσκευμα προτιμά» και ότι «ο προσηλυτισμός απαγορεύεται» χωρίς η απαγόρευση «αύτη να χρησιμεύση ως πρόφασις όπως περιορίζεται παρανόμως η ελευθερία ατόμων ομολογούντων δημοσία οιονδήποτε θρήσκευμα»⁵⁸¹. Οι προγραμματικές αυτές αρχές της Κρητικής Πολιτείας συνεπίπτανε με τις αναζητήσεις και επιδιώξεις μιας σημαντικής μερίδας της Κρητικής κοινής γνώμης και ιδιαίτερα της ανερχόμενης αστικής τάξης. Ο Βενιζέλος γνώριζε τα βασισμένα στις φιλελεύθερες αρχές ρεύματα των ιδεών της εποχής του στη Δύση⁵⁸². Πίστευε στη στενή σχέση πολιτικής και ηθικής, στην ηθική πρόοδο του ατόμου, στην κατοχύρωση των ατομικών δικαιωμάτων όλων των πολιτών ανεξαρτήτως θρησκευματος και στην ανάγκη για την αποφασιστική ενίσχυση της ρυθμιστικής αποστολής του κράτους σε όλα τα επίπεδα και κυρίως σε εκείνο της εκπαίδευσης, στα πλαίσια πάντα της φιλελεύθερης πρακτικής.

Η βούληση της Κρητικής Πολιτείας για την ενίσχυση της κεντρικής κρατικής εποπτείας της εκπαίδευσης, ως «πολιτειακού» θεσμού και τον περιορισμό των

θρησκευτική συνείδησι των πολλών, να ισχυρίζεσθε ότι η έννοια του Ελληνισμού ταυτίζεται προς την έννοιαν της Ορθοδοξίας; Αλλά πώς, κύριοι πληρεξούσιοι, παραγνωρίζομεν ότι η ανακήρυξις τοιούτων δογμάτων περιορίζει το μέγα όνειρον του Ελληνισμού, πώς δεν αναγνωρίζομεν ότι το εθνικόν μέλλον το συντρίβομεν, καθ' ην στιγμήν ερχόμεθα να ανακηρύξωμεν ότι εις τους κόλπους του Ελληνισμού δεν δύναται να χωρήσουν παρά οι πρεσβεύοντες το Ορθόδοξον Ανατολικόν δόγμα; Ποίος δεν γνωρίζει ότι, αν ταχέως ή βραδέως πρόκειται να πληρωθώσι τα εθνικά μας όνειρα, εις την Ελλάδα του μέλλοντος πρόκειται να περιλαμβάνωνται αλλόθρησκοι και αλλόδοξοι πληθυσμοί; Πώς δεν εννοείτε ότι κεφαλαίωδες συμφέρον του Ελληνισμού είναι να διακηρύξη ότι η έννοια αυτού είναι τόσον ευρεία και τόσον άσχετος προς τα θρησκευτικά δόγματα, ώστε εις την έννοιαν αυτήν δύναται να χωρήσωσι όχι μόνον οι πρεσβεύοντες τα του Χριστού δόγματα, αλλά και οι πρεσβεύοντες τα δόγματα πάσης άλλης γνωστής ή αγνώστου θρησκείας;». Και ένα μήνα αργότερα υπογράμμισε: «Αφ' ετέρου, κύριοι, είμαι βέβαιος ότι η ανάπτυξις του πολιτισμού, η επερχομένη οσημέραι συνείδησις όλων των πολιτισμένων λαών, ότι τα πράγματα του κόσμου αυτού πρέπει να ρυθμίζονται ασχέτως όλως διόλου προς τας πεποιθήσεις τας θρησκευτικάς, τας οποίας έχει έκαστος εκ των πολιτών, και η καθ' ημέραν μείζων σπουδαιότης των κοινωνικών ζητημάτων, η οποία καταλαμβάνει ολόκληρον τον πεπολιτισμένον κόσμον, θα φέρη ταχέως μετά δεκαετηρίδας τινάς, έστω εν ανάγκη και μετά εκατονταετηρίδα, εις το σημείον, ώστε και παρ' ημίν να νοηθή, ότι ο εθνισμός δεν δύναται να συγχισθή παντάπασι προς την θρησκείαν», Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, τεύχος τέταρτον, Εν Χανίοις 1906, Ιστορικό Αρχείο Κρήτης. Τέσσερα αποσπάσματα αυτών των αγορευσεων βρίσκονται και στο Σ. Ι. Στεφάνου, Πολιτικά Υποθήκαι Ελευθερίου Βενιζέλου, τόμ. Α', 1965 (σελ. 177 και 288-289), τόμ. Β' 1969 (σελ. 114 και 282-283), βλπ. και το άρθρο «Ο Βενιζέλος και ο θρησκευτικός φιλελευθερισμός» του Ι. Κονιδάρη στο ΒΗΜΑ, 05/08/2001, σελ.Β44, Κωδικός άρθρου: 13331Β441,ΙD: 237723.

⁵⁸¹ Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, αριθμ. 24/16-4-1899, Σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας, άρθρα 7,8,9 και 10.

⁵⁸² Σύμφωνα με τον ιστορικό Frazee «ένα νέο πνεύμα ήταν διάχυτο, που πρόσβλεπε μάλλον προς τη Δύση, την κοσμική Δύση, παρά στην παλαιά ιδέα της Ορθόδοξης κοινότητας, όπως είχε λειτουργήσει κάτω από τους Οθωμανούς. Ορθοδοξία και Ελληνική Εθνότητα ακόμη ταυτίζονταν, αλλά οι άνεμοι φυσούσαν εναντίον της κυρίαρχης θέσης της Εκκλησίας στη ζωή του ατόμου και του έθνους», Frazee Ch., Ορθόδοξος Εκκλησία και Ελληνική Ανεξαρτησία 1821-1852, εκδ. Δόμος, Αθήνα 1987, σελ. 70.

παρεμβάσεων άλλων φορέων σ' αυτήν επιβεβαιώθηκε και κατά την διάρκεια του 1^{ου} Εκπαιδευτικού Συνεδρίου Κρήτης το οποίο συνήλθε στα Χανιά το 1900. Μεταξύ των θεμάτων με τα οποία ασχολήθηκε το Συνέδριο συγκαταλέγονταν και τα εξής:

A) Ποια μέρη του εν ισχύ εκπαιδευτικού Νόμου edίδαζεν η πείρα ότι χρήζουσι τροποποιήσεως; B) Πως η περί υποχρεωτικής φοιτήσεως διάταξις δύναται να προσαρμοσθή εις τας αγροτικές ανάγκας των κατοίκων και ποίον είδος παιδεύσεως ανωτέρας της εν τοις δημοτικοίς σχολείοις παρεχομένης πρέπει να παρέχη η πολιτεία;

Στο συνέδριο μετείχε από το Νομό Λασιθίου ο Νομαρχιακός Επιθεωρητής Ν. Γραμματικάκης και ο διευθυντής του Προγυμνασίου Νεάπολης Δ. Νικητάκης. Στις εργασίες του Συνεδρίου παρενέβη τότε με επιστολή της η Μητρόπολη Κρήτης «*επιθυμούσα ίνα μη μένη ξένη της μερίμνης περί της διανοητικής μορφώσεως των τέκνων της*»⁵⁸³. Με την επιστολή αυτή επικρινόταν με σφοδρότητα το «*συγκεντρωτικό σύστημα του Διοργανισμού της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως*» θεωρούμενο ότι «*παρουσιάζει τοιαύτην έλλειψιν ώστε να καθιστά δυσχερεστέραν την άμεσον επαγρύπνησιν επί της ενασκήσεως των καθηκόντων των εμπειστευμένων την διαπαιδαγώγησιν των νέων*» και επίσης ότι «*απεργάζεται χαλαρόν των διοικητικών χαλινόν και συντελεί εις την χαλάρωσιν του ήθους των μαθητών και της επιβαλλομένης πειθαρχίας εν τε τοις μαθηταίς και τοις καθηγηταίς*». Και η επιστολή συνέχιζε: «*ιδιαίτατα δε από των ημετέρων χριστεπωνύμων πληρωμάτων γενική εξεφράζετο ευχή ίνα ίδωσι την Εκκλησίαν αμεσωτέραν ασκούσαν επίβλεψιν εις τα της παιδείας. Η ευχή αύτη απέβαινεν ανάγκη εις την Εκκλησίαν ήτις από ημέραν εις ημέραν έβλεπεν εαυτήν απωθουμένην από της συνειδήσεως των χριστιανοπαίδων [...] η εκκλησία εν ημέραις χαλεπαίς επεδείξατο μέριμναν περί της διανοητικής μορφώσεως των παίδων σπαταλήσασα τον εν αυτή πλούτον υπέρ της διανοίας των εαυτής τέκνων ώστε δεν είναι καλόν να θεωρείται σήμερον νεκρός παράγων των γνώσεων των νέων [...]*». Η Ιερά Σύνοδος έθεσε στη συνέχεια το θέμα του εκκλησιασμού των μαθητών του Προγυμνασίου τονίζοντας ότι αυτός έχει περιορισθεί μόνο «*εν τοις εσπερινοίς των μεγάλων εορτών*» και τάχθηκε κατά του «*λαϊκού δημοσίου κηρύγματος εν τοις σχολείοις*».

Εκτός από την παραπάνω επιστολή η Μητρόπολη Κρήτης κατέθεσε, μάλιστα, και νομοσχέδιο μέσα από το οποίο προσπάθησε να ανακτήσει τον ρόλο της στην

⁵⁸³ Κρητική Πολιτεία, *Το εκπαιδευτικόν συνέδριον και αι επετηρίδες των γυμνασίων κατά το σχολικό έτος 1899-1900*, εν Χανίοις εκ του Κυβερνητικού Τυπογραφείου 1901.

οργάνωση και την εποπτεία της εκπαίδευσης. Σύμφωνα με το νομοσχέδιο αυτό, η εκπαίδευση στο νησί θα αποκεντρωνόταν σε νομαρχιακό επίπεδο με την σύσταση πέντε Νομαρχιακών Εποπτικών Συμβουλίων. Το κάθε Συμβούλιο στο οποίο θα συμμετείχε ο γυμνασιάρχης, ο πρόεδρος των πρωτοδικών και ένας εκπρόσωπος «*υφ' ενός των ευυποληπτέρων κτηματιών ή εμπόρων*» θα συνερχόταν υπό την προεδρία του τοπικού αρχιερέα και θα αποφάσιζε αυτόνομα για κάθε νομό και σε ανώτατο επίπεδο για όλα τα θέματα που αφορούσαν την εκπαίδευση του Νομού. Στις συνεδριάσεις του Συμβουλίου ο διορισμένος από το ίδιο Συμβούλιο Επιθεωρητής απλά «*θα παρακάθεται, θα εισηγείται επί ορισμένων θεμάτων και θα εκτελεί χρέη γραμματέως*». Ανάμεσα στις αρμοδιότητες του Εποπτικού αυτού συμβουλίου συγκαταλέγονταν και οι εξής: «*Α) Η εξέλεξις των προσόντων των διδασκαλικών θέσιν εξαιτουμένων, Β) Η υπόδειξις των μέτρων των αναγκαίων εις την προσέλευσιν μαθητών εις τα δημοτικά σχολεία, Γ) Η έγκρισις των μεταβολών εις τον προϋπολογισμόν των αναγκαίων δαπανών προς μεταρρύθμισι των κοινοτικών καταστημάτων εν οίς λειτουργούσι τα δημοτικά σχολεία, Δ) Η μετάθεσις ή η παύσις του επιθεωρητή, Ε) Η επιβολή των πειθαρχικών ποινών εις τους Δημοδιδασκάλους και καθηγητάς*».

Τοποθετούμενος επί του νομοσχεδίου ο Εφέτης Γ. Πλουμίδης τόνισε σε ιδιαίτερα έντονο ύφος ότι «*εν τω παρελθόντι διηυθύνοντο τα της παιδείας υπό των κοινοτήτων και της εκκλησίας, αλλά τότε η πολιτική αρχή ήτο ξένη και ο επιζητούμενος τότε αποκλεισμός αυτής από των πραγμάτων της παιδείας απετέλε επίζηλον προνομίαν. Σήμερον, όμως, τελείως εξέλιπεν ο τοιούτος λόγος [...]*». Παρεμβαίνοντας ο Επιθεωρητής Λασιθίου εξέφρασε την άποψη ότι «*η οργάνωσις της παιδείας εν τη νήσω θα πρέπει να γίνη υπό μιας διευθύνσεως και ουχί ιδρυομένων πέντε υπουργείων ανεξαρτήτων και ανευθύνων*». Υπενθύμισε, επίσης, ότι η «*Ιερά Μητρόπολις κατά το άρθρο 228 του Οργανισμού της Παιδείας ασκεί υπερτέραν επί παντός βαθμού εκπαιδευτηρίων επίβλεψιν ως προς την θρησκευτικήν διδασκαλίαν και την ηθικήν των μαθητών ώστε η εκκλησία να έχη την προσήκουσαν θέσιν εν τη δημοσία εκπαιδεύσει και ούτε αποξενούται του σεβασμού ούτε απωθείται*». «*Φαίνεται*», συνέχισε ο επιθεωρητής Λασιθίου, «*ότι τινές των Θ. Επισκόπων του ημετέρου Νομού δεν είχαν εξ αρχής την εν τω υπομνήματι διατυπωμένην γνώμην. Οι τρεις Επίσκοποι του Νομού μας ουδέποτε μοι εξέφρασαν παράπονα δια τους θεσμούς της Πολιτείας. Ο Άγιος Πέτρος μάλιστα επιποίησεν υποδειγματικήν διδασκαλίαν επί τη τοιαύτη επί των περικοπών του Ιερού*

Ευαγγελίου προς τους μαθητάς πρακτική ερμηνεία παρακαλέσας τους παρόντας δημοδιδασκάλους όπως μιμηθώσιν αυτόν εις τούτο [...]». Την ιδέα «της κατά νομούς αυτοδιοικήσεως των σχολείων δια νομαρχιακών σχολικών συμβουλίων» απέκρουσε και ο εισηγητής πολλών εκπαιδευτικών νομοσχεδίων και πρώην Γενικός Επιθεωρητής Π. Οικονόμου ο οποίος θεωρούσε ότι η οργάνωση και η εποπτεία της εκπαίδευσης έπρεπε να αφεθεί στους ειδικούς τονίζοντας ότι «επί του παρόντος είναι πρόωρος τοιαύτη μεταβολή απομακρυνόμενη πολύ από του κέντρου, εις ο, ως κατέχον επιστημονικώς την ιδέαν της κανονικής λειτουργίας εκάστου σχολείου, πρέπει να παρασχεθή πάσα εξουσία προς σκόπιμον διεύθυνσιν των σχολείων»⁵⁸⁴.

Η απόρριψη, τελικά, του νομοσχεδίου που κατέθεσε η Ιερά Σύνοδος αναφερόταν και στους φόβους της νεοσύστατης Πολιτείας σε ό,τι αφορά μια ενδεχόμενη επέμβαση των Οθωμανών στα εσωτερικά της μέσω του Πατριαρχείου το οποίο ήλεγχε περιφερειακά το εκπαιδευτικό σύστημα και το οποίο τελούσε κάτω από την πίεση της Πύλης. Ταυτόχρονα, οι Μεγάλες Δυτικοευρωπαϊκές Δυνάμεις πίεζαν για τον χωρισμό Εκκλησίας- Πολιτείας θέλοντας να μειώσουν την δυνατότητα παρέμβασης της Ορθόδοξης Ρωσίας στην διαμόρφωση της πολιτικής της Κρητικής Πολιτείας. Ειδικά όμως για το διάταγμα «περί διοικήσεως και επιθεωρήσεως της δημοσίας εκπαιδεύσεως», όπου όλη την εποπτεία και διοίκηση της δημόσιας εκπαίδευσης συγκεντρώσε στα χέρια του ο Σύμβουλος, με αποτέλεσμα η εκπαίδευση, ως βασικός πολιτειακός μηχανισμός, να καθίσταται συγκεντρωτική, γραφειοκρατική, αυστηρά ιεραρχημένη και να λειτουργεί ως σύστημα πολιτικού και ιδεολογικού ελέγχου, θα πρέπει να δεχτούμε τις θέσεις των κυβερνητικών κύκλων αλλά και του ίδιου του Βενιζέλου, που στα 1907, όταν τροποποιήθηκε ο συνταγματικός χάρτης, δικαιολογούσε γιατί στην αρχή με δική του του τότε πρόταση όλη η εξουσία είχε εκχωρηθεί στον αρμοστή, αν και αυτό αντέβαινε στο πνεύμα του πολιτεύματος: το νησί έπρεπε να οδηγηθεί στην ένωση χωρίς ιδιαίτερα κυβερνητικά προβλήματα⁵⁸⁵. Η ενεργός ανάμειξη του κεντρικού κράτους στον χώρο της εκπαίδευσης απέβλεπε επιπλέον στο να επιταχυνθεί η αστική ανάπτυξη και να συμψηφιστούν τα πλεονεκτήματα της πρωιμότερης εκκίνησης άλλων κρατών. Το κίνητρο της παρέμβασης αυτής θα πρέπει επομένως να αναζητηθεί τόσο σε εσωτερικούς ταξικούς-κοινωνικούς ανταγωνισμούς

⁵⁸⁴ *Διοργάνωσις της εκπαιδεύσεως εν Κρήτη* υπό Π.Π. Οικονόμου, εν Αθήναις 1903, σελ. 8.

⁵⁸⁵ Χουρδάκης Α., ό.π., σελ. 175.

όσο και σε συμφέροντα εθνικής δύναμης και ανταγωνισμού με άλλα κράτη⁵⁸⁶. Η πολιτική εξουσία σ' αυτήν την περίπτωση αυτονομήθηκε σε μεγαλύτερο βάθος παό την κοινωνία, η οποία αποδείχτηκε σκληρή και αντιδραστική. Η συμπεριφορά αυτή της Κρητικής Πολιτείας εμφορούταν και από ειδικά κοινωνικά συμφέροντα καθώς εξυπηρετούνταν μια νέα κοινωνική ομάδα, η γραφειοκρατία. Η δικαιολογητική βάση για την «παραγωγική» δραστηριότητα της τελευταίας απέρρε από την εκπροσώπηση των γενικών συμφερόντων της κοινωνίας που είχαν εναποτεθεί στο κράτος. Έτσι, το νομοσχέδιο της Μητρόπολης Κρήτης απορρίφθηκε και ο συγκεντρωτικός χαρακτήρας οργάνωσης και εποπτείας της εκπαίδευσης έφτασε τότε σε τέτοιο βαθμό που ακόμη και κυβερνητικά στελέχη δεν έκρυβαν την δυσφορία τους: «*εάν επισκοπήσωμεν τας εργασίας μας*», έλεγε στα 1901 ο Κ. Φούμης, «*θα παρατηρήσωμεν ότι αντί αποκεντρώσεως συγκέντρωσιν εις πάσας τας υπηρεσίας εκάμαμεν [...] συγκεντρώσαμεν δια του νομοσχεδίου περί παιδείας άπασαν την υπηρεσίαν της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως εις τον Σύμβουλον Εκπαιδεύσεως [...]*»⁵⁸⁷.

Την εποπτεία και διοίκηση της δημόσιας εκπαίδευσης σύμφωνα με το υπ' αριθμ. 42 Νομοθετικό Διάταγμα «*Περί Διοικήσεως και Επιθεωρήσεως της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως*»⁵⁸⁸ που ακολούθησε ιεραρχικά ασκούσαν:

A) Ο «*επί της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως και των Θρησκευμάτων Σύμβουλος*»⁵⁸⁹.

B) Το «*υπό των Επιθεωρητών Εποπτικών Συμβούλιον*»⁵⁹⁰.

⁵⁸⁶ Για τις ειδικές μορφές της κρατικής δραστηριότητας στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη με σκοπό το ξεπέραςμα της καθυστέρησης βλ. A. Gerschenkron, *Economic Backwardness in historical Perspective*, Πανεπιστήμιο Χάρβαντ, 1976, σελ. 5.

⁵⁸⁷ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, τεύχος Δ'. Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής (περίοδος Α', Συνεδριάσεις Ν'), 14 Ιουλίου 1901, σελ. 1118.

⁵⁸⁸ Βλ. υπ' αριθμ. 42 Νομοθετικό Διάταγμα, *Επίσημος Εφημερίς Κρητ. Πολ.*, Α', αριθμ. 58, 10/7/1899.

⁵⁸⁹ Ο «*επί της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως και των Θρησκευμάτων Σύμβουλος*» ασκούσε την «*ανωτάτην εποπτείαν και διοίκησην της δημοσίας Εκπαιδεύσεως, προτείνει την δ' Ηγεμονικών Διαταγμάτων ίδρυσιν παντός βαθμού εκπαιδευτηρίων ανά πάσαν την Νήσον, προτείνει εις τον Ηγεμόνα τους διορισμούς των Επιθεωρητών, των Διευθυντών, καθηγητών και των διδασκάλων, διορίζει κατά τους νόμους τους επιστάτας και υπηρέτας των σχολείων, επιβάλλει τοις παρεκτρεπομένοις υπαλλήλοις της εκπαιδεύσεως τας υπό του Νόμου οριζόμενας ποινάς, μεριμνά δια των επιθεωρητών περί της ανεγέρσεως διδακτηρίων κατά τας απαιτήσεις της παιδαγωγικής και της υγιεινής, συντάσσει και μόνος και μετά του εποπτικού συμβουλίου τα αναγκαία εκπαιδευτικά Νομοσχέδια και Κανονιστικά Διατάγματα*».

⁵⁹⁰ Το συμβούλιο αυτό το αποτελούσαν οι Νομαρχικοί Επιθεωρητές. Έργο του ήταν να «*συντάσσει τα προγράμματα και να ορίζει τα διδακτικά βιβλία των δημοτικών σχολείων, να αποφασίζει περί των πρακτικών ασκήσεων των εν ενεργεία διδασκάλων, ορίζον τον τόπον, τον χρόνον, και τον τρόπον καθ' ον αύται πρέπει να γίνονται λαμβάνον υπ' όψιν τα πρακτικά των διδασκαλικών συνεδρίων και τας ενιαισίους των Νομαρχιακών Επιθεωρητών εκθέσεις να συντάσσει τα αναγκαία Εκπαιδευτικά νομοσχέδια ή Κανονιστικά Διατάγματα, αλλά κατά την περίστασιν ταύτην προεδρεύει μεν ο Σύμβουλος της Εκπαιδεύσεως, παρακάθητε δ' ως μέλος ο Γενικός Επιθεωρητής*».

Γ) Ο Γενικός Επιθεωρητής⁵⁹¹.

Δ) Οι «τέσσαρες Νομαρχιακοί Επιθεωρηταί Λασηθίου, Ηρακλείου, Ρεθύμνης και Χανίων». Ο Νομαρχιακός Επιθεωρητής είχε «την άμεσον εποπτείαν πάντων των δημοτικών σχολείων και των γραμματοδιδασκαλείων αρρένων και θηλέων των κατά την περιφέρειαν του Νομού εις ον ανήκει»⁵⁹². Οι επιθεωρητές «αυτοπροσώπως επισκεπτόμενοι τα σχολεία των πόλεων και των επαρχιών ελέγχωσι μεν την γιγνομένην εργασίαν χειραγωγώσι δε τους απειροτέρους των διδασκάλων εις πληρεστέραν και μεθοδικωτέραν εκτέλεσιν του έργου αυτών δι' υποδειγματικών διδασκαλιών ή δια πρακτικών ασκήσεων».

Σύμφωνα με το άρθρο 3, «Νομαρχιακοί Επιθεωρηταί δύνανται να διορισθώσι μόνο οι έχοντες διδακτορικόν δίπλωμα της Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου τινός και γνωσμένην παιδαγωγικήν μόρφωσιν». Με το αριθμ 87 διάταγμα που δημοσιεύτηκε στο

⁵⁹¹ Ο Γενικός Επιθεωρητής «εποπτεύει τα Γυμνάσια, τα διδασκαλεία και τα Ιεροδιδασκαλεία, δις τουλάχιστον του έτους επισκεπτόμενος αυτά και εξετάζων αν κατά τας εγγραφάς, εξετάσεις, προγράμματα, διδακτικά βιβλία κλ.π. τηρούνται αι διατάξεις του Νόμου. Εποπτεύει επίσης τας εργασίας των Νομαρχιακών Επιθεωρητών και επισκέπτεται άπαξ τουλάχιστον του έτους τα γραφεία αυτών προεδρεύει των κατά Νομούς διδασκαλικών συνεδρίων, αν παρίσται εν αυτοίς εντολή του Συμβουλίου της Εκπαιδεύσεως. Ακούει τα παράπονα των Νομαρχιακών Επιθεωρητών και δέχεται καταγγελίας κατά διδασκάλων, τηρεί μητρώα των διαφόρων σχολείων, των διδακτικών οργάνων, των Επιθεωρητών, των Διευθυντών των σχολείων, των καθηγητών και διδασκάλων, των φοιτώντων μαθητών. Επί τη βάσει εκθέσεως και γνωμών των Νομαρχιακών Επιθεωρητών εισηγείται τω Συμβούλω την έκδοσιν εγκυκλίων προς τους διδασκάλους. Μετά τον έλεγchon υποβάλλει υπό την έγκρισιν του επί της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Συμβουλίου τα προγράμματα τα συντασσόμενα υπό των Διευθυντών των εκπαιδευτηρίων της μέσης εκπαιδεύσεως. Προεδρεύει του Εποπτικού Συμβουλίου». Ο Γενικός Επιθεωρητής, σύμφωνα με το άρθρο 5 «είνε διδάκτωρ της Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου τινός και έχη ευδόκιμον υπηρεσίαν ως καθηγητής Γυμνασίου τουλάχιστον δύο έτη».

⁵⁹² Την εποπτείαν αυτή ο Νομαρχιακός Επιθεωρητής τήν εξασκούσε «επισκεπτόμενος δις τουλάχιστον του έτους τα εις την δικαιοδοσίαν αυτού υπαγόμενα σχολεία, αναγγέλων εκάστοτε τω επί της εκπαιδεύσεως Συμβούλω την ημέραν της απομακρύνσεως εκ της έδρας του, υποβάλλει τω επί της εκπαιδεύσεως Συμβούλω μετά πάσαν επιθεώρησιν έκθεσιν περί της καταστάσεως και των αναγκών των υπ' αυτού επιθεωρηθέντων σχολείων, ελέγχει τα μαθητολόγια τους ελέγχους, τα βιβλία της διδαχθείσης ύλης και τα άλλα της σχολικής υπηρεσίας βιβλία. Εξετάζει αν έχωσιν εγγραφή και αν φοιτώσι τακτικώς πάντες οι υπόχρεοι προς τούτο παίδες. Εξακριβοί την επιμέλειαν και την διαγωγήν των διδασκάλων, την μέθοδον της διδασκαλίας αυτών, την εν τω σχολείω επικρατούσαν πειθαρχίαν τάξιν και καθαριότητα, χειραγωγεί τους απειροτέρους των διδασκάλων εις το έργον αυτών και εν ανάγκη διδάσκει εν τοις σχολείοις υποδειγματικώς, υποδεικνύει την ανάγκην συστάσεως παραλλήλων τμημάτων εν ταις αυταίς τάξεσι του αυτού σχολείου, της ιδρύσεως νέων σχολείων και της προσθήκης διδασκάλων. Εγκρίνει τροποποιήσεις του γενικού προγράμματος ή μεταβολάς του ωρισμένου δια τας εξετάσεις και διακοπάς χρόνου. Εγκρίνει την αποβολήν μαθητών παρέχει τοις διδασκάλοις άδειαν απουσίας μέχρι 5 το πολύ ημερών. Καταγγέλει πάραντα τους αυτοβούλως εγκαταλείποντας την θέσιν των, κατά περιστάσεις υπό του Νόμου οριζομένης ή επιβάλλει αυτός τοις διδασκάλοις πειθαρχικάς ποινάς ή προτείνει τω επί της εκπαιδεύσεως συμβούλω την επιβολήν ποινών ανωτέρων, τηρεί μητρώα των υπό την δικαιοδοσίαν του σχολείων, των διδακτηρίων, των διδακτικών οργάνων, του προσωπικού των σχολείων και των εις έκαστον φοιτώντων μαθητών συγκαλεί άπαξ του έτους συνέδριον των διδασκάλων του Νομού. Υποβάλλει τω Εποπτικώ Συμβούλω κατά την λήξιν εκάστου σχολικού έτους έκθεσιν περί της καταστάσεως των εν τω νομώ του σχολείων, καταρτίζει κατάλογον των υποψηφίων διδασκάλων».

59/14-7-1899 φύλλο της «Επισήμου Εφημερίδος της Κρητικής Πολιτείας» διορίστηκε ο Νικόλαος Γραμματικάκης ως πρώτος Νομαρχιακός Επιθεωρητής Λασηθίου με έδρα τη Νεάπολη⁵⁹³.

⁵⁹³ Μια εικόνα για την σοβαρή συστηματική παρεμβατικότητα των Νομαρχιακών Επιθεωρητών στο εκπαιδευτικό σύστημα μας δίνουν οι παρακάτω κινήσεις στις οποίες προχώρησε ο Νομαρχιακός Επιθεωρητής Λασηθίου μόλις ανέλαβε τα καθήκοντά του ενεργώντας μέσα στα πλαίσια της ιεραρχίας και των κεντρικών πολιτικών επιλογών: Ο Ν. Γραμματικάκης μόλις εγκαταστάθηκε στην έδρα της διοικήσεως ζήτησε από τα σχολεία να συντάξουν και να του αποστείλουν έκθεση αναφορικά με την κατάσταση των διδακτηρίων και τον εξοπλισμό τους. Μερικές από αυτές τις εκθέσεις των σχολείων του Μεραμβέλλου παραθέτουμε παρακάτω:

Έκθεσις

Εμμαν. Παπαδάκη

Πρεσβυτέρου-Γραμματοδιδασκάλου της Σχολής Λακωνίων

Συμμορφούμενος προς την υπό ημερομηνία 27 Οκτωβρίου 1899 διαταγήν δηλώ υμίν ότι εν τη Δημοτική Σχολή Λακωνίων ης προϊστάμαι υπάρχουσι μόνον τρία θρανία άτινα εινε σχεδόν άχρηστα και μία τράπεζα [...].

Δημοτικόν Σχολείον Λούμα

Αξιότιμε Κύριε επιθεωρητά

... το Δημοτικόν Σχολείον Λούμα στερείται πάντων των επίπλων ως και των διδακτικών οργάνων, άτινα απαιτούνται δια τα καλώς κατηρτισμένα Δημοτικά Σχολεία... έκαστον παράθυρον έχει ύψος μεν ενός μέτρου, πλάτος δε 80% του μέτρου, αλλά είνε απροφύλακτον εκ της έξωθεν επιδράσεως του αέρος και του ψύχους...το πάτωμα αυτού έχει ήδη φθαρή καθ'ολοκληρίαν και η στέγη είνε σαθρά και ατέχνως κατασκευασμένη.

Εν Λούμα τη 15^η Φεβρουαρίου 1899

Ευπειθέστατος

Ο Διευθυντής

Εν Νοφαλιά τη 16η Νοεμβρίου 1899

...Η ιδιωτική οικία ήτις χρησιμεύει ως διδακτήριον διαστάσεων πέντε ήμισι μέτρων μήκος και τεσσάρων πλάτος, παρεχωρήθη δε δωρεάν τοις κατοίκοις υπό του εκ Βρυσών ιδιοκτήτου αυτής Ευστ. Κουλούκη. Η κατάσταση δε του οικήματος τούτου θα ήτο καλή αν έλλειπεν η εν τω μέσω αυτού κειμένη καμάρα, είνε όμως στερεόν και περιποιημένον αναλόγως του τόπου.

Επιδή δε, ως είνε γνωστόν υμίν, το σχολείον τούτο είνε αρτισύστατον, στερείται πάντων των επίπλων σκευών και διδακτικών οργάνων.

Ευπειθέστατος

Ο διδάσκαλος

Κωνστ. Ζωγράφου

Κρητική Πολιτεία

Παρθεναγωγείον Βραχασίου

Κύριε σύμβουλε

Ευσεβάστως αναφέρω Υμίν ... ότι εν τω οικήματι, το οποίον χρησιμεύει ως Παρθεναγωγείον Βραχασίου δεν εύρον ουδέν έπιπλον.

Το διδακτήριον είνε ιδιωτικόν κτήμα το οποίον η Κοινότης Βραχασίου έχει ενοικιασμένον αλλά είνε ενταλώς ακατάλληλον διότι είνε μικρό...

Ευπειθεστάτη

Η παρθεναγωγός Βραχασίου

Αικατερίνη Μανουσάκη

Κρητική Πολιτεία

Γραμματοδιδασκαλείο Κρούστα

Κύριε

Ευσεβώς αναφέρω υμιν ...ό,τι το οίκημα το οποίον χρησιμεύει ως διδακτήριον εν Κρούστα είναι ευκατάστατον, είναι δε κτήμα της Κοινότητος, έχει 4 παράθυρα και χώρον 9 μέτρα το μήκος και 5 το πλάτος. Ως επίπλα δε έχει 4 θρανία και εν τραπέζιον άπαντα διεφθαρμένα ενί λόγο έχει ανάγκη επισκευών.

Εν Κρούστα τη 26^η Νοεμβρίου 1899

Ευπειθέστατος

Ο διδάσκαλος

Κωνσταντίνος Ρουκουνάκης

Δημοτικόν Σχολείον Βρουχά

Κύριε Επιθεωρητά

...ευσεβώς γνωρίζω Υμίν ότι το δημοτικόν σχολείον Βρουχά άρτι ιδρυθέν στερείται πάντων των επίπλων, σκευών και διδακτικών οργάνων. Ως διδακτήριον χρησιμεύει προσωρινώς οικία τις της κοινότητος του χωρίου Βρουχά μήκους μεν 10 μέτρων πλάτους 5 και ύψους 3, ανευ σανιδώματος και έχουσα δυο μικρά παράθυρα εκ της μεσημβρινής πλευράς αυτής.

Εν Βρουχά τη 15η Νοεμβρίου 1899

Ευπειθέστατος

Ο διδάσκαλος

Νικόλαος Ραφόπουλος

Εν Λατσίδα τη 15 Νοεμβρίου 1899

Κύριε Σύμβουλε

...γνωρίζω υμίν ότι, το ως διδακτήριον χρησιμεύον οίκημα της Δημοτικής Σχολής εν τω χωρίω Λατσίδα είνε μήκους 12 σχεδόν γαλλικών μέτρων και πλάτους 3,20 τοιούτων. Το έδαφος είναι σανιδωμένον και η στέγη εσκεπασμένη δια κεραμίδων...τα παράθυρα στερούνται επι του παρόντος υαλοπινάκων. Καίτοι δε τα παράθυρα είναι σχετικώς μικρά, εν τούτοις επειδή ο ήλιος εισέρχεται καθ'όλην σχεδόν την ημέραν εις το οίκημα έχομεν οπωσοούν αρκετόν φωτισμόν. Επίπλα δε, διδακτικά όργανα και σκεύη δεν εύρον παντάπασιν εις το σχολείον ει μη μίαν τράπεζαν...

ευπειθέστατος

ο διδάσκαλος του Δημοτικού Σχολείου Λατσίδας Μεραμβέλλου

Δημοτικόν Σχολείον Βουλισμένης

..ευσεβώς αναφέρω υμίν ότι εν τω Σχολείω ου την διεύθυνσιν ανέλαβον τίποτε άλλο δεν εύρον, ει μη μίαν τράπεζαν προορισμένην ως έδραν του σχολείου. Το δε οίκημα όπερ χρησιμεύει ως διδακτήριον και το οποίον είναι κτήμα της κοινότητος, ευρίσκεται εν καλή καταστάσει εκτός τινών επιδιορθώσεων ων έχει ανάγκην. Είναι δε αύται: ασπρισις, 2 τζάμια και 2 τζαμιλίκια. Ταύτα δε υπόσχονται οι ενοριακοί επίτροποι του χωρίου ότι θα επιδιορθώσωσιν [...]

εν Βουλισμένη τη 12η Νοεμβρίου 1899

ο διδάσκαλος της εν Βουλισμένη Δημοτικής Σχολής

Ν. Μουρέλος

Παρθεναγωγείον Χουμεριάκου

Κύριε επιθεωρητά ... λαμβάνωτην τιμήν όπως γνωρίσω υμίν ότι εν τω Παρθεναγωγείω Χουμεριάκου υπάρχουν τρία μόνον παλαιά θρανία κατεστραμμένα, ουδέν δ'άλλο εκ των επίπλων και σκευών των απολύτως αναγκαίων δι' αυτό υπάρχει. Όσον δ' αφορά την έκτασιν του οικήματος είνε μήκους 6 ½ και πλάτους 3 ½ μέτρων. Είνε δε τούτο ιδιωτική οικία και εκμισθούται αντί γρσ. 22 ½ καθ' έκαστον μήνα

Εν Χουμεριάκο τη 11 Νοεμβρίου 1899

Ευπειθεστάτη

Η γραμματοδιδάσκαλος

Μαρία Μουρελάκη

Κρητική πολιτεία

Δημοτική Σχολή Σχοινιά

Κύριε επιθεωρητά

Ευσεβώς υποβάλλω υμίν ότι η Δημοτική Σχολή εν η διορίσθην διδάσκαλος είναι οικία της κοινότητος του χωρίου Σχοινιά έχουσα εσωτερικόν μήκος 10 ½ μέτρα, πλάτος 4 ½ και ύψος 3 7/10 με πάτωμα

καινουργιές,παράθυρα 4 με υάλους καλά διορθωμένα.όσα δε άλλα σκεύη χρειάζονται δεν υπάρχουν ήτοι μελανοπίνακες θρανία και λοιπά. Διδακτικά δε όργανα υπάρχουν μόνον τα κινητά γράμματα του αλφαβήτου...

Ευπειθέστατος
Ο διδάσκαλος Σχοινιά
Μιχ.Θεοδοσάκης

Παρθεναγωγείο Φουρνής
Κύριε Σύμβουλε

.. υποβάλλω υμίν τάδε, ότι το διδακτήριον του μονοταξίου παρθεναγωγείου Φουρνής ου την διεύθυνσιν ανέλαβον στερείται πάντων των επίπλων, σκευών και διδακτικών οργάνων. Είνε κτήμα της κοινότητος των τριών χωρίων Φουρνής, έχει σχήμα ορθογωνίου παραλληλογράμμου,ούτινος το μεν πλάτος είνε 4, 80 το δε μήκος 8,10 και το ύψος 3,45 ευρίσκεται δε εν καλή καταστάσει.

Εν Επάνω Χωρίω Φουρνής τη16 Νοεμβρίου 1899

Η γραμματοδιδασκάλισσα

Ειρήνη Κλωντζάκη

Με βάση τις παραπάνω εκθέσεις αλλά και από την εμπειρία του από τις επιθεωρήσεις των σχολείων ο Επιθεωρητής Λασιθίου συνέταξε την πρώτη του έκθεση προς την «Ανωτέρα Διεύθυνση Εκπαιδεύσεως» στην οποία ανέφερε «περί της καταστάσεως των σχολείων» τα εξής

« ολίγας εκ των κοινοτήτων του ημετέρου Νομού εξετέλεσαν προθύμως,όσας επισκευάς υπεδείξαμεν αυταίς κατά τον παρελθόντα Αύγουστον. Εν ταις πλείσταις δ'όμως τα υπάρχοντα διδακτήρια είναι ανεπαρκή μετά το υποχρεωτικόν της φοιτήσεως και προσέτι ωκοδομημένα παρά τους κανόνας της υγιεινής. Εις πολλάς δε χρησιμεύουσιν ως διδακτήρια ιδιωτικά οικήματα κακώς φωτιζόμενα και κακώς αεριζόμενα, ανήλια και υγρά. Εάν δε τις παραβάλη τον αριθμόν των φοιτώντων εις έκαστον σχολείον μαθητών προς τα διαστάσεις του διδακτηρίου,θα είδη ότι ελάχιστα είναι τα διδακτήρια τα επαρκούντα εις τον αριθμόν τούτων. Θα ήτο λοιπόν ευχής έργον αν η Σ. Διεύθυνσις εξεύρισκε τρόπον ώστε να εξαναγκάση τας κοινότητες ίνα ως τάχιστα κτίσωσι διδακτήρια κατάλληλα, αποστείλη δε και επίτηδες μηχανικόν όστις εκ συνενοήσεως μετά του επιθεωρητού να μεταβαίνει ευθύς όταν απαιτηθή και δίδη τας απαιτούμενα οδηγίας..

Το ζήτημα των προσωρινώς ιδρυμένων σχολείων κατά το άρθρον 237 του οργανισμού μελετήσας κατά την περιοδείαν μου υπέβαλον τη Σ. Διευθύνσει έγγραφον υπό ημερομηνίαν 17 Ιουνίου δι ου προτέπεινα ίνα ο αριθμός των σχολείων του Νομού ελατωθή κατά 13. Ίσως δε να είναι δυνατόν να γίνωσιν ακόμη δύο ή τρεις συμπύξεις,αλλ' ίνα γίνη η ελάττωσις αύτη,πρέπει να εξαναγκασθώσιν αι ενδιαφερόμεναι κοινότητες ν ακτίσωσιν εγκαίρως διδακτήρια εις μέρει κεντρικά ή να συνεργασθώσι πάσαι εις εύρεσιν υπάρχοντος διδακτηρίου. Άλλως θα ευρεθώμεν και πάλιν προ της ανάγκης , ήτις υπαγόρευσε την διάταξιν του άρθρου εκείνου.

Έπιπλα και διδακτικά όργανα ή ουδόλως υπάρχουν ή τα υπάρχοντα είναι άχρηστα και ουδενός λόγου άξια.εις τα πλείστα των σχολείων οι μαθηταί εκάθηγτο ή επί του εδάφους ή ηναγκάζοντο να ίστανται όρθιοι. Τα παρεδοθέντα μοι δε ζυλουργικά είδει κατά τα τέλη του έτους, ίνα διανείμω αυτά εις τα σχολεία του Νομού δεν ήρκεσαν εις τας ανάγκας αυτών, εξαιρουμένων των καθισμάτων. Αλλά είναι ανάγκη να κατασκευασθώσιν ακόμη 70 περίπου τράπεζαι και άλλοι τόσοι μελανοπίνακες. Επιδή δε μοι παρεδόθησαν εν Νεαπόλει, πολλάί των μεμακρυσμένων κοινοτήτων της Σητείας μάλιστα δεν ηθέλησαν να παραλάβωσι τα αναλογούντα αυταίς είδη δια το πολυδάπανον και ταις άλλαις δυσκολίαις της μεταφοράς. Δια τούτο θα ήτο καλόν οι εργολάβοι, οι αναλαβόντες την κατασκευήν των θρανίων εν Νεαπόλη, να διαταχθώσιν υπό της Σ.Διευθύνσεως να κατασκευάσωσι μέρος αυτών και εις άλλα κέντρα πλην της Νεαπόλεως.

Πάσαι σχεδόν αι κοινότητες επιλοτιμήθησαν να παραχωρήσωσιν αγροκήπια εις τα σχολεία αυτών. Διδάσκαλοι δε και μαθηταί ήρχισαν να ασχολώνται εις γεωργικάς εργασίας μετά πολλού ζήλου. Αν δε το γεωργικό τμημα εξέδιδε δια το επιόν έτος οδηγίας λεπτομερείς περί του τρόπου των εργασιών και έπεμπε νέα είδη προς καλλιέργειαν αι εργασίαι αύται θα εγίνοντο πολύ σκοπιμώτερον.

Οι υπό των δημάρχων του νομού καταρτισθέντες κατάλογοι των υποχρέων εις φοίτησιν εις ολίγας σχολικάς περιφερείας συνετάχθησαν μετ' ακριβείας. Ιδίως ως προς τα θήλεα παρατηρεί τις μεγάλην δυσαναλογίαν εν συγκρίσει προς τον αριθμόν των αρρένων,διότι δεν κατενοήθη δυστυχώς πανταχού η σημασία της εκπαιδύσεως του γυναικειού φύλου. Η δια προστίμων εξανάγκασις των μη βουλευόμενων να φοιτήσωσι δεν εξετελέσθη μετά της αναγκαίας αυστηρότητος, το μεν διότι ημείς ήμεθα απόντες εις τας επαρχίας κατά τον πρώτον μήνα μετά την έναρξιν των μαθημάτων,το δε διότι οι υπό των διδασκάλων καταρτισθέντες πίνακες των απουσιών ήσαν πολλάκις κακώς συντεταγμένοι, το δε και δια την βραδύτητα περί την είσπραξιν των επιβληθέντων προστίμων εκ μέρους των αρμοδίων αρχών. Εν τούτοις οφείλει τις να ομολογήση ότι

πανταχοῦσχεδόν αι κοινότητες ἐστρεψαν μετά προθυμίας τα τέκνα αυτών εις τα ιδρυθέντα υπό της Σ.Κυβερνήσεως σχολεία, ὅπερ αποδεικνύει την προς την πρόοδον και τον πολιτισμόν ροπὴν των Κρητῶν. Εἰς τα σχολεία του ημετέρου νομοῦ εφοίτων κατά το παρελθόν ἔτος 6402 μαθηταί . Εκ τούτων 1701 εν Σητεία, 630 εν Λασηθίῳ, 920 εν Βιάνω, 1035 εν Ιεραπέτρω και 2117 εν Μεραμβέλλω.

Εἰς την Σ.Διεύθυνσιν θα υποβάλω πίνακα δηλοῦντα πόσα εκπαιδευτικά τέλη της β' εξαμηνίας καθυστεροῦσι μη καταβληθέντα εις τους διδασκάλους. Αἰτία της καθυστερήσεως ταυτης εἶναι μεν η πενία η μαστίζουσα εφέτως τον γεωργικόν πληθυσμόν, συνετέλεσαν δ' ὅμως εις αὐτήν και η βραδύτης της εισπράξεως των προστίμων περί ης ἤπον προηγουμένων και η αναστολή η χορηγηθεῖσα υπό της Σ.Διευθύνσεως ην πολλοί ἐξήγησαν ως εντελή κατάργησιν. Συντέλεσε δε προσέτι και το γεγονός ὅτι διαρκούντος του σχολικῆς ἔτους οὔτε ἐπιπλα, οὔτε διδακτικά ὄργανα ἐστάλησαν εις τα σχολεία. Αν ἐστέλλοντο τοιαῦτα, δεν θα εἴχομεν βεβαίως τόσα καθυστερούμενα.

Περί της μεθοδικῆς ικανότητος της εις τὸ ἔργον ἀφοσιώσεως και του ηθικῆς ἐκάστου των διδασκάλων θα ἀναφέρω εν ἰδιαιτέρα ἐκθέσει. Ενταῦθα κρίνω καλόν να σημειώσω ὅτι εἰάν η επιθεώρηση των σχολείων ἐγένετο ευθύς μετά την ἐναρξίν των μαθημάτων τρέχοντος ἔτους κατά τον Δεκέμβριον και Ιανουάριον πολύ μείζονα ωφέλιαν θα παρείχεν εις την υπηρεσίαν διότι θα ἐδίδοτο εις ημάς χρόνος ἐπαρκῆς ὥστε να ἐνδιατρίβωμεν τελείονα χρόνον εν ἐκάστῳ σχολείῳ και να χειραγωγῆσωμεν τους διδασκάλους εις ἀκριβή και νοήμονα ἐκτέλεσιν των καθηκόντων αυτών.

Εκ των 132 διδασκάλων και διδασκαλισσῶν του Νομοῦ 4 εἶναι πτυχιούχοι των Διδασκαλείων, 30 τελειόφοιτοι των Γυμνασίων, 6 ἔχουσιν ἀκοῦση μαθήματα της Δ' τάξεως του Γυμνασίου, 35 ἔχουσιν ἀκοῦση μαθήματα τάξεων Γυμνασιακῶν και 57 εἶναι γραμματοδιδάσκαλοι. Πλην των πτυχιούχων λοιπόν πάντες οι ἄλλοι οὐδεμίαν εἶχον θεωρητικὴν μάθησιν της παιδαγωγικῆς και διδακτικῆς, ἐπέδειξαν ὅμως καθόλου μικρόν ζήλον εις τὸ ἔργον αυτών. Καθ' ὅλον εἰπεῖν αι περισσότεραι ἐλλείψεις παρετηρήθησαν εις τας δύο κατωτέρας τάξεις του σχολείου, διότι οι ημέτεροι διδάσκαλοι σχεδόν πάντες ἀγνοῦντες την ἀξίαν και του σκοποῦ της πραγματογνωσίας και την μέθοδον της διδασκαλίας αὐτῆς ἐλάχιστα ησχολήθησαν περί το μάθημα τούτο. Την πρώτην δ' ἀνάγνωσιν και την πατριδογραφίαν και τάλλα μαθήματα της Α' και Β' τάξεως δεν ηδυνήθησαν πάντες να διδάξωσι συμφώνως προς τους κανόνες της μεθοδικῆς. Ἐδυσχέρανε δ' ἐτι μάλλον την ἐργασίαν αυτών και τὸ γεγονός ὅτι εφέτος αι τάξεις αὐται ἦσαν μάλιστα πολυπληθεῖς και ἀπαρτίζοντο εκ μαθητῶν διαφόρου ἡλικίας και ἀναπτύξεως.

Οι ημέτεροι διδάσκαλοι προέκοψαν πολύ εις την διεύθυνσιν μονοταξίων σχολείων ἐχόντων πλήονα των 50 μαθητῶν. Διότι δεν ἔχουσι την ικανότητα ἐκεῖνην ἣτις ἀπαιτεῖται εις την διεύθυνσιν τοιούτων σχολείων. Δεν δύνανται ἰδίως να κάμωσι σκόπιμον χρῆσιν των σιωπηλῶν λεγόμενων ἐργασιῶν, ὥστε και η τάξις να τηρεῖται εν τῇ σχολῇ και πρόοδος να γίνετα δια της ἐφαρμογῆς των διδαχθέντων και της μελέτης των διδαχθησομένων. Συμειωτέον δ' ὅμως ὅτι συνετέλεσε εις τας ἐλλείψεις των ημετέρων σχολείων και τὸ ἀνεπαρκέστατο των διδακτηρίων και η παντελής ἐλλείψις θρανίων και ἄλλων ὀργάνων. Ταῦτα εἶναι προσκόμματα α ἀδυνατὴ να υπερπιδῆση και ο ἰκανότατος και προθυμότατος των διδασκάλων.

Εν τῷ ημετέρῳ Νομῷ ἐλειτούργησαν και 17 παρθεναγωγεία διευθυνόμενα υπό διδασκαλισσῶν ὧν τινές μεν ἔχουσιν ἀπολυτήριον ἐλληνικῆς σχολείου, πολλαὶ δε οὐδὲ ταῦτα τα προσόντα κέκτηνται. Και εἶναι μεν ἀληθές ὅτι ἀπασαι σχεδόν ἐπέδειξαν τὸν ζήλον και ἀφοσίωσιν εις τὸ ἔργον αυτών, ἀλλ' ἡ ἐλλείψις γνώσεως δεν ἀντικαθίσταται βεβαίως υπό μόνον του ζήλου . Ἴνα δοθῇ λοιπόν ὠθησι εις την γυναικείαν ἐκπαίδευσιν θα ἦτο καλόν να διορίσῃ η Σ. Διεύθυνσις πτυχιούχας διδασκαλίσσας εις τα μεγάλα κέντρα του νομοῦ, ἰδρῶσι δε και Ἀνώτερον Παρθεναγωγεῖον, οὔτινος αι ἀπόφοιτοι να χρησιμοποιοῦνται ὡς διδασάλισσαι εις τας κοινότητας.

Τα ὑπάρχοντα εν τῷ Νομῷ τρία Ἀνώτερα Δημοτικά δεν ἐπέδειξαν ἐφέτος μεγάλας προόδους. Ἴνα τα σχολεία ταῦτα ἀνταποκριθῶσιν εις τον προορισμόν αυτών εἶναι ἀνάγκη να εἰσαχθῇ εις αὐτὰ η διδασκαλία και της ἀρχαίας ἐλληνικῆς».

Για την ἀντιμετώπισιν του προβλήματος που ἔθετε η ἐλλειπὴ ἀρχικὴ μὀρφωσι των εκπαιδευτικῶν ο ἐπιθεωρητῆς Λασηθίου ἔλαβε ἀμέσως ἀπὸ το 1899 ἄμεσα μέτρα. Ἐτσι παρείγγειλε « εις τους διευθύνοντας τα Ἀνώτερα Δημοτικά των κομοπόλεων Ιεραπέτρας, Βιάνου, Λιμένος Σητείας και Νεαπόλεως, οἵτινες τυγχάνουσιν ὄντας διδασκάλους του Διδασκαλείου, ἵνα καλέσωσιν κατά τας εορτὰς των Χριστουγέννων πάντα τους διδασκάλους της ἐπαρχίας αὐτοῦ ἕκαστος και ἀσκώσωσιν αὐτοὺς ἐπὶ 5 ἢ 6 ἡμέρας εις την διδασκαλίαν των μαθημάτων του δημοτικῆς σχολείου». Ο ἐπιθεωρητῆς συνέστησε «αυτοῖς ἵνα εἰσαγωγικῶς ομιλήσωσι προς τους διδασκάλους περί παιδονομίας , κατάρτισωσι δε τους μαθητὰς, ἐφ' ὧν θα γίνονται αι ἀσκήσεις κατά τὸ ἀδιαίρετον σχολεῖον ἵνα κάμωσι λόγον περί των σιωπηλῶν ἐργασιῶν, και ἐπιμείνωσι πολύ εις τὸ ζήτημα της πρώτης ἀναγνώσεως ὡς και ἐπὶ των μαθημάτων των δύο κατωτέρων τάξεων, εν αἷς δεν ὑπάρχει ἄλλο διδακτικὸ βιβλίον ἐκτὸς του ἀναγνωστικῆς».

Την ἴδια χρονιά παρατηρήθηκε μια ἀύξησι του ἀριθμοῦ των μαθητῶν οι ὁποῖοι συνέχιζαν τις σπουδές τους στο Προγυμνάσιον της Νεάπολης δείγμα του ὅτι η μέση ἐκπαίδευσιν εἶχε ἀρχίσει να ἐπιτελεῖ ἐκτὸς

Ε) Οι Διευθυντές των σχολείων⁵⁹⁴.

Είναι προφανές ότι κατά τη διάρκεια της ύστερης τουρκοκρατίας η άσκηση μικροπολιτικής από τα μέλη των συλλογικών οργάνων διοίκησης και εποπτείας της εκπαίδευσης καθώς και η αδυναμία της τοπικής αυτοδιοίκησης να ανταποκριθεί στις σχετικές υποχρεώσεις της ευνόησαν τη διαμόρφωση του συγκεντρωτικού αυτού συστήματος κατά την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας. Τα πολυμελή τοπικά συλλογικά όργανα (Δημογεροντία, Τμηματική Εφορεία κ.λ.π.) αντικαταστάθηκαν από μονομελείς θεσμούς όπως ο Σύμβουλος επί της Παιδείας, ο Γενικός Επιθεωρητής και ο Νομαρχιακός Επιθεωρητής.

Με την παραπάνω διοικητική ιεράρχηση η εκπαιδευτική εξουσία από τότε μπορούσε να παρεμβαίνει πιο αποτελεσματικά στο εκπαιδευτικό σύστημα και να

από τον κοινωνικοποιητικό της ρόλο και κανονιστικό όσο αναφορά την δυνατότητα κοινωνικής κινητικότητας.

Σε επιστολή του λοιπόν προς την «Σεβαστήν Γενικήν Επιθεώρησιν» ο Διευθυντής του Προγυμνασίου Νεαπόλεως ανέφερε ότι

« εν τω μαθητολογίω του Προγυμνασίου τούτου ενεγράφησαν εν όλω εκατόν είκοσι και εννέα μαθηταί πρώτος μεν ο Εμμ. Συλλιγαρδάκις, τελευταίος δε ο Δημ. Απαλάκης. Ούτοι υποστάντες την νόμιμον δοκιμασίαν κατετάχθησαν ως εξής

*εβδομήκοντα και επτά εν τη πρώτη τάξη,
τριάκοντα και οκτώ εν τη δευτέρα και
οι λοιποί δέκα και τέσσερες εν τη τρίτη».*

Ο ιδιαίτερα μεγάλος αριθμός των μαθητών της πρώτης τάξης ανάγκασε λίγο αργότερα τον Διευθυντή να απευθυνθεί ξανά προς την «Σεβ. Γενικήν Επιθεώρησιν» αναφέροντας τα εξής

«κύριες επιθεωρητά

εν τη Α' τάξει του Προγυμνασίου Νεαπόλεως έχουσιν εγγραφή μέχρι τούδε 77 μαθηταί. Επειδή η διδασκαλία, η επίβλεψις και η συγκράτησις της προσοχής επί τοσούτων μαθητών είναι δύσκολος εκτός δε τούτου οι μαθηταί γίνονται αμελέστεροι διότι μετά μακρόν χρόνον δεν δοκιμάζονται, θεωρώ καλόν να παρακαλέσω υμάς να ενρηγήσητε από τούδε την διαίρεσιν της τάξεως ταύτης εις δύο τμήματα χάριν του συμφέροντος της διδασκαλίας. Ορίζει βεβαίως το 71^{ον} άρθρον του Οργανισμού ότι επί δύο συνεχή ετη πρέπει να υπερβαίνηται ο αριθμός 50 αλλ' ως φρονώ το άρθρον τούτο σκοπεί να προλάβη διαίρεσιν τάξεως εις ην τυχαίως και επ' ολίγον ίσως χρόνον ήθελον συρρεύση περισσότεροι μαθηταί. Ενταύθα όμως η συρροή αύτη θα είναι διαρκής και εν τω μέλλοντι δια τον εξής λόγον. Αφ' ου κατά το παρόν έτος ότε εν τω παρελθόντι δεν ελειτούργουν εις πάντα τα μέρη του Νομού δημοτικά σχολεία προσήλθον υπερ τους εβδομήκοντα μαθηταί επόμενον είναι ότι εν τω μέλλοντι θα προσέρχωνται πολλώ πλείονος. Εκτός δε τούτου το ενταύθα Προγυμνάσιον είναι το μόνον πλησιέστερον και ανώτερον εκπαιδευτήριον των πέντε του Νομού Λασηθίου επαρχιών[...]».

⁵⁹⁴ Οι Διευθυντές «φροντίζουσι περί εγγραφών, εξετάσεων και προβιβασμού των μαθητών, τηρούσι τα μαθητολόγια, τους ελέγχους και τα λοιπά επίσημα βιβλία, εποπτεύουσιν επί της ευκοσμίας και επιμελείας των μαθητών εν τα εν τω Σχολείω και εκτός αυτού. Καταγγέλουσιν εις τους Επιθεωρητάς τους γονείς ή κηδεμόνας οίτινες παραβαίνουσι τον περί υποχρεωτικής φοιτήσεως νόμον, συντάττουσιν από κοινού μετά των καθηγητών ή διδασκάλων ίδιον εσωτερικόν κανονισμόν ανάλογον προς τας τοπικάς ανάγκας και σχέσεις και επί τη βάσει τούτου κυρουμένου υπό του αρμοδίου Επιθεωρητού, επιμελούνται περί της εσωτερικής τάξεως και πειθαρχίας του Εκπαιδευτηρίου. Επαγρυπνούσι εις την πιστήν και εύορκον εκτέλεσιν των καθηκόνων των καθηγητών ή διδασκάλων, παρευρίσκονται οσάκις νομίσουσιν εύλογον εις την διδασκαλίαν αυτών, απευθύνουσι κατ' ιδίαν παρατηρήσεις και εν ανάγκη αναφέρονται εις τον αρμόδιον Επιθεωρητήν δια πάσαν σχολικήν υπόθεσιν δύνανται να αναφέρονται και απ' ευθείας εις τον επί της Εκπαιδεύσεως Σύμβουλον, αλλά πάντοτε ιεραρχικώς δια των αμέσως προϊσταμένων αυτών».

επιβάλλει πειθαρχία. Ο ρόλος της εκπαιδευτικής εξουσίας άρχισε να γίνεται πιο σημαντικός αφού χρειαζόταν μια παρέμβαση διπλής κατεύθυνσης. Από τη μια μεριά η εξουσία θα έπρεπε να φροντίσει την ορθολογική άσκηση του ελέγχου της λειτουργίας του εκπαιδευτικού συστήματος ώστε να το κάμει λιγότερο αντιπαραγωγικό και από την άλλη μεριά υπήρχε ανάγκη να φροντίσει για την αρμονική και σύγχρονη ανάπτυξή του σε σχέση με το κοινωνικο-οικονομικό σύστημα. Ο θεσμός, λοιπόν, του επιθεωρητή σε κάθε Νομό σε καμιά περίπτωση δεν μπορεί να θεωρηθεί αποκέντρωση αρμοδιοτήτων αλλά μια προσπάθεια εξασφάλισης αποτελεσματικότερου κεντρικού ελέγχου του εκπαιδευτικού έργου. Η δομή του ελέγχου αυτού ήταν, σε αντίθεση με το παρελθόν, κάθετη: στην κορυφή της πυραμίδας βρισκόταν ο Σύμβουλος επί της παιδείας (ο Υπουργός), ακολουθούσε ο Γενικός Επιθεωρητής, ο Νομαρχιακός Επιθεωρητής και οι Διευθυντές των σχολείων. Η διάρθρωση αυτή εξυπηρετούσε την προσπάθεια επιβολής τόσο της ομοιομορφίας όσο και του συστήματος των νέων ιδεολογικών προσανατολισμών.

Η παραπάνω ιεραρχική διάρθρωση της εποπτείας του εκπαιδευτικού συστήματος τερμάτισε και τυπικά την άσκηση της διοίκησης και της εποπτείας των σχολείων από τα τοπικά συλλογικά-αυτοδιοικητικά όργανα που είχαν συγκροτηθεί κατά την προηγούμενη περίοδο της ύστερης τουρκοκρατίας και η εκπαιδευτική εξουσία άρχισε να συγκεντρώνεται τοπικά στους νομαρχιακούς επιθεωρητές ως εντολοδόχους του Γενικού Επιθεωρητή και του Συμβούλου της Παιδείας. Η συγκέντρωση των αρμοδιοτήτων και των εξουσιών έγινε ακριβώς στο κρίσιμο εκείνο σημείο που η διοίκηση ερχόταν σε επαφή με το σχολείο και τους εκπαιδευτικούς. Εκεί που γινόταν η διοχέτευση των αποφάσεων της κρατικής διοίκησης στους εκπαιδευτικούς, εκεί που ελεγχόταν και κρινόταν η υλοποίησή τους. Γενικά, η νέα αυτή δομή άσκησης εποπτείας στο χώρο της εκπαίδευσης χαρακτηριζόταν από την γενικευμένη εμμονή των κυβερνητικών κύκλων για τη δημιουργία τυφλής υπακοής στις προσταγές της κεντρικής εξουσίας, η οποία ήθελε να μεταβάλλει όλες τις αρχές και τα νομοθετικά σώματα σε εκτελεστικά όργανα, ακόμη και αν αυτό αντέβαινε στο πνεύμα του πολιτεύματος. Έτσι, ο διοικητικός τομέας λειτουργούσε υπό τον άμεσο και άγρυπνο έλεγχο των Συμβούλων και του Ηγεμόνος.

Αναφορικά με το θεσμό του επιθεωρητή, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι αρχικά είχε θεωρηθεί ως ένας πολύ αναγκαίος θεσμός και μάλιστα νεωτεριστικός. Όμως, συν

τω χρόνω ο θεσμός αυτός μετατράπηκε σε ένα «*τερατόμορφον θηρίον*» που απειλούσε και εκφόβιζε τους εκπαιδευτικούς. Ο θεσμός αυτός ήταν ουσιαστικά δάνειο από το Ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα⁵⁹⁵. Σύμφωνα, όμως, με τον βουλευτή Μ. Μιχελιδάκη «*και ο θεσμός αυτός εισήχθη εις την κολυμβήθραν της γραφειοκρατίας και εμολύνθη, ο καλλίτερος και αναγκαίος θεσμός έγινε αγνώριστος*».

Επικρίσεις δεχόταν, όμως, και ο θεσμός του Γενικού Επιθεωρητή για τον οποίο ετίθοντο συχνά ερωτήματα για το ποιος ήταν ο λόγος ύπαρξης ενός υπερεπιθεωρητή ο οποίος μάλιστα δεν εκπλήρωσε ευσυνείδητα τα καθήκοντά του, να επισκέπτεται και να ελέγχει τα 2 Γυμνάσια και τα 4 Ελληνικά Σχολεία της Κρήτης. Το 1901 ο Γενικός Επιθεωρητής μόλις τα δύο γυμνάσια είχε κατορθώσει να επισκεφθεί και μια φορά να μεταβή στη Νεάπολη του Λασιθίου. Η Κρήτη, όπως λέγονταν, είχε ανάγκη από επιθεωρητές όχι όμως εξ αποστάσεως αλλά εξ αυτοψίας. Ο θεσμός του Γενικού είχε εισαχθεί από την Ελλάδα σύμφωνα με τα νομοσχέδια του Ευταξία. «*Αλλ' αφ' ου υπήρχον οι επιθεωρηταί βέβαια έπρεπε να κάμωμεν και έναν Επιθεωρητήν Γενικόν. Διατί; Διότι αυτό λέγουν τα νομοσχέδια του κυρίου Ευταξίου και έπρεπεν και ημείς να απομιμηθώμεν και τον θεσμόν αυτόν! Εν γένει δε Κύριοι, παρατηρώ ότι την νεαράν πολιτείαν μας εχαρακτήρισεν, ούτως ειπείν, μία μίμησις ζένων νόμων αλλοτρίων προς τα ημέτερα ήθη και έθιμα, διακοπή του αυτονόμου ημών βίου προς τον νεώτερον βίον τον της ελευθερίας, αποβολή νόμων στοιχειωδών δεδοκιμασμένων, εξωνυχισμένων, και υπό πλείστων εκ των ενταύθα παρισταμένων κυρίων βουλευτών ψηφισθέντων, αντί δε τούτων των δεδοκιμασμένων παρεδέχθημεν νόμους αλλοτρίους προς τα συνηθείας και τας έξεις μας, ελησμονήθη δε τελείως η αρχή ότι οι νόμοι δεν επιβάλλονται έξωθεν, αλλ' ως φυτόν εγχώριον θεραπεύονται, καλλιεργούνται και ήρεμα και βραδέως μεθορμίζονται προς την πρόοδον της εποχής*»⁵⁹⁶. Παρ' όλα αυτά, η πρόταση του βουλευτή Γ. Δασκαλογιάννη να καταργηθούν οι τέσσερις Νομαρχιακοί Επιθεωρητές και να παραμείνει μόνο ο Γενικός Επιθεωρητής απορρίφθηκε διότι κρίθηκε ότι θα επανάφερε το παλαιό σύστημα εποπτείας της εκπαίδευσης που ίσχυε επί ύστερης τουρκοκρατίας και το οποίο χαρακτηριζόταν από την ελλιπή επίβλεψη των σχολείων.

⁵⁹⁵ *Η Νεωτέρα παρ' ημίν σχολική νομοθεσία, ήτοι συλλογή νόμων, βασιλικών διαταγμάτων και υπουργικών εγκυκλίων εις σχολικά ζητήματα αναφερομένων, εγκρίσει του υπουργείου των εκκλησιαστικών και της δημοσίας εκπαίδευσως, υπό Ηλ. Πετρούλια, Εν Αθήναις, παρά τω εκδότη Σπ. Κουσουλίω, 1898, σελ. 28.*

⁵⁹⁶ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, τεύχος Δ'. εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής (περίοδος Α', Συνεδρίασις ΜΘ'), 13 Ιουλίου 1901, σελ. 1065.*

1.1.3.4 Ο θεσμός των Διδασκαλικών συνεδρίων

Υπηρετικά της νέας κατάστασης, όπως προκύπτει από την θεματολογία τους, ήταν και τα Διδασκαλικά Συνέδρια που καθιερώθηκαν να γίνονται μια φορά τον χρόνο. Το πρώτο Διδασκαλικό Συνέδριο πραγματοποιήθηκε στον Νομό Λασιθίου τον Απρίλιο του 1900 και συμμετείχαν όλοι οι δάσκαλοι του Νομού. Τα «*συζητητέα εν τω διδασκαλικώ αυτώ συνεδρίω θέματα*» ήταν τα παρακάτω σύμφωνα με την εγκύκλιο του επιθεωρητή Λασιθίου:

1. Πως είναι δυνατόν εν βραχυτάτω χρόνω να οικοδομηθώσι διδακτήρια ανταποκρινόμενα εις τας απαιτήσεις της υγιεινής και της παιδαγωγικής;

2. Πως είνε δυνατόν οι μη εν Διδασκαλείοις μορφωθέντες διδάσκαλοι να διδάσκωσι προσηκόντως την γυμναστικής και τα άλλα τεχνικά μαθήματα τα εν τω Νόμω αναγραφόμενα;

3. Πως είνε δυνατόν εν ολίγω χρόνω να μορφωθώσι διδασκάλισσαι εν τω ημετέρω Νομώ αντάξιαι της αποστολής αυτών;

4. Ποία η σχέση μεταξύ σχολείου και οικογενείας και πως είνε δυνατόν να εξεγείρη ο διδάσκαλος το ενδιαφέρον των πολιτών προς την Σχολήν;

5. Ποία η αξία της πειθαρχίας εν του σχολείου και τίνι τρόπω ο διδάσκαλος εθίζει τους μαθητάς εις αυτήν;

6. Δυνάμεθα ημείς εν Κρήτη να αποκλείσωμεν τας σωματικές ποινάς εκ των σχολείων ή εν εναντία περιπτώσει εις ποίας κυρίες περιστάσεις επιτρέπεται η χρήσις του παιδαγωγικού τούτου μέτρου;

7. Ποία είνε η αξία εκάστου του εν τω δημοτικώ σχολείω διδασκομένων μαθημάτων και πόσας ώρας καθ' εβδομάδα πρέπει να διδάσκηται έκαστον τούτων εις τα διάφορα είδη των σχολείων;

8. Πώς τα γεωργικά μαθήματα θα διδάσκονται σκοπιμώτατα εν τω δημοτικώ σχολείω;

9. Εάν παρ' ημίν οι εξοχικοί περίπατοι γινόμενοι ούτω συχνά ως ορίζει ο Νόμος αποβαίνουσιν επωφελείς υπό άποψιν διδακτικήν και υγιεινήν;

10. Ποία είνε η ωφέλεια των κατ' οίκων εργασιών του μαθητού και εν τίνι μέτρω πρέπει να ορίζονται αύται;

11. Πότε αι δια της διδασκαλίας μεταδιδόμεναι εις τους μαθητάς γνώσεις αποβαίνουνσι χρήσιμοι εις τον μετέπειτα βίον;

12. Τίνων μέσων δυνάμεθα να κάμωμεν χρήσιν όπως καταστήσωμεν τους μαθητάς φιλομαθείς;

13. Πως είνε δυνατόν οι υπερβαίνοντες το 7^{ον} έτος της ηλικίας παίδες να μανθάνωσιν ανάγνωσιν, γραφήν και τας τέσσαρες πράξεις των ακεραίων εν τάχει, ως ορίζει ο Νομος;

14. Πως πρέπει να διδάσκηται η εκκλησιαστική μουσική εν τοις δημοτικοίς σχολείοις;».

Κάνοντας τον απολογισμό των εργασιών του συνεδρίου ο Επιθεωρητής Λασηθίου ανέφερε στις 17 Απριλίου 1900 προς τον Γενικό Επιθεωρητή της Εκπαιδεύσεως ότι «[...] οι διδάσκαλοι προσήλθον εις το συνέδριον μετ'αξιεπαίνου προθυμίας εξαιρουμένων μονον ένδεκα [...] τας δε διδασκαλίσσας δεν έκρινα καλόν να συγκαλέσω εις συνέδριον διότι κατά την γνώμη μου ουδεμία αυτών ηδύνατο να διευθύνη τοιούτο σωματείον. Η έναρξις των εργασιών εκηρύχθη εν ονόματι της Α.Β. Υψ. του Ηγεμόνος Γεωργίου αφ'ου πρώτον εψάλη αγιασμός υπό του θεοφιλεστάτου Αγ. Πέτρας και απηγγέλθη υφ'ημών λόγος, εν ω κατεδείχθη η σημασία και ο σκοπός του συνεδρίου [...] αι συζητήσεις και των θεμάτων και των υποδειγματικών διδασκαλιών (διότι επετράπη η κρίσης των υποδειγματικών διδασκαλιών) διεξήχθησαν μετα πολλής τάξεως και ευπρεπείας ως επί το πλείστον υπό των πτυχιούχων διδασκάλων, των προσωρινών ορισμένων σπανίως λαμβανόντων τον λόγον [...] παρίσταντο δε κατά τας συνεδρίας και πολλοί των ιδιωτών μετά ζωηρού διαφέροντος παρακολουθούντες τα παιδαγωγικά και μεθοδικά ζητήματα, άτινα ανεπτύχθησαν εν τω συνεδρίω [...] η δε λήξις των εργασιών εγένετο δια λόγου παρενετικού προς τους διδασκάλους και δια ζητωκραυγάσεως όλου του συνεδρίου υπερ της Α. Β. υψηλότητος [...]».

Αξίζει να αναφερθεί ότι για την εκπαίδευση των δασκάλων προσαρτήθηκαν αρχικά στα δύο Γυμνάσια του Ηρακλείου και των Χανίων Παιδαγωγικά Τμήματα. Μετά από δύο χρόνια, όμως, τα Παιδαγωγικά αυτά Τμήματα καταργήθηκαν και ιδρύθηκε στο Ηράκλειο αυτοτελές Διδασκαλείο διετούς φοίτησης. Αργότερα, το 1903 η φοίτηση στο Διδασκαλείο Ηρακλείου έγινε τριετής και έτσι λειτούργησε μέχρι το 1934 οπότε ιδρύθηκαν οι Παιδαγωγικές Ακαδημίες. Για την εκπαίδευση των δασκάλων ιδρύθηκε επίσης το 1923 στα Χανιά Διδασκαλείο μονοετούς φοίτησης το οποίο

λειτούργησε μέχρι το 1929. Προκειμένου να γίνει πιο αποτελεσματική η εκπαιδευτική διαδικασία πραγματοποιήθηκαν επιπλέον νομοθετικές παρεμβάσεις. Με τον Νόμο 391 του 1901 καθορίστηκε ότι *«πας διδάσκαλος εν οιοδήποτε σχολείω άπαξ διορισθείς επί τη βάση προσόντων άνευ της επιφυλάξεως του προσωρινού κτάται δικαίωμα της μονιμότητος και δεν δύναται άνευ λόγου ούτε να υποβιβασθή ούτε να μετατεθή»*⁵⁹⁷. Εξάλλου με το διάταγμα 102 καθορίστηκαν τα μαθήματα στα οποία θα εξετάζονταν *«υπό την αυστηράν επιτήρησιν ενός ή δύο εξεταστών»* όσοι ήθελαν να διοριστούν ως δάσκαλοι στα σχολεία. Οι υποψήφιοι με βάση το Διάταγμα αυτό εξετάζονταν : *«Εις μετάφρασιν εκ της του Ξενοφώντος ανάβασης, Εις την ανάπτυξιν ενός παιδαγωγικού θέματος, Εις την ανάπτυξιν θέματος εκ της ελληνικής ιστορίας, Εις την λύσιν δυο εκ τριών προβλημάτων της πρακτικής αριθμητικής, Εις λύσιν ενός προβλήματος εκ δυο διδομένων εκ της γεωγραφίας, Εις λύσιν δύο προβλημάτων εκ της φυσικής, Εις λύσιν δύο θεμάτων εκ της γεωγραφίας, Εις ιχνογραφία απλού σχήματος και Εις την καλλιγραφίαν μικρών και κεφαλαίων γραμμάτων»*⁵⁹⁸.

Η Κρητική Πολιτεία προσπάθησε έτσι να εξοπλίσει το θεσμικό σύμπλεγμα του εκπαιδευτικού συστήματος με προσωπικό, με «υπαλλήλους» που είχαν επαγγελματική εκπαίδευση και κύριο καθήκον τους τη διάπλαση των νέων ανθρώπων, την επιτήρηση της ομαλής συμπεριφοράς και της εξέλιξής τους με βάση τις γνώσεις που έπρεπε να κατέχουν και τις θεωρίες για την παιδική ηλικία, την κοινωνικοποίηση, την ομαλότητα και την παρεκτροπή, που νομιμοποιούσαν τις ενέργειες τους και τους προσέδιδαν επιστημονικό κύρος.

1.1.3.5 Το εξεταστικό σύστημα

Μεταβολή, όμως, επήλθε και στον τρόπο εξέτασης των μαθητών με το Ηγεμονικό Διάταγμα του 1900. Οι εξετάσεις δεν γίνονταν πια δημόσια όπως συνέβαινε κατά την προηγούμενη περίοδο, αλλά αποτελούσαν εσωτερική υπόθεση του σχολείου. Το σχολείο έτσι άρχισε να αυτονομείται από την κοινωνία αποδίδοντας λόγο μόνο στην διοίκηση. Όπως και η νέα κατάσταση στην οποία θα έπρεπε να ενσωματωθούν οι γόννοι της παραδοσιακής τοπικής κοινωνίας είχε αρχίσει να διέπεται από μια διαβαθμισμένη ιεραρχία και ένα σύστημα μισθών έτσι και το εκπαιδευτικό σύστημα ενσωμάτωνε πια

⁵⁹⁷ Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, 50/1-8-1901.

⁵⁹⁸ Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, 64/31-8-1901.

με πιο συστηματικό τρόπο μια ιεραρχική δομή στην οποία τους μισθούς αντικαθιστούσαν οι βαθμοί. Το άτομο που απαιτούνταν από μια αστική παράσταση της κοινωνίας, όπου η κοινωνία οριζόταν ως το άθροισμα ατομικών υποκειμένων δεν ήταν απλώς και μόνο ένα ιδεολογικό κατασκεύασμα αλλά μια πραγματικότητα κατασκευασμένη από τις ειδικές τεχνολογίες εξουσίας μια από τις οποίες ήταν και οι εξετάσεις οι οποίες εξατομικεύτηκαν μέσα από ένα μηχανισμό εξετάσεων που μετέτρεψαν κάθε μαθητή σε μια ιδιαίτερη περίπτωση. Τα εκπαιδευτήρια μεταβλήθηκαν από τότε σε εξεταστικά ιδρύματα κανονικοποιητικού και κανονιστικού χαρακτήρα καθόσον η ατομική εξέταση εμπεριείχε πάντα την ιεραρχική επιτήρηση και την κανονικοποιητική κύρωση. Έτσι, επιτυγχάνονταν πια η μέτρηση και σύγκριση των μαθητών, η ιεράρχηση και η κανονικοποίησή τους. Οι εξετάσεις άλλωστε όχι μόνο «αποτιμούν τις γνώσεις αλλά και απονέμουν σε κάθε μαθητή μια ειδοποιητική φύση»⁵⁹⁹. Σε σχετική ερμηνευτική εγκύκλιο του «επί της δημοσίας εκπαίδευσεως και των θρησκευτικών Συμβούλου» τονίστηκε ότι «η χρησιμότης των δημοσία κατ' έτος γινομένων εξετάσεων από πολλού αμφισβητείται μεταξύ των παιδαγωγικών ανδρών, πλείονα δε και ισχυρότερα επιχειρήματα προσάγονται υπέρ της καταργήσεως μάλλον ή διατηρήσεως αυτών. Ανάγκη δ' όμως να εννοηθή καλώς ότι δεν πρόκειται να κριθή εκ των εξετάσεων μόνον αν μαθητής τις είναι προαγωγής ή απορρίψεως άξιος. Είναι ανάξιος λέγουν οι παιδαγωγικοί άνδρες να ονομάζεται διδάσκαλος εκείνος όστις δεν ηδυνήθη καθ' όλον το σχολικόν έτος να γνωρίση επαρκώς τους μαθητάς του αλλά περιμένει να πεισθή εκ των εξετάσεων περί των αξίων προβιβασμού ή μη. Και το περί εξετάσεων δε διάταγμα επί ταύτης της αρχής στηριζόμενον εξαρτά τους προβιβασμούς εκ της καθ' όλον το έτος προόδου των μαθητών. Τας δε εξετάσεις θεωρεί ως συμπλήρωμα μόνον και οιονεί επιστέγασμα της καθ' όλον το έτος σχολικής εργασίας [...] αλλ' αυστηρώς αποκλειστέα των εξετάσεων πάσα επίδειξις παν το πανηγυρικόν ή θεατρικόν όπερ όχι μόνον ενδέχεται να ανοίξη την θύρα εις την χρήσιν δολίων και απατηλών μέσων προς διαβουκόλησιν του Κοινού αλλά και χρόνον πολύν εις προπαρασκευήν των επιδείξεων καταναλίσκει επί βλάβη και της υγείας των μαθητών και της ηθικής αυτών αντιλήψεως διότι ο μαθητής πανταχού και πάντοτε πρέπει να διδάσκηται εν τω σχολείω ότι δεν είναι άξιος δημοσίων επαίνων και εγκωμίων όταν απλώς επιτελή το καθήκον του. Κατά ταύτα αι μεν γραπταί εξετάσεις πρέπει να γίνωνται κεκλεισμένων των θυρών, λόγοι

⁵⁹⁹ Βλπ. Σολομών Ι., Κουζέλης Γ., (επιμέλεια), *Πειθαρχία και γνώση*, εκδ. ΕΜΕΑ 1994.

δε επιδεικτικοί και παν άλλο τείνον να δώση εις τας εξετάσεις πανηγυρικών χαρακτήρα αυστηρώς απαγορεύονται»⁶⁰⁰.

Έτσι, σύμφωνα με το διάταγμα «περί απολυτηρίων επί προβιβασμό και συμπληρωτικών εξετάσεων εν τοις παντός βαθμού δημοσίοις και ιδιωτικοίς εκπαιδευτηρίοις αι επί προβιβασμό εξετάσεις εις μεν την Α' και Β' τάξιν είναι μόνον προφορικά, εις δε την Γ' και Δ' γραπτά και προφορικά. Οι μαθηταί της Α' και Β' τάξεως εξετάζονται προφορικώς ανάγνωσιν, θρησκευτικά και αριθμητικήν εκ των διδαχθέντων εν ταις ειρημέναις τάξεσι μερών. Οι μαθηταί της Γ' τάξεως εξετάζονται γραπτώς μεν εις τα θρησκευτικά, ελληνικά και μαθηματικά, προφορικώς δε εξετάζεται έκαστος μαθητής εις τα ελληνικά, τα μαθηματικά και εις εν εκ των άλλων μαθημάτων. Κατά την γραπτήν εξέτασιν των ελληνικών υπαγορεύονται τοις μαθηταίς 6-8 σειραί εκ των δεδιδασμένων κεφαλαίων του αναγνωστικού αυτών βιβλίου, δίδονται δε και ζητήματα τινά εις τα δεδιδασμένα μέρη της γραμματικής αναφερόμενα, άτινα λύουσιν. Εν τοις μαθηματικοίς δίδονται δυο προβλήματα εις τα δεδιδασμένα μέρη της αριθμητικής αναφερόμενα, λύουσι δε οι μαθηταί το εν και εν τοις θρησκευτικοίς δίδονται δύο ζητήματα εκ των δεδιδασμένων, εκθέτουσι δε οι μαθηταί το εν [...] αι απολυτήριοι

⁶⁰⁰ Το καθεστώς της παλαιότερης δημόσιας εξέτασης των μαθητών περιγράφηκε με γλαφυρό τρόπο σε δημοσίευμα τοπικής εφημερίδας:

«[...] και διανέμονται προσκλητήρια καλλιγραφημένα, και συνάζονται καθίσματα και ετοιμάζονται ντουαλέτταις και κρεμώνται σημαίαι και δρέπονται άνθη και ανοίγονται πύλαι και σημαίνεται ο κώδων-ή κωμωδία αρχίζει.

Γίνονται εξετάσεις.

Ορίστε κύριο!

Εδώ βλέπετε τον μεγαλοσχήμονα διδάσκαλον με την μακρινάν γενειάδα και τα ομματογνάλια αριθμούντα εις λόγον αρχαιομανή τους καρπούς της σοφίας του.

Εκείνη η γηραιά κομψευομένη η ορθία μεγαλοπρεπέως η ανταλλάσσουσα βλέματα φιλάρεσκα και μειδιάματα με όλους τους προσκεκλημένους είνε η χαριτόβρυτος και σοφή διδασκάλισσα. Ειργάσθη, εμόχθησεν, εδαπάνησε πνεύμα και μέθοδον εις επεξεργασίαν του εμπορεύματος που σήμερα μας παρουσιάζει.

Ιδού η μόστρα.

“Βλέπετε αυτόν τον μικρον Μίμην. Εκείνην την χαριτωμένην Τιτίκαν, τον Μάνον, τον Γιώργη, το πνευματωδέστατον τέκνον του κ. Βουλευτού, όλα αυτά είνε έργα των χειρών μας έξοχα πλάσματα αληθώς ωραία, κομψά, πνευματώδη, σοφά- προπάντων σοφά και μεγαλοφυή-χειροκροτήσατε!”. Και ύστερα; Χειραψίαι, ευχαί, συγχαρήρια, πόζα των ευτυχών διδασκάλων και των γονέων των ευτυχαστέρων που εγέννησαν τέκνα μεγαλοφυή.

Και ύστερα; Ποίον το πρακτικόν αποτέλεσμα όλων αυτών; ω! το γνωρίζω, θα φανώ εκκεντρικός, βέβηλος ίσως και πεσομιστής αλλά θα σας το είπω με τρεις λέξεις: Σπατάλη χρόνου! Σπατάλη δυνάμεων! Πηγή ματαιότητας και κουφότητας.

Αλλοίμονον και τρις αλλοίμονον εις τον δάσκαλον και την πολιτείαν που τον τρέφει, αν, έχων έναν χρόνο στα χέρια του, το παιδί, κοινωνών πνευματικώς με αυτό όλην σχεδόν την ημέραν, δεν κατώρθωσε να το γνωρίση και περιμένη να το κρίνη εντός πέντε λεπτών αγωνιώδους εξαντλητικής εξετάσεως», βλπ. εφημ. «Φωνή Λαού», 22-6-1903.

εξετάσεις εν τοις δημοτικοίς σχολείοις είναι γραπταί και προφορικά και γίνονται μετά το τέλος των επί προβιβασμῶ εξετάσεων [...] αι κατά Ιούνιον επί προβιβασμῶ εν τοις ελληνικοίς σχολείοις είναι γραπταί και προφορικά. Και γραπτῶς μὲν εξετάζονται πάντες οι μαθηταί εις πάντα τα διδαχθέντα επιστημονικά μαθήματα, προφορικῶς δὲ διαιρούμενοι εις τμήματα [...] αι επί προβιβασμῶ εξετάσεις εις τας τρεις κατωτέρας τάξεις των ανωτέρων Παρθεναγωγείων είναι γραπταί και προφορικά. Αι γραπταί γίνονται εις πάντα τα εν εκάστη τάξει διδαχθέντα επιστημονικά μαθήματα [...] αι εν τοις ανωτέροις παρθεναγωγείοις απολυτήριον εξετάσεις είναι ωσαύτως γραπταί και προφορικά.

Αι γραπταί και προφορικά εξετάσεις απάντων των εκπαιδευτηρίων διεξάγονται ὡς ἔπεται: Ἄπασα ἡ κατά το σχολικόν ἔτος διδαχθεῖσα ὕλη ἐξ ἐκάστου μαθήματος διαιρεῖται ὑπὸ τοῦ διδάξαντος και ὑπ' εὐθύνην τούτου εις ζητήματα [...] τα ζητήματα ταῦτα γεγραμμένα κατ' αὐξόντα ἀριθμὸν και ὑπογεγραμμένα ὑπὸ τοῦ διδάξαντος παραδίδονται τὴν τελευταίαν προ των γραπτῶν εξετάσεων εβδομάδα τῶ προϊσταμένῳ ἐκάστου εκπαιδευτηρίου ὅστις ἐξελέγχων αὐτὰ ἐπιφέρει ἐν συνεννοήσει μετὰ τοῦ διδάξαντος τας τυχόν ἀναγκαίας τροποποιήσεις. Ἐν μιᾷ κληρωτίδι τίθενται δελτάρια ἔχοντα ἐπιγεγραμμένους τοὺς ἀριθμοὺς 1-60, 1-40, 1-50, και 1-30. Προ τῆς ἐνάρξεως δὲ των γραπτῶν ἢ προφορικῶν εξετάσεων ἐξάγονται ὑπὸ τοῦ προϊσταμένου ἐκάστου εκπαιδευτηρίου ἐκ τῆς κληρωτίδος τρεῖς ἢ δύο ἀριθμοὶ και ὑπαγορεύονται τα εις τούτους ἀντιστοιχοῦντα ζητήματα τοις μαθηταῖς ἵνα πραγματευθῶσιν αὐτά. [...] αι ἐπί προβιβασμῶ ἢ ἀπολύσει εξετάσεις ἐν ἅπασι τοις εκπαιδευτηρίοις γίνονται ἐπὶ φύλλον χάρτου σφραγιζομένων τῆ σφραγίδι τοῦ εκπαιδευτηρίου και μονογραφουμένων ὑπὸ τοῦ προϊσταμένου ἐκάστου σχολείου. Αι γραπταί εξετάσεις διεξάγονται μετ' ἀπολύτου ἀυστηρότητος, ἐπιτηρεῖ δὲ ταύτας ὁ ἐξετάζων μετὰ τινος ἄλλου καθηγητοῦ ἢ και δύο αν οι ἐξεταζόμενοι μαθηταί ὑπερβαίνωσι τοὺς 50 [...] οι βαθμοὶ οι χαρακτηριστικοὶ τῆς προόδου των μαθητῶν ἐν ἅπασι τοις δημοσίοις εκπαιδευτηρίοις εἶναι ἀπὸ τοῦ 0 μέχρι τοῦ 10. Δηλούσι δὲ ὁ μὲν ἀριθμὸς 0 και 1 τὸ κάκιστα, ὁ 2 και 3 τὸ κακῶς, ὁ 4 τὸ μετρίως, ὁ 5 τὸ σχεδόν καλῶς, ὁ 6 και 7 τὸ καλῶς, ὁ 8 και 9 τὸ πάννυ καλῶς και ὁ 10 τὸ ἀρίστα. Ἐσχατος δὲ βαθμὸς δι' οὗ προάγεται τις παντὶ μαθήματι εἶναι ὁ 6»⁶⁰¹.

1.2. Νέος Διοργανισμὸς τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως

⁶⁰¹ Επίσημος Ἐφημερὶς τῆς Κρητικῆς Πολιτείας, «Διάταγμα περὶ των ἀπολυτηρίων ἐπὶ προβιβασμῶ και συμπληρωματικῶν εξετάσεων ἐν τοις παντός βαθμοῦ δημοσίοις και ιδιωτικοίς εκπαιδευτηρίοις», ἀριθμ. 22, τεύχ. Α', 20/5/1902.

1.2.1. Κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο

Η εδραίωση της μέσης αστικής τάξης της οποίας προσδιοριστικό στοιχείο δεν ήταν μόνο η οικονομική της κατάσταση αλλά και η ψυχολογική και πνευματική της ροπή προς τον κλασικισμό και τη θεωρητική κυρίως παιδεία, αφενός μεν οδήγησε στην εξασφάλιση των ατομικών της δικαιωμάτων και στην επιβολή της εννόμου τάξης, αφετέρου όμως επέδρασε καταλυτικά στη διαμόρφωση κατευθύνσεων στην εκπαίδευση που δεν ευνοούσαν πάντοτε τον πρακτικό προσανατολισμό του σχολείου στην Κρήτη. Η επανίδρυση των Ελληνικών Σχολείων εντάχθηκε έτσι σ' ένα καθαρά ταξικό κοινωνικό πλαίσιο, αφού τα σχολεία αυτά όπως και τα Ανώτερα Παρθεναγωγεία προορίζονταν για την μέση και την ανώτερη τάξη των πολιτών⁶⁰². Το 1901 με βάση τον καινούργιο κανονισμό για την εκπαίδευση που συνέταξε ο Π. Οικονόμου καταργήθηκαν τα ανώτερα δημοτικά σχολεία και επανιδρύθηκαν τα Ελληνικά Σχολεία. Την επανασύσταση των τελευταίων ο Π. Οικονόμου την αιτιολόγησε ισχυριζόμενος ότι *«το ελληνικό σχολείο είναι προορισμένο να θεραπεύσει τις ανάγκες ενός τόπου με λαό ευρύνου, ομιλικό και εν πολλοίς εκφραστικό»* ο οποίος κατοικεί, ένα τόπο με σπάνια ευφορία εδάφους και ποικιλία κλιματολογικών συνθηκών⁶⁰³. Σύμφωνα, με τον εισηγητή του Νομοσχεδίου *«δια των σχολείων των δημοτικών τα οποία δίδουσιν την ελαχίστην παιδείαν και δια των γυμνασίων τα οποία δίδουσιν την μεγίστην, δεν θεραπεύονται πάσαι αι ανάγκαι των ανθρώπων. Μεταξύ του μεγίστου και του ελαχίστου υπάρχει μεγάλη απόστασις»* η οποία θα έπρεπε να *«πληρωθή δια της δημιουργίας νέου είδους σχολείων. Πάντες οι κοινωνιολόγοι παραδέχονται ότι πάσα κοινωνία ανθρώπων απαρτίζεται εκ τριών τάξεων, εκ της πρώτης τάξεως των εργατικών ανθρώπων, οίτινες είναι χειρώνακτες γεωργοί, τεχνίται, μεταπράται, αμαξηλάται και λοιποί τοιούτοι, εκ της μεσαίας τάξεως ήτις ασκεί και αυτή πρακτικά επαγγέλματα, αλλ' οδηγείται εις ταύτα υπό σκέψεως υπό τινός θεωρητικής παιδεύσεως ούτοι είναι οι έμποροι, οι μικροί εργοστασιάρχαι, οι βιομήχανοι, οι κτηματίαι και άλλοι τοιούτοι, και εκ της ανωτάτης τάξεως, ήτις ασκεί έργον επιστημονικόν και είναι η κυβερνώσα τάξις. Όσον και να φαντασθώμεν τας τάξεις ταύτας εις πρωτογενείς κοινωνίας μη χωριζόμενας απ' αλλήλων, εν τούτοις οι άνθρωποι κατά λόγον ευφυΐας αυτών και των εννοϊκών όρων εργάζονται να*

⁶⁰² Βλπ. Οικονόμος Π., *Η διοργάνωση της εκπαίδευσως εν Κρήτη*, εν Αθηναις, 1903, σελ. 8.

⁶⁰³ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, τεύχ. Δ', Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής, περίοδος Α, συνεδρίασις ΜΘ, 13/3/1901.

υψωθώσιν εκ της πρώτης εις την δευτέραν και εκ ταύτης εις την τρίτην τάξιν. Και ο ευγενής ούτος αγών των ευφυεστέρων ανθρώπων να υψωθώσιν εις ανωτέραν τάξιν εκείνης εν η εγεννήθησαν, και να γίνωσι και εις εαυτούς και εις τους άλλους χρησιμότεροι, δεν πρέπει υπό της πολιτείας, ης σκοπός είναι η προστασία των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, να καταμπλεμῆται δια της άρσεως των μέσων της προόδου, αλλά τουναντίον να προστατεύηται. Εάν η Βουλή η Κρητική δεν εμερίμνα περί ιδρύσεως σχολείων της μέσης τάξεως δικαίως θα εκαλείτο οπισθοδρομική Βουλή και θα ήτο αξία πάσης κατακρίσεως»

Έτσι, η Κρητική Πολιτεία διακήρυττε την πρόσβαση του λαού στη μόρφωση, αλλά ταυτόχρονα, σύμφωνα με τον τελευταίο νόμο, όφειλε να περιορίζει αυτή τη πρόσβαση. Ο περιορισμός αυτός μπορούσε να υποχωρεί περιστασιακά αλλά δεν μπορούσε ποτέ να αρθεί πλήρως. Η εκπαίδευση δεν έπρεπε να αποστρέφει το λαό από τα παραγωγικά έργα τα αναγκαία για την επιβίωση της κοινωνίας αυτά από τα οποία η αστική τάξη αντλούσε τα οφέλη της. Άλλωστε, όταν η κοινωνική αναπαραγωγή είναι ελάχιστα διευρυμένη και κατ' επέκταση προσφέρει λίγες προοπτικές κοινωνικής προαγωγής, η αστική τάξη *«εξυμνεί την ταπεινοφροσύνη και την αρετή του ατόμου που γνωρίζει και αποδέχεται τη θέση του στην κοινωνία»*⁶⁰⁴.

1.2.2. Δομή και χαρακτήρας της εκπαίδευσης

Από την άποψη της οργάνωσης της εκπαίδευσης, ο νέος νόμος 391 επέφερε την κατάργηση των Γραμματοδιδασκαλείων. Τα Νηπιαγωγεία εξακολούθησαν να αφήνονται στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Τα Δημοτικά Σχολεία τα οποία ιδρύθηκαν *«προς μόρφωσιν θρησκευτικού και ηθικού χαρακτήρος ως και προς γενικήν προπαρασκευήν δια τον βίον»* χωρίστηκαν σε αδιαίρετα και διηρημένα. Η παράλειψη από το νομοσχέδιο του εθνικού χαρακτήρα της μόρφωσης ήταν μια συνειδητή επιλογή της Κρητικής Πολιτείας η οποία είχε χαρακτήρα κοσμοπολίτικο. Η παράλειψη αυτή δέχθηκε τα σφοδρά πυρά της αντιπολίτευσης στην Βουλή κατά την διάρκεια της συζήτησης του σχετικού νομοσχεδίου με τον βουλευτή Ν. Γιαμαλάκη να ισχυρίζεται ότι ο ηθικός άνθρωπος *«ενδέχεται να μη έχη εθνικόν αίσθημα διότι είναι κοσμοπολίτης»*.

⁶⁰⁴ Bernard Charlot, *Το σχολείο αλλάζει*, εκδ. Προτάσεις Αθήνα 1992.

Στην παρατήρηση δε του Χ. Πλουμιδάκη ότι ο «εθνικός χαρακτήρας εμπεριέχεται εις το θρησκευτικόν μέρος» αντέτεινε ότι και οι Ρώσοι είναι ορθόδοξοι αλλά δεν είναι Έλληνες για να καταλήξει: «Εγώ τους Κρητικόπαιδες τους θέλω Ρωμηούς, ουχί κοσμοπολίτας»⁶⁰⁵.

Με τον νέο Διοργανισμό επανιδρύθηκαν, επίσης, τα ελληνικά σχολεία και ιδρύθηκαν Ανώτερα Παρθεναγωγεία. Μέσα από αυτήν τη θέσπιση έγινε προσπάθεια να περιοριστεί ο σχολαστικισμός και η ημιμάθεια. Οι μαθητές εκείνοι οι οποίοι δεν επιθυμούσαν ή δεν μπορούσαν να συνεχίσουν ανώτερες σπουδές εγγράφονταν στα Ανώτερα Δημοτικά των οποίων σκοπός ήταν να προετοιμάζουν για τον πρακτικό βίο με περισσότερες γνώσεις και δεξιότητες. Τα Ανώτερα Σχολεία δεν περιλάμβαναν στο πρόγραμμά τους Λατινικά και Γαλλικά και περιόρισαν στο ελάχιστο τη διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας. Παράλληλα, ιδρύθηκε Ημιγυμνάσιο στη Νεάπολη με δύο κατώτερες τάξεις οι οποίες βρίσκονταν συνδεδεμένες με το ελληνικό σχολείο της πόλης⁶⁰⁶. Στην θέση των παιδαγωγικών τμημάτων συστήθηκε Διδασκαλείο στο Ηράκλειο με δύο ενιαύσιες τάξεις και ενωμένα με αυτό δύο Πρότυπα Δημοτικά Σχολεία. Με το νόμο 391 ιδρύθηκαν στο νομό Λασιθίου 3 Ελληνικά Σχολεία μεταξύ των οποίων και εκείνο της Νεάπολης. Σύμφωνα με το πρόγραμμα μαθημάτων της Ελληνικής Σχολής Νεαπόλεως οι μαθητές διδάσκονταν: «*Ιερά, Ελληνική γλώσσα αρχαία τε και νέα, Γαλλική γλώσσα, Φυσικά επιστήμαι, Αριθμητική και γεωμετρία, Γεωγραφία, Ιστορία, Ιχνογραφία, Γυμναστική, Μουσική, Τεχνικά έργασια και γεωπονικά*».

Με τον ίδιο νόμο ιδρύθηκε επίσης στη Νεάπολη και το μοναδικό Ανώτερο Παρθεναγωγείο του Νομού με «*4 ανιούσας ενιαυσίους τάξεις προς πληρεστέραν μόρφωσιν ως προς τελειοτέραν γενικήν προπαρασκευήν δια τον βίον δια γνώσεων και δεξιότητων εξυπηρετουσών τον προορισμόν της γυναικός*». Τα διδασκόμενα σ' αυτό μαθήματα ήταν : «*Θρησκευτικά, Οικιακή παιδαγωγική, Νέα ελληνική γλώσσα, Αρχαία ελληνική γλώσσα, Γαλλική γλώσσα, Αριθμητική και γεωμετρία, Ιστορία, Γεωγραφία, Φυσικά επιστήμαι, Ιχνογραφία, Μουσική, Γυμναστική, Χειροτεχνήματα, Πρακτικά γνώσεις φυτοκομίας, κηπουρικής και σηροτροφίας*».

⁶⁰⁵ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής, περίοδος Α', συνεδρία ΜΘ'.

⁶⁰⁶ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, τεύχ. Δ', Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής, περίοδος Α', συνεδρίασις ΜΘ', 13/3/1901.

Με βάση το νομοθέτημα του Π. Οικονόμου οι «*μαθηταί οι βουλόμενοι να καταταχθώσιν εις το ελληνικόν σχολείον αν μεν φέρωσιν απολυτήριο δημοτικού σχολείου έχοντας τέσσαρες ενιαυσίους τάξεις εξετάζονται εν τη νέα ελληνική γλώσσα και εν τη αριθμητική. Αν όμως δεν έχωσιν απολυτήριο δημοσίου δημοτικού σχολείου τότε οφείλουσι να παρουσιάσωσιν ιδιαιτέρας πάντων των μαθημάτων των διδασκομένων εν τοις δημοτικοίς σχολείοις διδασκαλίας αποδείξεις παρ' ανεγνωρισμένων διδασκάλων γινομένης και εξετάζονται εις πάντα τα μαθήματα του δημοτικού σχολείου. Μαθηταί προερχόμενοι εκ των τριών ανωτέρων τάξεων των κατηργηθέντων ανωτέρων δημοτικών σχολείων εξετάζονται αν μεν προέρχονται εκ της Ε' τάξεως εις τα μαθήματα της Α' τάξεως του ελληνικού σχολείου αν δε εκ της ΣΤ' τάξεως εις τα μαθήματα της Γ' και αν εκ της Ζ' εις τα μαθήματα της Γ' τάξεως κατά το αναλυτικόν πρόγραμμα*»⁶⁰⁷.

Το 1902 το Προγυμνάσιο Νεάπολης μετονομάστηκε σε Ημιγυμνάσιο και προσετέθη συγχρόνως και η Δ' τάξη που ισοδυναμούσε με την Α' του παλιού 4/ταξίου. Από το επόμενο έτος προστέθηκε και η Ε' τάξη και έτσι το σχολείο λειτούργησε ως πεντατάξιο μέχρι το 1908. Για την αντιμετώπιση των λειτουργικών του δαπανών, το Ημιγυμνάσιο Νεάπολης έλαβε εκείνη την περίοδο «*τιμής ένεκεν*» σημαντικά χρηματικά ποσά από το Πανεπιστήμιο Αθηνών, το οποίο ερμήνευσε με ευρύτητα τη διαθήκη του Αντώνη Παπαφραγκιά ή Παπαδάκη⁶⁰⁸. Τα διδασκόμενα μαθήματα στο Ημιγυμνάσιο της Νεάπολης την περίοδο αυτή ήταν: «*Θρησκευτικά, Ελληνική γλώσσα, Λατινικά, Γαλλικά, Ιστορία, Γεωγραφία, Μαθηματικά, Φυσικά επιστήμαι, Φιλοσοφική προπαιδευτική, Ιχνογραφία, Ωδική, Γυμναστική μετ' εκδρομών, Τα δικαιώματα του συνταγματικού πολίτου, Διπλογραφία και καταστιχογραφία*».

Επίσης, σύμφωνα με τον «*Οργανισμό της Δημοσίας Εκπαίδευσης*» που συντάχθηκε από τον Π. Οικονόμου, επαναθεσμοθετήθηκε ότι *σε κάθε σχολείο «προσαρτάται κήπος ή αγρός ή κτήμα υπό της κοινότητος υποχρεωτικώς παραχωρούμενος εν ω οι μαθηταί ασκούνται υπό την οδηγίαν του διδασκάλου εις τας*

⁶⁰⁷ Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, διάταγμα 100/30-8-1901.

⁶⁰⁸ Ο Α. Παπαδάκης κατάγονταν από το Ψυχρό Λασιθίου. Απέκτησε μεγάλη περιουσία στη Ρωσία όπου είχε καταφύγει μετά την απόδρασή του από την Κωνσταντινούπολη στην οποία είχε μεταφερθεί σαν σκλάβος με την οικογένεια του από τους Τούρκους. Ο Παπαδάκης επέστρεψε στην Αθήνα το 1848 και 20 χρόνια αργότερα κατέστησε κληρονόμο της περιουσίας που είχε αποκτήσει ασχολούμενος κυρίως με το εμπόριο, το Πανεπιστήμιο Αθηνών με σκοπό να παρέχει το Ανώτατο αυτό ίδρυμα υποτροφίες για όλο το διάστημα των σπουδών τους σε δέκα νέους έλληνες «*ήτοι ένα Πελοπονήσιον, έναν Ηπειρώτην, ένα Θεσσαλόν, ένα Μακεδόνα, ένα Θράκα, έναν Επτανήσιον, έναν Αθηναίον και τρεις Κρήτας*», βλπ. Γ. Ανδρουλάκη, *Η εκπαίδευση στην Κρήτη κατά το α' τέταρτο του 19^{ου} αιώνας έως και τις αρχές του 20^{ου}*, Νέα Κυδωνία, 1990.

γεωργικής εργασίας. Δύναται ο επί της παιδείας σύμβουλος να καταργήση το σχολείον εν περιπτώσει μη εκπλήρωσης της υποχρέωσης ταύτης υπό της κοινότητος άνευ αποχρώσεως αιτιολογίας. Όσοι εκ των διδασκάλων ήθελον παρουσιάσει τα καλύτερα αγροκήπια εν εκάστω Νομώ, η Α.Δ. της Παιδείας τη προτάση του επιθεωρητού, ακούοντος και την γνώμην του εν τω Νομώ Γεωπόνου, απονέμει αυτοίς ηθικά βραβεία. Όσοι δε εκ των διδασκάλων ή δεν ήθελον διόλου διδάξει ή ήθελον παραμελήσει το μάθημα τούτο εις τούτους αποκόπτεται το δέκατον του μηνιαίου μισθού των».

Ο καινούργιος Οργανισμός μετέφερε γενικά στην Κρητική Πολιτεία όσα ίσχυαν και στην υπόλοιπη Ελλάδα αναφορικά με την παιδεία. Και αυτό ήταν κάτι που προκάλεσε αρκετές αντιδράσεις. Η προσπάθεια παροχής ανώτερης μόρφωσης στους αποφοίτους των Δημοτικών Σχολείων τετραετούς φοιτήσεως ακόμη και «*δια τας απλουστάτας του βίου ανάγκας*», κρινόταν εκ των ων ουκ άνευ, ωστόσο, εθεωρείτο ότι αυτή δεν μπορούσε να ικανοποιηθεί με την επανασύσταση των Ελληνικών Σχολείων, τα οποία απλά και μόνο θα ήταν υπηρετικά του ανωτέρου κύκλου των γυμνασίων με την κλασική μόρφωση. Διαφορετικά ιδρύματα όπως τα Ανώτερα Δημοτικά του προηγούμενου οργανισμού των οποίων αναγνωρίζονταν η πρακτική χρησιμότητα και η λαϊκή βάση πιστευόνταν ότι χρειαζόνταν.

Παράλληλα στον τοπικό τύπο δημοσιεύονταν και πάλι άρθρα για την επί τα πρόσω βελτίωσιν της εκπαίδευσης: «*είναι λοιπόν άμεσος ανάγκη να ληφθή πρόνοια υπέρ της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως, να τεθώσι υγιέσταιραι βάσεις μέχρι τοιούτου σημείου, ώστε να είναι επαρκής εις τον βιον δια πάντα, όστις τυχόν δεν θα επεζήτει ανωτέραν μόρφωσιν. Να μην είναι το Δημοτικό Σχολείον υπηρετικόν μόνο και βαθμής του δευτέρου της εκπαιδεύσεως κύκλου*».

1.2.3. Παιδονομικά μέτρα

Την περίοδο εκείνη διορίστηκε, επίσης, για πρώτη φορά και παιδονόμος στο Ημιγυμνάσιο της Νεάπολης. Σύμφωνα με το διάταγμα διορισμού του ο παιδονόμος «*υπόκειται μεν αμέσως εις τον Γυμνασιάρχην συνεννοείται δε και μετά των διευθυντών των λοιπών σχολείων της πόλεως περί πάσης υποθέσεως σχετιζομένης προς τα σχολεία αυτών και αναγομένης εις την υπηρεσίαν του. Ο παιδονόμος επιβλέπει την εκτός του σχολείου συμπεριφορών και διαγωγήν των μαθητών όχι μόνο του Γυμνασίου αλλά και*

πάντων των άλλων της πόλεως εκπαιδευτηρίων περιφερόμενος πανταχού όπου ήθελε κρίνει αναγκαίον καθ' ας ώρας δεν γίνονται παραδόσεις [...] καταρτίζει κατάλογον ακριβή της κατοικίας πάντων των μαθητών και του ονόματος των πατέρων ή κηδεμόνων αυτών. Δύναται δε και εν καιρώ νυχτός να εισέλθη εις τα δωμάτια των μη παρ' οικογενείας κατοικούντων μαθητών και να εξετάση εις τι ασχολούνται, των δ' άλλων τους γονείς ή κηδεμόνας ειδοποιεί περί παντός απόπου όπερ ήθελε παρατηρήσει κατά την εκτός του σχολείου διαγωγήν των υπ' αυτών κηδεμονευομένων. Μαθητάς ους ήθελεν ίδει ο παιδονόμος καπνίζοντας, ραβδοφορούοντας ή άδοντας καθ' οδόν, επισκεπτομένους δημόσια διασκεδάσεων μέρη χωρίς να συνοδεύονται υπό των γονέων ή κηδεμόνων αυτών λαμβάνοντας μέρος εις μουσικάς ή θεατρικάς παραστάσεις εις συλλόγους ή δημοσίους χορούς ή συναθροίσεις οιασδήποτε άνευ αδείας του διευθυντού του σχολείου, καθημένους εν καφενείοις, χαρτοπαιχτούντας ή εν ξενοδοχείοις άνευ ανάγκης ή οιοπωλείοις διατρίβοντας και εν γένει ασέμνως και ακόσμως διάγοντας εν τη κοινωνία, παραγγέλει να απέλθωσιν εκείθεν. Ο παιδονόμος τηρεί ακριβή κατάλογον των παρεκτρεπομένων μαθητών και του είδους της παρεκτροπής εκάστου. Καθ' εκάστην εσπέραν ο παιδονόμος ζητεί παρά των διευθυντών των διαφόρων εκπαιδευτηρίων τα ονόματα των απόντων μαθητών και μεταβαίνων εις τους γονείς ή κηδεμόνας ζητεί τον λόγον της απουσίας [...]»⁶⁰⁹.

Η επιθυμία της Κρητικής Πολιτείας για την αποτελεσματικότητα του συστήματος της εκπαίδευσης ήταν τόσο μεγάλη ώστε με άλλο διάταγμα συνέστησε «στους επιστάτας αυστηρώς να μεταβαίνωσιν αίφνης και απροσδοκήτως εις μέρη ύποπτα, ένθα υπάρχει υπόνοια ότι συχνάζουσι μαθηταί, να αποπέμπωσιν αυτούς εκείθεν [...] και εν καιρώ διακοπών ακόμη οι επιστάται οφείλουσι να περιφέρονται εις τα διάφορα ύποπτα μέρη των πόλεων και των χωρίων και ότι ήθελον παρατηρήσει έκτροπον να αναγγέλωσιν ευθύς εις τον διευθυντήν αλλά και εις τον γονέα ή κηδεμόνα του μαθητού [...]». Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, θεωρήθηκε σημαντικό η ανακατανομή των ατόμων στο χώρο, η αναδιοργάνωσή τους, η μεγιστοποίηση της ενεργητικότητάς τους, η παραγωγική τους συσσώρευση η τόσο αναγκαία για τη συσσώρευση αγαθών υλικών και μη. Σε κάθε άτομο έπρεπε να χορηγηθεί ένα πόστο, μια θέση, να του οριστεί μια ακριβής τοποθέτηση. Οι μαθητές έπρεπε να βρίσκονται υπό διαρκή επίβλεψη και τοπικό περιορισμό προκειμένου να αποφευχθούν επικίνδυνες συναντήσεις και άχρηστες

⁶⁰⁹ Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Διάταγμα 14/5-3-1901

επικοινωνίες. Οι ρυθμίσεις αυτές δεν αφορούσαν μόνο τους μαθητές αλλά επέφεραν και στους γονείς των μαθητών μια αλλαγή στην σχετική κοινωνική αντίληψη. Οι έλεγχοι που προέκυψαν κοινωνικά με την ρύθμιση του χρόνου μέσω του ωρολογίου προγράμματος και του χώρου μέσω των παραπάνω περιορισμών συνέβαλλαν, εσωτερικευόμενες, στην τυποποίηση των συμπεριφορών και στην περιβολή τους με τελετουργικότητα. Εμφυτεύτηκαν στην ίδια τη δομή της προσωπικότητας και παράλληλα προσανατόλιζαν προς μια καθορισμένη θεώρηση του κόσμου εφόσον υπάρχει στενή αλληλεπίδραση μεταξύ των διαδικασιών υποκειμενοποίησης και αντικειμενοποίησης. *«Η ρύθμιση του χρόνου αποτελούσε τη θεμελιωδέστερη προϋπόθεση της συγκρότησης των πειθαρχικών πρακτικών και του επικοινωνιακού τους πλαισίου»⁶¹⁰*. Η ρύθμιση του χρόνου εκτός από το ότι έλυne πρακτικά προβλήματα ήταν βασικό συστατικό της απαιτούμενης πειθαρχίας ως ιεραρχικής πειθαρχίας και της πειθαρχίας ως πνεύματος. Η εισβολή της σχολικής «τάξης» σε μια παραδοσιακά οριζόμενη περιοχή ως κατάσταση καθολικής ισχύος έδινε σε όλους το μήνυμα της νέας κοινωνίας ως άκαμπτου συστήματος με αυστηρούς κανόνες συγκεκριμένους στόχους και σαφή ιεραρχική δομή. Το εκπαιδευτικό σύστημα μέσα στον τοπικό κοινωνικό σχηματισμό παρήγαγε και αναπαρήγαγε το ίδιο λόγω της σχετικής αυτονομίας του από την τοπική κοινωνία και με τα μέσα που διέθετε τις αναγκαίες προϋποθέσεις επιτέλεσης της εσωτερικής του λειτουργίας που ήταν η εγχάραξη της δικής του κουλτούρας, προϋποθέσεις που ταυτόχρονα ήταν επαρκείς για την επιτέλεση της προς τα έξω λειτουργίας του δηλαδή της αναπαραγωγής αυτής της κουλτούρας .

1.2.4. Εποπτεία της Εκπαίδευσης

Η ιεραρχία της διοίκησης και της επιθεώρησης της Δημόσιας Εκπαίδευσης που είχε εισαχθεί με το αριθμ. 42 Διάταγμα του 1899 επανανομοθετήθηκε και στον 391 Νόμο περί Διοργανισμού της Δημοσίας Εκπαιδύσεως που ψηφίστηκε το 1901. Η *«Ανωτ. Διεύθυνσις επί της Δημοσίας Εκπαιδύσεως και των Θρησκευμάτων ως ανωτάτη σχολική αρχή πάντων των εκπαιδευτηρίων, δημοσίων και ιδιωτικών»*, ορίστηκε να έχει *«επ' αυτών την ανωτάτην γενικήν διεύθυνσιν και εποπτείαν»* και να ρυθμίζει *«πάσας τας εξωτερικάς υποθέσεις αμέσως ή εμμέσως δια των μέτρων α καθορίζει ο παρών νόμος»*.

⁶¹⁰ Σολομών Ι., ό.π.

«Προς κανονικήν και εύρυθμον διοίκησιν των σχολείων» διορίστηκαν και πάλι εκτός των «διευθυντών των σχολείων παντός βαθμού ανωτέρων και κατωτέρων αρρένων και θηλέων» και ειδικά πρόσωπα: ο γενικός Επιθεωρητής και οι Νομαρχιακοί Επιθεωρητές.

Στον νέο αυτό Διοργανισμό συστήθηκαν, όμως, επιπλέον, και Σχολικές Επιτροπείες «εν εκάστη πόλει ή κόμη» αποτελούμενες «από τον Ιερέα, από τον Δήμαρχο, από το Διδάσκαλον υποδεικνυόμενον υπό του Ν. Επιθεωρητού και από δυο γονείς μαθητών τους μάλλον εγγραμμάτους»⁶¹¹.

Επίσης, συστήθηκε και πειθαρχικό συμβούλιο των λειτουργών της εκπαίδευσης. Τα πειθαρχικά αυτά συμβούλια θεωρήθηκαν, σύμφωνα με τους συντάκτες του νόμου, αποκεντρωτικά και τα πλέον σημαντικά άρθρα του Οργανισμού, με την έννοια ότι αφαιρούσαν μέρος της απόλυτης εξουσίας πάνω στους εκπαιδευτικούς που είχε ο Σύμβουλος: «εσυστήσαμεν πειθαρχικόν συμβούλιον και αφαιρούμεν την δύναμιν από τον Σύμβουλον να κάμη εκείνο, το οποίο αυτός νομίζει, διότι θα υπάρξη πειθαρχικόν συμβούλιον, και δεν θα τιμωρήται κανείς από τον Σύμβουλον, αλλά θα εξαρτάται η επιβολή ή μη της τιμωρίας εκ της αποφάσεως του πειθαρχικού τούτου Συμβουλίου»⁶¹². Το συμβούλιο αποτελούνταν από «τον θεοφιλέστατον Επίσκοπον Χανίων ως πρόεδρον, από τον πρόεδρο των Εφετών, από τον γενικόν επιθεωρητήν των σχολείων, από τον Γυμνασιάρχην Χανίων και από έναν των επιστημόνων ιατρών διοριζόμενον υπό του συμβούλου της εκπαίδευσως». Το πειθαρχικό συμβούλιο αποφαινόταν «επί των κατηγοριών κατά λειτουργών της εκπαίδευσως. Οι αποφάσεις του ήταν οριστικές και υποβάλλονταν στον σύμβουλο της εκπαίδευσης προς εκτέλεσιν». Εντούτοις, στους διορισμούς, το πλήρες δικαίωμα ανήκε και πάλι στον Σύμβουλο και στον «υπ' αυτόν Γενικό Επιθεωρητή με αποτέλεσμα και ο Νόμος αυτός να είναι περισσότερο συγκεντρωτικός παρά αποκεντρωτικός.

⁶¹¹ Έργο της σχολικής Επιτροπείας ήταν: «να φροντίζει περί της καλής καταστάσεως του σχολείου, να εξευρίσκη πόρους, να συντρέχει τον διδάσκαλον, να επιβλέπη εις την τακτικήν εργασίαν του σχολείου, να ειδοποιή τον Επιθεωρητήν περί της ασθενείας ή απουσίας του διδασκάλου και να παρέχη δύο ημερών άδεια εις τον διδάσκαλον». Το αξίωμα ήταν τιμητικό και ο διορισμός γινόταν από τον Σύμβουλο της Εκπαίδευσως τη προτάσει του ν. Επιθεωρητού».

⁶¹² Βλ. Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Νόμος 391 περί Οργανισμού Δημοσίας Εκπαίδευσως, αριθμ. 50, εν Χανίοις τη 1 Αυγούστου 1901.

1.3. Νέος Διοργανισμός περί « Δημοσίας Εκπαιδύσεως »

1.3.1. Δομή και στόχοι της εκπαίδευσης

Το 1903 ψηφίστηκε νέος νόμος «περί τροποποιήσεων εν τω νόμω 391 περί Οργανισμού Δημοσίας Εκπαιδύσεως»⁶¹³ Με τον νόμο αυτό τα αδιαίρετα δημοτικά σχολεία με 60-80 μαθητές ονομάστηκαν Πρωτοβάθμια, με 40-60 Δευτεροβάθμια και με λιγότερους από 40 Τριτοβάθμια. Στα νηπιαγωγεία γίνονταν δεκτοί μαθητές και των δύο φύλων από το 4^ο μέχρι και το 7^ο έτος της ηλικίας τους. Ιδρύθηκαν επίσης πάλι Ελληνικά Σχολεία, ανώτερα Παρθεναγωγεία, Γυμνάσια και Ημιγυμνάσια. Οι σκοποί της εκπαίδευσης εξακολούθησαν να παραμένουν αματέβλητοι.

Με το παραπάνω νομοθέτημα συστάθηκαν δύο πλήρη Γυμνάσια σε Χανιά και Ηράκλειο και δύο Ημιγυμνάσια σε Ρέθυμνο και Λασιθί. Για το Ημιγυμνάσιο του Ρεθύμνου προτάθηκε τότε η κατάργησή του και η ίδρυση εμπορικής σχολής με το αιτιολογικό ότι η σχολή αυτή θα μπορούσε να δώσει «άνδρας ανεξαρτήτους και δυναμένους να ζήσουν μόνοι των και χωρίς να έχουν ανάγκην να παρακαλούν ο μιν να γίνη διδάσκαλος ο δε παπάς». Αντίθετα, τέθηκε τότε από τον βουλευτή Λασιθίου Δ. Κοκκίνη το θέμα της ενίσχυσης του Γυμνασίου της Νεάπολης και της συμπλήρωσής του με «τας υπολειπομένας δύο τάξεις δια να λειτουργήση εν πλήρες γυμνάσιον». Μπροστά σ' αυτήν την κατάσταση ενέσκηψε ο προβληματισμός για την κατάργηση όλων των Ημιγυμνασίων της Κρήτης και της ίδρυσης μιας εμπορικής σχολής. Στην πρόταση αυτή υπήρξε έντονη αντίδραση με το αιτιολογικό ότι «σκοπός των γυμνασίων είναι να παρασκευάσωμεν σπουδαστάς οι οποίοι κατόπιν θα γίνουν επιστήμονες. Σκοπός των γυμνασίων δεν είναι δια να μορφώσουν τους ανθρώπους ίνα ηξεύρουν γράμματα προς στολισμόν αλλ' ίνα είναι ικανοί να επιδοθώσιν εις την εκμάθησιν και καλλιέργειαν των επιστημών. Τα γράμματα τα μαθαίνουν οι πτωχοί εκείνοι οι οποίοι αισθάνονται ότι οφείλουν να μάθουν γράμματα δια να ζήσουν. Οι πλούσιοι κατά κανόνα ολίγα γράμματα μαθαίνουν. Εκείνο δε το οποίο είπον τινες ότι θέλομεν να ολιγοστεύσωμεν τα γυμνάσια δια να μαθαίνουν γράμματα όσοι έχουν χρήματα τούτο είναι αναληθές και αβάσιμον όλως, διότι αν είναι εδώ δέκα επιστήμονες οι εννέα εσπούδασαν με πτωχά μέσα [...]». Ο σύμβουλος επί της παιδείας αντέτεινε ότι η άποψη που ισχυρίζεται ότι τα γυμνάσια

⁶¹³ Βλ. Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Νόμος 485 περί Οργανισμού Δημοσίας Εκπαιδύσεως, αριθμ. 50, εν Χανίοις τη 1 Αυγούστου 1901.

«λειτουργούσι μόνον και μόνον προς παρασκευήν νέων προωρισμένων να επιδοθώσιν εις τας επιστήμας, νομίζω ότι δεν είναι απολύτως αληθές, διότι γνωρίζομεν πάντες ότι πλην των διδασκάλων πάντες οι άλλοι δημόσιοι υπάλληλοι είναι απόφοιτοι του Γυμνάσιου. Αν λοιπόν σήμερον κλείσωμεν τα Γυμνάσια τότε πόθεν να λαμβάνωνται οι υπάλληλοι ούτοι των άλλων κλάδων;». Με την πρόταση σύσταση εμπορικής σχολής συμφώνησε και ο Α.Βορεάδης ζητώντας να τεθεί «περιορισμός εις την επέκτασιν της κλασικής εκπαίδευσως η οποία δίδει τροφήν εις την θεσιθηρίαν και εις τας συνεπείας τας οποίας έχει η αύξησις των θεσιθηρών». Ο βουλευτής Ε. Μαραγκάκης διαπίστωσε ότι «το προσωπικόν των γραμματισμένων, οι κηφήνες, οι καλαμαράδες όπως τους λέγει ο κόσμος είναι πολύ δυσανάλογον προς τον αριθμόν των άλλων επαγγελμάτων. Δεν έχομεν κύριοι εμπόρους, δεν έχομεν γεωργίαν, δεν έχομεν βιομηχανίας, δεν έχομεν κτηνοτροφίαν. Έχομεν όμως γεωργίαν η οποία είναι ατελής η οποία όχι μόνον έχει ατελείας αλλά και δεν δύναται να αναπτυχθή διότι η κατ' έκτασιν καλλιέργεια όπως την εννοούν οι πολιτειολόγοι δεν ανεπτύχθη, δεν έχομεν μεγάλους κτηματίας ώστε να δυνηθούν να αναπτύξουν την γεωργίαν. Ας το γνωρίζουν όλοι ότι έχομεν δυνασάλογον αριθμόν γραμματισμένων εν σχέσει προς τα άλλα επαγγέλματα και πιέζουν τον πληθυσμόν [...]»

614

1.3.2 Επέκταση του σχολικού δικτύου

Το εκπαιδευτικό σύστημα της Κρητικής Πολιτείας αναπτύσσονταν συνεχώς. Λόγω, όμως, της επέκτασης του σχολικού δικτύου το δεύτερο χρόνο της Κρητικής Πολιτείας τα ποσά που διατέθηκαν για την παιδεία δεν μπορούσαν να καλύψουν τις αυξημένες ανάγκες. Προκειμένου να μη μείνουν κλειστά σχολεία λόγω έλλειψης πόρων, προτάθηκε να λειτουργούν τα σχολεία γειτονικών χωριών μόνο κατά τη μισή ημέρα ώστε ο δάσκαλος να διδάσκει και σε δύο σχολεία, το πρωί στο ένα σχολείο και το απόγευμα στο άλλο. Επειδή όμως τα ημιημερήσια αυτά σχολεία έγιναν δεκτά «μετά τινος δυσπιστίας υπό των κατοίκων», ο Γενικός Επιθεωρητής αναγκάστηκε να δώσει τις «δέουσαι περί τούτων διασαφήσεις». Κατά την άποψη του, λοιπόν, «τα ημιημερήσια σχολεία έχουσι και πλεονεκτήματα τινά, τα οποία πρέπει να λαμβάνωνται υπ' όψιν. Και

⁶¹⁴ Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, τεύχ. Δ', Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής, περίοδος Β', συνεδρίασις ΙΘ', 13/5/1903.

πρώτον μεν όπου άλλως δεν θα υπήρχε διόλου σχολείον και θα έμενον εντελώς αγράμματοι οι παίδες ευρίσκουσιν εις ταύτα ευκαιρίαν, έστω και κατά το ήμισυ της ημέρας μόνον διδασκόμενοι να μαθοί τουλάχιστον ανάγνωσιν και γραφήν. Έπειτα αντί να μένουν οι μικροί παίδες δι' όλης της ημέρας συμπετυκνημένοι εις υγρά και ανήλια διδακτήρια με ασανίδωτον έδαφος ή με θύρας και παράθυρα εις πάντα άνεμον αναπεπταμένα ως είναι τα πλείστα των παρ' ημίν διδακτηρίων επί ανυπολογίστω βλάβη της υγείας των είναι πολύ προτιμότερον το ήμισυ της ημέρας να διάγωσιν ελεύθεροι εν υπαίθρω υπό αέρα καθαρόν. Εκτός τούτου θα είναι σημαντική επικουρία εις τας γεωργικάς μάλιστα και εργατικάς τάξεις των κατοίκων αν κατά το ήμισυ της ημέρας χρησιμοποιούσι τα τέκνα των εις μικράς εργασίας αναλόγως προς την ηλικίαν των [...].

1.3.2. Εποπτεία της Εκπαίδευσης

Το 1903 η έδρα της Νομαρχίας Λασιθίου «μετατίθεται εις Άγιον Νικόλαον»⁶¹⁵ με απόφαση της Βουλής. Στον Άγιο Νικόλαο μεταφέρθηκε τότε και η έδρα του Νομαρχιακού Επιθεωρητή Λασιθίου. Αργότερα, βέβαια, η έδρα του Επιθεωρητή Στοιχειώδους Εκπαιδύσεως Λασιθίου μεταφέρθηκε ξανά στην Νεάπολη μαζί με άλλες υπηρεσίες και μετά από παρέμβαση του Ε. Βενιζέλου ο οποίος θέλησε έτσι να ικανοποιήσει τους παράγοντες της Νεάπολης «οι οποίοι κατά την επανάσταση της Θερίσου είχαν ταχθεί στο πλευρό του σε αντίθεση με τους προκρίτους του Αγίου Νικολάου οι οποίοι παρέμειναν πιστοί στον Πρίγκιπα Γεώργιο»⁶¹⁶.

Με τον νέο Νόμο καταργήθηκαν τα άρθρα 121-126 του παλαιού Διοργανισμού και η θέση του Γενικού Επιθεωρητή. Η εξέλιξη αυτή προκάλεσε έντονες διαμαρτυρίες στην Βουλή καθώς κρίθηκε ότι «άπασα η εξουσία συγκεντρούται εις τας χείρας του κ. Συμβούλου επί της παιδείας και πάντες καθηγηταί και διδάσκαλοι εξαρτώνται εξ αυτού [...] τίθεται επι κεφαλής 600 προσώπων εις Σύμβουλος ως κύριος αυτών. Ο οποίος θα έχη απόλυτον επ' αυτών εξουσίαν [...]»⁶¹⁷. Έτσι, το σύστημα διοίκησης της εκπαίδευσης έγινε ακόμη πιο συγκεντρωτικό και άμεσα ελεγχόμενο από το περιβάλλον του Πρίγκιπα

⁶¹⁵ Πρωτ. Ε. Παχυγιννάκη, *Σύντομος ιστορία της πόλεως Αγίου Νικολάου και των εκκλησιών αυτής*, Άγιος Νικόλαος 1994.

⁶¹⁶ Αριθμός Νόμου 580/21-7-1903

⁶¹⁷ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, τεύχ. Δ', Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής, περίοδος Β', συνεδρίασις ΙΓ', 6/5/1903.

αφού όπως ορίστηκε στο άρθρο 120 του νέου νόμου την εποπτεία των Γυμνασίων, Ημιγυμνασίων, Διδασκαλείου και Ιεροδιδασκαλείου ασκεί καθολοκληρίαν ο Σύμβουλος επί της Παιδείας και μόνο η εποπτεία των Δημοτικών Σχολείων είχε ανατεθεί στους νομαρχιακούς Επιθεωρητές⁶¹⁸. Επίσης, οι σχολικές επιτροπές καταργήθηκαν με τα άρθρα 125-127 και ορίστηκε ότι «*αι ενοριακαί επιτροπείαι εκάστης πόλεως ή κόμης αποτελούσι και την σχολικήν επιτροπείαν*».

2. Η περίοδος μετά την επανάσταση του Θερίσου και μέχρι την εισαγωγή του Ελληνικού Συντάγματος στο νησί

2.1. Νέος εκπαιδευτικός νόμος.

2.1.1. Ιστορικό Πλαίσιο

Εντωμεταξύ, η διαπάλη ανάμεσα στο παλιό καθεστώς της μοναρχικού τύπου άσκησης της εκτελεστικής εξουσίας και στις νέες αστικο-φιλελεύθερες και αγροτικο-γεωργικές δυνάμεις που προσπάθησαν με ηγέτη τον Ελ. Βενιζέλο να αξιοποιήσουν τον άρρηκτο σύνδεσμο ανάμεσα στην φιλελεύθερη πρακτική και την ιδέα του εθνικού συμφέροντος ουσιαστικά κορυφώθηκε με την επανάσταση του Θερίσου. Η διαδικασία ρήξης μεταξύ του Βενιζέλου και του Ύπατου Αρμοστή συνέχιζε να επιταχύνεται και να οξύνεται από την τοποθέτηση του Πρίγκιπα Γεωργίου στα θέματα εξωτερικής πολιτικής και από την άρνησή του να δεχτεί συζήτηση για το εθνικό θέμα και τα εσωτερικά προβλήματα της Κρήτης με τους τοπικούς εκπροσώπους του λαού. Ο Πρίγκιπας έχοντας την αντίληψη ότι η εξωτερική πολιτική ήταν αποκλειστική αρμοδιότητα της ελληνικής μοναρχίας ανέλαβε μόνος του την προσπάθεια για την άμεση προσάρτηση του νησιού με την Ελλάδα προβαίνοντας σε προσωπικές παρεμβάσεις και απευθείας διαπραγματεύσεις με τις Μεγάλες Δυνάμεις, την Ρωσία, την Γαλλία, την Αγγλία και την

⁶¹⁸ Βλ. Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, *Νόμος περί τροποποιήσεων εν τω Νόμω 391 περί Οργανισμού Δημοσίας Εκπαιδύσεως*, τεύχος Α', αριθμ. 33, εν Χανίοις τη 28 Ιουνίου 1903. Σύμφωνα με το άρθρο 129 «*επιθεωρηταί διορίζονται διδάκτορες του φιλολογικού τμήματος της φιλοσοφικής σχολής διετή τουλάχιστον πείραν κεκτημένοι ή πτυχιούχοι των διδασκαλείων της Ελλάδος ή της Κρήτης πενταετή τουλάχιστον πείρα κεκτημένοι προτιμωμένων των αριστούχων*». Οι διδάκτορες επιθεωρητές «*επιθεωροῦσι πλην των δημοτικών σχολείων και τα Ανώτερα Παρθεναγωγεία ως και τα Ελληνικά Σχολεία του Νομού των πλην των συνδεδεμένων μετά των Γυμνασίων και Ημιγυμνασίων. Εις τους τελευταίους τούτους ανατίθεται και η επιθεώρησις των Ελληνικών Σχολείων των επαρχιών και του Ανωτέρου Παρθεναγωγείου του Νομού εάν ο Επιθεωρητής δεν είναι διδάκτωρ*».

Ιταλία. Ο Βενιζέλος, όμως, θεώρησε πρόωρες τις ενέργειες του Ύπατου Αρμοστή, κρίνοντας ότι η Κρητική Κυβέρνηση ήταν ασταθής και τα συνταγματικά της θεμέλια ασαφή για να επιτείνουν στην άμεση ένωση. Υποστήριζε την ανάγκη ανακήρυξης της Κρήτης σε ανεξάρτητο πριγκιπάτο ως τελευταίο σταθμό για την νομότυπη επίτευξη της Ένωσης. Πρότασε την οργάνωση εθνοφρουράς για την ανακήρυξη της αδέσμευτης αυτονομίας της Κρήτης, την κατάργηση της αρμοστείας και την εξουσιοδότηση της Κρητικής Συνέλευσης να εκλέξει δικό της κυβερνήτη. Ο Πρίγκιπας, όμως, δεν μπορούσε να αντιληφθεί τη λεπτή διαφορά μεταξύ της δεσποτικής διακυβέρνησης με ξένη κηδεμονία από τη μια μεριά και από την άλλη της πλήρους αυτονομίας χωρίς ξένες παρεμβάσεις ως ασφαλέστερη μεθόδευση για την απώτερη επίτευξη του ενωτικού σκοπού. Απεναντίας, είχε τη πεποίθηση ότι οποιαδήποτε λύση του Κρητικού ζητήματος θα προερχόταν από τις μεγάλες Δυνάμεις και στα πλαίσια αυτά οι πολιτικοί παράγοντες της Κρήτης ήταν, κατά την γνώμη του, άσχετοι με το θέμα αν όχι επιζήμιοι. Σκεπτόμενος, όμως, έτσι ο Πρίγκιπας δεν κατάφερε να εκτιμήσει τη σημασία των νέων πολιτικών ρευμάτων της Κρήτης και να αναγνωρίσει τις τάσεις της ανερχόμενης αστικής τάξης των πόλεων, των εμπόρων, των επιχειρηματιών και των διανοούμενων, που εκπροσωπούσε ο Βενιζέλος.

Αφού, λοιπόν, η υπερνίκηση των αντιθέτων αυτών εκτιμήσεων ανάμεσα στον Ύπατο Αρμοστή και στον Βενιζέλο αποδεικνυόταν ανέφικτη στα πλαίσια της ισχύουσας πολιτειακής νομιμότητας, ο πολιτικός ανταγωνισμός κατέτεινε σε λύσεις εξωπολιτειακές. Με αυτήν ακριβώς την πραγματικότητα συνέχεται και το περιεχόμενο της επανάστασης του Θερίσου που εκδηλώθηκε στις 10 Μαρτίου του 1905 υπό τον Βενιζέλο. Η νέα πολιτική πραγματικότητα συνυφασμένη με ένα ριζικά ανανεωμένο πρόσωπο του φιλελευθερισμού, έμελλε να ανταποκριθεί στις αναζητήσεις των ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων που διεκδικούσαν μια ενεργή και ουσιαστική συμμετοχή στην διαχείριση των κοινών. Η εθνική ιδέα, στο μέτρο που συναρτόταν με την βαθύτερη αυτή πολιτική και κοινωνική ζύμωση, προσέλαβε τότε περισσότερο δυναμικό περιεχόμενο. Η προβολή των εθνικών θέσεων βασιζόταν ολοένα και λιγότερο στην επίκληση των τίτλων που είχε κληροδοτήσει το ιστορικό παρελθόν ή στην ευκαιριακή αναζήτηση των μέσων που φαινόταν να προσφέρει η διεθνής συγκυρία.

Στην επανάσταση έλαβαν μέρος και πολλοί οπαδοί του Βενιζέλου από τον Νομό Λασιθίου με αποτέλεσμα η *«εξάπλωση της επαναστάσεως εις τον Νομόν ν'»*

αναγνωρίζεται μεγάλως υπό των Προξένων»⁶¹⁹. Ο σεβαστός μεραμβελιώτης ηγέτης Ι. Σφακιανάκης εκφωνούσε συνεχώς λόγους και διαδήλωνε την αλληλεγγύη του προς τους εξεγερμένους. Η επαναστατική δράση, μάλιστα, είχε εξαπλωθεί από τις πρώτες κιόλας μέρες του κινήματος σε ολόκληρο τον Νομό όπως εξάλλου συνέβη, με μεγαλύτερη βέβαια, ένταση, και στον Νομό Χανίων καθώς οι Γάλλοι και οι Ιταλοί δεν είχαν λάβει ως τον Οκτώβριο τουλάχιστον τα σύντονα μέτρα που επέβαλαν οι Ρώσοι και οι Άγγλοι στους νομούς Ρεθύμνης και Ηρακλείου.

Στον Νομό Λασιθίου η κύρια πίεση του αντιπολιτευτικού ρεύματος εντοπιζόταν γύρω από την Σητεία, την Ιεράπετρα και την Νεάπολη όπου και εκφραζόταν με μεγαλύτερη ένταση οι ενδιάθετες φιλελεύθερες ροπές αλλά και η λανθάνουσα αντίθεση μεγάλης μερίδας της κοινής γνώμης απέναντι στις συγκεντρωτικές τάσεις της κεντρικής εξουσίας. Ας σημειωθεί ότι τον Βενιζέλο ακολουθούσαν κυρίως τα μεσοαστικά και τα αστικά στρώματα του Νομού (έμποροι, ελεύθεροι επαγγελματίες και δημόσιοι υπάλληλοι)⁶²⁰, η αποφασιστική παρουσία των οποίων στο πεδίο της πολιτικής ζωής αποδεικνυόταν αντίστροφα ανάλογη προς την αριθμητική τους δύναμη. Η αυξανόμενη, όμως, παρουσία τους στο πεδίο της πολιτικής ζωής ήταν φυσικό να συναφθεί με την παράλληλη προοδευτική κατίσχυση των αντιπροσωπευτικών τους αναζητήσεων⁶²¹ οι οποίες βασιζόνταν στις δυτικές ριζοσπαστικές και φιλελεύθερες δημοκρατικές αρχές και στην ακατάπαυστα ανανεούμενη ιδέα του κοινωνικού συμβολαίου. Όσοι είχαν άμεσα ωφεληθεί από την αρμοστειακή πολιτική παρέμεναν πιστοί στον πρίγκιπα, ικανοποιημένοι από την τάξη και την ασφάλεια που τους παρείχε η αρμοστειακή διοίκηση έπειτα από αιώνες τουρκικής κυριαρχίας.

Στον Νομό Λασιθίου το επαναστατικό κίνημα προσπάθησε να ελέγξει τον διοικητικό μηχανισμό καταλαμβάνοντας κυρίως τα Δημαρχεία τα οποία αποτελούσαν την ραχοκοκαλιά της αρμοστειακής διοίκησης αφού σύμφωνα με τον υπ' αριθμ. 497/1903 Νόμο⁶²² οι Δήμαρχοι και τα Δημοτικά Συμβούλια διορίζονταν από την κεντρική Κυβέρνηση με Ηγεμονικό Διάταγμα με απώτερο πολιτικό στόχο να

⁶¹⁹ Λυδάκης, Ε., *Πως ήρχισαν και πως εξελίχθησαν οι σχέσεις μου με τον Βενιζέλο*, Αθήνα 1951, σ. 19.

⁶²⁰ Αρχηγός της επαναστατικής Επιτροπής Νεαπόλεως ήταν ο γιατρός Ν. Σέργιος, οπλαρχηγός των επαναστατών στην Ιεράπετρα υπήρξε ο Ειρηνοδίκης Κ. Σιγανός, ενώ Πληρεξούσιοι της Επαναστατικής Επιτροπής Ιεράπετρας στην Επαναστατική Συνέλευση του Θερίσου ήταν ο δικηγόρος Νικόλ. Γιαμαλάκης, ο γιατρός Εμμ. Περακάκης, και ο δάσκαλος Γεωρ. Μιχελινάκης.

⁶²¹ Σβολόπουλος, Κ., «Η διάσταση ανάμεσα στον πρίγκιπα Γεώργιο και τον Ελευθέριο Βενιζέλο», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σελ. 206.

⁶²² *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, τεύχος 1^ο, αριθμ. 35/10-7-1903.

απαλειφθούν τα σημαντικά ερείσματα που διέθετε στον αυτοδιοικητικό χώρο ο Βενιζέλος. Για την αποκατάσταση των κατηγορημένων από τους επαναστάτες αρμοστειακών δημοτικών αρχών ο Νομάρχης Λασιθίου χρησιμοποίησε εκτεταμένα τόσο την χωροφυλακή όσο και ειδικά σώματα έμμισθων παρακρατικών δημοφρουρών. Στις αναφορές του προς τον Πρίγκιπα είναι εμφανής η προσπάθειά του να ωραιοποιήσει την κατάσταση που επικρατούσε στον Νομό και να τον διαβεβαιώσει για την προσήλωση των πολιτών προς το καθεστώς του. Όμως, οι επαναστατικές εστίες στον νομό Λασιθίου υπήρξαν ιδιαίτερα δυναμικές, και μολονότι μειοψηφικές εξ αιτίας κυρίως των αόρητων πιέσεων που ασκούσαν οι αρμοστειακές αρχές, διατηρήθηκαν επί μακρόν ενεργές διαγωνίζοντας κυρίως μια σημαντική ηθική πίεση προς της Μεγάλης Δυνάμεις μέχρι και τις αρχές του Νοέμβρη 1905 οπότε και έληξε επίσημα το κίνημα του Θερίσου.

Παρά ταύτα, η ισχυρή εκλογική βάση του Πρίγκιπα Γεωργίου και των αρμοστειακών οργάνων κάτω από τον έλεγχο των διεθνών αρχών, εντεταλμένων ήδη να επιβλέπουν, ως την εισαγωγή των προβλεπόμενων μεταρρυθμίσεων, τη λειτουργία της εσωτερικής κατάστασης και τη διεξαγωγή των νέων εκλογών, δεν μπόρεσε να οδηγήσει στην άμεση ριζική ανατροπή του συσχετισμού των πολιτικών δυνάμεων στην Μεγαλόνησο. Οι γενικές εκλογές του Μαΐου του 1906, κατά την διάρκεια των οποίων ο ίδιος ο Βενιζέλος επισκέφθηκε τον Νομό Λασιθίου μιλώντας σε προεκλογικές συγκεντρώσεις του κόμματός του στα μέρη που στήριζαν το κίνημα του Θερίσου και φυσικά και στην Νεάπολη, επιβεβαίωσαν την εξακολουθητική προσήλωση της πλειοψηφείας των Κρητών στην φιλοπριγκιπική παράταξη.

Η εμπράγματα, όμως, δικαίωση των προσδοκιών της Κρητικής αντιπολίτευσης ήρθε λίγο αργότερα όταν ο Βασιλιάς Γεώργιος της Ελλάδος, σε απάντηση ευρωπαϊκής διακοίνωσης έσπευσε να υποδείξει ως αντικαταστάτη του πρίγκιπα Γεωργίου τον Αλέξανδρο Ζαΐμη, πολιτικό ηγέτη έμπειρο και μετριοπαθή. Στο εσωτερικό πολιτικό πεδίο, μετά τα ταραγμένα χρόνια των ζωνών αυτών διενέξεων, επικράτησε τότε κλίμα ύφεσης και συνδιαλλαγής ικανό να επιτρέψει την ανάληψη και την ευόδωση αξιόλογων οργανωτικών πρωτοβουλιών. Η νέα διαρρύθμιση των όρων της εσωτερικής διακυβέρνησης και της διεθνούς θέσεως του Κρητικού ζητήματος έτεινε να αποτελέσει θετικό βήμα και στην πορεία της εθνικής υπόθεσης. Στο εξωτερικό πεδίο η διεύρυνση των διακρατικών δεσμών της Κρητικής Πολιτείας με το Ελληνικό Βασίλειο

εξελισσόταν σε ευθεία συνάρτηση με την βαθμιαία απαλλαγή του αυτόνομου καθεστώτος από τα δεσμά του διεθνούς ελέγχου φέρνοντας όλο και πιο κοντά την ένωση. Η αναχώρηση στις 24 Ιουλίου 1908 σημαντικού τμήματος της ευρωπαϊκής στρατιωτικής δύναμης και η εξαγγελία της απόφασης για την αποχώρηση και των τελευταίων αγημάτων σε διάστημα ενός έτους, συνέβαλλε στην ολοκλήρωση της αυτονομίας και προδιόγραψε την επιβολή των θελήσεων του Κρητικού λαού. *«Αντιλαμβάνομαι εγώ και είμαι βέβαιος, κύριοι πληρεξούσιοι», ανέφερε ο ίδιος ο Βενιζέλος στη συνεδρίαση της 7^{ης} Οκτωβρίου 1906 της Β΄ Συντακτικής Συνέλευσης των Κρητών «ότι πολύ ταχέως θα συμφωνήσωμεν όλοι ότι το Κρητικό ζήτημα έκαμεν εν βήμα γεναιότατον προς τα εμπρός δια της επιτευχθείσης λύσεως, όχι μόνο από απόψεως εσωτερικής διοικήσεως, αλλά και από καθαρώς εθνικής απόψεως. Του λοιπού το πολίτευμα, το οποίον θα μας διέπη θα είναι οι ελεύθεροι θεσμοί του Ελληνικού Βασιλείου [...] Κατ' ουσία αι Δυνάμεις ενούσι την Κρήτην προς την Ελλάδα [...]».*

Έτσι από τις 24 Σεπτεμβρίου του 1908 στην Κρήτη η σημαία της αυτονομίας *«αντικατεστάθη δια της κυανολεύκου»*, η Κυβέρνηση διοικούσε *«εν ονόματι του Βασιλέως των Ελλήνων»* και η επίσημη Εφημερίδα κυκλοφορούσε με τον τίτλο *«Βασίλειον της Ελλάδος. Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη»*. Οι εξελίξεις αυτές διέσπειραν κύματα ενθουσιασμού στους πολίτες του Νομού Λασιθίου. Οι δημοτικές αρχές του Νομού οι οποίες εντωμεταξύ και κάτω από την πίεση της επανάστασης του Θερίσου είχαν αναδειχθεί με εκλογές κήρυξαν ήδη από το 1908 την ένωση με την Ελλάδα μέσα σε ένα πλαίσιο υφέρπουσας φιλελεύθερης πολιτικής αυτονομίας.

2.1.2. Επανάδρυση της θέσης του Γενικού Επιθεωρητή

Ζητούμενο τώρα στον χώρο της εκπαίδευσης ήταν ο πρακτικός προσανατολισμός της Δημοτικής Εκπαίδευσης και η ανεξαρτητοποίησή της από την Μέση Εκπαίδευση⁶²³. Τα κυριότερα εκπαιδευτικά προβλήματα συνίσταντο στην ελλιπέστατη κτιριολογική υποδομή στην ολιγοχρόνιο μαθητεία στο Δημοτικό Σχολείο, στην αδυναμία γενικεύσεως των εξαταξίων δημοτικών σχολείων κ.λ.π. Το 1907, εννέα μήνες μετά την ψήφιση του φιλελεύθερου συντάγματος, όπου στο άρθρο 19

⁶²³ Βλπ. εφημ. *Λευκά Όρη*, έτος Β΄, περίοδος Β΄, αρ. 38, 2/9/1906.

επαναλαμβάνονταν τα περί της υποχρεωτικής και δωρεάν δημοσίας εκπαιδύσεως⁶²⁴ δημοσιεύτηκε ο υπ' αριθμ 691 νόμος «περί τροποποιήσεως εις τον υπ' αριθμ 485 Νόμον περί οργανισμού Δημοσίας Εκπαιδύσεως»⁶²⁵. Η αλλαγή των όρων διαρρύθμισης του αρμοστειακού καθεστώτος με βάση το οποίο εισάγονταν πλέον και εφαρμόζονταν οι αρχές του φιλελεύθερου κοινοβουλευτικού συστήματος στο νησί είχε ως άμεση συνέπεια τη σύνταξη νέων νομοθετημάτων για την βελτίωση της λειτουργίας της διοίκησης και μεταξύ αυτών την επαναλειτουργία του θεσμού του Γενικού Επιθεωρητή της Παιδείας, ο οποίος θα αποδυνάμωνε, όπως αναμενόταν την παντοδυναμία του Συμβούλου⁶²⁶. Πρώτος Γενικός Επιθεωρητής με βάση το νομοθέτημα αυτό ορίστηκε ο καθηγητής του Πανεπιστημίου του Αγίου Ανδρέα στη Σκωτία Αντώνιος Γιάνναρης.

Όμως, παρά τα θετικά αποτελέσματα που έφεραν στην εκπαίδευση τα μέχρι τότε νομοθετικά διατάγματα, οι πνευματικοί κύκλοι της εποχής δεν έπαψαν να ανησυχούν για την ορθότητα και την αποτελεσματικότητα του εκπαιδευτικού συστήματος. Πρώτη ατέλεια της εκπαίδευσης θεωρήθηκε η αδυναμία της να πραγματοποιήσει «*το υποχρεωτικόν της φοιτήσεως του Κρητικού Λαού εις το Δημοτικόν Σχολείο, δεύτερη ατέλεια το ότι η μαθητεία στο Δημοτικό Σχολείο οριζόταν σε τέσσερα μόνο χρόνια εν οις είναι αδύνατον, φύσει αδύνατον να γίνη τι γενναίον, τρίτη ατέλεια η εξάρτηση των δασκάλων από την πολιτική ήτις άγει και φέρει αυτοίς κατά τας επιθυμίας της*». Μια άλλη σημαντική ατέλεια που επισημαινόταν πολύ συχνά ήταν επίσης η παντελής έλλειψη επιτήρησης των δημοτικών σχολείων από την πολιτεία⁶²⁷.

Στις 30 Νοεμβρίου του 1907 ο νέος Γενικός Επιθεωρητής της Παιδείας αναγγέλλοντας τον διορισμό του και προαναγγέλλοντας τη σύνταξη νέου Νόμου για την παιδεία ζήτησε από τα σχολεία «*όσον οιον τε ακριβείς πληροφορίας περί της νυν*

⁶²⁴ Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, έτος Θ', τεύχος Α', αριθμ. 7 εν Χανίοις τη 8 Φεβρουαρίου 1907.

⁶²⁵ Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, έτος Θ', τεύχος α', αριθμ. 66, εν Χανίοις τη 3 Νοεμβρίου 1907.

⁶²⁶ Ο Γενικός Επιθεωρητής θα έπρεπε να είναι «*διδάκτωρ της φιλοσοφίας ειδικώς ασχοληθείς περί την φιλολογίαν ή παιδαγωγικήν έχων ευδόκιμον υπηρεσίαν τουλάχιστον επταετή*». Παράλληλα, ορίστηκαν και τα καθήκοντά του: «*να προπαρασκευάζει πάσαν σχολικήν νομοθεσίαν αποβλέπουσα εις την βελτίωσιν ή τροποποίησιν του υπάρχοντος οργανισμού, να προπαρασκευάζη τα εκτελεστικά των νόμων διατάγματα, να επιθεωρή τα Γυμνάσια, Ημιγυμνάσια, το Διδασκαλείον, τα Ανώτερα Παρθεναγωγεία και Ελληνικά Σχολεία, να καλή τους επιθεωρητάς των σχολείων εν ωρισμένω τόπω και χρόνω εις κοινάς συνεδρίας προς σύσκεψιν περί των ληπτέων μέτρων των αφορόντων εις την ορθήν λειτουργίαν του προγράμματος των σχολείων και να εισηγείται πάσαν μετάθεσιν, απόλυσιν ή τιμωρίαν του προσωπικού της Δημοσίας Παιδείας*».

⁶²⁷ Γυπάκης Χ., «Αι ατέλειαι της δημοτικής παιδείας παρ' ημίν», άρθρο στην εφημ. *Νέα Έρευνα*, έτος Ζ', εν Χανίοις τη 11^η Απριλίου 1908, σελ. 2.

λειτουργίας των». Ο ίδιος πάντως προκαταβολικά επισήμανε ότι το «ημέτερον εκπαιδευτικόν σύστημα όπως σήμερον έχη σφόδρα χωλαίνει και ως εκ τούτου επειγόντως χρήζει δραστηκής μεταρρυθμίσεως το μεν συμφώνως προς τας ανάγκας του Κρητικού Λαού το δε συμφώνως προς τας προόδους των νεοτέρων χρόνων». «Πολλοί των διδασκάλων», συνέχισε ο Γ. Επιθεωρητής, «είναι ούτω προκατειλημμένοι κατά πάσης νέας ιδέας ώστε πεισιμόνως την παλαιάν και ναυαγόν οδόν βαδίζοντες οιωνεί βαυκαλώμενοι υπό της πλάνης ότι αφ' ης ημέρας αυτοί εγκατέλιπον τα βάρη του σχολείου ουδεμία επιτελέσθη πρόοδος αλλ' ότι τα πάντα παρέμιναν στάσιμα αφής ώρας ούτοι εξήλθον πάνσοφοι εκ των σχολείων. Άλλοι μεν εις τόσας δοξοσοφίας προβαίνουνσιν ώστε υπείκοντες ίσως και την ίδια αυτών ορέξει και ανέσει να θέλωσι να διδάσκωσι και άνευ διδακτικών βιβλίων και παρά τα πανταχού στον προηγούμενον κόσμον καθιερωμένα. Άλλοι τίνες πάλιν φαίνονται φρονούντες ότι παρ' ημίν τα σχολεία ιδρύθησαν υπέρ μόνων των διδασκάλων όπως εν αυτά απόνως ψωμίζονται. Δέον όμως να κατανοηθή», κατέληξε ο Γ. Επιθεωρητής, «ότι η δημοσία παιδεία είνε πολιτειακός θεσμός ιδρυμένος ουχί υπέρ σιτήσεως ή συντάξεως των διδασκόντων αλλά πρωτίστως υπέρ των μαθητών, ήγουν υπέρ της παιδευτέας νεότητος»⁶²⁸.

Τον Μάιο του 1908, λίγο πριν συνέλθει η Βουλή για να συζητήσει για διάφορα θέματα που την απασχολούσαν αναφορικά με την εκπαίδευση, στον τύπο της εποχής δημοσιεύονταν σωρεία άρθρων για το νέο εκπαιδευτικό νομοσχέδιο που ετοιμαζόταν και τονίζονταν η ανάγκη αποτελεσματικότητας του σχολείου και ανάδειξης του λαϊκού προορισμού του⁶²⁹. Επίσης, από πολλές πλευρές τιθόταν θέμα αποτελεσματικότητας της λειτουργίας του εκπαιδευτικού συστήματος με την εγκατάσταση ενός πλαισίου ελέγχου και επιτήρησης μέσα στο οποίο θα έπρεπε να ασκούν τα καθήκοντά τους οι εκπαιδευτικοί, η δε Πολιτεία ήταν ανάγκη, όπως επισημαινόταν, «να ασκή αυστηράν επίβλεψιν επί των λειτουργών της παιδείας».⁶³⁰

⁶²⁸ Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, 70/4-12-1907

⁶²⁹ «Είναι άμεσος ανάγκη να ληφθή σύντονος πρόνοια υπέρ της δημοτικής εκπαίδευσσεως. Να τεθώσιν υγιέστεραι βάσεις, να δοθή μείζων αυτοτέλεια, να εκταθή ο κύκλος της κατωτάτης εκπαίδευσσεως μέχρι τοιούτου σημείου, ώστε να είναι επαρκής εις τον βίον δια πάντα, όστις τυχόν δεν θα επεζήτει ανωτέραν μόρφωσιν. Να μην είναι το δημοτικόν σχολείον υπηρετικόν μόνον και βαθμής του δευτέρου της εκπαίδευσσεως κύκλου», «Υπέρ της Δημοτικής Εκπαίδευσσεως», βλπ. το Εκπαιδευτικόν Δελτίον του Κρητικού Αστέρου, αριθμ. 7, Χανιά, 1 Μαΐου 1908, σελ. 25

⁶³⁰ Άρθρο στην εφημερ. Υψηλά Λευκά Όρη, έτος Ε', περίοδος Β', 8 Μαΐου 1908, αριθμ. 122, σσ. 1-2. Την ίδια χρονιά ο δάσκαλος του Δημοτικού Σχολείου Χουμεριάκου διατύπωσε προς την «Σεβ. Γεν. Επιθεώρησιν της Παιδείας εν Κρήτη» κρίσεις “ τινές επί του εκπαιδευτικού ημών συστήματος». παραθέτουμε παρακάτω τα πιο χαρακτηριστικά σημεία αυτής της αναφοράς θεωρώντας ότι οι απόψεις

2.2. Διαδοχικές μεταρρυθμιστικές παρεμβάσεις

που εκφράζονται σ' αυτήν είναι σημαντικές ως προς την διαφώτισή μας σχετικά με τις απόψεις των ίδιων των εκπαιδευτικών της εποχής για το εκπαιδευτικό σύστημα:

«[...] .δια να επιτευχθή ο σκοπός του Δημοτικού Σχολείου ανάγκη να ιδρυθώσιν επτατάξια Δημοτικά Σχολεία, εν τουλάχιστον εις ένα έκαστον Δήμον ίνα δύνανται τα τέκνα όχι μόνον των αγροδιαίτων πληθυσμών αλλά και των πόλεων πλησίον της οικογενείας αυτών να μορφώνωνται και ηθικά ποιούνται επαρκέστερον, καθότι ανεπαρκής είναι η μόρφωσις και η ηθική επίδρασις του δημοτικού σχολείου, η γινομένη κατά την 4ετή φοίτησιν. λέγωδε τούτο διότι εκτός του ότι ο χρόνος αφ' ενός δεν αρκεί ίνα διδαχθώσι τα μαθήματα δι' ων επιδιώκεται ο σκοπός του δημοτικού σχολείου και δια τούτο πρέπει να ορισθώσι και τοιαύτα κατάλληλα, η ηλικία δε αφ' ετέρου εις ην ευρίσκονται οι μαθητεύμενοι όταν απολύονται ούτοι εκ του Δημοτικού Σχολείου είτε εξακολουθώσι μαθήματα είτε μη οπότε δεν έχουσιν αναπτυχθή αρκούτως και δεν έχει στερεοποιηθή εν τη συνειδήει αυτών η εμπρέπουσα συμπεριφορά, η δύναμις της θελήσεως του πράττειν εναρέτους πράξεις δια του εθισμού και της καλής γινομένης διδασκαλίας αλλά ευρίσκονται ακόμη εν ημιρεύτω ούτως ειπείν καταστάσι και εκείνα όσα είχαν εγχαραχθή εν αυτοίς αλλοιούνται και άλλα αντίθετα εγχαράσσονται. Διότι εάν μεν εξακολουθήσωσι ούτοι μαθήματα εν τοις ελληνικοίς σχολείοις εκτός του ότι ο σκοπός τούτων είναι διάφορος τούτων δημοτικών σχολείων συναθροίζονται εκεί από πολλά και διάφορα μέρη μαθηταί μικροί και μεγάλοι φήρδην μίγδην και επιδρώσι οι κακοήθεις και κακοτρόποι επί των των μικροτέρων, διότι ως επί το πλείστον οι μεγαλύτεροι και εάν δεν είναι καθίστανται τοιοῦτοι διότι προώρως λαμβάνουσι μεγάλην ελευθερίαν του βίου αυτών ευρισκόμενοι μακράν των γονέων των και όπου μάλιστα αδιαφορείται η ηθικότης αυτών ή και δεν είναι δυνατόν να γίνηται ή επίβλεψις όπως πρέπει εάν δε δεν εξακολουθήσωσι μαθήματα εκτός τούτοι διαστρέφονται πάλιν εν τη τρικυμιώδη κοινωνία, ήτις δυστυχώς ολοέν επί το χείρον βαίνει έχουσι ανάγκην προσέτι πνευματικής και ηθικής μορφώσεως.

Το προσωπικόν των διδασκόντων να είναι κατάλληλον εις την εργασίαν του ούτως ώστε να παιδαγωγή και διδάσκη μεθοδικώς και καρποφόρως και να αμην διορίζωνται οι τυχόντες ως τοιοῦτοι διότι έχουσιν υποστήριξιν οι δε διοριζόμενοι να είναι μόνιμοι και να μη υπόκεινται εις τας θυέλλας των πολιτικών φατριών αλλά να είναι βέβαιοι ότι το έργον αυτών είναι τούτο αποκλειστικώς και πάντες οι μη εκτελούντες το καθήκον των να τιμωρόνται και εν επαναλήψει να απολύονται. Να ικανοποιώνται υλικώς ήτοι να γίνηται αύξησις του μισθού κατά δέκα δραχμάς ανά πενταετή υπηρεσίαν και να υποστηρίζονται ηθικώς, μέσα δι' ων να ενθαρρύνωνται εις το έργον των κασι όχι να αποθαρρύνονται.

Η φοίτησις να είναι υποχρεωτική και η επιβολή του προστίμου να είναι τουλάχιστον 50 λεπτά της δραχμής δι' εκάστην ημέρα απουσίας και η είσπραξις να γίνηται συντομότατα το πολύ εντός τριών ημερών από της καταγγελίας διότι δεν είναι ο σκοπός να πληρώσῃ το πρόστιμον απλώς δια να εισπράξῃ η Κυβέρνησις χρήματα, έστω και αργά, αλλά δια να υποχρεωθή ο μαθητής να φοιτήσῃ εγκαίρως εις το σχολείον ίνα μη απόλλυται ο πολύτιμος χρόνος αυτού. Εάν δε λάβωμεν υπ' όψιν μας τας ανάγκας της οικογενείας των αγροδιαίτων πληθυσμών εν ταις εργασίαις αυτής δεν υπάρχει ημέραν ούτε ώρα καθ' ην να μη έχη ανάγκην βοθηείας αυτή.

Όσον αφορά δε την μετακίνησιν του σχολικού έτους μου φαίνεται ότι δεν πρέπει να μένη ακριβώς όπως έχει αλλ' ούτε και να μεταβληθή εντελώς αλλά να τροποποιηθή ούτως ώστε να μη παρουσιάζονται δυσκολίαι εν τη εφαρμογή αυτού και να γίνηται οικονομία χρόνου και αι διακοπαί να μην είναι παρατεταμέναι κατά συνέχειαν επί δύο μήνας ώστε να λησμονή σχεδόν ο μαθητής όσα έμαθεν .

Όθεν συνιστώ υμίν ίνα αι διακοπαί των δυο μηνών χωρισθώσι και να γένωνται δις του έτους ως εξής: το σχολικόν έτος να αρχίζῃ από της 1^{ης} Αυγούστου, να γείνωνται αι διακοπαί χειμερινά μεν από της 23^{ης} Δεκεμβρίου μέχρι της 20ης Ιανουαρίου ή και της 30ης ότε δεν θα είναι ανάγκη να γίνηται εξαίρεσις του Νόμου δια τα ορεινά μέρη και οπότε κατά τας ημέρας ταύτας είναι σχεδόν αι πλείστοι εορταί καθ' ας αργούσι και κατά το υπάρχον σύστημα τα ήμέτερα σχολεία και ούτω γίνεται οικονομία του χρόνου. Να προσέρχωνται πάλιν οι μαθηταί κατά την 20ην Ιανουαρίου ή την 1^{ην} Φεβρουαρίου και να λήγῃ το σχολικόν έτος κατά τα τέλη Ιουνίου.

Ευπειθέστατος

Ο προϊστάμενος της Δημοτικής Σχολής Χουμεργιάκου

Ε. Βελονάκης».

Το ζήτημα, ωστόσο, της μεταρρύθμισης της Δημοτικής Εκπαίδευσης εξακολουθούσε να εστιάζεται κυρίως στην κυριαρχία μιας διοικητικής τάξης που μαζί με την τάξη των πολιτικών επιδρούσε καταλυτικά μέσω του συστήματος της πελατείας στην κοινωνική και πολιτική ζωή και επηρέαζε την εκπαίδευση καθώς διόγκωνε τα προβλήματα που προέκυπταν από το τότε ισχύον εκπαιδευτικό νομοθετικό πλαίσιο⁶³¹.

Έτσι, την περίοδο αυτή ο γενικός Επιθεωρητής Κρήτης Αντ. Γιάνναρης συνέταξε ένα νέο εκπαιδευτικό νομοσχέδιο στο οποίο δινόταν ιδιαίτερη έμφαση σε θέματα οργάνωσης και εποπτείας της εκπαίδευσης. Στην εισηγητική του έκθεση, μάλιστα, ο Αντ. Γιάνναρης ανέφερε: «πέρυσιν η Βουλή εψηφίσατο ή μάλλον ανεκαίνισεν τον θεσμόν της Γενικής Επιθεωρήσεως της παιδείας. Αλλ' ο θεσμός ούτος δια λόγους ευνοήτους, επειδή ανέκαθεν απήρσεν πολλοίς τέως ανεπιθεωρήτοις και ανεξελέγκτοις λειτουργοίς της παιδείας, εμεριμνήθη όπως τη ιδιαίτερα και αοράτω αυτών ενεργεία υποστή τοιαύτας κολοβώσεις και περιορίσεις ώστε τον ψηφισθέν σκελετόν, -αρχήθεν αόριστον και ατελές και μικρόφρονον- εν τη λειτουργία αυτού απέβη αυτοχρήμα ονοματώδες, αφ' ου τω Γενικό Επιθεωρητή ούτε υπάλληλος ούτε αρχείον εχορηγήθη. Εκ της ονοματώτητος, εν πολλοίς δε και παρανόησις και σύγκρουσις δικαιοδοσιών, εκ δε της στενότητος και ανελευθερίας προήλθεν ευτελισμός και αδικία, καθ' όσον μάλιστα ο Γενικός Επιθεωρητής ούτε γραφικήν ύλην ούτε οδοιπορικὰς δαπάνας έλαβεν, και ο μισθός αυτού ωρίσθη ίσος ή και μικρότερος τίνων εκ των υφισταμένων αυτού. Και η αξιοπρέπεια και η δικαιοσύνη νομίζω ότι απαιτούσιν όπως ικανοποιήται ο προϊστάμενος δια μισθού ανωτέρου του των εαυτού υφισταμένων [...] σημ. του γελείου ένεκα ειρήσθω μοι ώδ' εκ παρέργου ότι, ότε το πρώτον διωρίσθην Γενικός Επιθεωρητής, προσηνέχθη μοι υπέρ γραφικής ύλης ετησία πίστωσης δρ. 30, ποσόν όπερ παρέχεται και εκάστω των 4 Νομαρχιακών Επιθεωρητών. Και μεμψιμοιρήσαντί μοι δια το ανεπαρκές της πιστώσεως εδόθη μοι αρμοδίως η απόκρισις ότι ο νόμος ουδέμιαν διάκρισιν Γενικού Επιθεωρητού από Νομαρχιακού Επιθεωρητού ποιούμενος, σιωπηρώς τίθησιν με εν ίση μοίρα προς τους Νομαρχιακούς Επιθεωρητάς [...]».⁶³²

⁶³¹ Γενεράλις Μ., «Παρατηρήσεις επί της Δημοτικής Εκπαιδευσεως», άρθρο στο *Εκπαιδευτικόν Δελτίον του Κρητικού Αστέρος*, αριθμ. 8, Χανιά 1 Ιουλίου 1908, σελ. 30.

⁶³² Α.Α.Δ.Π.Κ.Π., έγγραφα έτους 1908, Εισηγήσεις και Νομοσχέδιον περί Παιδείας.

3. Η περίοδος από την εισαγωγή του ελληνικού Συντάγματος στο νησί μέχρι την ένωση με την Ελλάδα

3.1. Νέα αναλυτικά προγράμματα

Το Σεπτέμβριο του 1908 η Κρητική Βουλή προχώρησε στην κατάργηση της Αρμοστείας και στην εισαγωγή του Ελληνικού πλέον συντάγματος στο νησί. Τον Οκτώβριο του ίδιου έτους δημοσιεύτηκε το υπ' αριθμ. 1 Διάταγμα με το οποίο συστήθηκαν Ανώτερες Διευθύνσεις για την προσωρινή άσκηση της εκτελεστικής εξουσίας. Μεταξύ των πέντε Διευθύνσεων που ιδρύθηκαν τότε εν αναμονή της ένωσης με την Ελλάδα ήταν και η Ανωτέρα Διεύθυνση της Παιδείας⁶³³. Την ίδια περίοδο εισήχθησαν στον χώρο της εκπαίδευσης διατάξεις άρθρων από τους αντίστοιχους ελληνικούς νόμους⁶³⁴. Επίσης, εκπονήθηκαν και νέα αναλυτικά προγράμματα: *«Η ύλη των προγραμμάτων αυτών ωρίσθη αποβλεπούσης της Διευθύνσεως προς το τέλειον, προς ο δύναται να προσεγγίξη σχολείον έχον έξ τάξεις και εξ διδασκάλους καλώς κατηρτισμένους και μετά ζήλου εργαζομένους, εξ αιθούσας παραδόσεως αναλόγου, επί πλέον δε αυλήν, αγροκήπιον, γυμναστήριον, πλήρη σειράν σχολικών επίπλων, σκευών και διδακτικών οργάνων και άφθονον ύδωρ παρά το σχολείον. Ουχ ήττον το ποσόν της ύλης και αι παντοίαι ελλείψεις των σχολείων δεν πρέπει να εμβάλωσιν εις τρόμον και αποθάρρυνσιν τους διδασκάλους. Ας έχη έκαστος διδάσκαλος προ των οφθαλμών το αμειδές ρητόν “ο καλός ο δάσκαλος και μόνον αυτός είναι το καλόν σχολείον” ουδεμία σύστασις, ουδεμία υπόδειξις τελεσφορεί άνευ της προθυμίας, ειλικρινούς θελήσεως και ενθουσιασμού προς το υψηλόν και ιερόν έργον του διδασκάλου».*

Στα πλαίσια της προσαρμογής του τοπικού εκπαιδευτικού συστήματος με τα ισχύοντα στην Ελλάδα, το 1909 με το αριθμ. 96 διάταγμα η ιδιοσυντήρητη Γ' Γυμνασιακή τάξη η οποία είχε ιδρυθεί με το νόμο 710 στη Νεάπολη προσαρτήθηκε στο Ημιγυμνάσιο της πόλης ως Στ' τάξη που ισοδυναμούσε με την Γ' τάξη 4/ταξίου. Τη δαπάνη για τη συντήρηση της τάξης αυτής ανέλαβαν *«οι εγγραφόμενοι εν αυτή μαθηταί κατατιθέντες κατά το πρώτον δεκαήμερον έκάστου μηνός τω διευθυντή του υμιγυμνασίου εις χαρτόσημον εκπαιδευτικών τελών το αναλογούν έκάστω μηνιαίον ποσόν*

⁶³³ Βασιλειον της Ελλάδος, Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη, τεύχος Α', Εν Χανίοις τη 2 Οκτωβρίου 1908.

⁶³⁴ Βασιλειον της Ελλάδος, Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη, τεύχος Α' αριθμ. 29, Εν Χανίοις τη 13η Δεκεμβρίου 1908.

διδάκτρων»⁶³⁵. Από το επόμενο σχολικό έτος λειτούργησε και η Ζ΄ τάξη και έτσι ολοκληρώθηκε ο επταετής κύκλος στη Μέση Εκπαίδευση. Ας σημειωθεί ότι για τη χρονική περίοδο από το 1899 μέχρι το 1909 οι μαθητές του Μεραμπέλλου που επιθυμούσαν να κάμουν γυμνασιακές σπουδές μετακινούνταν προς το Ηράκλειο όπου, όπως έχουμε ήδη διαπιστώσει, λειτουργούσε πλήρες Γυμνάσιο.

Επιπλέον, με το διάταγμα 146, ΦΕΚ 57/12-9-1909, «*προς ηθικήν και θρησκευτικήν μόρφωσιν των παιδων και προς διδασκαλίαν των εις τον βίον χρήσιμων στοιχειωδών γνώσεων, ευρύτερον και πρακτικώτερον η εν τοις κοινούς τετραταξίους δημοτικούς σχολείους παρεχομένων, ιδρύονται ανώτερα δημοτικά σχολεία εξατάξια δια της προσθήκης δύο έτι τάξεων εις τας ήδη υπάρχουσας τέσσαρας*».

Για την αποδοτικότερη λειτουργία των σχολείων της Μέσης Εκπαίδευσης εκδόθηκε, παράλληλα, στις 30 Σεπτεμβρίου 1909 διάταγμα αναφερόμενο στον «*εσωτερικό κανονισμό των εκπαιδευτηρίων μέσης εκπαίδευσεως*». Σύμφωνα με τον κανονισμό αυτό «*πας μαθητής οφείλει να ευρίσκεται εν τη κατοικία του τον μεν χειμώνα από της 7^{ης} εσπερινής ώρας, το δε θέρος από της 8^{ης} και ημισείας εσπερινής. Ο πέραν της ώρας ταύτης φωραθείς έξω οπουδήποτε οφείλει την επομένην να προσαγάγη έγγραφον δικαιολογίαν της νυχτερινής ταύτης εξόδου παρά του πατρός ή κηδεμόνος αυτού, ην εάν δεν εύρη επαρκή ο διευθυντής του σχολείου επιβάλλει ανάλογον ποινήν*».

Με άλλο διάταγμα καθορίστηκε η βαθμολόγηση της διαγωγής των μαθητών ως εξής: «*Η διαγωγή των μαθητών βαθμολογείται δια των αριθμών από του μηδενός μέχρι του δέκα (0-10). Ο βαθμός δε ούτος συνδυάζεται μετά των βαθμών των άλλων μαθημάτων κατά την εξαγωγή του Γενικού Βαθμού. Χαρακτηρίζεται δε δια των λέξεων Κακή (0), ουχι πάντοτε κοσμία (1,2,3,4), κοσμία (5,6,7) και κοσμιωτάτη 9,8,9,10). Την διαγωγήν κανονίζει ο σύλλογος των διδασκάλων δια πράξεως προ των εξετάσεων επί τη βάσει του ποινολογίου, των εκθέσεων της παιδονομίας, της γνώμης των διδασκόντων τα Ελληνικά και του διδάσκοντος την Γυμναστικήν*»⁶³⁶.

3.2. Κατάργηση των ελληνικών Σχολείων

⁶³⁵ Βασιλείον της Ελλάδος, Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη, αριθμ. 28/2-6-1909.

⁶³⁶ Αριθμ. Διατάγματος 154/10-9-1909.

Στην εκτελεστική επιτροπή είχαν υποβληθεί τότε εκθέσεις Γυμνασιαρχών οι οποίοι είχαν αναλάβει να εποπτεύουν τις εξετάσεις στα υπάρχοντα ελληνικά σχολεία των επαρχιών στις οποίες διεκτραγωδούνταν η όλη κατάσταση και περιγραφόταν με τα μελανότερα χρώματα. Έτσι, η επιτροπή με το δικαίωμα που είχε να νομοθετεί, προέβη, απύσης της Βουλής, με το αριθμ. 110 Διάταγμα στην κατάργηση των Ελληνικών Σχολείων στις επαρχίες και στην σύσταση των Ανωτέρων Δημοτικών Σχολείων⁶³⁷. Ο Νόμος συνάντησε αρκετές αντιδράσεις με τους κατοίκους των επαρχιών να θεωρούν ότι τα ελληνικά σχολεία διατηρήθηκαν στις πόλεις ως προνόμιο των αστών. Εκτός αυτού, συνεχίστηκε η καταγραφή μεγάλης μαθητικής διαρροής. Η γραφειοκρατική αντιμετώπιση του φαινόμενου αυτού (εμπλοκή επιθεωρητή-δημάρχου-επόπτη αγροφυλακής-χωροφυλακής-γονέα) μάλλον ενέτεινε παρά έλυσε το πρόβλημα.

Τα πολιτικά γεγονότα που ακολούθησαν και η απότομη κρίση στην πολιτική κατάσταση του τόπου συντέλεσαν ώστε με την παραίτηση της Εκτελεστικής Επιτροπής να μετατεθεί η συμπλήρωση και ο διακανονισμός των λεπτομερειών στη διάδοχο Κυβέρνηση η οποία με Νομοθετικό Διάταγμα διακανόνισε τα της λειτουργίας πρώτα της Ε΄ και κατόπιν της Στ΄ τάξης των Ανωτέρων Δημοτικών Σχολείων.

3.3. Παρεμβάσεις στο θεσμικό πλαίσιο εποπτείας των σχολείων. Ένταση του διοικητικού ελέγχου.

Τον Αύγουστο του 1909 με Έκθεση της Επιτροπής της Βουλής προτάθηκε η ίδρυση των σχολικών περιφερειών και η κατάργηση της θέσης του Γενικού Επιθεωρητή κάτι που όμως τελικά δεν έγινε στον υπ' αριθμ. 146 νόμο που δημοσιεύτηκε στις 12 Σεπτεμβρίου του 1909⁶³⁸. Απεναντίας, εντάθηκε ένα κύμα επαγρύπνησης για την όσο το δυνατόν αποδοτικότερη διδασκαλία των ελληνικών και την επί δίωρο συνεχή διδασκαλία τους, ώστε να εξοικονομηθεί το δίωρο από την ελάττωση των ωρών διδασκαλίας των ελληνικών που είχε με παλαιότερη τροποποίηση εισαχθεί. Επίσης, από την ιεραρχία της εκπαίδευσης συνίστατο στους προϊσταμένους των σχολείων να επαγρυπνούν για την ακριβή εφαρμογή των νόμων, των αναλυτικών προγραμμάτων, να

⁶³⁷ Βασιλείον της Ελλάδος, Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη, τεύχος Α΄, Εν Χανίοις τη 3 Αυγούστου 1909.

⁶³⁸ Βασιλείον της Ελλάδος, Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη, τεύχος Α΄, Εν Χανίοις τη 12 Σεπτεμβρίου 1909.

παρακολουθούν το έργο των διδασκόντων, αν τηρείται επακριβώς το σχολικό ωράριο κ.λ.π. Όμως, όλα αυτά δεν μπορούσαν να αλλάξουν την άσχημη κατάσταση του εκπαιδευτικού συστήματος. Σύμφωνα με αναφορά του νομαρχιακού Επιθεωρητή Λασιθίου, «άνευ ειδικής μελέτης και προπαρασκευής προχειριζόμενοι διδάσκαλοι, οι μαθηταί ή και απόφοιτοι του Γυμνασίου, αγνοούσι πρώτον το τι πρέπει να διδάξωσι, δεύτερον δε όπερ και σπουδαιότερον θεωρούντες το διδασκαλικόν έργον ως φορτικό και άχαρο άτε μη προορίζοντες εαυτούς δια τούτο ουδένα ζήλον έχουσι να παρασκευασθώσι, νομίζοντες ότι το δημόσιον μισθοδοτεί τούτους όπως χορηγήση αυτοίς τα υλικά μέσα προς ανωτέραν εκπαίδευσιν. Εις πολύ καλυτέραν κατάστασιν ευρίσκονται τα σχολεία εν οίς διδάσκουσιν οι παντός βαθμού προσωρινοί δημοδιδάσκαλοι οι κατά την πρώτην διοργάνωσιν της παιδείας μετά προπαρασκευήν ενός έτους δι' εξετάσεων αναγνωρισθέντες ως τοιούτοι. Ούτοι σήμερον φαίνονται φιλόπονοι και σχετικώς ευδοκιμούσιν εν τη υπηρεσία. Ωσαύτως και αι απόφοιτοι των Ανωτέρων Παρθεναγωγείων φαίνονται εντελώς ακατάρτιστοι δια διδασκαλικόν έργον και λόγω δε ηλικίας δεν δύνανται να επιβληθώσιν εις τας μαθητρίας όπερ πολύ συντελεί εις την ακαταστασίαν των παρθεναγωγείων εν οίς διδάσκουσιν αι τοιαύται διδασκάλισσαι. Εκτός τούτων πολλοί των διδασκάλων δεν κατενόησαν εισέτι το ύψος της εαυτών αποστολής αλλ' ως πάρεργον τι υπολαμβάνοντες το υψηλόν και εθνικόν έργον, όπερ ανέθηκεν αυτοίς η πατρίς μεταβαίνουσι εις το σχολείον όλως απάρασκευστοι. Μη όντες δε κύριοι του θέματος όπερ θα διδάξωσι, καταναλίσκουσι την ώραν χωρίς να μεταδίδωσιν εις τους παίδας γνώσεις ασφαλείς και τοιαύτας, ώστε να γίνωνται κτήμα αυτών. Άλλοι δάσκαλοι καταγέλλονται ότι έχουσι παραμελήσει εις βαθμόν ασύγγνωστον των παιδονομικών διατάξεων δι' ων μικρόν κατά μικρόν ο παις εθιζόμενος εξημερούται και καθίσταται ευπειθής εις τας σχολικάς διατάξεις αποβαίνει δε προσεκτικός και παρακολουθεί τα της διδασκαλίας οπότεν μάλιστα ταύτης γιγνομένης μεθοδικώς κατορθώται να επέρχηται η κατάλληλος σύνδεσις της το πρώτον προσφερομένης ύλης προς τας μέχρι της στιγμής εκείνης σχετικές παραστάσεις των μαθητών και επιτυγχάνεται η αφομοίωσις. Άλλοι διδάσκαλοι και πτυχιούχοι μάλιστα διδάσκουσι μηχανικώς. Οι τοιούτοι των πτυχιούχων εξελθόντες του Διδασκαλείου νομίζουσιν ότι τα πάντα επίστανται, θεωρούσι δε αμάρτημα το να προμελετήσωσι τα εκάστοτε διδαχθησόμενα, και αναγιγνώσκοντες κατάλληλα παιδαγωγικά βιβλία να επαυξήσωσι τας εαυτών γνώσεις και να καταστώσι μεθοδικωτέροι εν τη εκτελέσει του εαυτών έργου».

Μετά από τις διαπιστώσεις αυτές εντάθηκε ακόμη περισσότερο ο διοικητικός έλεγχος. Το Γραφείο της Ανωτέρας Διευθύνσεως προέτρεψε τους επιθεωρητές να μην επιθεωρούν μόνο τα δευτεροβάθμια δημοτικά σχολεία αλλά και τα πρωτοβάθμια διηρημένα καθώς και τα παρθεναγωγεία, υποδεικνύοντας στους δασκάλους ότι εάν δεν συμμορφώνονται προς τις οδηγίες τους και τις διατάξεις των ισχυόντων νόμων και διαταγμάτων θα τους επιβάλλονταν επανορθωτικές ποινές και σε ορισμένες περιπτώσεις προσωρινή απόλυση.

Μετά την υποβολή των εκθέσεων και των άλλων τριών Νομαρχιακών Επιθεωρητών της Κρήτης οι οποίες διαπίστωναν και εκείνες παρόμοιες καταστάσεις, ο επί της Παιδείας Επίτροπος εξέδωσε στις 23 Φεβρουαρίου 1909 ειδική εγκύκλιο προς τους δασκάλους της Κρητικής Πολιτείας στην οποία επισημαίνονταν μερικά από τα πιο θεμελιώδη καθημερινά καθήκοντά τους. Σύμφωνα με την εγκύκλιο αυτή, οι δάσκαλοι έπρεπε: *«να επιμελώνται της καθαριότητας των μαθητών και του διδακτηρίου, να μην απουσιάζουν άνευ αδείας εκ του σχολείου, διότι αι απουσίαι των διδασκάλων χαλαρούσι την τάξιν του σχολείου και συντελούσιν εις την αμέλιαν και αταξίαν των μαθητών, να εθίζωσι τους μαθητάς εις την τάξιν παρέχοντες εαυτούς παράδειγμα δια της εγκαίρου προσελεύσεως των πάντοτε και κατά τας μεταμεσημβριανάς και κατά τας πρωινάς ώρας εις το σχολείον, να μη αναμειγνύονται εις τας έριδας και διαφοράς τας τυχόν αναφουμένους, αλλά να είναι απόστολοι ειρήνης και συμβιβασταί οσάκις δύνανται των εριζόντων, να δεικνύωσι τον απαιτούμενον σεβασμόν προς τα θεία και τους λειτουργούς της Θείας ημών Θρησκείας και να φοιτώσι τακτικώς εις τους ναούς. Έκαστος των δημοδιδασκάλων να αναλογίζηται την σπουδαιότητα της υπηρεσίας ην έχει αναλάβει και να φροντίζη βελτιών και μορφών καθ' εκάστην εαυτόν να αποβαίνει μεθοδικώτερος και ικανώτερος επ' αγωγώ της νέας γενεάς, ην η πατρίς επί χρησταίς ελπίσι δωρεάν εκτρέφει παρ' αυτής απεδεχόμενη την επιτέλεσιν εκείνων άτινα ημείς δεν ηυτυχήσαμεν να επιτελέσωμεν»*. Και η εγκύκλιος τελείωνε με τη έκφραση της ελπίδας *«ότι πάντες οι μέχρι τούδε ελλιπώς τα εαυτών καθήκοντα εκτελούντες θα έχωσιν ήδη μεταμεληθή και ότι εις το εξής η Ανωτέρα Διεύθυνσις δεν θα ευρεθή εις την λυπηράν ανάγκην να επιβάλη ποινάς ή να απευθύνη προτροπάς και παραινήσεις προς εκτέλεσιν του καθήκοντος»*.

Ταυτόχρονα, ο Γενικός Επιθεωρητής απέστειλε επιστολή προς την *«Σεβαστήν Ανωτέραν Διεύθυνσιν της Παιδείας»* αναφέροντας μεταξύ άλλων: *«οι ασκούντες εν ημίν το του διδασκάλου έργον, εκτός των τιτλούχων και ελαχίστου αριθμού άλλων δι'*

εξετάσεων ανεγνωρισμένων, καίπερ από κατωτέρων προσόντων ορμωνένων, δια την φυσικήν δεξιότητα ικανών, κατά πενήκοντα επί τοις εκατόν είναι άχρηστοι, μάλλον δε επιζήμιοι εις την παιδευομένην νεότητα. Ουδένα ούτοι και μάλιστα οι του Γυμνασίου απόφοιτοι ζήλον έχουσι προς το έργον, παρέργως δ' όλως ασκούσι τούτο και μόνον ως γέφυραν μεταχειρίζονται δια να ανέλθωσιν υψηλότερον, δια να μεταπηδήσωσιν από της διδασκαλικής του σχολείου έδρας εις τα φοιτητικά εδώλια ή και κατ' ευθείαν εις τον εξεταστικόν της νομικής θώκον ως και αι πανεπιστημιακαί σπουδαί δια των λεγομένων φροντηστηρίων γίνονται. Δεν έχουσιν λοιπόν εν εαυτοίς την όρεξιν του μαθείν την επωφελή άσκησιν του διδασκαλικού έργου διότι εις όλως άλλον επιτήδευμα τον νουν προσέχουσι και δια τούτο ουδέν τρόπον βελτιώσεως εαυτών επιζητούσι μαλ' εξαγοράζονται τον καιρόν, ίνα μη είπωμεν ότι πωλούσιν εις την Πολιτείαν την εαυτών οκνηρίαν αληθώς γραμματοκάπηλοι γινόμενοι και τείνουσιν εις την κτήσιν άλλων εφοδίων πνευματικών ή υλικών δια της εν σχολείοις ψευδεργασίας κτηθησομένων χάριν του βίου. Δεν χρήζει βεβαίως αποδείξεως ότι οι τοιούτοι λυμαίνονται την πατρίδα αποτυφλούντες εν τη πρώτη αυτών αναπτύξει τους τρυφερωτάτους αυτής βλαστούς επί ανεπανορθώτω και ανεκλήτω καταστροφή διότι την μόρφωσιν και παιδείαν, ην ενδέχεται να έχωσι, δεν εννοούσι να καταπονήσωσιν επ' αγαθώ της εμπειστευμένης αυτοίς νεολαίας επιφυλάσσοντες τους πόνους προς κτήσιν του διπλώματος εντός μικρού χρόνου [...] πολλώ προτιμότεροι των εχόντων τοιαύτα προσόντα τυπικώς ανώτερα, είναι οι από κατωτέρας μεν παιδεύσεως ορμώμενοι και μόλις του ελληνικού λεγομένου σχολείου απόφοιτοι όντες, αλλά πολλάς εν τοις σχολείοις κτησάμενοι τριβάς, διότι μετά τούτων υποτίθεται ότι εκτήσαντο και τινα διδακτικήν εμπειρίαν και επλούτισαν δια της μελέτης το ταμείον των εαυτών γνώσεων. Ούτοι την μετρίαν ην είχαν εν σχολείοις μόρφωσιν και παιδευσιν φιλοτίμως μεταχειριζόμενοι και δια συντόμου προσπαθείας επαζάουντες και πλουτίζοντες, αφ' ου άλλως ουδ' η ηλικία και αι του βίου λοιπαί συνθήκαι επιτρέπωσιν αυτοίς, αφ' ης ορμώνται παιδεύσεως να επιζητώσιν ανώτερα, απολύτως χρησιμότεροι αποβαίνουσι ασφαλέστερον δε και μετά μείζονος πεποιθήσεως πρέπει να εμπιστεύη τις την μόρφωσιν των εαυτού τέκνων εις τοιούτους ή εις εκείνους [...] δεν εννοώ βεβαίως να περιλάβω εν τοις τελευταίοις τούτοις και τίνας ουδεμιás τυχόντας οιασδήποτε μορφώσεως παιδευτικής αξέστους βαναύσους ζυλοσχίστας τους κολλυβογράμματα τινά μαθόντας και ταύτα προσπαθούντας να διδάσκωσι σοφούς παιδαγωγούς εαυτούς εκλαμβάνοντας νομίζοντες δε ότι ουδεμία μετά την υπ' αυτών ανάληψιν του διδασκαλικού

έργου επήλθε μεταβολή εις το δημοτικόν σχολείον. Ούτοι δια την εν προγενεστέροις χρόνοις τελείαν έλλειψιν διδασκάλων εισεπήδησαν εις την διδασκαλικήν χορείαν, έκτοτε δε διατηρούνται δια πολλούς και ποικίλους λόγους επί τελεία τυφλώσει της νεολαίας [...] τούτων δε ούτως εχόντων υποβάλλω ευσεβάστως την γνώμην ότι είναι αδήριτος ανάγκη να αποκαθάρωμεν το διδακτικόν προσωπικόν δια γενικών εξετάσεων να εξαιρεθώσι μόνον οι πτυχιούχοι των διδασκαλείων και οι οριστικοί. [...]

Με βάση τις προτάσεις του Γενικού Επιθεωρητή εξεδόθη στις 16 Ιανουαρίου 1910 το 252 Διάταγμα με το οποίο κλήθηκαν «όσοι των εν υπηρεσία δημοδιδασκάλων και διδασκαλισσών επιθυμούσι να τύχωσι πτυχίου και να αναγνωρισθώσιν οριστικοί δημοδιδάσκαλοι να προσέλθωσι εις εξετάσεις άτινες θα γίνωσιν εν Χανίοις, Ρεθύμνω, Ηρακλείω και Νεαπόλει [...] αι εξετάσεις θα γίνωσι θεωρητικάί και πρακτικάί. Προηγούνται μεν αι γραπταί, έπονται δε αι προφορικάί, επακολουθούσι δε αι πρακτικάί. Αι γραπταί εξετάσεις θα περιορίζωνται εις τα εξής: Εις ερμηνεία τεμαχίου εκ 15-20 στίχων πεζού έλληνος συγγραφέως και εις ανάπτυξιν θέματος τινός υπό τύπον εκθέσεως εν καθαρευούση γλώσση. Εις ανάπτυξιν θέματος εκ της παιδαγωγικής. Εις ανάπτυξιν θέματος εκ της διδακτικής. Εις ανάπτυξιν θέματος εκ της ψυχολογίας. Εις ανάπτυξιν θέματος εκ των θρησκευτικών. Εις ανάπτυξιν θέματος εκ της ιστορίας. Εις λύσιν προβλήματος εκ της πρακτικής αριθμητικής και ετέρου εκ της γεωμετρίας. Εις ανάπτυξιν θέματος εκ της φυσικής ιστορίας. Εις ανάπτυξιν θέματος εκ της φυσικής. Εις ανάπτυξιν θέματος εκ της χημείας. Εις ανάπτυξιν θέματος εκ του κύκλου των γεωργικών μαθημάτων. Εις την ιχνογράφησιν απλού τινος προχείρως παρόντος αντικειμένου. Αι προφορικάί εξετάσεις γίνονται επί πάντων των μαθημάτων. Επιζητείται δε δια τούτου η εξακρίβωσις ου μόνον της γνώσεως των μαθημάτων αλλά και της ικανότητος προς ευμέθοδον τούτων μετάδοσιν»⁶³⁹.

Στις εξετάσεις που πραγματοποιήθηκαν το 1911 στο Γυμνάσιο Νεάπολης συμμετείχαν από το Νομό Λασιθίου οι παρακάτω υποψήφιοι δάσκαλοι: «Νικόλαος Αποστολάκης, Γρηγόριος Αλεξάκης, Μαρία Αποστολάκη, Εμμανουήλ Αλεξανδράκης, Γεώργιος Βαρουχάκης, Π. Θεοδόσιος Αποστολάκης, Σταύρος, Ασπραδάκης, Ελπίδα Βαρουχάκη, Ιωάννης Βιδάκης, Εμμανουήλ Γραμματικάκης, Ιωάννης Γραμματικάκης, Γεώργιος Δατσέρης, Ιωάννης Δερμιζάκης, Μιχαήλ Ζουμπουλάκης, Μιχαήλ Θαλασσινός,

⁶³⁹ Βασιλείον της Ελλάδος, Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη, τεύχ. Α', αριθμ. 3 16-1-1910.

Νικόλαος Ιεραπετριτάκης, Εμμανουήλ Ιερεμίας, Αγλαΐα Καμπανάκη, Ιωάννης Κηπουρός, Εμμανουήλ Καραβέλας, Νικόλαος Κατσαράκης, Μαρία Καφφετζάκη, Νικόλαος Κλώτζας, Μαρία Κοσμαδάκη, Νικόλαος Κονταζάκης, Όλγα Κωνσταντινίδου, Στυλιανός Μακρυδάκης, Κωνσταντίνος Μανωλλόπουλος, Ιωάννης Μαρινάκης, Ελπινίκη Μαστοράκη, Γεώργιος Μηλιαράς, Εμμανουήλ Μιχελάκης, Ιωάννης Μιχελογιαννάκης, Γεώργιος Μοσχολιδάκης, Εμμανουήλ Μπαντουβάς, Εμμανουήλ Μυλωνάκης, Αικατερίνη Νιωτάκη, Μαγδαληνή Ταμπουρατζάκη, Εμμανουήλ Ψαράκης, Ιωάννης Μαυρικήδης, Εμμανουήλ Ξανθάκης και Ελένη Σφυράκη».

Μπροστά στις σημαντικές αλλαγές που προνίζονταν σε όλα τα επίπεδα της εκπαίδευσης ενόψει της Ένωσης με την Ελλάδα ιδρύθηκε στις αρχές του 1909 ο πρώτος Δημοδιδάσκαλος Σύλλογος Λασιθίου με έδρα τη Νεάπολη⁶⁴⁰. Το 1910 έγινε, επίσης,

⁶⁴⁰ ΚΑΤΑΣΤΑΤΙΚΟ

Του δημοδιδασκαλικού Συλλόγου του Νομού Λασιθίου

Σκοπός

Άρθρον 1. Ιδρύεται εν Νεαπόλει Σύλλογος υπό την επωνυμίαν “Δημοδιδασκαλικός Σύλλογος του Νομού Λασιθίου” σκοπόν έχων την βελτίωσιν της Δημ. Εκπαιδεύσεως και της θέσεως των λειτουργιών αυτής.

Μέσα

Άρθρον 2. Προς επιτυχίαν του σκοπού τούτου ο Σύλλογος θα φροντίζη δια δημοσιευμάτων εν τω εγχωρίω τύπω να διαφωτίζη την κοινήν και την επίσημον γνώμην περί της σημασίας της Δημ. Εκπαιδεύσεως, θέλει δε προβή εις την προμήθειαν και διανομήν εις τα εαυτού μέλη παιδαγωγικού περιοδικού και συγγραμμάτων παιδαγωγικών και γεωργικών, χρησιμοτάτων προς ευδόκιμον διαικπεραίωσιν του έργου αυτών εν τω μέτρω πάντοτε των οικονομικών αυτού δυνάμεων.

Πόροι

Άρθρον 3. Πόροι του Συλλόγου είναι αι τακτικά κα αι έκτακται συνδρομαί.

Μέλη

Άρθρον 4. Τα μέλη του Συλλόγου είναι τακτικά ανεπιστέλλοντα και επίτιμα. Και τακτικά μεν μέλη του Συλλόγου γίνονται όλοι ανεξαιρέτως οι διδάσκαλοι του Νομού Λασιθίου, ανεπιστέλλονται δε πάντες οι εν Κρήτη και εκτός αυτής διδάσκαλοι και επίτιμα, πρόσωπα επί παιδεία εξέχοντα και ευεργετήσαντα τον Σύλλογον, ανακηρυσσόμενα υπ’ αυτού.

Άρθρον 5. η εκλογή των ανεπιστελλόντων και επιτίμων μελών γίνεται τη εγγράφω προτάσει τριών μελών του Συλλόγου δια σχετικής πλειοψηφίας.

Άρθρον 6. Η ετήσια συνδρομή των μεν πτυχιούχων δημοδιδασκάλων και δημοδιδασκαλισσών ορίζεται εις 12 δραχμάς, των δε λοιπών διδασκάλων αμφοτέρων των φύλων εις 6 δραχμάς προπληρωτέας εις τριμηνιαίας δόσεις.

Άρθρον 7. Μέλος το οποίον επί 2 τριμηνίας καθυστέρησε την συνδρομήν του διαγράφεται εκ του μητρώου λογίζεται δ’ αύθις μεταξύ των μελών αυτού ευθύς ως καταβάλει τα οφειλόμενα. Της υποχρεώσεως ταύτης απαλλάσσονται οι εν στρατιωτική υπηρεσία διατελούντες διδάσκαλοι.

Άρθρον 8. Παν μέλος του οποίου η διαγωγή ήθελε κριθή ανάρμοςτος προς την αξιοπρέπειαν του συλλόγου διαγράφεται ωσαύτως του Μητρώου.

Άρθρον 9. Δωρηταί αναγράφονται οι μέχρι 50 δραχμών προσφέροντες εις τον Σύλλογον, ευεργέται οι μέχρι 200 και μεγάλοι ευεργέται οι άνω των 500 ή ίσης αξίας αντικείμενα.

Αρχαί

Άρθρον 10. Ο Σύλλογος διευθύνεται υπό Συμβουλίου συγκειμένου εξ ενός Προέδρου ενός Αντιπροέδρου, ενός Γραμματέως, και πέντε Συμβούλων ενός εξ εκάστης Επαρχίας εκλεγομένων, πάντων τούτων μεταξύ των μελών του συλλόγου.

Άρθρον 11. Ο πρόεδρος εκπροσωπεί τον σύλλογον ενώπιον πάσης αρχής και παντός δικαστηρίου, συγκαλεί και διευθύνει τας συνεδριάς κηρύσσει την έναρξιν και λήξιν αυτών, διακόπτει ή λύει αυτήν οσάκις νομίση τούτο αναγκαίον, τίθησι τα ζητήματα εις ψηφοφορίαν, εκδίδει τα εντάλματα πληρωμών προς τον ταμίαν,

ανασύσταση του Παγκρητίου Δημοδιδασκαλικού Συλλόγου ο οποίος προχώρησε στην

υπογράφει τα πρακτικά και παν άλλο έγγραφον, δίδωσι λόγον των κατά την προεδρείαν αυτού πεπραγμένων ενώπιον των μελών του Συλλόγου.

Άρθρον 12. Ο Γραμματέας φυλάττει τα αρχεία του Συλλόγου και την σφραγίδα, τηρεί την αλληλογραφίαν αυτού και κρατεί πρωτόγραφα των εξερομένων εγγράφων, εισάγει τη αδεία του Προέδρου πάσαν πρότασιν περί εγγραφής νέων μελών του Συλλόγου. Τον Γραμματέαν απουσιάζοντα αναπληρεί οιοδήποτε μέλος υπό του προέδρου καλούμενον.

Άρθρο 13. Το Συμβούλιον διορίζει Ταμίαν εκλεγόμενον υπ' αυτού μεταξύ των μελών του Συλλόγου.

Άρθρον 14. Ο Ταμίας επιμελείται της εισπράξεως των προσόδων επί διπλοτύπω αποδείξει και κρατεί α'. βιβλίον δαπανών του Συλλόγου, β'. βιβλίον ταμείου εν ω εγγράφονται υπ' αυτού πάντα τα έσοδα και έξοδα του Συλλόγου και καλούμενος υπό του Προέδρου υποβάλει καθ' εξαμηνίαν έκθεσιν της καταστάσεως του Ταμείου εις το Συμβούλιον του Συλλόγου.

Άρθρον 15. Ο Ταμίας δεν δικαιούται να κρατή εις χείρας του άνω των 50 δραχ. Αλλά καταθέτει παν ποσόν ανώτερον εις το Ταχυδρομικόν Ταμιευτήριον επ' ονόματι του Συλλόγου. Εις πάσαν Δε κατάθεσιν και ανάληψιν χρημάτων δέον να παρίσταται και ο Πρόεδρος αμφοτέροι υπογράφοντες εις τα βιβλία των καταθέσεων και αναλήψεων.

Άρθρον 16. Η εκλογή του Συμβουλίου γίνεται ετησίως εντός του δευτέρου δεκαπενθημέρου του μηνός Ιουλίου καθ' ημέραν οριζομένην υπό του Συμβουλίου πρέπει δε να είναι παρόντα τα ήμισυ των μελών πλέον ενός, εν εναντία περιπτώσει η εκλογή γίνεται εις την αμέσως επομένη συνεδρείασιν υπό των παρόντων μελών.

Το άρτι εκλεγέν προεδρείον θα διευθύνη τα του Συλλόγου επί εν έτος.

Περί συνεδριών

Άρθρον 17. Αι συνεδρίαί του Συλλογου είναι: μερικαί αι του Συμβουλίου και γενικαί αι της ολομελείας και αι δύο δε τακτικά ή έκτακτοι.

Άρθρον 18. Ο πρόεδρος καλών εις συνεδρίαν πάντα τα μέλη οφείλει να φροντίζη ώστε ταύτα να λαμβάνουσιν εγκαίρως γνώσιν της προσκλήσεως. Αι μερικαί συνεδρίαί συγκροτούνται αν προσέλθωσιν και πέντε μόνον μέλη, αι δε γενικαί οσαδήποτε και αν είνε ταύτα, εις το μέρος όπερ ήθελε υποδείξει η πλειοψηφία του Συμβουλίου.

Άρθρον 19. Αι αποφάσεις πάσαι των συνεδριών λαμβάνονται κατά πλειοψηφίαν η δε ψηφοφορία επί προσωπικών ζητημάτων γίνεται μυστική δια ψηφοδελτίων επί δε των άλλων ζητημάτων δι' ονομαστικής κλήσεως σημειουμένων των γνωμών υπό του Γραμματέως, εν ισοψηφία την νικώσαν ψήφον έχει ο πρόεδρος.

Άρθρον 20. Εκτός των τακτικών μελών ουδενί επιτρέπεται η εν ταις συνεδρίαίς διαμονή εν καιρώ αρχαιρεσιών αυτού.

Άρθρον 21. Το συμβούλιον συνεδριάζει τακτικώς μεν κατά μήνα, εκτάκτως δε οσάκις ήθελε προσκληθή υπό του Προέδρου.

Γενικαί διατάξεις

Άρθρον 22. Ο Σύλλογος θα έχη σφραγίδα φέρουσαν κύκλω τας λέξεις "Δημοδιδασκαλικός Σύλλογος του Νομού Λασηθίου" εν τω μέσω δε την προτομήν του Κοραή.

Άρθρον 23. Ο Σύλλογος δύναται να παρίσταται δι' αντιπροσώπου του εκλεγομένου υπό του Συμβουλίου εις τα εκάστοτε συγκροτούμενα εν Κρήτη η αλαχού εκπαιδευτικά ή άλλα συνέδρια παρεχομένης αυτού αποζημιώσεως αναλόγως των οικονομικών αυτού δυνάμεων.

Άρθρον 24. Ο Σύλλογος εορτάζει την 20 Ιουλίου ως επέτειον ιδρύσεώς του.

Άρθρον 25. Η εξέλιξις της διαχειρίσεως ανατίθεται εις τριμελή επιτροπήν εκλεγομένην κατά τας παραμονάς των αρχαιρεσιών του Συμβουλίου υποχρεωμένη να υποβάλη το πόρισμα της εξελέξεως εις την ολομέλειαν του Συλλόγου κατά την ημέραν των αρχαιρεσιών.

Άρθρον 26. Εν περιπτώσει διαλύσεως του Συλλόγου ή περιουσία αυτού διατίθεται υπερ του Εθνικού Στόλου.

Άρθρον 27. Το παρόν καταστατικόν ισχύει υπό της εγκρίσεως του, δύναται δε να τροποποιηθή τη αιτήσει της πλειοψηφίας.

Οι υπογεγραμμένοι δημοδιδάσκαλοι ψηφίσαντες σήμεραν το παρόν καταστατικόν αναθέτουσιν εις το υπ' αυθημερόν καταρτισθέν συμβούλιον του Συλλόγου αποτελεσθέν υπό των κ.κ. Ιωάννου Δ. Χατζιδάκη Προέδρου, Ιωάννου Ροβίθη Αντιπροέδρου, Εμμανουήλ Δ. Πεδιωτίδου Γραμματέως και υπό των κ. Αντωνίου Σφακιανάκη, Χαριδήμου Κακουλάκη, Νικολάου Βερικοκάκη, Γεωργίου Π.Ν. Παγκάλου και Ιωάννου Λουκαράκη ως συμβούλων την ενέργειαν των περαιτέρω.

Εν Νεαπόλει τη 20 Ιουλίου 1909.

έκδοση του δεκαπενθήμερου παιδαγωγικού περιοδικού «ΑΣΠΙΣ». Σκοπός του περιοδικού ήταν μεταξύ άλλων η «προάσπις των συμφερόντων του κλάδου, η ανάπτυξις ευγενούς αμμίλης προς παραγωγήν καρποφόρου εργασίας, η επικοινωνία με την ξένην εκπαιδευτικήν κίνησιν»⁶⁴¹.

Επίσης, εισήχθησαν τον Οκτώβριο του 1910 από τον επί της Παιδείας Επίτροπο Β. Σκουλά περί τα 20 νομοσχέδια στη Βουλή προς συζήτηση. Μεταξύ των νομοσχεδίων εκείνων ήταν και το νομοσχέδιο «περί σχολικών περιφερειών, περί εποπτικών συμβουλίων και περί επιθεωρητών».

3.4. Θεσμοθέτηση δύο εξαετών κύκλων σπουδών.

Τον Οκτώβριο του 1911 ο νέος πρόεδρος της Ελληνικής Βουλής στην Κρήτη απηύθυνε προς τους Κρήτες πληρεξούσιους λόγο στον οποίο τόνισε για πολλοστή φορά την ανάγκη εκπλήρωσης του ανεκπλήρωτου πόθου των Κρητικών να ενωθούν με την Ελλάδα. Μέσα σ' αυτό το πνεύμα της αναμονής εξακολούθησαν με μεγαλύτερη ένταση να κινούνται και τα διαδραματιζόμενα στο χώρο της εκπαίδευσης όπου σε συνάρτηση με τα ισχύοντα στην Ελλάδα, καταργήθηκαν με το υπ' αριθμ. 103 Νομοθετικό Διάταγμα «περί της Δημοσίας Εκπαιδύσεως» όλα τα Ελληνικά Σχολεία⁶⁴² και

⁶⁴¹ Κασσιμάτης Π., *Ιστορική επισκόπησις της εν Κρήτη εκπαιδύσεως*, Αθήναι 1953.

⁶⁴² Ο Επίτροπος της Παιδείας σε εγκύκλιο προς τον Νομαρχιακό Επιθεωρητή Λασιθίου, τους Διευθυντές των Ανωτέρων Δημοτικών σχολείων, τους Δημάρχους και τους σχολικούς επιτρόπους αναφέρθηκε στον επιλεκτικό χαρακτήρα των Ελληνικών Σχολείων και υποσχέθηκε την καθιέρωση της εξαετούς Μέσης Εκπαίδευσης σε συνέχεια του ενιαίου εξαετούς δημοτικού σχολείου.

«Ουδείς δύναται να αρνηθή», ανέφερε ο Επίτροπος της Παιδείας, «ότι αι τέσσαρες του δημοτικού σχολείου τάξεις ουδεμίαν αληθή μόρφωσιν παρείχον εις τον λαόν, τοιαύτην δηλαδή, ώστε με μόνα τα εφόδια ταύτης ο απολυόμενος να δύναται να αγωνισθή επιτυχώς τρεπόμενος εις βιοποριστικόν τι έργον και να ζήση...ήτο λοιπόν αναγκαία η αύξησις των γνώσεων τούτων δια τινος τρόπου όστις να παρέχη εγγύησιν ότι αυξανόμενων των γνώσεων ασφαλίζεται η κτήσις εφοδίων προς επιτυχίαν εν τω βιωτικώ αγώνι[...] τοιαύτην αύξησιν επηγγέλετο το πρώην επαρχιακόν Ελληνικόν Σχολείον οι ή από του παρελθόντος έτους κατάργησις ήγειρε πολύν θόρυβον [...] αλλ' εκ των πραγμάτων εμαρτυρήθη ότι τα σχολεία εκείνα ούτε καν καταλλήλους βάσεις έθετον προς περατέρω αληθή μόρφωσιν εν τοις Γυμνασίοις [...] Συντελούν λοιπόν απλώς εις ματαίαν απώλειαν τριετούς χρόνου απεργαζόμενα το μέγιστον των κακών,ότι απεμάκρυνον τους παίδας από τας συνείθεις των γονέων και της οικογενείας ασχολίας και έργα,παρεσκεύαζον την τροπήν εις τα Γυμνάσια εις α όμως οι μεταβαίνοντες δεν ηνδοκίμουν συνήθως διότι δια την τριετή απομάκρυνσιν από του οίκου απεμάνθανον το εργάζεσθαι εν τοις αγροίς ούτω δε εξησφαλιζέτο η δυστυχία εις μεγάλην του λαού μερίδα [...] ταύτα έχουσα υπ'ομιν η προκάτοχος Εκτελεστική Επιτροπεία κατήργησε δια νομοθετικού διατάγματος τα επαρχιακά Ελληνικά Σχολεία και ίδρυσεν αντ' αυτών τα Ανώτερα ή εξατάξια Δημοτικά Σχολεία.. Τούτων η συγκρότησις δεν εχαιρετίσθη μετά του προσδοκωμένου ενθουσιασμού. Ο λαός εγοητεύετο εκ της ονομασίας «Ελληνικόν Σχολείον» αδιαφορών ή μη εννοών πως είναι συγκεκριτημένον. Εθεώρει δ'οπισθοδρόμησιν την παραμονήν των τέκνων του δυο επί πλέον έτη εν σχολείω το οποίον μεθ' όλον τον τίτλον «Ανώτερον» δεν έπαυεν να είναι Δημοτικόν. Προπάντων διότι μετά την επί δύο ακόμη έτη φοίτησιν εις τα δημοτικά σχολεία από της έκτης τάξεως εισήγετο ο απολυόμενος μόνον εις την κατωτάτην

κανονίστηκε το εκπαιδευτικό σύστημα σε δύο εξαετείς κύκλους, κατώτερο και ανώτερο, ο καθένας των οποίων αποτελούνταν από έξι ενιαύσιες τάξεις⁶⁴³. Ο

του δευτέρου κύκλου τάξιν. Εγόγγυσε λοιπόν διαμαρτυρήθη το πρώτον και εχαρακτήρισε κατόπιν τον θεσμόν ως πόλεμον κατά των χωρικών εκ μέρους της επισήμου πολιτείας και προστασίαν των κατοίκων των πόλεων ων τα τέκνα δήθεν δικαιούμενα αμέσως από της Τετάρτης δημοτικού τάξεως να προσέρχονται εις τα Ελληνικά Σχολεία προωρίζοντο ούτω προς κατάληψιν εν τω μέλλοντι πάντων των δημοσίων αξιωμάτων εν ω τα των χωρικών θα απεκλείοντο διότι δια λόγους και οικονομικούς και άλλους ποικίλους δεν είναι εύκολον να χωρισθώσιν απ'αυτών και να αφεθώσιν απροστάτευτα χάριν του ελληνικού σχολείου εις κέντρα πολυειδώς επικύνδυνα. [...] ο κύκλος των μαθημάτων των ανωτέρων δημοτικών παρέχει πάσαν εγγύησιν ότι και γλωσσικώς και εν τοις γενικοίς μαθήμασιν η εξαετής μόρφωσις θα είναι τόση, ώστε ο μεν επιθυμών να τραπή εις βιοποριστικόν έργον θα είναι αρκούντως εφωδιασμένος με ποικιλίαν γνώσεων δια να παλεύση νικηφόρως, ο δε επιθυμών ανωτέρας σπουδάς θα έχη θεμέλια ισχυρά ώστε επ'αυτών να στηριχθή βεβαιότης ασφαλούς και απροσκόπτου προόδου [...] ούτω δε πεποίθαμεν ότι θέλομεν ευχερέστερον κατορθώσιν να επιτύχωμεν παρά της προσεχούς συνελεύσεως νομοθετικόν καθορισμόν εξαετούς μεν κύκλου της δημοτικής παιδείσεως ώστε να καταργηθή το φαινομενικόν προνόμιον των κατοικούντων τα κέντρα ήτοι η από της τετάρτης τάξεως μετάβασις εις τα ελληνικά σχολεία εξαετούς δε και της μέσης λεγομένης [...] ούτως θα είναι επαρκής η εξαετής μόρφωσις του δημοτικού σχολείου και διη επαρκεστέρα ή η του πρώην δημοτικού και ελληνικού ομού λαμβανόμενα [...]

⁶⁴³ Η καθιέρωση του εξαετούς κύκλου σπουδών στη Δημοτική Εκπαίδευση με την ίδρυση των Ανωτέρων εξαταξίων Δημοτικών Σχολείων και η αντίστοιχη μείωση των τάξεων του Γυμνασίου κατά ένα έτος προκάλεσε εκτεταμένες αντιδράσεις στο χώρο στη Μέση εκπαίδευση. Η κατάσταση που δημιουργήθηκε ανάγκασε τον επίτροπο της παιδείας να ζητήσει έστω και εκ των υστέρων την άποψη των διαφόρων φορέων της εκπαίδευσης σχετικά με την μεταρρύθμιση αυτή. Μεταξύ των φορέων που εξέφρασαν την άποψη τους ήταν και ο σύλλογος των καθηγητών του Γυμνασίου της Νεάπολης. Το σχετικό πρακτικό ως προς τα κυριότερα σημεία του είχε ως εξής:

«[...] εάν λάβωμεν υπ'όψιν τον σκοπόν του δημοτικού σχολείου όστις είναι να προπαρασκευάζη πολίτας γινώσκοντας τα προς τον πλησίον, την Πατρίδα και την Εκκλησίαν καθήκοντα, δυναμένους δε να μεταχειρίζονται ικανώς και ορθώς την γραπτήν γλώσσαν και έχοντας αρκούσας γνώσεις προς τον πρακτικόν βίον, δυνάμεθα να είπομεν ότι μέχρι τούδε Δημοτικόν Σχολείον κατά την αληθή αυτού έννοιαν και τον σκοπόν δεν είχομεν. Τα δε υπάρχοντα τετραετή ταύτα ήσαν προκαταρκτικά τινά σχολεία αναγνώσεως, γραφής και αριθμητικής προπαρασκευάζοντα τους εν αυτοίς φοιτώντας δια τα αμέσως ανώτερα ελληνικά σχολεία, ελάχιστον δε αν μη ουδαμώς δια τα έργα του βίου. Νυν δε δια του ψηφίσματος της Συνελεύσεως αυξανόμενων των ετών της φοιτήσεως από τεσσάρων εις εξ, η δημοτική εκπαίδευσις αναμφισβητήτως προάγεται και δημιουργούνται αληθή δημοτικά σχολεία μέλλοντα να παρέχωσι πλήρη μόρφωσιν εις τους πολίτας εκείνους οίτινες δια διαφόρους λόγους σκοπούσι να επιδοθώσι μετά την στοιχειωδη μόρφωσιν εις το πρακτικόν στάδιον. Όθεν η ανάπτυξις της δημοτικής παιδείας εις εξαετή φοιτήσιν αποτελεί έργον παντός επαίνου άξιον και τοιούτον ώστε να επισύρη αμέριστον την ευγνωμοσύνην πάντων μεν μάλιστα δε της τάξεως εκείνης της κοινωνίας ης την μόρφωσιν σκοπεί.

Επειδή όμως εν τω δημοτικώ σχολείω προπαρασκευάζονται κατ'ανάγκην και οι μέλλοντες να φοιτήσωσιν εις το γυμνάσιον απαραίτητον είναι να κανονισθή η σχέσις και ο δεσμός των δύο τούτων σχολείων κατά τοιούτον τρόπον ώστε το έτερον να μην αποβαίη προς βλάβην του άλλου. Ευτύχημα δε θεωρούμεν ότι εν τω ψηφίσματι ουδαμώς διευτώθησαν αι λεπτομέρειαι αλλ'αφέθη ο κανονισμός τούτων εις την Σεβ. Εκτελεστικήν Επιτροπήαν, ήτις δύναται εν πλήρει επιγνώσει λαμβάνουσα υπ'όψιν το καλώς εννοούμενον συμφέρον του λαού και της εκπαιδεύσεως να κανονίση τα πράγματα ούτως ώστε εκάτερον σχολείον να επιδιώκη τον ίδιον εαυτού σκοπόν και να βαιήν την ίδιαν εαυτού οδόν ανεξαρτήτως του ετέρου μόνος δε δεσμός και σχέση μεταξύ αυτών να είναι τούτο, ότι εκ του δημοτικού σχολείου ουχί μετά την συμπληρώσιν αυτού αλλά μετά την απόκτησιν εν αυτώ ωρισμένων στοιχειωδών γνώσεων επιτρέπεται η μετάβασις εις το Γυμνάσιον.

Ταύτα λέγοντες εννοούμεν ότι δεν είναι ορθόν να απαιτήται η συμπλήρωσις του κατωτέρου κύκλου ολοκλήρον δια να αποκτήση τις δικαίωμα εισόδου εις τον ανώτερον, διότι τότε ασφαλώς η ανάπτυξις του πρώτου αποβαίνει προς βλάβην του δευτέρου, αλλά μόνον η συμπλήρωσις της τετάρτης αυτού τάξεως.

Και είναι ορθή η σκέψις ημών διότι δεν δυνάμεθα να εννοήσωμεν την ανάγκην ο μέλλον του Γυμνασίου μαθητής να υποχρεούται να διέρχεται ολόκληρον τον κύκλον των εν τω δημοτικώ σχολείω μαθημάτων αφού ταύτα πάντα θα διδαχθή αναλυτικότερα εν τω γυμνασίω, το οποίον καθ' ημάς πρέπει να είναι οκτατάξιον. Οι δε φόβοι τινών ότι εν τοιαύτη περιπτώσει τίθεται εν αμφιβόλω η ίδρυση και λειτουργία των

ανωτέρων δημοτικών σχολείων, αν μην είναι αποτέλεσμα υπερβαλοῦσης στοργῆς, ελέγχονται παντάπασιν αδικαιολόγητοι, διότι πάντες γινώσκουμεν ὅτι ἀπὸ τοῦ παρελθόντος ἔτους λειτουργοῦσι πλείστα ἐνταῦθα ἀνώτερα δημοτικά σχολεῖα καὶ τοὶ ἀπὸ τῆς τετάρτης αὐτῶν τάξεως δικαιούνται οἱ μαθηταὶ νὰ μεταβαίνουν εἰς τὸ ἐλληνικὸν σχολεῖο [...] οὗτοι εἶναι οἱ λόγοι δι' οὓς φρονούμεν ὅτι εἶναι ὀρθὸν νὰ ὀρισθῆ ὅτι οἱ μὲν συμπληρώσαντες τὴν τετάρτην τάξιν τοῦ δημοτικοῦ σχολείου καὶ σκοποῦντες νὰ ἀκολουθήσωσιν ἀνώτερα μαθήματα ἔχουσι τὸ δικαίωμα νὰ κατατάσσονται ἐν τῇ πρώτῃ τάξει τοῦ Γυμνασίου μετὰ ἐπιτυχῆ εἰσιτήριον ἐξετάσιν οἱ δὲ λοιποὶ ἔχουσι τὴν υποχρέωσιν νὰ φοιτῶσι μέχρι πέρας τῶν μαθημάτων ὁλοκλήρου τοῦ κατωτέρου κύκλου πρὸς πληρεστέραν δια τὸν πρακτικὸν βίον μόρφωσιν [...]

[...] ἀλλ' ἐνὸς θεωρεῖται ἀναγκαία καὶ ὠφέλιμος ἡ ἀνάπτυξις τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως εἰς ἐξαετὴ κύκλον, ἐν τούτοις δὲν λείπουσιν ἐνδιασμοὶ τινες περὶ τοῦ δυνατοῦ τῆς πλήρους ἐπιτυχίας τῶν ἀνωτέρων δημοτικῶν σχολείων. Καὶ ἐν πρώτοις τίνες οἱ διδάζοντες ἐν ταῖς ἀνωτέρας τάξεσιν; οἱ δημοδιδάσκαλοι; ἀλλὰ πόθεν οὗτοι θὰ εὔρουν τὴν δύναμιν ταύτην ἀφοῦ εἶναι γνωστὸν ὅτι ἄλλοι τούτων εἶναι ἀπόφοιτοι διετούς μόνον, ἄλλοι δὲ τριετούς διδασκαλείου τοῦ ὁποῖον δὲν ἦτο δυνατόν νὰ παράσχῃ ἀρκούσαν μόρφωσιν ἰδίᾳ εἰς τὴν γλώσσαν; πῶς θὰ διδάξωσιν τὴν ἐν ἡμῶν γλώσσαν καὶ φιλολογίαν πρὸς διδασκαλίαν τῆς ὁποίας ἀπαιτεῖται μείζων γλωσσικὴ ἐμπειρία καὶ μόρφωσιν;

[...] ἐκτὸς τῆς ἐλλείψεως ταύτης καὶ ἄλλην διαβλέπομεν ἡμεῖς προερχόμενην ἐκ τοῦ ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ καταστῇ υποχρεωτικὸς ὁ ἐξαετῆς κύκλος εἰς πάντας ἀφοῦ οὐχὶ πάντα τὰ σχολεῖα ἀλλὰ ὀλίγα μόνον θὰ γίνωσι ἐξατάξια τὰ δὲ λοιπὰ θὰ μείνωσι τετρατάξια. Ἀλλ' ἐν τοιαυτῇ περιπτώσει οἱ παῖδες τῶν χωρίων καὶ συνοικισμῶν πλέον τῆς ἡμισεῖας ὥρας ἀπεχόντων ἐκ τοῦ πλησιεστέρου ἀνωτέρου δημοτικοῦ σχολείου τι θὰ γίνονται μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τοῦ τετρατάξιου; θὰ ὑπόκεινται εἰς υποχρεωτικὴν φοίτησιν εἰς ἀνώτερον δημοτικὸν ἢ θὰ ἀπαλλάσσονται ταύτης λόγω τῆς ἀποστάσεως; βεβαίως τὸ δίκαιον ἀπαιτεῖ νὰ συμβῆ τὸ δεύτερον. Ἀλλὰ τότε θὰ ὑπάρχῃ διαφορὰ μορφώσεως εἰς αὐτάς τας τάξεις τοῦ λαοῦ [...] τὸ ὀρθὸν καὶ τὸ δίκαιον θὰ ἦτο πάντα τὰ δημοτικά σχολεῖα νὰ γίνωσι ἐξαετῆ. Ἀλλ' ἐπειδὴ τούτο ἐνεκα οἰκονομικῶν λόγων εἶναι ἀδύνατον καὶ ἀνάγκη ἀναπόδραστος πρέπει νὰ γίνῃ ἀνεκτὴ ἡ μερικὴ αὕτη ἀδικία μέχρι οὗ ἐξευρεθῆ καὶ τρόπος καὶ μέσα πρὸς ευρύτεραν διάδοσιν τῆς παιδείσεως τοῦ λαοῦ [...] ποιούμεθα ἐν τέλει μιαν σύστασιν· νὰ ὀρισθῆ ἡ ἐν πρωτοτύπῳ ἀνάγνωσις τοῦ ἱεροῦ Εὐαγγελίου εἰς τὰς δύο ἀνωτέρας τάξεις τῶν ἀνωτέρων δημοτικῶν σχολείων ἐξηγουμένων προσηκόντως τῶν ἀρχαίων τύπων [...]

Ἡ τοιαύτη μεταρρύθμισις ἐκτὸς τοῦ ὅτι προσκρούει πρὸς τὰ ἐν Ἑλλάδι ἰσχύοντα πρὸς α δι' ἐνοήτους λόγους οφείλομεν νὰ προσαρμοζόμεθα, καθίσταται καὶ δυσεφάρμοστος ἐνεκα τῆς ἐλλείψεως διδακτικῶν βιβλίων καὶ ἐμβάλλει εἰς κίνδυνον τὴν ἀναγνώρισιν τῶν γυμνασίων θὰ ἀποβῆ δὲ μεγίστης βλάβης πρόξενος ἀπὸ κοινωνικῆς καὶ ἐθνικῆς ἀπόψεως. Ἀπὸ κοινωνικῆς μὲν διότι δὲν λαμβάνεται πρόνοια περὶ τῶν μορφωτικῶν σχολῶν τῆς μέσης τάξεως τῆς κοινωνίας, ἀπὸ ἐθνικῆς δὲ διότι περικόπτονται τὰ ἔτη τῆς μορφώσεως τῆς πεφωτισμένης ἐκείνης τάξεως ἢς προορισμὸς εἶναι κατὰ τινὰ Γάλλον σοφὸν νὰ σκέπτηται περὶ τοῦ μέλλοντος καὶ εἰς ἣν εἶναι ἀνατεθειμένη ἡ φύλαξις τῶν μεγίστων διανοητικῶν καὶ ἐθνικῶν συμφερόντων τοῦ ἐθνικοῦ σώματος. Ἡ διεύθυνσις τοῦ ἡμετέρου σώματος εἶναι ἀνατεθειμένη εἰς τὰ κύτταρα τοῦ ἐγκεφάλου καὶ οὐχὶ εἰς τὰ τοῦ στομάχου. Εἰς τοὺς ἀποτελοῦντας λοιπὸν τὸν ἐγκέφαλον τοῦ ἔθνους (καὶ οὗτοι εἶναι οἱ ἀποτελοῦντες τὴν μέσῃ καὶ ἀνωτέραν τάξιν) καὶ τὴν ἀναγκαίαν οφείλομεν παίδευσιν νὰ παρέχομεν ἥτις εἶναι ἀπαραίτητος ὅρος οὐ μόνον τῆς ἠθικῆς τῶν ἀτόμων ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐθνικοῦ μεγαλείου [...] Ἡμεῖς ὅμως δια τῆς μεταρρυθμίσεως ἀντὶ νὰ ἐνισχύσωμεν καὶ νὰ βελτιώσωμεν αὐτὴν κολουθούμεν αὐτὴν [...] Ὅπως δὲ τὸ δημοτικὸν σχολεῖον προτιθέμενον νὰ μεταδώσῃ τὰς εἰς τὴν κατωτέραν τάξιν ἀναγκαίας γνώσεις ἔχει ἀνάγκη ὡς ἐκ τῶν παρημάτων ἀπεδείχθη τουλάχιστον ἐξ ἑτῶν διδασκαλίας οὕτω καὶ τὸ γυμνάσιον οὐ σκοπὸς εἶναι νὰ μορφώσῃ τὴν τῶν προκρίτων τάξιν [...] δὲν δύναται ἀσφαλῶς νὰ ἐπιτύχῃ τοῦ σκοποῦ τοῦ ἐν ἐξ μόνον ἔτεσιν [...] Ἐν Ἑuropῇ, ἰδίᾳ ἐν Γερμανίᾳ, πλὴν τῶν δημοτικῶν σχολείων σκοποῦνται εἰς μόρφωσιν τῆς κατωτέρας τάξεως καὶ τῶν κυρίως γυμνασίων σκοποῦνται τὴν μόρφωσιν τῶν ἡγεμόνων τάξεων τοῦ ἔθνους ὑπάρχουσι καὶ σχολεῖα σκοποῦντα τὴν μόρφωσιν τῆς μέσης τάξεως τῆς τῶν μικρῶν βιομηχανῶν καὶ τῶν ἐμπόρων [...] Παρ' ἡμῖν τοιαῦτα σχολεῖα ἦσαν μέχρι τούδε τὰ λεγόμενα ἐλληνικά. Ἀλλὰ νῦν δια τοῦ ψηφίσματος ὀρίζεται ἡ κατάργησις ἢ μάλλον ἡ συγχώνευσις αὐτῶν εἰς τὰ γυμνάσια. Οὕτω δὲ οὐ μόνον παραβλάπεται ὁ τελικὸς σκοπὸς τοῦ γυμνασίου ἀλλὰ μένει καὶ ἄνευ μορφωτικῶν σχολῶν ἡ μέση τάξις διότι τὰ μαθήματα τάσσονται εἰς μίαν ευθείαν γραμμὴν καὶ οὐχὶ εἰς δύο συγκεντρωτικὸς κύκλους [...] Γενάται λοιπὸν τὸ ζήτημα ἐκλιπόντων τῶν ἐλληνικῶν σχολείων ποῖα σχολεῖα θὰ παρέχωσι τὴν τῆς μέσης τάξεως μόρφωσιν; τὰ ἐξατάξια δημοτικά; βεβαίως ὄχι διότι ξένη γλώσσα ἐν αὐτοῖς δὲν διδάσκειται οὐδὲ πρέπει νὰ διδάσκειται, οὔτε ἀρχαῖα ἐλληνικά διδάσκονται οὐδὲ καὶ πρέπει νὰ διδάσκονται. Καὶ τὰ ἄλλα δὲ μαθήματα τῶν σχολείων τούτων δὲν πρέπει νὰ ἀποβάλωσι τὸν στοιχεῶδη αὐτῶν χαρακτήρα [...].

Κατὰ ταῦτα μόρφωσις ἀρμόζουσα ἐν τῇ μέσῃ τάξει δὲν εἶναι δυνατόν νὰ παρέχῃται ἐν τῷ δημοτικῷ σχολεῖῳ καὶ ἐξαετῆς γινομένη. Τοιαύτη λοιπὸν μόρφωσις δια νὰ εὔρουν οἱ τῆς μέσης τάξεως καταφεύγουσιν εἰς τὰ ἐξαετῆ γυμνάσια ὅπου φοιτοῦντες εἰς ταῦτα δύο ἢ τρία ἔτη ἀποχωροῦν. Τότε γεννῶνται τὰ ἐξῆς ἀποτήματα

κατώτερος συμπεριλάμβανε την Προκαταρτική ή Δημοτική εκπαίδευση, ενώ ο ανώτερος τη Μέση ή Γυμνασιακή. Το Ελληνικό Σχολείο της Νεάπολης συγχωνεύτηκε με το Γυμνάσιο της πόλης, περικόπηκε η Ζ΄ τάξη, η οποία προστέθηκε στο Δημοτικό Σχολείο, στο οποίο προστέθηκε επιπλέον μία ακόμη τάξη και έτσι ολοκληρώθηκε ο εξαετής κύκλος σπουδών τόσο στη Μέση όσο και στην Δημοτική Εκπαίδευση. Τα Δημοτικά Σχολεία αρρένων και θηλέων χαρακτηρίζονταν Ανώτερα ή Πλήρη αν είχαν και τις έξι τάξεις και κατώτερα ή μη πλήρη όταν είχαν τέσσερις τάξεις. Τα μη πλήρη χαρακτηρίζονταν ως αδιαίρετα όταν δίδασκε σ' αυτά ένας μόνο δάσκαλος, εφόσον ο αριθμός των μαθητών ήταν κάτω από 80 και διηρημένα όταν ο αριθμός των μαθητών ήταν μεγαλύτερος από 80. Τα πλήρη λειτουργούσαν με δύο τουλάχιστον δασκάλους. Το Ανώτερο Παρθεναγωγείο της Νεάπολης διατηρήθηκε με τέσσερις τάξεις. Για την μετάβαση από το Δημοτικό Σχολείο στο Γυμνάσιο θεσπίστηκαν εξετάσεις⁶⁴⁴. Με το άρθρο 27 του Διατάγματος 135/59/26-8-1911 επανατοποθετήθηκαν επίσης στα σχολεία με πάνω από 150 μαθητές Υπηρέτες «εγγράμματοι και αμέμπτου διαγωγής προς χάριν της καθαριότητας».

Με το διάταγμα 13/59/26-8-1911 στα διδακτέα μαθήματα της Ε΄ και Στ΄ τάξης του δημοτικού σχολείου προστέθηκαν επιπλέον τα μαθήματα: «Ευαγγέλιον εκ του Πρωτοτύπου, Στοιχειώδης πειραματική Φυσική, Στοιχεία Χημείας, Υγιεινή κα Σκοποβολία».

3.5 Το διδακτικό προσωπικό

1)οι μαθηταί ούτοι θα επιβαρύνονται με τα Λατινικά άνευ ωφελείας 2) δεν θα διδαχθώσιν ικανά Γαλλικά ώστε να δύνανται επί τούτων δι' ιδίας μελέτης κατόπιν να οικοδομήσουσι, 3) δεν θα διδαχθώσιν φυσικήν ουδέ τα αναγκαία μαθηματικά.

Η μεταρρύθμιση δηλαδή στερεί την μέσην τάξιν εκ της αρμοδίας και αναγκαίας γενικῆν μόρφωσιν [...] Αποβλέποντες και εις τα παρά τα άλλα ένθη κρατούντα έχομεν την γνώμην ότι η μέση εκπαίδευσις έπρεπε να γίνη τουλάχιστον οκταετής ,να διαιρεθῆ δε εις δύο κύκλους τετραετείς υπό ιδίαν εκάτερον διεύθυνσιν. Των κύκλων τούτων τον μεν κατώτερον να αποτελώσι τα ελληνικά σχολεία παραλαμβάνοντα μαθητάς εκ της τετάρτης τάξεως των εξαταξίων δημοτικών σχολείων μετά εισιτηρίων εξετάσεων, τον δε ανώτερον τα κυρίως γυμνάσια δεχόμενα αποφοίτους των ελληνικών σχολείων μετά εισιτηριων εξετάσεων. Τούτων δε γινομένων ανάγκη υπάρχη αύξησις των ωρών των ελληνικών πασών των τάξεων του ελληνικού σχολείου και γυμνασίου εις 12ας ώρας καθ'εβδομάδα, των φυσικών της Γης τάξεως του ελληνικού σχολείου εις 3 ώρας, της ιστορίας των τριών τάξεων του αυτού εις 3ης ώρας, των μαθηματικών του γυμνασίου εις 4ας ώρας, των λατινικών επίσης εις 4ας ώρας. Να προστεθῆ διδασκαλία Λατινικών εν τη Γη τάξει του ελληνικού σχολείου μιας ώρας και της ωδικής εν τη Αη και Βα του γυμνασίου μιας τουλάχιστον ώρας κάθε εβδομάδα και της καλλιγραφίας εν τη Βα και Γην του ελληνικού μιας ώρας έτι [...]

⁶⁴⁴ Βασιλείον της Ελλάδος, Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη, τεύχος Α΄, εν Χανίοις τη 13 Ιουλίου 1911, αριθμ.49.

Οι δάσκαλοι με τις νέες νομοθετικές παρεμβάσεις διακρίνονταν πλέον:

A) Οι άρρενες σε: Πτυχιούχους (Α/θμιοι, Β/θμιοι και Γ/θμιοι), Οριστικούς (Α/θμιοι, Β/θμιοι και Γ/θμιοι), Υποδιδασκάλους (Α/θμιοι, Β/θμιοι, Γ/θμιοι και Δ/θμιοι), Προσωρινούς (Α/θμιοι, Β/θμιοι και Γ/θμιοι), Γυμνασιακούς Μαθητές (Δ΄ τάξεως, Γ΄ τάξεως, Β΄ τάξεως και Α΄ τάξεως), Γραμματοδιδασκάλους,

B) Οι θήλεις σε: Αποφοίτους Αρσακίου (Α/θμιοι, Β/θμιοι και Γ/θμιοι), Οριστικούς (Β/θμιοι), Υποδιδασκάλους Α/θμιοι, Β/θμιοι, Γ/θμιοι και Δ/θμιοι, Αποφοίτους Αν. Παρθεναγωγείου (Δ΄ τάξεως και Ε΄ τάξεως), Γραμματοδιδασκάλους.

Με τα νομοθετήματα του 1911 και για την αναβάθμιση των δασκάλων ιδρύθηκε επίσης στην Νεάπολη Κέντρο Πρακτικής Διδασκαλίας το οποίο λειτουργούσε κατά τη διάρκεια των θερινών διακοπών. Στο κέντρο αυτό οι προσωρινοί και οι οριστικοί δάσκαλοι μη πτυχιούχοι Διδασκαλείων ασκούσαν «εις την μέθοδον της διδασκαλίας δ΄ υποδειγματικών διδασκαλιών». Οι πτυχιούχοι «συμπληρούσι τας εαυτών γνώσεις δια θεωρητικών ανακοινώσεων, δι΄ επισκέψεων εις μουσεία ή βιομηχανικά συγκροτήματα, δι΄ εκδρομών εις ιστορικά μέρη και παρασκευάζονται ίνα αρτιότερον διεξάγωσι την εαυτών διδασκαλίαν των φυσιογνωστικών ιδία και των τεχνικών μαθημάτων. Επί τούτοις διδάσκονται την εφαρμογήν των βιωφελών εν ταις φυσικαίς επιστήμαις ανακαλύψεων εις τον πρακτικόν βιον, εις την γεωργίαν και εις την ζωοτεχνίαν. Ασκούνται εις εκτέλεσιν φυσικών και χημικών πειραμάτων, ιδία των εκτελουμένων άνευ πολυδαπάνων συσκευών και μηχανημάτων. Οδηγούνται εις την διάγνωσιν των κοινοτέρων ορυκτών, φυτών και ζώων ιδία βλαβερών εντόμων, εντομοφάγων πτηνών και θαλασσίων ζώων εις το καταλλήλως παρασκευάζειν και από πρωίμου φθοράς προφυλάττειν δια ταριχεύσεως αποξηράνσεως, εμβαπτίσεως εν οιοινοπνεύματι κ.λ.π. πτώματα ζώων, άνθη, φύλα, σπόρους εις σχηματισμόν σχολικών συλλογών, εις χάραξιν σχεδίων διδακτηρίων, ναών, οικιών, κ.λ.π. και εις αντιγραφήν επί πίνακος υπό διαφόρους κλίμακας γεωγραφικών χαρτών κατά τμήματα. Ασκούνται προς τούτοις εις την χρήσιν προβολέων και την δια προβολών φωτεινών εικόνων διδασκαλίαν. Έτι δε εις την διδασκαλίαν παιδιών και γυμναστικών ασκήσεων. Εκμανθάνουσιν εκλεκτά σχολικά και δημοτικά άσματα και οδηγούνται να διδάσκωσι ταύτα εις τους μικρούς μαθητάς. Διδάσκονται υπό ιατρού να εμβολιάζωσι παίδαα δια δαμαλείου ύλης. Διδάσκονται ωσαύτως υπό αρμοδίου προσώπου της γεωργικής υπηρεσίας θεωρητικώς γεωπονικά μαθήματα και ασκούνται εν γεωργικοίς σταθμοίς εις πρακτικήν εκτέλεσιν γεωπονικών εργασιών».

3.6 Θεσμοθέτηση των σχολικών περιφερειών

Επίσης, σημαντικής σπουδαιότητας θέσπισμα ήταν το νομοσχέδιο περί σχολικών περιφερειών ψηφίστηκε τελικά το 1911⁶⁴⁵. Με βάση αυτό το νομοθέτημα ο Νομός Λασιθίου χωρίστηκε σε 71 σχολικές περιφέρειες⁶⁴⁶. Στην εισηγητική έκθεση του

⁶⁴⁵ Βασιλείον της Ελλάδος, Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη, τεύχος Α', εν Χανίοις τη 30 Ιουλίου 1911, αριθμ.51.

⁶⁴⁶

1. Της Νεαπόλεως

Α) Εν Νεαπόλει Ανώτερον αρρένων περιλαμβάνον την Νεάπολιν, Βουλισμένην, Λασιίδα και Νικηθιανών μετά των πέριξ μικρών συνοικισμών. Β) ανώτερον δημοτικόν παρθεναγωγείον περιλαμβάνον της Νεάπολιν και Βουλισμένην, Γ) Εν Λασιίδα αδιαίρετον αρρένων και θηλέων εις ο θα φοιτώσι μαθηταί και μαθήτριαι α' και β' τάξεως.

2. Του Βραχασίου

Α) Εν Βραχασίω διτάξιον αρρένων και Β) διτάξιον Θηλέων, εις ο θα φοιτώσιν άρρενα και θήλεια α' και β' τάξεως.

3. Της Μιλάτου

Εν Μιλάτω αδιαίρετον αρρένων και θηλέων

4. Του Ομφαλιά

Εν Ομφαλιά αδιαίρετον αρρένων και θηλέων περιλαμβάνον τους συνοικισμούς Ομφαλιάν, Μακρυγένισαν, Περονίδες, Πέτρον, Δίλακον, Άγιον Πνεύμα, Αγία Σοφίαν και Πατσόπουλλο.

5. Του Αγίου Αντωνίου

Εν Μετοχίω Αγίω Αντωνίω αδιαίρετον αρρένων και θηλέων περιλαμβάνον τους συνοικισμούς Άγιον Αντώνιον, Ανώγεια, Αμυγδαλόλακκον, Φραθιάν, Κουνάλι και Τσαμπί.

6. Της Φουρνής

α) εν Κεραπολιτίσση Ανώτερον Δημοτικόν Σχολείον των αρρένων περιλαμβάνον τα χωρία Καστέλλι, Επάνω και Κάτω Χωριό, β) Εν Επάνω Χωριό αδιαίρετον θηλέων με πτυχιούχον διδασκάλισσαν, εις ου την Α' και Β' τάξιν θα συμφοιτώσιν άρρενα και θήλεια.

7. Του Καρυδίου

Εν Καρυδίω αδιαίρετον αρρένων και θηλέων περιλαμβάνον τα χωρία Καρύδι, Δωργιές, Καρδαμούτσαν, Κέραμον, Σύρμεσον και Αρέτι.

8. Του Λούμα

Εν Αγριλιά αριστικώς και εν Λούμα προσωρινώς αδιαίρετον αρρένων και θηλέων περιλαμβάνον τα χωρία Λούμαν, Σκιανά, Μεσάρμι και Σέλλες.

9. Του Βρουχά

Εν Βρουχά αδιαίρετον αρρένων και θηλέων περιλαμβάνον τα χωρία Βρουχάν, Χωματοβούνια, Μυρονικήταν, Μπαμπούραν, Κάβον και Πλάκαν.

10. Της Ελούντας

Εν Επάνω Ελούντα αδιαίρετον αρρένων και θηλέων περιλαμβάνον τα χωρία Επάνω, Κάτω και Μέσην Ελούντα, Σχισμα και Πεινές.

11. Του Αγίου Νικολάου

Εν Αγίω Νικολάω αδιαίρετον αρρένων και θηλέων υπό πτυχιούχον διδάσκαλον περιλαμβάνον τον Άγιον Νικόλαον και τα μετόχια Κασίκι, Λάζιδων, Πισσίδων κ.λ.π.

12. Των Λακκωνίων

Εν θέσει Μύλω μεταξύ Μέσα και Έξω Λακκωνίων αδιαίρετον αρρένων και θηλέων. Μέχρις ιδρύσεως κοινού κτιρίου θα λειτουργήση εν Έξω Λακκωνίοις περιλαμβάνον τα Μέσα και Έξω Λακκωνία.

13. Της Κριτσάς

α) Εν Κριτσά Ανώτερον Αρρένων περιλαμβάνον τα χωρία Κριτσάν, Μαρδάτην και Μονήν Θεολόγου. β) εν Κριτσά διτάξιον θηλέων εις ο θα συμφοιτώσιν άρρενα και θήλεια Α' και Β' τάξεως

14. Του Κρούστα

Εν Κρούστα αδιαίρετον αρρένων και θηλέων

15. Της Πρίνας

Εν Πρίνα αδιαίρετον αρρένων και θηλέων

16. Του Καλού Χωριού

Εν Καλώ Χωριό αδιαίρετον αρρένων και θηλέων

17. Των Λιμνών

Εν Λίμνες διτάξιον αρρένων και θηλέων με βοηθόν διδασκάλισσαν.

18. Του Χουμεργιάκου

Εν Χουμεργιάκω διτάξιον αρρένων και θηλέων με βοηθόν διδασκάλισσαν πτυχιούχον.

19. Των Βρυσών

Εν Βρύσες αδιαίρετον αρρένων και θηλέων περιλαμβάνον το χωρίον Βρύσες, την Μονήν Κρεμαστών και τους πέριξ συνοικισμούς

Επαρχίας Λασηθείου

1. Του Τζερμιάδων

α) Εν Τζερμιάδων Αν. Δημ. Σχολείον αρρέων περιλαμβάνον τα χωρία Τζερμιάδων, Λαγού, Πινακιανών και Φαρσάρων. Β) Εν Τζερμιάδων αδιαίρετον θηλέων περιλαμβάνον τους αυτούς ως άνω συνοικισμούς, εις ο θα συμφοιτώσιν άρρενα και θήλεα α' και β' τάξεως.

2) των Ποτάμων

Εν Ποτάμοις αδιαίρετον αρρένων και θηλέων περιλαμβάνον τους Μέσα και Έξω Ποτάμους.

3) του Αγίου Γεωργίου

Α) εν Αγίω Γεωργίω Αν. δημ. Σχολείον περιλαμβάνον τα χωρία Αγ. Γεώργιον, Κουδουμαλιάν, Αβρακόντες και Πλαθιανά. Β) εν Αγίω Γεωργίω αδιαίρετον θηλέων, εις ο θα συμφοιτώσιν άρρενα και θήλεα α' και β' τάξεως περιλαμβάνον τους αυτούς ως άνω συνοικισμούς

4) του Ψυχρού

Ε Ψυχρώ διτάξιον αρρένων και θηλέων περιλαμβάνον τα χωρία Ψυχρό, Μαγουλάν και Καμινάκι.

5) της Πλάτης

Εν Πλάτη αδιαίρετον αρρένων και θηλέων περιλαμβάνον τα χωρία Πλάτην, Γεροντομουρί και κάτω Μετόχι.

6) της Κρουσταλλένιας

Εν Κρουσταλλένια διτάξιον αρρένων και θηλέων περιλαμβάνον τα χωρία Αγ. Κωνσταντίνον, Μέσα Λασηθεί και Λασηθάκι, Μαρμακέτων, Νικηφόριδων και Σμυλαιανών.

Επαρχία Ιεραπέτρου

3. της Ιεραπέτρου

α) εν Ιεραπέτρω Ανώτ. Δημ. Σχολείον δια την Ιεράπετρον και το χωρίον Γιαννίτσι. Β) εν Ιεραπέτρω διτάξιον παρθεναγωγείον, εις ου την α' τάξιν θα συμφοιτώσιν άρρενα και θήλεα. γ) εν Ιεραπέτρω αδιαίρετον Μουσουλμανικόν σχολείον αρρένων και θηλέων.

2) του Κεντρί

Εν Κεντρί αδιαίρετον αρρένων και θηλέων περιλαμβάνον τα χωρία Κεντρί και Καπίστρι. Οι μαθηταί της δ' τάξεως θα φοιτώσιν εις Ιεράπετρον.

3) των Μεσελέρων

Εν Μεσελέροις αδιαίρετον αρρένων και θηλέων περιλαμβάνον τα χωρία Μεσελέρους και Μακρυλαιάν.

4) του Κάτω Χωριού

Α) εν Κάτω Χωριώ Αν. δημ. Σχολείον αρρένων περιλαμβάνον τα χωρία Επάνω και Κάτω Χωριό και Επισκοπήν. Β) Εν Κάτω Χωριώ αδιαίρετον θηλέων, εις ο θα συμφοιτώσιν άρρενα και θήλεα α' τάξεως.

5) του Καβουσίου

Εν Καβουσίω Ανωτ. Δημ. Σχολείον αρρένων και θηλέων με βοηθόν πτυχιούχον διδασκάλισσαν.

6) της Καλαμαύκας

Εν Καλαμαύκα αδιαίρετον αρρένων και θηλέων.

7) της Ανατολής

Εν Ανατολή διτάξιον δημ. Σχολείον αρρένων και θηλέων

8) των Μαλλών

Εν Μάλλες διτάξιον δημ. Σχολείον αρρένων και θηλέων περιλαμβάνον τα χωρία Μάλλες και Αγ. Γεώργιον.

9) της Βασιλικής

Εν Βασιλική αδιαίρετον αρρένων και θηλέων περιλαμβάνον τα χωρία Βασιλικήν και Μοναστηράκι.

10) του Χριστού

Εν Χριστώ αδιαίρετον αρρένων και θηλέων περιλαμβάνον τα χωρία Χριστόν και Παρσάν.

11) του Αγίου Ιωάννου

Εν Αγ. Ιωάννη αδιαίρετον αρρένων και θηλέων

Επαρχία Σητείας

1) Του Λιμένος Σητείας

α) Εν Λιμένι Σητείας Αν. Δημ. Σχολείον αρρένων, β) εν λιμένι Σητείας διτάξιον παρθεναγωγείον, εις ο θα φοιτώσιν άρρενα και θήλεα α' και β' τάξεως, γ) αδιαίρετον μουσουλμανικόν δημ. Σχολείον αρρένων και θηλέων.

2) του Πισκοκεφάλου

Εν Πισκοκεφάλω αδιαίρετον αρρένων και θηλέων, ου οι μαθηταί της δ' τάξεως θα φοιτώσιν εις Λιμένα Σητείας.

2) της Σκοπής-Χαμαιζίου

3) εν Σφακιδίσις διτάξιον αρρένων και θηλέων δια τα χωρία Σκοπήν και Χαμαιζι. Μέχρις ανεγέρσεως κοινού διδακτηρίου θα λειτουργή εν εκατέρω χωρίω αδιαίρετον δημ. Σχολείον αρρένων και θηλέων.

4) των Μετοχιών Πισκοκεφάλου

Εν Μετοχιόσις Πισκοκεφάλου αδιαίρετον αρρένων και θηλέων υπέρ των χωρίων Κάτω Πισκοπής και Μετοχιών Πισκοκεφάλου

5) των Αχλαδίων

Εν Αχλαδίσις αδιαίρετον αρρένων και θηλέων δια τα χωρία Αχλάδια, Παρασπόρι, Κιμουργιώτην και Σκλαβεδιάκον

6) της Ρούσας Εκκλησιάς

Εν Ρούσα Εκκλησιά αδιαίρετον αρρένων και θηλέων δια τα χωρία Ρούσαν Εκκλησιάν, Αγ. Φωθιάν, Κοσκινάν και Κουτσοιλόπετρον.

7) της Μαρωνιάς

Εν Επάνω Πισκοπή αδιαίρετον αρρένων και θηλέων περιλαμβάνον τα χωρία Μαρωνιάν, Επάνω Πισκοπήν, Τουρτούλους και Σωτήραν. Μέχρις ανεγέρσεως του διδακτηρίου εν Επάνω Πισκοπή θα λειτουργήσῃ το σχολείον εν Μαρωνιά.

8) των Μουλιανών

Εν Αγ. Γεωργίω Αν. δημ. Σχολείον αρρένων και θηλέων με βοηθόν δι/λισσαν υπέρ των χωρίων Μέσα και Έξω Μουλιανών.

9) Της Τουρλωτής

Εν Τουρλωτή διτάξιον δημ. Σχολείον αρρένων και θηλέων με βοηθόν δι/λισσαν υπέρ των χωρίων Τουρλωτής και Μετοχιών Τουρλωτής.

10) Της Σφάκας

Εν Σφάκα αδιαίρετον αρρενων και θηλέων.

11) της Λάστρου

Εν Λάστρω αδιαίρετον αρρένων και θηλέων

12) των Κρυών

Εν Κάτω Κρυόσις αδιαίρετον αρρένων και θηλέων δια τα χωρία Επάνω και Κάτω Κρυά και Λάφην.

13) του Σκορδύλου

Εν Σκορδύλω αδιαίρετον αρρένων και θηλέων δια τα χωρία Σκορδύλον και Ρίζαν.

14) της Ρουκάκας

νομοθετήματος παρατίθονταν οι ωφέλειες που αναμένονταν από την εφαρμογή του Διατάγματος. Οι κυριότερες από αυτές συνίσταντο στην συμφοίτηση θηλέων και αρρένων, στην μείωση των σχολείων και κατ' επέκταση στην εξοικονόμηση κονδυλίων, στην θέσπιση διακοπών ανάλογα με τις ιδιαιτερότητες της τοπικής αγροτικής οικονομίας στην αποτελεσματικότερη εποπτεία κ.λ.π.

3.7. Ο θεσμός του Γενικού Επιθεωρητή και των Εποπτικών Συμβουλίων

Εν Ρουκάκα αδιαίρετον αρρένων και θηλέων

15) του Ορεινού

Εν Ορεινώ αδιαίρετον αρρένων και θηλέων

16) του Σαυροχωρίου

Εν Σταυροχωρίω Αν. δημ. Σχολείον αρρένων και θηλέων με βοηθόν δι/λισσαν.

17) του Αγ. Στεφάνου-Πεύκων

Εν τοποθεσία μεταξύ των δύο χωριών «Μεσομούρι» αδιαίρετον αρρένων και θηλέων δια τα χωρία Αγ. Στέφανον και Πεύκουσ. Προσωρινώς μέχρις ανεγέρσεως διδαστηρίου θα λειτουργή εις Αγ. Στέφανον.

18) των Λιθινών

Εν Λιθίνες διτάξιον αδιαίρετον αρρένων και θηλέων υπέρ των χωρίων Λιθινών, Βόρι, Παλιοπέτσι, Περβολίων και Ανδρομύλων.

19) της Ζήρου

Εν Ζήρω αδιαίρετον αρρένων και θηλέων.

20) του Χανδρά-Αρμένων

*α) Εν Χανδρά Αν. δημ. Σχολείον αρρένων δια τα χωρία Χανδράν, Αρμένους, Εθιάν και Αγ. Παντελεήμονα
β) Εν Αρμένους αδιαίρετον θηλέων, εις ου την α' και β' τάξιν θα συμφοιτώσιν άρρενα και θήλεα.*

21) των Σκλαβων

Εν Σκλάβοις αδιαίρετον αρρένων και θηλέων δια τα χωρία Σκλάβους, Κανένε, Παπαγιαννάδων, Βαβέλουσ και Συκιάν.

22) του Καλού Χωριού

Εν Απιδίσις προσωρινώς μέχρι ανεγέρσεως κοινού διδαστηρίου εν θέσει Σταλώ αδιαίρετον αρρένων και θηλέων, δια τα χωρία Καλό Χωριό, Χαμαίτουλο, Τσω, Απίδια και Δρογγάρι.

23) Του Κατσιδονίου

Εν Κτσιδονίω αδιαίρετον αρρένων και θηλέων υπέρ των χωρίων Κατσιδόνη, Σαντάλη και Καλαμαύκη.

24) του Καρυδίου

Εν Καρυδίω αδιαίρετον αρρένων και θηλέων περιλαμβάνον τα χωρία Καρύδι και Σίτανον.

25) του Παλ. Μιτάτου

Εν Παλ. Μιτάτω αδιαίρετον αρρένων και θηλέων υπέρ των χωρίων Παλ. Μιτάτοτν, Μυσιργιού, Χώνου, Ξηρολίμνης και Μαγκασά.

26) της Ζάκρου

Εν Ζάκρω αδιαίρετον αρρένων και θηλέων

27) των Κελλαρίων

Εν Κελλαρίσις αδιαίρετον αρρένων και θηλέων δια τα χωρία Κελλάρια, Αδραβάστους, Αζοκέραμον, Χοχλακιές και Κλησίδι.

28) του Παλαιοκάστρου

Εν Παλαιοκάστρω αδιαίρετον αρρένων και θηλέων».

Αναφορικά με το καθεστώς του Γενικού Επιθεωρητή θα πρέπει να σημειωθεί ότι την περίοδο εκείνη, παρά το γεγονός ότι συζητείτο στους βουλευτικούς κύκλους η κατάργηση του θεσμού της Γενικής Επιθεώρησης με σκοπό τον περιορισμό των κρατικών δαπανών, υπήρχαν πιέσεις για την μη κατάργησή του καθόσον ο θεσμός αυτός θεωρείτο ως η ασφαλέστερη εγγύηση της Παιδείας αφού σ' αυτόν αναθέτονταν η σύνταξη κάθε νομοθετικής εργασίας με εκπαιδευτικό σκοπό.

Απεναντίας, στην εισηγητή έκθεση το πρόβλημα εστιαζόταν στην πρωτοβάθμια εποπτεία των σχολείων καθώς αναφερόταν χαρακτηριστικά ότι *«η Επιθεώρησης των δημοτικών σχολείων, ως νυν γίνεται, είναι πλημμελής και ελαττωματική. Κυρίως δ' ειπείν δεν είναι επιθεώρησης. Διέρχεται άπαξ του έτους, αν διέλθη και άπαξ, ο Επιθεωρητής εξ εκάστου σχολείου, λαμβάνει υπό σημείωσιν αριθμούς τινας και παρέρχεται. Ούτε διδάσκει υποδειγματικώς, ούτε την εν τη κοινωνία πολιτείαν του διδασκάλου εξετάζει, μη έχων επαρκή χρόνον, ούτε παράπονα ακροάται. Ασκήι λοιπόν σκιδώδη επιθεώρησιν. Δια να καταστή πραγματική επιθεώρησις ανάγκη να διπλασιασθώσιν οι επιθεωρηταί. Και δια να ασκώσιν αληθές κύρος και πραγματικήν επιβολήν επί των επιθεωρουμένων ανάγκη ή φιλόλογοι να είναι οι επιθεωρηταί ή δια διαγωνισμού να προσλαμβάνονται. Τούτο δ' άλλως γίνεται και εν λοιπή Ελλάδα μόνον δια του διαγωνισμού διοριζομένων των επιθεωρητών. Και άλλο δ' αγαθόν εκ τούτου προσδοκάται: η απαλλαγή εκ της προσηλώσεως εις την πολιτικήν»*.

Έτσι, με το σχέδιο Νόμου *«περί επιθεωρήσεως των Δημοτικών Σχολείων»* ο Νομός Λασιθίου χωρίστηκε σε δύο επιθεωρητικές περιφέρειας: *«Μεραμβέλλου και Λασηθίου με έδραν τη Νεάπολιν και Σητείας και Ιεραπέτρου με έδραν την Ιεράπετρον»*. Παράλληλα, εισήχθη και ο θεσμός των κατά Νομούς Εποπτικών Συμβουλίων της Δημοτικής Εκπαίδευσης όπως επίσης και ο θεσμός του Εποπτικού Συμβουλίου της Μέσης Εκπαίδευσης.

3.8. Η εποπτεία της εκπαίδευσης στους διευθυντές των Ανωτέρων Σχολείων.

Το καθεστώς εποπτείας της εκπαίδευσης μεταβλήθηκε για μια ακόμη φορά το 1912. Με το υπ' αριθμ. 79 Διάταγμα *«περί καθορισμού των ανωτέρων Δημοτικών*

Σχολείων»⁶⁴⁷ κανονίστηκε ο αριθμός και οι έδρες των Ανώτερων Δημοτικών Σχολείων και στον Νομό Λασιθίου ως εξής: Στην επαρχία Μεραμβέλλου τέσσερα: «έν Νεαπόλει εν αρρένων και εν θηλέων, εν Αγίω Νικολάω και εν Κριτσά». Στην επαρχία Λασιθίου ένα: «εν Τζερμιάδων». Στην Σητεία τρία: «εν Σιτεία, Χανδρά και Σταυρωχωρίω». Στην Ιεράπετρα δύο: «εν αρρένων και εν θηλέων». Σύμφωνα με το άρθρο 14, «εις τους Διευθυντάς των πλήρων Ανωτέρων Δημοτικών Σχολείων ανατίθενται τα καθήκοντα των Νομαρχιακών Επιθεωρητών καταργουμένης της νυν νομαρχιακής επιθεωρήσεως. Επιθεωρούσι δε οι διευθυνταί ούτοι τα περίξ της έδρας τους, εν ω διδάσκουσι, κατωτέρου βαθμού σχολεία και λαμβάνουσιν εκτός του διευθυντικού επιμισθίου οι μεν επιθεωρούντες τα σχολεία μιας ολόκληρης επαρχίας μηνιαίον επιμισθίον δραχμών 15, οι δε λοιποί δραχμών 10». Οι Διευθυντές των Ανωτέρων Δημοτικών Σχολείων υπέβαλαν έκθεση στον Γενικό Επιθεωρητή της παιδείας για τα αποτελέσματα της επιθεώρησής τους⁶⁴⁸. Με το άρθρο 16 η εποπτεία των Ανωτέρων Δημοτικών Σχολείων ανατέθηκε στην Γενική Επιθεώρηση Κρήτης.

Η κατάσταση στο χώρο της εκπαίδευσης παρέμεινε αμετάβλητη μέχρι το 1914 οπότε με την ένωση το 1914 «το πανευτυχές και υπερχαμόσουνον τούτο γεγονός συνεπήγαγε την αφομοίωσιν των υπηρεσιών και των διεποουσών αυτάς διατάξεων της αυτονόμου Κρητικής Πολιτείας προς τα εν Μητρί Ελλάδι ισχύοντα. Το γενικόν αυτό μέτρον παρέσυρε συν τοις άλλοις αγαθοίς εις την ανυπαρξίαν και το διέπον την εν Κρήτη στοιχειώδη εκπαίδευσιν, θαυμάσιον εκπαιδευτικόν σύστημα»⁶⁴⁹.

Οι πρώτες μεταβολές που επήλθαν αναφορικά με το διδακτικό προσωπικό αναφέρονταν στον αναδιορισμό όσων είχαν τα τυπικά προσόντα που απαιτούνταν και στην συμπλήρωση των κενών με νέους διορισμούς.

⁶⁴⁷ Βασιλείον της Ελλάδος, Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη, τεύχος Α', αριθμ. 60, Εν Χανίοις τη 23 Ιουλίου 1912, σελ. 199.

⁶⁴⁸ Αργότερα, με την αριθμ. 4651/14-11-1913 εγκύκλιο της Γενικής Διοίκησης Κρήτης καθορίστηκε το πλαίσιο της επιθεώρησης των σχολείων από τους διευθυντές των Ανωτέρων Δημοτικών Σχολείων. Σύμφωνα με την εγκύκλιο αυτή «κατά την επιθεώρησιν να μη περιορίζησθε εις εξέλεξιν των υπηρεσιακών μόνον βιβλίων, αλλά να εξελέγητε και την εσωτερικόν λειτουργίαν του σχολείου εξετάζοντες εάν εφαρμόζηται πιστώς και ανελλιπώς το ωρολόγιον και αναλυτικόν πρόγραμμα, εάν δίδονται εις τους μαθητάς γραφικαί εργασίαι ανάλογοι προς τας τάξεις και την ηλικίαν των, εάν αι διδόμεναι γραφικαί εργασίαι εξελέγονται και διορθώνονται υπό των διδασκόντων, εάν το οριζόμενον εκάστοτε μάθημα είναι ανάλογον προς τας τάξεις και την ηλικίαν των μαθητών, εάν καταβάλληται η δέουσα προσοχή δια την καθαριότητα του διδακτηρίου και των μαθητών και εάν τηρώνται αι εγκύκλιοι, τα διατάγματα και οι εκπαιδευτικοί νόμοι». Στα εποπτικά τους καθήκοντα περιλαμβάνονταν ακόμη και έλεγχος για το «εάν τηρούνται αι διατάξεις περί εκκλησιασμού των μαθητών, οι αργίες, οι κανονισμοί για τις άδειες» κ.λ.π.

⁶⁴⁹ Πιμπλή Ν., Η εν Κρήτη στοιχειώδης εκπαίδευσιν, ό.π..

Σύμφωνα δε με το Β.Ν.Δ. 19-8-1914 «αναγνωρίζονται ως πρωτοβάθμιοι δημοδιδάσκαλοι εκατέρου των φύλων επί βαθμού του πτυχίου αυτών οι έχοντες τα κατά τους κειμένους νόμους απαιτούμενα προσόντα [...] οι δι' εξετάσεων αναγνωρισθέντες εν Κρήτη ως υποδιδάσκαλοι α' και β' βαθμού και οι φέροντες ενδεικτικόν β' ή γ' τάξεως τετραταξίου ή αντιστοίχου τάξεως πενταταξίου ή εξαταξίου γυμνασίου ή απολυτήριον οκταταξίου τουλάχιστον παρθεναγωγείου αναγνωρίζονται ως δευτεροβάθμιοι υποδιδάσκαλο [...], οι αναγνωρισθέντες εν Κρήτη ως υποδιδάσκαλοι γ' και δ' βαθμού ή ως προσωρινοί διδάσκαλοι και οι φέροντες ενδεικτικόν κατωτέρων τάξεων γυμνασίου ή αντιστοίχων τάξεων παρθεναγωγείου ή ελληνικού σχολείου αναγνωρίζονται ως τριτοβάθμιοι υποδιδάσκαλοι».

Την ίδια περίοδο η Κρήτη διαιρέθηκε πλέον σε έξι εκπαιδευτικές περιφέρειες: Ηρακλείου, Γορτύνης, Μεραμβελλου, Ρεθύμνης, Σφακίων και Χανίων⁶⁵⁰.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

⁶⁵⁰ *Κρητικός Αστήρ*, έτος ΣΤ', περίοδος Γ', Ιούλιος 1914.

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

1. Συζήτηση επί των ευρημάτων της έρευνας-συμπεράσματα

1.1 Η περίοδος της ύστερης τουρκοκρατίας

1.1.2. Αποκεντρωμένο σύστημα οργάνωσης και εποπτείας της εκπαίδευσης (Φορείς που το λειτούργησαν-παράγοντες που το εγκατέστησαν, σκοπιμότητες, ιδεολογικές βάσεις, συνέπειες)

1.1.3 Οι πρώτες αμφισβητήσεις του κοινοτικού μοντέλου

1.2. Η περίοδος της Κρητικής Πολιτείας, Συγκεντρωτικό σύστημα οργάνωσης και εποπτείας της εκπαίδευσης (Φορείς που το λειτούργησαν-παράγοντες που το εγκατέστησαν, σκοπιμότητες, ιδεολογικές βάσεις, συνέπειες)

2. Συμπερασματικές παρατηρήσεις

1. Συζήτηση επί των ευρημάτων της έρευνας-συμπεράσματα

Παραπάνω καταβλήθηκε προσπάθεια τα στοιχεία που επιλέχθηκε να διερευνηθούν και οι εννοιολογικές κατηγορίες στις οποίες αυτά εντάχθηκαν και που αποτελούν στο σύνολο τους προϊόν της αλληλεπίδρασης ανάμεσα στη θεωρητική οπτική που υιοθετήθηκε και στις ερευνητικές πρακτικές που χρησιμοποιήθηκαν⁶⁵¹ να συμβάλλουν στην αποκάλυψη ορισμένων σημαντικών αξόνων που σχετίζονται με την οργάνωση και την εποπτεία της εκπαίδευσης στο διαμέρισμα του Λασιθίου της Κρήτης κατά τη διάρκεια της ύστερης τουρκοκρατίας και της Κρητικής Πολιτείας και να απαντηθεί το κεντρικό ερευνητικό ερώτημα της εργασίας μας. Όπως ήταν φυσικό, στο πλαίσιο αυτής της μελέτης δεν επιχειρήθηκε, ούτε θα ήταν δυνατή, άλλωστε η εξαντλητική διερεύνηση όλων των παραμέτρων που σχετίζονται με τη διοικητική και την

⁶⁵¹ Κυριαζής Ν., «Η κοινωνιολογική έρευνα και η κατασκευή της κοινωνικής πραγματικότητας. Το παράδειγμα της ποσοτικής προσέγγισης», στο Παπαγεωργίου Γ. (επιμ.), *Μέθοδοι στην Κοινωνιολογική έρευνα*, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 1998.

οργανωτική πραγματικότητα του εκπαιδευτικού συστήματος της εποχής στην συγκεκριμένη περιοχή.

1.1 Η περίοδος της ύστερης τουρκοκρατίας

1.1.2. Αποκεντρωμένο σύστημα οργάνωσης και εποπτείας της εκπαίδευσης (Φορείς που το λειτούργησαν-παράγοντες που το εγκατέστησαν, σκοπιμότητες, ιδεολογικές βάσεις, συνέπειες)

Κατά την περίοδο της Ύστερης Τουρκοκρατίας κεντρικά στοιχεία της κοινωνικής οργάνωσης ήταν οι βαθιά ριζομένες προκαπιταλιστικές δομές. Οι πρωνεωτερικές, θεσμικές και εθιμικές πρακτικές συνιστούσαν το κυρίαρχο στοιχείο ενός συστήματος διευρυμένης τοπικής αυτονομίας, στο οποίο συμπεριλαμβανόταν μεγάλος αριθμός κοινωνικών ομάδων, επιμέρους συνομαδώσεων και θεσμοθετημένων κοινοτήτων. Τοπικές ελίτ κατείχαν μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό δύναμης και ασκούσαν αντίστοιχου μεγέθους εξουσία οδηγώντας σε μια αποκεντρωμένη κεντρική εξουσία⁶⁵².

Μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο, οι ιδιαίτερες ανάγκες της οθωμανικής διοίκησης, η χρηματοδότηση των σχολείων από τις μοναστηριακές προσόδους⁶⁵³ αλλά και ο εθνικός προσανατολισμός της εκπαίδευσης οδήγησε στην ανάπτυξη της θεσμικής υποδομής της κοινότητας και στον έλεγχο του εκπαιδευτικού συστήματος από αυτοδιοικούμενα συλλογικά όργανα στα οποία η Εκκλησία είχε σοβαρό λόγο αφού κλήθηκε να διαχειριστεί οικονομικά κυρίως την διόγκωση του εκπαιδευτικού τομέα⁶⁵⁴. Η πρωτεύουσα αυτή θέση της Εκκλησίας εδραζόταν, επίσης, εκτός από την χρηματοδοτική της ικανότητα, και σε μια σύμφυτη θεώρηση της παιδείας ως ενός κατεξοχήν ποιμαντορικού καθήκοντος εκ μέρους της ιεραρχίας⁶⁵⁵. Η συγκρότηση αυτή και η νομιμοποίηση της χριστιανικής κοινότητας μέσω του δημογεροντιακού θεσμού και κάτω από την τοπική εκκλησιαστική αρχή προσδιόρισε στην εκπαίδευση έναν

⁶⁵² Δαμιανάκος Σ., *Ήθος και πολιτισμός των επικίνδυνων τάξεων στην Ελλάδα*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2005, σελ. 43.

⁶⁵³ Τσιριντάνης Ν., *Η πολιτική και διπλωματική ιστορία της εν Κρήτη εθν. Επαναστάσεως, 1866-1868*, τ. Α', Αθήνα 1950.

⁶⁵⁴ *Διοργανισμός των εν Κρήτη Ιερών μονών σταυροπηγιακών τε και ενοριακών επί τη βάσει οδηγιών της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας*, Εν Κωνσταντινουπόλει 1871, σελ. 24.

⁶⁵⁵ Ανεστίδης Σ., *Η εθναρχική παράδοση και ο Μανουήλ Ιω. Γεδεών*, Αθήνα, Διδακτ. Διατριβή.

παραμορφωτικό χαρακτήρα νεανθρωπισμού⁶⁵⁶. Επιπλέον, η συγκρότηση αυτή επέβαλε έναν συγκεκριμένο ηθικό κώδικα στον οποίο όφειλαν να δεσμευτούν τα μέλη της κοινότητας⁶⁵⁷. Εκτός αυτού, όμως, φαίνεται ότι οι λειτουργίες που εξυπηρετούνταν από την διαμόρφωση της κοινοτικής εκπαίδευσης συνυφαίνονταν όχι μόνο με το γενικότερο κοινωνικο-κοινωνιοκρατικό ιδεώδες της αγωγής το οποίο επικεντρωνόταν στην ένταξη του ατόμου στο κοινωνικό σύνολο και την κοινοτική οργάνωση αλλά και με μια αντίστοιχη λειτουργία της κοινοτικής εκπαίδευσης της περιόδου που εξετάζουμε⁶⁵⁸. Έτσι, μέσα σε ένα σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα τόσο τα σχολεία όσο και η αυτοδιοίκηση απέκτησαν εμβέλεια σε ευρύτατους κοινωνικούς χώρους κάτι που τεκμαίρετε τόσο από την πύκνωση του σχολικού δικτύου και την άνθιση των αυτοδιοικούμενων οργάνων όσο και από τους αγώνες που άρχισαν να αναπτύσσονται σχετικά με τον προσανατολισμό, την οργάνωση και την διοίκηση της εκπαίδευσης και την νομή της αυτοδιοικητικής εξουσίας. Επρόκειτο για μια σημαντική μεταβολή στο πεδίο της κοινωνικής ενσωμάτωσης στην προοπτική της δημιουργίας μιας ενιαίας και ομογενοποιημένης κοινότητας εθνικού χαρακτήρα.

Επιπλέον, τότε και μέχρι την πλήρη μετεξέλιξή τους κατά την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας από πολιτισμικές σε πολιτικές συσσωματώσεις και την υποκατάσταση της Εκκλησίας από το Κράτος⁶⁵⁹, οι προκαπιταλιστικές κοινωνικές δομές συσχέτιζαν άμεσα την Εκκλησία με την εκπαίδευση. Έτσι, οι νεοκατασκευασμένες αυτές εκπαιδευτικές δομές δεν έβρισκαν ακόμη αντιστάσεις κάτω από τον έλεγχο της Εκκλησίας. Απεναντίας συναντούσαν συναίνεση καθώς δεν προϋπήρχε κάποιο εκπαιδευτικό σύστημα αριστοκρατικού τύπου το οποίο να έθετε το ζήτημα της ενσωμάτωσής του στο νέο συνολικό εκπαιδευτικό σύστημα. Καμιά συγκροτημένη κοινωνική ομάδα της οποίας τα συμφέροντα θα μπορούσαν να είχαν προσανατολίσει την οργάνωση και την εποπτεία του εκπαιδευτικού συστήματος προς άλλες κατευθύνσεις δεν βρισκόταν τότε σε θέση ισχύος. Αργότερα, βέβαια, προέκυψαν ανακατατάξεις στους συσχετισμούς δύναμης ανάμεσα στον κοινοτικό εξουσιαστικό

⁶⁵⁶ Παπαδόπουλος Στ., *Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα του Ελληνισμού της Μακεδονίας κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας*, εκδ. Ε.Μ.Σ., Θεσσαλονίκη 1970, σσ. 49-50.

⁶⁵⁷ Σύμφωνα με τον Γεδεών «καταφαίνεται το καθήκον του χριστιανού να μελετά τον θεϊόν νόμον καθιστάμενος χρυστό μέλος της χριστιανικής κοινωνίας», Γεδεών Μ., «Ίχνη των σχολειακών νόμων κατά τον μέσον αιώνα παρ' ημίν» στην *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 35, τ. 8, 26/2/1911.

⁶⁵⁸ Ξωχέλης Π., *Θεμελιώδη προβλήματα της Παιδαγωγικής Επιστήμης*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1993, σελ. 44.

⁶⁵⁹ Ulich R., *The education of Nations: A comparison in Historical Perspective*, Cambridge, Harvard University Press, 1972.

πόλο και τον εκκλησιαστικό χωρίς όμως να υπάρξουν σοβαρές διαταράξεις μέχρι την σύσταση της Κρητικής Πολιτείας καθώς και οι δύο αυτοί πόλοι ήταν ενταγμένοι και εξαρτημένοι από το κυρίαρχο σύστημα εξουσίας⁶⁶⁰. Έτσι, το συγκεκριμένο μοντέλο οργάνωσης, διοίκησης και εποπτείας της εκπαίδευσης που εφαρμόστηκε αρχικά τότε και που οδηγούσε στην δημιουργία μιας γενικής συνείδησης ισότητας μπροστά στο σχολείο αποτελούσε ένα μοντέλο αυτοδιοίκησης που αφορούσε την οικονομική και διοικητική διάσταση της ημιαυτονομίας σε διαμερισματικό κυρίως αλλά και σε τοπικό επίπεδο (δυνατότητα διαχείρισης των χρημάτων), την παιδαγωγική διάσταση (δυνατότητα εκπαιδευτικού σχεδιασμού) και τη διάσταση του προσωπικού (δυνατότητα επιλογής των δασκάλων). Το ειδικό καθεστώς της κάθε κοινότητας και της τοπικής δημογεροντίας όπως αυτό προσδιοριζόταν από τις διαδικασίες και τις ανάγκες κοινωνικής κινητικότητας, τους κοινωνικούς συσχετισμούς, την στάση των μελών της απέναντι στους νεωτερισμούς, την πλουτοπαραγωγική δομή, την προσωπικότητα του τοπικού αρχιερέα κ.λ.π. επικαθόριζε σε σημαντικό βαθμό την εκπαιδευτική πραγματικότητα. Ωστόσο, η πραγματικότητα αυτή έγινε αργότερα αντικείμενο όχι μόνο εσωτερικών διεργασιών αλλά και εξωτερικών παρεμβάσεων⁶⁶¹ στην βάση της άμβλυνσης της ανομοιομορφίας της στην οποία οδήγησε σταδιακά το συγκεντρωτικό εγχείρημα της οθωμανικής διοίκησης και οι εθνικές αλτρωτικές επιδιώξεις,

Ανάμεσα στους λόγους που συνέβαλαν στην εξάπλωση του κοινοτικού συστήματος οργάνωσης και διοίκησης της εκπαίδευσης στην οθωμανική επικράτεια και κατ' επέκταση και στο διαμέρισμα του Λασιθίου συγκαταλεγόταν και η ανεπάρκεια της κεντρικής οθωμανικής διοίκησης να ελέγξει την αχανή επικράτειά της. Σταδιακά, βέβαια, το σύστημα αυτό έδωσε δραστήριους διοικητικούς οργανισμούς οι οποίοι μετασχηματίστηκαν σε δευτερογενή κέντρα εξουσίας και στο χώρο της εκπαίδευσης.

Ως πρώτη βαθμίδα αυτοδιοίκησης και οι Δήμοι εντάχθηκαν τότε θεσμικά στην διοικητική διάρθρωση του τόπου διατηρώντας αρμοδιότητες που σχετίζονταν με τη διαχείριση των δραστηριοτήτων της τοπικής κοινωνίας, με προεξάρχουσες τις

⁶⁶⁰ Σταματόπουλος Τ., *Ο εσωτερικός αγώνας πριν και κατά την επανάσταση του 1821*, εκδ. Κάλβος, Αθήνα 1978.

⁶⁶¹ Ηλιάδου Σ., *Η εκπαίδευση στη Δυτική και Βόρεια Μακεδονία (1840-1914)*, Ηρόδοτος, Θεσσαλονίκη 2001.

εκπαιδευτικές και τις πολιτιστικές⁶⁶². Οι μεταρρυθμιστές της οθωμανικής αυτοκρατορίας αξιοποιούσαν έναν υπάρχοντα θεσμό, ο οποίος είχε γνωρίσει αξιόλογη άνθηση από τον 18^ο αιώνα και τους πρόσφερε όχι μόνο την προοπτική αναδιοργάνωσης του διοικητικού συστήματος αλλά και την ενδυνάμωση του εγχειρήματός τους μέσω της θεσμικής κατοχύρωσης της συμμετοχής των αυτοδιοικητικών παραγόντων στην διαχείριση των τοπικών υποθέσεων. Ο Οθωμανισμός αποτελούσε το κυρίαρχο πολιτικό ρεύμα της εποχής εισάγοντας μεταρρυθμίσεις που αποσκοπούσαν στη διαμόρφωση μιας πολυεθνικής και πολυθρησκευτικής αυτοκρατορίας, της οποίας η συνοχή θα εξασφαλιζόταν από την επικράτηση ενός φιλελεύθερου συστήματος διοίκησης και τον εκσυγχρονισμό της κοινωνίας⁶⁶³. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο ο κοινοτισμός συνιστούσε ένα είδος υποξουσίας, οργανικά ενταγμένης στη γενικότερη λειτουργία της οθωμανικής κρατικής μηχανής⁶⁶⁴. Στην περίπτωση αυτή δεν έχουμε απλά την μετάθεση αρμοδιοτήτων, αλλά άσκηση εξουσιαστικών λειτουργιών που συνδέεται με τον συνολικότερο καταμερισμό πολιτικο-διοικητικών αρμοδιοτήτων και ευθυνών ανάμεσα στην κεντρική εξουσία και στα τοπικά εξουσιαστικά μορφώματα. Ο καταμερισμός αυτός συνδεόταν σαφέστατα με την διαδικασία απόσπασης του οικονομικού πλεονάσματος και συνεπώς συμβάδιζε με την πολιτική της άρχουσας οθωμανικής τάξης για ομαλή και αποτελεσματική λειτουργία της οθωμανικής κοινωνίας.

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, η Κεντρική Χριστιανική Δημογεροντία Λασιθίου κλήθηκε τότε να αναμετρηθεί με την πρόκληση να θέσει την εκπαιδευτική δραστηριότητα σε ένα αυστηρό πλαίσιο κανόνων, που να εξασφαλίζει την συμμετοχή του λαϊκού στοιχείου στην οργάνωση και διοίκηση των κοινοτικών εκπαιδευτικών δικτύων. Οι ιδέες του φιλελευθερισμού ευνοούσαν αυτή την περίοδο τη διεύρυνση της συμμετοχής των πολιτών στα διοικητικά όργανα. Διεύρυνση που κατέστησε το ζήτημα της εξουσίας κεντρικό στις τοπικές κοινωνίες όπου το κοινοτικό αξίωμα έδινε τη δυνατότητα πρόσβασης στη διαδικασία και τους μηχανισμούς απόσπασης και διαχείρισης του πλεονάσματος δημιουργώντας ισχυρές αντιπαραθέσεις και πολιτικές

⁶⁶² Βλπ. εφημ. «Κρήτη της Γενικής Διοικήσεως Κρήτης», έτος ΙΓ', εν Χανίοις, 27 Ιουνίου, αριθμ. 603. Πρώτος εκπαιδευτικός Νόμος. Ο Νόμος ψηφίστηκε στις 12 Μαΐου 1881 και κηρύχθηκε εκτελεστικός στις 24 Ιουνίου 1881, με το αριθμ. 801/957 διάταγμα. α.φ. 614, εν Χανίοις 27-6-1881

⁶⁶³ Βλ. *Κρητικού Κώδικος τεύχος πρώτον, περιέχον τα κατά το έτος 1858 εκδοθέντα διατάγματα και τον Οργανικόν Νόμον του 1876 μετά των σχετικών Αυτοκρατορικών Φιρμανίων*, εν Χανίοις εκ του τυπογραφείου της Γενικής Διοικήσεως Κρήτης, εκδ. 2, τ. Α'.

⁶⁶⁴ Νικολόπουλος Ηλίας, *Δομές και θεσμοί στην τουρκοκρατία*, εκδ. Κάλβος, Αθήνα 1988, σελ. 37.

ομαδοποιήσεις⁶⁶⁵. Σε κάθε περίπτωση βέβαια η σφαίρα της δικαιοδοσίας και επιρροής της κοινότητας εξαρτώνταν από τον τρόπο με τον οποίο οι ιθύνοντες του οθωμανικού κράτους αντιλαμβάνονταν κάθε φορά το περιεχόμενο των δικαιοδοσιών που καλούνταν να διαχειριστούν οι κοινότητες και στον τομέα της εκπαίδευσης⁶⁶⁶. Έτσι, κατά την διάρκεια της περιόδου της ύστερης τουρκοκρατίας η οργάνωση και η εποπτεία της εκπαίδευσης οριοθετείται από τον άξονα των αμφιταλαντεύσεων που προκαλούσαν οι παλινωδίες της τουρκικής διοίκησης, οι συνεχείς επαναστάσεις και οι πολιτικοί ανταγωνισμοί μέσα στην χριστιανική κοινότητα⁶⁶⁷ καθώς και η θεσμική κατοχύρωση της συμμετοχής όχι μόνο του εκκλησιαστικού αλλά και του τοπικού πολιτικού στοιχείου στη διοίκηση της εκπαίδευσης. Η κατοχύρωση αυτή είχε σαν αποτέλεσμα την δραστηριοποίηση και την αναδιοργάνωση του υπάρχοντος εθνο-θρησκευτικού συνόλου στην κατεύθυνση της εκπροσώπησης του στην κρατική ή την επαρχιακή διοίκηση και στην αναδιοργάνωση της εσωτερικής λειτουργίας του χριστιανικού πληθυσμού.

1.1.3 Οι πρώτες αμφισβητήσεις του κοινοτικού μοντέλου

Η αναδιοργάνωση της οθωμανικής Αυτοκρατορίας θεσμικά ευνοήθηκε ακόμη περισσότερο με την εφαρμογή του συντάγματος του 1876 το οποίο συντάχθηκε κάτω από την πίεση των Μεγάλων Δυνάμεων σε συνδυασμό με την πεποίθηση της ανάσχεσης της πρωτικής πορείας της αυτοκρατορίας μέσα από την φιλελευθεροποίηση του καθεστώτος. Σχετικά με την εκπαίδευση όμως, στο Σύνταγμα αυτό προβλεπόταν η ενεργός παρέμβαση του κράτους στην εποπτεία των σχολείων, τα οποία θα έπρεπε να λειτουργούν στη βάση του ισχύοντος νομικού καθεστώτος και ενός ομοιόμορφου συστήματος. Για την τουρκική διοίκηση της περιόδου τα εκπαιδευτικά θέματα ήταν ζητήματα λαϊκά και όχι πνευματικά.

⁶⁶⁵ Κοντογιώργης Γ., *Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση. Οι ελληνικές κοινότητες της τουρκοκρατίας*, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα 1982, σελ. 411-416.

⁶⁶⁶ Παλαστάθης, Χ., «Διοικητική και εκκλησιαστική οργάνωση, κοινοτική διοίκηση στη Μακεδονία», στο *Μακεδονία 4000 χρόνια*, σελ. 491.

⁶⁶⁷ Κοντογιώργης Γ., «Η τοπική αυτοδιοίκηση στο νεοελληνικό πολιτικό σύστημα», στο περ. *Επιθεώρηση θεωρίας και πρακτικής Δήμων και Κοινοτήτων*, τεύχ. 6, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1982, σελ. 17.

Έτσι, ταυτόχρονα με την λαϊκή συμμετοχή στην εποπτεία των σχολείων εντοπίζουμε και την ουσιαστική παρεμβατικότητα τόσο της Κεντρικής Διοίκησης όσο και διαφόρων κέντρων έξω από τα όρια του Δημογεροντιακού θεσμού κάτι που καθιστούσε την άποψη περί αυτοδιοίκησης του εκπαιδευτικού δικτύου κάτω από την εποπτεία της Εκκλησίας υπό αίρεση. Ούτως ή άλλως η άμεση σχέση των Δημογεροντιών με την κεντρική διοίκηση καθιστούσε το συλλογικό αυτό όργανο υπόλογο απέναντι στις οθωμανικές αρχές. Οι αυξημένες αρμοδιότητες των τοπικών αυτοδιοικητών φορέων πάνω στο εκπαιδευτικό σύστημα ελάχιστα έθιγαν την επεμβατική δυνατότητα της θεσπίζουσας κεντρικής διοίκησης. Έτσι, η μη συμπυκνωμένη και μέτριας μορφής συγκέντρωση της εκπαιδευτικής εξουσίας της περιόδου αυτής δεν αναιρεί τη διαπίστωση ότι τα περιφερειακά αυτοδιοικητά όργανα εποπτείας της εκπαίδευσης παρέμεναν σε κάθε περίπτωση στην ιεραρχία της κεντρικής διοίκησης⁶⁶⁸. Η παραδοχή που από ένα σημείο και μετά επικράτησε για την φιλοσοφία και την εκπόνηση των νομοθετικών μέτρων της οθωμανικής διοίκησης θεωρούσε ότι για το κράτος το ζήτημα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης σχετιζόταν με την εγκαθίδρυση ενός νέου πλαισίου που θα τοποθετούσε την εκπαίδευση κάτω από την εποπτεία της κρατικής διοίκησης και όχι των αυτοδιοικούμενων οργάνων⁶⁶⁹. Μια παραδοχή που αποδίδει το συνολικό νομοθετικό εγχείρημα στην πολιτική βούληση να εγκαθιδρύσει ένα εκπαιδευτικό σύστημα ελεγχόμενο από το κράτος, κοσμικό και διαφοροποιημένο από το παραδοσιακό σύστημα που ήταν στα χέρια των θρησκευτικών ιδρυμάτων. Όμως, η εγκαθίδρυση αυτού του συστήματος έγινε με ιδιαίτερα αργούς ρυθμούς καθώς δεν έγινε δυνατό να διατυπωθεί μια αυτόνομη θεωρία περί κράτους⁶⁷⁰ και επιπλέον εκ των πραγμάτων κρίθηκε ότι το κοινωνικό σώμα με δυσκολία θα ανταποκρινόταν σε μια σειρά προσπαθειών της διοίκησης που αποσκοπούσαν στην δημιουργία ενός κρατικά ελεγχόμενου εκπαιδευτικού δικτύου και την παράλληλη

⁶⁶⁸ Ροτζώκος, Ν., *Επανάσταση και εμφύλιος στο Εικοσιένα*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1997, σσ. 165-177. βλπ. επίσης και Νικολόπουλος, Η., *Δομές και θεσμοί στην τουρκοκρατία*, Αθήνα 1988, εκδ. Κάλβος, σελ. 37.

⁶⁶⁹ Βλπ. *Κανονισμός Γενικής Συνελεύσεως*, στο περ. Τάλως, Δ1, σελ. 104, κεφάλαιον Γ΄:

«*Αρμοδιότητες της Γενικής Συνελεύσεως*».

⁶⁷⁰ Juri Petrosian, «Οι ιδέες του εξευρωπαϊσμού στην κοινωνικο-πολιτική ζωή της οθωμανικής αυτοκρατορίας στα νεώτερα χρόνια» στο Grothusen κ.λ.π., *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19^ο αιώνα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1980, σελ. 54.

υποκατάσταση των υπαρχουσών εκπαιδευτικών δομών που είχαν αναπτύξει οι εκκλησιαστικές και αυτοδιοικούμενες οργανώσεις⁶⁷¹.

Ταυτόχρονα, παρατηρούμε ότι το εκπαιδευτικό δίκτυο επεκτεινόταν ποιοτικά και ποσοτικά μέσα σε ένα πλαίσιο κοινωνικής αναδιάρθρωσης και ανατροπής των παραδοσιακών συσχετισμών. Η εκπαίδευση κατά την εξεταζόμενη περίοδο από ασύντακτη έγινε ξαφνικά σημείο τριβής ανάμεσα σε μια φιλελεύθερη και μεταρρυθμιστική ενδογενή μερίδα των στρωμάτων που προέρχονταν από τον δευτερογενή τομέα παραγωγής και μια συντηρητική. Τα φιλελεύθερα στρώματα πίεζαν για συνεχείς μεταρρυθμίσεις⁶⁷² στο χώρο της εκπαίδευσης που όμως φαίνεται να μην ήταν συμβατές με τις ίδιες τις δομές μιας κοινωνίας που είχε αποδειχτεί αδιάβροχη σε κάθε ορθολογισμό⁶⁷³.

Η απαίτηση για διεύρυνση της συμμετοχής του τοπικού πολιτικού στοιχείου στην οργάνωση και διοίκηση της εκπαίδευσης επέφερε όμως την αμφισβήτηση της αποκλειστικότητας της θρησκευτικής ηγεσίας και εντός της χριστιανικής κοινότητας στον τομέα αυτό και έτσι η διεύρυνση αυτή άρχισε να καθίσταται μια από τις σημαντικότερες μεταβλητές στη διαμόρφωση της εκπαιδευτικής πολιτικής. Η εκπαίδευση, ως χώρος συγκρότησης και αναπαραγωγής ιδεολογίας αντικατόπτριζε με σχετική πληρότητα τις ζυμώσεις και τις διεργασίες που προκλήθηκαν στο εσωτερικό του χριστιανικού πληθυσμού. Στα πλαίσια αυτών των ζυμώσεων σταδιακά η Εκκλησία απώλεσε σε μεγάλο βαθμό την αποκλειστικότητα εποπτείας της εκπαίδευσης που είχε παλιότερα⁶⁷⁴. Το ίδιο και οι άλλοι τοπικοί αυτοδιοικητικοί θεσμοί, Δήμοι και Κοινότητες. Στην θέση τους συστήθηκε ένα πιο επιτελικό όργανο, η Τμηματική Εφορεία, η οποία και ανέλαβε ουσιαστικές αρμοδιότητες οργάνωσης και διοίκησης της εκπαίδευσης. Η αυξανόμενη απένταξη του εκπαιδευτικού συστήματος από την αρμοδιότητα των εκκλησιαστικών και αυτοδιοικητικών θεσμών, η επιβολή ομοιομορφίας σε μια πραγματικότητα ασύνδετων μεταξύ τους εκπαιδευτικών

⁶⁷¹ Κονόρτας Π., *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο 17^{ος}-αρχές 20^{ου} αιώνα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998, σελ. 151.

⁶⁷² *Εκθεσις της Αγωνοδίκου Επιτροπείας του Συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών Γραμμάτων. Περί Κατωτέρας και μέσης Παιδείας εν Ελλάδι*. Αθήναι 1872, σελ. 5.

⁶⁷³ Φραγκουδάκη, Α. και Κονδύλη, Μ., «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση ως πολιτική ιδεολογία: η θέση των πολιτικών κομμάτων για την εκπαίδευση», άρθρο στο περ. *Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τ. 3 (Απρίλιος-Ιούνιος 1982), σελ. 104-117.

⁶⁷⁴ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ. 425/ 10-8-1881.

υποσυνόλων⁶⁷⁵, η κατοχύρωση του υποχρεωτικού χαρακτήρα της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και ο πρακτικός χαρακτήρας των σπουδών⁶⁷⁶ συνιστούσαν βασικές προϋποθέσεις ενός κοσμικού εκπαιδευτικού συστήματος. Έτσι, άρχισαν να απουσιάζουν ακόμη και οι κατευναστικές επισημάνσεις των προηγούμενων μεταρρυθμιστικών κειμένων προς τις θρησκευτικές κοινότητες για τον σεβασμό της παράδοσης. Ούτως ή άλλως, η Δημογεροντία, η λειτουργία της οποίας προσδιοριζόταν άμεσα από τη φύση της δικαιοδοσίας της στη διαχείριση των πνευματικών υποθέσεων των χριστιανών, δεν μπορούσε να ανασυγκροτηθεί επιτυχώς με πολιτικούς όρους όταν το αίτημα για εκσυγχρονισμό της διοίκησης, απαλλαγή της από τον κομματισμό⁶⁷⁷ και πλήρη έλεγχο της εκπαίδευσης από την κεντρική διοίκηση τιθόταν επιτακτικά στα τέλη του 19^{ου} αιώνα⁶⁷⁸. Το αίτημα αυτό υποστηριζόταν από όλους όσους έβλεπαν ότι γύρω από την διαχείριση της εκπαιδευτικής εξουσίας είχαν συγκεντρωθεί σε μονοπωλιακή βάση διαφοροποιημένα κοινωνικά και περιουσιακά μέλη της τοπικής κοινότητας τα οποία ενδιαφέρονταν περισσότερο για την παγίωση και επέκταση του εξουσιαστικού τους ρόλου από το σχετικά ασταθές πεδίο της πολιτικής στο περισσότερο σταθερό πεδίο της κοινωνικής ιεραρχίας χρησιμοποιώντας το κύρος της τυπικού χαρακτήρα από άποψη αντιπροσωπευτικότητας θεσμοποίησής τους⁶⁷⁹. Η εκσυγχρονιστική λογική η οποία άρχισε να εγκαθίσταται με την αύξηση της συνθετότητας της κοινωνικής διαστρωμάτωσης επέβαλε ως προαπαιτούμενο την αποδέσμευση από αυτήν την κατάσταση παρεμβάλλοντας ως στοιχεία ιδεολογικού και κοινωνικού διαφορισμού την ομοιομορφία της εκπαίδευσης και τη συγκέντρωση της διοίκησής της⁶⁸⁰.

Παράλληλα, τα παιδαγωγικά συστήματα και ο προσανατολισμός των σπουδών που σχετίζονταν με την αναδιάρθρωση του εκπαιδευτικού συστήματος, την αναμόρφωση των αναλυτικών προγραμμάτων και τον πρακτικότερο προσανατολισμό τους αποτέλεσαν μαζί με το δομικό και λειτουργικό πλαίσιο της εκπαίδευσης αντικείμενο αμφισβήτησης, μελέτης και προσοχής μέσα σε ένα πλαίσιο βαθμιαίας

⁶⁷⁵ Βλπ. Εφημερίς της Γενικής Διοικήσεως Κρήτης, 6/7/1881.

⁶⁷⁶ *Εκθέσις της Αγωνοδίκου Επιτροπείας του Συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών Γραμμάτων. Περί Κατωτέρας και μέσης Παιδείας εν Ελλάδι*. Αθήναι 1872, σελ. 5.

⁶⁷⁷ Α.Χ.Δ.Λ., έγγραφο με αριθμ. πρωτοκ. 1889-6-24/017.

⁶⁷⁸ Δημαράς, Α., *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε, Τεκμήρια Ιστορίας*, τ. Ι, Αθήνα 1973, σελ. ιθ'-κ'.

⁶⁷⁹ Φίλιας Β., *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. Η νόθα αστικοποίηση 1800-1864*, εκδ. Σύγχρονα Κείμενα, Αθήνα 1974.

⁶⁸⁰ *Κρήτη, Εφημερίς της Γενικής Διοικήσεως Κρήτης*, 1/7/1886, έτος ΙΘ', Αριθμ. 7., Πρακτικά της Γενικής Συνελεύσεως των Κρητών της ΙΖ' Συνόδου, Συνεδρίασις Α'.

ανάδειξης του επιλεκτικού ρόλου του σχολείου στις διαδικασίες του κοινωνικού επιμερισμού⁶⁸¹. Η κοινωνία, κάτω βέβαια από τις αντινομίες της ντόπιας οικονομικής ζωής και της οθωμανικής πραγματικότητας⁶⁸², άρχισε να εγκαταλείπει την φυσική οικονομία και να εισέρχεται αργά στο στάδιο των εξαρτημένων αστικών μετασχηματισμών και το παραδοσιακά οριζόμενο εκπαιδευτικό σύστημα της εποχής δεν αρκούσε⁶⁸³. Η ένταξη της παραγωγής στην εμπορευματική διαδικασία⁶⁸⁴ όξυνε τις αντιφάσεις αφού οι νέες παραγωγικές σχέσεις έρχονταν σε αντίθεση με την παραδοσιακή δομή της εκπαίδευσης η οποία αδυνατούσε να δημιουργήσει τον νέο κοινωνικό άνθρωπο. Η οργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος λειτουργούσε ανασταλτικά στην προσπάθεια για την συγκρότηση μιας σύγχρονης αστικής πολιτείας και επομένως το αίτημα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης τέθηκε τότε επιτακτικά.

1.2. Η περίοδος της Κρητικής Πολιτείας, Συγκεντρωτικό σύστημα οργάνωσης και εποπτείας της εκπαίδευσης (Φορείς που το λειτούργησαν-παράγοντες που το εγκατέστησαν, σκοπιμότητες, ιδεολογικές βάσεις, συνέπειες)

Οι κοινωνικές, πολιτικές, διοικητικές και πολιτειακές αλλαγές της περιόδου μετά το 1898 και οι αναδιαρθρώσεις της οικονομίας που επέφεραν την ραγδαία αύξηση του χριστιανικού στοιχείου και την δημιουργία νέων προϋποθέσεων στο επίπεδο της κρατικής οργάνωσης και της οικονομικής ζωής συνέβαλαν ουσιαστικά στην διεύρυνση και την ανάδειξη των μεσοαστικών χριστιανικών στρωμάτων⁶⁸⁵. Η εξέλιξη αυτή ενδυνάμωσε τους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς οδηγώντας στην ανάπτυξη μιας πιο κανονιστικής, συγκεντρωτικής και ορθολογικής προοπτικής αναφορικά με την κοινωνική οργάνωση⁶⁸⁶.

Η σύσταση της Κρητικής Πολιτείας εξέφραζε επίσης την έντονη πεποίθηση ότι η εισαγωγή φιλελεύθερων αστικών θεσμών και η δημιουργία ενός δυτικού-αστικού τύπου

⁶⁸¹ Silberman Ch Crisis in the Classroom. The Remaking of American education, N.Y., 1971, σελ. 5.

⁶⁸² Κρεμμυδάς Β., *Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1988, σελ. 199.

⁶⁸³ Γσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση... ό.π.*, σελ. 516.

⁶⁸⁴ «Παγκόσμιος καχεξία του εμπορίου και της γεωργίας», άρθρο στην εφημ. *Ηράκλειον*, 17/2/1894, έτος Α', αριθμ. 28.

⁶⁸⁵ Σαββάκης Εμμ., *Οι λεπροί της Σπιναλόγκας (1903-1957)*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2008, σελ. 52.

⁶⁸⁶ Ανδριώτης Ν., *Πληθυσμοί και Οικισμοί της Ανατολικής Κρήτης (16^{ος}-19^{ος} αιώνας)*, εκδ. Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Ηράκλειο 2006.

κρατικού μορφώματος στην Κρήτη θα καθιστούσε τις ανησυχίες⁶⁸⁷ των Μεγάλων Δυνάμεων σχετικά με την «επαναστατική» διάσταση του εγχειρήματος απαγκίστρωσης από την οθωμανική άμεση κυριαρχία και θα καθιστούσε δυνατή την επανένταξη του νησιού στο πολιτισμένο τμήμα της Ευρώπης και την ένωση με την Ελλάδα. Ας σημειωθεί ότι μέχρι την οκτωβριανή επανάσταση του 1917 το δυτικο-αστικοφιλελεύθερο μοντέλο αποτελούσε το μοναδικό πρότυπο ανάπτυξης προς το οποίο θα μπορούσαν να προσβλέπουν οι κοινωνίες που επιδίωκαν να εκσυγχρονιστούν⁶⁸⁸. Όμως ενώ στις δυτικές κοινωνίες ο αστισμός εμφανίστηκε σαν αντι-συγκεντρωτισμός σε μια προοπτική αποσυμφόρησης των επιπέδων της κοινωνικής ζωής και των εξουσιών, που ήταν συσσωρευμένες στις (εκκλησιαστικά ελεγχόμενες) εξουσιαστικές δομές⁶⁸⁹, στην Κρήτη η παρουσία ενός ισχυρού και συγκεντρωτικού Κράτους ήταν όχι επιπρόσθετη, αλλά σύμφυτη, οργανικά απαραίτητη, για την διαμόρφωση των αστικών κοινωνικών σχέσεων. Η εξάρτηση της οικονομίας της Κρητικής Πολιτείας από τα κυκλώματα της διεθνούς αγοράς, παρά τις προσπάθειες που καταβλήθηκαν για την αυτόνομη ανάπτυξη της εσωτερικής οικονομίας, είχε σαν αποτέλεσμα η αστικοποιητική διαδικασία να απορροφάται στρεβλά και να εξαντλείται στους ποικίλους μηχανισμούς του Κράτους. Έτσι υπό την επίφαση ενός ατροφικού ιδιωτικού αστισμού, αναπτύχθηκε ένα δυναμικό αστικό Κράτος και ένας αντίστοιχος δημόσιος αστισμός. Το μοντέλο αυτό εφαρμόστηκε στην Κρήτη μετά το 1899 με την δημιουργία ενός συνταγματικού κράτους δικαίου οργανωμένου όμως κατά τρόπο γραφειοκρατικό, δηλαδή κράτος ικανό να λειτουργήσει σύμφωνα με τα πρότυπα που ήταν διατυπωμένα στους δυτικούς νομικούς κώδικες, να προσεγγίζει τις σχέσεις του με τον πολίτη μέσα από ένα πλέγμα απρόσωπων κανονισμών, οι οποίοι εξασφαλίζουν την

⁶⁸⁷ Όπως τονίζει ο John Dunn, «Είναι σημαντικό ν' αναγνωρισθεί ότι το σύγχρονο κράτος κατασκευάστηκε, προσεκτικά και εσκεμμένα, κυρίως από τους Jean Bodin και Thomas Hobbes, με την ρητή πρόθεση της απάρνησης ότι οποιοσδήποτε λαός έχει είτε την ικανότητα είτε το δικαίωμα να ενεργεί για τον εαυτό του, ανεξάρτητα, ή ακόμη και εναντίον προς την κυρίαρχη εξουσία. Το κεντρικό σημείο της αντίληψης αυτής ήταν η άρνηση της ίδιας της πιθανότητας ότι οποιοσδήποτε δήμος (και βέβαια δεν συζητιέται καν η δημογραφική κλίμακα μιας Ευρωπαϊκής μοναρχίας) θα μπορούσε να είναι ένα αυθεντικό πολιτικό υποκείμενο, ότι θα μπορούσε να πράξει γενικά, και, πολύ περισσότερο, να πράξει κατά τρόπο που θα έδειχνε τη συνέχεια της ταυτότητας και την πρακτική συνοχή που απαιτεί η αυτο-κυβέρνηση (...) η ιδέα του σύγχρονου κράτους εφευρέθηκε ακριβώς για να αποκρούσει την πιθανή συνεκτικότητα των δημοκρατικών αιτημάτων για κυριαρχία, ή έστω για αυθεντική πολιτική πράξη (...) η αντιπροσωπευτική δημοκρατία δεν είναι παρά μια προσχεδιασμένη ακίνδυνη δημοκρατία για το σύγχρονο κράτος», John Dunn, *Democracy*, σελ. 247-8.

⁶⁸⁸ Διαμαντούρος Ν., « Ο ελληνικός απελευθερωτικός αγώνας του 1821: μια φιλελεύθερη επανάσταση;», στο *Ο Φιλελευθερισμός στην Ελλάδα*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1991, σελ. 43.

⁶⁸⁹ Βεργόπουλος Κ., *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19^ο αιώνα*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1978, σελ. 30.

ίση αντιμετώπιση και μεταχείριση αλλά από την άλλη κράτος με διογκωμένες δημόσιες υπηρεσίες, κράτος επικυρωτή και κυρίως διαπλάστη των κοινωνικών διαφοροποιήσεων. Έπεται ότι μια τέτοια σύλληψη της Κρητικής Πολιτείας ήταν διαμετρικά αντίθετη με εκείνη του οθωμανικού κράτους και του κοινοτισμού του οποίου βασικό χαρακτηριστικό ήταν η προσωποποίηση της εξουσίας.

Μια άλλη διάσταση του φιλελεύθερου μοντέλου στο οποίο βασίστηκε η Κρητική Πολιτεία ήταν η κοσμικότητα της εξουσίας, δηλαδή η σύσταση ενός κράτους με διαχωρισμένες αρμοδιότητες πολιτείας και εκκλησίας. Ο αγώνας για την ισχυροποίηση της Κρητικής Πολιτείας ως ένα βήμα για τη ένωση με την Ελλάδα που απαιτούσε συγκέντρωση δύναμης σε κεντρικό επίπεδο σε συνδυασμό με μια ογκούμενη ιδεολογία γενικής εκλογίκευσης οδήγησε αναπόφευκτα σε μια γραφειοκρατικοποιημένη ορθολογική κρατική οργάνωση⁶⁹⁰. Και είναι απολύτως κατανοητό ότι οι Κοινότητες και οι Δημογεροντίες που είχαν υποκαταστήσει το ρόλο μιας εθνικής κρατικής οντότητας που δεν υπήρχε κατά την προηγούμενη περίοδο, δεν μπορούσαν μετά την δημιουργία της Κρητικής Πολιτείας να συνεχίσουν τον ίδιο ρόλο. Ο ανταγωνιστικός προς την οθωμανική εξουσία ρόλος τους δεν ήταν νοητό ότι θα μπορούσε να συνεχιστεί με ανταγωνιστή την νεοσύστατη πολιτεία. Η έκταση συνεπώς των δραστηριοτήτων τους και το είδος των καθηκόντων τους δεν μπορούσαν να παραμείνουν ανεπηρέαστα από την ένταξή τους στην Κρητική Πολιτεία, χωρίς αυτό πάντως να δικαιολογεί την πλήρη παραγνώρισή τους, την ολοσχερή εγκατάλειψη της ιστορικής τους παράδοσης και την εγκαθίδρυση ασφυκτικής εποπτείας της κρατικής εξουσίας στη διαχείριση των τοπικών υποθέσεων⁶⁹¹.

Για να υπηρετηθεί η νέα κατάσταση που άνοιξε με την σύσταση της Κρητικής Πολιτείας ήταν απαραίτητη η εδραίωση ενός καλά οργανωμένου κράτους⁶⁹² και η «απαλλοτρίωση» των αυτόνομων κοινοτικών φορέων της διοικητικής εξουσίας του παρελθόντος⁶⁹³. Η δημιουργία του αστικού κράτους προϋπέθετε αστικές

⁶⁹⁰ Max Weber, *Κοινωνιολογία του κράτους*, εκδ. Κένταυρος, Αθήνα 1996, σελ. 17.

⁶⁹¹ Ανδρόπουλος Β.-Μαθιουδάκι Μ., « Περιφερειακή Διοίκηση/Τοπική Αυτοδιοίκηση» στο *Το Ελληνικό Κράτος* (επιμ. Ανδρόπουλος Β.-Μαθιουδάκι Μ.), Αθήνα 1991, σελ. 118.

⁶⁹² Σβολόπουλος Κ., «Η περίοδος της αυτονομίας», στο *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. 2^{ος}, επιμ. Ν. Παναγιωτάκης, Κρήτη, ΣΤΕΔΚΚ, 1988, σελ. 471.

⁶⁹³ «Η καταστροφή τόσο της κοινοτικής δομής όσο και των μορφών κοινοτικής αλληλεγγύης είχε προαναγγελθεί προ πολλού από τους κοινωνιολόγους. Η κοινότητα, όπως υποστηρίχθηκε από τον Εμίλ Ντυρκέμ και τον Φέρντιναντ Ταίνις, στις αρχές του αιώνα, έχει αντικατασταθεί από απρόσωπους δεσμούς, οι οποίοι οφείλουν την ύπαρξη και το χαρακτήρα τους στην οικονομική κατανομή της εργασίας», Anthony Giddens: *Η μετα-παραδοσιακή κοινωνία των πολιτών*, ό.π.

μεταρρυθμίσεις στους θεσμούς του κοινωνικού εποικοδομήματος, όπως είναι η εκπαίδευση. Η οικονομική πρόοδος, η συγκέντρωση κεφαλαίων, η προσπάθεια για τραπεζική οργάνωση, η υποχώρηση του μουσουλμανικού στοιχείου και η παρουσία των ευρωπαϊκών δυνάμεων στο νησί δημιούργησαν, συνεπώς, νέα δεδομένα και στον χώρο της εκπαίδευσης⁶⁹⁴.

Πρόσθετη διάσταση του κράτους δικαίου ήταν και το αίτημα εκσυγχρονισμού⁶⁹⁵ και αποτελεσματικότητας του εκπαιδευτικού συστήματος το οποίο συνοδεύτηκε από την αύξηση της έκτασης του ελέγχου του από την κεντρική εξουσία κατά την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας και την ολοένα και μεγαλύτερη εξάρτηση των οικονομικών της εκπαίδευσης από το κράτος. Το αίτημα για μια τέτοια οργάνωση του αστικού σχολείου που θα προετοίμαζε τους μαθητές για την ένταξη τους στην κοινωνική και οικονομική ζωή έγινε τότε πολύ πιο συγκεκριμένο από ό,τι στο παρελθόν⁶⁹⁶. Αναδείχθηκε τότε έντονα η λειτουργική αλληλεξάρτηση μεταξύ της οικονομικής και της εκπαιδευτικής δομής, καθώς και ο εξωτερικός σκοπός της συγκεκριμένης αλληλεξάρτησης, ο οποίος μέσα από την ανάγκη στήριξης και υποστήριξης της αποτελεσματικότητας του πεδίου παραγωγής επιδίωκε την εξυπηρέτηση των αναγκών της κοινωνίας και την εγκατάσταση της κοινωνικής τάξης και σταθερότητας⁶⁹⁷.

Έτσι, η Κρητική Πολιτεία κατέβαλε σημαντικές προσπάθειες για την καθιέρωση της στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης σε συνάρτηση με το αρχαίο ελληνικό και το νεότερο ευρωπαϊκό πνεύμα. Προς την κατεύθυνση αυτή μιμήθηκε σε πολλές περιπτώσεις ξένες εκπαιδευτικές πρακτικές και θεσμούς. Η διαμόρφωση ενός συγκεντρωτικού καθεστώτος στη διοίκηση και εποπτεία της εκπαίδευσης, το οποίο θα εισήγαγε και θα υποστήριζε τις ταχύτερες αλλαγές που έπρεπε να γίνουν ακολούθησε από τότε μια σταδιακή και σταθερή πορεία. Έτσι, κατά την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας παγιώθηκαν τα χαρακτηριστικά της συνύπαρξης διοικητικών και παιδαγωγικών αρμοδιοτήτων σε μονομελή όργανα (Σύμβουλος επί της Παιδείας, Γενικός Επιθεωρητής, Νομαρχιακός Επιθεωρητής κ.λ.π.)⁶⁹⁸. Η αύξηση αυτή του

⁶⁹⁴ Βλπ. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Τεύχος Δ', Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής, 13 Ιουλίου 1901.»., βλπ. επίσης *Στυλιανού Παπαδάκη, υπόμνημα προς την Α.Υ. τον Πρίγκηπα Γεώργιον, εν Αλεξανδρεία 1899*

⁶⁹⁵ Καραφύλης Γ., *Νεοελληνική πολιτική και κοινωνική φιλοσοφία*, Θεσσαλονίκη 1990, εκδ. ΒΑΝΙΑΣ, σελ. 19.

⁶⁹⁶ Μπουζάκης Σ., *Νεοελληνική εκπαίδευση*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1999, σελ. 46.

⁶⁹⁷ Λάμνιαν Κ., *Κοινωνιολογική θεωρία και εκπαίδευση*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2001, σελ. 120.

⁶⁹⁸ Βλπ. υπ' αριθμ. 42 Νομοθετικό Διάταγμα, *Επίσημος Εφημερίς Κρητ. Πολ.*, Α', αριθμ. 58, 10/7/1899.

εποπτικού προσωπικού με την αντίστοιχη αύξηση των εκπαιδευτικών περιφερειών σε καμιά περίπτωση δεν μπορεί να θεωρηθεί αποκέντρωση αρμοδιοτήτων, αλλά μια προσπάθεια εξασφάλισης αποτελεσματικότερου ελέγχου του εκπαιδευτικού έργου. Το «τοπικό» δεν συνιστούσε πια έναν ενδιαφέροντα τόπο για την άσκηση της εκπαιδευτικής πολιτικής, καθώς η εκπαιδευτική μονάδα και οι περιφερειακές υπηρεσίες καλούνταν να παίζουν όλο και πιο σημαντικό ρόλο στο επίπεδο του επικρατειακού κοινωνικού συνόλου. Η τάση ανάδειξης και προσέγγισης του «κεντρικού», ως ενδιαφέροντος στοιχείου προσδιορισμού του περιβάλλοντος λειτουργίας του εκπαιδευτικού οργανισμού, ακολουθούσε το γενικό πλαίσιο συζήτησης και προβληματισμού που προερχόταν από την υποχώρηση του «τοπικού» και την σύνταξη των λειτουργιών της Κρητικής Πολιτείας κατά τα πρότυπα των διεθνών τάσεων της εποχής⁶⁹⁹, τα οποία σηματοδοτούνταν από την επέκταση του κρατικού παρεμβατισμού και την άνοδο της εθνικής ιδεολογίας. Η αποδυνάμωση αυτή των τοπικών πολιτικών και εκκλησιαστικών εξουσιών⁷⁰⁰ μπορεί να ευνοούσε την εγκαθίδρυση του κράτους του νόμου, αλλά ενέγραφε και τον μελλοντικό αποκλεισμό της τοπικής κοινότητας⁷⁰¹ από τον έλεγχο των εκπαιδευτικών πραγμάτων.

Η χωροθέτηση, λοιπόν, ή καλύτερα ο προσδιορισμός του εκπαιδευτικού οργανισμού μέσα στο συγκεκριμένο πλαίσιο του κεντρικού κράτους μας διευκολύνει να ερμηνεύσουμε τις προϋποθέσεις συγκρότησης της εκπαιδευτικής πολιτικής του οργανισμού και τη διαμεσολάβηση των διαφορετικών πολιτικών συμφερόντων που συχνά υπονόμευαν ή τροποποιούσαν την πολιτική αυτή, καθώς όλες οι εκπαιδευτικές αποφάσεις παίρνονταν ή διαμορφώνονταν σε κεντρικό επίπεδο. Ακόμη, μας διευκολύνει να κατανοήσουμε πως εφαρμόζονταν σε τοπικό επίπεδο εκπαιδευτικές αποφάσεις που είχαν ληφθεί σε κεντρικό επίπεδο και οι οποίες μπορούσαν να συγκρουστούν με τοπικά συμφέροντα και στόχους.

Στην περίπτωση της αστικού χαρακτήρα Κρητικής Πολιτείας το εκπαιδευτικό σύστημα καθώς πλαισιώθηκε από μια ενιαία συγκεντρωτική ιεραρχική δομή, μια ιδιαίτερα πολύπλοκη λειτουργία λόγω της φύσης του εκπαιδευτικού έργου και μια

⁶⁹⁹ Σβολόπουλος Κ., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η πολιτική κρίσις εις την αυτόνομον Κρήτην 1901-1906*, Αθήναι, εκδ. Ίκαρος, 1974 σελ. 142.

⁷⁰⁰ Κρητική Πολιτεία, *Το εκπαιδευτικόν συνέδριον και αι επετηρίδες των γυμνασίων κατά το σχολικό έτος 1899-1900*, εν Χανίοις εκ του Κυβερνητικού Τυπογραφείου 1901.

⁷⁰¹ Κρητική Πολιτεία, *Το εκπαιδευτικόν συνέδριον και αι επετηρίδες των γυμνασίων κατά το σχολικό έτος 1899-1900*, εν Χανίοις εκ του Κυβερνητικού Τυπογραφείου 1901.

εξουσία στην ιεραρχική πυραμίδα αποτελούσε το βασικότερο θεσμό αναπαραγωγής των παραγωγικών σχέσεων, κάτι που τονίζει τον ρόλο και τη συμπεριφορά της εξουσίας ως κοινωνικού φαινόμενου στην διοίκηση του εκπαιδευτικού συστήματος⁷⁰². Πιο κοντά στην κλασική οργανωτική σκέψη, η οργάνωση και η εποπτεία της εκπαίδευσης αυτήν την περίοδο συντίθονταν από την προσπάθεια οργάνωσης ανθρώπινων και υλικών πόρων, απόσπασης της μεγαλύτερης δυνατής απόδοσης από τους πόρους αυτούς⁷⁰³ και τέλος τον συντονισμό και τον έλεγχο για την εξακρίβωση του ότι όλα γίνονταν σύμφωνα με το πρόγραμμα που είχε καθοριστεί, τις εντολές και τις οδηγίες που είχαν δοθεί. Οι παραπάνω οργανωτικές αρχές λειτουργούσαν μέσα στα πλαίσια ενός γραφειοκρατικού πρότυπου διοίκησης, το οποίο συνδεόταν με τον λειτουργικό ορθολογισμό της οργάνωσης και την αποτελεσματικότητα της διοίκησης. Στοιχεία αυτού του προτύπου ήταν ο καταμερισμός του οργανωτικού έργου, η συγκέντρωση της εξουσίας και η δόμηση ενός αυστηρά ελεγχόμενου πλαισίου λειτουργίας. Ο βαθμός της κάθετης ιεραρχικής διαφοροποίησης ήταν ιδιαίτερα αυξημένος και συνδεόταν με ένα αντίστοιχο μεγάλο βαθμό εξουσίας ο οποίος έδιδε στον Σύμβουλο της Παιδείας την δυνατότητα του «δεσμείν και λύειν»⁷⁰⁴. Ο Σύμβουλος επί της Παιδείας είχε αποκτήσει μεγάλη δύναμη στα πλαίσια του σχολικού μηχανισμού, πράγμα που το εξασφάλιζε και η αυστηρά κάθετη ιεράρχηση του εκπαιδευτικού προσωπικού⁷⁰⁵. Γι' αυτό ακριβώς και το καθεστώς του Πρίγκιπα όριζε στην θέση αυτή άτομα που εγγυόταν την υλοποίηση της πολιτικής του. Σε τοπικό επίπεδο ο ρόλος του επιθεωρητή στην υλοποίηση της σχολικής γνώσης ήταν ρόλος ελέγχου και αξιολόγησης της σχολικής εργασίας και ιδιαίτερα της διδακτικής διαδικασίας. Η καθοδηγητική του δραστηριότητα συνίστατο στην εκπόνηση διαφόρων μεθοδικών οδηγιών που δεν υπήρχαν συνήθως στα αναλυτικά προγράμματα. Ο ρόλος αυτός ασκούνταν διαμέσου των διοικητικών αρμοδιοτήτων του⁷⁰⁶.

⁷⁰² Ο ρόλος του σχολείου ως θεσμός αναπαραγωγής των κοινωνικών σχέσεων με την συνδρομή και της ανάλογης οργανωτικής και διοικητικής ιεραρχίας προκύπτει ξεκάθαρα στην αιτιολογική έκθεση του εκπαιδευτικού Νόμου του Π. Οικονόμου, βλπ. *Διοργανώσεις της εκπαίδευσης εν Κρήτη* υπό Π. Οικονόμου, εν Αθήναις 1903, σελ. 9.

⁷⁰³ Παπαδάκη Στυλιανού, *Υπόμνημα προς την Α.Υ. τον Πρίγκιπα Γεώργιον*, εν Αλεξανδρεία 1899.

⁷⁰⁴ *Υψηλά Λευκά Όρη*, έτος Β', περίοδος Β', αριθμ. 38, σσ. 1-2.

⁷⁰⁵ Βλ. Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Νόμος 391 περί Οργανισμού Δημοσίας Εκπαιδευσεως, αριθμ. 50, εν Χανίοις τη 1 Αυγούστου 1901.

⁷⁰⁶ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, τεύχος Δ'. Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής (περίοδος Α', Συνεδρίασις Ν'), 14 Ιουλίου 1901, σελ. 1139α.

Εξίσου υψηλή ήταν και η διοικητική τυποποίηση, δηλαδή η εκλογίκευση της οργανωτικής συμπεριφοράς⁷⁰⁷. Εξειδικευμένοι κανόνες και κανονισμοί καθόριζαν την εργασιακή συμπεριφορά των οργανωτικών μελών. Υψηλή ήταν επίσης και η συγκέντρωση της εξουσίας καθώς όλες οι σημαντικές αποφάσεις που χρειαζόνταν να ληφθούν για να διατηρηθεί η ομαλή λειτουργία του εκπαιδευτικού συστήματος λαμβάνονταν από μονομελή όργανα που βρίσκονταν στα ανώτατα επίπεδα της ιεραρχικής εξουσίας. Η λήψη αποφάσεων ακολουθούσαν από την ενδοοργανωτική διάχυση της εξουσίας ανάλογα με το ιεραρχικό επίπεδο. Η δύναμη της εκπαιδευτικής οργάνωσης ήταν σύμφυτη με κάθε θέση η οποία εξειδίκευε στενά το πεδίο άσκησης της δύναμης και καθόριζε την πιστή εφαρμογή της. Οι κανόνες και οι κανονισμοί διαπερνούσαν όλα τα επίπεδα της οργανωτικής δομής, η τυπική επικοινωνία επικρατούσε σε όλα τα επίπεδα όπως άλλωστε προκύπτει και από την τυπολογία των εγγράφων και η λήψη των αποφάσεων ακολουθούσε την ιεραρχική αλυσίδα εξουσίας⁷⁰⁸.

Η σύσταση μιας σειράς αυστηρών και ιεραρχημένων κανόνων γενικά και τυπικά διευθετημένων, που κατένειμαν τους τομείς αρμοδιοτήτων και δραστηριοτήτων σε διαφορετικά επίπεδα και με διαφορετική ένταση, ο απρόσωπος χαρακτήρας των λειτουργιών που ασκούσαν όχι πια από τον απλό δάσκαλο του σχολείου αλλά αφηρημένα και τυπικά από άτομα υπερκείμενα της κοινωνίας, τους επιθεωρητές, η ανομοιογένεια ανάμεσα στην επιστημονική μόρφωση των κορυφών της ιεραρχίας και τη χαμηλή μόρφωση των απλών δασκάλων, η άσκηση της εποπτείας και του ελέγχου από μια πολυποίκιλη ιεραρχική διαστρωμάτωση ήταν συγκεντρωτικά μερικά από τα πιο σημαντικά χαρακτηριστικά της οργάνωσης και της εποπτείας του εκπαιδευτικού συστήματος της εποχής που οφείλονταν τόσο στη θεσμική φύση όσο και την ιδεολογία του γενικότερου διοικητικού συστήματος της Κρητικής Πολιτείας⁷⁰⁹.

Το σύστημα αυτό αποσκοπούσε στην προληπτική και κατασταλτική λειτουργία του ελέγχου, στην νομιμοποίηση της ιδεολογικής λειτουργίας της εκπαίδευσης, στην ομογενοποίηση της λειτουργίας όλων των σχολικών μονάδων ώστε να αποκλείεται η

⁷⁰⁷ *Διοργάνωσις της εκπαιδύσεως εν Κρήτη* υπό Π.Π. Οικονόμου, εν Αθήναις 1903, σελ. 8.

Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, τεύχος Δ'. Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής (περίοδος Α', Συνεδρίασις Ν'), 14 Ιουλίου 1901, σελ. 1118.

⁷⁰⁸ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, τεύχος Δ'. Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής (περίοδος Α', Συνεδρίασις ΜΘ'), 13 Ιουλίου 1901, σελ. 1065α.

⁷⁰⁹ Γενεράλις Μ., «Παρατηρήσεις επί της Δημοτικής Εκπαίδευσως», άρθρο στο *Εκπαιδευτικόν Δελτίον του Κρητικού Αστέρου*, αριθμ. 8, Χανιά 1 Ιουλίου 1908, σελ. 30.

διαφοροποίηση στην τυποποίηση της συμπεριφοράς μαθητών και εκπαιδευτικού προσωπικού με αποτέλεσμα η κύρια πολιτική και κομματική δύναμη εξουσίας να ελέγχει την οργάνωση των κοινωνικών σχέσεων και τον κοινωνικό προγραμματισμό⁷¹⁰.

Αυτό όμως το γραφειοκρατικό μοντέλο οργάνωσης και διοίκησης αν και αρχικά κλήθηκε να αντιμετωπίσει τα πολύπλοκα προβλήματα μιας ταχέως αστικοποιούμενης κοινωνίας (κυρίως την ανάγκη για αύξηση της παραγωγικότητας και την αντιμετώπιση της διαφθοράς και του κομματισμού)⁷¹¹, αποδείχτηκε στην πορεία ότι δεν ήταν σε θέση να ανταπεξέλθει επιτυχώς στα πολύπλοκα προβλήματα, που αναφύονταν στις ασταθείς περιβαλλοντικές συνθήκες της μεταβατικής αυτής περιόδου και που χαρακτηρίζονταν από εσωτερικές αντιφάσεις, συγκρούσεις ή και αντιθέσεις αξιών και συμφερόντων⁷¹². Το μοντέλο αυτό δεν μπορούσε να προσαρμοστεί γρήγορα σε αλλαγές. Ούτως ή άλλως η ανεπιτυχής προσπάθεια⁷¹³ διασύνδεσης της εκπαίδευσης με την οικονομική πραγματικότητα δημιουργούσε μια δομική αστάθεια, η οποία ήταν τόσο μεγάλη όσο η εκπαίδευση προσπαθούσε να προσαρμόζει την επαγγελματική κατάρτιση των μαθητών στην αγορά εργασίας, γεγονός που άφηνε το σχολείο απόλυτα εκτεθειμένο στις απρόβλεπτες εξελίξεις, τις κρίσεις και τις αντιφάσεις που διαπερνούσαν τον κόσμο της παραγωγής κατά την μεταβατική περίοδο της ύστερης τουρκοκρατίας και της Κρητικής Πολιτείας⁷¹⁴.

Επιπλέον, η ιεραρχική διαβάθμιση της εκπαιδευτικής εξουσίας εξασφάλιζε την πειθαρχημένη συμμόρφωση και τον αποτελεσματικό συντονισμό της συλλογικής έκφρασης των ενεργειών των υφισταμένων. Από την άλλη πλευρά, όμως η δομή αυτή εξουσίας διατηρούσε σφικτές επικοινωνιακές σχέσεις και εμπόδιζε τη διαδικασία πληροφόρησης, ενημέρωσης, αλληλοεπηρεασμού των προσώπων που μετείχαν στην οργανωτική προσπάθεια και πολλές φορές προκαλούσε αλλοίωση των πληροφοριών. Εκτός αυτού, ένα πλήθος και άλλων εκπαιδευτικών παραγόντων που είχαν να κάνουν σημαντικές συνεισφορές έμεναν εκτός πλαισίου⁷¹⁵.

⁷¹⁰ *Υψηλά Λευκά Όρη*, έτος Γ', περίοδος Β', αριθμ. 56, σσ. 1-2.

⁷¹¹ Παπούλιας Δ, Τσούκας Χ, *Κατευθύνσεις για την μεταρρύθμιση του κράτους*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα, σελ. 35.

⁷¹² *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, τεύχος Δ'. Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής (περίοδος Α', Συνεδρίασις Ν'), 14 Ιουλίου 1901, σελ. 1118.

⁷¹³ Βλπ. «Αι βελτιώσεις εν τη παιδεία...», άρθρο στο *Ελεύθερο Βήμα*, έτος Γ', 25/8/1907, σελ. 4^α.

⁷¹⁴ «Υπέρ της Δημοτικής Εκπαιδύσεως», άρθρο στο *Εκπαιδευτικόν Δελτίον του Κρητικού Αστέρος*, αριθμ. 7, Χανιά, 1 Μαΐου 1908, σελ. 25.

⁷¹⁵ Γυπάκης Χ., «Αι ατέλειαι της δημοτικής παιδείας παρ' ημών», άρθρο στην εφημ. *Νέα Έρευνα*, έτος Ζ', εν Χανίοις τη 11^η Απριλίου 1908, σελ. 2.

Βέβαια, στην περίπτωση των μονομελών οργάνων διοίκησης και εποπτείας της εκπαίδευσης όπως π.χ. στην περίπτωση των επιθεωρητών διαπιστώνουμε την προσπάθεια η τυπική εξουσία των οργάνων αυτών η οποία στηριζόταν σε κατευθυντήριες εντολές και στις οποίες απαιτούνταν συμμόρφωση και πειθαρχία να περιβάλλεται με την απαίτηση για ύπαρξη πρόσθετων γνώσεων και αυξημένων προσόντων (π.χ. οι Νομαρχιακοί Επιθεωρητές έπρεπε να είναι διδάκτορες κ.λ.π)⁷¹⁶. Η απαίτηση αυτή αποσκοπούσε στην επίτευξη της συμμόρφωσης των υφισταμένων στις εντολές που βρίσκονταν εκτός της γραφειοκρατικής ζώνης αδιαφορίας. Συχνά όμως, η εφαρμογή της εκπαιδευτικής εξουσίας κατέληγε να έχει ως βάση της μόνο την τυπική εξουσία και τον αυταρχισμό με την προσπάθεια των οργάνων αυτών να αυξήσουν την βάση της τυπικής τους εξουσίας μέσα από την άσκηση μιας μορφής κυριαρχίας πάνω στους υφισταμένους δημιουργώντας ταυτόχρονα μια διοικητική τάξη που μαζί με την τάξη των πολιτικών επιδρούσε καταλυτικά μέσω του συστήματος της πελατείας στην εκπαιδευτική διαδικασία⁷¹⁷. Έτσι, προέκυπτε συχνά αυτό που ο Blau ονόμασε «το δίλημμα της γραφειοκρατικής εξουσίας», επειδή μια τέτοια συμπεριφορά των διοικητικών στελεχών βασιζόταν στη δύναμη της ποινής και της πολιτικής εξουσίας, αλλά εξασθένιζε την αξιοπιστία τους η συχνή προσφυγή σε κυρώσεις και σε επικλήσεις της κομματικής δύναμης⁷¹⁸.

Σε κάθε περίπτωση, το κριτήριο της συγκέντρωσης κατά την περίοδο ιδίως της Κρητικής Πολιτείας ήταν ο διορισμός από το κράτος μονομελών οργάνων διοίκησης, η στενότητα της παρερχομένης αρμοδιότητάς τους, η ολοκληρωτική εξάρτησή τους από την κεντρική εξουσία και τέλος το γεγονός ότι οι δραστηριότητες που τους παρέχονταν και αναπτύσσονταν μέσα στο χώρο που βρίσκονταν ασκούνταν στο όνομα και για λογαριασμό του κράτους αδυνατώντας να ξεφύγουν από την κυριαρχία του αφού τους επιβαλλόταν άμεσα ή έμμεσα η εφαρμογή των δραστηριοτήτων της διοίκησης⁷¹⁹.

⁷¹⁶ Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, έτος Β΄, αριθμ. 33, Νόμος «περί οργανισμού της Δημοσίας Εκπαιδύσεως», άρθρο 118.

⁷¹⁷ Γενεράλις Μιχ., «Παρατηρήσεις επί της Δημ. Εκπαιδύσεως», στο *Εκπαιδευτικόν Δελτίον του Κρητικού Αστέρου*, αριθμ. 8, σσ. 30-31.

⁷¹⁸ Blau, P., *The dynamics of bureaucracy*, Chicago: University of Chicago Press, 1955, σσ. 66-67.

⁷¹⁹ Γενεράλις Μ., «Παρατηρήσεις επί της Δημοτικής Εκπαιδύσεως», άρθρο στο *Εκπαιδευτικόν Δελτίον του Κρητικού Αστέρου*, αριθμ. 8, Χανιά 1 Ιουλίου 1908, σελ. 30.

Η ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα και η εισαγωγή⁷²⁰ στο νησί της ελληνικής νομοθεσίας για την εκπαιδευτική διοίκηση και εποπτεία μονιμοποίησε από το 1914 και μετά και στην περιοχή του Λασιθίου αυτό το συγκεντρωτικό σύστημα εποπτείας της εκπαίδευσης στο οποίο η διοίκηση λειτουργεί ως ιεραρχία αρμοδιοτήτων που εκχωρούνται εξουσιοδοτικά από την κεντρική εξουσία η οποία χρησιμοποιεί κατά κόρον την ιδεολογική λειτουργία της εκπαίδευσης προκειμένου να εξασφαλίσει την κυριαρχία του διοχετεύοντας την συγκεκριμένη πολιτική ιδεολογία του μέσα από την εκπαίδευση και μετατρέποντάς τη σε ψυχολογία των μαζών αναχαιτίζοντας ταυτόχρονα την παιδεία⁷²¹. Για την υποστήριξη της λειτουργίας αυτής επανδρώθηκε ένα γραφειοκρατικό σύστημα οργάνωσης και εποπτείας της εκπαίδευσης το οποίο ασκούσε την λεγόμενη «επαυξητική» πολιτική. Το σύστημα αυτό με τον καιρό απέκτησε μια σχετική αυτονομία η οποία ασκεί έλεγχο στο κυβερνητικό κύκλωμα τόσο εκ των άνω προς τα κάτω (η κυβέρνηση δεν μπορεί να « διατάξει πολλά» όσο και εκ των κάτω προς τα πάνω (ούτε ο λαός μπορεί να πραγματοποιήσει πολλά). Όμως, το σύστημα αυτό παράγει συνεχώς και μάλιστα σε εποχή που απαιτείται διοικητική ευελιξία, σημαντικές αδράνειες μπροστά στις ταχύτατες μεταβολές που διαπιστώνονται στην κοινωνία με αποτέλεσμα να υποσκάπτεται η κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Έτσι, διαπιστώνεται συνεχώς η ανάγκη για προσαρμογή των δομών οργάνωσης και διοίκησης του εκπαιδευτικού συστήματος σε έναν αποτελεσματικό εθνικό δημοκρατικό προγραμματισμό ο οποίος θα κρατά το σχολείο ζωντανό και ανοικτό στις ανάγκες της κοινωνίας. Κάτι τέτοιο, όμως, εξαρτάται από το βαθμό της δημοκρατικής ελευθερίας που επιθυμούν οι πολίτες και την ταυτότητα της κεντρικής εξουσίας.

2. Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Η ανάγνωση των εξελίξεων στον τομέα της οργάνωσης και της διοίκησης του εκπαιδευτικού συστήματος στην περιοχή του Λασιθίου κατά την περίοδο της ύστερης τουρκοκρατίας και της Κρητικής Πολιτείας δεν παραπέμπει μόνο στη λογική των αλυτρωτικών επαναστάσεων, αλλά κυρίως μας οδηγεί σε κοινωνικά και οικονομικά

⁷²⁰ «Η Ένωσις της Κρήτης και τα Σχολεία», στο *Εκπαιδευτικόν Δελτίον του Κρητικού Αστέρος*, αριθμ. 15, σελ. 1.

⁷²¹ Κακλαμάνης Γεράσιμος, *Επί της δομής του νεοελληνικού κράτους*, εκδ. του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 1986, σελ. 29.

αίτια και κυρίως στις συγκρούσεις ανάμεσα στους συντηρητικούς και τους φιλελεύθερους αστούς. Ο κοινωνικός μετασχηματισμός που άρχισε στην τοπική κοινωνία με την υπογραφή του Χάτι Χουμαγιούμ συντελούνταν εν μέρει κάτω από ισχυρές πιέσεις, προκαλώντας βίαιες ανατροπές, συγκρούσεις, αλλά και σθεναρές εμμονές και αντιστάσεις. Λόγω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του τοπικού από γεωγραφικής, οικονομικής, ιστορικής, πολιτιστικής και περιβαλλοντικής σκοπιάς, έδρασαν στην ρύθμιση αυτή διακριτοί εξωτερικοί παράγοντες, διαδικασίες και θεσμικοί και παρόλο τον γενικό τους χαρακτήρα-κατά διαφορετικό τρόπο στο εσωτερικό του τοπικού σχηματισμού. Ο σχηματισμός αυτός παρά τις προσπάθειες ομογενοποίησης και ενοποίησης του οργανωτικού, διοικητικού και οικονομικού χώρου που καταβλήθηκαν από ένα σημείο και μετά σε περιφερειακό ή κεντρικό επίπεδο, είχε κατά την περίοδο της ύστερης τουρκοκρατίας ως ένα βαθμό ιδιαίτερα χαρακτηριστικά πολιτικο-διοικητικής οργάνωσης και αυτοοργάνωσης και μια ξεχωριστή κοινωνική συνείδηση⁷²². Οι πολιτικού και σε σημαντικό βαθμό φαντασιακού⁷²³ τύπου κοινότητες της ύστερης τουρκοκρατίας έτσι όπως αυτές εκφράστηκαν μέσα από το διοικητικό σχήμα των Χριστιανικών Δημογεροντιών, των Δήμων και των Κοινοτήτων βασίστηκαν στα ενδοτικά αισθήματα των μελών αξιοποιώντας τους δεσμούς γλώσσας, θρησκευματος, ηθών⁷²⁴ κ.λ.π. Παράλληλα, έδωσαν την δυνατότητα στο χριστιανικό στοιχείο να εκφράσει και να αναπτύξει τα εθνοτικά και θρησκευτικά του αισθήματα μέσα στα πλαίσια ενός πολιτικού μορφώματος που του εξασφάλιζε έναν σημαντικό βαθμό κυριαρχίας και δύναμης στα πλαίσια πάντα των μηχανισμών της οθωμανικής κατάκτησης⁷²⁵. Οι αυτοδιοικούμενοι θεσμοί φαίνεται πως λειτουργούσαν ως θύλακες και εγγυητές της συλλογικής νομιμότητας απέναντι στον Οθωμανό κατακτητή⁷²⁶. Η λειτουργία αυτή επιτελέστηκε τόσο με την συλλογική ευθύνη να αποσοβηθούν ή να

⁷²² Cooke Ph. "locality, struktur und agency", στο Haubermann H., *okonomie ynd Politik in alter Industrieregionen Europaw, Basel/Boston Berlin*, σελ. 35-52.

⁷²³ Ο Anderson ορίζει ως φαντασιακού τύπου την διευρυμένη εκείνη κοινότητα π.χ. το έθνος όπου τα μέλη της δεν γνωρίζουν ούτε πρόκειται ποτέ να γνωρίσουν τα περισσότερα από τα υπόλοιπα μέλη της κοινότητας στην οποία ανήκουν. Σύμφωνα με αυτόν τον ορισμό όλες οι μεγαλύτερες από τα αρχέγονα χωριά κοινότητες που δεν εξασφάλιζαν την πρόσωπο με πρόσωπο επαφή, είναι φαντασιακές, Anderson B., *Φαντασιακές Κοινότητες: στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, μετ. Ποθητή Χαντζούλα, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1997.

⁷²⁴ Smith D.A., *The ethic origins of nations*, Oxford: Blackwell Publishers Ltd, 1996.

⁷²⁵ Weber M, *Εθνοτικές σχέσεις και Πολιτικές Κοινότητες*, μετ. Γκιούρα Θ., εκδ. Κένταυρος, Αθήνα 1997.

⁷²⁶ Κοντογιώργης Γ., *Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση: οι ελληνικές κοινότητες της τουρκοκρατίας*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1982, σελ. 264.

κατασταλούν ενδοκοινοτικά οι όποιες τάσεις αμφισβήτησης του συστήματος εξουσίας όσο και με την φοροδοτική δραστηριότητα της κοινότητας. Παράλληλα, από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και μετά καταγράφεται η ενίσχυση της τοπικής κοινότητας καθώς αποτιμάται ότι η ίδια μετασχηματίζεται από φοροδοτικό μηχανισμό σε δραστήριο διοικητικό οργανισμό συνιστώντας ένα πρωτογενές κέντρο εξουσίας⁷²⁷. Με άλλα λόγια, οι κοινότητες εξασφάλιζαν την αυτονομία στα μέλη τους όχι με τη διαδικασία της ταύτισης προς την κρατούσα μουσουλμανική πλειοψηφία, αλλά της ετερότητας. Δηλαδή δεν επεδίωκαν να γίνουν μουσουλμάνοι για να έχουν προνόμια, αλλά αντίθετα συντηρούσαν τη χριστιανική ιδιότητα, η οποία τους διαχώριζε συνειδησιακά από τους μουσουλμάνους, άρα τους καθιστούσε πρόσωπα με ηθικές και συνειδησιακές επιλογές.

Από τους δομικούς παράγοντες που υπέθαλψαν την καθιέρωση του κοινοτισμού στην οθωμανική αυτοκρατορία ήταν και η απροθυμία ή η ανικανότητα της οθωμανικής κεντρικής διοίκησης να εγκαθιδρύσει αμιγείς κρατικούς μηχανισμούς για την αποτελεσματική είσπραξη των φόρων⁷²⁸. Ήταν αυτή ακριβώς η αδυναμία στα πλαίσια του δημοσιονομικού συστήματος που αποτέλεσε για την κοινότητα το βασικότερο παράγοντα επιβίωσης και παραπέρα εξέλιξης. Βέβαια, η αυτοδιοίκηση εκείνη την περίοδο δεν υποκαθιστά πλήρως την οθωμανική εξουσία. Εκπληρώνει απλά κάποιες λειτουργίες υποεξουσίας οργανικά ενταγμένες στη γενικότερη λειτουργία του οθωμανικού διοικητικού συστήματος⁷²⁹.

Στα πλαίσια αυτά, τα κοινοτικά σύστημα γνώρισε πολλές διακυμάνσεις, από την μικρή κοινότητα χωρίς κοινωνικές διαφοροποιήσεις μέχρι την αστικού τύπου κοινότητα των χρόνων της ύστερης τουρκοκρατίας όπου οι κοινωνικές και πολιτικές διεργασίες αναπτύσσονταν σε ένα πολύ σύνθετο επίπεδο με έντονες ιεραρχήσεις και συσχετισμούς⁷³⁰. Έτσι, τα αυτοδιοικούμενα διοικητικά σχήματα εγκατέστησαν σταδιακά μια νέα κοινοτική οργάνωση με εξελισσόμενο και αυξανόμενο βαθμό πολυπλοκότητας η οποία επέφερε σταδιακά σημαντικές κοινωνικές αλλαγές. Οι αλλαγές αυτές απορύθμισαν τις πρωτογενείς οικογενειακές και γειτονικές κοινοτικές

⁷²⁷ Παναζόπουλος Ν., «Τόπος και Νόμος στη συλλογική συνείδηση των Ελλήνων: το λαϊκό κοινοτικό δίκαιο και ο Κ.Δ. Καραβίδας» στο Κομνηνού Μ.-Παπαταξιάρχη Ε. (επιμ.), *Κοινότητα, Κοινωνία και Ιδεολογία: Ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και η Προβληματική των Κοινωνικών Επιστημών*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1990, σελ. 438.

⁷²⁸ Θεοδώρου Θ., *Η ελληνική τοπική αυτοδιοίκηση*, τ. Α', εκδ. Αφοι Τολίδη, Αθήνα 196, σσ. 112-116.

⁷²⁹ Νικολόπουλος Η., *Κοινωνικοοικονομικές δομές και πολιτικοί θεσμοί στην Τουρκοκρατία: τα θεσσαλικά Αμπελάκια (1770-1820)*, Αθήνα 1987, Δ. Διατριβή, σελ. 37.

⁷³⁰ Ο.π. Κοντογιώργης Γ., 1982, σελ. 17.

σχέσεις και την αυτοδιαχείριση που χαρακτηρίζουν τις βασικές λειτουργίες του παραδοσιακού κοινοτικού πλαισίου. Οι κοινοτικοί δεσμοί έγιναν πλέον αντιληπτοί σε ένα μη εμπειρικό-φανταστικό πλαίσιο γραφειοκρατικών απρόσωπων διαδικασιών, τις οποίες επικαθόριζε μια διοικητική ιεραρχία⁷³¹. Επιπλέον, οι αυξανόμενες στα τέλη του 19^{ου} αιώνα ενδοκοινοτικές αντιπαραθέσεις στα αυτοδιοικούμενα όργανα ανέδειξαν τις αξιώσεις νέων κοινωνικών στρωμάτων αναφορικά με την διαχείριση της εξουσίας αλλά και τις ιδεολογικές διαφορές που υπήρχαν⁷³².

Κατά την περίοδο αυτή και παρά τα όποια αρνητικά παρατέθηκαν παραπάνω, η εξάπλωση του σχολικού δικτύου ακόμη και στους πιο απομακρυσμένους οικισμούς και η αυξητική τάση στους διορισμούς των εκπαιδευτικών, αποτελούν στοιχεία που δείχνουν ότι οι επιδώσεις της κοινοτικής εκπαίδευσης ήταν ιδιαίτερα σημαντικές. Είναι προφανές ότι όσο περισσότερα αλλά και όσο μεγαλύτερα ήταν τα σχολεία τόσο περισσότερους μαθητές μπορούσαν να δεχτούν, καθώς επίσης, όσο μικραίνει η αναλογία δασκάλου-μαθητών βελτιωνόταν αντίστοιχα η ποιότητα της εκπαίδευσης. Η δυνατότητα λήψης εκπαιδευτικών αποφάσεων σε τοπικό επίπεδο, οι συνεχείς προσπάθειες για βελτίωση της ποιότητας των σπουδών και η γενίκευσή τους σε συνδυασμό με την επέκταση του χρόνου της υποχρεωτικής εκπαίδευσης καθώς και η προνοιακή πολιτική στον χώρο της εκπαίδευσης (δωρεάν χορήγηση διδακτικών βιβλίων κ.λ.π.), είναι μερικά ακόμη χαρακτηριστικά που σχετίζονται με το κοινοτικό σύστημα.

Όμως, η κυριαρχία της αγροτικής παραγωγής στην οικονομία σε συνδυασμό με τους ανύπαρκτους ρυθμούς της βιομηχανικής ανάπτυξης, οδήγησαν σε ένα σύστημα παραγωγικών σχέσεων με ελάχιστες ανάγκες σε ειδικευμένο εργατικό και τεχνικό δυναμικό. Έτσι δικαιολογείται ο μονοδιάστατος χαρακτήρας του εκπαιδευτικού συστήματος, η ανυπαρξία δηλαδή, ενός δεύτερου σχολικού δικτύου, γεγονός που δε μας επιτρέπει να μιλάμε για εκσυγχρονισμό στην εκπαίδευση κατά την περίοδο αυτή. Η αδυναμία, όμως, προσαρμογής του εκπαιδευτικού συστήματος στις ανάγκες της οικονομικής ανάπτυξης και αντιμετώπισης των ορατών πια συνεπειών του μονοδιάστατου χαρακτήρα του στην κοινωνία: την υπερπαραγωγή πτυχιούχων, που οδήγησε στη δημιουργία μιας ολοένα αυξανόμενης τάξης ανέργων επιστημόνων αφενός

⁷³¹ Μπέτσας Γιάννης, *Η Κοινοτική διάσταση στην εκπαίδευση, ιστορικές προβολές-σύγχρονες αναφορές*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 2007, σελ. 26.

⁷³² Ζαπάντη Στ., «Οι ενδοκοινοτικές έριδες στην ελληνική κοινότητα της Θεσσαλονίκης από το 1881 μέχρι το 1912», στα πρακτικά του Ι΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου, Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη 1989, σελ. 136.

και στην έλλειψη σε ειδικευμένο εργατικό και τεχνικό προσωπικό αφετέρου καθώς και ο θετικός ηθικός προσδιορισμός που αποδόθηκε σταδιακά στο κράτος υπέβαλλε και την τοπική κοινωνία σε έναν ριζικό πια μετασχηματισμό στον οποίο οι τοπικές κοινοτικές και διοικητικές συσσωματώσεις είχαν μικρή αν όχι ανύπαρκτη σημασία⁷³³. Έτσι, η υποχώρηση του κοινοτισμού και η ενίσχυση των κοινωνικών θεωριών, οι οποίες έδιναν βάρος στους ρόλους και την κοινωνική διαφοροποίηση, αντί της κοινοτικής ταυτότητας, οφείλεται τόσο στην πολυπλοκότητα των προβλημάτων που παρουσιάστηκαν στις αρχές του 20ο αιώνα όσο και στη διαπιστωμένη αδυναμία της κοινότητας να αντιμετωπίσει τα προβλήματα αυτά με τα όπλα που διέθετε. Η ενσωμάτωση στο ενιαίο και αδιάσπαστο Εγώ που χαρακτήριζε την κοινότητα ήταν και εξακολουθεί να είναι, η μείζονα αδυναμία της⁷³⁴. Θεωρούμε ότι τούτο αποτελεί αδυναμία, διότι σήμερα τα προβλήματα απαιτούν τον συγκερασμό περισσότερων, διαφορετικών εκτιμήσεων και στάσεων και η κοινότητα δεν προσφέρεται γι' αυτό.

Στα πλαίσια αυτά, η τοπική μεταβολή και στον τομέα της οργάνωσης και διοίκησης της εκπαίδευσης αποτέλεσε επακόλουθο της επέκτασης και καθιέρωσης ενός ενοποιημένου και κεντρικά ελεγχόμενου συστήματος. Το κράτος, άλλωστε, στα πλαίσια των σχέσεών του με τις τοπικές διοικήσεις έχει την τάση να συγκεντρώνεται, για να μπορεί να ανταπεξέλθει στην νέα πραγματικότητα.

Η υποχώρηση του τοπικού οδήγησε στην υπέρβαση οργανωτικών και διοικητικών δομών που συνδέονταν με τις παραδοσιακές προκαπιταλιστικές μορφές διοίκησης και ιδιαίτερα τις τοπικές κοινότητες. Ο εκσυγχρονισμός του τοπικού οργανωτικού και διοικητικού συστήματος της εκπαίδευσης συνδέθηκε με πολλές και ριζικές μεταβολές, θετικές αλλά και αρνητικές επιπτώσεις οι οποίες δεν συνειδητοποιούνται συγχρονικά, αφού οι διαδικασίες συνειδητοποίησης είναι αργόσυρτες και καθυστερούν έναντι των ετεροκαθοριζόμενων αντικειμενικών κοινωνικών μεταβολών, σχέσεων και συνθηκών⁷³⁵. Αναφέρει χαρακτηριστικά ο Κουτρούλης: *«η απονέκρωση των κοινοτικών μορφών ζωής και πολιτειακής οργάνωσης εγκαθιστά τον έμπορο, τον κεφαλαιοκράτη, τη νοοτροπία της συναλλαγής ως την νέα*

⁷³³ Alexander J., "The Past, Present and Future of Civil Society", A. Bron-M. Schemmann (eds). Civil Society, citizenship, and Learning, Munster: Lit Verlag, 2001, 15-17.

⁷³⁴ Καρκατσούλης Π., Κοινότητα-κοινοτισμός-κοινωνία-κοινωνική θεωρία: Από την αυτονομία στην αυτό-αναφορά», στο περ. *Επιστήμη και Κοινωνία*, τεύχ. 4, 2000.

⁷³⁵ Παπαιωάννου Σκεύος, «Κοινωνικός μετασχηματισμός, τοπική κοινωνία και εκπαίδευση», στο *Κοινωνικός μετασχηματισμός, εκπαίδευση και τοπική κοινωνία* (Παπαιωάννου Σκεύος, Alheit Peter, Olesen Salling Hennings επιμ.) Ρέθυμνο, Ανώγεια 1998, σελ. 26.

κυρίαρχη δύναμη. Η κοινωνία, ως η διάρρηξη των σχέσεων ανάμεσα στην τέχνη, το ιερό και την πολιτική, ως η ανάδυση ξεκομμένων ατομικότητων και τοποθέτησης της οικονομίας ως της αξίας που αφομοιώνει ή πολτοποιεί κάθε άλλη, συνιστά την ολοκληρωτική εγκατάσταση του αστικού πολιτισμού»⁷³⁶. Έτσι, οικοδομήθηκε ένα σχολείο με συγκεντρωτική οργανωτική δομή, με κεντρικά επιβεβλημένα κοινωνικοποιητικά προτάγματα, κλειστό στην τοπική κοινωνία, μηχανοποιημένο και ανίκανο να ανταποκριθεί στις αγωνίες και τις προτεραιότητές της.

Από την διερεύνηση, λοιπόν, την οποία πραγματοποιήσαμε προκύπτει ότι η διοίκηση και η οργάνωση της εκπαίδευσης στο διαμέρισμα του Λασιθίου κατά τη διάρκεια της ύστερης τουρκοκρατίας και της Κρητικής Πολιτείας εντάχθηκε σε διάφορα οργανωτικά πλαίσια που προσδιορίζονταν τόσο από τις αποφάσεις και τις ενέργειες της κεντρικής οθωμανικής διοίκησης αρχικά και της Κρητικής Πολιτείας αργότερα όσο και από τις αποφάσεις και τις ενέργειες των τοπικών δικτύων εξουσίας. Ο βαθμός, ο τύπος και το περιεχόμενο της οργανωτικής και διοικητικής διάρθρωσης της εκπαίδευσης στην συγκεκριμένη περιοχή και στην δεδομένη χρονική περίοδο αντιστοιχούσε με την ευρύτερη κοινωνική, πολιτική και οικονομική κατάσταση και κατ' επέκταση με τις ειδικότερες δομές εξουσίας που διέτρεχαν την δυναμική της τοπικής κοινωνίας. Σύμφωνα και με τις αρχικές υποθέσεις μας, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι οι τρόποι οργάνωσης και διοίκησης και του εκπαιδευτικού συστήματος εξαρτώνται άμεσα από τον τρόπο και τη μορφή οργάνωσης της κοινωνίας και συγκρότησης του Εγώ, από τη μορφή οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας και γενικά από τη μορφή των οικονομικών σχέσεων στην κοινωνία.

Αρχικά και πριν αναπτυχθεί η ανθρώπινη κοινωνία εμφανίζεται η αυτοδιοίκηση του ανθρώπου. Με την σύσταση της κοινωνίας συνυφαίνεται η κοινωνική διοίκηση. Αργότερα, όπως συνέβη και στην περίοδο της Ημιαυτονομίας που εξετάζουμε, η διοίκηση ασκείται από την κοινότητα (αυτοδιοίκηση) και δεν διαχωρίζεται από την παραγωγή. Μετέπειτα, η διοίκηση ασκείται από ειδικά άτομα και τείνει να αποσπαστεί σαν ειδική λειτουργία όπως διαπιστώσαμε ότι συνέβη κατά την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας. Με την εμφάνιση της ταξικής κοινωνίας την οποία διαπίστωσε και η εισηγητική έκθεση του υπ' αριθμ. 391 Νόμου «περί Οργανισμού της Δημοσίας

⁷³⁶ Κουτρούλης Σ., *Εθνικισμός και Κοινοτισμός*, Εναλλακτικές εκδόσεις, Αθήνα 2004, σελ. 15.

*Εκπαιδύσεως*⁷³⁷, η εκπαίδευση αποκτά ταξικό χαρακτήρα με την ίδρυση των Ελληνικών Σχολείων και η διοίκηση ξεχωρίζει από την παραγωγή και αυτονομείται σε σημαντικό βαθμό από την κοινωνία.

Όταν το κράτος είναι χαμηλά οργανωμένο, όπως συνέβη κατά την περίοδο της ύστερης τουρκοκρατίας, δεν μπορεί να διαδραματίσει έναν σημαντικό ρόλο ελέγχου του σχολείου. Όμως, στην περίπτωση που είναι υψηλά οργανωμένο, όπως στην περίπτωση της Κρητικής Πολιτείας, το εκπαιδευτικό σύστημα βρίσκεται αντιμέτωπο με ένα σύνολο απαιτήσεων οι οποίες δρουν πολλές φορές ως παράγοντες υποκινητικής αλλαγής (μεταρρύθμισης) προκειμένου το εκπαιδευτικό σύστημα να καλύψει τις παρουσιαζόμενες ανάγκες του κοινωνικού συνόλου⁷³⁸. Εκείνο, άλλωστε, το οποίο επεχείρησε να καταδείξει και ο Toennies και συνέχισαν μέχρι και τον Weber οι κοινωνικοί επιστήμονες είναι ότι η κοινωνική ενσωμάτωση δεν μπορούσε να περιοριστεί από ένα σημείο και μετά στα όρια της κοινότητας, αφού υπήρχαν βασικές εκδηλώσεις της κοινωνικής ζωής οι οποίες δεν μπορούσαν να αντιμετωπιστούν στο πλαίσιο της κοινότητας. Πρέπει, λοιπόν, να δεχθεί κανείς ότι τόσο γι' αυτές, όσο και για τη διαχείριση των υποθέσεων που δεν έχουν τοπικό χαρακτήρα, η κοινωνική ενσωμάτωση έπρεπε να μεταφερθεί, μετά την κοινότητα, στην κοινωνία και στο κράτος.

Καταγράφηκε, έτσι, η σταδιακή συγκέντρωση της εξουσίας στην εκτελεστική εξουσία, στο Γενικό Συμβούλιο κατά την περίοδο της ύστερης Τουρκοκρατίας και στον Ύπατο Αρμοστή κατά την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας σε βάρος της Γενικής Συνέλευσης και της Κρητικής Βουλής και σε βάρος των ενδιάμεσων σωμάτων, Δημογεροντίες, Τμηματικές Εφορείες κ.λ.π. Παρατηρείται, επίσης, η μετατόπιση των πολιτικών και οργανωτικών λειτουργιών των κομμάτων της περιόδου προς την κρατική διοίκηση και τη γραφειοκρατία. Η μετατόπιση αυτή προήλθε από την εμπλοκή των κομμάτων αυτών στον εκλογικό ανταγωνισμό, με βλέψεις σε ολόκληρη την κοινωνία. Το κράτος σταδιακά άρχισε να αναλαμβάνει το συνολικό προγραμματισμό των όρων της κοινωνικής αναπαραγωγής. Ο προγραμματισμός αυτός εμφανίστηκε ως μια μεθοδευμένη οικοδόμηση, ως μια διαπραγμάτευση σχεδίων γύρω από τα οποία ορίστηκε και αρθρώθηκε ο πολιτικός λόγος και όχι ως αποτέλεσμα της συλλογικής κοινωνικής εξέλιξης. Από τα παραπάνω προκύπτει ότι οι σχεδιασμοί και οι

⁷³⁷ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, τεύχος Δ'. Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής (περίοδος Α', Συνεδρίασις Δ'), 21 Μαΐου 1901.

⁷³⁸ Beer M., *Organization chnge and devalopment* . A System View. Glenview, IL:Scott, foresman, 1980.

προγραμματισμοί αποφασίζονται από τα επιτελεία διοίκησης και τα γραφειοκρατικά κλιμάκια που έχουν διαμορφωθεί ως άτυπα ή τυπικά δίκτυα⁷³⁹. Επιπλέον, το εκπαιδευτικό σύστημα, των δύο περιόδων σαν ένα συναφές σύνολο δομών, που είχε σκοπό από την μια μεριά την πνευματική και την εθνική ανάπτυξη αρχικά και μέσα από αυτή την παραγωγική ανάπτυξη αργότερα (επί Κρητικής Πολιτείας) εμπειρείχε το στοιχείο των σχέσεων και των συγκρούσεων μεταξύ των δομών από τις οποίες πήγαζε η εξέλιξή του.

Στα πλαίσια της παραπάνω έρευνας, τα Αρχεία με τα οποία καταπιαστήκαμε για μια ακόμη φορά έγιναν αντικείμενο έρευνας προικίζοντάς μας αναμφίβολα με νέα εμπειρικά δεδομένα για την εκπαιδευτική οργάνωση και διοίκηση της Κρήτης και ιδιαίτερα της περιοχής του Λασιθίου κατά την περίοδο της ύστερης τουρκοκρατίας και της Κρητικής Πολιτείας. Τα δεδομένα αυτά εμπλουτίζουν τις γνώσεις μας για το εκπαιδευτικό σύστημα στις εκτός του ελληνικού κράτους ελληνικές ή ελληνόφωνες περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Επιπλέον, η γνώση που αποκτήθηκε ξεφεύγει από την απλή καταγραφή και περιοδολόγηση των νομικών κειμένων ενώ παράλληλα χρησιμοποιεί θεωρητικές κατασκευές σε συνάρτηση με την αρχαιακή τεκμηρίωση. Συνεπώς, η έρευνα μας μπορεί να βοηθήσει στην εξήγηση και την έρευνα της συνθετότητας του οργανωτικού φαινομένου της εκπαίδευσης στην τοπική και στην συνολική άρθρωσή του και στην καλύτερη κατανόηση και γνώση των μηχανισμών εξουσίας που ενυπάρχουν στα συστήματα οργάνωσης και εποπτείας της εκπαίδευσης στην ιστορική τους διάσταση και στη συγχρονία. Σήμερα, που, στα πλαίσια της πολυπολιτισμικότητας, της μεταμοντέρνας κριτικής στην νεωτερικότητα, της αποδόμησης του ιστορικού χρόνου και της επιστροφής στις μικροαφηγήσεις που εξηγούν μικρούς θεσμούς⁷⁴⁰, καταγράφεται μια ανανέωση του θεωρητικού ενδιαφέροντος για την κοινότητα, την αυτοδιοίκηση και την αποκέντρωση⁷⁴¹ ως αποτέλεσμα της αδυναμίας της κεντρικής γραφειοκρατικής διοίκησης να εμφανιστεί λειτουργική στο επίπεδο της καθημερινότητας, ελπίζουμε ότι τα συμπεράσματα της έρευνάς μας θα αξιοποιηθούν προς την κατεύθυνση της ανάδειξης των δυνατοτήτων

⁷³⁹ Ανδρέου Α., Παπακωνσταντίνου Γ., *Εξουσία και οργάνωση-διοίκηση του εκπαιδευτικού συστήματος*, εκδ. Νέα Σύνολα-Α.Α. Αλιβάνης, Αθήνα 1994, σελ. 337.

⁷⁴⁰ Νάστος Γ., Οικονόμου Α., Σουργουτσίδου Ο, Παπουτσίδης Μ., «Μεταμοντερνισμός και εκπαίδευση. Η γνώση στη μεταμοντέρνα κατάσταση. Οι απόψεις του Λυοτάρ», *Virtual School, The sciences of Education Online*, τ. 2, τεύχ. 2-3, ανασύρθηκε στις 15/12/07 από τον ιστότοπο www.auth.gr

⁷⁴¹ Καρκατσούλης Π., «Κοινότητα-κοινοτισμός-κοινωνία-κοινωνική θεωρία: από την αυτονομία στην αυτοαναφορά» στο *Επιστήμη και Κοινωνία*, τ. 4, Άνοιξη 2000.

παρέμβασης στους κρατικούς μηχανισμούς για τη διαμόρφωση κριτικά σκεπτόμενων πολιτών καθώς και αποτελεσματικών και δημιουργικών συνθηκών μάθησης.

Καθώς καταγράφεται η αναντιστοιχία του σχολείου της νεωτερικής εποχής με τις σύγχρονες κοινωνικές ανάγκες, προσδιορίζοντας αυτό που ονομάζουμε κοινωνική και παιδαγωγική κρίση του, η κοινοτική διάσταση της εκπαίδευσης επανέρχεται στο πλαίσιο μιας εναλλακτικής προσέγγισης της νεωτερικής κοσμοθεώρησης όπου αναγνωρίζεται η σημασία των διαφορετικών ανθρώπινων αναγκών και των ηθικών, πολιτιστικών και οικολογικών πλαισίων στα οποία οι ανάγκες αυτές προκύπτουν. Ωστόσο, αυτή η αναγνώριση δεν θα μπορούσε να καταστεί δυνατή στο πλαίσιο των καταπιεστικών σταθερών ταυτοτήτων που προσδιόριζαν οι κοινότητες του παρελθόντος. Σε αντίθεση με το νεοφιλελεύθερο μοντέλο εκπαίδευσης όπου το κράτος ενισχύει τον έλεγχό του στο μορφωτικό περιεχόμενο και φαινομενικά μόνο παρέχει μεγάλα περιθώρια αυτονομίας στην οργάνωση και τις μεθόδους μεταβίβασής του⁷⁴², ένα αποκεντρωμένο σύστημα οργάνωσης και διοίκησης της εκπαίδευσης όπου η τοπική κοινωνία εμπλέκεται ενεργά στην εκπαιδευτική διαδικασία και εξυπηρετούνται οι άτυποι δεσμοί, οι οικίες σχέσεις και οι πολιτιστικές και συμβολικές διαδικασίες μεταξύ των ανθρώπων, με βάση την εκπαίδευση αξιών και την εκπαίδευση για την πολιτική συμμετοχή, η αποκέντρωση του εκπαιδευτικού συστήματος και η παράλληλη αυτονομία του σχολείου θεωρούνται σήμερα αυτονόητες προϋποθέσεις για να υπάρξουν βελτιωμένα μαθησιακά και κοινωνικά αποτελέσματα.

⁷⁴² Μούτσιος Σ., «Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στις οικονομικά αναπτυγμένες αγγλόφωνες χώρες: σχολική αυτονομία και εκπαιδευτική αγορά» στην *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, τεύχ. 31, σσ. 9-36.

ΠΗΓΕΣ-ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΡΧΕΙΑ

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

ΑΡΧΕΙΑ

- 1) Αρχείο Χριστιανικής Δημογεροντίας Λασιθίου, Ι. Μητρόπολη Πέτρας και Χερρονήσου, Νεάπολη.
- 2) Αρχείο Χριστιανικής Δημογεροντίας Ηρακλείου, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο.
- 3) Αρχείο Λεωνίδα Ι. Γεωργιάδου (Λογίου), Γενικά Αρχεία του Κράτους, Αθήνα.
- 4) Αρχείο Ανωτέρας Διευθύνσεως της Παιδείας και της Δικαιοσύνης της Κρητικής Πολιτείας (1899-1914), Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, Χανιά.
- 5) Ιστορικό Αρχείο του Δήμου Αρχανών, Αρχάνες.
- 6) Αρχείο Ιστορικού Μουσείου Κρήτης, Ηράκλειο.
- 7) Αρχεία Σχολείων Ν. Λασιθίου.

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

1. Εφημερίδα «Η φωνή του λαού», αρ. φ. 18, σ. 2. *Αίτησις Εμμ. Αγγελάκη περί συστάσεως Ανωτέρου Παρθεναγωγείου εν Σητεία και Δ. Κοκκίνη περί συμπληρώσεως του Γυμνασίου Νεαπόλεως. σ.3. (Βουλή) Ψήφισις του περί Παιδείας Νόμου.*
2. Εφημερίδα «Η φωνή του λαού», αρ. φ. 23, σ. 2. *Περιγραφή εξετάσεων Νυχτερινής Σχολής. Διδάξαντες, Ν. Πετρίδης, Ε Φουσανάκης, Ιωάν. Τσαγκαράκης και Ε. Μελισσειδής.*
3. Εφημερίδα «Μίνως» αρ. φ.125, 2 Ιουλ. 1883. *Το κατά το 1883 (1873) καταρτισθέν εν Ηρακλείω εις τέλειον Γυμνάσιον.*
4. Εφημερίδα «Μίνως», αρ. φ. 126, 9 Ιουλ. 1883, *Περί του Γυμνασίου Νεαπόλεως (ημιτελής) και περί του εν Ηρακλείω Παρθεναγωγείου.*
5. Εφημερίδα «Μίνως», αρ. φ. 129. *Πρόσληψις Κων. Σ. Περιστερίδη δια την διδασκαλίαν των φυσικομαθηματικών εις το Γυμνάσιο Λασιθίου.*
6. Εφημερίδα «Μίνως», αρ. φ. 33, 1 Αυγ. 1881 σελ. 4. *Περί εκλογής δημοτικών εφορειών.*
7. Εφημερίδα «Μίνως», αρ. φ. 37, σελ. 1, *Περί ιδρύσεως Γυμνασίου του Μελετίου Καβάσιλα και περί Γυμνασίου εις Νεάπολιν.*
8. Εφημερίδα «Μίνως», αρ. φ. 40, *Περί σχολικής κινήσεως εν Νεαπόλει κ.λ.π.*
9. Εφημερίδα «Μίνως», αρ. φ. 132. *Θάνατος της διδασκαλίσεως Ειρήνη Παπαδάκη. Πρόσκλησις Αντωνίου Βορεάδου εις το Γυμνάσιον Νεαπόλεως.*
10. Εφημερίδα «Μίνως», αρ. φ. 176. *Περί εξετάσεων...*
11. Εφημερίδα «Ανατολή», Αγ. Νικόλαος, αρ. φ. 5228, 19 Δεκ.1969, *Προ 100 ετών ιδρύθη το πρώτον Δημοτικόν Σχολείον Ιεράπετρας. Ένα ιστορικόν έγγραφον.*
12. Εφημερίδα «Δρήρος», Νεάπολη, αρ. φ. 26. 17 Ιαν. 1954, *« Το Ιστορικό Γυμνάσιο της Νεαπόλεως».*
13. Εφημερίδα «Ηράκλειον», αρ. φ. 1, 12 Αυγ. 1893, *Ποια τα Σχολεία μας και ποια αι απαιτήσεις μας παρ' αυτών. (Συνέχειες στα φ. 2,3,8,10).*
14. Εφημερίδα «Ηράκλειον», αρ. φ. 5, 9 Σεπτ. 1893, σ. 37, *Οι κάτοικοι επαρχίας Λασιθίου απεφάσισαν τη συστάσει του επισκόπου τους να επισκευάσουν τα Σχολεία της Επαρχίας δια κοινής συνεισφοράς.*
15. Εφημερίδα «Ηράκλειον», αρ. φ. 6, 16 Σεπτ. 1893, σ. 45, *Χαρά Νεαπολιτών για την κυκλοφορία εφημερίδας «Ηράκλειον», λύπη για στέρηση του Δ/ντή της εφημερίδας,*

πρώην Γυμνασιάρχη τους Α. Βορεάδη. σ. 45. Μίσθωση Μοναστηριακών κτημάτων για μια β/ετία.-Το παρελθόν Σάββατο αγιασμός, έναρξη μαθημάτων.

16. Εφημερίδα «Ηράκλειον», αρ. φ. 12, 28 Οκτ. 1893, σ. 91, *Οι Διδάσκαλοι μας (Συνωστισμός για διορισμούς).*

17. Εφημερίδα «Ηράκλειον», αρ. φ. 13, 4 Νοεμ. 1893, σ. 99, *Ο Σύλλογος καθηγητών Γυμνασίου Νεαπόλεως. Φιλοφρονήσεις στο Βορεάδη και απάντηση του.*

18. Εφημερίδα «Ηράκλειον», αρ. φ. 16, 25 Νοεμ. 1893, σ. 122, *Το Καμπάνειον Πολυτεχνείον εν Λασιθίω (συνέχειες στα φ. 17,18,19,22,27,33).*

19. Εφημερίδα «Ηράκλειον», αρ. φ. 22, 6 Ιαν. 1894, σ. 180, *Απεργία διδασκάλων.*

20. Εφημερίδα «Ηράκλειον», αρ. φ. 27, 10 Φεβ. 1894, σ. 218, *Το Καμπάνειον Πολυτεχνείον εν Λασιθίω. Τι φρονούσιν οι Δήμαρχοι και οι λοιποί κάτοικοι της επαρχίας.*

21. Εφημερίδα «Ηράκλειον», αρ. φ. 37, 21 Απρ. 1894, σ. 298, *Τοπική διδασκαλική Σύνοδος.*

22. Εφημερίδα «Ηράκλειον», αρ. φ. 38, 28 Απρ. 1894, σ. 305, *Πώς Θα μορφώσωμεν καλούς Δημοδιδασκάλους.*

23. Εφημερίδα «Ηράκλειον», αρ. φ. 41, 19 Μαΐου 1894, σ. 329-330, *Το Διδασκαλικόν Συνέδριον. σ. 332, Ο Κ. Περιστεριδής τρεις μέρες στο Ηράκλειο. σσ. 333-5, Το Νέον Εκπαιδευτικόν Σύστημα εν Κρήτη.*

24. Εφημερίδα «Ηράκλειον», αρ. φ. 42, 26 Μαΐου 1894, σ. 340, *Σύσκευμις εν Νεαπόλει.*

25. Εφημερίδα «Ηράκλειον», αρ. φ. 43, 2 Ιουν. 1894, σ. 355, *Καταστροφή εσοδείας στο Λασιθί. σ. 358, Ανακοίνωση της Χ. Τ.Ε. Α. για τις εξετάσεις των σχολείων Λασιθίου.*

26. Εφημερίδα «Ηράκλειον», αρ. φ. 48, 7 Ιουλ. 1894, σ. α. *Ο Χρυσός αιώνας των Διδασκάλων.*

27. Εφημερίδα «Ηράκλειον», αρ. φ. 49, 14 Ιουλ. 1894, σ. α. *Ανάγκη να αλλάξει το εκπαιδευτικό μας σύστημα.*

28. Εφημερίδα «Ηράκλειον», αρ. φ. 56, 1 Σεπτ. 1894, *Η κατάργηση του εν Νεαπόλει Γυμνασίου.*

29. Εφημερίδα «Ηράκλειον», αρ. φ. 57, 8 Σεπτ. 1894 σ. α. *Το εν Νεαπόλει γυμνάσιο.*

30. Εφημερίδα «Ηράκλειον», αρ. φ. 58, 15 Σεπτ. 1894, σ. α. *Συνέντευξις του Αγίου Πέτρου περί του εν Νεαπόλει γυμνασίου(1894). Η παρ' ημίν Εκπαίδευσις.*

31. Εφημερίδα «Ηράκλειον», αρ. φ. 59, 22 Σεπτ. 1894, σ. α. *Ανασύστασις Γυμνασίου Νεαπόλεως.*

32. Εφημερίδα «Ηράκλειον», αρ. φ. 74, 5 Ιαν. 1895, Ποια είναι τα Σχολεία μας.
33. Εφημερίδα «Ηράκλειον», αρ. φ. 91, 4 Μαΐου 1895, σ. α. *Η δημοτική εκπαίδευσις, Εργασίαι Ιεράς Επαρχιακής Συνόδου : Περί ανασυστάσεως των Ορφανικών Τραπεζών - Περί μετοχής των Επισκόπων εις τα της Παιδείας.*
34. Εφημερίδα «Ηράκλειον», αρ. φ. 92, 11 Μαΐου 1895, σ. α. *Δικαίωμα του Επισκόπου να επιβλέπει τα της Παιδείας της Επισκοπής του και όταν δεν είναι μέλος της Τμηματικής Εφορείας.*
35. Εφημερίδα «Ηράκλειον», αρ. φ. 93, 18 Μαΐου 1895, σ. β. *Σοβαρά προσθήκαι στον περί Παιδείας Νόμο του 1895 .*
36. Εφημερίδα «Ηράκλειον», αρ. φ. 98, 22 Ιουν. 1895, σ. α. *Περί Τμηματικών Εφορειών.*
37. Εφημερίδα «Ηράκλειον», αρ. φ. 99, 29 Ιουν. 1895, σ. α. *Οικονομική δυσπραγία - Τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια.*
38. Εφημερίδα «Ηράκλειον», αρ. φ. 100, 6 Ιουλ. 1895, σ. α. *Ξυπόλητοι και Καραβανάδες, Εκπαιδευτικά, σ.3. Εξετάσεις Παρθεναγωγείου Νεάπολης - Νεκρολογία Κωστή Αδοσίδη Πασά.*
39. Εφημερίδα «Ηράκλειον», αρ. φ. 103, 27 Ιουλ. 1895, σ. α. *Περί Παιδείας Θέματα και περί εποπτεία Επισκόπων των σχολείων της περιφέρειας των χριστιανικών Σχολείων.*
40. Εφημερίδα «Ηράκλειον», αρ. φ. 104, 3 Αυγ. 1895, *Τα Σχολεία μας.*
41. Εφημερίδα «Μεσόγειος» αρ. φ. 5772/1158, 7 Αυ. 1973, σ. 3. *Η πρώτη οργάνωσις της παιδείας στην Κρήτη επί Τουρκοκρατίας, 1861. Τα πρώτα υποτυπώδη σχολεία.*
42. *Ασπίς*, έτος Γ', αρ. 57, Εν Χανίοις τη 15 Μαΐου 1912: 6-7, και αρ. 59-60, Εν Χανίοις τη 18 Ιουνίου 1912: 5.
43. Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, τεύχ. Α', αρ. 65 (7.10.1909).
44. Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, τευχ. Α', αρ. 3 (16.1.1910).
45. Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, τευχ. Α', αρ. 51(30.7.1911).
46. Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, τευχ. Α', αρ. 29 (13.12.1908).

47. Βασιλείον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, τευχ. Α', αρ. 59 (26.8.1911).
48. Βασιλείον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, τευχ. Α', αρ. 57 (12.9.1909).
49. Βασιλείον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, τευχ. Α', αρ. 28 (19.6.1909).
50. Βασιλείον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, τευχ. Α', αρ. 49 (30.7.1911).
51. Βασιλείον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, τευχ. Β', αρ. 60 (23.6.1913).
52. Βασιλείον της Ελλάδος, *Διατάγματα και Εγκύκλιοι Δημοσίας Παιδείας* (Εν Χανίοις, Εκ του Τυπογραφείου της Κυβερνήσεως).
53. Βασιλείον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, τεύχ. Α'(2.10.1908).
54. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Α', αρ. 51(15.9.1900).
55. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Α', αρ. 58 (10.7.1899).
56. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Α', αρ. 86 (2.10.1899).
57. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Β', αρ. 94 (23.10.1899).
58. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Α', αρ.1(25.12.1898).
59. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Α', αρ. 59 (14.8.1899).
60. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Β', αρ. 47 (3.9.1901).
61. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Β', αρ. 5 (17.1.1902).
62. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, τευχ. Δ', Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής των Κρητών (περίοδος Α', Συνεδρίασις ΙΑ', 30.5.1901).
63. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, τευχ. Δ', Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής των Κρητών (περίοδος Α', Συνεδρίασις ΙΗ') (7.6.1901).
64. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, τεύχ. Δ', Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής των Κρητών (περίοδος Α', Συνεδρίασις ΜΘ') (13.7.1901).
65. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, τευχ. Δ', Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής των Κρητών (περίοδος Α', Συνεδρίασις Ν') (14.7.1901).
66. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής των Κρητών, τευχ. Δ' (περίοδος Β', Συνεδρίασις ΙΒ') (5.3.1903).

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

1. Ανδρέου Α., «Η διοίκηση της εκπαίδευσης: γραφειοκρατία, συγκεντρωτισμός και μορφές νομιμοποίησης της κρατικής εξουσίας» στο περ. *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 24., σελ. 5762.
2. Ανδρέου Α., «Ιστοριογραφία της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Μια περιοδολόγηση» στο περ. *Θέσεις*, τ. 45 (1993).
3. Ανδρέου Α., «Ο Θεσμός του σχολικού Συμβούλου: από το αίτημα στην πραγματικότητα», στο περ. *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 28/1986, σελ. 205.
4. Ανθογαλίδου Θ., «Η γραφειοκρατία στην εκπαίδευση. Η ανεπάρκεια του Βεμπεριανού μοντέλου» στο περ. *Αντί*, τ. 127/9-6-1979, σ. 22.
5. Βαβουλές Π. «Η παιδεία εν Κρήτη», στο περ. *Κρητική Εστία*, τ. 4,5, 1949.
6. Βαβουλές, Π. Π., «Εικόνες από τα σχολεία μας κατά τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας στην Κρήτη», περ. *Κρητική Εστία*, 1949, τ. 4. σσ. 17-έτος 18 και τ. 5.
7. Βολανάκης Ι., «Η θρησκευτική κατάσταση χριστιανών Κρήτης κατά τον Sieber», στο περ. *Κρητικά Χρονικά* τόμος ΚΕ', τ. 1 1973.
8. Βουρλάκης, Αριστ., «Η πρώτη οργάνωσις της Εκπαιδευσεως στην Ανατολική Κρήτη και το ιστορικό Γυμνάσιο Νεαπόλεως», στο περ. *Αμάλθεια*, Άγιος Νικόλαος, 1977, τ. 31, σσ. 155-172 και τ. 32 σσ. 231-241.
9. Βώρος, Φ., «Τοπική ιστορία» στο περ. *Νέα Παιδεία*, τ. 52, 1989.
10. Γενεράλης Ε. «Η παιδεία εν τω Τμήματι Ρεθύμνης επί Τουρκοκρατίας», εφημ. *Βήμα* Ρεθύμνης 19312, α. φ. 287-294.
11. Γκαρή Α., «Η εκπαίδευση ως σύστημα», περ. *Νέα Παιδεία*, τ. 78.
12. Γκοντελιέ, Μ., «Υποδομές, ιστορία, κοινωνία», μετφρ. Μ. Μουλά, Ν. Σκουτέρη-Διδασκάλου, άρθρο στο περ. *Ο Πολίτης*, τ. 44/1981, σσ. 62-63.
13. Γρυντάκης Γ. Ρέθυμνο, «Εκπαίδευση και σχολικές γιορτές στον απόηχο της επανάστασης του 1889» στο περ. *Νέα Χριστιανική Κρήτη*, τ. 10, Ρέθυμνο 1993.
14. Δανδράκης, Ν., «Ειδήσεις περί των σχολείων Ρεθύμνης κατά το δεύτερον τέταρτον του 19^{ου} αιώνας», άρθρο στο περ. *Κρητικά Χρονικά*, τ. 4, 1950, σσ. 21-64.
15. Δανηλίδης Δ., «Οι νεοελληνικές κοινότητες», στο περ. *Άρδην*, τεύχ. 48, Αύγουστος 2004.

16. Δημαράς Α., «Ιστοριογραφία της εκπαίδευσης» στο περ. *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 35/37, 1988, σσ. 191-197.
17. Επιτροπάκη Ι., «Ιστορικό της ιδρύσεως και εξελίξεως του Γυμνασίου Αγίου Νικολάου», στην εφημ. *Ανατολή*, Άγιος Νικόλαος 1992.
18. Ευαγγελίδης, Τ., «Σχολεία της Κρήτης», άρθρο στο περ *Μύσων* τ.α΄ 1932.
19. Ζαμπετάκης, Ε., «Συμβολή εις την γνώσιν της επαναστατικής περιόδου 1841 εν Κρήτη», στο περ. *Κρητικά Χρονικά* τ. Ι, 1956.
20. Ηλιάδου Σ., «Το κοινοτικό σχολείο στη Δ. Μακεδονία στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα», στο περ. *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, τεύχ. 9, 1997.
21. Ηλιάδου Σ., «Η εκπαίδευση στη Δυτική και Βόρεια Μακεδονία στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα», στο περ. *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, τεύχ. 9, 1999.
22. Ηλιάκης, Μ. Κ., «*Αδοσίδης Κωστής Πασάς*», στο περιοδ. «Νεαπολίτικα Νέα», τευχ. 3^ο, 1991, σσ.17-19.
23. Καρκατσούλης Π., «Κοινότητα-κοινοτισμός-κοινωνία-κοινωνική θεωρία: από την αυτονομία στην αυτοαναφορά» στο περ. *Επιστήμη και Κοινωνία*, τ. 4, Άνοιξη 2000.
24. Καταπότης, Ι., «Η εκπαίδευσις εν Σητεία», άρθρο στο περ. *Μύσων* τ.α΄, τεύχ. 10, Αθήνα 1932, σσ. 20-28.
25. Κάριν Μπόκλουντ-Λαγοπούλου, «Τι είναι η σημειωτική;», άρθρο στο περ. *Διαβάζω*, 71, σσ. 15-23.
26. Καρκατσούλης Π., «Κοινότητα-κοινοτισμός-κοινωνία-κοινωνική θεωρία: από την αυτονομία στην αυτοαναφορά» στο *Επιστήμη και Κοινωνία*, τ. 4, Άνοιξη 2000.
27. Κόκοτας Π., «Δημοκρατική διοίκηση της εκπαίδευσης, στο περ. *Λόγος και Πράξη*, τ. 7, σ. 28.
28. Κόκοτας Π., «Δημοκρατική διοίκηση της εκπαίδευσης» στο περ. *Λόγος και Πράξη*, τ. 7, σελ. 28.
29. Κοντογιάννης Ν. «Η εκπαίδευση στην Τουρκοκρατία», στο περ. *Το σχολείο και το σπίτι*, Αθήνα 1995, τ. 378.
30. Κρητικά Χρονικά, τ. ΙΓ' σ. 90. *Ο σουλτάνος έδωσε 100 χιλιάδες γρόσια δια τα σχολεία (1864)* και σ. 92. *... the number retreint des nos echoless primaries... (1864)*.
31. Κυρίδης Α., «Η κρατική διαχείριση των κοινωνικών θεσμών. Η περίπτωση της εκπαίδευσης», στο περ. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τ. 74, 1991

32. Κωστή Κ., «Κοινότητες, Εκκλησία και Μιλλέτ στις “ελληνικές” περιοχές της οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά την περίοδο των μεταρρυθμίσεων», στο περ. *Μνήμων*, τ. Π', 1991, σελ. 63.
33. Λάνγκε Όσκαρ, «Πραξολογία-Η επιστήμη της ορθολογικής δραστηριότητας», στο περ. *Ηριδανός*, τεύχ. 5-6, 1973, σσ. 64-68.
34. Λιάκος Α., «Η νεοελληνική ιστοριογραφία το τελευταίο τέταρτο του εικοστού αιώνα», στο περ. *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 76-77/2001.
35. Λογαριαστάκης, Σ. Κώστας, «*Η Μονή Αρετίου (οι επίσκοποι Πέτρας)*», στο περ. *Δρήρος*, έτος Δ', τ. 39 1940, σ. 5.
36. Μαλούχος Ντ., «Κοινοβουλευτισμός και Κοινότητες» στο περ. *Άρδην*, Ιανουάριος-Μάρτιος 2003.
37. Μανουράς Σ., «Οι ελληνοδιδάσκαλοι στην Κρήτη (έτος 1878-έτος 1898)», στο περ. *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, Ρέθυμνο 1983, τ. 36.
38. Μανουράς, Σ., «Μια έκθεση του 1836 για την κατάσταση της εκπαίδευσης στο Ρέθυμνο», άρθρο στο περ. *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, τ. 37, 1984.
39. Μαυρογιώργος Γ., «Σχολικοί σύμβουλοι: Η απολιτική του ΥΠ.Ε.Π.Θ., η (αντι)στάση των εκπαιδευτικών και ο εγκιβωτισμός ενός θεσμού», στο περ. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τ. 32/1987, σελ. 16.
40. Μαυρογιώργος, Γ., «Ο Διάλογος και οι Διαπραγματεύσεις του ΥΠΕΠΘ με τους Εκπαιδευτικούς: Διαχείριση αντιθέσεων, προσεταιρισμός και νομιμοποίηση», στο περ. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 31, 1986, σελ. 19-24.
41. Μαυρογιώργος, Γ., «Κρατικός Έλεγχος, Υπουργική εκπαιδευτική Πολιτική και Λαϊκή Συμμετοχή: Το παράδειγμα των σχολικών βιβλιοθηκών», στο περ. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 27, 1986, σελ. 10-16 .
42. Μαυρογιώργος, Γ., κ.α., «Κριτική Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική Πράξη», στο περ. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, Αθήνα, 1986.
43. Μαυροειδής, Μανόλης, Ιστορικά σημειώματα, *Ενθυμήματα, Χειρόγραφες σημειώσεις παπά Χατζή, Το πρώτο σχολείο Φουρνής «η Κεραπολίττισα»*, στο περ. *Δρήρος*, χρόνος Δ', τεύχ. 37-38/1940 σ. 4-8.
44. Μιχόπουλος Γ., «Ο γραφειοκρατικός χαρακτήρας του Ελληνικού σχολικού συστήματος και η παιδαγωγική-εκπαιδευτική διαδικασία» στο περ. *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, τ. 7/1988, σελ. 149.

45. Μούτσιος Σ., «Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στις οικονομικά αναπτυγμένες αγγλόφωνες χώρες: σχολική αυτονομία και εκπαιδευτική αγορά» στο περ. *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, τεύχ. 31, σσ. 9-36.
46. Μπελιά Ε., «Η παιδεία των Κρητών κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν και την Καποδιστριακήν Περίοδον», στο περ. *Μνημοσύνη* 1967, τ. Α', σσ. 263-289.
47. Νανάκης, Α., «Από την Εθναρχική στην Εθνική συνείδηση. Από τη Χάλκη στην Κρήτη και τη Μακεδονία», ανάτυπο από περ. Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής Α.Π.Ο., Θεσσαλονίκη, 1997, τ. 7.
48. Νανάκης, Α., «Η πνευματική κίνηση στην Κρήτη μετά τη Σύμβαση της Χαλέπας (1878) και η συμβολή της Εκκλησίας», ανάτυπο από περ. Νέα Χριστιανική Κρήτη, Ρέθυμνο, 1991.
49. Ντούλας, Χ., «Σχολικά βιβλία ιστορίας και τοπική ιστορία: η περίπτωση της Θεσσαλίας», στο περ. *Σεμινάριο*, τ. 9, Αθήνα, Μάρτης 1988
50. Παπαδάκης Ι. Νικ., «Τα επαναστατικά αρχεία του νομού Λασιθίου», στο περ. Δρήρος, τ. Α', σ. 484-488, και 530-532.
51. Παπαδάκης Α. Δημ., *Το Κρυφό Σχολειό της Μονής Φανερωμένης Ιεράπετρας και η Κρητσωτοπούλα Ροδάνθη*, ανάτυπο περ. Κρητική Εστία, τεύχ. 262-263, Ιαν.- Φεβ. 1981, σ. 3-24.
52. Παπαδογιαννάκης, Ν., Χουρδάκης, Α. και Ρεράκης, Η., «Η δημόσια χριστιανική εκπαίδευση στην Κρήτη τον 19^ο και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα: ιστορική επισκόπηση, κεφαλαιώδης καταγραφή σχολικού αρχειακού υλικού και ανθολόγηση σχολικών εγχειριδίων, στο περ. *Κρητολογικά Γράμματα*, (1998) Ρέθυμνο, τ. 14, σσ. 314-470.
53. Παπαδοπούλου Στ., «Εισαγωγή στην ιστορία των ελληνικών φιλεκπαιδευτικών συλλόγων της οθωμανικής αυτοκρατορίας κατά τον 19^ο και 20^ο αιώνα.» στο περ. *Παρνασσός*, περίοδος Β' 4, 1962.
54. Παρλαμάς, Μ., «Ιστορικά και βιογραφικά σημειώματα του Νικολαΐδου», περ. Κρητικά Χρονικά, Ηράκλειο 1949. τ. 3. σσ. 293-350.
55. Πασιαρδή Π., «Μοντέλα διοίκησης της εκπαίδευσης: μία κριτική παρουσίαση» στο περ. *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, τ. 18/1993, σελ. 6.
56. Πατέλης Δ., «Για μια κοινωνικοφιλοσοφική θεώρηση της παιδείας», στο περ. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τ. 113.

57. Πατεράκης, Μ., «Το Δημοτικό Σχολείο Φουρνής», στο περ. *Αμάλθεια*, τόμος Ι, τ. 38, 1979, σσ. 81-90.
58. Περιοδικό "*Αμάλθεια*", «Ένα άγνωστο ντοκουμέντο για την ίδρυση του πρώτου σχολείου στον Αγ. Νικόλαο», *Άγ. Νικόλαος* τ. 24-25, 1975, σσ. 249-254. 256.
59. Περιοδικό "*Μύσων*", «Έκθεσις Μοναστηριακής Συνελεύσεως Λασιθίου Κρήτης (1876)», Αθήναι, 1936, τ. Ε', σσ. 12-34.
60. Περιοδικό "*Μύσων*", «Η εκπαίδευσις εν Σητεία», Αθήναι, 1932. τ. Α'. σσ. 20-28.
61. Περιοδικό "*Μύσων*", «Ο Κονδυλάκης τελειόφοιτος τον Ελληνικού Σχολείου της Μητροπόλεως Κρήτης (1856)» τ. 4ος σ. 22, και σ. 45 και τ. 2ος σ. 27 και 230.
62. Πιμπλής, Ν. Β., «Ιστορία της εκπαίδευσως εν Κρήτη», στο περ. *Κρητική Εστία*, 1961, τ. 108, σσ. 312-315 και τ. 120, σσ. 17-19.
63. Πιμπλής, Ν., «Η εν Κρήτη στοιχειώδης εκπαίδευσις», στο περ. *Κρητική Εστία*, τ.5 τεύχ. 58, σσ. 11-16.
64. Πιμπλής, Ν., «Η ιστορία της εκπαίδευσως εν Κρήτη», στο περ. *Κρητική Εστία*, τ. 10, τεύχ. 117, σσ. 312-315 και τεύχ. 119, σσ. 393-396.
65. Πιτυκάκης Ι. Μανόλης, «Αδοσίδης Κωστής Πασάς», περ. *Δρήρος* τ. Α', σ. 669-672.
66. Πλατάκης Σ. «Ανέκδοτα έγγραφα του Οικουμενικού Πατριαρχείου προς την Εκκλησίαν Κρήτης και την Δημογεροντίαν Ηρακλείου», στο περ. *Κρητικά Χρονικά* 1960, τ. 2.
67. Πρεβελάκη Ε., «Το καθεστώς της Χαλέπας και το Φιρμάνι του 1889», στο περ. *Κρητικά Χρονικά*, τ. Ι 1963.
68. Πυργιωτάκης Ι., «Δάσκαλοι και κοινοβουλευτισμός στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα. Οι επιπτώσεις του κοινοβουλευτικού συστήματος στην εξέλιξη του διδασκαλικού επαγγέλματος στην Ελλάδα», στο περ. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. α'. 71/1988
69. Σαΐτης Χ., -Δάρρα Μ-Ψάρρη Κ., «Δυσλειτουργίες στις σχολικές οργανώσεις: το οργανωτικό πλαίσιο και ο βαθμός οργανωσιακής υποστήριξης σε σχέση με τις συγκρούσεις» στο περ. *Νέα Παιδεία*, τ. 79/1996.
70. Τζεδάκης Θ., «Η περί παιδείας μέριμνα της Ιεράς Μητροπόλεως Κρήτης υπερμεσούντος του ΙΘ αιώνας», στο περ. *Απόστολος Τίτος*, Ηράκλειο 1980, τ. Α', Β',

71. Τζεδάκης, Θεόδ., «Η περί παιδείας μέριμνα της Ιεράς Μητροπόλεως Κρήτης υπερμεσουίντος τον ΙΘ' αιώνας», στο περ. Απόστολος Τίτος. Ηράκλειο 1980. τ. Α'. σσ. 19-23, τ. Β'. σσ. 112-115 και τ. Γ', σσ. 221-224.
72. Τρακάκης Α., «Επισκόπησις της εν Κρήτη Εκπαιδύσεως από του έτους έτος 1899-1907», στο περ. *Δελτίον Κρητικού Αστέρου*, εν Χανίοις 1907, τ. 4-5.
73. Τρούλης Μιχ., «Το πρώτο ελληνικό εκπαιδευτικό συνέδριο και η συμμετοχή Κρητών εκπαιδευτικών σ' αυτό», στο περ. *Κρητολογικά Γράμματα*, τεύχος 17, 2001.
74. Τρούλης, Μ., «Ο Εμμανουήλ Βυβιλάκης και η στοιχειώδης εκπαίδευση στην Κρήτη κατά το 1842-1862», περ. *Κρητολογικά Γράμματα*, Ρέθυμνο, 1990, τ. 1. σσ. 3-20.
75. Τσατσαρωνάκη Κ., «Μία έκθεσις ωμοτήτων του έτος 1866», στο περ. *Κρητικά Χρονικά*, τ. ι', 1954.
76. Υφαντή Α., «Μοντέλα εκπαιδευτικής πολιτικής και εκπαιδευτικός έλεγχος στην Ελλάδα», στο περ. *Νέα Παιδεία*, τ. 71 1994.
77. Φίλος, Σ., «Η ιστορία της εκπαίδευσης», στην εφημ. *Ανατολή*, Άγιος Νικόλαος, 8-12-1983 έως 21-12-1983.
78. Φραγκουδάκη, Α. και Κονδύλη, Μ., «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση ως πολιτική ιδεολογία: η θέση των πολιτικών κομμάτων για την εκπαίδευση», στο περ. *Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τ. 3 (Απρίλιος-Ιούνιος 1982), σελ. 104-117.
79. Φύκαρης Ι., «Τοπική Κοινότητα και Σχολείο», στο περ. *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, τεύχ. 9/2004.
80. Χαρίτος, Χ., «Από την τοπική ιστορία στην αυτογνωσία», στο περ. *Εκπαιδευτικά*, τ. 12, (1988)
81. Χαρίτος, Χ., «Δοκίμιο για την ιστορία της ιστορίας της νεοελληνικής εκπαίδευσης», άρθρο στο περ. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τ. 54, 1990, σσ. 46-54.
82. Χασάπης Δ., «Δομή και λειτουργία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης» στο περ. *Δεκαπενθήμερος Πολίτης*, τ. 34., σελ.16.
83. Χουρδάκης Α., «Ιστορία και Γεωγραφία “δια την εν σχολείσις σπουδάζουσιν κρητικήν νεότητα”. Η περίπτωση ενός εγχειριδίου Ιστορίας της Κρήτης του 1900», στο περ. *Κρητολογικά Γράμματα*, τόμος 14, 1998.
84. Χουρδάκης Α., «Ανησυχίες και διλήμματα για την παιδεία στην Κρήτη (1905-1910)» στο περ. *Κρητολογικά Γράμματα*, τ. 17, 2001.

85. Χουρδάκης Α., Παπαδογιαννάκης Ν., «Ιστορική επισκόπηση της εκπαίδευσης στην Κρήτη τον 19^ο και τις του 20^ο αιώνα. Κεφαλαιώδης καταγραφή σχολικού αρχειακού υλικού» στο περ. *Κρητολογικά Γράμματα*, τ. 14, 1998.
86. Χρηστάκης Γ., «Η παιδεία του Κρητικού λαού στην πρώιμη Τουρκοκρατία», στο περ. *Εκ Πέτρας*, Νεάπολη 1966, τ. 31 και 32.
87. Χριστάκης Στ., «Η μέση εκπαίδευσις εν Βιάννω», άρθρο στο περ. *Μύσων*. τ. Β', τεύχος 3^ο, 1933.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

1. Alexander, J. (2001). "The Past, Present and Future of Civil Society", A. Bron - M. Schemmann (eds). *Civil Society, Citizenship, and Learning*, Munster: Lit Verlag, 15-28.
2. Anyon, J. (1994). "Teacher development and reform in an inner-city school", *Teachers College Record*, 96(1), 14-31. Arthur J. (1998). "Communitarianism: What are the implications for education?", *Educational Studies*, 24(3), 353-368.
3. Arthur, J. (2000). *Schools and Community: The Communitarian Agenda in Education*, London: Falmer Press.
4. Bei, Z. (2006). "Community, Communitarianism and Citizenship: Education", *Citizenship Education (MACGE)*, Jan 2006. Bell, C., H, Newby (1973). *Community Studies: An Introduction to the Sociology of the Local Community*. New York: Praeger Publishers.
5. Betsas, I. (2000). "The objectives of the Greek Foreign Ministry for Greek Education within the Ottoman State (1871- 1912): The establishment of objectives and the fundamental axes of activity", Terzis, N. (ed.) *Education in the Balkans: From the Enlightenment to the Founding of the nation-states*, Thessaloniki: Kyriakides Brothers, 235-250.
6. Branson, M., Ch. Quigley (1998). *The Role of Civic Education*, The Communitarian Network.
7. Etzioni, A. (2003). "Communitarianism", Christensen K., D. Levinson, (eds) *Encyclopedia of Community: From the Village to the Virtual World*, Vol 1, A-D, Sage Publications, 224-228.

8. Etzioni, A. (2004). "A kibbutz education: the collective farm was a powerful educational tool - Education Matters to Me", διαθέσιμο στο <http://www.findarticles.com/p/articles/>
9. Etzioni, A. (2006). "Religion and the State: Why Moderate Religious Teaching Should Be Promoted", *Harvard International Review*, Spring 2006.
10. Etzioni, A. (2000). "Social Norms: Internalization, Persuasion, and History" *Law & Society Review*, Vol. 34, No: 1 (2000), 157-178.
11. Falk, I., Golding, B. & Balatti, J. (2000). *Building communities: ACE, lifelong learning and social capital*, Melbourne, Language Australia Pty Ltd.
12. Field, J. (2005) "Social capital and lifelong learning", *The encyclopedia of informal education*, www.infed.org/lifelonglearning/social_capital_and_lifelong_learning.htm
13. Fielding, M. (2000^a). "Community, philosophy and education policy: against effectiveness ideology and the immiseration of contemporary schooling", *Journal Educational Policy*, vol.15 no.4, 397-415.
14. Fielding, M. (2000). "The person-centred school", *Forum*, vol. 42, n.2, 51-54.
15. Frazer, E. (1999). *The Problem of Communitarian Politics. Unity and conflict*, Oxford: Oxford University Press.
16. Frommelt, B. (1995) "Auf dem Weg von der Lernschule zur Lebensschule. Das hessische Autonomiekonzept", Daschac P., R Gunter, T. Stryck (ed.) *Schulautonomie - Chancen*.
17. Jarvis, P. (1987). *Adult Learning in the Social Context*, London: Croom Helm.
18. Jervis, N. (2006). "World Communities: what is culture?" διαθέσιμο στο: <http://www.emsc.nysed.gov/ciai/socst/grade3/whatisa.html>.
19. Karpat, H. K. (1986). "Millets and Nationality: The Roots of the Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era", B. Braude-B. Lewis (eds) *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The functioning of a plural society*, V. I, 141-170.
20. Kazamias, A. (1966). *Education and the quest for modernity in Turkey*, London: George Allen & Unwin Ltd.
21. Kieran, E. (1975). "Open education: open to what?", Nyberg, D.(ed.), *The philosophy of open education*, London.
22. Kilpatrick, S., Field, J., Falk, I. (2001). *Social Capital: An analytical tool for exploring lifelong learning and community development: Discussion Paper*, D13/2001:

- CRLRA. Kitromelides, P. (1990). "Greek irrededism in Asia Minor and Cyprus", *Middle Eastern Studies*, 26, η.1, London: Frank Cass & Co. Ltd., 3-17.
23. Leue, M. (2000). "Which Way: Top-Down or Bottom-Up? The Story of the Albany Free School", Miller, R. (ed.) *Creating Learning Communities*, A Coalition for Self-Learning.
24. Percy-Smith, J. (1996). "Assessing community needs", PercySmith, J. (ed.). *Needs assessment in public poliy*, Buckingham: Open University.
25. Philips, D. L. (1993). *Looking Backward: A Critical Appraisal of Communitarian Thought*, Princeton: Princeton University Press.
26. Rexroth, K. (1974). *Communalism: From Its Origins to the Twentieth Century*, New York: The Seabury Press.
27. Rheingold H. (1993). *Virtual Communities*, San Francisco: Harper Perennial Paperback, διαθέσιμο στο: <http://www.well.com/user/hlr/vcboo>.
28. Sarason, S. (1982). *The Culture of a school and the probdem of change*, Boston: Allyn and Bacon.
29. Schuler, D. (1996). *New community networks: Wired for change*. Reading, MA: Addison-Wesley.
30. Senge, P. (1990). *The Fifth Discipline: The Art and Practice of the Learning Organization*. New York: Doubleday Currency. Sergiovanni, T. (1994^a). "Organizations or communities? Changing the metaphor changes the theory". *Educational Administration Quarterly*, 30(2), 214-225.
31. Sergiovanni, T. (1994^b) *Building Community in Schools*. San Francisco, CA: Jossey-Bass Publishers.
32. Silver H., Strong R., Perini M. (1997). "Integrating Learning Styles and Multiple Intelligences", *Educational Leadership*, Vol. 55 (1), 22-27.
33. Slater, D. (1987). "The management of change: the theory and the practice", Hughes et α1(ed.) *Managing education*. Cassel, 445-468.
34. Smith, D. A. (1996). *The ethnic origins of nations*, Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
35. Stavrianos, L.S. (1963). *The Balkans 1815-1914*, New York: Holt, D. (1983). *The Making of Community Work*, London: Allen and Unwin.

36. Tyijnman, A. (2003). "Measuring lifelong learning for the new economy,, [Electronic version] *Compare*, vol. 33, 471-482.
37. Tunnell, D. (1975). "Open education: an expression in search of a definition". Nyberg, D.(ed.) *The philosophy of open education*. London: Routledge & Kegan Paul.
38. Ulich, R (1972). *The Education of Nations: A Comparison in Historical Perspective*, Cambridge, Harvard: University Press.
39. Walley, C. (2005). "A Glimpse Into Kibbutz Education", *Childhood Education*, Summer 2005.
40. Watkins Cotts S. (1990). "From Local to National Communities: The Transformation of Demographic Regimes in Western Europe. 1870-1960", *Population and Development Review*, vol. 16, No. 2 (June 1990), 241-272.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

1. Anderson B., *Φαντασιακές κοινότητες: στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, μετ. Ποθητή Χαντζαρούλα, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1997.
2. Althusser, L., (μετ. Ξ. Γιαταγάνα), «Ιδεολογία και ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους», στον τόμο *Θέσεις*, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1983.
3. Anderson B., *Φαντασιακές Κοινότητες: στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, μετ. Ποθητή Χαντζούλα, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1997.
4. Anweiler O., *Εκπαιδευτικά συστήματα στην Ευρώπη*, μετφ. Θωίδης Δημήτριος, εκδ. Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 1987
5. Apple M., *Εκπαίδευση και εξουσία*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.
6. Banks A. James, *Εισαγωγή στην πολυπολιτισμική εκπαίδευση*, μεφρ. Ν. Σταματάκης, επιστ. επιμ.-πρόλογος Ε. Κουτσουβάνου, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2004,
7. Blaskledse D, B. Hunt, *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης*, εκδ. Έκφραση, Αθήνα 1996.
8. Braudel, F., 1966, *Lamediterranee et le monde metiterraneen a l'epoque de Philippe II*, Paris a. Colin, (ελληνική μετάφραση: Η Μεσόγειος, Αθήνα).
9. Charlot, B., *Το σχολείο αλλάζει. Κρίση του σχολείου και κοινωνικοί μετασχηματισμοί*, μεταφρ. Ε. Μπονοφάτου-Ν. Παπαγεωργίου, Αθήνα 1992.

10. Cohen, L., Manion, L. *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 1994.
11. Dilthey, βλπ Χενέκα, Χ., *Βασική κατεύθυνση της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης*, μετφρ. Γ. Κακαλέτρης, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1989.
12. Dosse F., *Η Ιστορία σε ψίχουλα*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης
13. EGCYCLOPEDIÉ DE LA PLEIADE, *Ιστορία και μέθοδοί της*, τ. Γ', εκδ. Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1987.
14. Everard B.K.-Morris Geoffrey, *Αποτελεσματική εκπαιδευτική διοίκηση*, ΕΑΠ, Πάτρα 1999.
15. Foucault M., (μετ. Γ. Κωνσταντινίδης), *Ιστορία της σεξουαλικότητας, τ. 2^{ος}: η χρήση των απολαύσεων*, Αθήνα , εκδ. Ράππα, σσ. 15-16.
16. Foucault M., (μετ. Κ. Παπαγιώργος), *Η αρχαιολογία της γνώσης*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1987.
17. Foucault, M., μετ. Κ. Παπαγιώργη, *Οι λέξεις και τα πράγματα. Μια αρχαιολογία των επιστημών του ανθρώπου*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1986.
18. Hobbsawm E., *Η εποχή των αυτοκρατοριών 1875-1913*, εκδ. Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης.
19. Hosbawm E., μετ. Π. Πατάλας, «Τι μπορεί να μας πει η ιστορία για τη σύγχρονη κοινωνία;» στο Hosbawm E., *Για την ιστορία*, Αθήνα 1998, εκδ. Θεμέλιο.
20. Juri Petrosian, «Οι ιδέες του εξευρωπαϊσμού στην κοινωνικο-πολιτική ζωή της οθωμανικής αυτοκρατορίας στα νεώτερα χρόνια» στο Grothusen κ.λ.π., *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19^ο αιώνα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1980.
21. Max Weber, *Κοινωνιολογία του κράτους*, εκδ. Κένταυρος, Αθήνα 1996.
22. Μαυρογιώργος, Γ., *Εκπαιδευτική Πολιτική και Στρατηγικές Νομιμοποίησης*, έκδοση Τυπογραφείου Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα, 2000.
23. Noreau P.,-Goff S., μετ. Ζ. Μητσοτάκη, *Το έργο της Ιστορίας*, εκδ. Ράππα, Αθήνα 1983.
24. Topolski J., (μετ. Μ. Μαραγκού-Γ. Μαραγκός), *Προβλήματα Ιστορίας και Ιστορικής μεθοδολογίας*, Αθήνα 1983, εκδ. Θεμέλιο.
25. Topolski, J., μτφρ. Μ. Μαραγκού-Γ. Μαραγκός, *Προβλήματα ιστορίας και ιστορικής μεθοδολογίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1983.

26. UNESCO, *Λεξικό Κοινωνικών Επιστημών*, τ. 2, σελ. 406 και 407.
27. Weber M, *Εθνοτικές σχέσεις και Πολιτικές Κοινότητες*, μετ. Γκιούρα Θ., εκδ. Κένταυρος, Αθήνα 1997. 1997.
28. Weber M, *Εθνοτικές σχέσεις και Πολιτικές Κοινότητες*, μετ. Γκιούρα Θ., εκδ. Κένταυρος, Αθήνα 1997.
29. Αγγελάκης Εμμ., *Άγνωστοι ιστορικοί σελίδες, ήτοι η ιστορία του εν Ψυχρώ Λασηθίου Κρήτης πρακτικού Τεχνικού Καμπανείου Σχολείου*, εν Αθήναις 1953.
30. Αδρουλάκης Α., *Το εις Κρήτην εισαχθέν φορολογικό σύστημα κατά τα πρώτα έτη της υπό των Τούρκων αλώσεως αυτής*, Χανιά 1882.
31. Αθανασούλα-Ρέππα Α., Κουτούζης., Μαυρογιώργος Γ., Νιτσόπουλος Β., Χαλκιώτης Δ., *Διοίκηση εκπαιδευτικών μονάδων*, ΕΑΠ, Πάτρα 1999.
32. Αθανασούλα-Ρέππα Αν., *Εκπαιδευτική διοίκηση, ανάπτυξη και πολιτική. Η δευτεροβάθμια τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση και η περιφερειακή της διάσταση στην Ελλάδα 1980-1990*, εκδ. Έλλην, Αθήνα 1999.
33. Αθανασούλα-Ρέππα Αναστασία, *Η δευτεροβάθμια τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση και η περιφερειακή της διάσταση στην Ελλάδα (1980-1990)*, εκδ. Έλλην, Αθήνα 1999.
34. *Αναλυτικόν Πρόγραμμα των Δημοτικών Σχολείων*, εν Χανίοις εκ του Τυπογραφείου της Κρητικής Πολιτείας.
35. Ανδρέου Α. και Παπακωνσταντίνου Γ., *Εξουσία και Οργάνωση - Διοίκηση του Εκπαιδευτικού Συστήματος*, Εκδ. Λιβάνη, Αθήνα 1994.
36. Ανδρέου Α., *Οργάνωση και Διοίκηση του εκπαιδευτικού συστήματος*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1990.
37. Ανδριώτης Νίκος, «Τα τελευταία χρόνια παραμονής των μουσουλμάνων στην Κρήτη και η αναχώρησή τους για την Τουρκία» στο (επιμ. Τσιστελίκης Κωνσταντίνος) *Η Ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2007.
38. Ανδρουλάκης Ιωάν., *Η εκπαίδευση στην Κρήτη κατά το α' τέταρτο του 19^{ου} αιώνα έως και τις αρχές του 20ού αιώνα (χριστιανικό και οθωμανικό εκπαιδευτικό σύστημα)*, Χανιά, 1990.
39. Ανεστίδης Σ., *Η εθναρχική παράδοση και ο Μανουήλ Ιω. Γεδεών*, Αθήνα, Διδακτ. Διατριβή.

40. Ανθογαλίδου Θ., *Κοινωνική κριτική και ιδεολογία στην εκπαίδευση*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1990
41. Ανθογαλίδου Θ., *Ο ρόλος της εκπαίδευσης στην αναπαραγωγή και εξέλιξη μιας παραδοσιακής κοινωνίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1987.
42. Αντωνίου Δ., *Τα προγράμματα της μέσης εκπαίδευσης (έτος 1833-1929)*, εκδ. Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας 1989.
43. Αποστολόπουλος Δ., *Οι ιδεολογικοί προσανατολισμοί του Πατριαρχείου Κων/πόλεως μετά την άλωση*, Αθήνα εκδ. Ίδρυμα Γουλανδρή-Χόρν.
44. Αργυροπούλου Ρ., *Η απήχηση του έργου του Ρουσσώ στον νεοελληνικό διαφωτισμό*, περ. Ο Ερανιστής, τ. 11/1974.
45. Αριστοτέλους, *Φυσική Ακρόασις*, 2^ο βιβλίο.
46. Βαϊνά Μαρία, *Θεωρητικό πλαίσιο διδακτικής της τοπικής ιστορίας για τον εικοστό πρώτο αιώνα*, εκδ. gutenberg, Αθήνα 1997.
47. Βακαλόπουλος Α., «Κοινότητες και κοινοτική παράδοση στα υστεροβυζαντινά χρόνια», στο *Καίρια θέματα της Ιστορίας μας*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1988.
48. Βέικος Θ., *Θεωρία και μεθοδολογία της ιστορίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1987.
49. Βέμπερ Μ., *Βασικές έννοιες της κοινωνιολογίας*, εκ. Κένταυρος, Αθήνα 1983.
50. Βενθύλος, Γ., *Θεσμολόγιον της Δημοτικής εκπαίδευσως, 1833-1883*, Αθήνα 1884.
51. Βεργόπουλος Κ., *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19^ο αιώνα*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1978
52. Βιβυλάκης, Ε., (1879), *Έκθεσις της επί των σχολείων της Κρήτης Επιτροπής του 1844*, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου «Ραδάμανθους».
53. Βισβίτζης Ι., «Η Κοινοτική διοίκηση των Ελλήνων κατά την Τουρκοκρατίαν», στο *L' Hellenisme Contemporain: Le cinq-centieme anniversaire de la prise de Constantinople*, Αθήναι 1953.
54. Βούρη Σ., *Εκπαίδευση και Εθνικισμός στα Βαλκάνια: Η περίπτωση της βορειοδυτικής Μακεδονίας (1870-1904)*, εκδ. Παρασκήνιο, Αθήνα 1992.
55. Βούρη, Σ., *Η ελληνική εκπαίδευση στο σατζάκι Μοναστηρίου 1870-1904*, (διδ. Διατριβή), Θεσσαλονίκη 1991.
56. Βυβιλάκης, Εμμ., *Έκθεσις της επί των σχολείων της Κρήτης επιτροπής του 1844*, εκ του τυπογραφείου «Ραδαμάνθους», εν Αθήναις έτος 1879.

57. Γεδεών Μ., «Ιχνη των σχολειακών νόμων κατά τον μέσον αιώνα παρ' ημίν» στην *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 35, τ. 8, 26/2/1911.
58. Γενεράλης, Ε., «Η παιδεία εν τω Τμήμα Ρεθύμνης επί τουρκοκρατίας», άρθρο στην εφημ. *Βήμα Ρεθύμνης*, αρ. φύλ. 287-294, 17-25/11/1931.
59. Γενεράλης Μ., «Παρατηρήσεις επί της Δημοτικής Εκπαιδευσεως», άρθρο στο *Εκπαιδευτικόν Δελτίον του Κρητικού Αστέρος*, αριθμ. 8, Χανιά 1 Ιουλίου 1908, σελ. 30.
60. Γενική Διοίκηση Κρήτης, *Νόμος περί Παιδείας*, εν Χανίοις έτος 1889, τύποις Γεν. Διοικήσεως Κρήτης.
61. Γενική Διοίκησης Κρήτης, *Κρητικοί Κώδικες έτος 1868-έτος 1893*, τ. 2, εν Χανίοις έτος 1893.
62. Γερομίχαλος, Α., *Αι επί Τουρκοκρατίας Δημογεροντία. Η Δημογεροντία Ξάνθης*, Θεσσαλονίκη, 1975.
63. Γιάνναρη Α., *Δημοσιολογική μελέτη περί της καταστάσεως της εν Κρήτη γεωργίας και εμπορίας*, εν Χανίοις 1906
64. Γιάνναρης, Αντ., *Η Δημόσια Παιδεία αρχαιόθεν μέχρι σήμερα*, εν Χανίοις 1908, εκδ. Στυλ. Πετράκη.
65. Γιαννόπουλος Ι., «Κοινότητες» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975.
66. Γκιούρας Θ., «Εισαγωγικό σημείωμα», Weber Μ., *Εθνοτικές σχέσεις και Πολιτικές Κοινότητες*, εκδ. Κένταυρος, Αθήνα 1997.
67. Γκουγκούλη Κ.-Κούρια Α. (επιμ.), *Παιδί και παιχνίδι στη νεοελληνική κοινωνία (19^{ος} και 20^{ος} αιώνας)*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2000.
68. Γκούτος, Χ., *Ο συνδικαλισμός στο ελληνικό κράτος, 1834-1914*, εκδ. Ε.Ε.Ε.-Δ.Ε.Ν., Αθήνα 1988.
69. Γκράμσι Α., *Οι διανοούμενοι*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 1972.
70. Γκύρβιτς, Ζ., *Μελέτες για τις κοινωνικές τάξεις*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1986.
71. Γοντικάκη, Σ., (1992), *Η παιδεία στην Κρήτη 1878-1889*, εκδ. Βικελαίας Δημοτικής Βιβλιοθήκης, Ηράκλειο 1998.
72. Γοντικάκης, Στεφ., *Η άγνωστη αλληλογραφία (1872-1873) του Κριστόφορου, πληροφορίες για θεσμούς της Κρήτης*, Πεπρα. Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, τ. Γ', Ηράκλειο Κρήτης 1984, σσ. 66-76.

73. Γυπάκης Χ., «Αι ατέλειαι της δημοτικής παιδείας παρ' ημίν», άρθρο στην εφημ. *Νέα Έρευνα*, έτος Ζ', εν Χανίοις τη 11^η Απριλίου 1908, σελ. 2.
74. Δαλακούρα Κ., «Διοικητικά σχήματα στην εκπαίδευση, ταξινομίες της γνώσης και κοινωνική αναπαραγωγή (19^{ος} αιώνας-1922)» στο Ανδρέου Α., Ηλιάδου Σ. (επιμ.), *Πρακτικά Επιστημονικού συμποσίου, Η ελληνική παιδεία από τον 18^ο ως τον 20^ο αι., Ερευνητικές συνιστώσες*, εκδ. Κεσόπουλος, Φλώρινα 2005.
75. Δανασσής-Αφεντάκης Α., *Η εξέλιξις της παιδαγωγικής σκέψεως*, Αθήνα 1980.
76. Δανηλίδης Δ., *Η νεοελληνική Κοινωνία και Οικονομία*, εκδ. Λιβάνης, Αθήνα 1985.
77. Δάρδας, Α., *Η ίδρυση και λειτουργία του Τραμπάτζιου Γυμνασίου Σιάτιστας με την εποπτεία της εκκλησίας* (διδ. Διατριβή), Θεσσαλονίκη, 1991.
78. Δερβίσης Ν. Σ., *Οργάνωση και διοίκηση της εκπαίδευσης. Οργάνωση σχολείου και τάξης κατά την εκπαιδευτική νομοθεσία που ισχύει*, Θεσσαλονίκη 1984.
79. Δερπλής Γ., *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση έτος 1880-1909*, εκδ. Εξάντας Αθήνα 1985.
80. Δετοράκης, Θ., *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο Κρήτης, 1990.
81. Δημαράς Κ.Θ., «Ιδεολογική υποδομή του νέου ελληνικού κράτους. Η κληρονομιά των περασμένων, οι νέες πραγματικότητες και οι νέες ανάγκες» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 3^{ος}, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σελ. 455.
82. Δημαράς Κ.Θ., Σβορώνος Ν., *Η μέθοδος της ιστορίας* εκδ. Άγρα, Αθήνα 1995
83. Δημαράς, Α. (επιμέλεια), *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (Τεκμήρια ιστορίας)*, τόμοι, Αθήνα, τ. Α' 1973, τ. Β' (επανέκδοση) 1986.
84. Δημάρατος, Ι., *Συγγραφική*, εν Αθήναις 1967.
85. Διαμαντούρος Ν., «Ο ελληνικός απελευθερωτικός αγώνας του 1821: μια φιλελεύθερη επανάσταση;», στο *Ο Φιλελευθερισμός στην Ελλάδα*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1991.
86. *Διοργανισμός των εν Κρήτη Ιερών Μονών Σταυροπηγιακών τε και Ενοριακών επί τη βάσει οδηγιών της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας*, τυπογραφείο Ι.Α. Βρετού, εν Κωνσταντινουπόλει 1871.
87. *Διοργάνωσις της εκπαιδύσεως εν Κρήτη* υπό Π.Π. Οικονόμου, εν Αθήναις 1903.
88. Δοξιάδης Κ., *Υποκειμενικότητα και εξουσία, για τη θεωρία της ιδεολογίας*, Αθήνα εκδ. Πλέθρον 1992.

89. *Ειδικοί Νόμοι παρά τοις Χριστιανοίς και Οθωμανοίς Κρήτης, εκδίδονται οι μεν παρά Χριστιανοίς υπό Γ. Πλουμίδου, οι δε παρ' Οθωμανοίς υπό Κ. Φουρναράκη, εν Χανίοις εκ του Τυπογραφείου της Μεσογείου, 1895.*
90. *Εκθεσις Στυλιανού Παπαδάκη περί της εν Κρήτη καταστάσεως, περί της βουλευτικής εκλογής Μεραμβέλλου και περί της ξενικής επιβουλής προς το Νομαρχιακόν Συμβούλιον, Αθήναι 1889.*
91. *Εκθεσις της Αγωνοδίκου Επιτροπείας του Συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών Γραμμάτων. Περί Κατωτέρας και μέσης Παιδείας εν Ελλάδι. Αθήναι 1872.*
92. Εμμανουηλίδου Ε., *Τα τελευταία έτη της Οθωμ. Αυτοκρατορίας, Αθήνα 1924.*
93. Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος, συλλογικός τόμος, επιμέλεια : Δετοράκης Θ., Καλοκαιρινός Α., Ηράκλειο 2001.*
94. Ευαγγελίδης Τ., *Τα ελληνικά σχολεία από της αλώσεως μέχρι του 1893, Αθήναι 1933.*
95. Ευαγγελίδης, Τρύφ., *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας (Ελληνικά σχολεία από της Αλώσεως μέχρι του Καποδιστρίου), Αθήναι 1935.*
96. Ευαγγελοπούλου Σ., *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης, εκδ. Δανά, Αθήνα 1987.*
97. Ζαβλανός Μ., *Οργάνωση και διοίκηση, τ. Β', εκδ. Ίων, Αθήνα 1987.*
98. Ζαιμάκης Γ., *Κοινοτική εργασία και τοπικές κοινωνίες: ανάπτυξη, συλλογική δράση, πολυπολιτισμικότητα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.*
99. Ζαμπέλιος Σ., *Ιστορικά σκηνογραφήματα. Το έπος της Κρητικής Αυτονομίας, Χανιά, 1977.*
100. Ζαπάντη Στ., «Οι ενδοκοινοτικές έριδες στην ελληνική κοινότητα της Θεσσαλονίκης από το 1881 μέχρι το 1912», στα πρακτικά του Ι' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου, Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη 1989.
101. Ζήγου Σ., *Ευρωπαϊκά Εκπαιδευτικά συστήματα και Ενιαίο Σχολείο, Αθήνα 1990.*
102. Ζιώγος-Καραστεργίου Σ., *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, η Οθωμανική Διοίκηση και η εκπαίδευση του Γένους, Κείμενα-Πηγές: 1830-1914, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1998.*
103. Ζιώγου-Καραστεργίου Σ., «Από την κοινοτική αυτοδιοίκηση και αυτοδιαχείριση στην κρατική μέριμνα και το συγκεντρωτισμό (1912-1931): Ρόλος, λειτουργία και αντιστάσεις των ελληνικών Εκπαιδευτηρίων Θεσσαλονίκης» στο Τερζής Ν.Π.-Ζιώγου Σ. (επιμ.) *Η εκπαίδευση στη Μακεδονία κατά την Τουρκοκρατία: Πρώτη προσέγγιση και απογραφή, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1997.*

104. Ζώγου-Καραστεργίου, Κ., «Η Θεσσαλονίκη “εν μαθητολογίαις φθεγομένοις”...», στο Συμπόσιο: *Τα ελληνικά σχολεία στην Θεσσαλονίκη κατά τον τελευταίο αιώνα της τουρκοκρατίας*, σσ. 25-56, εκδ. Κέντρο Ιστορίας Δήμου Θεσσαλονίκης, Αυτοτελείς Εκδόσεις, αρ. 14/Θεσσαλονίκη 1994.
105. Ηλιάδου Σ., «Το κοινοτικό σχολείο στη Δ. Μακεδονία στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα», στο *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, τεύχ. 9, 1997.
106. Ηλιάδου Σ., *Η εκπαίδευση στη Δυτική και Βόρεια Μακεδονία (1840-1914)*, Ηρόδοτος, Θεσσαλονίκη 2001.
107. Ηλιού. Μ., *Εκπαιδευτική και κοινωνική δυναμική*, εκδ. Πορεία, Αθήνα 1988.
108. Ηλίτσεφ, Λ.-Φεντοσέγιεφ Π., *Φιλοσοφικό εγκυκλοπαιδικό Λεξικό*, τ. 22.
109. Θεοδώρου Θ., *Η ελληνική τοπική αυτοδιοίκηση κατά την τουρκοκρατία και την επανάσταση του 1821*, εκδ. Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1996.
110. Θωίδης Ι., «Τοπική Αυτοδιοίκηση και Εκπαίδευση. Από την ανατολική παράδοση στις σύγχρονες παιδαγωγικές τάσεις» στο Ανδρέου Α. (επιμ.), *Η καθ' ημάς Ανατολή: Αφιερωματικός Τόμος στον Κωνσταντίνο Δεληκωνσταντή*, εκδ. Κεσόπουλος, Φλώρινα 2005.
111. Τγκερς Γ., *Η ιστοριογραφία στον 20^ο αιώνα*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1999.
112. Ισοκράτους, *Επιστολή προς Δημόνικον*, 14-18 και 50-52.
113. Κ. Ξανθοπούλου, *Συνοπτική έκθεσις της πνευματικής αναπτύξεως των νεωτέρων Ελλήνων*, εν Κωνσταντινουπόλει 1880.
114. Καζαμίας Α., «Η κατάρα του Σίσυφου στην Ελληνική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση: Μια κοινωνικο-πολιτική και πολιτισμική ερμηνεία, στο Σ. Μπουζάκης, *Συγκριτική Παιδαγωγική ΙΙΙ*, Αθήνα 1993, εκδ. Gutenberg.
115. αζαμίας, Α., «Εκπαιδευτική κρίση και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Το παράδειγμα των ΗΠΑ», άρθρο στον συλλ. τόμο Πυργιωτάκης Ι., Κανάκης, Ι., *Παγκόσμια κρίση στην εκπαίδευση*, εκδ. Γρηγόρης, Αθήνα 1992.
116. Κακλαμάνης Γ., *Ανάλυση της νεοελληνικής αστικής ιδεολογίας*, Αθήνα 1972.
117. Κακλαμάνης Γεράσιμος, *Επί της δομής του νεοελληνικού κράτους*, εκδ. του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 1986.
118. Καλαφάτη Ε., *Τα σχολικά κτίρια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης*, Αθήνα 1998.

119. Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου Κάλλια, *Ελληνικός αλυτρωτισμός και οθωμανικές μεταρρυθμίσεις, η περίπτωση της Κρήτης 1868-1877*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1988.
120. Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου, Κ., «Η παιδεία στην Κρήτη, 1868-1878, μια επισκόπηση», στα *Πεπραγμένα του Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, 1981, τ. Γ', Ηράκλειο 1985, σσ.77-86.
121. Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου, Κάλλια, «Επαρχιακοί διδάσκαλοι στην Κρήτη του έτος 1870», *Πεπρ. Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ρέθυμνο, 1955, τ. Γ 1. σσ. 121-128 .
122. αλογεράτος Π., *Οι πολιτικοί θεσμοί-κοινωνιολογία των πολιτικών θεσμών*, εκδ. Σάκκουλας, 1985.
123. Καλομενόπουλος Ν., *Κρητικά, ήτοι Τοπογραφία και Οδοιπορικά της νήσου Κρήτης*, Αθήνα 1894.
124. Καμπούρογλου Π. «Δημόσιος και ιδιωτικός βίος επί τουρκοκρατίας» στο *Μεγάλη Ελλην. Εγκυκλοπαίδεια*, τομ. Ι', σσ. 801-808, εκδ. Πυρσός, Αθήνα
125. Κανάκης Ν. Ιωαν., *Η εσωτερική οργάνωση και λειτουργία του νεοελληνικού δημοτικού Σχολείου, από την Αλληλοδιδασκτική ως την επικράτηση του Νεοεραρτιανισμού*. Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 1995.
126. *Κανονισμοί των εν Ηρακλείω της Κρήτης Σχολείων, ήτοι Παρθεναγωγείου, Αλληλοδιδασκτικού και Ελληνικού*, Αθήνησιν, Τύποις Κ. Αντωνιάδου, 1863.
127. Κασιμάτης, Π., (1953) *Ιστορική επισκόπησης της εν Κρήτη εκπαιδύσεως, Ιστορία των σχολείων της Κρήτης*, Αθήνα.
128. Καστοριάδης Κ., *Η φανταστική θέσμιση της κοινωνίας*, εκδ. Ράππα.
129. Κελαιδής, Π., *Τα σχολεία στα Σφακιά*, Αθήνα 1977.
130. Κιτσίκης Δ., *Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας 1280-1924*, εκδ. Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1996.
131. Κοζύρη Μ., *Το Λασίθι εις τον αγώνα*, εκδ. Περιφερειακής Διοικήσεως Κρήτης, Άγιος Νικόλαος 1973.
132. Κοκκώνης Ι., *Εγχειρίδιον δια τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία ή Οδηγός της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου υπό Σαραζίνου*, Αίγινα, 1830.
133. Κοκκώνης, Ι. Π., *Εγχειρίδιον ή Οδηγός της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου νέος*, εν Αθήναις, έτος 1850. εκδ. γ', τύποις Σ. Κ. Βλαστού.

134. Κοκκώνης, Ιω., *Εγχειρίδιο περί δημοτικής εκπαίδευσης και μεθόδων διδακτικών συνδιδασκτικής και μικτής και περί νηπιακών σχολείων*, Αθήναι έτος 1863.
135. Κονδύλης Π., *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού*, εκδ.Θεμέλιο1995
136. Κονδύλης Π., *Ο νεοελληνικός διαφωτισμός, οι φιλοσοφικές ιδέες*, εκδ. Θεμέλιο 1988
137. Κονόρτας Π., *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο 17^{ος}-αρχές 20^{ου} αιώνα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998.
138. Κοντογιαννοπούλου-Πολυδωρίδη, Γ., *Κοινωνιολογική ανάλυση της ελληνικής εκπαίδευσης*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1995.
139. Κοντογιώργης Γ., «Οι Ελλαδικές κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην ύστερη Τουρκοκρατία. Οι συνθήκες της κοινωνικής και πολιτικής πάλης και οι μεταπελευθερωτικές συνέπειες» στο *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα 1977.
140. Κοντογιώργης Γ., *Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση. Οι ελληνικές κοινότητες της τουρκοκρατίας* , εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα 1982.
141. Κοντονή Άννα, *Φιλελεύθεροι στοχασμοί και δεξίωσή τους στον επτανησιακό χώρο, ιδεολογία και πολιτική των μεταρρυθμιστών (1848-1864)*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1989.
142. Κοντόνη, Α., *Το νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων*, εκδ. Κριτική, Αθήνα1997.
143. Κορακίτης Σ., «Ελληνικόν Σχολείον και Ελληνοδιδάσκαλοι», στη *Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια*, Αθήναι 1967, τ. Β΄.
144. Καραφύλης Γ., *Νεοελληνική πολιτική και κοινωνική φιλοσοφία*, Θεσσαλονίκη 1990, εκδ. ΒΑΝΙΑΣ, σελ. 19.
145. Κούρτης Κ., *Ιστορία των διοικητικών θεωριών*, Αθήνα 1983.
146. Κουτούζης Μ., *Γενικές αρχές Μάνατζμεντ, τουριστική νομοθεσία και οργάνωση εργοδοτικών και συλλογικών φορέων*, ΕΑΠ, Πάτρα 1999.
147. Κουτρούλης Σ., *Εθνικισμός και Κοινοτισμός*, Εναλλακτικές εκδόσεις, Αθήνα 2004.
148. Κουτσοβάνου Ε., *Η θεωρία του Piaget και παιδαγωγικές εφαρμογές στην προσχολική εκπαίδευση*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1994.

149. Κουτσοβάνου Ε., *Η μέθοδος Montessori και η προσχολική εκπαίδευση*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1992.
150. Κουτσοβάνου Ε., *Οι κοινωνικές επιστήμες στην προσχολική εκπαίδευση*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1999.
151. Κουτσουράκης Γ., *Ώψεις της εθνικής ταυτότητας στα σχολικά εγχειρίδια γλώσσας και ιστορίας του Δημοτικού Σχολείου: Η περίπτωση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Πατρών, Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημ. Εκπ/σης, Πάτρα 1997.
152. Κρεμμυδάς Β., *Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1988.
153. Κρεμμυδάς Β., *Έμποροι και εμπορικά δίκτυα στα χρόνια του εικοσιένα*, Ναυτικό Μουσείο Αιγαίου, Αθήνα 1996.
154. *Κρητικά ήτοι τοπογραφικά και οδοιπορικά της νήσου Κρήτης*, επιτόπιος μελέτη υπό Νικοστράτου Καλομενοπούλου, εν Αθήναις έτος 1894.
155. Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνσις της παιδείας και της δικαιοσύνης, *Η εν Κρήτη Εκπαίδευσις*, εν Χανίοις, εκ του τυπογραφείου της Κρητικής Πολιτείας 1904.
156. Κρητική Πολιτεία, *Το εκπαιδευτικόν συνέδριον και αι επετηρίδες των γυμνασίων κατά το σχολικό έτος 1899-1900*, εν Χανίοις εκ του Κυβερνητικού Τυπογραφείου 1901.
157. Κρητικός Κώδιξ, *περιέχων τα από του έτους έτος 1888 μέχρι σήμερα χορηγηθέντα εις την Κρήτην προνόμια μετά των σχετικών Αυτοκρατορικών φερμανίων, άπασαν την εν ισχίν κρητικήν Νομοθεσίαν, Διατάγματα τινά της Γενικής Διοικήσεως και Εγκυκλίου αυτής τε και της Εισαγγελίας Εφετών [...], τ. Α', Β'*, εν Χανίοις 1893.
158. *Κρητικού Κώδικος τεύχος πρώτον, περιέχον τα κατά το έτος 1858 εκδοθέντα διατάγματα και τον Οργανικόν Νόμον του 1876 μετά των σχετικών Αυτοκρατορικών Φερμανίων*, εν Χανίοις εκ του τυπογραφείου της Γενικής Διοικήσεως Κρήτης, εκδ. 2, τ. Α'.
159. Κριάρης, Παναγ., *Ιστορία της Κρήτης από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του τέλους της επαναστάσεως του 1888*, εν Χανίοις 1902.
160. Κυριαζής Ν., «Η κοινωνιολογική έρευνα και η κατασκευή της κοινωνικής πραγματικότητας. Το παράδειγμα της ποσοτικής προσέγγισης», στο Παπαγεωργίου Γ. (επιμ.), *Μέθοδοι στην Κοινωνιολογική έρευνα*, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 1998.

161. Κωνσταντινίδης Θ., *Κοινωνιολογία του σχολείου και της σχολικής τάξης*, εκδ. Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 1997.
162. Κωτσίκης Β., *Οργάνωση και διοίκηση της εκπαίδευσης*, εκδ. Έλλην, Αθήνα, 1993.
163. Κωφός, Ε., «Ο ρωσοτουρκικός πόλεμος και η πολιτική της οικουμενικής κυβερνήσεως» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 1977, τ. 13, σσ. 326-330.
164. Λάμνιαν Κ., *Κοινωνιολογική θεωρία και εκπαίδευση*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2001.
165. Λαμπίρη-Δημάκη, *Προς μίαν ελληνικήν κοινωνιολογίαν της παιδείας*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1974.
166. Λεξικό της Παιδαγωγικής, 2007, εκδ. Κυριακίδη.
167. Λεοντσίνας, Γ., *Τοπικές ιστορικές σπουδές και μελέτη περιβάλλοντος*, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1990
168. Λέριος, Δημ., *Οδηγός προκαταρκτικής παιδεύσεως κατά νέου σύστημα*, Αθήναι έτος 1880.
169. Λέφας Χ., *Νομοθεσία Εκπαιδεύσεως*, εν Αθήναις 1942, εκδ. ΟΕΔΒ.
170. Λέφας, Χ. Β., *Ιστορία της Εκπαιδεύσεως*, εν Αθήναις, 1942, εκδ. ΟΕΔΒ.
171. Ληξουριώτης Γ., *Οι κοινωνικές και νομικές αντιλήψεις για το παιδί τον πρώτο αιώνα του νεοελληνικού κράτους*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1986.
172. Λιάτα Ε., *Η Σέριφος κατάν την Τουρκοκρατία (17^{ος}-19^{ος} αι.): Συμβολή στη μελέτη των κοινωνικών και οικονομικών δομών και του κοινοτικού συστήματος*, Ρέθυμνο: Διδακτορική Διατριβή, 1986.
173. Λυδάκης, Ε., *Πως ήρχισαν και πως εξελίχθησαν αι σχέσεις μου με τον Βενιζέλον*, Αθήναι 1951.
174. Μακράκη, Λ., *Ελευθέριος Βενιζέλος 1864-1910. η διάπλαση ενός εθνικού ηγέτη*, εκδ. Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1992.
175. Μαρής Α., *Από την Αυτονομία στην Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα*, Χανιά 1977.
176. Μακρυνιώτη Δ., *Η παιδική ηλικία στα αναγνωστικά βιβλία έτος 1834-1919*, Αθήνα 1986.
177. Μαμαλάκης Ιωάννης, *Ο Αγώνας του 1866-1868 για την Ένωση της Κρήτης*, Θεσσαλονίκη 1947.
178. Μάξιμος Σ., *Η αυγή του ελληνικού καπιταλισμού*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα

179. Μαράκη Μ., «Η εκπαίδευση στην Κρήτη την τελευταία εικοσαετία του 19^{ου} αιώνα», στα Χανιώτικα Νέα, Αφιέρωμα «Επανάσταση 1897. Η Κρήτη στις Φλόγες», τεύχ. 8^ο, Τρίτη 3/2/1998.
180. Μαργαρίτης Γ., «Η Κρήτη στα 1896-1898:Κοινωνικές αναταράξεις» στο *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος* (επιμ. Θ. Δετοράκης, Α. Καλοκαιρινός), Ηράκλειο 2001, εκδ. ΕΚΙΜ.
181. Μαρκαντώνης Ι., *Παραδόσεις ιστορίας της παιδείας*, Εργαστήριο Πειραματικής Παιδαγωγικής, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1986.
182. Μάρκογλου, Εμμ. Ε, *Το ενδιαφέρον του αμερικανικού λαού δια την Κρητική Επανάστασιν 1888-89*, Αθήναι 1970.
183. Μαρκόπουλος Α. Απ., *Οργάνωση και διοίκηση εκπαιδύσεως*, Θεσσαλονίκη 1978.
184. Μάρξ Κ., *Προκαπιταλιστικοί οικονομικοί σχηματισμοί*, εκδ. Κάλβος Αθήνα.
185. Ματζαπετάκης Σ., *Συμβολή εις την ιστορία της Κρήτης κατά την επανάστασιν του έτος 1878*, εν Ηρακλείω 1904.
186. Ματθαίου Δημήτρης, *Συγκριτική Σπουδή της Εκπαίδευσης, Θεωρήσεις και ζητήματα*, Αθήνα, 1997, σελ. 83.
187. Μαυρογιώργος, Γ., «Η Εκπαιδευτική Μονάδα ως Φορέας Διαμόρφωσης και Άσκησης Εκπαιδευτικής Πολιτικής», στο Α. Αθανασούλα-Ρέππα κ.α., *Διοίκηση Εκπαιδευτικών Μονάδων: Εκπαιδευτική Διοίκηση και Πολιτική*, Τόμος Α, (σ. 115-159), Ε.Α.Π. Πάτρα, 1999.
188. Μαυρογιώργος, Γ., «Το σχολείο και ο εκπαιδευτικός: μια σχέση ζωής και σχετικής αυτονομίας.» στο Γιώργος Μπαγάκης (επιμέλεια), *Επιμόρφωση και επαγγελματική ανάπτυξη του εκπαιδευτικού*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου(σ.348-354) Μεταίχμιο, Αθήνα, 2002.
189. Μηλιός Γ., *Εκπαίδευση και εξουσία*, Αθήνα, 1984.
190. Μίλλερ Ουίλιαμ, *Η Τουρκία καταρρέουσα. Ιστορία της οθωμ. Αυτοκρατορίας από του έτους 1801 μέχρι του 1913*, Αθήνα 1914.
191. Μιχόπουλος Α., *Εκπαιδευτική Διοίκηση*, Αθήνα 1998, τ. Α΄.
192. Μιχόπουλος Α., *Η εκπαίδευση στο πλαίσιο της Οργανωτικής Θεωρίας*, Αθήνα 1993.

193. Μιχόπουλος Α., *Το μοντέλο του Waslow στη σχολική οργάνωση: η ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών του εκπαιδευτικού προσωπικού της σχολικής εκπαίδευσης από την άσκηση του έργου τους*, Αθήνα 1996.
194. Μοσχόπουλος Γ., *Ιστορία του νέου ελληνικού κράτους*, εκδ. Χριστάκη, Αθήνα 1998.
195. Μουζέλης Ν., *Νεοελληνική κοινωνία, όψεις υπανάπτυξης*, Εξάντας.
196. Μουζέλης Ν., *Νεοελληνική κοινωνία: όψεις υπανάπτυξης*, Αθήνα 1978, εκδ. Εξάντας.
197. Μουρέλος Ι., *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο 1934, εκ του τυπογραφείου της Ελευθέρας Σκέψης.
198. Μουτάφης Γ., «Η Δημογεροντία της Θεσσαλονίκης στο κοινωνικό της πλαίσιο 1874-1904» στο *Η διαχρονική πορεία του κοινοτισμού στη Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 1991.
199. Μουτάφης Γ., «Η Δημογεροντία της Θεσσαλονίκης στο κοινωνικό της πλαίσιο 1874-1904» στο *Η διαχρονική πορεία του κοινοτισμού στη Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 1991.
200. Μπακαλάκη Α.- Ελεγκίτου, *Η εκπαίδευση εις τα του οίκου και τα γυναικεία καθήκοντα*, Αθήνα 1987.
201. Μπαλάσκας Κ., *Κοινωνική θεώρηση της παιδείας*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1984
202. Μπαρμπούνη Χ., *Η εκπαίδευση κατά την καποδιστριακή περίοδο*, Αθήνα 1999
203. Μπενβενίτσε Ρ., Θ. Παραδέλλης (επιμέλεια), *Διαδρομές και τόποι της μνήμης*, εκδ. Αλεξάνδρεια 1999.
204. Μπέτσας Γ., «Διοίκηση και εκπαιδευτική πολιτική για τα ελληνικά σχολεία της οθωμανικής επικράτειας (1856-1922), στο *Ελληνική εκπαιδευτική και παιδαγωγική έρευνα: Πρακτικά 2^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου*, Β' τόμος, εκδ. Ατραπός, Αθήνα 2003.
205. Μπέτσας Γ., «Η Μέση Εκπαίδευση των ελληνικών ορθοδόξων Κοινοτήτων του οθωμανικού Κράτους (1873-19080: διευκρινίσεις σχετικά με το οργανωτικό και λειτουργικό πλαίσιο των Γυμνασίων» Πρακτικά 3^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου με θέμα: *Ιστορία Εκπαίδευσης*, 2005.
206. Μπέτσας Γ., *Η Κοινοτική διάσταση στην εκπαίδευση, ιστορικές προβολές-σύγχρονες αναφορές*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2007.

207. Μπέτσας Γ., *Θεσμικές και λειτουργικές όψεις της εκπαίδευσης των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων της οθωμανικής επικράτειας: από την έναρξη των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ έως την επανάσταση των Νεοτούρκων*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 2005.
208. Μπέτσας Γ., *Ο θεσμός των σχολικών Εφοριών στο πλαίσιο της εξέλιξης του κοινοτισμού κατά την ύστερη περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας: το παράδειγμα των κοινοτήτων της Μακεδονίας*, Μεταπτυχιακή εργασία, Θεσσαλονίκη 1997.
209. Μπονίδης Κ.Θ., *Οι Ελληνικοί Φιλεκπαιδευτικοί Σύλλογοι ως φορείς παιδείας και πολιτισμού στη διαφιλονικούμενη Μακεδονία (1964-1914)*, εκδ. Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1996.
210. Μπόττομορ, Τ., *Κοινωνιολογία*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα.
211. Μπουζάκης Σ., *Νεοελληνική εκπαίδευση (1821-1985)*, GYTENBERG, Αθήνα 1985
212. Μπουζάκης Σ., *Νεοελληνική εκπαίδευση*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1999.
213. Μπουζάκης Σήφης, *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα, (Εισηγητικές εκθέσεις εκπαιδευτικών νομοσχεδίων-Συζητήσεις στη Βουλή – Σχόλια)*, τόμ Α΄ και Β΄, Gutenberg, γ΄ έκδοση, Αθήνα, 2002.
214. Μπουνόβα Ι., *Εκπαίδευση και τοπική κοινωνία, ο καινώνικος ρόλος του σχολείου στην Κοζάνη 1880-1940*, εκδ. Ινστιτούτο Βιβλίου και Ανάγνωσης, Κοζάνη 2000.
- Βούρη Σ., *Εκπαίδευση και Εθνικισμός στα Βαλκάνια: Η περίπτωση της βορειοδυτικής Μακεδονίας (1870-1904)*, εκδ. Παρασκήνιο, Αθήνα 1992.
215. Μυλωνάς Θ., *Η αναπαραγωγή των κοινωνικών τάξεων μέσα από τους σχολικούς μηχανισμούς*, εκδ. Γρηγόρης, Αθήνα 1982.
216. Μυλωνάς θ., *Κοινωνική αναπαραγωγή στο σχολείο*, εκδ. Αρμός, Αθήνα
217. Νανάκης, Α., *Εκκλησιαστικά Κρήτης (19^ο-20^ο αι.)*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Κυριακίδη. 1997.
218. Νανάκης, Α., *Το Επισκοπικό ζήτημα έτος 1880-έτος 1882 και η Εκκλησία της Κρήτης*. Κατερίνη, εκδ. Τέρτιος, 1992.
219. Νάστος Γ., Οικονόμου Α., Σουργουτσίδου Ο, Παπουτσίδης Μ., «Μεταμοντερνισμός και εκπαίδευση. Η γνώση στη μεταμοντέρνα κατάσταση. Οι απόψεις του Λυοτάτ», *Virtual School, The sciences of Education Online*, τ. 2, τεύχ. 2-3, ανασύρθηκε στις 15/12/07 από τον ιστότοπο www.auth.gr
220. Νικολαΐδης, Δημ., *Οθωμανικοί κώδικες, τ. Β΄*, εν Κωνσταντινουπόλει, έτος 1890.

221. Νικολαΐδου Ε., *Περί Κρήτης και ιδία της πόλεως Ηρακλείου*, εν Αθήναις, 1891.
222. Νικολόπουλος Η., *Κοινωνικοοικονομικές δομές και πολιτικοί θεσμοί στην τουρκοκρατία*, εκδ. Κάλβος 1988.
223. Νικολόπουλος Ηλίας, *Δομές και θεσμοί στην τουρκοκρατία*, εκδ. Κάλβος, Αθήνα 1988.
224. Νιτσιάκος Β., *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, εκδ. Οδυσσέας.
225. Νούτσιος Χ., *Ιδεολογία και εκπαιδευτική πολιτική*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1986.
226. Νούτσος Μ., *Συγκυρία και εκπαίδευση*, εκδ. Πολίτης, Αθήνα, 1990.
227. Νούτσος Χ., *Ιδεολογία και εκπαιδευτική πρακτική*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1986.
228. Νούτσος Χ., *Ιστορία της εκπαίδευσης και ιδεολογία*, εκδ. Ο Πολίτης, Αθήνα 1990.
229. Νούτσος, Χ., *Προγράμματα Μέσης Εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος*, Αθήνα, 1979.
230. Ξανθόπουλος, Κ. Σ., *Πρώτη και Μέση Εκπαίδευσις περί ανατροφής και εκπαιδύσεως των Κορασίων*. Εν Αθήναις, 1873, εκ του τυπογραφείου Περρή.
231. Ξανθόπουλος, Κ., *Συνοπτική έκθεσις της πνευματικής αναπτύξεως των νεωτέρων Ελλήνων*, εν Κωνσταντινουπόλει 1880, έκδ. Καραβία.
232. Ξανθουδίδης, Σ., *Ιστορία της Κρήτης*. Αθήνα. εκδ. Κουλτούρα, 1981.
233. Ξηρηδάκη Κ., *Παρθεναγωγεία και δασκάλες του υπόδουλου Ελληνισμού*, Αθήνα 1972.
234. Ξωχέλης Π., *Θεμελιώδη προβλήματα της Παιδαγωγικής Επιστήμης*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1993.
235. Ο εν Αθήναις προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων Σύλλογος. *Έκθεσις των κατά το έτος 1875 πεπραγμένων από της συστάσεως μέχρι τούδε. 17 Απρ. 1869, 31 Δεκ. 1871*, Αθήνα 1876.
236. Οικονόμου, Π. Π., *Η διοργάνωσις της Εκπαιδύσεως εν Κρήτη*, εν Αθήναις 1903.
237. *Ολύμπια του 1870* υπό της επί των Ολύμπιων και Κληροδοτημάτων Επιτροπής Αθήνα έτος 1872.
238. Παγκάκης Γρηγ., *Οργάνωση και Διοίκηση του Περιφερειακού Προγραμματισμού*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 1990.
239. Παναγιωτάκης, Δ. Τιμ., Διάκονος, *Η εκπαίδευση στην Κρήτη και οι κοινωνικές και πολιτικές επιπτώσεις της από την ίδρυση των Δημογεροντιών (1858) μέχρι και την*

- απελευθέρωση της Κρήτης από τους Τούρκους (1898), Μεταπτυχιακή εργασία στο Τμήμα Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής Α.Π.Ο., Θεσ/νίκη 1998.
240. Παναγιωτάκης, Ι. Γεώργιος, *Η Κρήτη στις αρχές και τα τέλη του 20ου αιώνα*, Κρήτη, 1998.
241. Παναγιωτάκης, Ν., *Νήσοι ελληνικάί, η παιδεία από της Αλώσεως*. Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια, Αθήναι, 1968. τ. Δ', σσ. 102-115.
242. Παναγιωτοπούλου Ίρις, *Η γεωγραφία των εκπαιδευτικών διαφοροποιήσεων-Η μέση επαγγελματική εκπαίδευση στη μεταπολεμική Ελλάδα*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1993.
243. Πανηγυράκης Στ., *Η επανάσταση του 1878 και η σύμβαση της Χαλέπας*, Χανιά 1978.
244. Πανταζής Σ., *Η Παιδαγωγική εργασία του Νηπιαγωγείου - Μια προσέγγιση μέσα από την πράξη*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2002.
245. Πανταζής Σ. & Σακελλαρίου Μ., *Προσχολική Παιδαγωγική. Προβληματισμοί-Προτάσεις*. Εκδόσεις Ατραπός, Αθήνα 2005.
246. Πανταζής Σ., *Η μάθηση στη μοντέρνα εποχή των αλλαγών*, Πρακτικά Συνεδρίου Ελληνικής Παιδαγωγικής Εταιρείας, Ναύπλιο, Νοέμβριος 2001.
247. Πανταζής Σπυρίδων, *Η Παιδαγωγική και το Παιχνίδι-Αντικείμενο στο χώρο του Νηπιαγωγείου*. Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1997.
248. Πανταζόπουλος Ι., *Ο ελληνικός κοινοτισμός και η νεοελληνική κοινοτική παράδοση*, Αθήνα 1993, εκδ. Παρουσία.
249. Πανταζόπουλος Ν., «Τόπος και Νόμος στη συλλογική συνείδηση των Ελλήνων: το λαϊκό κοινοτικό δίκαιο και ο Κ.Δ. Καραβίδας» στο Κομνηνού Μ.-Παπαταξιάρχη Ε. (επιμ.), *Κοινότητα, Κοινωνία και Ιδεολογία: Ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και η Προβληματική των Κοινωνικών Επιστημών*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1990
250. Παπαδάκης Ι. Νικ., *Η Εκκλησία Κρήτης, Επισκοπαί - Μοναί απάσης της Κρήτης (περιληπτικώς) β' Ιεράς και Σητείας (λεπτομερώς)*, Χανιά 1936, τύποις «Εφεδρικού Αγώνος».
251. Παπαδάκης Ι. Νικ., *Η Σητεία κατά τας Κρητικές επαναστάσεις (1896-1898)*, Απομνημονεύματα Νικ. Ι. Παπαδάκη, έκδ. Δήμου Σητείας, Σητεία 2001.
252. Παπαδάκης Ι. Νικ., *Ο Ιεροσητείας Αμβρόσιος, συμβολή εις την εκκλησιαστικήν και πολιτικήν ιστορίαν Ιεραπέτρου και Σητείας*, Χανιά Κρήτης 1936, τύποις «Εφεδρικού Αγώνος».

253. Παπαδάκης Ν., *Η εκκλησία της Κρήτης*, Χανιά 1931.
254. Παπαδάκης Ν., *Μια απόφαση της δημογεροντίας Σητείας του έτους 1873*, εκδ. Φιλοτελικού Συνδέσμου Σητείας, Σητεία 1996.
255. Παπαδάκης Π. Νικ., *Σητεία, η πατρίδα του Μύσωνα και του Κορνάρου*, έκδοση Δήμου Σητείας, Σητεία 1980.
256. Παπαδάκης Σ., *Υπόμνημα προς την Α.Υ. τον Πρίγκηπα Γεώργιον, εν Αλεξανδρεία* 1899.
257. Παπαδάκης Στ., *Απομνημονεύματα της εν Κρήτη επανάστασεως του 1866 και τα και' αυτής διαδραματισθέντα μυστήρια*, Αθήναι έτος 1870, εκ του Τυπογραφείου Ραδαμάνθους.
258. Παπαδάκης, Λ., *Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα –Γιάννινα 1992.
259. Παπαδάκη-Χριστοδουλάκη Ανθ., «Ίδρυσις και λειτουργία Δημοτικού σχολείου εις Γραμβούσαν κατά τους χρόνους της ελληνικής επανάστασεως, Αθηνά, Λειμωνάριον Τιμητική Προσφορά τω Καθηγ. Ν.Β. Τωμαδάκη, τόμοι ΟΓ΄-ΟΔ΄, 1972-1973.
260. Παπαδάκης Ν., *Ζημΐαι και αποζημιώσεις Κρητικών Επανάστασεων, Μελέτη ιστορικοπολιτική και οικονομική*, Χανιά 1934, Τύποις Εφεδρικού Αγώνος.
261. Παπαδογαιννάκης Ν., «...και ουχί κολλυβογράμματα». Η διδασκαλία του γλωσσικού μαθήματος στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση επί Κρητικής Πολιτείας, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2002.
262. Παπαδογιαννάκης Ν, Χουρδάκης Α., Ρεράκης Η., «Οι πρώτες προσπάθειες για την οργάνωση της εκπαίδευσης στη νεοσύστατη Αυτόνομη Κρητική Πολιτεία», στον συλ. τόμο *Η τελευταία φάση του Κρητικού ζητήματος*, (επιμ. Θ. Δετοράκης-Α. Καλοκαιρινός), Ηράκλειο 2001, εκδ. ΕΚΙΜ.
263. Παπαδόπουλος Σ., *Η κοινωνική και εκπαιδευτική δραστηριότητα του ελληνισμού στη Μακεδονία κατά τον τελευταίο αιώνα της τουρκικής κυριαρχίας*, Θεσσαλονίκη 1970.
264. Παπαϊωάννου Απ. Γ., *Εμμανουήλ Αναγνώστου Βασιλείου Σκουλάς (1845-1866) ο Πυρπολητής του Αρκαδίου*, Ιωάννινα 2003.
265. Παπαϊωάννου Απ. Γ., *Το νηπιαγωγείο κατά τον Κανονισμό του Διδασκαλείου (1874) του Ηπειρωτικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως*, Ιωάννινα 1997 (ανάτυπο, Επιστημονική Επετηρίδα (τομ. Α΄, 1997) του Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών της Σχολής Επιστημών Αγωγής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

266. Παπαιωάννου Σκεύος, «Κοινωνικός μετασχηματισμός, τοπική κοινωνία και εκπαίδευση», στο *Κοινωνικός μετασχηματισμός, εκπαίδευση και τοπική κοινωνία* (Παπαιωάννου Σκεύος, Alheit Peter, Olesen Salling Henningς επιμ.) Ρέθυμνο, Ανώγεια 1998.
267. Παπαμανουσάκης Σ., «Κρήτη 1897-1898. Από την επανάσταση στο κράτος» στο *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, (επιμ. Θ. Δετοράκης-Α. Καλοκαρινός, Ηράκλειο 2001, σελ. 187.
268. Παπαμανουσάκης Σ., «Κρήτη: 1897-1898. Από την επανάσταση στο κράτος», στο *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, (επιμ. Θ. Δετοράκης-Α. Καλοκαρινός, Ηράκλειο 2001, σελ. 188.
269. Παπαμανουσάκης Στρατής, *Διάγραμμα ιστορίας του Κρητικού Δικαίου*, Περιοδική έκδοση Τάλως, Ινστιτούτου Κρητικού Δικαίου, τόμ. Α' (1989), σ. 25225.
270. Παπαμανουσάκης Σ., «Κρήτη 1897-1898. Από την Επανάσταση στο Κράτος», στο *Η τελευταία φάση του Κρητικού ζητήματος*, Ηράκλειο, ΕΚΙΜ 2001.
271. Παπανικολάου Λ., *Κοινωνική ιστορία της ελληνικής επανάστασης του 19^{ου} αιώνα* εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1991
272. Παπαντωνάκης Γ., *Η διπλωματική ιστορία της Κρητικής επαναστάσεως του έτος 1866*, εν Αθήναις 1929.
273. Παπάς Αθανάσιος Ε., Αναγνώστου Ηλίας, Αρkitσαίος Κωνσταντίνος, κ.ά., *Ολοήμερα δημοτικά Σχολεία*, εκδ. Ατραπός-Περιβολάκι, Αθήνα 2005.
274. Παπάς Αθανάσιος Ε., *Διδακτική γλώσσα και κειμένου*, τ. α', β', γ', εκδ. Ατραπός, Αθήνα.
275. Παπάς Αθανάσιος Ε., *Σύγχρονη θεωρία και πράξη της παιδείας*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
276. Παπαστάθης Χ., «Διοικητική και εκκλησιαστική οργάνωση, κοινοτική διοίκηση στη Μακεδονία» στο Σακελλαρίου Μ.Β. (επιμ.) *Μακεδονία 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1989.
277. Παπαστάθης Χ., *Οι κανονισμοί των Ορθοδόξων Κοινοτήτων του Οθωμανικού Κράτους*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1984.
278. Παπαχατζής Γ., *Σύστημα του Ισχύοντος στην Ελλάδα Διοικητικού Δικαίου*, 6η έκδοση, Αθήνα 1983.

279. Παπούλιας Δ, Τσούκας Χ, *Κατευθύνσεις για την μεταρρύθμιση του κράτους*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα.
280. Παπούλιας Δημ., *Στρατηγική διοίκηση επιχειρήσεων και αλλαγών*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2002.
281. Παρλαμάς, Γ. Μενέλαος, *Το ημερολόγιο του Κωνσταντίνου Κοζύρη από την Κριτσά έτος 1831-1845*, Εκδ. Ανδρ. Γ. Καλοκαιρινού, Ηράκλειο Κρήτης 1947.
282. Πασκάλ Ακο, 1991, *Ιστορία της Οικολογίας*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1991.
283. Πατεράκης Γ., «*Η παιδεία στην Κρήτη κατά το αρχείο της Χριστιανικής Δημογεροντίας Λασιθίου (1869-1898)*» ανέκδοτη Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (Σχολή Επιστημών της Αγωγής, Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών).
284. Πατεράκης, Μ., *Συμβολή στην Ιστορία της περιοχής Φουρνής Λασιθίου, των ιερών μονών Αρετίου και Καρδαμούτσας κατά τη Βενετοκρατία-Τουρκοκρατία*, Ηράκλειο. 1994, τ. 1.
285. Πατερέκα Χ., *Βασικές έννοιες των Bourdieu Pierre και J. S. Rasseron σε θέματα κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1986.
286. Παυλόπουλος Προκόπης, *Το Διοικητικό φαινόμενο στο πλαίσιο της θεωρίας των οργανώσεων*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή. 1983.
287. Πεζμαζόγλου Σ., *Εκπαίδευση και ανάπτυξη στην Ελλάδα-το ασύμπτωτο μιας σχέσης*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1987.
288. Πεπονάκης Εμμανουήλ, *Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί στην Κρήτη (1645-έτος 1899)*, Ρέθυμνο, 1997.
289. Πεπονάκης Μ., «*Η τουρκοκρητική μετανάστευση του 1897-1899*», στο *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, (επιμ. Θ. Δετοράκης-Α. Καλοκαιρινός, Ηράκλειο 2001.
290. Περσέλη Ε., *Εξουσία και θρησκευτική αγωγή στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, εκδ. Γρηγόρη 1997.
291. Πετμεζίδου-Τσουλουβή Μ., *Κοινωνικές τάξεις και μηχανισμοί κοινωνικής αναπαραγωγής*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1987.
292. Πετμετζίδου Μ., «*Κοινωνική αλλαγή*» στο Δορμπαράκη Π.-Αποστολοπούλου Μ.-Ξενάκη Χ. (επιμ.) *Παιδαγωγική-Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια-Λεξικό*, τόμος 5, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1990.

293. Πλουμίδης, Γεώργ., Φουρναράκης, Κωνστ., *Ειδικοί νόμοι παρά τοις χριστιανοίς και οθωμανοίς της Κρήτης*, εν Χανίοις 1895.
294. Πολυχρονόπουλος, Π., *Παιδεία και πολιτική στην Ελλάδα*, τ. Α, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1980
295. Πολυχρονοπούλου Π., *Παιδεία και πολιτική στην Ελλάδα*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1980.
296. Πουλατζάς Ν., *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1980.
297. Πρεβελάκης Ε., «Το καθεστώς της Χαλέπας και το Φιρμάνι του 1889», στο περ. *Κρητικά Χρονικά*, τ. Ι, 1963
298. Πρεβελάκης Μ., «Περί ιδρύσεως, λειτουργίας και διοικήσεως των κοινών της πόλεως Ρεθύμνης καταστημάτων κατά την από του 1843 πεντηκονταετίαν», άρθρο στην εφημ. *Κρητική Επιθεώρησις* αρ. φύλ. 1606-1632, 4 Δεκ. 1935-9 Ιανουαρίου 1936.
299. Πρωτ. Ε. Παχυγιννάκη, *Σύντομος ιστορία της πόλεως Αγίου Νικολάου και των εκκλησιών αυτής*, Άγιος Νικόλαος 1994.
300. Πυργιωτάκης Ι., *Η οδύσσεια του διδασκαλικού επαγγέλματος*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1992.
301. Πυργιωτάκης, Ι. -Κανάκης, Ι., *Παγκόσμια κρίση στην εκπαίδευση*, εκδ. Γρηγόρης, Αθήνα 1992.
302. Πυργιωτάκης, Ι., *Εισαγωγή στην παιδαγωγική επιστήμη*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999.
303. Πυργιωτάκης, Ι., *Προβλήματα στην ιστορία της εκπαιδεύσεως των δασκάλων στα πρώτα πενήντα χρόνια μετά την απελευθέρωση*, εκδ. Χριστινάκης, Αθήνα 1981.
304. Ράϊκος Αθ., *Συνταγματικό Δίκαιο, Τόμος Α΄, Εισαγωγή - Οργανωτικό Μέρος*, τευχ. Γ΄, Εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 1991.
305. Ρασέντ, Ζενάπ Ισματ, *Η Κρήτη υπό την αιγυπτιακήν εξουσίαν, 1830-1840*, μτφρ. Ευ. Μιχαηλίδης, Ηράκλειο 1978.
306. Ρέππα-Αθανασούλα Α., «Ο εκπαιδευτικός οργανισμός και το ευρύτερο κοινωνικό του περιβάλλον» στο Ρέππα-Αθανασούλα Α., Κουτούζης Μ., Χατζηευστρατίου Ι., *Διοίκηση Εκπαιδευτικών Μονάδων*, τόμ. Γ΄, ΕΑΠ, Πάτρα 1999.
307. Ρίκερ Π., *Δοκίμια Ερμηνευτικής*, Αθήνα 1988.

308. Ροτζώκος, Ν., *Επανάσταση και εμφύλιος στο Εικοσιένα*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1997.
309. Ρούσης Γ., *Εισαγωγή στη θεωρία της Δημόσιας Διοίκησης*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1984.
310. Σαΐτης Χ., *Βασικά θέματα σχολικής διοίκησης-προσέγγιση στη διοικητική σκέψη με τη μέθοδο των case studies*, Αθήνα, 1994.
311. Σαΐτης Χ., *Οργάνωση και Διοίκηση της εκπαίδευσης-Θεωρία και πράξη*, Αθήνα, 1992.
312. Σαΐτης Χρ., *Βασικά Θέματα Σχολικής Διοίκησης*, Αθήνα 1994.
313. Σακελλαρίου Μ.: *Εισαγωγή στη Διδακτική της Κοινωνικής και Παιδαγωγικής Εργασίας του Νηπιαγωγείου*. Εκδόσεις Ατραπός, Αθήνα 2002.
314. Σακελλαρόπουλος Θ, *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη, κράτος και οικονομία στην Ελλάδα, 1830-1922*, εκδ. Εξάντας.
315. Σακελλαρόπουλος Θ., *Οι κρίσεις στην Ελλάδα έτος 1830-1857, Οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές όψεις*, εκδ. Κριτική.
316. Σαματάς Μ., «Ο Ελληνικός εκπαιδευτικός γραφειοκρατισμός. Μια κοινωνικοπολιτική θεώρηση της γραφειοκρατούμενης ελληνικής εκπαίδευσης», στο *Ελληνική εκπαίδευση: προοπτικές ανασυγκρότησης και εκσυγχρονισμού*, Καζαμιάς Α. και Κασσωτάκης Μ., (επιμ.), εκδ. Σείριος, Αθήνα 1995.
317. Σβολόπουλος Κ., «Η περίοδος της αυτονομίας», στο *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. 2^{ος}, επιμ. Ν. Παναγιωτάκης, Κρήτη, ΣΤΕΔΚΚ, 1988.
318. Σβολόπουλος Κ., *Κωνσταντινούπολη 1856-1908, Η ακμή του ελληνισμού*, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, 1994.
319. Σβολόπουλος Κ., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η πολιτική κρίσις εις την αυτόνομον Κρήτη*, Αθήναι 1974.
320. Σβολόπουλος, Κ., «Η διάσταση ανάμεσα στον πρίγκιπα Γεώργιο και τον Ελευθέριο Βενιζέλο», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977.
321. Σβορώνος Μ., *Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1987.
322. Σβορώνος Ν. *Επισκόπηση της ελληνικής ιστορίας*, Αθήνα 1983.

323. Σβώλος Α., *Συνταγματικόν δίκαιον*, Αθήνα 1934, σελ. 183 και Κυπραίος Μ., Εισαγωγή στο Max Weber, *Κοινωνιολογία του κράτους*, Αθήνα 1996, εκδ. Κένταυρος.
324. Σημανδηράκη, Ζ., «Τα Κρητικά σωματεία από το 878 ως το 1913», *Πετρ. ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Χανιά 1990, τ. Γ'.
325. Σίγαλος Δ., *Παιδαγωγικά θεωρία Ερβάρτου*, Αθήνα, 1923.
326. Σκαλικούνης, Ι., *Απομνημονεύματα αναφερόμενα εις την αναγέννησιν της Κρήτης*, Χανιά 1900.
327. Σολδάτος Χ., *Η εκπαιδευτική και πνευματική κίνηση του ελληνισμού της Μ. Ασίας (έτος 1800-1922), Η εξάρτηση και η δραστηριότητα των σχολείων*, Αθήνα 1991.
328. Σολομών Ι. (επιμ.) *Πειθαρχία και γνώση*, εκδ. ΕΜΕΑ 1994.
329. Σολομών Ιωσήφ, *Εξουσία και τάξη στο νεοελληνικό σχολείο*, εκδ. Αλεξάνδρεια 1992.
330. Σπανάκης Γ. Στερ., *Πόλεις και χωριά της Κρήτης, στο πέρασμα των αιώνων, τ. Α'-Β'*, έκδοση Γ. Δετοράκη Α.Ε.Β.Ε., Ηράκλειο 1991.
331. Σπανάκης, Γ. Στερ., *Άγιος Νικόλαος Μεραμπέλλου*, έκδ. Ιστορικής Λαογραφικής Εταιρείας Ν. Λασιθίου, Αγ. Νικόλαος 1965.
332. Σπανός Κ., *Οργάνωση και εξουσία*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1992.
333. Σταθόπουλος Π., *Κοινοτική εργασία: θεωρητική προσέγγιση, τ. Α*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2005.
334. Σταματόπουλος Δ., *Εκβιομηχάνιση και εξουσιαστική στρατηγική στην Ελλάδα*, ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα 1989.
335. Σταματόπουλος Τ., *Ο εσωτερικός αγώνας πριν και κατά την επανάσταση του 1821*, εκδ. Κάλβος, Αθήνα 1978.
336. *Στατιστική του Πληθυσμού της Κρήτης μετά διαφόρων γεωγραφικών, ιστορικών, αρχαιολογικών, εκκλησιαστικών κτλ. ειδήσεων περί της νήσου υπό Νικολάου Σταυράκη*, Αθήνησι 1890.
337. Σταυρακάκης Γ., Εισαγωγή στο Ε. Laclau (μετ. Γ. Σταυρακάκης), *Για την επανάσταση της εποχής μας*, Αθήνα 1997, εκδ. Νήσος.
338. Σταυράκης, Νικ, *Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης*, τυπογραφείον Παλιγγενεσία, Αθήνησι, έτος 1890.
339. Στεφάνου Σ., *Πολιτικά Υποθήκαι Ελευθερίου Βενιζέλου*, τόμ. Α', 1965 (σελ. 177 και 288-289), τόμ. Β' 1969.

340. Στογιόγλου Γ., *Νέα στοιχεία για τα σχολεία της ελληνικής κοινότητας της Θεσσαλονίκης στην εποχή του Μητροπολίτη Ιερώνιμου (1814-1853)*, εκδ. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη 1985.
341. Στράντζαλης Π., *Η ενοριακή σχολή της Παναγιάς και το Ζωγράφειο Γυμνάσιο της Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητας Σταυροδρομίου*, Θεσσαλονίκη 1997, Διδακτορική διατριβή.
342. Σωτηρέλης Γ., *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα 1864-1909*, εκδ. Θεμέλιο Αθήνα 1991.
343. Τερζής Ν. Ζιώγου Σ., *Η εκπαίδευση στη Μακεδονία κατά την Τουρκοκρατία*, εκδ. Αφοί Κυριακίδη.
344. Τερζής Ν.Π., «Η έρευνα για την εκπαίδευση της Μακεδονίας κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας: αναγκαιότητα και προσδοκίες», στο Τερζής Ν.Π.-Ζιώγου Σ., *Η εκπαίδευση στη Μακεδονία κατά την Τουρκοκρατία: Πρώτη προσέγγιση και απογραφή*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 14-15.
345. Τζούμα, Ά., «Ιστορική κατανόηση και ερμηνευτική οικονομία» στον τ. Ι, επιμ. Α. Λαγόπουλος-Κ. Μπόκλουντ-Λαγοπούλου, Β. Τεντοκάλη, Κ. Τσουκαλά, *Άνθρωπος ο σημαίνων: λόγος και ιδεολογία*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1996
346. Τμηματική Εφορεία Χανίων, *Το εν Χανίοις Γυμνάσιον*, εν Ηρακλείω 1893, τύποις Στυλιανός Αλεξίου.
347. *Το 1^ο εκπαιδευτικόν συνέδριον και οι επιτηρίδες των γυμνασίων κατά το σχολικό έτος 1899-1900*, Κρητική Πολιτεία, εν Χανίοις 1900.
348. Τρικοίλης Σ., *Εκπαίδευση-Κοινωνία και παραγωγικές δυνάμεις, μια διαλεκτική σχέση*, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα 1987.
349. Τρούλης Μ., «Ο Εμμανουήλ Βυβιλάκης και η στοιχειώδης εκπαίδευση στην Κρήτη κατά το έτος 1842-1862», στο περ. *Κρητολογικά Γράμματα*, Ρέθυμνο 1990, τ.1.
350. Τρούλης, Μ., «Η σύσταση του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Κρητών στην Ερμούπολη της Σύρου (23 Δεκεμβρίου 1859)», *Πεπρ. Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ρέθυμνο, 1995, τ. Γ2, σσ. 597-608.
351. Τρούλης, Μ., *Εμμανουήλ Βυβιλάκης, Η ζωή, η δράση και το έργο του*, Ρέθυμνο, 1991.
352. Τσαούση Δ., (επιμ.), *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα*, βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα .

353. Τσιγκνάκη Κ., *Ελληνικός νεανικός τύπος*, εκδ. Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986.
354. Τσιριντάνη Ν., *Η πολιτική και διπλωματική ιστορία της εν Κρήτη εθν. Επαναστάσεως 1866-1868*, Αθήνα 1950.
355. Τσουκαλάς Κ., *Είδωλα πολιτισμού*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1991.
356. Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτιση και αναπαραγωγή*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1979.
357. Τσουκαλάς Κ., *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος: η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1981.
358. Τσουκαλάς Κ., *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1987.
359. Τωμαδάκης Ν.Β., «Αμερικανικόν σχολείον εις Χανιά προ εκατονταετίας», εφημ. Ο Κήρυξ, εν Χανίοις, 8 Μαΐου 1948.
360. Τωμαδάκης Ν., «Συμβολή εις την ιστοριογραφίαν των κρητικών επαναστάσεων, Α' Βιβλιογραφία αναφερόμενη εις τα γεγονότα των ετών έτος 1895, έτος 1896, 1897 και 1898», *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών Α' (1938)*, 530-555 Συμπλήρωμα αυτόθι, Β'(1939), 239-244.
361. Τωμαδάκης Ν., *Ιστορία της Εκκλησίας Κρήτης επί τουρκοκρατίας, τ. 1^{ος}, αι πηγαί*, εν Αθήναις 1974.
362. Υπανδρεμένου Ζ., *Μετάφρασις του Χάττι Χαμαγιούν του σουλτάνου Απτούλ-Μετζίν Χαν αφορών τους χριστιανούς και τους λοιπούς υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Σάμος έτος 1856.
363. Υπουργείον Εκκλησιαστικών και επί της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, *Προγράμματα ωρολόγια και αναλυτικά παντός είδους πλήρων Δημ. Σχολείων*, εν Αθήναις εκ του Εθνικού Τυπογραφείου.
364. Φίλιας Β., *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. Η νόθα αστικοποίηση 1800-1864*, εκδ. Σύγχρονα Κείμενα, Αθήνα 1974.
365. Φίλος Σ., *Το χρονικό ενός θεσμού. Διοίκηση και εποπτεία της εκπαίδευσης κατά την τελευταία 150ετία 1832-1982*, εκδ. Βιβλία για όλους, Αθήνα 1984.
366. Φιντιρίκος Κ., «Οργάνωση και διοίκηση της εκπαίδευσης» στο *ΟΛΜΕ, Α' Εκπαιδευτικό Συνέδριο*, ΟΛΜΕ, Αθήνα 1982.
367. Φουκώ Μ., *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, εκδ. Ράππα, Αθήνα 1989.

368. Φουκώ Μ., *Η τάξη του λόγου*, εκδ. Ηριδανός, Αθήνα 1970.
369. Φουρναράκης, Κ. Γ., *Διοικήσεις και Δικαιοσύνη επί Τουρκοκρατίας εν Κρήτη*, εν Χανίοις, 1929.
370. Φραγκάκη, Ευαγγελία, *Αντώνιος Βορεάδης, Κρης*, Αθήνα 1966.
371. Φράγκος Χ., *Βασικές παιδαγωγικές θέσεις*, Αθήνα 1983.
372. Φράγκος Χ., *Παιδαγωγικές προσωπογραφίες και ανατομία της εκπαίδευσης*, εκδ. Επιστημονική Σκέψη, Αθήνα 1981.
373. Φραγκουδάκη Α., *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1985.
374. Φραγκουδάκη, Α., *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1987.
375. Φραγκούλης Ν.Κ., *Η οργάνωσις της εκπαιδύσεως εις Σφακιά επί Τουρκοκρατίας*, Μυτιλήνη 1960.
376. Φραγκούλης, Β., *Η οργάνωσις της εκπαιδύσεως εις Σιρακτά επί Τουρκοκρατίας*. Μυτιλήνη, 1960.
377. Χασιώτης Γ., *Η παρ' ημίν δημοτική παιδευσις από της αλώσεως Κων/πόλεως μέχρι σήμερον*, Σχόλια-σημειώσεις Α. Ανδρέου, Θεσσαλονίκη 1990
378. Χατζηδάκης, Ιωσήφ, *Περιήγησις εν Κρήτη*, εν Ερμουπόλει, τυπ. Ν. Βαρβαρέσου, έτος 1881.
379. Χατζηκακίδη, Αθ., *Επιστημονικής ερέυνης άσκησις*, Αθήνα 1973.
380. Χατζηστεφανίδης Θ., *Ιστορίας της νεοελληνικής εκπαίδευσης*, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1986.
381. Χατζιβασιλείου Β., *Το σύστημα ποινών στην ελληνική εκπαίδευση του 19^{ου} αιώνα*, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1988.
382. Χατζοπούλου Κ., *Ελληνικά σχολεία την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας*, εκδ. Βανιάς, Θεσσαλονίκη 1991.
383. Χένεκα Χάνσ Πέτερ, *Βασική κατεύθυνση της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης*, εκδ Καστανιώτη 1989.
384. Χιωνίδης Γ., *Τα σχολεία της Βέροιας κατά τα έτη 1849-1912 βάσει ανεκδότων εγγράφων*, Θεσσαλονίκη 1971.
385. Χουρδάκης Α., « Η ίδρυση του πρώτου Διδασκαλείου στην Κρήτη και η εκπαίδευση των δασκάλων κατά την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας», Τ. Μανδάλια

- (επιμ.) *Ελληνικά ιστορικά εκπαιδευτήρια στη Μεσόγειο από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, Διεθνές Συνέδριο, Χίος 18-21/10/2001, εκδ. ΕΝΑ, Χίος 2001.
386. Χουρδάκης Α., «Αρχείον Αντωνίου Γιάνναρη: Διατριβαί και αναφοραί εκπαιδευτικά (1907-1909)», εισήγηση στο Θ' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, ΕΚΙΜ, Ελούντα 1-6/10/2001.
387. Χουρδάκης Α., «Η ιστορία της παιδείας, επιστημολογία, μεθοδολογία και προβληματική», στο Μ. Βάμβουκας-Α. Χουρδάκης, *Παιδαγωγική Επιστήμη στην Ελλάδα και στην Ευρώπη, τάσεις και προοπτικές*, Πρακτικά Ζ' Διεθνούς συνεδρίου της Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδας, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα 1997.
388. Χουρδάκης Α., «Στοιχεία για την παιδεία στην Κρητική Πολιτεία (1898-1913): Νομοθετικό πλαίσιο και αρχειακό υλικό» στα Πεπραγμένα του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος», Ηράκλειο 1998, επιμ. Θ. Δετοράκης και Αλ. Καλοκαιρινός, ΕΚΙΜ, Ηράκλειο 2001.
389. Χουρδάκης Α., *Η παιδεία στην Κρητική Πολιτεία (1898-1913)*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2002.
390. Χουρδάκης Α., *Θέματα από την ιστορία της παιδείας*, εκδ. Γρηγόρης 1999.
391. Χουρδάκης Α., «Η ιστορία της παιδείας: Επιστημολογία, μεθοδολογία και προβληματική», άρθρο στον συλλ. τόμο: Βάμβουκας, Μ., Χουρδάκης Α., *Παιδαγωγική επιστήμη στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, Πρακτικά Ζ' Διεθνούς Συνεδρίου της Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδας, (1997), εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
392. Χρόνης Σ., *Διδακτική και κοινωνικός έλεγχος*, Αθήνα 1993.
393. Ψιλάκης Β., *Ιστορία της Κρήτης*, εκδ. Αρκάδι, Αθήνα, τ. Δ'.
394. Ψιλάκης, Β., *Λόγος περί Εθνικής παιδεύσεως*, εν Ερμουπόλει Σύρου 1884.
395. Ψιλάκης, Βασ., *Ιστορία της Κρήτης, από της απωτάτης Αρχαιότητος μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, εν Χανίοις έτος 1899-1909 τ. Α'-Γ'.

ΓΕΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ
ΠΡΟΣΩΠΩΝ, ΤΟΠΩΝ, ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ

Το Γενικό Ευρετήριο περιλαμβάνει τα ονόματα προσώπων, τόπων, πραγμάτων, λέξεων και φράσεων, που ο τύπος και η σημασία τους παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Προσπαθήσαμε να είναι όσο το δυνατόν αναλυτικότερο και πληρέστερο ώστε να βοηθηθεί καλύτερα ο ερευνητής που θα θελήσει να αξιοποιήσει την παρούσα μελέτη ως πηγή ιστορίας.

Στις ενδείξεις οι αριθμοί παραπέμπουν στις σελίδες.

Althusser L. (κοινωνιολόγος): 171
Annales: 81,91
Derrida':97
Gulhane (Διάταγμα): 97
Lock: 173
Popper: 30,82
Taylor Frederick: 62
Weber Max (κοινωνιολόγος): 62,75,76,345,353,358

Αγγελάκης Εμμ. (Τμημ. Έφορος): 37,174,176,232,377
Άγιος Νικόλαος (χωριό τότε): 193,194,228,237,256,303,367,371
Αγροτικό πλεόνασμα:102
Αίγυπτος:101
Αλεξίου Στυλ. (βιβλιοπώλης):178
Αλληλοδιδασκτική μέθοδος (διδασκαλίας): 108,110,147,172,
Αμβρόσιος (Αρχιμανδρίτης):144
Ανακατασκευασμένη λογική:43
Αναπαραγωγική λειτουργία:59,195
Ανισότητα:54,61,70
Αντιπροσωπευτικό σύστημα:77,172,234
Ανώτερο Δημοτικό Σχολείο: 314,325,332
Αξελός Κωνστ. (Διοικητής Λασιθίου): 127,193,199,200
Αποκέντρωση: 24,66,67,68,69,89,180,213,360
Αποτελεσματικότητα:
13,18,19,23,36,44,566,59,60,61,62,66,76,100,110,130,154,165,184,197,200,248,252,257,
263,284,285,289,298,309,310,339,346,348, 350,352,354,359,
Αριστάρης Μιλτιάδης (Διοικητής Λασιθίου):149
Αριστοτέλης:50
Αρκαδία(Επαρχία):144,156,159,188,191
Αρχιμανδρίτης Νικηφόρος (δάσκαλος):159
Αστική κοινωνία:46,113,196,234

Αστικός μετασχηματισμός: 37
Αστική τάξη: 42,263,275,293,294,305

Βενιζέλος Ελευθέριος (Δικηγόρος-Βουλευτής-Σύμβουλος Κρ. Πολιτείας): 226,255,257,273,275,303,304,305,306,307,308
Βιάνος (επαρχία): 103,144, 218
Βιστάκης Μιχ. (συγγραφέας σχολικών εγχειριδίων): 174
Βορεάδης Αντ. (Γυμνασιάρχης): 133,167,197,229,247,302
Βρουχάς (χωριό): 140,218,281,327
Βρυώνης Π. (καθηγητής): 196,184
Βυβυλάκης Εμμ.: 105

Γεγονοτολογική ιστορία: 80,81,91
Γενική Διοίκηση Κρήτης: 87,166,167,183,199,226,233,237,251
Γενική ιστορία: 80
Γενική Συνέλευση: 197,124,166
Γενικό Συμβούλιο: 69,358
Γενικός Διοικητής Κρήτης: 191,212,236
Γενικός Επιθεωρητής: 277,284,286,300,302,309,312,318
Γεωργιάδης Λεωνίδας (δάσκαλος): 108
Γιαμαλάκης Ν. (Βουλευτής): 294
Γιάνναρης Αντώνιος (Καθηγητής Παν/μίου-Γενικός Επιθεωρητής): 309,312
Γιαννικάκης Π. (Δημογέροντας): 86,204
Γραμματικάκης Νικ. (Νομαρχιακός Επιθεωρητής): 269,275,280,320
Γραμματοδιδασκαλείο: 140,242,265,279,294
Γραφειοκρατία: 24,35,51,66,69,234,285,358,366
Γρηγόριος (Επίσκοπος Αρκαδίας): 156
Γυμνασιακή Σχολή ή Τάξη: 147,156,176,177,198,313
Γυμνασιακό Ζήτημα: 198,232
Γυμνάσιο Νεάπολης: 168,177,231,236,239,243,319

Δευτεροβάθμιο (Δημ. Σχολείο): 168,214,243,301,317
Δημάρατος: 50
Δημογεροντία Ηρακλείου: 16, 88,116
Δημογεροντία Λασιθίου: 99,120,125,136,139,140,148,149,150,151,152,154,158,163,166,173,178,179,181,187,191,197, 205,215,245,339
Δημοδιδασκαλικός Σύλλογος Λασιθίου: 320
Δημοτική Εφορεία: 183,208
Δημοτικό Συμβούλιο: 166,272
Δημοτικό Σχολείο: 147,159,168,219,297,308,309,325
Διδασκαλείο: 171,232,250,258,287,288,295,304,316,319,326
Διδασκαλικό Συνέδριο: 90,203,278,279
Διοικητική τυποποίηση: 64,68,348
Διοργανισμός Δημοσίας Εκπαιδεύσεως: 293
Δομολειτουργική προοπτική: 73
Δρακάκης Αριστείδης (έφορος): 164
Δωρόθεος (Επίσκοπος Πέτρας): 107

Εκπαιδευτική απόφαση:57
Εκπαιδευτική διοίκηση:352
Εκπαιδευτική κρίση:59
Εκπαιδευτική πολιτική:18,53,69,262
Εκπαιδευτικό δίκτυο:31,181,182,341,342
Εκπαιδευτικό σύστημα:
165,167,168,172,180,181,194,197,233,236,244,249,258,261,262,264,278,284,286,290,299,302,
323,388,341
Εκπαιδευτικός Νόμος:166,180,196,210,213,246,249,255,304,339
Εκσυγχρονισμός:12,81,96,163,171,234,255,263,339,343,346,355,356,396
Έλεγχος:59,61,95,149,221,317
Ελληνική Σχολή:108,136,137,192,216
Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως:157
Εξετάσεις:138,143,144,146,154,184,188,189,190,195,200,208,219,221,289,290,291,292,315,3
19,325,364
Εξουσία:13,18,23,29,32,35,42,53,54,55,56,57,58,59,60,64,65,66,67,68,69,70,76,77,81,86,105,1
08,114,116,121,125,126,129,130,131,132,133,143,146,155,165,166,168,183,201,202,210,232,
234,255,259,277,284,285,290,300,303,304,306,313,337,338,339,340,341,343,346,347,349,350
,353,354,357,366
Επαρχιακή Εφορεία:183
Έπαρχος:123,124
Επισκοπή Πέτρας:133
Επόπτης:154,315
Εποπτικό Συμβούλιο: 331
Έρβατος (παιδαγωγός):172
Εύσημα:153

Ζαίμης Αλέξανδρος (Υπατος Αρμοστής): 307
Ζαχαριάδης Νικηφόρος:138
Ζωγραφάκης Ιωάννης (Τμημ. Έφορος): 180,207

Ηγεμονικό Διάταγμα: 289,306,297,301,304,313

Θεοδώρου Μαγδαληνή (Παρθεναγωγός): 227,228
Θέρισος (χωριό):255,303,304,305,307,308
Θεωρητική κατασκευή: 25,42,97
Θεωρητικοποίηση:43

Ιεράπετρα (πόλη-επαρχία): 108,136,156,170,188,204,218,250,306,332,363,369
Ιεροδιδασκαλείο:304
Ιστορική αφήγηση:83
Ιστορική έρευνα:81,88,91

Καζάδες (επαρχίες):124
Καινούργιο Χωριό:101,102,133
Κανέλλος Γρηγ. (βιβλιοπώλης): 175,178
Καραντινός Μ (Σχολάρχης):250

Κεντρική Εκπαιδευτική Εφορεία: 163
Κοζύρης Κ. (Σύμβουλος Γεν. Διοίκησης): 104
Κοινά σχολεία: 103
Κοινωνική αναπαραγωγή: 42, 55, 69, 131, 294, 358
Κοινωνική δομή: 26, 31, 46, 53, 54
Κοινωνική πραγματικότητα: 54
Κοινωνική στρωμάτωση: 55, 102
Κοινωνικό στρώμα: 55, 211
Κοκκώνης Ι. (Παιδαγωγός): 110
Κομένιος (Παιδαγωγός): 109
Κόμμα των Μπέηδων: 162
Κονδυλάκης Νικ. (δάσκαλος): 103, 199
Κονταράκης Ι. (Σχολάρχης): 217
Κορασιακή τάξη: 147
Κρητική Βουλή: 69, 162, 257, 313, 358
Κρητική
12, 13, 29, 58, 237, 253, 255, 257, 261, 262, 263, 264, 267, 269, 289, 294, 297, 345, 346, 385
Κρητικό Ζήτημα: 121, 199, 305, 307, 308
Κριτσά (χωριό): 103, 104, 140, 159, 168, 193, 332
Κωνσταντινούπολη: 106, 114, 133, 148
Κωστής Αδοσίδης Πασάς (Διοικητής
Λασιθίου): 132, 133
Λειτουργισμός: 34
Λευκόχειρ Αβραάμ (δάσκαλος): 159, 164
Λιβιά (Επαρχία): 123
Λούμας (χωριό): 140, 160, 165, 239
Μαθητολόγιο: 144, 153, 201
Μάλλες (χωριό): 204, 329
Μαραγκάκης Εμμ. (Βουλευτής): 302
Μεγάλες Δυνάμεις: 105, 304, 305, 307
Μεγάλη Ιδέα: 171
Μεγάλη Παναγία: 156
Μελέτιος (Επίσκοπος Πέτρας): 144
Μετανεωτερικότητα: 73
Μεταρρυθμίσεις: 53, 64, 113, 115, 162, 211, 212, 234, 239, 277, 312, 341, 344, 358, 371
Μητροπολίτης Κρήτης: 116, 249, 251, 275, 276
Μίλατος (χωριό): 160, 218, 239
Μιλέτ: 113, 114, 115, 116, 133
Μίνως (εφημερίδα): 32
Μιχελιδάκης Α. (Βουλευτής): 167, 257, 263, 265, 286
Μοναστηριακή Συνέλευση: 155
Μοναστηριακό Ζήτημα: 118
Μοναστηριακός Κανονισμός: 119, 132, 134, 135
Μονή Αρετίου: 394
Μονή Θεολόγου: 215
Μονή Καρδαμούτσας: 156, 394

Πολιτεία:

Μονή Κεράμου:56
Μονή Κρεμαστών:117,156
Μονή Περαιμπέλων:156
Μονή Τοπλού:103,117,156,161
Μονή Φανερωμένης:156
Μουσταφά Πασάς:101
Μωχάμετ Άλη:101
Νικητάκης Δ. (Γυμνασιάρχης):275
Νομάρχης Λασιθίου:307
Νομαρχιακός Επιθεωρητής:275,279,280,284,285,346

Ξανθόπουλος Κ.:157

Οθωμανική Αυτοκρατορία:162,354
Όθωνας (Βασιλιάς της Ελλάδας):146
Οικονόμου Π. (Γενικός Επιθεωρητής): 277,293,296
Οικουμενικό Πατριαρχείο:119
Οργανικός Νόμος:120,126,131,131,135,162
Οργανωτική αλλαγή:64
Οργανωτική δομή:60,357
Οριζόντια διαφοροποίηση:68

Παιδαγωγικό Τμήμα:265,288
Παναγία Καρδιώτισσα:107
Παναγία Κεραπολίτισσα:107
Πανεπιστήμιο Αθηνών:192,296
Πανταζόπουλος Ν.(ιστορικός):72
Πάντος Παναγιώτης (δάσκαλος):159
Παπαδάκης Στυλιανός (Καθηγητής): 122,178,179,258,259
Παρθεναγωγείο:134,158,165,168,170,214,264,267,293,295,301,317
Πεδιωτίδης Δημ (Γραμματέας Χ.Δ.Α.): 267,293,295,301,317
Περιστερίδης Κ. (καθηγητής):200
Πλουμιδάκης Χ. (Βουλευτής):295
Πολυχρονίδης Εμμ. (Βουλευτής):260
Ποτάμοι (χωριό):121,214
Πραξεολογία:43
Πρίγκιπας Γεώργιος (Υπατος Αρμοστής Κρήτης):253
Πρίνα (χωριό):159,160,165,239
Πρωτοδικείο Λασιθίου:189

Ρεσίτ Πασάς (Διοικητής Ηρακλείου):121

Σάββας Πασάς (Γενικός Διοικητής):212
Σητεία (επαρχία): 103,136,152,155,159,161,166,170,176,184,
188,219,227,232,306,331,332,362
Σκουλάς Β. (Επίτροπος Παιδείας):322
Σουλτάνος:85,112,121
Σπιναλόγκα (νησί):26,193

Συγκεντρωτικό σύστημα:24,65,67,180,270,276,278,300,303,338,344,352

Σύμβαση Χαλέπας:12,162,163,172,185,210,221,300,301,302,304,348

Συμβασιακή κοινωνία:71

Συνδιδασκτική μέθοδος (διδασκαλίας):171,172,173

Συντακτική Συνέλευση:308

Συντυχιακό:84

Σύρος (νησί):148,175,178

Σφακιά (επαρχία):128,140,215,333

Σφακιανάκης Κωνστ.(Αρχηγός επαναστατών): 188,194,306

Σχολάρχης:217,218,219,250

Σχολικό Δίκτυο:92,140,164,269

Τανζιμάτ:114

Τμηματική

Εκπαιδευτική

Εφορεία:

168,174,175,177,182,186,188,192,197,199,200,201,202,206,207,215,216,219,220,222,225,226,
,231,241,245,251,284,342

Τρικούπης Χαρίλαος (Πρωθυπουργός Ελλάδας):168,171

Τριτοβάθμιο (Δημ. Σχολείο):214

Φαινομενολογική περιγραφή:91,96

Φούμης Κωνστ.(Βουλευτής):278

Φουντουλάκης Χρόνης (ιδιώτης Σχολάρχης):215

Φουρνή (χωριό):107,133,159

Φωτιάδης Ιωάν. (Διοικητής Λασιθίου): 183,191

Χάττι Χουμαγιούν: 12,85,101,112,116,117,118,119,352

Χεκίμη Ισμάλ (Διοικητής Κρήτης): 183,191

Χουμεριάκο (χωριό):136,159,201,220

Χριστιανική Ορφανική Τράπεζα: 145,150

Ψιλάκης Β. (Ιστορικός):104